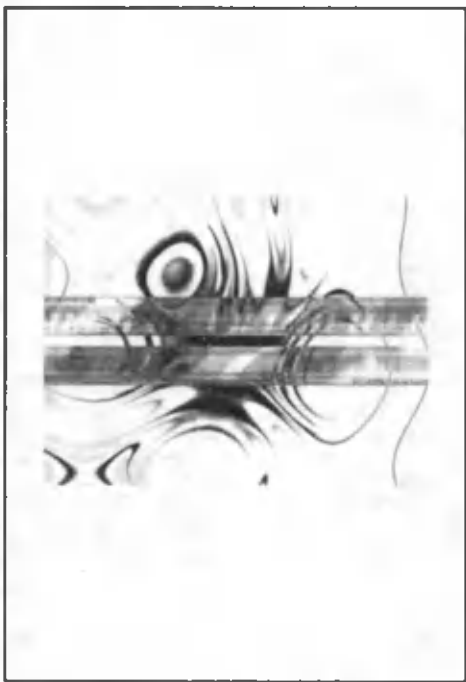

Шоҳир Малик

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Ўн биринчи жилд

ТАЛВАСА

ОЗОД ИНСОН ҲАҚИДА ҚУШИҚ

Роман ва қисса

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2012

УДК 821.512.133

ББК 84(5Ў)6

М-21

Ўн биринчи жилд

НО 30002/11
3

М-21 **Малик, Тоҳир.**

Танланган асарлар: Ўн биринчи жилд. Роман ва қисса. Талваса. Озод инсон ҳақида қўшиқ. – Т.: «Sharq», 2012. – 592 б.

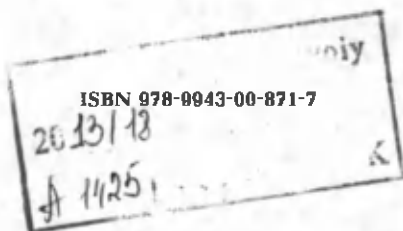
Зулм оламидан ҳикоя қилувчи «Талваса» романи ёзувчи Тоҳир Маликнинг «Шайтанатнинг турфа олами» туркумига киради. Унда жиноят кўчасига адашиб кириб қолган ёшларнинг аянчли қисмати ҳикоя қилинади.

Тўпламга, шунингдек, «Озод инсон ҳақида қўшиқ» қиссаси ҳам киритилган.

ISBN 978-9943-00-871-7

УДК 821.512.133

ББК 84.5(Ў)6

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2012.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

«...Албатта, Аллоҳ одамларга ҳеч зулм қилмас, лекин одамлар ўзларига зулм қилурлар» (Юнус сурасидан).

«...зулм қилганлар азобни кўрган вақтларида улардан у енгиллатилмас ва уларга муҳлат ҳам берилмас» (Наҳл сурасидан).

«...ёмонликларни қилиб юриб, бирларига ўлим етганда: «Энди тавба қилдим», деганларга ва кофир ҳолларида ўлганларга тавба (қайтиш) йўқ. Ана ўшаларга аламли азобларни тайёрлаб қўйганмиз» (Нисо сурасидан).

«Эй Одам фарзанди! Бирор заиф инсонга зулм ва зўравонлик қилишга нафсинг сени чорласа, ундан бурун ҳамиша ўзингдан кўра қудратлироқ Зот борлигини эсла. Ўша Зот сени ҳалиги заиф инсондан зўрроқ қилиб қўйгани каби, хоҳласа уни ҳам сендан зўрроқ қилиб қўйиши мумкин» (Ҳадиси қудсийдан).

Расулуллоҳ (с.а.в.) марҳамат қилдилар: «Зулмдан тийилинг, зеро зулм — қиёмат кунининг зулмат ва қоронғиликлариридир» (Жобир ибн Абдуллоҳдан).

ТАЛВАСА

Роман

Тўрт дебоча

1

29 апрел, соат 12.30.

Шаҳарнинг мағриб томони.

У ҳаммасини кўриб турарди.

У жон беришнинг бунчалик оғир азоб эканини шу пайтгача ҳис қилмаган эди.

Онаси у томон қарагандай бўлди.

Ҳа, қаради! Кўрди! «Ҳали сенмидинг?» деган каби ҳам савол, ҳам нафрат назари билан қаради. Ҳаёт зиёси сўнаётган кўзлардан сўнг бор отилиб чиққан нур гўё оловли чўққа айланди-ю унинг қалбига қадалди. Назарида ўзи ҳам яралангандай бўлди. Гўёки уни ҳам жон тарк этаётгандай эди. Аммо бу қўрқув уни узоқ вақт ўз чангалида ушлаб туrolмади. Қорадорига бўлган хумор азоби бу даҳшатдан ҳам кучлилик қилди. Аъзойи-баданининг қақшаб овриши унинг онгига хира парда тортди. У даҳшат манзараларининг тезроқ кўз ўнгидан йўқолишини, ваъда қилинган дорининг янада тезроқ эм игнаси билан жон томирига юборилишини истарди. Шу амалгина унга айни дамда ҳаловат бериши мумкин эди.

Мўлжалидаги иши кўнгилдагидек амалга ошмагани учун Акула жаҳл отига минди. Аёл кўксига санчган найзани суғуриб олиб, қонни оҳори тўкилмаган кўйлакка артгач, унга вазабли нигоҳини қадади. Найза суғуриб олингандан сўнг енгсиз кўйлақдан сизиб чиққан қон тилларанг гилам устида ҳалқоб ҳолига келди. Даҳшатга тушган она-боланинг қичқириғидан сесканган сукунат яна маъюслик пардасига ўралди-ю хосиятсиз уйга ҳукмронлик

қила бошлади. Агар сукунат майли, одам эмас, барг ёки кўкат каби жонли нарса бўлганида эди, «бу онда бу уйда фақат сукунат шодондир» демоқдик мантиққа зид келмасди. Икки жоннинг ўлиmidан сўнг кимсасиз қоладиган уйга узоқ вақт ҳукмронлик қилиш сукунат учун улуғ неъмат эмасми?

У вазифасини бажарган, энди ажрини кутарди. Акуланинг ваъдаси ёдида: иш битдими, демак, шу ернинг ўзидаёқ эм игнасига қорадорини олиб, унга узатиши керак. У эса очиққан одамдай шошилиб, қалтироқ қўллари билан сонига шапатилаб уриб, томирни топгач, игнани санчиши зарур. Бошқалар учун бу оддий эм игнаси, унинг учун эса жон бахш этгувчи ягона нажот. Ўлим азобида тўлғанаётган вужудга ҳаёт беради, уни роҳат булутига ўтқазиб осмонларга учади Йўқ, нажот игнаси қўлга олинмади, сонга шапатилаб урилиб, қон томири топилмади. Ҳатто ҳидлаган чоғида вақтинча бўлса-да, хуморни боса олувчи бир чимдим кукун ҳам бермади. У илтижо билан боқди. Нажотга ташна бу қарашга жавобан бошига оғир мушт тушди.

— Қараларинг, фақат шу сўтакнинг бармоқ излари қолсин, — деган буйруқни элас-элас эшитди. Қанча вақт беҳуш ётганини билмайди. Кўзини очиб, ўзини нимқоронғи хонада кўрди. Баданини омбурдек бураб азоблаётган хумор қийноғи сўнган эди. «Доридан олибман», деб кўнгли равшанлашди. Бироқ орадан дақиқа ўтмай хумор азоби уни яна буровга олди. Озгина чидади, кейин нажот умидида бақира бошлади...

2

30 апрел. Соат 10.30.

Шаҳарнинг жануби-машриқ томони.

Унча шинам бўлмаган уйда меҳмон кутаётган мезбон хизмат қилиб юрган кўҳликкина аёлга имлаб қўйган эди, у чаққонлик билан ошхонага чиқди-ю зум ўтмай аччиқ чойни янгилаб келди. Дераза тоқчасига омонат суяниб турган меҳмон унга «раҳмат» маъносида бош ирғаб қўйгач, чойга нисбатан қарийб куйиб кетган пиёздонги эслатувчи чойни хўплаб, ҳузурланди.

— У ёқдаги ўғриларнинг файзи қолмаган. Номидан от ҳурқади: «Қонундаги ўғри!» эмиш, — у шундай деб ижирғанди. — Қонуннинг ҳам номи қолган. Мен ҳалол ўғриман, бунақаларга тоқат қилолмайман. Аввалги йиғинда тож кийдиришган болани ўғри дейишга ҳам тилинг бормайди. Мишиқи бир сўтак. Суриштириб билсам, бир марта номуста тегиш билан қўлга тушиб, қандайдир йўллар билан сувдан қуруқ чиққан экан. Отари Квантрашвилини билармидинг? Япончик Америкага кетгандан кейин унинг ишини давом эттирган шундай зўр одамга ҳам тож кийдирилмаган эди. Спортда чемпион бўлиб юрган кезлари битта қизни зўрлаб қўйган экан, бу гуноҳдан милиса кўз юмиши мумкин, аммо ўғрилар олами кечира олмайди. Ҳозир тож кияётган юзта ўғри бола битта шу Кардиналнинг оёғига пайтава бўлолмайди.

— Зўрларнинг кўзини шира босибдими? — деди мезбон.

— Зўрларми? Билмадим. Уларни ҳам бир бало урганга ўхшайди. Ўғрилар қонунини менсимай қўйишди. Қайси биридир бирон бойга қотил бўлиб ёлланган, бошқаси энди тижорат билан шуғулланармиш. Хуллас, ҳамма ёқни ахлоат босиб кетган. У ёқлар билан ҳар қанақа алоқани узган маъқулга ўхшаб турибди.

Шу онда хонага башанг кийинган қотма йигит кириб келди-да, эшитилар-эшитилмас салом бергач, мулозиматни кутмаёқ стол устидаги пивони очиб, ичди. Меҳмон унинг ҳаракатини зимдан кузатди. Беодоблигидан аччиқланса-да, сир бой бермай, мезбонга қаради. Мезбонга унинг одати таниш бўлгани учун ғазабланмади. Лекин меҳмоннинг қарашдаги маънони уқиб, танбеҳ бериб қўйиши лозим эканини англади.

— Ҳа, нима бўлди, аммангнинг сигири чала туғиб қўйдими? — деди у жеркиб. — Аканг билан дурустроқ сўрашмайсанми?

— Акахон, яхши дам олдингизми? — деди йигит хафаҳол тусини ўзгартирмай.

— Сен сўраганингдан кейин анча яхши дам олдим, — деди меҳмон пичинг оҳангида. — Қани, Граф болача, нега тумтайиб қолдинг?

— Кеча иккита одам ўлдирилганини эшитдингизми?

— Эшитдим, — меҳмон шундай деб йигитга яқинлашди: — Хўш, нима бўпти?

Йигит жавоб беришга улгурмай, мезбон гапни илиб кетди:

— Бу бир бахтсиз ҳодиса. Уларни биров атайин ўлдирмади. Ажал тортиб келган экан, ўлишди.

— Атайин ўлдирилмагандир... лекин... сиз...

Йигит фикрини очиқроқ баён этишга журъат қилолмади. Бундан фойдаланган мезбон унинг гапини узиб, жеркиб ташлади:

— Ҳажикизга ўхшаб чайналма! Гапни бошлаганингдан кейин охиригача айт! «Ўлдирларинг!» деб мен буюрибманми?

— Билмадим... — йигит шундай деб айбдор одам каби бош эгди.

— Ҳа, билмайсан! — деди мезбон. — Каллангни яхшироқ ишлат-чи? Уларнинг ўлимига ўзинг айбдор эмасмисан? Агар мент тузукроқ кавлаштирса, биринчи гада ўзингнинг тагинг шилта бўлиб чиқади-ку?!

— Мен? — Йигит унга ҳайрат ила боқди. — Мен у уйнинг яқинига ҳам борганим йўқ-ку?

— Ҳа, бормадинг, демак, сен ҳар қанақа шубҳадан узоқсан, а? Шунақа бўлгандан кейин манқалик қилма, бола!

— Аканг тўғри гапиряпти, — деди меҳмон мезбонни қўлаб. — Бу ишда асосий айбдор сенсан. Уша сўтакни сен яхшилаб тайёрлаб бермагансан. У эшигини ҳеч ким йўғида очиб бериши керак эди.

— Менинг ҳеч қанақа айбим йўқ, — деди йигит меҳмонга тик қарашга ботиниб. — Ҳамма ишни тўппа-тўғри бажариб берганман. Болани топ, дедилар, топдим. Игнага ўтқаз, дедилар, ўтқаздим. Бўйнига отнинг калласидай қарзни илдим. Яна нима қилишим керак эди?

Бу гапларни эшитиб, меҳмон мийғида жилмайиб қўйди. Бу буйруқнинг меҳмон томонидан узоқ юртда туриб топширилганидан беҳабар йигит унга ўзича муҳим янгиликни айтган эди.

— Бу ишинг яхши, — деб юмшоқроқ муомалага ўтди меҳмон. — Лекин сен бола, бу оламда тинч яшайман, десанг, хизматингни миннат қилма. Худди бизга ўтказиб қўйгандай осмондан келасан-а! Бунақа одобни кимдан ўргангансан? Сен эса, —

у мезбонга қаради: — «Акуламан», деб керилиб юрардинг. Итбалиқлар олдидаги обрўйинг шуми?

Бу танбеҳдан таъсирланган мезбон йигитга яқинлашиб, юзига тарсаки тортиб юборди. Йигит чега-радан чиққанини англаб, бошини эгди. Лекин узр сўраш ўрнига ўзини оқламоқчи бўлди:

— Шубҳадан узоқсан, дейсиз-у, лекин мени у билан кўрганлар бор.

— Бор бўлса бордир, — деди мезбон зарда билан. — Лекин унинг ўзи йўқ. Қўрқма, иштонингни ҳўл қилган бўлсанг, алмаштириб олгин-у, тинчгина юравер.

Йигит бошини кўтариб, ажабланганича сўради:

— Ўзи қани?

— Ўзими? — Мезбон меҳмон билан кўз уришти-риб олди. — Ўзи ишончли жойда.

— Қўйиб юбориш керак.

Бу таклифи эвазига йигитнинг юзига иккинчи тарсаки урилди. Мезбон бунга қаноат қилмай мушт туширмоқчи бўлганида меҳмон кўз қараши билан уни бу ҳаракатдан тўхтатди.

— Уни пишириб ермидик, албатта қўйиб юборамиз. Лекин отасидан атаганини ундириб олишимиз керак.

— Атаганини? — Йигит боланинг отасидан нима ундирилишини англаган бўлса-да, бир уй соҳибига, бир меҳмонга савол назари билан қаради.

— Ҳа, нега талмовсираб қолдинг? — деди мезбон муштини унинг иягига тираб. — Бекордан бекорга қўйиб юборишимиз керакми? Сен иккита одам ўлди, деб пиқиллаб ўтирибсанми? Қани, айтчи, биз жонимизни гаровга қўйиб кириб, у ердан нима олиб чиқдик? Топганимиз бир челақ тезакка ҳам арзимайди. Кеча иш бошлаган киссавур ҳам бизчалик чув тушмайди. Биз аҳмоқмизми? Юзингни бурма, кўзимга қара, бизни аҳмоқ деб ўйлайдиган бўлиб қолдингми? Ё тўртта меров болани атрофингга тўплаб олиб кучайдим, деб ўйлаяпсанми?

Мезбон шундай деб, йигитни қаттиқ туртди. Йигит бехос турткидан чайқалди-ю, лекин даров ўзини ўнглаб олди.

— Бу болага яхши ният билан «Граф» деб ўзинг ном берганмидинг? Ана энди Граф ҳам фаросатини,

ҳам марддигини кўрсатадиган вақт келибди. Хатосини ўзи тузатсин. Сен эса унга ишон.

— Ишонишга ишонаман, — деди мезбон унга жавобан, сўнг яна йигитга қаради: — Сен бола менинг гапларимни унутганга ўхшайсан: сен бу оилага бизнинг талабимиз билан кирмагансан. Ўз оёғинг билан кирдингми, энди бизнинг хоҳишимизга қараб яшайсан. Мен чизиб берган йўлдан бир энлик нари-бери юрганинг — ўлганинг! Қаердалигингда айтган эдим бу гапни?

— Қамокда, — деди йигит паст овозда.

— Ҳа, эсингда экан, унда қадамингни билиб бос.

— Сен қамоқ кўрган йигитга ўхшамаёсан, бола, — деди меҳмон унга нигоҳини қадаб. — Агар чинакам «граф» бўламан десанг, кимларнингдир ўлиб туришларига кўникишинг керак. Одамларнинг тақдирини ҳал этишга фақат ва фақат биз ҳақдимиз. Сен шу ҳақиқатни кунда минг марта, миллион марта такрорлаб, мияннга қуйиб ол. Шу қонун билан яшамасанг, бошқалар сенинг тақдирингни ҳал қилиб қўйишади. Энди топшириқни диққат билан эшит: сўтак болангнинг отасига кеча кечқурун хабар етгандир. У келгунича ўликларни кўмишмаса керак. Экспертиза ҳам ўликларни эртагача бермайди. Боланинг отаси қачон келиши мумкин?

Меҳмон шундай деб аввал мезбонга, кейин йигитга боқди. Икковидан садо чиқмагач, мезбонга норози қиёфада қаради.

— Ақула, сенга минг марта айтдим: бир иш қиладиган бўлсанг, режангни бошидан охиригача пишит. Том тешиб ўғирлик қиладиган нодонларнинг замонаси ўтиб кетганини сезмаётган бўлсаларинг, умрларинг қамокда чирийдди. Боланинг отаси қаерда? Дубайдами? У ердан келиш учун самолётни тўрт кун кутиш керак. У узоқ кута олмайди. Нима учун? — Шундай деб мезбонга савол назарини қадади.

— Кутолмаслиги аниқ, Ҳам хотини, ҳам қизидан ажраши осонми?

— Бошқа ёш хотини билан маишат қилиб юрган одам учун осон. Лекин уни шоширтирадиган нарса бошига тушган кулфат эмас. Қизиқ, — меҳмон шундай деб кулимсиради, — биз кулфат деяпмиз, унинг учун эса балки саодатдир? Хотинидан қутула олмай юрган бўлса, ишини Худонинг ўзи ўнглаб

қўйгандир, а? Граф, бизнинг бахтимиз нимада, биласанми?

Йигит кутилмаганда берилган саволга қандай жавоб қайтаришни билмай, гарангсиди. Меҳмон йигитнинг диққатини жалб қилиш учунгина сўраган, ундан жавоб кутиш нияти йўқ эди. Шу боис гапи орасида сукут сақламай, давом этди:

— Бизнинг бахтимиз — хотинимизнинг йўқлигида. Хотинимиз йўқ, демак, уни йўқотишдан қўрқмаймиз. Хотинни йўқотишдан қўрқмаймизми, демак, бошимизга кулфат ҳам тушмайди. Бизларни «ўғри» деб ҳақоратловчи тўғриларга тушуниб бўлмайди. Бир қарасанг, хотиндан ажраб қолишдан қўрқиб титраб юради, яна бир қарасанг — хотиндан қутулолмай қақшагани қақшаган. Фирт аҳмоқликнинг ўзгинаси! Дубайда маишат қилиб юрган ошнаимиз менинг назаримда шунақа хилидан.

Меҳмон гапи орасида бехос «ошнаимиз» деб юборди-ю, худди муҳим бир сирни ошкор қилиб қўйгандай чўчиб, мезбонга, сўнг йигитга тезгина қараб олди. Меҳмоннинг гапни чўзиб юборганидан бетоқатланаётган мезбон ҳам, йигит ҳам бу сўзга аҳамият беришмаган эди. Уларнинг юзларидаги хотиржамликни кўрган меҳмон яна аввалги оҳангида давом этди:

— У ментлардан қўрқади. Агар тез етиб келмаса, ментлар «қотил ёллаб, хотинини ўзи ўлдиртирган», деган гумонга боришлари аниқ. Шунинг учун у ё Истанбул, ё Москва орқали келади. Истанбул орқали учса бугун кечаси, Москва орқали учса эрта тонгда уйда бўлади. Ҳар иккала ҳолда ҳам жаноза эртага пешинга мўлжалланади. Граф, сен соат тўртда унга қўнғироқ қилиб, ўғлининг тирик эканини етказасан. Суюнчисини талаб қиласан.

— Қанча сўраймиз? — деди мезбон. У кечанинг ўзидаёқ бу ҳақда сўраган, аммо тайинли жавоб олмаган эди. Боланинг нархи аниқ белгиланиши фурсати етганини сезиб, меҳмоннинг гапини бўлишга журъат қилди. Меҳмон шеригининг шошқалоқлигидан ранжимади, унга бир қараб олди-ю, ён чўнтагидан бир парча оқ қоғоз чиқариб узатди.

— Тепадагиси телефони, пастдагиси суюнчининг миқдори, — деб изоҳ берди.

– Жуда кам-ку? – деб ажабланди мезбон.

– Ҳозирча шуни ундиролсанг ҳам катта гап. Агар мен шу сўтакнинг отаси бўлганимда сариқ чақа ҳам бермасдим.

– Калта ўйламаяпсизми? Ёлғиз ўғил-а? Тагига шундай машина олиб берган ота...

– Машинани ўғлини яхши кўргани учун олиб берган деб ўйлайсанми? Одамлар гап-сўз қилиб юрмасин, деб олган бўлса-чи?

– Сиз буни қаердан биласиз?

– Билмайман, тахмин қиляпман, – меҳмон яна йигитга қаради: – Граф, метродаги телефондан кўн-ғироқ қиласан. Пулни эртага соат саккизда пиёзбозорга олиб келсин.

– Пиёзбозорга? – деб ажабланди мезбон. – Хатарли-ку? Хилватроқ жойни айтсак-чи?

– Хатарли эмас. Биринчидан, бозорда одамлар орасида яшириниш осонроқ. Иккинчидан, бозорга сенам бормаيسان, у ҳам дарров югуриб келмайди. Граф, сен оғзингдан чиқадиган ҳар бир сўзни ўйлаб, кейин айт. Ментлар телефонини эшитишлари мумкин. Демак, овозингни ёзиб олишади. Бунинг чорасини ҳам ўйлаб қўй.

Йигит мезбон узатган қоғоз парчасини олиб, рақамларга кўз югуртирди. Боланинг отасидан талаб қилинаётган пул миқдорининг камлиги уни ҳам ажаблантирди. Ўзини «Бўрон» деб таништирган бу одамнинг кўнглида шумлик ётганини сезгандай бўлди-ю, бироқ сир бой бермади. Гапни кўпайтирмай чиқиб кетмоқчи эди, мезбон тўхтатди:

– Олдинги топшириқни тезлат. Сен билмаган нарсани ўзим суриштириб аниқладим: отарчи боланг компьютерда устаси фаранг экан. У бизга керак, жуда ҳам керак.

– Уни кўндириш қийин, – деди йигит.

– Мен сендан уни кўндириш осонми ё қийинми, деб сўраганим йўқ. У бизга керак!

– Нима учун зарурлигини ўйлаб кўр, – деб гапга қўшилди меҳмон. – Ўғрининг ҳаётда орқада қолгани – унинг ўлгани. Шуни англаб иш қилавер, бола!

Йигит уларга бир-бир қараб олгач, итоаткорлик билан бош эгди-да, хонадан чиқди.

— Бу болангни бўш қўйма, — деди меҳмон унинг изидан қараб, — унга эгар-жабдуқ урмасдан минмоқчи бўляпсанми?

3

30 апрел. Соат 13.30.

Шаҳарнинг шимоли-мағриб томони.

Сувоқлари шўралаб, палахса-палахса бўлиб кўча-ётган мактаб зали бугун гавжум эди. Бу зал, тахталари чирий бошлаган бу саҳна мактабни битирувчиларнинг шодиёналарига кўп йиллар мобайнида гувоҳ бўлиб келган. Ҳар йили шу пайтда тантананага тайёргарлик кўрилади. Аммо бу йилгиси ўзгача руҳда бошланди. Бу йил ўн биринчи синф ўқувчилари кузатилгач, кейинги йил сўнги битирувчиларга оқ йўл тиланади. Энди болалар бу мактабда тўққизинчи синфга қадар ўқишади. Кейин ким коллежга, ким лицейга кетади, кимдир отасининг қанотида «тирикчилик» деган «мактаб»га шўнғийди. Шу боисданми, бу йилги тантана тайёргарлигига фақат шодиёналик эмас, маҳзунлик ҳам ҳукмрондек сезилади. Шунинг учунмикин, болаларни машқларга жалб этиш аввалги йилларга нисбатан оғирроқ кечарди. Олдинги тантаналарда қувониб, бажонидил иштирок этган Асрорда ҳам ҳафсала йўқ эди. Бугун дарсдан кейин сездирмайгина кетиб қолиш ниятида ҳовлига чиқди-ю, режиссёрга йўлиқиб, тутилди. Ҳар йили тантана режиссёрлиги гарданига юкланадиган ашула муаллими уни кўриб пешанасидаги терни артди:

— Кетиб қолдингмикин, деб хавотирланувдим. Директор ашулангни эшитиб кўрмоқчи.

— Ашула ҳали қиёмига етмади-ку? — деб ажабланди Асрор.

— Қориевадан чиққан ақл-да бу, нима дердик, хўп деймизда.

Шу гапдан кейин Асрор ноилож қолди. Ярим соатдан бери Дилфуза иккови саҳна четида ўтириб, директор жанобларини кутишади. Рақсга тушадиган қизларнинг шовқини тингандан кейин ҳам директордан дарак бўлмади. Асрор бетоқатланиб, тиззасидаги гитарасини чилдирма қилиб чертиб-

чертиб қўйди-да, хўрсинди.

— Нега хўрсиниб қолдинг? — деди Дилфуза.

Асрор кутишдан юраги тошиб хўрсинган бўлса-да, жавоби бошқача бўлди:

— Бир йил чидаб берсак, бизни худди шу ерда кузатишади. Қориева опанг айтганидек, катта ҳаётга парвоз қилиб кетамиз.

— Қўй, гапирма, — деди Дилфуза уф тортиб. — Бу ерда яна бир йил ўқишим кераклигини ўйласам, юрагим така-пука бўлиб кетади.

— Юрагинг така-пука бўлмасин, — деди Асрор қувлик билан кўз қисиб. — Сенинг ишинг осон. Ўқигинг келса ўқирсан, бўлмаса...

— Нима, «бўлмаса»?

— Бўлмаса... — Асрор кулиб гитара торларини чертди: — «Ҳай-ҳай ўлан, жоним ўлан...»

— Жинни! — Дилфуза шундай деб тирсаги билан туртган бўлди. Эрка кўзларини хиёл сузди. Келинлик сарпосини кийишни қайси қиз интиқ кутмабдики, Дилфуза бу шодиёна онларни орзу қилмасин. Юраги ўша кунларнинг тезроқ келишини истайди, куёвлик сарпосида шу қорақош йигитнинг бўлишини тилайди. Лекин бу истак, бу тилак, бу орзу сир пардасига чирмаб ташланган. Бировга айтолмайди. Давр чархини тезроқ айлантира олмайди. Кунлар унинг қалбини куйдириб, имиллаб ўтаверади. Кузда Асрор ўқишини лицейга кўчирганида кунлар умуман тўхтаб қолгандай бўлди. Тўққиз йилдан бери ҳар куни мактабга бирга келиб, бирга кетиб юрган қиз учун уч ой оғир синов каби ўтди. Бахтига Асрор яна мактабга қайтди-ю, қизнинг тунд бағрида яна қуёш чарақлади.

Ташқаридан қараган киши бу икки ёшнинг муносабатини синфдошларга хос яқинлик деб ўйлаб, улар орасида муҳаббат ғунчаси очилаётганини сезиши осон эмас. Киши умрида бир мартагина шундай ҳузурли ҳисларга банди бўлади. Кишининг жисми хасталанса, шифо тадоригини кўради. Муҳаббат дардига висолдан ўзга яна нима шифо бўлиши мумкин? Ишққа мубтало бўлган ошиққа табиб айтарки: «Эй нодон, бу дардни бедаво дерлар». Икки покиза қалбга бу ширин дард мактаб ёшида ҳукмини ўтказа бошлаган экан, улар айбдор эмаслар-ку?

Асрор қизнинг шахло кўзларини ихота қилиб турган узун киприкларга боқиб энтиқди-да, фақат қиз эшитадиган қилиб пичирлади:

— «Киприги — ханжар, карашма — тиг, кўз ташлаш — яшин, гар шаҳид бўлмоқчи эрсанг Карбало бу ердадир».

— Нима деяпсан? — Дилфуза шундай деб тирсаги билан уни яна туртди. — Бир хил пайтда бирам суюласанки.

Бу енгил турткидан Асрорнинг юраги энтиқди.

— Зебуннисо бегимнинг байтларини ўқиган одам суюлган бўладими? — деб жилмайди. — Унда қуюгидан эшит. Бобур Мирзодан: «Қани Лайли билан Ширинким, алардин ноз ўргансанг, қани Фарҳод ила Мажнунким, аларга ишқ ўргатсам». Буниси ёқадими?

Дилфуза унга жавобан лабини бурган бўлса-да, қарашлари нозли эди. «Вой савил», деб кўзини олиб қочиши эса юрак ўйновини фош қилиб қўйди.

Ғалати ҳолат! Икковининг истаги бир эди: қани эди, атрофда ҳеч ким бўлмаса, мактаб ҳам, ўқитувчилари-ю ўртоқлари ҳам бўлишмаса... Ҳаё зиндондаги ҳислар озодликка чиқа қолса... Йўқ, йўқ, бу уларнинг муддаолари эмас! Фақат дилларини ўртаётган гапларини айта олишса, бас. Иккови орасида худди сир йўқдай. Худди қарашлар юрак сирини ошкор қилмаётгандай. Фақат тил иқрори бўлса, бас. Майли, «Севаман!» деб ҳайқиришга ёки «Сени яхши кўраман», дейишга журъат қила олмасин. Наҳот ўн йил мобайнида ёнма-ён ўтирганлари ҳолда «Сени ёқтираман», дея олиш шунчалар оғир бўлса? Дилфуза айтгиси келади, бироқ ибo йўл қўймайди. Барчага маълумки, қушларнинг модаси сайрамайди. Табиатнинг бу хушхулқи ақлли қизларда ҳам бор. Асрорнинг айтгиси келади, бироқ кўрқади. Нимадан кўрқишини ўзи ҳам билмайди.

Асрор дил изҳорининг мавриди эмаслигини англаб, гапни бошқа томонга бурди:

— Дилфуз, шу бутун ҳечам ашула айтгим келмаяпти. Секин жўнаб қолайлик.

Бу таклиф қизга маъқул келиб, ўрнидан қўзғалганида зал эшиги очилди-ю директор, унинг изидан ўринбосари, кейин эса режиссёр кўринди. Режиссёр

чаққон ҳаракат қилиб олдинга ўтди-да, қаттиқ-қаттиқ қарсақ чалиб, болаларнинг эътиборини ўзига тортди:

– Диққат! Диққат! Қизлар, сахнани бўшатинглар. Асрор, сендан бошлаймиз.

Асрор сахнанинг чап, Дилфуза эса ўнг томонидан жой олдилар. Асрор гитарасини чертиб, оҳангни бошлагач, икковлари бир-бирлари сари аста-аста юрдилар. Дилфуза Асрорнинг назарида юриб эмас, фаришта мисол енгил сузиб яқинлашгандай бўлди. Йигитча қизнинг ҳаракатларига маҳдиё бўлган ҳолда қўшиқни бошлади:

*Кимлар бу йўллардан юрмаган ахир,
Ийманиб, бир-бирин қўлин ушлашиб.
Бир ҳисга иккиқат бўлганча асир,
Бахтидан шодумон кўнгли хушлашиб.*

Дилфуза унга яқинлашгач, «Бугун биз юрибмиз, бугун биз юрибмиз, эртага ўзга», деб жўр бўлгач, сўнг ширали овози билан қўшиқни ўзи давом эттирди:

*Ойдинли тунларнинг сеҳрига мафтун,
Кимлар сезмай қолган отганини тонг.
Орзу қоясига тирмашиб бетин,
Висол онларига етолган одам.*

Асрор «Бугун бизлар етдик, бугун бизлар етдик, эртага ўзга», деб жўр бўла туриб қизга муҳаббатли нигоҳини қадади-да, қўшиқни давом эттирди:

*Анҳор мавжларидай тинимсиз хаёл,
Яна ёр қошига чорлар севишмак.
Эшигин чертаман, чолиб чиқар лол,
Тушунар буним ким, севиб севилса.*

Дилфуза: «Бугун биз тушундик, бугун биз тушундик, эртага ўзга», деб жўр бўлаётганда Асрор директор ўринбосари Қориевага беихтиёр қараб олди. Айни дамда Қориева: «Ашгуласининг сўзларига эътибор беринг», дегандай директорга маъноли боқди. Асрор бу қарашнинг оқибати яхшилик билан тугамаслигини тушуниб, вижинди. Ҳатто қўшиқни шарт тўхтатгиси ҳам келди. Бармоқларини тордан олди. Дилфуза унинг ҳолатини сезиб, «Тўхтатма!»

дегандай билагидан ушлагач, аҳдидан қайтиб, торларни чертиб, қизга кулимсираб қаради. Дилфуза ҳам унга жилмайиб қараб, қўшиқни давом эттирди:

*Баъзида шу ҳижрон тушса ўртага
Минг турли ғавжога қолса бошимиз.
Кимдир туз сепади қасддан ярага
Кимдир синаб кўрар гоҳ бардошимиз.*

Қўшиқ шу ерга етганда иккови ҳам Қориевага қаради. Бу қараш замирида: «Ярага туз сепадиган «кимдир» сиз бўласиз, хоним!» деган маъно яширинган эди. Уларнинг ҳаракатларини киприк қоқмай кузатаётган Қориеванинг лаблари титради. Дилфуза ҳам, Асрор ҳам ундаги ўзгаришни сезишди. «Отган ўқимиз нишонга тегди!» деб қувонгандай бир-бирларига кулиб қарадилар. Энди кўтаринки руҳда, волиблар оҳангида, иккови жўровоз бўлиб қўшиқни якунига етказдилар:

*Бугун биз синовда, бугун биз синовда, эртага ўзга...
Илк севги гувоҳи — сада ёнига
Бир-бирдан беҳабар бориб қоламиз.
Барча аразларни йўйиб ёшликка
Ўтган ўтинчларни эслаб куламиз.
Бугун биз куламиз, бугун биз куламиз, эртага ўзга.
Бугун биз синовда, бугун биз синовда, эртага ўзга.*

Қўшиқ охирлагач, Дилфуза саҳнанинг чап, Асрор эса ўнг томонига қараб аста юрдилар. Саҳна четига етгач, Асрор бармоқларини тордан олди. Зал бир неча нафаслик сукут бағрида қолди. Ижрочилар ҳам, режиссёр ҳам ҳукми кутиб, директорга қарадилар. Директор фикрини баён қилишга шошилмагач, режиссёр сукутни бузиб, изоҳ бера бошлади:

— Тантанамиз шу қўшиқ билан якунланади. Битирувчилар охирида жўр бўлишиб, саҳнага чиқишади. Бу қисми машқ қилмаймиз. Табиий бўлгани маъқул.

— Нимага?

Қориеванинг бу саволи режиссёрни ажаблантирди:

— Тушунмадим? — деди у елкасини қисиб.

— Нима учун бу ашулани олиб ташламадингиз? — деди Қориева кескин оҳангда. — Мен сизга бошқа ашула қўйинг, демаганмидим?

— Дегандингиз... лекин бу тантананинг энг зўр жойи. Алмаштиришга зарурат йўқ, деб ўйладим.

— Сиз ўйламанг, айтилганни бажаринг! Сиз учун балки зўрдир. Лекин бу ер дискотека эмас, мактаб! — Қориева «Гапим маъқулми?» дегандай директорга қараб олгач, яна кескинроқ оҳангда давом этди: — Яхшилаб билиб олинг: бу ер мактаб! Бу ёшдаги болаларнинг висол онларига интилишларига, ҳижронда куйишларига ҳали вақт бор. Мактабни битириб олишсин, ана ундан кейин ёр қошига учадими ё бошқа ёққами ўзлари билишади. Ашулани ўзгартиринг.

— Ахир, бу қўшиқ шу тантанага атаб махсус ёзилган. Ҳаммага ёқди, — режиссёр шундай деб директорга нажот назари билан қаради.

Директор уларнинг баҳсини тўхтатиш учун гапга аралашди:

— Қўшиқни ким ёзди?

— Асрор, — деди режиссёр фахрланиб, кейин қўшиб қўйди: — Шеърини ҳам, оҳангини ҳам ўзи ёзди.

— Бунақа ашула тўқигандан кўра адабиётдан иншосини дурустроқ ёзиб берса бўларди, — Қориева шундай деб Асрорга қараб олди. Кейин режиссёрга юзланди: — Биз билан баҳслашманг. Ўзгартиринг, дегандан кейин ўзгартиринг. Ҳали вақт бор, бемалол улгурасиз.

— Вақт-ку бор, лекин бошқа ашула йўқ, — деди режиссёр қайсарлик билан.

Қориеванинг ўжарлиги уникидан ҳам ошиб тушди:

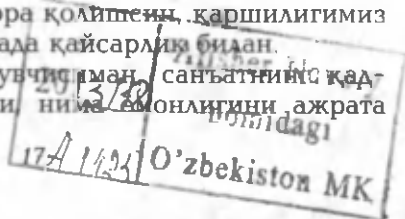
— Бошқа ашула йўқ бўлса, ашуласиз тугатаверинг.

Бу талабдан кейин Асрор ўзини тутиб тура олмади. Пастга сакради-да, эшик томон юрди. Дилфуза унга сўзсиз эргашди. Режиссёр: «Асрор, тўхта, кетмай тур!» деганича қолаверди.

— Болаларни бекорга ранжитдингиз, — деди у. — Жону диллари билан ҳаракат қилишаятувди. Бошқа мактабларда бунақа қобилиятли болаларни бошларига кўтариб юришади.

— Бошқа мактабга бора қилишсин, қаршилигимиз йўқ, — деди Қориева янада қайсарлик билан.

— Мен музыка ўқитувчисиман, санъатнинг қадрига етаман. Нима яхши нима ёмонлигини ажрата

оламан. Мен сизнинг географиянгизга аралашмайман-ку?!

— Мен фақат география ўқитувчиси эмасман, директорнинг маънавият бўйича ўринбосариман. Бу билан ҳисоблашишингиз зарур!

— Сиз ҳам санъатнинг қонун-қоидалари билан ҳисоблашишингиз шарт. Санъатда ҳамма нарса тўғридан-тўғри қабул қилинаверилмайди. Бундай ажойиб қўшиқни тушунмаслик учун одам тўнка бўлиши керак!

Ҳаяжондаги режиссёрнинг кейинги гапи Қориеванинг вужудига ўқдек қадалиб, сескантириб юборди. Лаблари гезариб, «Эшитдингизми?» дегандай директорга қараб олди.

— Ҳали шунақами! — деди-ю бошқа гапира олмади. Жанжалга айланиши мумкин бўлган баҳсга директор аралашди:

— Бас қилинглар!

— Агар қўшиқ ёқмаётган бўлса, марҳамат, ўзларингга ҳавола, — режиссёр шундай деди-да, ўтирилиб кета бошлади.

— Тўхтанг, ёш болага ўхшайсизлар-а! — деди директор. — Менингча, қўшиқнинг ҳеч ёмон томони йўқ. Тайёргарликни шу ҳолда давом эттираверинг.

— Ахир... ашуланинг маънавий томони... — деб эътирозини бошлаган Қориеванинг гапини директор охиригача эшитмади:

— Маънавий томонидан хавотирланманг. Эскича фикрлардан қочиш керак. Биз хоҳлаймизми ё хоҳламаймизми, болалар муҳаббат ёшига кириб бўлишган. Табиий жараённинг йўлини тўсишда маъно кўрмаяпман.

— Тушунмаётган бўлсам, маънавиятни мендан олиб қўя қолинг.

— Буни бошқа жойда, бошқа вақтда гаплашамиз. Ҳарҳолда ўқув йили яқунлангунича вазифангизни бажарасиз.

Директор шундай дегач, изига қайта бошлади. Залга ғолиб одамнинг юриши билан кириб келган Қориева энди унга эргашишни ҳам, жойида мағлуб одам шармандалиги билан қолаверишини ҳам билмай бир зум қотиб турди. Режиссёрга нафрат билан қаради. Режиссёр: «Қалайсиз, опажон!» дегандай жил-

майиб қўйгиси келди. Лекин бу жилмайиши тутаётган оловга мой каби сепилиб, еланга олишини тушуниб, нигоҳини олиб қочди. Қориева: «Ҳали қараб тур!» деб унга захрини сочди-да, тез-тез юриб, залдан чиқиб кетди.

4

30 апрел, соат 16.30.
Шаҳар маркази.

Кикбоксинг машғулотига келганлар ҳаракатларини тўхтатиб, диққатларини рингга қаратдилар. Халқаро мусобақага бориш ҳуқуқидан маҳрум этилган Файратнинг бу ҳуқуққа эга чиқишга номзод бўлиб турган Зоир билан машқ тарзидаги олишуви барчани қизиқтириб қўйган эди. Тенгдошлари орасида ўзининг кучли зарбалари билан ажралиб турувчи Файратга қарши жангга солишдан устознинг мақсади Зоирни синаб кўриш эмас, балки уни чиниқтириш эди. Олишув одатдагидек бошланган бўлса-да, дам ўтмай Файратнинг ҳаракатларида аёвсизлик сезилди. Олишувда машқ руҳи сўниб, ҳаёт ёки мамот учун олиб бориладиган жангга айланаётгандай туюлди. Устоз аввалига машқ олишувини тўхтатмоқчи ҳам бўлди. Лекин «Майли, бир оз пишсин», деган мақсадда шошилмади. Аммо бу онда Файратнинг кучли зарбаси Зоирни гангитиб қўйди. У бир чайқалиб, кейин чўккалаб қолди. Файрат олижаноблик билан ўзини четга олиш ўрнига зарбаларини тўхтатмади. Шундагина устози: «Тўхта!» деб бақирганича рингга интилди. Чаққон болалардан учтаси бир нафасда арқон тўсиқни ошиб ўтдилар-да, Зоирни ажратиб олдилар.

— Аҳмоқ! Бу нима қилганинг? — деди устоз Файратга ғазаб билан тикилиб.

— Менинг ўрнимга мусобақага юборадиганингизнинг аҳволи шуми? — деди Файрат пинагини бузмай.

Бу гапдан устознинг ғазаб косаси тўлиб, Файратга яқин келди. Унинг вазоҳатини кўрган болалар: «Устоз ҳозир уриб юборадилар», деб хавотирланишди. Чиндан ҳам агар Файрат каттароқ йигит ёшида бўлганида, қилғилиги учун насибасини оларди.

— Ҳали шунақами! Алам қияптими? — деди устоз вазабини яширмай. — Билиб қўй: мактабингдаги ўқишингни эплаб олмагунингча ринг тушингга ҳам кирмайди, бу — бир. Иккинчиси — ичаётган эмишсанми?

— Шпионларингизга ишоняпсизми? — деди Файрат юзини буриб.

— Сен шпион билан дўст кимлигини ажратиб ол. Дўстларинг сенга яхшилик қилиш умидида хатоингни менга етказишди. Бу яна қанақа қилиқ?

— Мен бировнинг яхшилигига зор эмасман. Яхшилик керак бўлса, ўзим эришаман.

— Катта кетма! Икки-уч мусобақада голиб чиқиб осмону фалакка етдим, деб ўйлаяпсанми? Пастга туш. Билиб қўй: сен ҳали ҳеч ким эмассан! Агар эсингни йиғиштириб олмасанг, хайрлашдик, деявер.

Бу пўписадан кейин Файрат устозига қараб заҳарли илжайгач, арқонни кўтариб рингдан пастга сакраб тушди-да, тез-тез юриб, залдан чиқиб кетди. Унинг изидан қараб қолган болалар жим эдилар. Зарба таъсиридан қутулолмаган Зоир устоз билан дўстининг бу ҳолатда хайрлашувларини истамай ўрнидан турди-да, спорт залини эгаллаган ёқимсиз сукутни бузди:

— Мусобақага Файратнинг ўзи бора қолсин, у барибир мендан зўрроқ, — деди устозига илинж билан боқиб.

— «Зўрроқ» дейсанми? — Устоз унга қараб бош чайқади. — Адашяпсан. Зўрлик оёқ билан билакнинг қувватида эмас, ирода кучида бўлади. Иродаси заифлигини сезмай юрган эканман. Битта синовда синди ўртоғинг. Энди сен ундан кучлироқ эканингни исбот қилишинг керак. Сен «Файрат мендан зўрроқ», деган тушунчани хаёлингдан чиқариб ташла. «Мен кучлироқман!» деб ўзингни ишонтир.

— Мен бундай қилолмайман, Файратни чақириб келай, яна бир гаплашинг.

— Чақирма. Ўзи ақлини ишлатиб кўрсин. Сен ҳам эртагача ўйла: ўзингни ишонтира олмасанг, мусобақага бизнинг клубдан ҳеч ким бормади. Сенлар оладиган медалга кўзим учиб тургани йўқ. Менга ҳалол жангчи керак.

Устоз шундай дегач, барчага рухсат берди. Зоир ювиниш хонасига кирмади, кийимини тезгина ал-

маштириб, ташқарига шошилди. Чинор дарахтининг ердан бўртиб чиқиб қолган илдизи устида ўтирган Файратни кўриб, ўша томон юрди.

— Ҳа, «чемпион», ҳолинг қанақа энди? — деди Файрат ўрнидан жилмай.

— Ҳолим ўзимга яраша, — деди Зоир унинг ёнига ўтириб. — Яхши иш қилмадинг, оғайни.

— Жағингни силаб қўйишим керакмиди?

Файрат шундай деб ён томонига қараб чирт этиб тупурди. Зоир ўртоғининг бу қилиғидан ранжиса-да, кўнгли овриганини сездирмади.

— Урганингни айтмаяпман, — деди у дўстона оҳангни ўзгартирмай. — Лаллайганим учун боладинг, гап йўқ! Мен сенинг тенгинг эмасман, тан оламан. Лекин сен устозни ер қилдинг. Энди кўзига қандай кўринасан?

— Нега кўзига кўринарканман, иккинчи қадам босмайман клубига, — Файрат шундай деб яна тупурди. — Устозингдан қарзим йўқ. Менга ўргатгани эвазига учта олтин медаль олиб бердим. Сени ҳам бу ерга мен бошлаб келганман. Ана энди унга халта-халта олтин медаль ишлаб бераверасан. Уни дунёдаги энг машхур тренер қиладиган ўзингсан.

— Пичинг қилаверма, — деди Зоир унинг елкасига аста туртиб. — Медалларингни-ю мени бошлаб келганингни миннат ҳам қилма. Каллангни ишлат. Мусобақага мен қатнашмайдиган бўлдим, ўзинг борасан.

— Мусобақангни пишириб е! — Файрат шундай деб жаҳл билан ўрнидан турди. — Мени сотишга сотиб қўйиб, энди меҳрибончилик қиялпсанми?

— Мен сени сотганим йўқ! — Зоир ҳам ўрнидан туриб унга юзма-юз бўлди. — Саъдулла акам келиб-дилар.

— Ким? Чолми? — деди Файрат ажабланиб.

— Ҳа.

— Ҳу, валамис! — Файрат шундай дегач, юзини буриб, тупурди.

— Сенга яхшилик қиладиганларнинг ҳаммасини ёмон кўрадиган бўлиб қолибсан.

— Ҳали устозингга гапирганимда эшитмадингми: мен бировнинг яхшилигига зор эмасман!

— Катта кетма.

— Чол сенларни яхши кўради. Баҳо халтасида

менга аталган яхши баҳоси йўқ. Тарихий саналарни ёд ол, деявериб мияларимни ачитиб юборувди. Охириги бир ойга ҳам тоқатим қолмади. Мактабинг ҳам ўзингга буюрсин. Мен ишга киряпман.

— Қанақа иш?

— Битта бизнесменга ёлланяпман. Ёнида юраман. Биров биринг деса, тумшугини ерга ишқаб қўяман. Хоҳдасанг, сенга ҳам иш гаплашиб беришим мумкин.

— Раҳмат, бунақа ишинг ўзингга сийлов. Мен бировларнинг думи бўлишдан ҳазар қиламан. Агар ўғил бола бўлсанг, кириб устоздан кечирим сўра.

— Ўғил болалигимни шу пайтгача билмасмидинг?

— Майдалашма.

— Агар оғайним бўлмаганингда ҳозироқ ўғил болалигимни кўрсатиб қўярдим. Майли, ошначилик ҳурмати бор. Лекин тилим бесуюяк деб валдирайверма. Устозингни ҳам менга пеш қилаверма. Унингга айтиб қўй: мен Ҳамидовнинг қўлига бораман. Рингга кўришиб қолсак, ўғил бола қанақа бўлишини кўрсатиб қўярман. Ўшанда устозингга алангали салом ҳам айттирвораман.

Ғайрат шундай деб яна тупурди-ю ўтирилиб, кета бошлади. Тўрт қадам босгач, тўхтаб, ўтирилди-да, заҳархандалик билан деди:

— Яна уйимга бориб ойимга дийдиё қилиб юрмагин. Гапинг бўлса кечки пайтлар дискотекага бор, сенам ўғил боласан, шекилли, бориб тургин дискотекага!

Зоир унга жавоб қайтармади. Гўё унинг узоқлашишини кутгандай жойидан жилмади.

1. «Сим-сим, оч эшигингни!»

Икки жонга ташна ажал шу уйнинг битишини пойлаб турган экан, шекилли...

Янги уй қувончи бир ҳафтага ҳам етмади. Ризқнинг тугашини кутиб юрган ўлим бир ҳамлада она-боланинг жонини олиб кетди. Эллик йил мобайнида бир-бирларига синашта яшаб келаётган маҳалла аҳли янги кўчиб келган қўшниларнинг кимлигини билмай ҳам қолди. Бу маҳалладаги дастлабки уйлар қад кўтараётган дамларда ҳашаматли иморатлар қуриш расми йўқ эди. Истак-хоҳиш бор эди, яширин

топилган бойлик ҳам бор эди, бироқ журъат йўқ эди. Уйларнинг гугурт қутидай бир-бирига ўхшаб қолишининг сабаби шундан. Бу маҳалла уй қуриш, уста ишлатиш азоби нима эканини яхши билади. Пойдеворга биринчи вишт қўйилмасидан аввал омонат тикланган чайлага кўчиб келиб, эркалари лой қорган, вишт қуйган, аёллари кунига уч маҳал таом тайёрлаган...

Мана шу гугуртмонанд уйлар орасида икки қаватли ҳашаматли иморат битгунича бу уй эгаси ҳақида турли миш-мишлар оралаб юрди. Аҳил яшамоклик умидида ака-ука биргалашиб, ёнма-ён қурган уйларга уларнинг вафотларидан сўнг фарзандлари сизмай қолишгач, бир пулдор одам иккала ҳовлини бирданига сотиб олди-ю, қурилишни бошлаб юборди. Унинг кимлиги девор-дармиён қўшниларга ҳам номаълум эди. Билганлари — у воят бадавлат одам, уч-тўртта фирмаси, беш-ўнта «супермаркет» аталмиш дўконлари бор. Узунқулоқ гапларга қараганда, бу «кўринмас одам»нинг хориж тижорат аҳли билан ҳам олди-бердиси бор. Бу гапларнинг барчаси миш-миш булоғидан сув ичган бўлса-да, атрофдагиларнинг қизиқиш ташналигини қондиришга кифоя қиларди. Маҳалла қарияларидан хайрли дуо олмасдан иш бошланганига кўпчилик гашланган бўлса-да, индашмади. Ҳатто кўча томонда одамлар юрадиган йўлканинг панжара билан ўраб олинишига ҳам эътироз билдиришмади. «Юраги торроқ одам экан, шекилли», деб қўя қолишди. Кўча ҳақиқа хийнат қилишнинг улур гуноҳлардан эканини билганлар ҳам танбеҳ бериш ўрнига индамасликни маъқул кўришди. Уй битиб, эгалари кўчиб келишган кунлари чойхонадаги ҳангоматалаблардан бири «Хайрият, янги қўшнини ҳам кўрдик. Сал тўнглигини айтмасангиз, туппа-тузук одамга ўхшайди. Энди эҳсон қилиб чақирса, бақамти танишиб олармиз, а?» деди-ю «Шунинг бир тишлам нонига зормисан?» деган маломатга учради.

Ҳангоматалаб киши янги қўшнининг тўнглигини айтиб, янглишмаган эди. Янги қўшни — Акмал Бердиёровнинг тўнглигини сезиш қийин эмас, ўзи гапирмаса ҳам, нурсиз юзи шундайгина айтиб туради. Отасининг қамоқхонада ўлиб кетганини, амаки-

сининг уйида улфайганини кўпчилик билмайди. Кўчиб келганига бир ҳафта тўлмай хотини билан қизининг ўлдириб кетилиши маҳалла аҳлини гангитиб қўйди. Йигирма-ўттиз уй битиб, одамлар кўчиб келишган йили маҳаллага ўғри оралаб, қўлга тушган, ур-калтак-сур калтақдан сўнг милицияга топширилган эди. Ана ўша воқеадан бери ўтган салкам элик йил мобайнида бу томонларга қотил тугул, ҳатто майда ўғрининг ҳам оёғи етмаганди.

«Хосиятсиз қурилди шу уй», дейишди бировлар.

«Ҳаром пулга қурилса шунақа бўлади», деб ҳукм чиқаришди яна бошқалар.

«Бойларнинг душманлари кўп-да, оч қорним — тинч қулоғим», дейдиганлар ҳам топилди.

Мурдаларнинг нима учун икки кун ўликхонада қолиб кетгани сабабини ҳам ҳар ким ўзича тахмин қилди. Акмал бу пайтда денгиз бўйида ёш хотини билан ором олаётганини биров билди, биров билмади. У маҳалла аҳли учун сирли ва тўнг одам бўлса-да, жанозада қўни-қўшнилардан ҳеч ким ўзини четга олмади. Бу ерликларнинг одати шу: орада араз бўлса, тўйга чиқмасликлари мумкин, бироқ азадан қолмайдилар.

Уч кунлик аза ўтгач, ҳовли ҳувиллади. Марҳуманинг яқин қариндошлари: «Яна уч-тўрт кун турайликми?» деган маънода Акмалга қараб-қараб қўйишди-ю, ундан тайинли садо чиқмагач, уй-уйларига тарқалишди. Шу ёшга етиб, яқин қариндош нималигини, қариндошлар орасидаги меҳр-оқибат қандай бўлиши лозимлигини билмаган Акмал ёлғиз қолди.

Унча паст ҳам, баланд ҳам бўлмаган уйлар орасида савлат тўкиб турган сароймонанд иморат яқинида оқ «Мерседес» тўхтади. Европанинг қайси бир шаҳрида обдан хизмат қилиб эскирган бу автомашина тўкилиб кетиш даражасига етмаган, номи улуғлиги учунми савлатини сақлаб қолган эди. Орқа ўриндиқда ўтирган капитан Соли Муродов машинадан тушишга шошилмади. Жимжимадор темир дарвозага тикилиб қараганча бўлажак савол-жавобни хаёлида яна пишитди. Унинг одати шунақа: тергов жараёни кутилмаган гап-сўзларга бой бўлишини билса-да, олдиндан тайёрланиб олади.

Машина эгаси — ёши ҳали йигирма бешни қораламаган Талъат пешкўзгу орқали устозига қараб қўйди-ю, унинг амрини кутиб индамай ўтираверди. Милиция Академиясидаги магистратурани битириб, осмонда учар даражада ҳаволаниб юрган кунлари шу одамга бириктириб қўйишганда кўнгли чўқди. Ёши эликларга бориб қолганига қарамай, капитан унвонидан нарига ўтмаган, ҳануз жиноятга оид қидирув бўлимида юрган бу одамдан бирон нима ни ўрганиши мумкинлигига ақли етмади. Соли Муродовнинг унвони баландроқ бўлгани, тухматми ё англашилмовчилик сабабиданми бир марта хизматдан ҳайдалиб, сўнг пастроқ мартабага бўлса-да, ишга қайта тикланганини кейинроқ билди. Ясан-тусанни ўрнига қўядиган Талъатни дастлаб кўрганида Соли ҳам ғашланди. Бошлиғи: «Бу йигит акахонимизнинг яккаю ёлғиз ўғли. Милиса бўлишга ишқи тушиб қолган экан, бошқа ўқишларда ўқимабди. Ўқишнинг аҳволини биласиз, болани ўзингиз пишитиб берасиз», деганда «Акахонингиз донгдорлардан бўлсалар, мен эсам урилиб чиққан хом атала бўлсам, кўнгилларига келмасмикин?» деб пичинг қилди. Аммо ўша «акахоннинг» ким эканини суриштирмади. Ҳатто Талъат иш бошлаганидан кейин ҳам «Кимнинг ўғлисан?» деб сўрамади. Шогирдининг машинасини кўргач, «Дўстинг кимлигини айт. Мен сенинг кимлигингни айтаман», деган мақолни сал ўзгартириб, ўзича: «Сен машинангни кўрсат, мен отанг кимлигини айтаман», деб қўйди.

Кеча бу ерга келганида Акмал рўйхуш бермагани сабабли Соли Муродов шогирдига: «Шу ерда кутиб ўтир», деди-да, машинадан тушди. Аслида ёлғиз ўзи келса ҳам бўларди. Лекин қалондимоғ одамнинг уйига пиёда келиш бошқа-ю, оқ «Мерседес»дан тушиб кириш бошқа! Илгарилари баъзи хонадон эшигида «Эҳтиёт бўлинг, қопагон ит бор!» деган огоҳлантирувчи лавҳа бўларди. Шундай эшикка яқинлашганда одамлар чиндан ҳам уй томон хавотир билан қараб қўярдилар. Гарчи бу икки қаватли ҳашаматли уй дарвозасида бундай ёзув бўлмаса-да, кўнғироқ тутмасини босишга барча ҳам журъат этавермайди. Ўзи ҳам шундай уйда яшайдиган, серҳашам машинада керилиб юрадиган одамгина

дарвоза эшигини бемалол тепиб очиб, остонадан гердайиб ўтиши мумкин. Соли дарвоза томон икки қадам қўйди-ю тўхтаб, орқасига қаради. Устозининг изидан қараб ўтирган Талъат унинг имосига тушуниб, машинадан шошилганича тушди.

— Сен анави уйдагилар билан гаплаш, — Соли шундай деб рўпарадаги хонадонни кўрсатди.

— Ўзингиз гаплашган эдингиз-ку? — деб ажабланди Талъат.

— Энди сен гаплашасан. Менга айтишмаганини эҳтимол сенга айтишар. Бунақа жойларда кўзга кўринмас миш-миш қозонлари тинмай қайнаб туради. Бу дошқозондан бир-иккита бўлса ҳам тўғри гаплар чиқиб қолади. Бизнинг вазифамиз қозонга човли ташлаб, шу гапларни ажратиб олиш. Човли нималигини биласанми?

Талъат устозининг маънодор қаршига жавобан елка қисиб қўйди.

— Академияда ўргатишмаганми? — деди Соли кулимсираб.

Талъат амалиётга борганида тажрибали ходимларнинг Академия талабаларини очик-ойдин менсимаслигига, ҳатто калака қилишларига кўп марта гувоҳ бўлгани учун устозининг бу саволи замирида пичинг сизди.

— Мен ошпазлар мактабида ўқимаганман. Милиция Академиясида «дошқозон, човли» дарслари ўтилмайди.

Бу гап бир оз қўполроқ тарзда айтилган бўлса-да, Соли ранжимади. У ҳар нарсага кўниб, индамай кетадиган ёшларни унча ёқтирмасди. Аксинча, ўз фикрини айта олишга журъати борларни ҳурмат қиларди. Шу боис йигитнинг ҳозирги дадиллиги маъқул келиб жилмайди-да, ҳазил оҳангига кўчди:

— Афсус, афсус, энг муҳим дарслар ўтилмас экан. Эҳтимол ўтилгандир-у, сен ўша дарсдан қочгандирсан. Ҳа, майли, чаласини мендан ўрганарсан. Шу гапим доимо эсингда турсин: миш-мишлардан ҳеч қачон юз ўтирма. Айниқса, гувоҳлар лофни олиб қочаётганда афтингни буриштирма. Худди қимматли маълумотларни эшитаётгандай диққат қилавер. Керак бўлса, ўзингни лақма қилиб кўрсатишдан ҳам тойма. Энди миш-миш дошқозонига солинадиган човлига

келсак, човли — сенинг ақлу фаросатинг. Ҳозир ўша хонадонга кириб човлингни ишга сол-чи? — капитан шундай деб йигитнинг елкасига енгил уриб кўйдиди, дарвоза томон юрди.

Соли уй эгасининг кибри нечоғлик эканини оз бўлса-да, билади. Бир ҳафта олдин бармоқларини тилла узуклар, қулоқларини олтин балдоқ, билагини қимматбаҳо билагузук билан безаб юрган, эндиликда лаҳад қуртларига ем бўлиб ётган бека ва бекачанинг ҳаётлик чоғларида қанчалар гердайиб юришгани эса унга қоронғи. Экспертнинг хулосасида зикр этилишича, беканинг саккиз бармоғида узук, икки билагида билагузук бўлган. Бекачанинг ўнг кўлидаги уч бармоғида, чап кўлидаги бир бармоғида тилла узук, ўнг билагида олтин соат бўлган.

Қотиллик ҳақидаги шум хабар олинishi билан Соли тезкор гуруҳ билан бу ерга етиб келган, нақ юракларига бир хилда тиф санчилиши натижасида жон берган икки аёл ўлигини ўз кўзлари билан кўрган эди. Қимматбаҳо матодан махсус буюртма билан тиктирилган, қайсидир тўй-ҳашамда бошқа аёллар кўзларини куйдириб, ҳасадларини кўзгаши лозим бўлган кўйлақлар қонга беланган эди. Экспертнинг ёзишига қараганда, бу кўйлақлар фақат бир марта кийилган, демак, ҳеч кимнинг кўзини куйдиришга улгурмаган эди. Сароймонанд уйда яшовчи аёлнинг бундан сипороқ либос кийиши ақлга сизмас ҳолат. Шундай безаниб юрувчининг камтарлиги ҳақида гапириш эса аҳмоқликдан бўлур эди. Жабрланувчиларнинг шахсини аниқлашда Соли ҳали бу сир қулфини ҳам очиши лозим бўлади. Ҳозир шу қулфга мос калит излаб кўриш учун дарвозага яқинлашиб, қўнғироқ тугмасини босди. Жавоб бўлмагач, ярим дақиқа сабр қилиб, бу сафар узоқроқ чалгач, радио алоқа орқали «Ким бу?» деган дағал овоз эшитилди. Соли ўзини танитгач, эшик автомат тарзда очилди. «Худди Алоуддиннинг сеҳрли форига ўхшайди», деб ўйлади Соли остона ҳатлаб ичкари ўтар экан. Болалигида Алоуддиннинг чироғи ҳақидаги эртакни қайта-қайта ўқиган, бойлик яширилган фор олдига бориб: «Сим-сим, оч эшигингни!» дейилиши билан фор оғзининг очилишидан кўп марта ҳайратга тушган эди. Ўзининг

шундай ғорга дуч келишини, шу сеҳрли сўз билан тошдарвозани очишни орзу қиларди. Болалик орзуси сал ўзгачароқ тарзда амалга ошди. Унга бойлик тўла ғор эмас, жиноятларга доир сиру асрор яширинган дарвозаларни очиш насиб этди. Қани эди, бу ғор дарвозаси биргина сеҳрли сўз билан очила қолса... Мана ҳозир «милицияданман» дегач, дарвоза очилди. Қани эди, уй эгаси қалбини ҳам шу дарвоза каби унга оча қолса...

Хонадон соҳиби дарвоза кўнғироғи чалинганда мрамар ҳовузда чўмилаётган эди. Узоқдан туриб бошқариладиган мурват билан эшикни очгач, елкасига сочиқ ташлаб, кунгираддор шийпон яқинидаги буклама креслога ўтирди. Ичкари кириб келаётган Соли унинг кийинишга ҳаракат ҳам қилмаганидан гаши келса-да, сир бой бермади. «Акмал ака, мумкинми?» деб ижозат сўраган бўлди. Акмал унга қараб қўйди-ю бу меҳмоннинг ташрифига ҳуши йўқлигини яширмади: берилган саломга ўтирган ерида бош ирғаб алик олиб ўзи ҳам зўрға эшитадиган паст овозда: «Келинг», деб қўйди. Бундай тўнг муомалаларга кўникиб кетган капитан Муродов таклиф бўлмаса ҳам бўш стулга ўтирди-да:

— Аввалги куни сиз билан дурустроқ гаплашиш имкони бўлмади, — деб унга савол назари билан қаради. Унинг юз-кўзларида хотини ва қизини қора ерга қўйган, ўлидан тириклайин ажралиб турган бечора одамнинг ғамини кўрмади. Остона ҳатлаши билан атрофга тезгина разм солганида ҳам бу ҳовлида мотам ғами булутининг соясини сезмай ажабланганди. Азадор кимсанинг бу ҳолда ўтиришига қараб: «Нега бунча беғамлик? Қотилликни ўзи уюштирамаганмикин?» деган хаёлга борди. Бундай гумон фақат Акмалнинг ҳолатига қараб уйғонмаганди. Бошқалар учун қанчалар ғалати туюлмасин, унинг касбидагилар бунақа жиноятларга дуч келишганда биринчи гада жабрланувчиларнинг ўзларидан шубҳаланишадиким, бу гумон учун уларни айблаш инсофдан эмас. Чунки қилғилиқни қилиб қўйиб, сўнг «Войдод, менга зулм етказдилар!» деб айюҳаннос солувчилар тарихда кўп бўлган. Эрхотиннинг оддий ғалваси билан бошланиб, қотиллик

билан якунланган воқеаларга Солининг ўзи ҳам дуч келган. Мерос талашиб укани ўлдирган аканинг ёки акани чавақлаб ташлаган уканинг айбини бўйнига қўйиш ҳам осон бўлмаган.

Акмал ҳам шулардан бирими? «Хотини билан келишолмай қолган бўлса... Унда қизининг айби нима?.. Йў-ўқ, бунчалар намойишкорона ўлдиртир-маса керак...»

Солининг бу хаёлларини хонадон соҳибининг овози тўзитиб юборди:

– Бутун шунақа имконият бор, деб келдингизми?

– Аҳволингизни билиб турибман. Лекин... кутишга бизнинг ҳам вақтимиз йўқ.

– Нимани сўрамоқчисиз?

– Ўша кунги гап: сизда кимнинг қасди бўлиши мумкин?

Акмалнинг бу саволдан гаши келди. Жавоб беришни истамай, ўнг томонидаги пастак курси устида турган сигаретдан олиб лабига қистирди. «Чекасизми?» деб меҳмонга таклиф қилмади.

– Билмайман... — деди ёққични ёқиб. — Бунақа одам «менинг сенда қасдим бор», деб жар соладими?

– Бу гапингиз ҳам тўғри, лекин атрофингиздагиларнинг ҳаммаси сизга бир хилда самимий муносабатда бўлишмайди-ку? Кимдадир қинғир хаёл борлигини одам сезиб туради.

– Шунақами? Мен сезмайдиган хилиданман, — деди Акмал пичинг оҳангида.

– Сизга тушунмаяпман?

– Нимага тушунмаяпсиз?

– Муносабатингизга. Мен жабр қилган қотил эмасман, қотилни излаб топувчи одамман.

– Шунақами? Аввал ўша қотилни топинг, кейин муносабатимиз шунга яраша бўлади.

– Худо хоҳласа топамиз. Лекин унганча... сизни безовта қилиб туришга мажбурмиз. Яна бир савол: ўғлингиздан хабар борми? — Савол Акмалнинг дард ярасини тирнадими, ҳарҳолда жавоб бергиси келмай, юзини бурди. Соли эса унинг ҳолатини англамагандай бўлиб, гапини давом эттирди: — Биз ҳам суриштиряпмиз. Қотиллик рўй берган куни Шавкат ўқишга бормаган. Қаерга борган бўлиши мумкин?

– Билмайман.

— Узр, хаёлимдан кўтарилибди. Сиз бошқа мамлакатда эдингиз, а? Унинг яқин ўртоқлари кимлар эди? Масалан, маҳаллада, институтда?

— Билмайман... қизиқмаганман. Менга қаранг... бошқа куни гаплашайлик. Ҳозир... бир нима деб дилингизни хира қилиб қўйишим мумкин.

— Яхши. Фақат бир масалани ечишга ёрдам беринг: бизнингча жиноятчиларнинг мақсади ўғирлик бўлган. Лекин кутилмаганда хотинингиз билан қизингиз қайтиб келишгану уларга халақит беришган. Сиз чет элда бўлгансиз. Ўғлингиз ўқишда. Билишимча, хотинингиз билан қизингизни тўйга ўғлингиз олиб бориши керак бўлган. Лекин у вақтида келмагани учун машинани қизингиз ҳайдаб чиққан. Тахмин қилайлик: ё хотинингиз, ё қизингизнинг нимасидир уйда қолгани учун қайтишгандир. Жиноятчилар уйда ҳеч ким бўлмайдиган вақтни қаердан билишди экан?

Бу савол малол келиб, Акмал капитан Муродовга қараб қошларини чимирди-да, тўнг оҳангда:

— Буни уларнинг ўзларидан сўранг, — деди.

— Яхши маслаҳат. Албатта, сўраб кўраимиз. Эшикни ичкаридан ким очиб берганини ҳам сўраймиз. Ўғлингиз ўқишни ўзи хоҳлаганми ё сизнинг зўрлашингиз... — бу гап ёқмай Акмал Солига ўқрайиб қаради. Капитан гап оҳангидаги хатосини англаб, тузатиш киритди: — Яхши, гапнинг маромини ўзгартираимиз: сизнинг маслаҳатингизга кўра кирганми ё онасинингми?

— Бунинг бу ишларга нима алоқаси бор?

— Сиз унинг ўқишидан ҳеч хабар олганмисиз?

— У ёш бола эмас, эс-ҳуши жойида. Сиз менинг саволимга жавоб бермаяпсиз: ўқишнинг бу ишга нима алоқаси бор?

— Сиз ҳам менинг саволимга жавоб бермадингиз. Ҳолбуки, жавоб беришга мен эмас, сиз мажбурсиз. Ҳозирча шу ҳолда хайрлашамиз, — Соли шундай деб ўрнидан турди. Акмал жойидан қўзғалмади.

— Менга қаранг, сиз аввалроқ бирон жиддий иш билан шуғулланиб очганмисиз ё кисавурлар билан овора бўлиб юраверганмисиз? — деди у ғазабини яширмай.

Бу гап Солининг ҳамиятига тегди, унга норози

қиёфада боқди, аммо сир бой бермасликка ҳаракат қилиб, пичинг билан жавоб қайтарди:

— Бунақа қизиқувчанлигингизни билганимда таржиман ҳолимни ёзиб келарканман. Майли, кейинги сафар...

Акмал сўкиниб, елкасидаги сочиқни силтаганича нари отди-да, сапчиб ўрнидан турди. Соли «Менга ташланмоқчимиз?» деган гумонда орқага тисарилди. Йўқ, Акмал у томон қадам босмади. Яна бир сўкинди-да, ўзини сувга отди. Ҳовуздан сачраган сув томчилари Солининг юзига урилиб, енгил сесканди. «Нима учун менга жаҳл қиляпти? Ёмон гапирмаган бўлсам... Бунақа шароитдаги одам: «Қотилни топинг, ўлимга ҳукм қилинг», деб тургувчи эди. Бу одам қотилни ўзи топмоқчимиз? Йўқ... киноларда кўрганларига ишониб эргашадиган хомхаёл одам эмас бу... Ҳарҳолда «сим-сим» эшигини очадиган анойилардан ҳам эмас...»

Сувга бир шўнриб чиққан Акмал капитаннинг жойида қотиб турганини кўриб бақирди:

— Ҳа, гапнинг яна чаласи қолдимиз?

— Бир нарсага ажабланыяпман: сизга ўхшаган додаҳўжаларнинг уйларида ҳозир шахсий кўриқчилар бор?

— Шунақами? Мен сенга ўхшаган додаҳўжани қидириб юрган эдим. Агар яна милисадан ҳайдашадиган бўлса, хизматга тикланаман, деб югуриб юрмай, тўғри менинг олдимга кел, шу ўрин сеники.

«Бу гапи зўр бўлди-ку! Демак, менинг кимлигим билан қизиқиб кўрган. Нега қизиқди?» Акмалнинг дабдурустан сенсирашга ўтганига эътибор бермасликка уриниб, жилмайди:

— Яхши таклиф. Ўйлаб кўриб, шу иш охирига етганда жавобини айтаман, — деди-да, орқасига бурилиб, дарвоза томон юрди.

Ташқарига чиққач, орқасига ўтирилиб, яна ҳашаматли иморатга боқди.

Данғиллама уй қуриб, баланд деворлар, темир панжаралар билан ихота қилишдан мақсад — бирон ниманинг даф қилишидан сақланишдир. Ўзини бу дунё балосидан эҳтиётлашга ақли етган банд у дунёда кутилажак азоб селларидан ихота қилишни ўйламайдими? Мана бунақа баланд девору темир

панжара ёрдамида дўзах азоби ва дўзах алангасидан сақланиб бўлмайди. Бу девор, бу темир панжарани уйи атрофига эмас, ўз нафси қаршисига тикласа, қиёматдаги азоблардан қутулиб қолган бўларди.

Капитан Соли Муродов хаёлидан ҳозир бу гаплар кечмади. У «ҳашаматли бу сарой ўзида яна қанчалар сирларни яшириб турибди?» деган ўй билан банд эди.

2. «Чефир»

Кўп қаватли ҳашаматли бинолар сафи трамвай йўлига қадалгану тўхтаган. Гўё шаҳар ҳам шу сарҳадгача бостириб келиб, у томонга ўтолмай қолган эди. Темир йўлнинг нарёвига урушдан кейин омонат равишда бетартиб қурилган бостирмаларни одамлар «уй» деб фахмлаб, ярим асрдан кўпроқ яшадилар. Новчароқ одам эгилиб кириб-чиқадиган бу кулбаларда неча авлод умрини яшаб дунёдан ўтди, неча авлод туғилиб, вояга етди. Пойдеворига бир қаторгина пишиқ фишт терилган, икки пахсадан сўнг хом фишт билан тикланган, томи калта-култа тахталар билан ёпилган бу бостирмалар олтмиш олтинчи йилдаги кучли zilзилага ҳам бардош беролгани учун бузилмай қолиб кетган эди. Эликдан зиёд бу кулбалар «маҳалла» деган ном билан қовушгандай бўлса-да, кўпчилик бир-бирини яхши танимас эди. Бир қанча хонадон эгалари, тарихий ватанларига кўчиб кетиш олдидан, кулбаларни арзон-гаровга сотиб юборишган, янги келганлар ҳам бу ерда муқим туришмасди. Ободроқ уйларда яшовчилар бунда истиқомат этувчиларни менсимай, «суварак маҳалла» деб калака қилишарди.

Ўғрилар оламида «Акула» лақаби билан танилган Тошқул ўзига бошпанани айнан шу Суварак маҳалладан топган эди. Қамоқдан қайтган йили битта хонада ижарада турди. Ярим йил ўтар-ўтмай яна бир хонани қўшиб, сотиб олди. Ҳозир бир-бирига қапиштириб солинган тўрт уй шуники. Аслида тўрт уйнинг унга ҳеч бир кераги йўқ. Эгалари сотадиган бўлишгач, бегона қўшнилар аралашмасин, деб сотиб олаверган. Қайси бир йили Русиянинг Тула шаҳрида ўғрилар йиғинига борганида қамоқда орттирган

акахони — «Бўрон» лақаби билан донг таратган Келдиёр унга шу маслаҳатни берган эди. Ўғрилар тожини кийиш мартабасига етмаган Тошқулнинг бу йиғинда иштирок этиши мумкин бўлмаса-да, шу акахонининг ташаббуси ва марҳамати билан кутувчи мартабасидаги «хорижий меҳмон» сифатида чорланганди.

Қамоқдан чиққанига кўп йиллар ўтган бўлишига қарамасдан Келдиёр ўзи туғилиб ўсган юртга қадам босмаётган эди. Тошқул бунинг сабабини кўп ўйлаган, аммо сўрашга журъат этмай, «бу ёқларда обрўйи баланд одамга биз томонларда нима бор?» деган тўхтамга келганди. Туладаги учрашувга Келдиёр Тошқулни бекорга чорламаганди. Бу ёқларда обрўйи баланд бўлгани билан бегона эканини ҳар нафасида ҳис қилиб турар, бегона ўғриларнинг куни тезроқ битишини ҳам фаҳмлаб юрарди. Ўзига қўйиб берилса, мусофирликда бир кун ҳам яшамасди. Келдиёр бу юртларда ўз қасамига асир бўлиб яшаб юрарди. Қонли қасос билан яқунланиши лозим бўлган қасамни амалга ошириш учун йиллар талаб этиларди. Йилларнинг ўтиши унинг учун азобли бўлса-да, қасос онисидаги лаззат умиди унга ҳузур бағишлаб, далда берарди. Келдиёр қамоқда Тошқулни учратиб, танишгач, мақсадини амалга оширишда яна бир ёрдамчи топганидан қувонди. Унинг Тулага чорланиши шу мақсад йўлидаги биринчи қадам эди. Шаҳар чеккасидаги зиёфатда чақчақлашиб ўтиришганда Келдиёр Ақуланинг турар жойи билан қизиқди. Қўшнининг кўчаётгани ҳақидаги гапни эшитди-ю, атрофдаги уйларни бегона қилмай, зудлик билан сотиб олаверишни буюрди. Керагича пул бериб: «Ҳали бу уйлар бизнинг олтин сандиғимизга айланади», деб қўйди. Суварак маҳалладаги кулбаларнинг нархи йилдан йилга ошиб боравергач, Тошқул олтин сандиқ ҳақидаги гапни тез-тез эслаб, акахонининг ақлига қойил қолаверди. Телефон орқали буюрилаётган топшириқларнинг барчасини қойилмақом қилиб бажариб, Келдиёрнинг олқишини олаверди. Ўн кун аввал бу кулбага Келдиёрнинг ўзи кутилмаганда кириб келди. Суварак маҳалланинг қаерда жойлашишини Туладаги учрашувда айтган эди. Шундан сўнг бу ҳақда гап очилмаганди. Ақула

акахонининг бу кулбани ўшанда айтилган манзил бўйича топиб келган, деб ўйлаб, унинг хотирасига беш кетди. Бу томонларда Бўроннинг ишонган яна бошқа одамлари борлиги, шу одамлари орқали ўзининг ҳар бир ҳаракати кузатиб турилганини эса хаёлига ҳам келтирмади.

Бирин-сирин сотиб олган уйларни Акула Ҳанифанинг номига расмийлаштирди. Ҳанифани Тошқул ўзининг биринчи муҳаббати деб билади. Қамалмасидан олдин бу қизни кўрқита-кўрқита никоҳсиз тўшагига олган эди. Куёвларининг касб-кори нимадан иборат эканини билишмаса-да, қизларининг тўйсиз эрга тегиб олгани касридан қариндош-уруғ, маҳалла-қўй олдада юзлари шувут бўлган ота-она Ҳанифани оқ қилган эдилар. Хотини ота-онаси ҳузурида оқ бўладими, бало бўладими, Тошқулга аҳамиятсиз эди. Унинг учун муҳими — кўнглига ёққан қиз уники! Бундан кейин ҳам кўнглига нимаики ёқса, уники бўлиши керак! Нимаики ёқмаса, кўзидан нари йўқолиши шарт! Тошқул у пайтларда ўғрилар оламининг шу мазмундаги қонуни мавжудлигини билмасди. Маҳкумлар лисонида «этап» деб аталувчи бир қамоқдан иккинчисига кўчиш пайтида «зеквагон» деб номланувчи маҳкумлар вағонида бу қонунни эшитиб, «Демак, тўғри яшаётган эканман», деб қўйган эди. Никоҳсиз эри қамоқдалигида ночор қолган Ҳанифа ота-онаси ҳузурида тиз чўкиб тавбалар қилди, ёлворди. Астойдил тавба қилгани Аллоҳ кечираман, деб турганда ота-она кечирмайдими? Ҳанифа ота-она бағрида уч ойгина яшаб, сўнг бева қолган қариндоши билан турмуш қуришга мажбур бўлди. Эрига кўнгли бўлмаса ҳам Тошқулни унутишга ҳаракат қилди. Меҳрини тўрт етимга бағишлаб, ўзи ҳам икки фарзанд кўрди. Ҳанифа Тошқулни унутишга ҳаракат қилгани билан Тошқул уни ёдидан чиқармаган эди. Қамоқдан қайтибоқ уни топди. Ҳанифа у билан учрашишга учрашди-ю, тўрт етим ва ўзининг икки фарзанди ҳаққи, тинч қўйишини ўтиниб-ўтиниб сўради. Ҳанифа етимларни тилга олганида Тошқул болалигини эслаб, кўнгли бир оз бўшашгандай бўлди. У ўтай онанинг қандай бўлишини билади. Лекин Ҳанифанинг етим болалар тақдирини ўйлаб

бўзлаши уни лол қолдирди. Ҳанифани ўз ҳолига қўйгандай бўлиб юрди. Бу орада Ҳанифанинг эри тирикчилик ваҳидан ҳамқишлоқларига қўшилиб, Русияга мева-чева олиб кетди. Ҳанифа рўзгоримиз тўкис бўлади, деб умид қилиб ўтирганда эрининг ўлигини кўтариб келишди. Эри ижарада ўтирган уйга ўғрилар бостириб кириб, молини ҳам, жонини ҳам олишибди. Эрининг икки шериги барвақт бозорга чиқиб кетишгани учун тирик қолишибди.

Ҳанифанинг бошига тушган савдодан хабар топган Тошқул Бўронга қўнғироқ қилди. Орадан ўн кун ўтмай бир малла йигит Ҳанифанинг эшигини тақиллатиб, тугунча узатди: «Эрингизга тегишли экан», деди-ю, ғойиб бўлди. Тугунда анча пул бор эди. Ҳанифа уни уч қисмга бўлиб, эрининг шерикларига олиб борди. Бири улушини олди, иккинчиси: «Етимларнинг ҳаққи», деб қайтарди. Тугундаги пул миллиард-миллиард бўлганда ҳам олти, ўзи билан етти жонни тўйғазаман, деса қанчага етарди? Тошқул буни биларди. Гарчи бировнинг ғами эвазига бахтга эришиш истаги бўлмаса-да, эртами-кечми, Ҳанифанинг кириб келишини ҳам биларди. Шундай бўлди ҳам. «Шу ерга келиб яшайвер», деди. Ҳанифа: «Болаларим нима бўлади?» деб сўрамади. Тошқул: «Болаларингни ҳам олиб келавер, уларга оталик қиламан», демаса-да, етимларни бошлаб келаверди. Ота-онаси унинг бу ишидан норози бўлишди, фотиҳа беришмади. Аммо илгаригидай оқ ҳам қилишмади. Бироқ онаси вафот этганида унга хабар берилмади. Бу оқ қилгандан ҳам баттар эди.

Емоқ-ичмоқдан камчилик йўқ эди. Болаларнинг қоринлари тўқ, бу борада ғамлари йўқ. Уч хонадан иборат уйни Тошқул уларнинг ихтиёрига бериб қўйди. Болалар кўриниши қўрқинчлироқ бўлган бу бадқовоқ одамдан аввалига ҳадиксираб туришди. Ҳанифа ҳам: «Болаларнинг шовқини ёқмай, сўкиб-уриб қолмасин», деган хавотирда яшади. Эри шунақа эди: нимадандир сиқилиб ўтирган пайтида болалари ғалва бошлагудай бўлишса, ўғилми-қизми, каттамикичикми — фарқи йўқ — аямай дўппослаб қоларди. Орага тушган Ҳанифага ҳам бу калтаклардан озми-кўп насиб етарди. Эрининг ўз зурриётига нисбатан бу қадар қаҳр қилиши Ҳанифани ҳаммиша лол қолдирарди.

«Тирноққа зор неча-неча оталарнинг армонда юрганини билмасмикин бу киши?» деб ўйларди.

Ҳам қўрқиб, ҳам ўз нафсининг истаги билан Тошқул билан қовушган кунлари: «Ўлгунигча мен билан бирга бўласан, лекин билиб қўй: туғмайсан!» деган шартни эшитиб, юраги увишганди. «Энди менинг хотинимсан», «ўлгунигча бирга бўласан», деб қўйишига тушунмай:

— Энди... хотинингизманми? — деб сўради.

Тошқул ўйлаб ҳам ўтирмай:

— Йўқ, — деди.

Ҳанифа сапчиб тушаёзди. Юраги уришдан тўхтагандай бўлди. Қандайдир куч томоғини бўғиб, нафас йўлини тўсди. Бир оздан сўнг ўзига келиб, яна сўрашга журъат этди:

— Хотинингиз бўлмасам... ўйнашингизманми?

— Ҳе аҳмоқ, шуни гап деб гапиряпсанми! — Тошқул шундай деб эркалагансимон тарзда юзига енгил шапати урди. — Ўйнашмасан... — шундай дегач, шапати урилган бетни силаб, ўпди: — Хотиним ҳам эмасан...

Ҳанифа мартабасини англамади. У аёлнинг ё хотин ёки ўйнаш бўлишини биларди. Хотин ҳам, ўйнаш ҳам бўлмай, эр билан ўлгунича бирга яшаш нима эканини эса билмасди. Тошқул уйланиб, оила қуриш, фарзанд орттириш ўғрилар оламидаги мартабасининг юқорилашига зарар келтириши мумкинлигини айтиб, тушунтириб ўтирмади. Ҳанифа ҳам бу масалани ойдинлаштиришга бошқа уринмади. Фақат: «Энди фарзандсиз ўтарканман-да», деган ўкинч билан кўнглини ғашлаб юрди. Айни чоғда эрининг шартини бажариш чорасини ҳам унутмади.

Тошқул қамалиб кетганидан сўнг эрга тегиб, ҳомиладор бўлганини билганида қувончи оламга сизмади. Кўнгил қўймаган эрдан бўлса-да, фарзанд кўриши унинг учун чинакамига бахт эди. Фарзанд бахтидан масъуд аёлнинг болалар ўз оталари томонидан аёвсиз калтакланган пайтидаги аҳволини тасаввур қилиш қийин. Болалари билан кўчиб келиб, Тошқул билан яшай бошлашгач, кунлар ўтиб, хавотири ўринсиз эканини билди. Тошқулнинг ҳузурига бирон меҳмон келгудай бўлса, Ҳанифа хизматкор вазифасини бажарар, то меҳмон кетгунича

болаларини ташқарига чиқармасди. Меҳмон: «Бу ким?» деб сўраса-сўрамаса Тошқул: «Қўшни хотин», деб изоҳ бериб қўйишни унутмасди. Таниш-билишлари орасида «Акула уйланиб, бировдан қолган олти сарқитга энагалик қилиб ўтирибди», деган маломатга қолишни истамасди. Келдиёр келган куни Ҳанифани кўрибоқ савол назари билан қараганида Тошқул унга ҳам: «Қўшним, хизмати учун маош белгилаб қўйганман, аммо ишончли хотин», деб изоҳ берган эди. «Бир пайтлар шу хотиннинг эри ўлдириб кетилганда ёрдам берган эдингиз, эсингиздами?» демаса-да, зийрак нигоҳли Бўрон Ҳанифанинг шунчаки хизматкор хотин эмаслигини фаҳмлади. Болаларни кўргач, Акуланинг қўнғироқ қилиб айтган «амакисининг куёви ўлдириб кетилгани» ҳақидаги хабарни эслади. Бундай илтимосни бажариш Бўрон учун мураккаб эмасди. Ўша заҳотиёқ Сибириядаги дўстларига қўнғироқ қилиб воқеани қисқача тарзда баён этди. Тошқулга ўхшаб майдаламади, «Яқин дўстимнинг амакиси бошига кулфат тушибди», деб ўтирмай, «Ўлдирилган одам менга тегишли одам эди, пулини қайтариш керак», деди холос. Сибириядаги дўстларга шу гапнинг ўзи кифоя. «Қанақа яқинлиги бор, пули қанча эди, кимга беришимиз керак?» деган саволлар бу оламга хос эмас. Сибириядаги милиса ходимлари учун очилмай қолган жиноий ишлар жумласига кирувчи бу қотилликни ўғрилар олами шу тарзда, телефондаги қисқа суҳбатда ҳал этгандилар.

Болаларнинг қоринларини тўқлаш муаммоси бўлмагани билан уст-бошини бутлаш ташвиши мавжуд эди. Катталарга сиғмай қолган либосни кичиклар кийса-да, кузнинг совуқ нафаси келиб қолган кунларда янгиларини олишга зарурат туғилган эди. Тошқулнинг кайфияти яхши бўлиб турган куни Ҳанифа ундан:

— Ишга кирмоқчиман, майлими? — деб сўради.

— Жинни бўлганмисан? — деди Тошқул унга норози қиёфада боқиб.

Агар ишга кириш нияти астойдил бўлиб, шунга яраша журъати ҳам етганида: «Нима, ишга фақат жиннилар кирарканми?» деб эътироз билдириши мумкин эди. Ҳанифа эса жинни эмаслигини маълум қилиб қўйиш учун:

— Сизга ортиқча юк бўлавермай, болаларнинг ташвишини қилсаммикин? — деди. Тошқулнинг норози қиёфасини юмшатиш учун қўшиб қўйди: — Бир сидра иссиқ кийим-бош олиш керак.

Бу изохдан кейин Тошқул гудраниб сўкинди-да, тескари қараб олди. Ҳанифа гап бошлашга бошлаб қўйди-ю, эрининг: «Итваччаларингни болалар уйига топширгин-у, бошимни оғритишингни бас қил!» деб ўдагайлаб беришидан кўрқиб, унга нажот кўзлари билан қаради. Тошқул Ҳанифани аядами ё етимларга раҳми келдими, ҳар тугул ундай демади. Фильтрсиз сигаретини ёғочдан ишланган узун мундштукка ҳафсала билан жойлаб тутатди. Чекиб бўлгунча миқ этмади. Юраги така-пука бўлаётган Ҳанифа унинг жавобини тоқат билан кутди. Ёғоч найчага қадар тутаб, чекувчи хуморини босган сигарет вазифасини адо этиб бўлгач, Тошқул қолдиқни қоқиб туширди-да, қамоқхонадан ёдгорлик бўлган мундштукни кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Шундан кейингина Ҳанифага қараб:

— Пулнинг қаерда туришини биласан, нима керак бўлса олавермайсанми? Фақат қанча пулни қачон олганингни менга билдириб қўйсанг, бас, — деди.

Тошқул буни қамалмасидан аввал бирга яшашаётганида ҳам, кейин ҳам кўп марта айтган. Пул учун жонини гаровга қўйиб яшайдиган одам ҳаётида пулга хасислик қилмасди. Пули тутаб қолса умумниқидан фойдалана олишига кўзи етгани учун ҳам созуришдан тоймасди. Болалар паноҳида яшай бошлашганида «Нима учун мен уларни боқишим керак?» деган савол ҳаёлига келмади. Чунки унинг учун бу зарур муаммо эмас, ёшлигида эга чиққани яна ўзига қайтди — энг муҳими унинг учун шу!

Ҳанифа унинг юмшаганидан фойдаланиб, ўзи ечолмаётган яна бир масалани ҳал қилиб олишга жазм этди:

— Болалар сизни нима дейишсин? «Ада» дейишаверишсинми?

Бу саволни эшитган Тошқул аччиқланиб, қошларини чимирди:

— Жиннимисан?

— Билолмаяпмизда... — деди Ҳанифа айбдор одамнинг синиқ овозида. Кейин яна сўради: — Ё... «амаки» деяверишсинми?

— Сен жинни бўлиб қолибсан! Буларингнинг отаси ҳо-ов Сибирда ўлиб кетган, эсингдан чиқдимми? Ким бир бурда нон берса «ада» деяверадимми? Мен сенларга етти ёт бегона қўшниман. Бошқа гап йўқ.

Шундай деб холасининг гапини эслади. Онасининг ўлиmidан кейин уйлари кўпам ҳувилламади. Адасининг пинҳона равишда уйланган яна бир хотини бор экан, ҳеч бир гап-сўзсиз бошлаб келиб яшайверди. Эсини таниб қолган Тошқул учун бу дард устига чипқон бўлди. Адаси: «Бу энди сенга ая, «ая» деб чақир», деб кўп марта зўрлади. Тошқулнинг тили икки ҳарфдангина иборат бу сўзга айланмади. Адаси дўппослаганида ҳам айтолмади. Ўғай онаси зулмини бошлаганидан кейин эса унга мутлақо гапирмай қўйди. Сўнг холасиникига қочиб келди. «Ким бир бурда нон берса «ая» бўлиб қолаверарканда? Кошки эди шу нонни ўзи ишлаб топиб едирса? Қўлгинанг сингур, болани ургунча ўзи аввал битта бола туриб кўрсин». Холасининг ўшанда айтган бу гапи нима учундир Тошқулнинг хотирасига муҳрланиб қолган, ҳар эслганида дарди янгиланади. Тошқул ўшанда холасиникида кўп яшамади. Беш кундан кейин адаси келиб олиб кетди. Тошқул: «Адамлар кела солиб дўппосласалар керак», деб чўчиб юрарди. Йўқ, адаси яхши гапириб-гапириб олиб кетди. Ҳатто Тошқулнинг холасига: «Тез-тез бориб, жиянингизни йўқлаб туринг, сизни кўрса аясини кўргандай бўлади», деганида қора кунлар ортда қолгандай туюлди. Бу ширин умид чинниси эртасигаёқ синди. Болалигининг қора кунлари янада зулматга айлана бошлаганини билгач, уйдан бутунлай қочиб кетди...

Тошқул бу кунларини тез-тез эслгани билан хаёлга узоқ банди бўлиш одати йўқ эди. Ҳанифа болаларнинг кийимидан гап очган ўша куни ҳам хотиралари ҳукмидан тезгина қутулди. Ҳанифанинг елкасига қўлини ташлаб, уни ўзига тортди-да, худди муҳим сирни айтаётгандай шивирлади:

— Болаларингнинг етимлигини биддирма. Нима керак бўлса, ол. Фақат билиб қўй: болаларинг меники бўлишади.

— Вой, албатта сизники-да... — деди Ҳанифа соддадиллик билан.

Тошқул Ҳанифани қўйиб юбормади, аксинча, тошдек панжалари билан елкасини қаттиқроқ сиқди.

— Сен гапимга тушуниб ол, кейин менга ридибиди қилиб юрма: қизларинг худди ўзингга ўхшаб ўғри билан топишиб, ўлгунича бирга яшайди. Ўғилларинг менга ўхшаб ўғри бўлишади. Ҳадемай уларни ёнимга олиб, иш ўргата бошлаймак.

Бу гапдан кейин Ҳанифа сесканиб, ўзини унинг қучоғидан бўшатди. Ич-ичида «Йўқ, йўқ! Бундай бўлиши мумкин эмас! Мен бунга йўл қўймайман!» деган ҳайқириқ уйғонди-ю, аммо бу нидода вулқон кучи йўқ эди — портламади, ташқарига чиқа олмади. Ҳанифа қўйилган шартдан қўрқди. Рози бўлмаган тақдирда «Хоҳламасанг — катта кўча!» деб ҳайдаб чиқарилишидан янада кўпроқ қўрқди. Олти бола билан қаерга боради, қаерга сиғади? Йўқ, Тошқул уни ҳайдамади. Яна елкасидан ушлаб ўзига тортди:

— Бошқа йўлинг йўқ. Фиринг демай, яшайвер энди.

Бошқа йўли бор эди. Лекин «фиринг демай» яшайвериш унга маъқулроқ туюлди.

Дунёнинг ишлари ажабтовур: бой ўғридан қўрқади. Ўғри — милициядан. Кўпчилик шундай деб ўйлайди. Ҳолбуки, ўғри учун милициянинг ҳамласи ҳам, олиб бориб тиқиб қўядиган қамоқхонаси ҳам айтарли қўрқинчли эмас. Ўғри учун энг қўрқинчли нарса — ўз олами қонунларидан бирига хилоф иш қилиб қўйиб, шериклари қаҳрига учраш ёки уларнинг назаридан тушиб қолиш. Тошқул ҳам шуларнинг бири. Агар у тириклик дунёсида милициядан ҳам, ўз оламининг зўрларидан ҳам қўрқмай, ягона қудрат эгаси бўлган Зот — Худодан қўрққанида, ўғрилар олами қонунига мувофиқ эмас, яратган Зот қонунларига итоат этгани ўлароқ яшаши кераклигини билганида эди, Ҳанифага бундай шарт қўймай, шу сағирларнинг ҳурмати учун ҳам Ҳанифани никоҳлаб олган, уларга оталик меҳрини беришга уринган бўларди. Тошқул шу ёшга киргунига қадар кўп қиморбозларнинг насихатини эшитди, кўп ўғриларнинг маслаҳатларини дилига муҳрлади. Дунёни зулм майдони деб таниди. Зулм майдонида ким зўрроқ бўлса, марра ўшаники эканлигига ишониб яшади. Шайтонга банд бўлиб умр кечириш унга хуш ёқди. Бу умрнинг охири хорлик ва азобли ўлим эканини билса ҳам, Раҳмонга банд бўлиб нажотга

интилишни ўйламади. Қандай ўйласин?! Дунёда шундай ҳақиқат борлигини унга ким сўзлабди? Ким уни ҳидоятнинг чиройли йўлларига чорлабди? Вақтики келиб, дўзахга ҳукм бўлганида Тошқул эҳтимол шу даъвони қилар, валлоҳи аълам?

Ҳанифа билан бўлган бу суҳбатдан кейин йиллар ўтди. Болалар улғаяверишди. Ҳанифа бу йиллар ичи Тошқулнинг болаларга бўлган даъвосидан хавотирланиб яшади. Бўйи етиб, йигитларнинг кўзини олар даражада хушсурат бўлиб бораётган ўғай қизларининг тақдири уни, айниқса, қийнарди. Тошқулнинг айтганига у ноилож кўниши мумкиндир. Лекин қизларнинг амакилари, тоғалари бор. Улар индамай қараб туришмас. Ўтган ҳафта қайнагачисининг тўйига катта қизи билан бориб келди. Қайнагачиси гап орасида жиянини келин қилиш истаги борлигини билдириб қўйди. Унинг нияти ҳукм ўрнида жаранглаб, Ҳанифани ранжитди. «Ўғай бўлсангиз ҳам сиз онасиз, шу болаларни сиз катта қилдингиз, Жамилахонни келин қилсам нима дейсиз?» демади. «Жамилани кенжа ўғлимга олиб бераман», деган қатъий қарорини маълум қилиб қўйди. Уларнинг назарида Ҳанифанинг болаларга масъуллиги қоринларини тўйғизиш-у, устларини бутлашдан иборат эди. Етимларнинг тақдирига аралашиб ўғай она масъулияти доирасига сиғмасди. Ҳанифа буни англаб тутаб кетаёзди. Қайнагачисига бир-икки нордон гап айтгиси келди. Ҳеч бўлмаса: «Шу тўрт етимнинг уч амакиси, икки аммаси, беш холаси-ю уч тоғаси бор эди. Нега бирорталаринг бирорта етимни паноҳларингга олиб, бошини силамадиларинг?» деса адолатдан бўларди. Лекин тўйда адолат таллашишни ўзига лозим кўрмади. Қайнагачисининг Жамилани келин қилиш истаги аслида ёмон эмас. Қизнинг ўз қариндошлари бағрида бўлгани яхши. Лекин бир неча йил бурунги Тошқулнинг ҳукми бор. «Болаларга бегона одам бошпана берди, кийдирди, едирди, ўқитди. Энди уларнинг тақдирини ўша одам ҳал қилади», десинми? Қандай ҳал қилишини ҳам билдириб қўйсинми? Йўқ, буларни айтолмади. Аввал бир гулхан ўтида куярди, энди икки гулхан оралиғида жизғанаги чиқадиган бўлиб, уйга қайтди.

Қанчалик оғир бўлмасин, қайнагачисининг мақсадини Тошқулга айтиши шарт эди. Бутун минг бир кўрқув билан айтди. Бақириб, сўжиб беради, деб ўйлаганди. Йўқ, Тошқул Ҳанифани неча кундан бери эзиб келаётган бу хабарни оддий гапдай қабул қилиб, ўз ҳукмини ҳам оддий гап каби маълум қилди:

— Жамиланг Графники, бошқа гап йўқ.

Тошқулнинг бир неча йил аввал айтган гапи қатъий ҳукм кўринишини олди. Бу ҳукми сал бўлса-да, юмшатиш мақсадида «аммаси» деб гап бошламоқчи эди, «амма-холалари билан бордикелдингни йўқот!» деган кутилмаган иккинчи ҳукм янграб, Ҳанифа тилини тишлади.

Ҳанифа ҳукмга сўзсиз итоат этувчи чўри ҳолатида бош эгиб, ўрнидан турмоқчи эди, Тошқул уни биллагидан ушлаб, жойига қайтарди-да, гапни бутунлай бошқа мавзуга бурди:

— Беш минг деганингда дарров кўндими ё чайналдими?

— Савдолашмади. Фақат «уч кунда уйни бўшатасан», деб шарт қўйди. Нариги кўшни билан келишганга ўхшайди.

— Фая биланми? Бўлмаган гап. Фаянинг оғзини ўнта юзталиқ билан ёпиб қўйганман.

— Билмадим, гапининг оҳангидан шунақадир, деб ўйладим.

— Аслида еттита сўрасанг бўларкан. «Бели оғримаганининг нон ейишига боқ», дейишади-ку, бели оғриб пул топмагандан кейин буларга беш минг ҳам эллик минг ҳам пул эмас. Эртага ўнда келадиган бўлганми? Унда соат тўққизда болаларингни бирон ёққа жўнат.

Ҳанифа унга хавотирланиб қараб қўйди-ю, «Нимага?» деб сўрамади. Эрталаб нонушта тайёрлаётганида эрининг Бўрон билан тузган режасини эшитган, бу уйларни сотиб олмақчи бўлаётган бойваччанинг «етти қават терисини шилиб олишга» тайёрланишаётганидан хабар топган эди. Бу «етти қават тери»нинг қандай услубда шилиб олинishi унга номаълум. Билгани: бу жараёнда ўзи ҳам иштирок этади. Акуланинг ҳозирги гапидан маълумки, бу жараёнда болаларнинг яқин атрофда бўлишлари хатарли... Ҳанифанинг вужудини ўз чангалига олган кўрқув унга уйқу бермади...

Шаҳарда трамвай қатнови борган сайин камайиб, бу йўлга ҳожат қолмагач, Суварак маҳалладаги кулбаларни сотиб олишга ишқибоз бўлувчилар янада кўпайди. Бу ер шаҳар марказига яқин бўлгани сабабли нархи кескин ошиб кетди. Акула яна уйларни сотиб олишга шошилди. Бироқ бадавлат одамлар ундан кўра чаққонлик қилишиб, уй эгаларининг сўраганини беришиб, сотиб олаверишди. Шу аснода кўп кулбалар бузилиб, ўрнига сароймонанд иморатлар қурилиши бошланиб кетди. Тошқул: «Нархлар осмонга чиққан пайтдан фойдаланиб, менам уйларни сотиб юборсаммикин?» деган хаёлга бориб, нима қиларини билмай шошиб ҳам қолди. Шунда Бўрон: «Ҳовлиқма, бу уйларни сотиш вақти ҳали етгани йўқ. Энди бу жойларнинг нархи бир сўмга ҳам камаймайди. Ошиб бораверади. Унгача бу уй бизга қармоқ вазифасини ўтайди», деб уни тўхтатди. Уйнинг қармоқ вазифасини ўташи қандай бўлишини билмаса-да, Тошқул акахонининг маслаҳатига кўнди. Бўрон юртига қайтиб, уйга харидор чиқаётганини эшитгач, «Савдони пиштавер», деди. Уйлар Ҳанифанинг номида бўлгани сабабли савдони у юритди. Харидорни қармоққа илинтириш режасини Бўрон ўйлаб топган эди. Ундан «Уйни сотмай тур», деган топшириқни олган Тошқул шу кунларга қадар харидорларга рад жавобини бераётганди. Бир йигитнинг ҳадеб келавериши жонига тегиб, дўппослатмоқчи бўлганида Келдиёр уни қайтарди. «Умид билан келаётган бўлса, кўкрагидан итарма. Соғин сигирни соғмай қайтариб юборсанг сути қайтиб кетмайдими?» деди кулиб. Сўнг режасини баён қилди. Аслида бу режани ўзи ўйлаб топмаганди. Масковдаги дўстининг касби-кори шундан иборат эди. Дўсти шаҳарнинг гўзал еридаги кўп хонали ҳашаматли уйни ижарага оларди-да, сўнг бирон лақма бадавлат одамга сотиш томошасини уюштирарди. Унинг «томошаси»дан тушган пул билан Бўрон уюштираётган томошадан келадиган маблағ солиштирилса кулгили ҳолатга гувоҳ бўлиш мумкин эди. Юз-икки юз минг доллар қайда-ю, беш минг қайда!

Харидор белгиланган вақтдан ярим соат кечикиб келди. Ўзи тенги икки йигит машинадан тушиб,

атрофга аланглаб олишди. Деразадан қараб турган Бўрон уларнинг ҳаракатини кўриб, кулди:

— Вой сўтак! Ваҳимасини қара: чўнтагидаги беш минг долларга иккита қўриқчини овра қилиб юрибди.

— Доллардан ташқари гаровда жони ҳам борда, — Акула шундай деб дераза ёнига яқинлашди.

— Хўп, жонини ҳам ҳисобга ола қолайлик. Унда бу лақманинг шу туриши беш минг доллару ўн сентага баҳоланади.

Харидор икки қўриқчиси ҳамроҳлигида уйга кирди-ю, Бўрон билан Акулага кўзи тушиб, ажабланганича Ҳанифага қаради. Бу савол назарини тушунган Ҳанифа жилмайганича изоҳ берди:

— Қишлоқдаги акаларим келиб қолишди. Келишгани бир жиҳатдан яхши бўлди. Бунақа савдони эркаклар қилгани яхши.

— Савдомиз пишган-ку? Ё айнидингизми? — деди харидор норози оҳангда.

Ҳанифа жавоб беришга улгурмай, гапни Бўрон илиб кетди:

— Нега айнир экан? Бизнинг сингилжон айнидиганлардан эмас. Савдонгиз пишган, биз савдога аралашмаймиз. Биз гувоҳлармиз. Бунақа катта пулнинг олди-бердисига гувоҳ аралашмаса бўлмайди, — Бўрон шундай деб унга яқинлашди-да, сўрашмоқ мақсадида қўл узатди: — Келинг, йигитнинг гули! Қадамларингизга ҳасанот! — шундай деб аввал харидорнинг, сўнг икки қўриқчининг қўлларини сиқиб сўрашди. Йигитларнинг қўллари майин эканидан билдики, булар қўриқчи эмас. Шундай бўлса-да, худди ҳеч нарса билмагандай гап оҳангини ўзгартирмасдан давом этди: — Қўриқчилар билан келиб яхши қилибсиз. Ҳарҳолда беш минг долдирни олиб юришнинг хатари бор.

Харидорлар «доллар»га тили келишмаган Бўроннинг «долдир» дейишини эшитиб, унинг чинакамига «тўпори қишлоқи» эканига ишондилар, шекилли, бир-бирлари билан кўз уриштириб, менсимаганнамо тарзда кулимсираб қўйишди.

— Маҳалланинг оқсоқоли келмадими? — деб сўради харидор.

— Келди-ю кетди, — деди Бўрон.

— Нега кетади? — деди харидор аччиқланиб.

— Йигитнинг гули, ваъда соат неччига бўлган? Маҳалланинг оқсоқоли соат ўнда шу ерда эди. Зарур иши бор экан, кетди. Ўн бир яримда келади. Хоҳласангиз кутинг.

Бўрон худди рост гапираётгандай киприк қоқмасдан гапирарди. Харидор Ҳанифанинг эрталаб маҳалла оқсоқоли уйига борганидан, «олди-сотди»нинг ҳозирча қолдирилганини «афсус» билан билдириб келганидан беҳабар бўлса-да, кўнгли ёпирилиб келётган шумлик балосини сезиб, шериклари билан кўз уриштириб олгач, «бир айланиб келажагини» айтди.

— Ихтиёрингиз, — деди Бўрон. — Лекин менга қолса, бўладиган ишни бўлдириб қўя қолганингиз яхши. Сотувчи ана, тайёр, олувчи ҳам шай. Пул чўнтакда. Гувоҳлар бор. Пулнинг бир чўнтакдан иккинчи чўнтакка ўтиши учун маҳалла оқсоқолининг бўлиши шартми? Оқсоқолнинг дарди нима? Ширинкомами? Сиз атаганингизни берасиз, синглимиз ҳам қуруқ қўймас.

Бу гапдан кейин харидор шериклари билан яна кўз уриштиради.

— Майли, ҳарҳолда оқсоқолни кутамиз. Уйни олаётганимиздан хабари бор. Олди-сотдини ҳам билиб қўйсин.

— Лекин роса ланж бола экансан, бир унақа дейсан, бир бунақа дейсан! — деди Акула аччиқланиб.

— Акахон, нима деяпсиз? Ланж бола қанақа бўлишини биласизми ўзи? — деди харидор дағдаға оҳангида. Акула шунга яраша жавоб қилмоқчи эди, Бўрон унга қараб «Ўчир!» деб қўйди-да, вазиятни юмшатиш учун харидорга жилмайиб қаради:

— Бу ёғи қишлоқчилик, ранжиманг, йигитнинг гули. Бу акангиз умрида икки марта қишлоқдан ташқарига чиққан. Бир марта ичкетар бўлиб, район марказида ётган. Иккинчи марта чиқишида шу шаҳарга келиб турибди. Шаҳарнинг таомилини билмайди. Ҳалиям тиррақилиги қолмаган. Кутадиган бўлсанглар, тикка турманглар, ўзбекчиликда остонада туриб гаплашиш ярашмайди. Тўрга ўтиб, ўтиринглар. Фақат... пойабзалларни ечсанглар яхши бўларди. Уйнинг кўриниши хароб бўлгани билан янги ги-

ламнинг ҳурмати бор. Сингилжон, сен тезгина чой тайёрла. Мен сенга минг марта айтдим: беш минг билан келадиган одамнинг иззати баланд бўлади, шу обрўга яраша дастурхон тузаб қўй, дедим. «Улар баҳузур ўтиришмайди», деб маҳмаданалик қилдинг. Қутлуғ уйдан қуруқ қайтиб бўларканми! Уялтириб қўйдинг-ку, сингилжон.

— Опамизни айбламанг, ўтириш ниятимиз йўқ эди, — деди харидор думалоқ стол томон юриб.

— Тушуниб турибман. Замон шунақа бўлиб қолди. Ҳамма тирикчилик ташвиши билан овора. Энг яқинларинг билан бирпас чақчақлашишга вақт топилмайди. Тагин ҳам сизларга қойилман, иморат қуришга бел боғлабсиз, ҳақиқий эркакнинг иши бу...

Бўрон бу гаплари билан ўзини лақма одам қиёфасига солаётган бўлса-да, зийрак нигоҳи меҳмонларнинг ҳар бир ҳаракатини, ҳатто киприк қоқишини ҳам назардан четда қолдирмас эди. Унинг бундай сергаплигига тушунолмаётган Акула ўрнида бесаранжом равишда қимирлаб қўяр, муддаога ўтишдан ўзини базўр тўхтатиб турарди. Чўнтагида беш минг доллар билан кириб келган харидорнинг «етти қават терисини шилиб олишга» аҳд қилган ўғриларнинг бири арқонни ғоят узун ташлаган эди. Унинг одати шунақа: худди қорни тўқ мушук сичқонни ўйнагани каби ўлжасини обдан калака қилиб, аввал хумордан чиқади. Устозлари унга лақаб беришда янглишишмаган: бўрон кучга кириб, дарахтларни иддиз-пиддизи билан қўпориб ташлаши арафасида табиат ажиб бир осудаликка банди бўлади. Иккинчи ўғрининг ортиқча гап-сўзга тоби-тоқати йўқ. У ўлжасини шарт босиб, калласини узиб ташлайди-ю, нафсини қондира қолади. Агар ҳозирги ишга Бўрон аралашмаганида бу харидор уй тўрида оёғини чалиштириб ўтира олмас эди. Остона ҳатлаб кириши билан гарданидан мушт еб, ўласи қилиб калтакланган қўриқчиларига қўшиб кўчага олиб чиқиб ташланарди. Нима қилсин, бечора, Бўроннинг мавқе жиҳатидан ундан устунлиги бор. Нима деса — ҳақли, нима қилса — хоҳиши.

Бўрон шеригининг бетоқатлигини биларди. Акула шу бетоқатлиги туфайли қўлга тушиб, қамалган, «зона» деб номланувчи қамоқ лагериди Бўрон пано-

ҳига олмаганида шу бетоқатлиги учун ўлиб кетиши ҳам мумкин эди.

Омади чопган сингисининг бахтидан қувонаётган шодон ака қиёфасига кирган Келдиёр шеригининг беҳаловатлигини сезмагандай гапини давом эттирди:

— Аммо сизга беш кетдим, йигитнинг гули. Ҳиммат деган нарсани сиздан ўрганиш керак экан. Беш минг долдирга олаётган матоҳингиз аслида беш тангага ҳам қиммат. Бузсангиз беш мошин ахлатдан бошқа нарса чиқмайди бу ердан. Лекин, хафа бўлманг-у, сиздай бели бақувват йигитга битта уйнинг ўрни кичиклик қилади. Сарф-харажат қилгандан кейин кўкракни кериб, яйраб юрадиган ҳовли ҳам керак. Эшитишимча, бу атрофда сотиладиган уйлар кўп. Пул борида олган одам нақ фойдага қолади. Чунки чўнтақдаги пулга ишонч йўқ, димиқиб, бўғилиб ўлиб қолиши мумкин. Лекин уй солсангиз долдирингиз ўлмайдиган пулга айланади, нима дедингиз?

Бу гапни эшитиб, харидор мийғида жилмайиб қўйиб, бош ирғади:

— Кўча кўрган одамга ўхшайсиз.

— «Кўча кўрган» эмас, нақ кўчанинг киндигида туғилиб, нақ кўчанинг елкасида катта бўлган одам-миз. Билишга кўп нарсани биламиз-ку, лекин қўлдан келадиган ишимиз зўрмас. Ҳозир дунё сизга ўхшаган ҳам чапдаст, ҳам танти йигитларники. Бизга ўхшаган маҳмаданалар оёқ остида чувалашмасдан нари турса омон қолади.

— Қойилман, — деди харидор. — Шуни билиш ҳам катта гап.

— Билмаганларнинг шўри қурийдидан-да, нима бўларди? Кўриб турибмиз-ку! — Бу онда Ҳанифа чой келтириб, столнинг пойгак томонида ўтирган Бўронга узатди. Бўрон чойнакни ола туриб ундан сўради: — Ҳаниф, кўни-қўшниларинг уйларини сотишмайдимиз?

Ҳанифа кутилмаган бу саволга нима деб жавоб қилишни билмай бир Акулага, бир харидорга қараб олди. Акула: «Оғиз очма!» деб ишора қилмагач, ўйлангандай бўлиб сукут сақлади-да:

— Бор, — деди. — Орқа томондаги уйга харидорлар келиб туришибди.

— Ана, йигитнинг гули, омади келган одамнинг хўрози ҳам олтин тухум туғиб ташлайверади. Нима қилсин, сингил чиқиб гаплашиб берсинми?

— Фая опаникини айтяписизми? — деб сўради харидор. Ҳанифа тасдиқ ишорасида бош ирғағач, Бўронга қаради: — Ўша ҳовлига ҳам оғиз солувдим, ҳайронман, эгаси жа-а осмондан келяпти.

— Олти-етти, деяптими? — деди Бўрон меров-сираб.

— Олти-етти деса нақд санаб берардим. Ҳовлиси сизларникидан беш қадам каттароғу ўн бир минг доллар деб оёқ тираб турибди.

— Бир хил совлиқ еб туриб ҳам маърайверади. Шунақа хотинлар билан савдо пиширишдан кўра дунёдаги ҳамма фоҳишаларни хурсанд қилиб чиқиш осонроқ, — шундай деб дераза томонга ўтиб турган Ҳанифага қаради: — Ҳаниф, нафси бузуқ кўшнинг билан қанақасан?

— Қанақа бўлишим керак? — деди Ҳанифа елка-сини қисиб.

— Кирди-чиқдиларинг қанақа, сирдошлигинг борми, демоқчиман?

— Сирдошлигимиз йўғ-у... лекин гугурти тутаб қолса ҳам менга югуриб чиқади.

— Ана, қуш тилини қуш билади. Сен у аҳмоқ билан гаплаш. Яхши харидорни қўлдан чиқармасин. Бугун олти мингга бермаса эртага олти юзга ҳам сотолмайди. Сиздан яширадиган гап йўқ, йигитнинг гули, ўн йил олдин куёв ўлганда шу уйни сингилга беш юзга сотиб олган эдик. Омад келиб қолибди, беш юз долдиримиз беш мингга айланди. Ҳаниф ҳам: «Ҳеч бўлмаса олти мингга сотайлик», дедди. «Ҳаддингдан ошма, кўп еган бўкиб ўлади», дедим. Нима қилсин, қўшниси билан гаплашсинми?

— Яхши бўларди, — деди харидор. — Менинг мўлжалим етти минг. Агар олти яримга кўндирсалар, беш юзни ўзларига суюнчи қилиб бераман.

— Ҳаниф, кўрдингми! Худо бераман деса, уйда ўтирсанг ҳам бир оғиз гапинг билан шунча пул топаверасан. «Қизимга мебелни қандай оламан», деб кўз ёши қилиб ўтирувдинг. Ана сенга тайёр мебел! Йигитнинг гулини дуо қилгину хизматини бажариб бер. Ҳозир оқсоқол келса, унга ҳам тайинлаймиз.

Маҳалласини гуллатаман, деса сизга ўхшаган эр-какларга қайишсин. Дунёда бойлар кўп, аммо-лекин тантиллар кам. Ўзингизга ўхшаган ошна-оғайниларни ҳам шу ёққа бошлайверинг. «Ховли олма, кўшни ол», деган гаплар ҳам бор.

«Бу сўтакнинг тантилигини қаердан била қолибди?» деб ўйлаган Акуланинг энсаси қотди. Ҳанифага имлаб қўйган эди, у мақсадни англаб, топшириқни бажаргани ташқарига чиқди. Харидор эса ўзининг тантилигига ўзи ишониб, мойдай эриди. Чўнтагидан сигарет чиқариб, лабига қистириши билан Бўрон чаққонлик қилиб, ёққични ёқиб хизмат қилди.

— Ўғилбола гапни айтдингиз, — деди харидор. — Мақсадим ҳам шу. Оғайниларимни шунинг учун бошлаб келдим. Булар билан битта синфда ўқиганмиз. Ҳозир биримиз шаҳарнинг у четига, бошқамиз бу чеккасига кўчиб, узоқлашиб кетдик. Агар иш ўнгидан келиб қолса, шу кўчанинг нари-берисини улфатлар бир қилиб гуллатамиз.

— Ие, ҳали булар қиз ўртоқларингизми? Мен кўриқчиларингизми, деб ўйлабман. Узр-узр, йигитларнинг гуллари. Худо омадларингизни берсин.

— Кўриқчи деганингиз нимаси? Бизлар кўриқчига муҳтож бойларданмасмиз. Фақир киши панада, деб ризқимизни териб юрибмиз, — харидор шундай деб соатига қараб қўйди. Худди шу онда тўрт йигит кириб, ҳеч бир гап-сўзсиз думалоқ стол атрофида ўтирган меҳмонларнинг орқа томонларига туриб олдилар. «Қиз ўртоқ»ларнинг бири ўрнидан турмоқчи эди, елкасини темир панжа сиққандай, қимирлай олмай қолди. Харидор ҳам ажабланиб, ҳам хавотирга тушиб Бўронга қаради. Бўрон «Мен ҳам иложсизман», дегандай елкасини қисиб, маъжус жилмайиб қўйди. У томошанинг масхарабозлик қисмини якунига етказган, энди фожиа қисмини Акула давом эттириши керак эди. Ҳанифа Акуланинг ишораси билан ташқарига чиқиб, йигитларга хабар етказиши билан бу томошанинг дебочаси бошланган эди.

— Сен ҳадеб соатингга қарайверма, — Акула шундай деб ўрнидан турди-да, харидорнинг рўпарасига келиб туриб олди.

— Нима демоқчисиз, тушунмаяпман? — шундай деб ўрnidан турмоқчи бўлган харидорнинг жойига қайтиб ўтириб қолиши учун кўкрагига тушган енгил муштнинг ўзиёқ кифоя қилди. «Қиз ўртоқлар» бошлари узра кулфат булути ёпирилаётганини сезиб, бир-бирларига нажот кўзлари билан жавдираб қарашди-ю, иложсизликларини англаб, жимгина ўтираверишди. Акуланинг ишораси билан йигитлардан бири буклама пичоғини чиқариб, тутмачасини босиши билан тир «шиқ» этиб очилди. Бўроннинг режасича, меҳмонлар қаршилик билдиришга чоғланишсагина пичоқ чиқарилиши, аммо ишга солинмай, фақат кўрқитилиши лозим эди. Бунга ҳожат сезилмагани ҳолда йигитларнинг бўзига тир қадалишидан Бўроннинг жаҳли чиқиб, Акулага қовоқ уюб қаради. Харидор эса ҳадемай кўлдан кетадиган пул аламиданми ё жонга етиши мумкин бўлган азоб хавотириданми кўрқиб, дудуқланиб қолди.

— Нимага тушунмайсан? — деди Акула унинг елкасига туртиб. — Олтита етимни чирқиратиб турибсан-ку!

— Қан... қанақасига? М-мен етимларни б-билмайман.

— Сен балони биласан. Берадиган беш мингинга қаердан жой олишади, емоқ-ичмоғини, киядиган кийимини катта холанг олиб берадимиз?

— М-мен б-билмайман... С-савдо шунақа... Мусулмончилик бунақа бўлмайди, а-ака.

— Савдо-павдонгни билмайман. Етим ҳақиға кўз олайтирдингни, демак, ҳақини тўлашинг керак. Мусулмончиликнинг ўғил боласи шунақа бўлади.

— Қ-қанча тўлайман?

— Сен аввал чойингни ичиб, ўпкангни босиб ол. Дудуқларни жиним ёқтирмайди. Вей, қиз ўртоқлар, сенлар ҳам тағларингни кўлоблатмай, писта қилиб ўтирларинг. Мен битта гапирадиган одамман. Иккита гапиришга мажбур қилсаларинг иккинчи гапимнинг ҳақини тўлайсанлар. Пулларинг етса пулларинг, пулларинг етмаса жонларинг билан тўлайсанлар. Аслида учалангнинг жонларингни қўшса бир долларга арзимайсанлар, билиб қўйларинг. Яхшилик билан битадиган ишни яхшилик билан битирларинг.

— Акаларинг тўғри айтяпти, — деб гапга қўшилди

Бўрон. Сўнг лутфни бас қилиб, сенсирашга ўтди: — Сенларнинг ҳам ниятларинг яхши. Бизнинг мақсадимиз ҳам яхши. Иккита яхшилиқни бирлаштиришга қаршилиқ қилсаларинг битта зўр ёмонлик келиб чиқади.

— Нима қилайлик?

— Биринчи гада чўнтагингдаги беш мингни чиқар.

Қачонлардир ўтган донишманднинг «пул жигардан ишланган» деган кинояли гапида ҳикмат мавжудлиги ҳам тўғри. Харидор жони гаровда эканини ҳис қилиб турган бўлса-да, беш минг долларни индамай чиқариб беришини ўйлади-ю пулдан аввал жони чиқиб кетгандай бўлди. Қадимда қароқчиларнинг йўлни тўсиб «Ё ҳамён, ё жон!» деб пўписа қилганларини қайси бир эски кинода кўрган эди. Буларники жуда ўтиб тушди-ку?!

— Бу босқинчилик-ку? — деди харидор энтикиб.

— Йўқ, босқинчилик эмас, ҳозирча меҳмондорчилик, — деди Акула ишшайиб. Шунда унинг лақабига сабаб бўлган сўйлоқ тиши кўриниб, харидор ижирғанди. Акула чўнтагидан ёғоч муңдштугини олиб, найчага филтрсиз сигаретини жойлаб тутатди-да, харидорнинг юзига пуфлади.

— Майли, — деди харидор чуқур хўрсиниб. — Пулни бераман. Лекин Жаъфар акам эшитиб қолсалар... сизни хафа қилиб қўйишлари мумкин.

— Жаъфар? Қайси Жаъфар? — Акула шундай деб ажабланиб, Бўронга қаради.

— Йиртиқни айтяпти. Бу укашонингнинг дўконлари йиртиқнинг мулкига қарайди, — Бўрон Акулага шундай деб жавоб бергач, ўткир нигоҳини харидорга қадади: — Шунақа, йигитнинг гули, сенлар суянадиган тоғларингни «Жаъфар «йиртаман», деб титраб турасанлар. Биз учун эса у «Жаъфар йиртиқ». Нимага йиртиқлигини, керак бўлса сенга ўзи айтиб беради. Сен унга «Акула» салом айтди, десанг бас.

— Акула... сизмисиз?

— Йўқ, мен кичкинагина балиқчаман, — деди Бўрон кулимсираб. — Сен Акуланинг саломини етказганидан кейин Йиртиқнинг қўрқувдан тиззаси қанақа қалтирашини томоша қил, хўпми? Энди гап бундоқ, йигитнинг гули, мен кичкина одамман. Сен

бу акахонингнинг жаҳлини чиқараверма. Агар ҳали ҳам Йиртиқнинг ёрдамига умид қилаётган бўлсанг, ҳозир уни шу ерга чақирамиз. Розимисан?

Бўрон ўзини «кичкина балиқча», деб таништирган бўлса-да, харидор унинг акулани ямламай ютишга қодир наҳанг эканини сезди. Ўзини «Жаъфар «Йиртаман», деб таништирган бақувват бир йигит билан у, бир қанча тужжор дўстлари ҳамкорлигида норасмий шартнома тузган эди. Шартномага кўра унга ҳафталик маошни бехато тўлашади. «Йиртаман» эса уларни турли бало-офатлардан асрайди. Бўроннинг пичинг билан айтган таклифи харидорга нажот кўприги бўлиб туюлиб, розилик ишораси сифатида бош ирғади. Унинг бу ризолиги оддий ҳисоб-китобга асосланганди: шу пайтгача олган пуллари эвазига Йиртаманнинг хизмат қилиши вақти етди — бош узра бало чақинини чақиб турган булутни ўша бартараф этмаса, бошқадан умид йўқ.

Оғир аҳволга тушиб қолган ҳар қандай одамнинг бир камчилиги бўлади: нажот йўлини ўз қаричи билан ўлчайди. Бало ёки офат йўли бошқа бировнинг ўлчови билан қурилган бўлса, қандай қилиб ўз қаричи билан ўлчаб чиқиб кета олсин? Бу онда харидор ҳам шундай қилди: унинг ҳисоб-китоби ўз тижорат олами талабига кўра бўлди. Ўғрилар оламидаги ҳисоб-китоб даражаси бутунлай бошқа эканини ўйлаб кўрмади. Бунақаларни кўравериб кўзлари пишиб кетган Бўрон унинг аҳволидан гаши келиб, бош чайқади:

— Йиртиқ билан сенинг олди-бердинг бошқа, меники бошқа. Йиртиқ келади, лекин бўйнингга иладиганимиз уч баравар ошади. Йиртиқнинг келиб-кетиши ҳам текинга бўлмайди. Сен унга олдиндан бериб юрган пулларингга ишонма. Берганларинг куйиб кетган. Аралашадиган ҳар бир ишига бошқа, алоҳида ҳақ тўлайсан, буни билмасмидинг?

Бу гапларни эшитгани сайин харидорнинг жигар томирлари бир-бир узилиб тушавергандай бўлди. Жавоб беришга ҳоли ҳам қолмади. Бўрон эса хотиржам оҳангини ўзгартирмай давом этди:

— Майли, сенга бир яхшилик қилишимиз мумкин. Телефон қила қол. Лекин бўйнингдаги қарзинг икки баравар ошади.

— Қарз? — деди харидор ютоқиб. — Мен сизни энди кўриб турибман-ку? Қанақасига қарз бўламан?

Унинг саволи жавобсиз қолди. Акула сигарети кулини унинг тиззасига қоқди-да, чўнтагидан телефон чиқариб, керакли рақамни терди. У томондан овоз эшитилгач, харидордан кўзини узмаган ҳолда гап бошлади:

— Йиртиқ?! Акангнинг Масковдан келганини эшитибмидинг? Қаерда эдинг?

Уэр оҳангидаги гапларни диққат билан эшитгач, ҳукм оҳангида жавоб берди:

— Акангнинг одатини биласан. Нақ чотингни йириб ташлайди. Зонадаги аҳволингни унутмагандирсан, а? Ҳозир бир сўтак сенга телпон қилади. Танк бўлсанг тузукроқ одамларга бўмайсанми? Ё ўзинг ҳам сўтаклашиб қолдингми?

Акула саволни беришга бериб, жавобни кутмай телефонини ўчирди-да, харидорга буюрди:

— Эшитдингми? Телпон қил йиртиғингга.

Харидор беихтиёр равишда Акуланинг телефонига қўл чўзди.

— Ўзингникидан қил, — Акула шундай деб телефонини чўнтагига солиб қўйди.

Харидор белига осилган телефонини олиб, қалтироқ бармоқлари билан рақамни терди. «Ҳа, Жасур, сенмисан?» деган жавоб овози эшитилгач, Акулага хавотир билан қараб олиб, ҳазин овозда гап бошлади:

— Бу ерда галати гаплар бўляпти.

— У ерда галати гаплар бўлмайди. Гапни чувалаштирмагину нима десалар «хўп», де! Кейин акахонларга раҳмат дегин-у уйингга жўна!

— Ахир...

— Ахир-пахири йўқ... Менга телпон қилма. Бошқаларга ҳам айтиб юрма. Бундан бу ёғига дамингни чиқармай яшасанг яшадинг, бўлмаса... ўзингдан кўр.

Шундан сўнг алоқа узилди. «Йиртаман»нинг аҳволи чиндан ҳам йиртиқ эканини англаган харидор телефонини стол устига қўйиб, чўнтагидан пулларни чиқаргач, Акула Ҳанифани чақирди-да:

— Санаб ол, — деб буюрди.

— Ҳай, ҳай, ҳай, санаса уят бўлади-я! — деди Бўрон айёрона кўз қисиб. — Йигитнинг гулига

ишонмасанг кимга ишонасан? Буларнинг бармоқлари пул санаганда адашмайди. Ҳаниф, сен менга бир чефир қилиб бергин. Эрталабгисини суюлтириб юборибсан.

— Ўзингиз айтгандай, кафтимни тўлдириб кичкина чойнакка солувдим, — деди Ҳанифа пулларни олар экан.

— Кафтинг иккита-ку, сингилжон, қуруқ чойни аяма, — деди Акула зарда билан. — Бу дунёнинг чефирдан бошқа роҳати қолмаган ўзи. Манавинақа ланжлар билан гаплашганда юрак қон бўлиб кетади.

— Сингилни ранжитма, — деди Бўрон. — Чефир дамлашга бошқалардан кўра дуруст. Масковда чефир ичгандай бўлмасдим, бу ерда мазаси бошқа.

— Барибир зонадаги бошқача эди.

— Ҳе аҳмоқ, зонани шу балчиқ ҳаётга солиштирасанми? Зонадаги мазза қани? Масковнинг ўрмонзорида ҳам арчадан гулхан ёқиб, чефир қайнатардик, хуморни босмас эди. Зонадагининг кайфи барибир бошқа.

Харидор бу хотиржамлик либосидаги суҳбатнинг замирида яна қандай зулм яширинганини билмасдан, «Одам деган қамоқни ҳам қўмсайдимми?» деган хаёлга борган эди. Бўрон унинг фикрини уққандай сўзга тутди:

— Йигитнинг гули, сенлар икки марта Дубайга, уч марта Хитойга бориб келиб, дунёни кўрдим, деб юрибсанларми? Чефир нималигини биласанми?

— Биламан, аччиқ чой-да?

— Сендан маъносини сўрамаяпти. Мазасини биласанми, сўтак! — деб гапга аралашди Акула.

Харидор: «Пулни бердим, энди бир оз гаплашиб ўтиргач, кетишга рухсат беришади», деган хаёлга бориб, таранг асаблари сал бўшашиди.

— Мазасини... йўқ... унақа чойни юрак кўтармайди, — деб лабига сигарет қистирди. Бу сафар Бўрон ёққич ёқиб хизмат қилмади.

— Шу юракни юрак деб кўтариб юрибсанми ҳали? — деб кулди Бўрон. — Юрагининг мазасини чой қочирмайди. Юракнинг кушандаси чўнтагингдаги пулларинг. Чўнтакни яхшилаб шамоллатсанг, юрагинг ҳам бақувват бўлиб қолади. Биз сенинг ҳам, манави киз ўртоқларингнинг юракларини ҳам даволаб берамиз.

Боятдан бери чўз устида иштончан ўтирган каби азобланаётган меҳмонлар бир-бирларига «Бу яна нимаси?» деган маънода қараб олдилар.

— Исминг Жасурмиди, йигитнинг гули? — деб сўради Бўрон. Харидор: «Отимни қаердан била қолди?» деб ажабланди. Ҳозиргина Йиртаманнинг телефонда: «Ҳа, Жасур, сенмисан?» деганини буларнинг ҳам эшитганлари хаёлига келмади. Бўрон эса унинг каловланишига эътибор бермай давом этди: — Жасурбек, бундай қарасам, бу акахонинг билан бир-бирларингга жуда ўхшаркансанлар, нима дединг, ўхшайсанми?

Харидор худди ўхшаш-ўхшамаслигини аниқлаб олмоқчидай беихтиёр равишда Акулага қараб олди. «Бу тавияга ит ўхшасин!» деб ижирғанди-ю, лекин жавоб бермай бошини эгди.

— Сен ундан ирганма, Акула ҳалол ўғри, номард-лиги йўқ. Бу томондан сен унга яқин келолмайсан. Ўхшашлиги шунда-ки, бу ҳам, сен ҳам пулни ўлардай яхши кўрасанлар. Лекин сенинг пулинг кўп, бу эса чўнтаги тешик бир бечора. Шу адолатданми?

Харидор бошини кўтармади, жавоб ҳам бермади. Бўрон эса саволига жавоб талаб қилмади. Ҳанифа кириб, қўлидаги сирланган тунука чойнакни унинг олдига қўйгач, аста чиқиб кетди. Бўрон эса «чефир» аталмиш аччиқ чойни икки пиёлага тўлдириб қуйиб, бирини Акулага узатди-да, ўтирганларнинг барчасини ҳайратга солиб шеър ўқий бошлади:

*«Косани тўлдириг, айтинг алёрни,
Шу пулнинг, шу қулнинг соғлиғи учун.
Айш қилиб ўлтирган йигитлар билан
Мажлисда қизларнинг борлиги учун.
Ичайлик шу пулнинг салобатига,
Пул кўп зўр, азамат, паҳлавон бир куч.
Агар пул бўлмаса бутун гунёда
Одам йўқ, турмуш йўқ, ҳатто яшаш пуч».*

Бўрон шундай ҳовури сўнмаган чефирни хўрилатиб ичди. Хонада ўлик сукунат ҳукмронлиги бошланди. Барча шеърини сатрлар мазмунидан мутаассир ўтирибди, дейиш нотўғри бўлур эди. Ўзини кичкина балиқча деб атаётган бу одамнинг ҳе йўқ, бе йўқ шеър ўқий бошлаши меҳмонларни таажжубга

солганди. Улар шеърий лаҳзанинг интиҳоси нима бўлажagini билолмай ҳайрон эдилар. Акуланинг таажжуби бошқа эди. У қамоқ зонасида юрганида Бўрон томонидан кутилмаган зулм бўрони туриб кўпчиликни беҳузур қилганига кўп гувоҳ бўлган, аммо бунақа шеър ўқиши етти ухлаб, бир тушига кирмаган эди. Эшик орқасида туриб ичкаридаги гапларга қулоқ солаётган Ҳанифа эса: «Тошқул акам бу одамни кўп мақтардилар, бало экан!» деб ўйлади. Харидорнинг дўстлари тепасида ҳамлага шай турган йигитлар эса Бўронни яхши танишмагани учун бу томошага бефарқ эдилар. Хўжайинлари шеър ўқигиси келибдими, демак, шундай бўлиши шарт — улар учун энг муҳим хулоса шу!

Келдиёр бу сукутга эътибор бермай, учинчи марта чефирни хўриллашиб хўплагач, яна тилга кирди. Бу сафар овозини бир оз кўтариб ўқий бошлади:

*«Пул бўлса, пул бериб — базм оласан,
 Пул бўлса, пул бериб — имон оласан,
 Пул бўлса, пул бериб — виждон оласан,
 Пул бўлса, пул бериб — хотин оласан!
 Базм — пул, виждон — пул, хотинлар ҳам пул,
 Шариат, қошу кўз, ширин сўз ҳам пул,
 Жонлар пул, танлар пул, кўкраклар ҳам пул,
 Ҳаттоки муҳаббат, юраклар ҳам пул.
 Билмадим, Худонинг ўзи дунёни
 Яратса, пулни ҳам ўйлаганмиди?
 Шу пулнинг ўзидан кучли эканин,
 Худонинг ўзи ҳам билганми эди?
 Пул бўлса, пул учун тизни чўксалар,
 Пул бўлса, пул учун ерни ўпсалар,
 Пул бўлса, пул учун одамни сўйиб,
 Қонидан кўчага сувлар сепсалар.
 Айтнинг-чи, ким кучли — Худоми ё пул?!»*

Бўрон совий бошлаган чефирни охиригача ичиб, пиёлани яна тўлдирди-да, шеърий сатрдаги саволга жавоб олмоқчи бўлгандай меҳмонларга бир-бир қаради. Меҳмонларнинг учалалари ҳам Бўроннинг ўткир нигоҳига дош беролмай, кўзларини олиб қочдилар. Бўрон эса саволга жавобни ўзи айта бошлади. Энди овозини пасайтириб, ҳазин оҳангга кўчди:

*«Мингларни дарбадар, саргардон қилган...
 Айтнинг-чи, бу жонлар қизларми ё тул?»*

*Бир марта очилмай гул каби сўлган,
Ичайлик, кўзини кўйдан ажратиб,
Болани отадан ажратган учун,
Ичайлик, сингилни она кўйнидан
Ажратиб фаҳшларга ирғитган учун,
Ичайлик, огага сингилни кўшиб,
Сингилни шарманда қилгани учун,
Бегуноҳ, беақл, маъсум жонларнинг
Қўлма-қўл гул каби юргани учун.
Ичайлик, ичайлик, бу ароқларни,
Косани тўлдириб сузинг, пошшахон,
Қаттиқроқ қичқиринг, алёр бўлсин деб,
Ичамиз, косада, майли, бўлсин қон!!!»*

Кейинги сатрларни эшитган Ҳанифа титраб кетди. Ўзи-ку, тақдирига кўникиб кетган, кўз олдига болалари келди... Гул каби қўлма-қўл бўлишга ҳукм этилган қизларини ўйлаб, юраги уришдан тўхтаб қолгандай туюлди. Кўксига алам фарёди уйғонди-ю, бўғзига қадалди. Акула «Жамила — Графники!» деганидан бери бу фарёд аҳён-аҳёнда уйғонарди-ю, бўғзига қадалганича ичида қолиб кетарди. Ҳозир шу ҳол такрорланди. Эшик яқинида туриб гап пойлаганига пушаймон еб, бошини ҳам қилганича кўча томон юриб кетди.

Шеър ўқиб бўлинган, даврага ҳукмронлик қилаётган сукунатнинг эса чекингиси келмасди. Акула Бўрон бошлаб, давом эттираётган томошанинг белига тепкиси келмай, шу сукут ҳукмига бўйсунитгани лозим топди. Меҳмонлар эса сукутни бузишга ҳақлари йўқлигини англаганлари учунгина эмас, мавҳумлик чодирига ўралган қисматларининг тақдирдан ташвишланганлари сабабли ҳам жим эдилар. Бўрон гўё хонада одамлар борлигини унутгандай эди. У пиёладаги чефирни ичиб бўлгунича гапирмади. Кейин лабига сигарет қистириб, ўт олдиргач, тутунни Жасур томон пуфлади-да, сўнгги сатрни тағдор оҳангда такрорлади:

— «Ичамиз, косада, майли, бўлсин қон!!!» — қон ичиб лаззатланган каби керишиб олди-да, Жасурдан сўради: — Зўр гапларми?

Харидор шеър нима мақсадда ўқилганини фаҳм этмаган бўлса ҳам лутф қилиб, вазиятни юмшатмоқчи бўлди:

— Гап йўқ! Зўр ёзибсиз!

Бу мақтовни эшитиб, Бўрон кулиб қўйди:

— Зўрлиги тўғри, лекин мен ёзмаганман. Умар-жон Исмоил деган одам элик йилми, олтмиш йилми олдин ёзиб кетган экан. Мактабда ўқиб юрганимда артистликни ҳавас қилганидим. Театр институтига кириш учун шу монологни ёдловдим. Ўқишни қотириб қўйдимми? — Жасур бош ирғаб тасдиқ ишорасини қилди, аммо Бўрон унга эътибор бермади. — У пайтда бундан ҳам зўр ўқиганидим. Лекин мени имтиҳондан ўтказишмади. «Қобилиятинг йўқ», дейишди. Бекор гап! Қобилиятда ҳаммадан олдинда эканлигимни ўзим ҳам билардим. Ҳа! Зўр қобилиятим бор эди, лекин зўр пулим йўқ эди. Юракда иштиёқ бор эди, аммо чўнтак қуруқ эди. Бу дунёда сени одам қаторига қўшишлари учун ё заринг, ё зўринг бўлиши шартлигини у пайтда билмас эдим. Чиройли кийиниб, виждон ҳақида чиройли гапирувчи жаноблар мени ўша пайтда пулим бўлмагани учун одам қаторига қўшмадилар. Сен ҳам турқи тароватимни кўришинг билан пули кўп одамга ўхшамаганим учун энсанг қотди. Пули кўп аҳмоқлар қаршисида қанчалик эгилиб таъзим қилишларингни биламан. Сенларнинг пулларинг кўп, лекин инсофларинг йўқ. Менинг пулим йўқ, лекин дунёда нимани истасам шуни қиламан. Сенлар кўрқоқсанлар, мен эсам ҳеч нарсадан кўрқмайман. Сенлар итдай таталаб топган пулларингдан ажралиб қолишдан кўрқасанлар. «Худо! Худо!» деб оғиз кўпиртирасанлару, Худодан кўрқмайсанлар. Тўплаган пулларингдан ажраб, ўлиб кетишдан кўрқасанлар. Мен нимадан кўрқаман? Агар омадди одамга ўхшаб ўладиган бўлсам икки қулоч оқ сурпни елкага ташлаб кетавераман нариги дунёга. Омадим юришмаса, ўша сурп ҳам йўқ, ўлигим қайси бир ахлатхонада ириб-чириб кетади. Хўп, нима қиламиз энди?

«Бу гапларни нима учун менга айтяпти?» деб ажабланаётган Жасур кутилмаган саволдан гангиди:

— Нимани? — деди довдираб.

— Адолатни, — деди Бўрон сигарет қолдиргани кулдонга эзиб.

— Тушунмадим? — Жасур шундай деб «Сенлар

бунинг гапларини англадиларингми?» дегандай шерикларига қаради. Уларнинг қарашларидан бирон маъно уқмагач, яна Бўронга мутелик билан кўз тикди.

— Шунақасанлар... Адолатдан гапирилса, тушунмай қоласанлар. Худо сенга жуда кўп бойлик бердими? Берди! Сен роса роҳатландинг. Энди роҳатланиш навбати бошқаларга ҳам тегсин. Худо берган бойлигини сендан олиб, менга бермоқчи бўляпти, бунга нима дейсан?

— Қанақасига? — Жасур шундай деб сапчиб кетай деди. Агар рўпарасида мушт туширишга тайёр Акула турмаганида эҳтимол сапчиб ҳам кетармиди

— Худонинг сенга раҳми келяпти. Сендан олиб, менга беришнинг икки йўли бор: биринчиси, ҳали ўзинг айтгандай, босқинчилик. Бу аканг, — Бўрон шундай деб Акулага ишора қилди, — манави аҳмоқлари билан уйингга бориб, ағдар-тўнтарини чиқаради. Ҳафсаласи келиб қолса, хотининг билан икки оғиз ширин суҳбат қилади. Инсофсизлиги тутса, суҳбатга қизчангни ҳам аралаштиради. Қизчанг ўн уч ёшдами? Айни етилган пайти экан, қадим замонларда шу ёшда эрга беришган.

Бу гапдан кейин Жасур сапчиб туриб кетди. Назарида қизини зўрлаш бошлангандай титроқ тутди, гапирмоқчи эди, дудуқланиб, сўзни айтолмади. Бўрон унинг аҳволини тушуниб, индамади. Унга айни шу ҳол керак эди. Акула эса ўйлаб ўтирмай, унинг елкасига бир мушт уриб жойига ўтқизиб қўйди-да, гирибонидан бўғди:

— Дўмбоққина бола экансан. Уйингга боришдан олдин сени трамвайга қўяман, — деди. Кейин чангалдан бўшатмай туриб сўради: — Трамвай нималигини биласанми?

Йигит жонсарак кўзларини бир унга, бир бунга тикиб, бош чайқади.

— Йигитларим галма-галдан жонингни киргизиб қўйишса кейин биласан. Бу уйга дадил кириб, майдақадам бўлиб чиқасан, — шундай деб туриб бирданига ҳукми ўзгартирди: — Йўқ, чиқмайсан. Терингни шилиб, гўштингни сомсачиларгами ё колбасачиларгами топширвораман. Ҳаром ўлган мол гўштига қўшиб юборишса ейишли бўлади. Ота-онанг борми?

— Ҳа... бор.

— Унда яхши. Суякларингни ахлатхонага ташлатсам, бориб ўша ердан топишади. Суягингдан танишар, а?

Акуланинг бу пўписалари ёлгон бўлса ҳам, йигитнинг қалбига ғулғула солиб, ранги бўздай оқарди. Акулага нисбатан «кичик балиқча»да инсоф бордир, деган умидда унга нажот кўзлари билан мўлтиллаб боқди.

— Қўйвор, — деди Бўрон аччиқланган одамнинг амри оҳангида. — Укахонингнинг юрагини ёрма. Жасурбек, бу гапларга ишонма. Агар босқинчи бўлганимизда шунақа қилардик. Биз унақалардан эмасмиз. Уйингга бостириб бормаимиз, хотинингга ҳам, қизчангга ҳам тегмаймиз. Сомсачилар сомсаларига бошқа гўштдан сола туришади. Биз мент зотининг тинчини бузадиган ишлардан ҳазар қиламиз. Ҳамма нарсанинг розилик билан бўлгани яхши. Ҳозир жонингни баҳолаймиз, кейин шунга яраша ҳиммат қиласан. Манави аҳмоқ, — шундай деб Акулага қаради, — учалангнинг жонингни бир долларга қиммат деди, а? Одам танимайди бу тўнка! Сенларнинг баҳоларинг анча баланд. Йигирма-ўттиз мингнинг юқорисидан келаверасан. Қани, ўзинг ўзингни неча мингга баҳолайсан?

— Т-тушунмадим, ҳ-ҳозир б-беш м-м-минг б-бердим-ку?!

— Берган беш минг долларинг етим ҳаққи, — деди Акула. — Энди жонингни сотиб ол.

— Унақа дема, жон сотилмайди. Жон бебаҳо нарса, — деди Бўрон. — Укахонинг адолатни тиклаши керак. Қани, бизга қанча берсанг адолат бўлади?

Жасур ниманидир ҳисоб-китоб қилгандай ўйлади. Буларнинг қўлидан осонликча қутулиб кетишини англаган бўлса-да, қанча пул талаб қилишаётганига ақли етмаётган эди. У кўзларини пирпиратганича Бўронга қараб:

— Ёнимда яна минг бор... — деди.

— Уйингда-чи? — деб сўради Акула.

Жасур талмовсираб қолди. Бўрон эса унга савол назари билан бир оз тикилгач, ўрнидан турди-да, дераза ёнига бориб, кўча томон қаради.

— Машинанинг хўрозини олган экансан, — деди

машинадан кўз узмай. — Қўрқма, машинангни олиб қўймаймиз. Ахир, машина сеники эмас-ку, тўғрими? Машинанг хотинингнинг номида. Агар Акуланинг жаҳди чиқса, машинага қўшиб эгасини ҳам олади. Лекин биз унинг живига тегмаймиз. Машина эгасида қолади, эгаси эса ўзингга буюрсин. Менга қара, нима учун машинангни хотинингнинг номига расмийлаштирдинг? Илгариги замонда текинтомоқ бойлар ҳукуматдан қўрқиб шунақа қилишарди. Сен нимадан қўрқдинг? Бу қўрқув адангдан ўтган бўлса керак, а? Дидингга қойилман! Чиройли қизга уйланган экансан! Адангнинг бели бақувват эди, осмонга қўл узатса, юлдузни бенарвон урарди. Акула, бу кимнинг ўғли, биласанми?

Бўроннинг кейинги гапларидан ажабланиб турган Акула: «Қаёқдан билай, тушимга кирибдими?» деган маънода елка қисиб қўйди.

— Бу шаҳарга келгинди бўлганинг учун ҳам билмайсан. Бунинг отаси энг зўр рестораннынг хўжайини эди. «Зоир бойвачча» десалар ҳамма титраб турарди. Бунақаларни зириллатиб юрадиган милисалар Зоир бойваччанинг ресторани кўчасидан ўтишаётганда кўзларини юмиб олишарди. Нима учун «Зоир ака» демай, «Зоир бойвачча», дейишган биласанми? — Шундай деб яна Акулага қаради. Акула ажабланаётганини яширмай, яна елка қисди. Бўрон эса ширин хотираларни эслаётган одам оҳангида давом этди: — Агар бу шаҳарга келгинди бўлмаганингда Ҳомилбой деган одамнинг номини эшитишинг билан сен ҳам титраб турардинг. Заргарларга қирон келганда шу одамга ўхшаган беш-ўн уста омон қолган. Нима учун омон қолдиришган, ўзлари-ю, Худо билади. Қанча тиллани яшириб қўйгани ҳам ҳеч кимга маълум эмас. Сенам «Акуламан!» деб керилиб юрибсанми! Асли буларнинг зоти акула, йўлида учраганини ямламай ютадиган хилидан.

Бўрон шундай дегач, харидорга қаради. Отабобоси тўғрисидаги ҳақиқатни эшитиб, лол қолиб ўтирган Жасурнинг яқингинада пирпираётган кўзлари катта-катта очилиб, киприк ҳам қоқмай бақрайиб қолганди. Акуланинг ҳам, Жасурнинг ҳам хаёлини «Бу гапларни қаёқдан билади?» деган савол қамраб

олган эди. Жасур бир ҳафта илгари уй савдосига келганида худди шу дераза ёнида, худди шу одамнинг турганини, машинаси рақамларини эслаб қолганини, сўнг ишончли одамлари орқали маълумот тўлаганини қаердан ҳам билсин? Унинг ҳайратга тушишдан ўзга чораси йўқ. Бўрон машина рақамига қараб, режасини пиштаётганида гарчи Акула ҳам унинг ёнида турган бўлса-да, хаёли нариги уйда савдони пиштаётган Ҳанифада эди. Жасурнинг «қиз ўртоқлари» эса «Бу ўғриларнинг Зоир амаки билан эски олди-бердиси бор экан, шекилли?» деган хаёлга бориб, «Буларнинг касрига қолмасак эдик», деб хавотирлари ошди. Бўрон хонадагиларнинг тааж-жубларини сезмагандай давом этаверди:

— Акула, сен билмасанг билиб қўй: Жасурбек кеча пул кўрган бойлардан эмас. Йигитнинг гули назари тўқ бойлардан. Адаси ҳам тантилардан эди-ю, лекин бир марта номардлик қилган. Милисанинг хужжатларида «Лангар босқин» деб ёзилган одам бўларди. Одамлар «босқин» дейишдан чўчишарди. Пулдорларга тиззаларининг қалтираб қолиши учун «Лангар» деган исми эшитишнинг ўзи кифоя эди. Акула, эсингдами, зонада сенга айтган эдим, мен ўша машхур Лангарнинг шогирдиман.

Бўрон бу гапни айтмаган эди. Акула «Айтган бўлса ҳам эсимдан чиққандир», деган фикрда бош ираб қўя қолди.

— Пул ёмон-да, ҳар қанақа танти бойнинг димоғини шишириб қўяди. Зоир бойвачча Лангарга номардлик қилиб қўйибди. Сен Йиртиққа ишонганингдай аданг ҳам биронта сўтакка ишонган-да. Биринчи қамоқдан чиқиб келганимга ҳали бир ой бўлмовди. Лангар «Бойваччанинг хонимонини куйдираман», деб қасд қилиб қолди. Негадир адангга раҳмим келди. Буйруқни бажармадим, ўлдирмадим адангни. Опанга ҳам тегинмадим. Акула, буйруқ бажарилмаса нима бўлишини сен биласан. Лангарга қарши чиққаним учун мен ўлишим керак эди. Лекин раҳм қилишди. Жоним омон қолди-ю, лекин сургун қилиб юборишди. Ана ўшандан бери юртимга энди қайтдим. Сени кичкиналагингда кўрган эдим, ҳали кириб келишингдаёқ танигандай бўлдим. Икки-ланиб турувдим, дудуқланишингдан кейин Зоир

бойваччанинг ўғли эканингга аниқ ишондим. Уйларингни босганимизда аданг ҳам сенга ўхшаб дудуқланиб қолган эди. Ишонмасанг, бу ердан эсон-омон чиқиб борсанг «Лангардан қарзингиз йўқмиди?» деб адангдан сўра. Шунақа гаплар, йигитнинг гули. Мен адангнинг жони-ю опангнинг номуси учун ҳам ҳақ талаб қилишим керак эди. Ҳарҳолда сенларни деб йигирма йил четларда санқиб юрдим, бунинг ҳам ҳисоб-китоби бор. Лекин мен эски латталарни титмайман, у ёғидан кечдим. Ёнингдаги минг долдир ҳам тураверсин. Кичкинанг ҳали ҳам тилга кирмабди. Тузукроқ дўхтирларга кўрсат.

Тўрт ёшдан ошган ўғлининг касалидан ҳам бохабар бу одам билан қандай гаплашишни билмай қолган Жасур бошини худди кундага қўйгандай эди. Онасининг: «Кичкиналигингда уйимизни ўғри босган эди, ҳаммамизни Худо бир асровди», деган гапларини эслаб, вужудини муз қоплагандай бўлди. Адаси ҳамиша қаддини роз тутиб яшаган, бировга сўзини бермаган эди. Қариган чоғида ҳам энкаймади, судралмади. Дўстлари иймонга кириб, Ҳаж қилиб келишдан аввал ҳам, кейин ҳам уни даъват қилишди. «Белим қотиб қолган, эгилолмайман», деб намозни бошлашни галга солаверди. Белини-ку эгласа бўлар, эгилишга ўргатиш мумкиндир, аммо қотиб қолган дилнинг чораси қийинроқ эди. Хонадонига фақат пул, олтин, жавҳар хазинасигина эмас, иймон бойлиги ҳам зарурлигини билмай тик яшаётган банданинг зурриёти гажак бўлмаса-да, шунга яқин ҳолда эгилиб ўтирарди. Пулнинг зўридан ота эгилолмай қолган эди. Пул ўғилнинг қаддини бирданига бука олди.

Бўроннинг Лангарга доир гапларида ҳақиқат кам эди. Айниқса, юртдан узоқларда юришига Лангарнинг ҳеч бир дахли йўқ эди. Тўғри, Лангарни кўрган, аммо унга шогирд бўлиш бахти насиб қилмаган. Ёши ўн саккизга етиб, болалар колониясидан катталарнинг қамоқ лагерига ўтган кезлари зонага Лангарнинг келиши муносабати билан бу ердаги баобрў ўғрилар унинг шарафига зиёфат уюштиришган эди. Ўғриларга хос урф-одатларни тан олиб, уларга беминнат хизмат қилиб юргани сабабли, бу олам тилида «фраер козирной» деб аталувчи мартабага етган Бўрон ўша зиёфатда хизмат қилганди. Зиёфат охирлаб, ўғрилар

баракларига тарқалишган пайтда гулхан атрофида дўсти билан ёлғиз ўтирган Лангарнинг: «Зоир бой-вачча деган сўтақда ҳаққим бор. Уни ўлдириб, қизини бошлаб қўйишим керак эди, бир маҳмадана йўлимни тўсди. Қутулиб чиққан куним оёғидан осиб, четини йириб ташлайман», деган гапини эшитган, нима учундир шу гап хотирасига ўрнашиб қолган эди. Бўрон бу машҳур одамга яқинлашишни ният қилган эди. Аммо зиёфатнинг эртасига Лангар арра-ланган дарахт остида қолиб ўлди. Қачондир юртга қайтганда Зоир бойваччадан Лангарнинг ҳаққини ундириш хаёли кўнглида узоқ вақт яшаган бўлса-да, унинг ўғлига бу тарзда дуч келиб қолишни сира ўйламаганди. Шунинг учун ҳам ўтган куни ишончли одамларидан бу йигитнинг тарихини эшитганда ав-валига ишонқирамади. Яна яхшилаб суриштириш-ларини талаб қилди. Кеча бу ҳақиқат яна бир бор тасдиқлангач, харидорни чув тушириш режасига ўзгартиришлар киритди. Эзмалиги билан Акуланинг дам жигига тегиб, дам ажаблантираётгани ҳам шундан эди. Бўрон саҳналаштирган томошанинг кириш қисми бир оз чўзилгани билан хотимаси пухта эди.

Бу ҳолда индамай ўтиравериш ўзига зарар эканини билган Жасур бошини кўтариб Бўронга қаради:

— Қанча сўрайсиз?

— Мен сўрайдиган гадоё эмасман, сен инсофингга яраша бераверасан, — деди Бўрон мулоимлик билан.

— Уйингда борини тўкасан, — Акула шундай деб масалага аниқлик киритди.

— Уйимда... — Жасур Акуланинг қаҳрли нигоҳига дош беролмай кўзини олиб қочди, — бори кўп эмас.

— Қанча? Ўн мингми ё йигирма мингми? — дераза ёнида турган Бўрон жойига қайтди.

— Пулларим «оборот»да, уйда бори тўрт минг доллар чиқса керак.

— Ол-а! — Акула шундай деди-ю унинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Урма, аҳмоқ! — деб танбеҳ берди Бўрон. — Зоти балаңд одамни уриб бўлмайди.

— Зотига урай буни! — деди Акула сўкиниб. — Пачакилашиб ўтирмай менга қўйиб беринг. Ҳозир-

нинг ўзида уйини босиб, ҳалиги айтганингизни қилиб келаман. Кечқурун манави сўтакларникини босаман.

Бу қарорни эшитган «қиз ўртоқлар»нинг капалаги учиб кетди.

— Биз нима гуноҳ қилдик сизга?! — деди пака-нароғи жонҳолатда.

— Гуноҳинг пулни яхши кўришингда, — деди Акула унга жирканиб қараб. — Пулни яхши кўрадиганларнинг пулини худо шилиб олади.

— Нима, сиз худомисиз? — деди пакана йиғла-гудай бўлиб.

— Худомасман. Худо бўлганимда сен пачоқни яратмаёқ кўярдим. Худо менга шу ҳарифнинг пулини шилиб ол, дедими, демак, оламан. «Пулига қўшиб юрагини суғур, жигарини итларга ташла», деса, жон-жон деб бажараман бу буйруқни.

— Бўлди қил, — деди Бўрон жеркиб. — Қиз ўртоқлар билан гапимиз бошқача бўлади. Аввал йигитнинг гули билан келишиб олайлик. Жасурбек, эҳтимол, Акула сенинг кўзингга аҳмоқроқ бўлиб кўринаётгандир. Турқи шунақа кўринса ҳам ўзи сен ўйлаганчалик аҳмоқ эмас. Наҳотки мен ҳам кўзингга шунақа кўринаётган бўлсам? Тўғриси айтивер, тортинма: аҳмоқ одамни аҳмоқ дейиш керак. Хўш, аҳмоққа ўхшатдингми?

— Йўқ... — деди Жасур бошини кўтармай.

— Адама! Шундай деб ўйладинг. Уйингда тўрт минг доллар борлигига ишонган одам аҳмоқ бўлмай-дими?

Бўрон бу сафар «долдир» эмас, «доллар» сўзига атайин урғу берди. Жасур буни сезиб унга бир қараб олиб, кўзини яна ерга қадади.

— Қўшнининг уйини сотиб олиб, етти мингни нақд санаб берадиган сенмидинг ё менмидим? Икки уйни бузиб ўрнига сарой қуришга ҳам пул кетадими? «Оборот»даги пулларни қурилишга ишлатмассан? Акуланинг ҳисобига қараганда, мўлжалингдаги уйни қуришингга юз минг доллар сарф бўлади. Биз сени бу машаққатдан озод қиламиз. Сенга бу уйнинг нима кераги бор? Ҳозир яшаётган уйинг ҳам бинойидек-ку? Битта беш хонали, битта тўрт хонали уйлариинги нима қилмоқчисан? Машинангга тегмаймиз, тўрт хонали уйинг ҳам ўзингга буюра қолсин. Беш

хоналигини Ҳанифага берасан. Олти боласи билан бу кулбада сиқилиб кетди бечора. Ўлгунича сени дуо қилиб ўтади. Бу ҳам бир савобда, а?

— Савобнинг ҳам чегараси бор, — деди Жасур бошини кўтармай.

— Минғирлама, гапирсанг бошингни кўтариб дадил-дадил гапир, — деди Акула. — Юз минг доллар қўлнинг кири-ку, шунга мотам тутяпсанми, занғар!

Акуланинг гапида жон бор эди. Қўлнинг кири сувда осонгина ювилгани каби пулдан ҳам осонликча мосуво бўлиш мумкинлигига уч дўст туювоқ бўлиб ўтиришибди. Бир соатгина олдин ўзларини дунёга эгалик қилишга ҳам қодир сезаётган одамлар энди чумолидан баттар ожиз ҳолга тушиб ўтирардилар.

— Энди гапни чўзмаймиз, — деди Бўрон қатъий оҳангга кўчиб. — Учаланг ҳам телефонларингни олиб, хотинларингга буюрларинг: сенларнинг хотинларинг, — шундай деб «қиз ўртоқлар»га қаради, — ярим соат ичида бунинг хотинига ўн минг доллардан келтириб беришади. Сенинг хотининг, — энди Жасурга тикилди, — бир соатдан кейин бир юз йигирма минг билан шгу ерда бўлиши керак. Баҳонага ўрин йўқ.

— Шунча пулни қаёқдан топамиз, ундан кўра биратўла ўлдириб юбора қолинг, — пакана шундай деб ўрнидан турмоқчи эди, гарданига мушт тушиб жойига шилқ этиб тушди.

— Ўлиб қутулмоқчимисанлар? Сенлар ўлсаларинг хотинларинг бор, болларинг бор, опа-сингилларинг бор, ота-оналаринг бор, булар камлик қилса бошқа қариндошларинг бор. Гўристонда бўш жойлар кўп. Осонгина ўлишни орзу ҳам қилмаларинг. Ўлгунларингча ҳали бошқа ишларимиз ҳам бор. Айниқса, сен пачоқ, — Акула хунук тиржайиб паканага қаради, — тозза маҳмадана экансан. Қизиган шишага иштонсиз ўтирганингда бир чиройли сайраб берасан ҳали.

— Гапнинг белига тепма! Савдо ҳали пишгани йўқ, — деб силтаб ташлади Бўрон. Сўнг яна меҳмонларга қаради: — Икки қулоқларинг билан эшитиб оларинг. Бугун берадиганларинг билан қутулиб кетмайсанлар. Кимга бизнинг меҳримиз тушиб қолса, қиёматгача ошна бўламиз. Тушундиларингми?

Вақти-вақти билан айтганимизни бериб турасанлар. Сенларнинг, — Бўрон «қиз ўртоқлар»га қаради, — кимликларингни ҳозирча билмаймиз. Ҳозирча уй олишга мўлжаллаган пулларингни берасанлар. Нималарга чоғларинг келишини билганимиздан сўнг орқаларингда турган укахонларинг йўқлаб боришиб, бўйнилариингга қанча илганимизни айтишади.

Бўрон «Хукм қатъий, мулоҳазага ўрин йўқ!» дегандай билагидаги соатини ечиб, стол ўртасига қўйди.

— Акула, йигитларнинг «гул»лари бу уйга ўз оёқлари билан кириб келишди, ўз оёқлари билан чиқиб кетадиган бўлишсин. Биласан, менинг қаҳрим қаттиқ эмас. Буларга яна ярим соат қўшиб бераман. Пул бир ярим соатдан кейин шу стол устида бўлади.

Шу гапдан кейин хонани ўлик сукунат бағрига олди. Бир неча дақиқадан сўнг Жасур бошини кўтариб, чуқур тин олди.

— Хўп, нима десангиз шу. Лекин иккита шартим бор.

— Бизнинг ишимизда шарт қўйилмайди, — деди Акула уни силтаб.

— Қўлингни торт! — деди Бўрон унга қовоқ уюб қараб. — Айт шартингни.

— Ошналаримга тегмайсиз, қўйиб юборасиз. Мени деб келиб, мени деб азобланишларини истамайман. Бир юз йигирма мингни ўзим бераман.

— Қойилман, йигитнинг гули! — деди Бўрон уни олқишлаб. — Акула, кўрдингми, зоти тоза одам шунақа мард бўлади. Гап йўқ! Ошналарингга ҳозирча тегмаймиз.

— Ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам тегмайсиз. Улар энди топарман-тутарман бўлишяпти. Сиз сиқувга олсангиз чидашолмайди. Синишади.

— Уч йилгача тегмаймиз.

Афанди: «Эшакни гапиришга ўргатаман», деб подшоҳдан бир халта олтин олганда атрофдагилар: «Эсинг жойидами?» деб маломат қилишган экан. Шунда афанди: «Эсим жойида, уч йилгача ким бору ким йўқ. Ё подшоҳ ўлади, ё эшак», деган экан. Жасур бу латифани билмас эди, лекин «уч йилгача буларнинг боридан йўғи аниқроқ», деган уйда:

— Бўпти, — деди.

- Иккинчи шартингни айт, – деди Акула.
- Пул уйда эмас, қаердалигини хотиним билмайди. Ўзим бориб олиб келаман.
- Акула сен билан бирга боради.
- Йўқ, ўзим бораман.
- Бойлигинг қаердалигини биздан яшироқчирмисан? Қўлингдан келса яшира қол. Сен хотинингга телефон қил. Ўғлингни олиб бу ерга келсин. Ахир хотинингга сотиб олоқчи бўлаётган жойингни кўрсатмайсанми?

Яна бир озлик сукутдан сўнг Жасур телефонни олиб, хотинини чақирди.

3. Етим қиз

Тўрт қаватли иморатдаги бу хонадон бекаси вафот этгандан кейин фақат фарзандларига эмас, уйдаги барча ашёларга етимлик нуқси уриб мунгайиб қолгандай эди. Дераза ёнидаги каравотда ҳаракатсиз ётган уй хожаси Шокир девордаги осиглиқ суратларга, жавонда батартиб терилган чойнак-пиёлаларга тикила туриб, энтикади. Суратдаги хушрўй аёл, суйиб-суйиб уйлангани, салкам йигирма йил мобайнида бахтли турмушнинг шарбатли булоғидан баҳраманд этган жуфти ҳалоли энди унга маломат билан қараб тургандай бўлаверади. Уйда ёлғиз ётганида кўзларига ёш олади. Жавондаги чойнак-пиёлаларда хотини қўлларининг тафти сақланиб қолгандай, уларни бир-бир олиб ўпгиси, кўзларига суртгиси келади.

Ҳозир ҳам шу ҳис уйғониб, қалбида кўзғалган йиғи бўғзига қадалди. Бу он туйғуларига эрк бера олмайди. Ошхонада таом пишираётган қизи Дилфуза хонага кириб, кўзларидаги ёшни кўриб қолса, унинг ҳам қалби пораланиб кетади. Шокир ўз дарди тиғи билан фарзандлари дилини тилишни истамайди. Шокир дардини сабр зиндонига банди этишга урингани билан ирода тўсиғи ожизлик қилди. Мижжаларидан ёш сизиб чиқди. Дилфуза худди шуни пойлаб тургандай остонада пайдо бўлиб:

- Адажон, овқатни сузаверайми? – деб сўради.
- Ўзингга сузиб еявер, – деди Шокир дардини ичига ютиб.

Дилфуза отасидаги ўзгаришни сезди. Киприклари пирпиради, лаблари титради. Бундай пайтда отасига қўшилиб йиғлагиси келади, аммо аммасининг: «Адангнинг ажалидан беш кун олдин ўлиб кетишини истасанг, ёнида ҳўнграб ўтиравер», деган танбеҳини эслаб, ўзини тияди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Хотини ҳажрида эзилаётган эр ўзини дунёдаги энг бадбахт кимса деб ҳисобласа, бўй етган фаслида ягона сирдошидан, онажонидан айрилган қизнинг бахтсизлигини баён этмоққа қайси қалам журъат эта олади? Дилфуза фақат мактабдагина, фақат Асрорнинг ёнидагина бу гамдан салгина нари бўлади. Асрор мактабни битириш кечасига атаб ёзилган қўшиқни биргаликда ижро этишни таклиф қилганида Дилфуза худди ваҳимали хабар эшитгандай чўчиб тушди. Ҳатто бир айб иш қилиб қўйгандай бетлари ҳам оқарди.

— Вой, қанақасига? Одамлар... уят қилишмай-дими?

Дилфуза: «Онаси ўлган қизнинг ашула айтишини қаранглар!» демоқчи эди. Лекин «онаси ўлган» деган сўзларни тилига чиқара олмади. Асрор буни сезди. Бир оз сукут сақлагач:

— Дилфуз, икки йилдан ошди-ку? — деди.

— Минг йилдан ошса ҳам...

Дилфуза хафа бўлгандай юзини ўгирди. Айрилиқ гамининг аста-аста кучдан қолаётганини фаҳм этаётган қиз Асрорнинг бу гапидан ранжимади. Фақатгина хушрўйлиги билан эмас, хушмуомаласи билан ҳам мактабдаги кўпгина қизларни ўзига маҳлиё этган йигитчадан ранжиб, тескари ўгирилиб кетишининг оқибати нима билан тугашини Дилфуза тахминан бўлса-да, билади. Лекин қўшиқ айтишга рози бўлишга ҳам ўзида куч топа олмади. Ҳали севги ҳақидаги тушунчалари уйғонмай туриб ҳам у Асрорни ёқтирарди. Онасининг вафотидан сўнг ўн кун ўтгач, маҳзун қолда мактабга келди. Синфдошлари аввалига унга ҳамдард равишда ўзларини осойишта тутдилар. Иккинчи танаффусдан сўнг синф ҳаёти ўзининг шовқинли йўналишига тушиб олди. Сўкиш бобида ҳаммани ортда қолдирадиган Отаулла Зоир билан гап талаша туриб «онангни...» деб сўкиб қолди. Унинг бундай сўкиши синф аҳли учун янгилик эмасди.

Лекин бу сафаргиси... аввал Дилфуза қўлини бир нима чақиб олгандай «Вой!» деб юборди. Сўнг синф бирданига жимиб қолди. Кейин Асрор Отауланинг бетига тарсаки туширди. Отаулла ўзидан нимжонроқ бўлган Асрорга бир мушт уриб, уни чалпак қилиб ташлаши мумкин эди. Тарсакининг сабабини фаҳмлагани учунми:

— Жиннимисан? — деб бақирдиш билан кифояланди.

— Энди бунақа сўкмайдиган бўласан, — деди Асрор ҳам овозини баландлатиб.

— Дилфузни сўкмадим-ку? — деди Отаулла ўзини оқлаб.

Асрор индамади. Бошқа болалар ҳам чурқ этишмади.

Ўша воқеадан сўнг Дилфузадаги ҳис ўзи ҳам тушунмаган равишда бошқача аланга ола бошлади.

Асрор қўшиқ масаласида яна бир неча марта илтимос қилгач, Дилфуза кўнди. Аввалги куни Қориева уюштирган томошадан кейин Асрорнинг ўзи ҳам қўшиқдан воз кечган, бундан Дилфуза қувонган эди. Ашула муаллими Асрорни ҳолижонига қўймаганми, бутун яна қўлига гитара олди.

Адаси унинг қўшиқ айтишини билмасди. Дилфуза ошхонада овқат пишираётганда шуни ҳам ўйлади. «Адам уришиб берсалар нима қиламан?» деб чўчиди. Ана шундай ҳолатда остона ҳатлаб, адасининг миждаларида милтиллаган ёшни кўрди-ю, кўнгли бузилиб кетди.

— Ада, овқат пишди, — Дилфуза шундай деди-да, йиғлаб юбормаслик учун лабини тишлади.

— Ўзингга сузавер, дедим-ку? — Шокир кўзларини кизидан яшириш учун дераза томон ўтирилди.

— Сиз-чи?

— Овқат ўтмаяпти.

— Бирга еймиз, — деди Дилфуза ўжарлик билан. — Эрталаб ҳам ҳеч нима емадингиз?

— Мана бу еримга бир нима тиқилиб қолганга ўхшайди, — деди Шокир кўкрагини ушлаб.

— Дўхтир чақирайми?

— Йў-ўк, дўхтирлар қиладиган ишини қилиб бўлган. Энди бу ёғи Худодан.

Бу ҳазин гапни эшитган Дилфуза чаққон юриб келди-да, энгашиб, отасининг юзидан ўпди.

— Худо хоҳласа тузалиб кетасиз, адажон. Озгина бўлса ҳам овқат еб олинг.

— Дилфуз қизим, бутун укаларингни олиб келсанми?

— Бутун шанба эмас-ку, адажон? — деб ажабланди Дилфуза.

— Соғиниб кетдим, — деди Шокир енгил уф тортиб.

Хотинининг ўлимидан сўнг фарзандлари тақдири уни ташвишга солди. Ўзбекчиликда болалар камданкам ҳолларда кўчада қоладилар. Жиянларини етимлик исканжасига ташламайдиган, кўчада чирқиратиб қўймайдиган меҳрибон аммалару холалар, амакилару тоғалар ҳам бор. Шокирнинг ўзи мажруҳ бўлиб қолмаганида икки ўрил, икки қизига ҳам ота, ҳам она бўлиб, етимликларини билдирмасди. Уларни ўтай она қўлига ҳам топширмаган бўларди. Бироқ на илож? Қариндошлар маслаҳат қила-қила амма-холалар болаларни биттадан бағирларига оладиган бўлишди. Бу оқибатни касалхонада ётганида эшитган Шокир ҳўнграб-ҳўнграб йиғлади. Охири: «Болаларим қариндошларимникида айри-айри яшашганидан кўра болалар уйда бирга бўлишсин», деган қарорга келди. Адаси касалхонадан чиққунига қадар Дилфуза аммасиникида яшамоқчи бўлган эди. Бироқ укаларининг зорланиб йиғлаб қолишларига чидай олмагани туфайли, қарийб икки ой у ҳам болалар уйда турган эди. Ҳар шанба укаларини олиб келиши одат тусига айланганди, ҳафта охирламай адасининг болаларни соғинишидан ташвишланиб, унинг кўзларига боқди.

— Майли, адажон, бориб тарбиячиларидан сўраб кўраман, — деди у меҳрибонлик билан.

— Сенгаям қийин бўлиб кетди, қизим, — деди Шокир яна уф тортиб. — Онангнинг ўрнига мен ўлиб кетганим минг марта яхшироқ эди.

— Ада! — Дилфузанинг дардга тўлиб турган юраги бу гапга чидаш бера олмади. — Адажон... унақа деманг... — Шундай деб йиғини бошлаган дамда эшик очилиб, катта аммаси кириб келди.

— Вой хайрият-ей, уйда экансан-а, қизим, — деди у қўлидаги халтасини стул устига қўйиб. Кейин кўришмоқ учун яқинлашган жияни кўзларидаги

ёшни кўриб, бош чайқади: — Яна нима бўлди, она қизим?

Дилфуза жавоб бера олмади. Йиғламсираган ҳолда аммаси билан кўришгач, «гапларини қаранг», деди-ю, хўнграб юбормаслик учун тезгина ошхона томон юрди.

— Во-ей, яна ўша гапларми? Қизингни эзиб нима қиласан? — Амма шундай деганича энгашди-да, укасининг пешанасидан ўпиб қўйди.

— Опа, мана бу ерим, — Шокир шундай деб кўкрагини ушлади, — куйиб кетяпти. Чидолмаяпман. Келинингиз ҳар куни тушимга киради.

— Ҳадеб ўйлайверганинг учун киради. Ўйлама. Сен атай қилганинг йўқ-ку, у бир палакат. Ўша бўйнинг гўрда чиригур шопир маст-аласт машина ҳайдамаганда, сенларга урилмасиди. Бу палакат ҳам йўқ эди. Сен уни бекорга аядинг. Қамоқда чириши керак эди.

— Опа, қўйинг, у ҳам бир оиланинг каттаси. Қамоқда чириб, болалари чирқираб юрсинми? Бунинг гуноҳини ҳам бўйнимга олайми?

— Ўзингнинг болаларинг-чи? — деб бўш келмади амма. — Бўпти, бу гапни чайнаган билан энди фойдаси йўқ. Маслаҳатимни ўйлаб кўрдингми?

— Опа, бу уйда бошқа аёлнинг юришига чидашим қийин. Уйга бегона хотин кириши билан келинингиз гўрида тик туради. У мени кечирмайди.

— Бекор айтибсан. Эркак кишининг бева юриши мумкин эмас. Болаларингга раҳминг келсин. Қачонгача сарсон юришади?

— Опа, улар бошқа онани қабул қила олишмайди.

— Сен қаердан биласан? Бир ой бегонасираб юришар, ана бир йил юришсин. Секин-секин ўрганиб кетишади. Мен айтаётган хотин болаларингга ёқади, мана кўрарсан. Қизингга қара, бўйи етиб қолди. Эртами-индинми совчи келса, улар билан сен гаплашасанми?

— Сиз-чи?

— Менинг йўригим бошқа. Мен уззукун «қачон совчи келаркин», деб бу ерда пойлаб ўтирмайман-ку? Дилфуза узатилганидан кейин ўғилларингга ким қарайди?

— Опа... — Шокир шундай деб хўрсинди. — Бу ерга келадиган аёл она ҳам, хотин ҳам бўла олмайди. У хизматчи бўлиши керак. Шунини ўйладингизми? Айтаётганингиз шунини тушунадими? Бир ҳафта туриб «жонимга тегдиларинг!» деб кетиб қолса-чи?

— Кетиб қолмайди. Мен ҳаммасини тушунтирганман. Тирноққа зор хотин, боланинг ҳидини соғинган. Бўлди. Гапни калта қил. Мен Дилфузга тушунтираман.

— Опа, ҳозирча айтмай туринг.

Шокирнинг бу ўтинчи эътиборсиз қолди. Амма «бекор айтибсан», деган маънода қўл силтаб, ошхона томон юрди. Ошхонада қўли ишга бормаётган Дилфуза опа-уканинг гапларини эшитган эди. Аслида адасининг уйланиши ёки уйланмаслиги муаммоси учун янгилик эмас. Аммаси ҳар келганида «эркакнинг бева ҳолда яшаши мумкин эмаслиги» ҳақида жавраб-жавраб кетади. У индамаган тақдирда ҳам ҳаётнинг оқу қорасини фарқлай бошлаган қиз ўз тақдир ёзувигига онадан ажраш мусибатигина эмас, балки ўтай она билан мураса қилиш азоби ҳам ёзилганини фаҳмламайдими? Дилфуза бу ҳақда кўп ўйлайди. Уйга бегона аёлнинг кириб келиши дастлаб унга улуг бир фожиа бўлиб туюлган эди. Лекин адаси учун у ҳар қандай фожиага чидашга тайёр эди. Ўзи ҳам, укалари ҳам, аммаси айтганидай, бир ойдами ё бир йилдами кўникиб кетишар. Лекин у аёл мажруҳ эркакнинг инжиқликларига чидармикин? Етимларнинг ола қарашларига юраги дош берармикин? Бу муаммо фақат Шокирнигина эмас, Дилфузани ҳам қийнарди.

Дилфуза аммасининг янгилик сифатида айтаётган гапларини бошини эгган ҳолда тинглади. Аммаси унинг хоҳиш-истаги билан қизиқмади, тақдирга тан бериш лозимлиги ҳақида насиҳатлар қилди. Жиянининг муте ҳолда туришини ризолик аломати сифатида қабул қилиб, кўнгли хотиржам бўлди. «Ишлари бошдан ошиб ётганини» баҳона қилиб кетишга шошилди. Дилфуза «ўтиринг, овқат тайёр», деб манзират қилмади. Аксинча, кўнгли аммасининг тезроқ кетишини, адаси билан ёлғиз қолишни истади. Ҳурматли меҳмонни ёки яқин қариндошни остонадан кузатиш одобдан эмаслигини яхши билувчи қиз аммасини кузатиб чиқди.

Болалар ўйнайдиган майдончани ўраб турган панжарага суяниб турган Асрор Дилфузани кўриши билан пешвоз чиқмоқчи бўлгандай жойидан жилди-ю, нигоҳи қизнинг қарашига тўкнашиб, тўхтади. Амма ҳали машинасидан тушиб, йўлакка қараб юрганида бу йигитчага аҳамият берган эди. Унинг ҳозирги ҳаракати ҳам эътиборидан четда қолмай, жиянига маънодор қараб қўйди.

— Адангни тушкунликдан қутқариб олсак, Худо хоҳласа оёққа туриб кетади. У гапирганда сен ҳадеб ҳиққиллайвермагин. — Шундай деб машинасига ўтиргач, Асрор томон қараб имлади: — Ким у бола?

— Бирга ўқиймиз, — деди Дилфуза.

— Бу ерда нима қияпти? Сени пойлаяптими?

— Мени нимага пойлайди? Шу уйда оғайниси туради, ўшани кутаётгандир.

— Шунақамикин? — деди амма маънодор оҳангда. Сўнг яна Асрорга қараб олиб жиянига танбех берди: — Ўзингга эҳтиёт бўлгин, сен қиз. Одамлар сал нарсага гап-сўз қилиб юборади-я! Ҳарҳолда «етим қиз» деган номинг бор.

Амманинг кейинги гапи заҳарли найзага айланиб, қизнинг нақ қалбини яралади:

— Амма! — деди Дилфуза алам билан.

— Жаҳлинг чиқмасин. Мен бир нарсани сезмасам гапирмайман. Қарашинг бошқача бўлди.

— Синфдош болага қараш мумкинмасми?

— Қарагинг келса қарайвер. Аммо эҳтиёт бўл. Қарамасанг яна яхши.

Амма шундай деб эшикни ёпиши билан машина ўрнидан жилди. Бу онда Шокир аравачасида дераза яқинига келиб, пастга қаради. Учинчи қаватдаги очиқ деразадан бир жуфт кўзнинг кузатиб турганидан беҳабар Асрор Дилфузага яқинлашди.

— Сени роса кутдим. Телефон қилиш ноқулай бўлди.

— Сенга ваъда берувмидим? Нега келдинг? — деди Дилфуза зардали оҳангда.

— Хафага ўхшайсанми, нима бўлди?

— Ҳеч нима. Бу ерга келиб бунақа турма. Гапинг бўлса мактабда айтавермайсанми?

— Атай келмадим, шу ердан ўтиб кетаётувдим... Бугунги зиёфат қолдирилибди, бугун — озодлик,

адамдан рухсат тегди. Огайнилар дискотекага бориш-моқчи.

- Боргинг келса боравер.
- Сен-чи?
- Мен укаларимни олиб келишим керак.
- Бирга бориб келамиз.
- Йўқ.

Дилфузанинг уйида бўлиб ўтган гапдан, қизнинг юрагига тўпланган зардобдан хабари йўқ. Асрор «шу ерда турганимга аччиқланыпти», деб ўйлаб, айбини ювишга баҳона излаб турганида муюлишда уч йигитча кўриниб, бири ҳуштак чалиб уни чақирди. Мактабга бораверишдаги кўприк тўсиғини ўриндиққа айлантириб ўтириб олувчи, ўтган-кетганга гап отиб шилқимлик қилувчи бу болаларни Дилфуза ёқтирмасди. Айниқса, Асрорнинг улар билан бирга юришига тоқат қилолмасди. Ҳозир ҳуштак чалиб чақирришлари қизнинг ғазабини баттар оширди.

– Ана, ошналаринг чақирришяпти, сен дискотекага боравер.

– Дилфуз, улар ёмон боллар эмас, нега ёқтирмайсан?

– Агар буларинг ёмон бўлишмаса, яхшилари ким унда? Қамарингми?

– Қамарми? Ҳа, яхши. У меҳрибон одам. Аданга зўр аравача олиб бермоқчи.

– Керак эмас, бизга эскиси ҳам бўлаверади.

– Сен адашяпсан. Уни бекорга ёмон кўряпсан.

– Биларкансан, ҳа, жудаям ёмон кўраман. У менга нуқул... ғалати тикилади. Сен... сезмайсанми?

– Ғалати тикилмайди. Тўғри қарайди. У менинг энг яхши дўстим.

– Сен шунақа деб ўзингни адаяпсан.

Дилфуза Асрордан жавоб кутмай шарт ўтирилди-ю йўлакка кириб кетди. Асрор қизга эргашмоқчи эди, ошналарининг ҳуштаги уни тўхтатди.

4. «Профессор»

Ўғрилар оламида «Граф» лақаби билан ҳозирча куйироқ даражада юрувчи Қамариддин бу атроф маҳалла болалари учун бек мартабасида эди. Анҳорнинг бир соҳилида мактаб, иккинчи бетида

кинохона жойлашган. Кинохона бир неча йиллардан бери кино кўрсатмайди. Томоша зали қайси бир фирманинг омбори учун ижарага берилган, бир қисми дўкон, яна бир қисмида «интернетклуб» очилган. Ёшларнинг ақлига ақл, зеҳнига зеҳн қўшиши лозим бўлган бу клуб ўйинқароқ болаларнинг бўш вақтларини ўлдирадиган масканга айланган эди. Ўтган-кетганлар «болалар компьютер ўйини ўйнайти», деб ўйлашади. Лекин ўйин ўрнига яланғочларнинг беҳаё оламига соатлаб суқланиб тикилиб ўтиришларини камдан-кам одам билади.

Қамариддин интернетклубга деярли кирмайди. У кинохонанинг кунботар томонига қурилган қаҳвахонада ўтиришни хуш кўради. Интернетклубга кириб-чиқувчилар ҳам, мактабга бориб-келувчилар ҳам, кўприк тўсиғи устида ўтирувчи югурдаклари ҳам бу ердан яққол кўриниб туради. Кимни қармоққа илинтириш, кимнинг зиммасига қанча пул қўйиш шу ерда ҳал қилинади. Бу ер унга идора вазифасини ўтайди, дейиш ҳам мумкин. Қаҳвахона хўжайини Қамариддиннинг емоқ-ичмоғидан хабардор бўлиб туришдан ташқари ҳафталик чўтални ҳам вақтида беришни унутмайди. Чўтал Қамариддиннинг чўнтагига тушмайди, бир тийинни ҳам сарф қилмай устози Акулага етказилади. Қамариддиннинг югурдаклари бу ерларнинг асл хўжайини Акула эканини билишмайди. Акаларининг интернетклубга ҳам, дўконга ҳам сўзи ўтишидан завқланиб юраверишади.

Қамариддиннинг қармоғига асосан бойваччалар лаққа балиқ мисол илинадилар. Асрор бу қармоққа лақмалиги туфайли эмас, қўрқоқлиги сабабли илинган эди. Аввал мактаб йўли тинч эди. Ўтган йили Қамариддин кўприк устида дастлаб пайдо бўлганида биров аҳамият ҳам бермаган эди. Бир ҳафта ичида атрофида уч бола тўпланиб, кўприк устидаги ҳукмронликлари ўрнатилгач, болалар орасида қўрқув оралади. Пулдорроқ болаларга кўприк устидан ўтиш ҳақи белгилаб қўйилди. Асрор ҳам шулар қаторига қўшилди. Пул бермаган тақдирда калтакланиши, ҳатто ўлдириб юборилиши мумкинлигини билибоқ, тиззалари қалтирайдиган бўлиб қолган эди. Қамокдан чиқиб келган Қамариддиннинг қаҳрига учраш ваҳимаси болалик чоғлариданоқ калтакдан қўрқувчи

Асрор учун ғоят улуғ фожиа бўлиб туюларди. Бу фожиадан қутулишнинг ягона чораси отаси билан тўйга борганида қистирилган пуллардан ўғирлаб олиш эди. Бу ўғирлиги учун отасининг қаҳридан ҳам қўрқарди. Лекин отасининг жазосидан қутулишга ишончи бор, ўғрининг кечиришидан эса умиди йўқ эди.

Ярим йиллик қўрқув оташида яшаган Асрор ўзи ҳам кутмаган ҳолда Қамариддиннинг меҳрига сазовор бўлиб қолди. Бу йигитга яқинроқ юриш шарти билан пул тўлаб туришдан озод этилди. Кўприк устидаги шилқим болалар қаторига қўшилмаган бўлса-да, Қамариддин айтган жойга боришга, у буюрган ишни қилишга мажбур эди. Қамариддин атрофидаги болаларни сўкиб-уриб туришдан тоймасди. Лекин Асрорга нисбатан меҳрибон эди. Шунинг учун ҳам Асрор уни ўзининг энг яхши дўсти сифатида ҳурмат қила бошлаганди. Файратнинг кикбоксингда омади юришаётганини билган Қамариддин Асрор орқали уни ҳам қаторига тортди. Файрат таранг қилиб ўтирмади. Тез кунда Қамариддин билан худди ака-укадай апоқ-чапоқ бўлиб кетди.

Дилфуза билан гаплашиб турганида ҳуштак чалиб халал берган болалар Асрорни Қамариддин ўтирган қаҳвахонага бошлаб келдилар. Вазифани адо этганлари учун мукофот кутгандай хожалари ёнига ўтирмоқчи эдилар, Қамариддиннинг ўқрайиб қарашидан чўчиб, тисландилар.

— Қуриларинг! — деди Қамариддин худди итни ҳайдагандай. Хожаларининг кўполлигига кўникиб қолган болалар қаҳвахонадан итоаткорлик билан чиқдилар-да, кўприк устидаги ўринларини эгалладилар. Қамариддин лабига сигарет қистириб тутатди.

— Профессор, сен компьютерчиларнинг додаҳўжаси бўла оласанми? — деб сўради у сигарет тутуни орасидан кўзларини сал қисиброқ қараб.

Кутилмаган бу савол Асрорни ажаблантирди:

— Бу нима деганингиз?

— Ҳамма ишнинг устаси бўлади, устасининг ундан ҳам зўрроқ устаси бўлади. Сен сирли сайтлар калитини очиб, кира оласанми?

— Қанақа сирли сайт?

— Сен қанақалигини суриштирма, — Қамариддин

шундай деб Асрорга қаттиқ тикилди-да, кўрсаткич бармоғини бигиз қилганича унинг пешанасига ниқтаб, янада қаҳрлироқ овозда деди:

— Кира оласанми ё йўқми, шунисини айт!

Кутилмаган саволларнинг зардали оҳангда берилиши Асрорни бир оз довдиратди. Нима деб жавоб қайтаришни билмай, ўйланди-да, елкасини қисди:

— Билмадим... Бунақа ишга ҳаракат қилиб кўрмаганман. Нимага керак ўзи?

— Ишинг бўлмасин, дедим-ку! — Қамариддин шундай дегач, муғомбирлик билан илжайди. — Балки анави интернетклубга сени хўжайин қилиб қўймоқчидирман.

— Интернетклубга? — Асрор ажабланиб бир Қамариддинга, бир интернетклуб атрофида ўралашиб юрган болаларга қараб олди-да, бош чайқади. — Керак эмас...

— Сенга керак бўлмаса, менга керак.

— Эплай олмайман.

— Эплай олмаслигингни биламан. Хўжайинликни Файратга бераман, сен ёрдамчи бўласан. Қўрқма, мен эртага ёки индинга бўладиган ишни айтмаяпман. Вақти-соати келганда шундай бўлади. Унгача сен сайтларга киришни яхшилаб ўрган. Сенинг бу ишингга зўр одамлар қизиқишяпти.

— Ким?

— Ким, дейсанми?.. — Қамариддин бурнидан тутун чиқариб, тутун орасидан Асрорга сирли қаради: — Масалан, мен.

— Тушунмаяпман?

— Ҳозирча тушунишинг шарт эмас. Менга жавоб бер: биз, яъни сен билан мен зўр яшашга ҳаққимиз борми? Зўр «мерс»ларда юришга ҳаққимиз борми? Ҳа, бор. Чунки иккаламиз ҳам бошқа болалардан ақллироқмиз. Ўзимни сенга кўшиб, «ақллироқмиз» деганимга ажабланма. Тўғри, қамалганман, лекин мен ҳам мактабда яхши ўқирдим. Менделеев охирига етказолмаган ишни мен эплайман, деб ишонардим. Профессор бўлишни орзу қилардим. Мен орзуимга етмагунимча тинчимайман. Фақат... мен эмас, сен профессор бўласан. Сени отанг одам қилолмайди, мен одам қиламан. Отанг нима қилди? Сени зўр лицейдан чиқариб олиб, ёнида чилдирма чалдириб

юрибдими? Сени мен ўқитаман. Тагингда «мерс», ўша отарчи отанг ҳам сени кўрганида таъзим қилиб туради.

— Адамни бунақа ҳақорат қилманг.

— Аданг подлец одам. Сенинг қадрингга етмайди. Мен етаман қадрингга. Лицейда ўқиётганингда кўприк олдидан ўтардинг-а? Биз ўша ерда ўтирардик, кўрардинг-а? Ҳа, кўрардинг. Озгина кўрқардинг ҳам. Мен кўрқишингни юришингдан билардим. Лекин сенга тегмасдик. Нега тегмасдик, ўйлаб кўрганмисан? Ўйлаб кўрмагансан. Сенинг зўр ўқишингни менга айтишганди. Мен ўқийдиганларни ҳурмат қиламан. Чунки ўзим ўқий олмадим. Лицейдан мактабга қайтганингда боллар йўлингни тўсиб, пул талаб қилишдими? Қилишди. Мен айтувдим уларга. Чунки мен зўр ўқишни ташлаганингни кечира олмайман. Айб сенда эмас, биламан, лекин барибир сенам жазоланишинг керак эди. Адангга алоҳида жазо ўйлаб кўйганман.

— Адамга тегманг.

— Кўрқма, адангни чертмайман, лекин вақти келиб ўқишингга тўсқинлик қилгани учун афсусланади. Сендан кечирим сўрайди.

— Керакмас.

— Нега керакмас бўларкан?

— У сизга ёқадими ё ёқмайдими — менинг адам. Ота боладан кечирим сўрамайди.

— Бу сенинг фалсафанг. Меники бошқа. Кимнинг фалсафаси зўр чиқишини кейин кўрасан. Ҳозирча шалпайма. Ҳалиги гапим ўртамизда қолади. Мен сени ўзимга шерик қилиб оламан. Биз туғишган ака-укадан ҳам яқин бўламиз.

— Мен... ўғирлик қилмайман.

— Ким сенга «ўғирлик қиласан», деяпти? Фақат сен эмас, менам ўғирлик қилмайман. Онамга сўз берганман: фақат тўғри йўлдан юраман. Лекин икковимиз бошқача йўл билан бойиймиз.

— Компьютердами? Демак, хакерликми?

— Мен сенга ҳеч нима деганим йўқ. Ҳозирча ўқи, ўйнаб-кул. Орқангда суянадиган тоғинг — мен борман. Кечқурун дискотекага кел.

— Боролмасам керак... Бошим оғрияпти.

— Бошинг бошқа нарсага оғрисин. Лаллайма.

Айтганимни қил. Бир нафас ҳам унутма: бундан буён мен тўрға чиқсам — тўрға чиқасан, гўрға кирсам — гўрға кирасан, — Қамариддин меҳри товлангандай Асрорнинг елкасига қўл ташлаб енгил қучди. — Қўрқма, ўзим гўрға кирсам ҳам сени тортмайман. Сен энг юқори мартабаларда юрасан. Отанг эса ҳозир яхши ҳаёт деб юргани ахлатхонасида нажасга беланиб ётаверади.

Қамариддиннинг бу гаплари ҳақиқат бўлгани билан Асрор учун ҳақорат эди. Энг ачинарлиси — Асрорнинг бу ҳақоратга чидашдан ўзга чораси йўқ эди. Асрор Қамариддиннинг мақсадини англади. Компьютер ёрдами билан турли идораларнинг сирли ҳужжатларини ўрганишдан тортиб, банклардан катта миқдорда пул ўмаришгача бориб етадиган ёки вирус тарқатиб, турли махфий ҳужжатларни йўқ қилиб юбора оладиган мутахассисларнинг «хакер» деб аталишини, уларнинг қандай жазога лойиқ кўрилишини у яхши билади. Шу боис ҳозир отасининг ҳақоратланишидан эмас, балки бўлажак жазо ваҳимасидан вужудига титроқ югурди. Унинг бу ҳолатидан беҳабар Қамариддин жим қолишини итоаткорлик белгиси деб билиб, гапни бошқа мавзуга бурди:

- Дилфуза қаерда?
- Уйда бўлса керак, нимайди?
- Адасига аравагани бугун олиб берсаммикин, девдим. Ўзи ҳам бирга борсин.
- Бормайди.
- Нега?
- «Янги аравага керакмас», деди.

Қамариддин Асрорнинг елкасига мушт тираб, енгил туртди:

— Нега айтдинг? Сенга айтиб қўй, девмидим, э сўтак!

— Сиздан бир нарса сўрасам хафа бўлмайсизми? — деди Асрор унга дадилроқ қараб.

— Қани, айтиб кўр-чи, хафа бўлсам, битта мушт ерсан. Битта муштга арзийдими гапинг?

— Сиз... Дилфузага нима учун яхшилик қилмоқчисиз? — Шундай деб сўрашга сўради-ю Қамариддиннинг тикилишига дош беролмай нигоҳини ерга қадади.

— Шу саволингда ҳам латталиқ қилдинг. Тўғри-сини сўрайвермайсанми? «Яхши кўрасизми?» демоқ-чимисан? Ҳа, Дилфузни яхши кўраман. Сенам яхши кўрасанми? Яхши кўрасан. Лекин сен унга етиша олмайсан. Умидингни уз. Негалигини биласанми?

Асрор унга бир қараб олди-ю жавоб бермади.

— Билмасанг билиб қўй: қизлар мард йигитларни яхши кўришади. Қайсидир асрда ўтган бир нодон «дунёда ҳамма нарсани муҳаббат ҳал қилади», деган экан. Йўқ, братишка, дунёда ҳамма нарсани куч ҳал қилади. Сен эса кўрқоқсан, латтачайнарсан. Сендан зўр олим чиқиши мумкин, лекин яхши эр чиқмайди.

Бу гап Асрорнинг ҳамиятига тегди. Вужуди бир титраб, унга тик қаради:

— Сиздан-чи?

Аслида ўзини ҳимоя қиладиган, латтачайнар эмас-лигини исбот эта оладиган гапларни айтмоқчи эди. Лекин тилига «сиздан-чи?» деган сўздан ўзгаси келмади.

— Менданми? — Қамариддин боланинг ночор ҳолатидан кудди. — Мен ҳарҳолда уни ҳимоя қила оламан. Қани, ўша маржани мен билан таллашиб кўрчи? Кучинг-ку етмайди, лекин журъатинг етадимми?

— Дилфуза маржамас... куч билан тортиб оладиган матоҳ ҳам эмас.

— Ана шу-да! Сенга гап сотиш бўлса, бу ёгини қотирасан.

— Талашсам-талашмасам Дилфуза сизга ҳам на-сиб этмайди.

Асрорнинг бу дадил гапидан Қамариддин ажаб-ланди:

— Нега энди?

— У... сизга тегмайди.

Қамариддин «Менга терслик қилаётган ўзинг-мисан ё мен хато эшитдимми?» дегандай Асрорга нигоҳини қадади. Отаси ҳақоратланганида қатъий эътироз билдиришга журъати етишмаган йигитча қиз тақдири ҳал қилинаётганда кўзларини олиб қочмади. Унинг бу журъати оз бўлса-да, Қамариддинни ажаб-лантирди.

— Ўтмишимни назарда тутяпсанми?

— Ҳозирингизни ҳам...

— Ана энди калтак ейишга яқинлашиб қолдинг. —

Қамариддин муштини туғиб, стол устига қўйди. Асрор унга хавотир билан қараб қўйди. Қамариддин одамларнинг шундай кўрқув билан мўлтиллаб қараб туришларини ёқтирарди. Ҳозир ҳам йигитчанинг пирпираётган киприкларига қараб ҳузурланди-да, ҳукмини ўзгартирди, илжайганича марҳамат қилди: — Лекин ҳозир урмайман... Сенга... иқдисодий чора кўраман. Мен сени илм оладиган бола деб чўтал пулдан озод қилган эдим. Сен яхшилиқни билмайдиган бола экансан. Энди аданг билан борган ҳар тўй ҳисобидан йигирмадан тўлаб турасан.

Бу талабни эшитиб Асрорнинг капалаги учиб кетди. Бундан кўра бир-икки мушт еб қутулиб кетгани минг марта яхши эди.

— Долларми? — деди у ютиниб.

— Ҳа, намуноча рангинг оқариб кетди? Пул деса жонинг чиқиб кетади, а? Адангнинг битта тўйдаги нархи икки минг эканини мен билмайманми? Ҳа-лиям қистир-қистирни ҳисобга олмаяпман. Агар айтганимни вақтида бериб турмасанг бармоқларингни тилиб, туз сепиб қўяман. Ўлгунигча ҳам бирон нарса чалолмай ўлиб кетасан. Адангнинг чойига сурма қўштириб ичираман. Ўлгунича хириллаб юраверади.

— Сиз... нега...

Томоғига бир нима тиқилиб гапира олмай қолди. Адолатни-ку талаша олмасди. Аммо бу онда ялинишга ҳам тили айланмади. Унинг бу ҳолатидан Қамариддин ҳузурланиб кулди.

— Ҳа, ҳозиргина жуда-а дадил эдинг-ку, гапириб ол гапларингни! Аҳмоқ! Шу гапларимга ишониб ичинг ўтиб кетди-я! Агар йигирма доллар учун шу даражада аҳмоқлик қиладиган бўлсам мени Граф эмас, шилта дейишарди. Сенам менинг кимлигимни унутма. Сен мендан қочиб қутулолмайсан. Биз бир-биримиз билан ўлгунимизча боғланганмиз. Тушундингми? — Асрор ночор равишда бош ирғади. — Кечки пайт дискотекада кўришамиз. Дилфузани олиб борасан. Мен орани очиқ қилиб олишим керак.

— Дилфуза бормаёди.

— Мен борадими ё йўқми деб сўраганим йўқ. Олиб борасан, дедим. Олиб борсанг яхшилиқ билан орани очиқ қиламан. Агар ўз орзи билан «Яхши

кўрмайман», деса, гап йўқ, мен таслимман. Бугун олтинчи майми? Ҳа, демак, олтинчи май мен учун ё галаба куни бўлади ё... Агар олиб келмасанг... мен уни... зўрлаб бўлса ҳам мақсадимга эришаман. Кейин... табаррук қилиб берганимдан кейин у сеники бўлади!

5. Дискотека

Кўп қаватли уйлар анҳорнинг кунчиқар томонига қурилган эди. Одамларнинг дам олишига мўлжалланган маданият саройи соҳилда қад ростлаётган пайтда маблағ етишмаганиданми ё бошқа сабабданми, иморат қурилиши тўхтатилиб, бир неча йил мобайнида қаровсиз қолиб кетди. Чала қолган қурилиш харобаларида бир қиз зўрланиб, сўнг икки марта одам ўлиги чиққач, одамларнинг раҳбариятга арзлари бошланди. «Ё қурилишни охирига етказинглар ё таг-туғи билан бузиб ташлаб, ерни текислаб қўйинглар», деб талаб қилдилар. Раҳбарият ўйлаб-ўйлаб, талабда тилга олинмаган учинчи йўлни топди: ҳозир маданият саройига ҳожат йўқ, деган тўхтамга келиб, чала иморатни кимошди савдосига қўйди. Бели бақувватлардан бири иморатни сотиб олди-ю, уни дискотекага мослаб қуриб битказди. Дастлабки лойиҳа бўйича маданият саройи ёнидаги майдончага болалар боғчаси қурилиши лозим эди. Бироқ қурилиш нима учундир бошланмай, атроф ахлатхона бўлиб ётар эди. Саройни сотиб олган одам «боғчани қачон қуришни бошлаймизу қандай қилиб охирига етказамиз», деган муаммо билан қийналиб юрган раҳбариятни бу бош оғригидан ҳам қутқарди. Майдончани тозалаб, атрофни баланд тўсиқ билан ўраб, ёзлик дискотека қурди. Аввал раҳбариятга арз қилиб юрганлар энди «бундан кўра харобазор бўлиб ётгани минг марта яхши эди», деб минг-минг афсуслар чеқдилар.

Бу йил баҳор қисқароқ бўлиб, ёз нафаси барвақт уфуриб қолгани учун ёзлик дискотека ҳам мавсумини барвақт бошлади. Қамариддин Асрорга «Дилфузани дискотекага олиб келасан», деб буюрганида шу ерни назарда тутган эди. Қамариддин шундай деб буюргани билан қайсар қизнинг келишига унча

ишонмаганди. Шом қоронғилиги тушиб, ранг-баранг чироқлар ёқилган дамда Асрор қизни бошлаб келди. Ёшларнинг қитиқ патига тегадиган оҳанглар янграётган бўлса-да, иккови бир четда томошабин бўлиб тураверишди. Бошқаларга қўшилиб рақсга берилишмади. Қамариддин уларга яқинлашмай, наридан туриб кузатди.

Дилфуза чиндан ҳам унга ёқарди. «Шу қиз меники бўлади», деганда шунчаки нафсни қондиришни ўйламаганди. Ўзи мансуб бўлган оламнинг уйланмаслик тўғрисидаги қонунини у бемаънилик деб ҳисоблар, устози каби бўйдоқ ўтишни истамасди. Келгуси ҳаёти ҳақида фикр юритганида ўз оламини бутунлай тарк этишни ҳаёлига келтирмаса-да, унинг қонунларига тўла риоя қилишдан бўйин товлашни ҳам истисно этмасди. Акуланинг ўтай қизи ҳам чиройда Дилфузадан қолишмайди. Жамиланинг хумор боқишларидан Қамариддин унинг ниятини сезиб туради. Акула ҳам «Қалай, ёқадими?» деб бекорга сўрамайди. Лекин йигитнинг кўнгли Дилфуза сари чопади.

Асрорга пўписа қилаётганида қизни зўрлаши мумкинлигини тилга олди-ю, шундай деганига ўзи ҳам пушаймон еди. Чунки Дилфузани хорлашни у ҳаёлига ҳам келтира олмайди. Зулм оламида яшаётган, ўз оламини энг тўғри, энг яхши деб ҳисоблайдиган бу йигитнинг юрагида озгина бўлса-да тоза муҳаббат сиғадиган жой мавжуд эди. Ҳозир Дилфузанинг ўйинга қўшилмай турганига разм солиб, унинг бу ерга истак-хоҳишсиз келганини англади. У Асрорнинг қизга нима деганларини билмайди. Йигитчанинг ялинишлари зое кетганини, сўнг «Бутун бориб яхши кўрмаслигингни айтмасанг, иккаламизни тинч қўймайди», дегач, «Беш дақиқагагинага бораман», деб келгани ҳам унга номаълум. Қамариддин: «Бир оз ўйнаб-қулишсин, гапни кейин гапираман», деган мақсадда буфет сари юрди.

Дилфуза бу дискотекага қишда бир келувди. Асрор туғилган кунини шу ерда ўтказган эди. Шундан кейин Асрор уни яна бир неча марта таклиф этди, қиз келмади. Бу жой масаласида икковининг дунёқарашини икки хил эди. Асрор дискотекани ёшлар дам оладиган жой, ҳатто маданий маскан

деб ҳисобларди. Бу жойга ёмонлик уруғи экилиб, мева бериши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмасди. Дилфузанинг: «Бунақа жойлар бузуқликнинг бошланиши», деган фикридан кулиб, уни қолоқликда айбларди. «Икки йилдан бери келаман бу ерга. Қани, бузилганим йўқ-ку?» деб исбот этмоқчи бўлади.

Бу ерга келганлар бузиладими ё йўқми, Дилфуза аниқ билмайди. Катталар шундай дейишгач, бу гапга ишонади. Лекин номи рақс бўлган валакисаланг ҳаракатлар унга ёқмайди. Айрим йигит-қизларнинг ҳаракатларига қараб: «Булар жинними ё соғми?» деб ўйлайди. Асрор эса бунга фарқсиз. «Дам олишни чеклаб, чегаралаб бўлмайди. Одам ҳафтада бир марта жиннилик қилиб бўлса ҳам ўзи хоҳлагандай ҳордиқ чиқариши шарт», деб ҳисоблайди.

Дилфузанинг кўзлари телба ҳаракатларга қаратилган бўлса-да, хаёли сал нарида ўзига тикилиб турган Қамариддинда эди.

«Мен нима учун унга сизни яхши кўрмайман», дейишим керак. Аввал яхши кўрганмидим? Шу одам яхши кўришга арзийдимми? Келмаслигим керак эди. Асрор... ростдан ҳам уни дўст деб ҳисоблайдимми ёки... кўрқадимми?»

Дилфуза саволига жавоб топмоқчи бўлгандай Асрорга қараб олди. Қамариддиндан фақат Асрор эмас, мактабдаги жуда кўп болаларнинг кўрқишларини билади. Лекин кўнгил қўйганининг кўрқоқлар сафида бўлишини сира-сира истамайди. Чунки кўрқоқнинг охир-оқибат хоинга айланишини қайси бир китобда ўқиган...

Қиз Қамариддиннинг яқинлашишини кутаётган эди. Бироқ йигитнинг буфет сари юрганидан лол қолиб, Асрорга қаради. Асрор кўз қараши билан «Ҳайронман», дегандай жавоб қилди. Шиеракайф бўлиб олган Ғайрат уларга яқин келиб, Дилфузани рақсга тортмоқчи бўлди. Қиз қўлларини орқасига тортиб рад этгач, кўпам хиралик қилмай, нари кетди. Аввалига ёлғиз ўзи телбаларча ўйнайверди. Унинг ҳаракатлари рақсми ё жисмоний бадантарбия машқларими — фарқлаш қийин эди. Ёлғиз ўйнаш жонига теккач, атрофидаги қизларга тегажовлик қила бошлади.

Буфетчи Қамариддинни очиқ чеҳра билан қарши

олди. Хизмат ҳақини ошири билан тўлайдиган одамни қайси буфетчи қадрламайди. Агар барча мижозлар шуларга ўхшаса, буфетчи халқининг уйи хон саройи, итининг товоғи эса олтидан бўлиши ҳеч гап эмас.

— Нима қуяй, акахон? Муздек «кола» бор? — деди у кафтларини бир-бирига ишқаб.

— Беш юлдузликими? — деб сўради Қамариддин маънодор оҳангда.

— Биласиз-а? — буфетчи шундай деб шодон кулди-да, пештахта остидаги «кока-кола» идишини олди. Қопқоғини очишдан аввал атрофга хавотир билан олазарақ қараб олди. Сўнг пиёлага яримлатиб идишдаги коньяқдан қуйди.

— Бунча қўрқасан? — деди Қамариддин унинг эҳтиёткорлигидан ғашланиб.

— Кеча солиқчилар авра-астаримизни ағдариб ташлашган, — деди буфетчи узрли оҳангда.

— Қўрқсанг қилма бунақа ишни. Қўрқадиган одам эртами-кечми барибир қўлга тушади-ю абжағи чиқади.

— Совуқ нафас қилманг, бу ҳам бир тирикчилик-да, акахон.

— Пулни шунчалик яхши кўрасанми?

— Ие! — буфетчи шундай деб кулиб қўйди. — Пулни ким ёмон кўради? Пулни жигар қонидан бўлган дейишади-ку? Мен пулни яхши кўрмас эдим. Лекин менга керак-да, жуда-жуда кўп пул керак.

— Нима қиласан? Уйланмоқчимисан?

— Ҳали-бери уйланмайман. Олдин қиладиган зарур ишим бор.

— Қанақа иш? Кучинг етмаётган бўлса қараш-ворайми?

— Қарашсангиз ёмон бўлмаску-я, лекин бу ишни ўз кучим билан қилишим керак.

— Кучинг етадим, ишқилиб?

— Етади. Кўп пул топсам бўлди. Сабабини айтайми? Кичкиналикимизда бизларни адам ташлаб кетганлар. Ойимга: «Кўп туғвординг, болларингни боқолмайман», деганмишлар.

— Нечтасанлар, шунақа кўпмисанлар?

— Кўп бўлсак гаплари алам қилмасди, — деди буфетчи хўрсиниб. — Бор-йўғи учтамиз. Мен кат-тасиман.

— Тушунмадим. Нима, пул йиғиб адангни сотиб олмоқчимисан?

— Йўқ. Пулни тўплаб, адамга олиб бораман. «Бизни боқолмайман, деб қўрққан экансиз, мана сизга пул, этагингизга сиққанича олинг. Тўйинг!» дейман.

— Бу ишинг учун сенга қанча пул керак?

— Камида ўн минг... кўкидан.

Қамариддин пиёладаги коньякдан ҳўплаб, Дилфуза томон қараб қўйди. Қизнинг ҳали ҳам ўша ҳолатда турганини кўргач, «Қани, сабр қилай-чи, яна қанча тураркин?» деган хаёлга келиб, буфетчига ўтирилди:

— Хўп, шу пулни топдинг, бердинг. Кейин-чи?

— Кейинми?... Адам хатоларини тушунадилар, қилган ишларига пушаймон ейдилар.

— Сал томинг кетиб қолибди, сен боланинг. Шу ишинг билан аданг ақлини йиғиб оларканми? Аданг аҳмоқ экан. Бунақа аҳмоқларни бошқачароқ жазолаш керак.

— Қанақа жазо?

— Бунинг учун ўн минг шарт эмас, — Қамариддин шундай деб сигаретни лабига қистириб, тутатди. Сўнг салфеткани олибғижимлади. — Ўнтасини шундай қиласан-у, «Пулга оч эдингми, ма, тўй!» деб оғзига тиқасан. Шундай қилгинки, бўғзига тиқилиб ўлсин.

— Йў-ўқ, мен ундай қилолмайман, — деди буфетчи бош чайқаб. — Ҳарҳолда отам...

— Унда кўп пул топишим керак, деб аҳмоқ бўлиб юравер. Эрта-индин қўлга тушиб қамалиб кетсанг кўзинг очилади.

— Нафасингизни иссиқ қилинг, акахон, — деди буфетчи ялингансимон.

— Сен менинг нафасимни қўявергин-у, гапимни ўйлаб кўр. Агар менинг адам шунақа бўлганида қийнаб ўлдирардим.

— Қаҳрингиз қаттиқ экан.

— Менинг эмас, ҳаётнинг қаҳри қаттиқ. Ўлмасанг, ҳали кўрасан.

— Адангиз йўқмилар? — Қамариддин унга қараб қўйди-ю жавоб бермади. Унинг ҳолатини сезмаган буфетчи яна саволга тутди: — Ташлаб кетганмилар?

— Менинг адам сеникига ўхшаган подлец эмас. Адам Афғонда ўлганлар.

— Барибир отасиз яшаш қийин. Отаси борларга мен ҳавас қиламан.

— Мен эсам нафратланаман, — Қамариддин шундай деб ён томонига ўтирилиб тупурди.

— Нега нафратланасиз? — деб ажабланди буфетчи.

— Негалигини ўзим биламан, сенинг ишинг бўлмасин.

Буфетчи яна савол бермоқчи бўлганда хушхол кайфиятдаги Файрат яқинлашди-да: «Акагинам!» деб Қамариддинни қучоқлади. Қамариддинга унинг бу қилиғи ёқмадими ё оғзидан келаётган бадбўйдан кўнгли айнидими, уни нари итарди. Пиёлани бўшатди-да, «Бунга ҳам қуй», деб буфетчига узатди. Буфетчи одати бўйича атрофга қўрқоқ мусича каби хавотир билан қараб олгач, буйруқни бажарди. Файрат Қамариддинга ўхшаб ҳўплаб, майдалаб ўтирмади, бир кўтаришда пиёлани бўшатди-да, лабини кафти билан артди.

— Акагинам! Мен унақа тренерларнинг юзтасини қалампирга ўхшатиб битта ипга тизиб қўяман. У ҳали Файратнинг кимлигини билмабди.

— Бўлдими? Шу гапни элик минг марта айтдинг. Мияни ачитиб юбординг-ку? — деди Қамариддин уни жеркиб. — Болларни чақир. Сув бўйида ўтирамиз. — Файрат буйруқни адо этиш мақсадида нари кетгач, Қамариддин буфетчига қаради: — Беш юдузли «кола»ндан биттасини ўра. Шкалатингнинг тузукрогидан ол.

Буфетчи буйруқни адо этиш билан машғул бўлаётган онда Қамариддин худди арзимас бир нарса ёдига тушиб қолгандай сўради:

— Шавкат оғайнинг кўринмай қолдимми?

Пештахта остига эгилиб олган буфетчи бошини кўтариб унга савол назари билан қаради:

— Эшитмадингизми? — деди сирли оҳангда.

— Нимани? — деди Қамариддин талмовсирагандай бўлиб.

— Анави куни битта хотин билан қизни уйда ўлдириб кетишган экан-ку?

— Нима бўпти? Шавкат ўлдирибдимми?

— Йў-ўқ, ўша сўтак одам ўлдира оларканми! Ўлдирилган хотин унинг онаси, қиз опаси экан. Ўзи ўша кундан бери ерда ҳам, осмонда ҳам йўқмиш.

Қамариддин бу мудҳиш воқеа хабаридан таъсирлангандай жим қолди. Рақсга тушаётганлар томонга тикилди. Йигитлар орасида танишларни кўриб, буфетчига юзланди.

— Ошналари нима дейишяпти?

— Уларми? — Буфетчи йигитлар тўдаси томон имо қилди. — Улар бир нима деёлмайди.

— Она-болани ўлдириб кетишибди, дедингми? Шавкат деган ўғли ҳам бор эканми? Ким экан ўша бола? — деди Қамариддин қувлик билан. Буфетчи унинг алжиган одам каби гапиришидан тааж-жубланди. Тагдор гапга тушунмади.

— Ўзимизнинг Шавкат-да? — деди ажабланганини яширмай.

— Ўзингнинг Шавкатинг ким? Мен танимайман. Бу ерга ҳар куни юзта Шавкат келиб кетади, тўғрими?

— Тўғри-ю, лекин...

— Менга қара, овсар, сен эртага эрталаб ишга келишингдан олдин гўшт бозорга бор.

— Нега?

— Тилнинг баҳоси қанча экан, билиб келасан.

Қамариддин шундай деб буфетчи ўраб қўйган «беш юлдузли «кола»ни олди-да, «Сал туриб қайтаман», деб нари кетди. У соҳил бўйида ўтириб ҳордиқ чиқармоқчи эди. Айрим одамлар дам олишнинг шу йўлини маъқул кўрадилар. Пуллари етса коньяк, етмаса ароқ, жуда камлик қилса мусалласми ё пивоми олиб нафсларини қондирмоқчи бўладилар. Болаларининг ризқини қияётганларини ўйламайдилар. Қамариддининг оиласи йўқ, фарзанднинг ризқига хиёнат қилиш гуноҳидан холи. Аммо кўп қатори у ҳам айни дамда роҳат бераётган ичимликнинг мукофоти қиёматда заққум дарахтининг заҳар мевасини еб, чанқаган чоғи ташналигини қондириш учун қайноқ сув ичиш азоби эканини ўйламайди. Ақлли одамлар «шайтоннинг пешоби» деб рад этувчи бу ичимликнинг ҳалқумдан ўтган ҳар бир ҳўплами ўша муқаррар азоб сари қўйилган катта қадам эканини Қамариддинга биров тушунтирмаган бўлса не бадбахтликдир?

6. «Зачёткаси ўқийди»

Капитан Соли Муродов чигалнинг учини топиш ўрнига кун ўтгани сайин мавҳумлик чодирига баттар ўралиб борарди. Асосий даъвогар ҳисобланган Акмал Бердиёровнинг икки суҳбатдаги тўнглиги ҳам ҳолва экан. Кейинги кунларда капитан уни умуман тополмай қолди. Унинг чиндан ҳам иши кўпми ё улардан атайин қочиб юрибдими — Соли Муродов ҳам аниқ билолмасди, ҳам ажабланарди. Чунки эси бор одам бунақа пайтда милиция билан ўйнашмайди, ақли бутун одам бундай ҳаракати билан гумон тўрига чирмалиб қолишини билиши керак. Милиция бировдан гумонсирадими, охирига етказмагунича қўймайди. Соли Муродов ҳам хотини билан қизининг ўлдирилишида иштироки бор, деб Бердиёровдан гумон қила бошлади. Бердиёров хотинини йўқотиш учун қотил ёллаган, қизининг ўлими тасодиф бўлиши мумкин, деган тахмин энди гумонга айланган эди. Ўғлининг ғойиб бўлишидан ташвишланмаслиги эса бу гумон ўтига мой сепиб аланга олдираётганди.

Соли Муродов Бердиёровнинг телефонини эшитишга рухсат олиш учун прокурорга бир неча марта мурожаат қилди. Осонгина ҳал этиладиган ишни прокурор бир неча кун орқага сурди. Ниҳоят, кеча Шавкат Бердиёровнинг изи чиққандай бўлди. Кимдир Акмал Бердиёровга қўнғироқ қилиб, ўғлининг жони учун тўланадиган ҳақнинг оширилганини билдирди. Дўқ-пўписанинг маъносига қараганда ўша «кимдир» аввал ҳам пул талаб қилган. Акмалнинг рақамига метро бекатидаги автомат телефондан тўрт марта қўнғироқ қилишганини аниқлаш қийин иш эмасди. Акмал улар билан нима учун муроаса қилмаяпти? Нима учун милицияга хабар бермади? Масалани ўз кучи билан ҳал этмоқчими? Қай йўсинда? Кўча одамларини ёллайдими?

Қўшнилардан ҳам тайинли гап олишолмади. Талъатнинг улардан билгани — эскироқ сариқ «Жигули»да беш киши келган. Аввалига иккитаси уйга кириб кетган. Улардан биттаси уй эгасининг ўғли бўлган. Машинада қолганларнинг ёши каттароғи, бадқовоқ бир одам мундштуқда сигарет чеккан.

Уй эгасининг хотини билан қизи қайтиб келишгач, ўша одам ҳам шошилиб уйга кириб кетган. Ўн дақиқалардан кейин уй эгасининг ўғлини суяб олиб чиқиб, шошилганларича жўнаб қолишган. Жиноятчилардан бирининг мундуштукда сигарет чекишини ҳисобга олмаганда, умумий гапларга қаноат қилишдан ўзга чоралари йўқ эди. Ҳозир мундуштукда сигарет чекиш расми унутилган. Бутун шаҳарни қидириб чиқишганда ҳам мундуштукда сигарет чекувчи икки ё уч одамни топишлари мумкин. Лекин қани ўша одам? Эҳтимол атайлаб, чалғитиш мақсадида мундуштукда сигарет тутатгандир?

Соли Муродов шу муаммолар гирдобада қийналиб ўтирганида телефон жиринглади.

— Мен бошлиқнинг муҳим ишлари билан банд эдим, сиз менга яна бир арава топшириқ берибсиз, — деди профилактика нозири норози оҳангда.

Жиноятга доир қидирув бўлими томонидан бирон вазифа юкланганида профилактика нозирларининг бундай баҳоналар билан ўзларини четга олишга уринишлари капитан учун янгилик эмасди. Шунинг учун у билан ади-бади айтишиб ўтирмай, қатъий оҳангга кўчди:

— Ҳудудингизда содир этилган қотилликка алоқадор жиноятчилар қўлига кишан урилмагунича сиз бир арава эмас, вагон-вагон топшириқ олиб бажаришга мажбур бўласиз. Агар бизнинг топшириқ беришимиз ёқмаётган бўлса, бошлиққа билдирги ёзинг-да, «қотиллик менинг ҳудудимда содир бўлди, жиноятчиларни ўзим топаман», деб бўйнингизга олинг. Шундан кейин сизга яримта топшириқ берган — номард.

— Мен бу маънода гапирмадим. Сиз рўйхатда турувчи безори болаларнинг ҳаммаси ҳақида маълумот сўрабсиз?

— Ҳа, сўрадим.

— Ҳаммасини нима қиласиз? Уларнинг орасида тузалиб қолганлари ҳам бор.

— Тузалиб қолганлари бўлса минг марта яхши. Лекин барибир уларга доир «Иш»ларнинг ҳаммасини кўриб чиқишим керак. Тушуняпсизми? Мен «Иш» билан танишмоқчиман, болаларни қамамоқчи эмасман.

— Шундайку-я, лекин ўтган ишлар билан қизи-

қаётганингизни билишса, у болаларнинг руҳиятига ёмон таъсир этади, демоқчиман. Агар гумонларингизга асосланиб тергов қилсангиз, яна бузилиб кетишларига сабабчи бўлиб қоласиз.

— Илтимос, сиз менга ақл ўргатманг, ука. Эрталаб шу идорада учрашайлик.

Капитан аччиқдаганини яширмай гапни шарт узиб, телефон гўшагини жойига ташлаган онда эшик очилиб, Талъат кириб келди. Ҳозирги ёқимсиз суҳбат таъсиридан қутулмаган Соли Муродов худди ўзига ўзи гапираётгандай деди:

— Ақлли одамлар шунақа кўпайиб кетди-ки, оёқ қўйишга жой ҳам қолмади.

— Кимдан жаҳлингиз чиқяпти? — деб сўради Талъат жойига ўта туриб.

— «Нурчи»нинг нозирини-да. Иш бужурсанг ақл ўргатади. Болаларни гумон билан сўроқ қилсам баттар бузилиб кетишармиш.

— Ҳа, уми? — деди кулимсираб Талъат. — Сизга юмшоқроқ гапирибди-ку, менга «Сизлар педагогикани билмайсизлар. Ушлаб, қамашдан бошқа ишларингиз йўқ», деб ўдағайлаб берди. Унинг нимага шунақалигини биласизми?

Капитан «билсанг айт», дегандай қараб кўйди.

— У Педагогика институтини битирган экан. Икки йил мактабда ишлаб, кейин милицияга ўтибди. Қўлимдан келса, мен шунақа маҳмаданаларни милициянинг яқинига ҳам йўлатмасдим.

— Бунчалик қаттиқ кетма, — деди Соли Муродов совиб қолган чойдан ҳўплаб. — Бир жиҳатдан қараганда милицияга шунақалари ҳам керак. Бунақалар назарияни сув қилиб ичиб юборишади. Лекин назария бошқа, ҳаёт бошқа, шунга тушунишмагани ёмон. Назария билан ҳаёт нима учун бир-бирига мос эмас, биласанми?

— Бемаънилиги учунми?

— Шу гапингнинг ўзи бемаъни. Улар ўрганадиган назария яратилгану қотиб қолган. Ҳаёт эса бир жойда қотиб турмайди. Кунда бир ўзгаради. Бизнинг энг катта камчилигимиз шунини ҳисобга олмаслигимизда. Мана, улар ҳозирга қадар ҳам Макаренконинг тарбия усулларини ўрганишса керак. Макаренко салкам юз йил олдинги безори болалар ҳаётини

ўрганиб, шунга яраша гап айтган. Унинг яратган назарияси ўша давр учун яроқли эди. У даврда безори болаларни, жиноятчиларни уруш, вайроналик туғдирган эди. Энди-чи? Назарийётчиларинг мана шу «Энди-чи?»га жавоб беришсин. Хўп, бу фалсафани четга чиқариб турайлик, унинг муаммоларини ҳал қилиш вазифамиз эмас. Бизнинг фалсафамиз — жиноятчиларни топиб, ҳибсга олиш. Кун бўйи юриб қанақа гап топиб келдинг?

— Бойвачча боламиз ҳам, марҳума сингиллари ҳам ўқишни қойил қиладиганлардан эмас экан. Бунақаларни ёшларнинг ўзлари «зачёткаси ўқийди» дейишади. Шунақасини эшитганмисиз?

Бунақа ўқиш тури ҳам мавжудлигини билмайдиган одам бўлмаса керак. Илмга тоқати ҳам, зеҳни ҳам йўқ тантиқ бойвачча неча минг доллар эвазига ўқишга киритилади. Сўнг қайсидир «куюнчак» муаллимнинг бир қўлига «толиби илм»нинг синов дафтарчасини, иккинчи қўлига эса хизмат ҳақи, деб юзлаб долларни тутқазадилар. Шу зайлда думбул бойваччанинг синов дафтарчасига баҳолар қўйилаверилади. Орадан тўрт йил ўтиб, отасининг чўнтаги кўтарса, магистратурани ҳам икки йил мобайнида гуллашиб беради. Талъат «зачёткаси ўқийди» деганда шу жараённи назарда тутган эди.

— Сал янглиш айтдинг, зачёткаси эмас, отасининг чўнтаги ўқийди. Демак, уларнинг ўқиш жойида дўстлари йўқ, демоқчимисан?

— Қизни умуман танишмади. Шавкатни бир-икки кўрганлар бор экан.

— Яна суриштир. Ўша жойда зачёткаси ўқийдиган яна бошқа йигит-қизлар бўлиши керак. Улар ўқишга келишмагани билан бошқа ерларда учрашиб, дўстлашиб юришлари мумкин.

— Шунақага ўхшайди. Шавкатнинг битта «хобби»сини аниқладим: ҳар кечани дискотекада ўтказишни яхши кўрар экан.

— Қайси дискотекада?

— Анҳор бўйидаги «Фирдавс»да.

— «Фирдавс» дедингми? — Муродов шундай деб бош чайқаб, истехзо билан кулимсираб қўйди.

— Анҳор бўйида дискотека борлигини билардим-у,

номига эътибор бермаган эканман. «Фирдавс»нинг маъносини биласанми? — Талъат «билмайман» дегандай бош чайқагач, капитан гапини давом этди: — Жаннатнинг энг олий боғини «Фирдавс» деб аташади. Бу нодонлар дискотекани жаннат роҳати деб ўйлашгандир-да. Бу роҳатдан тўйиб, оқибатда дўзахга тушишларини билишмаса керак.

— Унчалик эмасдир? — деди Талъат эътироз билдириб.

— Сенга ўхшаганларга бу ҳақиқат ёқмайди. Сен бирон мулла билан гаплашиб кўргин, кўзингни мошдай очиб қўяди.

— Эшитганман бунақа гапларни. Лекин ёшларнинг ҳамма ҳаракатидан дўзах оловини кўравериш ҳам яхшимас-да.

— Масаланинг диний томонини қўя турайлик. Бу соҳада икковимизда ҳам илм йўқ. Ўзимизнинг касбимиз нуқтаи назаридан қарайлик: дискотека, турли барлар, ресторанлар, уларнинг қаторига қўшилган «интернетклуб»лар... жиноятчиликнинг урчиб кўпайиши учун шароит яратиб бермайдими? Эътироз билдиришга шошилма: дискотекага келган юзта йигит-қизнинг тўқсон тўққизтаси яхшидир. Бигтаси ёмондир. Ўша битта ёмон бола ўз ёнига яна иккитасини тортмайдими? Кейин учовлон бир бўлиб олгач, бизга ташвиш орттирмайдими? Сен ҳар қандай масалага ўз истагинг ёки манфаатинг эмас, хизматимиз нуқтаи назаридан қара. Биламан, тенгдошларинг қатори сенам дискотеками ё ресторанга боришни яхши кўрасан. Борма, деб йўлингни тўсишга мен ҳақли эмасман. Ўғлим бўлганигда бир тарсаки уриб, йўлингдан қайтарардим. Хўп, ҳозир бу баҳснинг ўрни эмас. Бердиёровнинг «хобби»сини аниқлабсан, бордингми?

Талъат «улгурмадим» дегандай елка қисди. Соли Муродов соатига қараб олди-да, қоғозларини йиғиштирди.

— Кетдик, — деди у ўрнидан туриб, — бугундан қолдирмайлик.

Талъат ҳисоботни топшираману уйга қайтаман, деб режалаштирганди. «Соли ака, уйим тўла меҳмон», дея олмади. Онасига телефон қилиб, «Кеч қайтаман, хафа бўлманг», деб огоҳлантириб қўйишдан ўзга чора тополмади.

7. Қотиллик

Қаюм аслида бу йўлдан юрмаса ҳам бўларди. Унинг уйи анҳорнинг нариги бетидаги катта кўчага яқин. Автобус остонасидан ўтгиз қадам нарида тўхтайди. Лекин ишхонасига етиб олиш учун яна битта автобустга тушиши керак. Кира ҳақини тежаш мақсадида узоқроқ бўлса ҳам анҳорнинг бу бетидаги кўчадан юрадиган автобусда ишга қатнайди. Авваллари автобустга ўтириб ишга қатнашга ҳожат ҳам йўқ эди. Футбол тўплари тикадиган корхонаси қўшни маҳаллада жойлашган, кўпи билан ўн беш дақиқада пиёда етарди. Корхона нима учундир ёпилгач, у ишсиз қолди. Кейин бир дўсти ҳиммат қилиб, унга ямоқчилик дўкони очиб берди. Дўстининг бу «ҳиммати» учун ишлаб топган пуlining ярмини берса-да, тирикчилиги ўтиб турганидан хурсанд эди. Бутун буюртмаси кўпайиб, ишни чала қолдиришга кўнгли бўлмай, қош қорайгунча қолиб кетди.

Маҳалласига олиб борадиган энг яқин йўл дискотека ёнидан ўтарди. Автобусдан тушиб шу томон бурилганида соҳилдаги ялангликка газета тўшаб, жойлашиб олган Қамариддин «беш юдузли «кола» ни очиб, ўзини ўзи меҳмон қилишни бошлаганди. Изидан етиб келган икки югурдагининг умидвор қарашларини эътиборсиз қолдиргач, улардан бири:

— Ака, бизга ҳам тупукдек-тупукдек қуйинг, — деб илтимос қилди.

— Коньяк ичишга ҳали ёшлик қиласанлар, — Қамариддин шундай деб чўнтагидан сигарет қутисини чиқарди. Сўнги сигаретни олиб лабига қистирди-да, қутиниғижимлаб, сувга отди. Сигаретдан ҳам умид узган югурдаклар мўлтиллаб тураверишди. Қамариддин уларга ачинганидан эмас, бир оздан сўнг ўзининг хуморини босишга зарур бўлгани учун ёнидан пул чиқариб узатди:

— Сигарет олиб келларинг.

Сигарет автобус қўналғасидаги дўкончада сотиларди. Ўша томон йўл олган икки югурдак пиёдалар учун қурилган энсиз кўприқдан ўтишганда Қаюмга дуч келишди. Уларнинг бетоқатроғи Қаюмга яқинлашганда: «Братан, битта чектиринг», деб сўради. Бу гапдан энсаси қотган Қаюм: «Чекмайман», деб гапни калта қилди-ю, ўтиб кетаверди.

Бу пайтда Ғайрат Асрор билан Дилфузани бошлаб чиқиб, анҳор соҳили томон юрди. Дилфуза йўл четида тўхтаб:

— Бўлди, мен уйга кетаман, — деди.

— Қамарнинг гапини эшитиб кўр, — деди Асрор ялиниш оҳангида. У Қамариддиннинг бояги гапидан бери ҳали ҳам ўзига келолмаган, Дилфузанинг биргина қатъий рад жавоби билан олам гулистон бўлиб кетишини истаётган эди.

— Ҳозирнинг ўзида шу ерда эшитишим шартми? — деди қиз зарда билан.

— Қанча тез жавобини берсанг шунча яхши эмасми?

— Мақсади нималигини билмайсанми? Жавобини ўзинг берсанг бўлмасмиди?

— Мен... мен айтдим... лекин...

— Айтмагансан... Қўрққансан.

— Дилфуз, мен ҳеч кимдан қўрқмайман.

— Қанийди...

Қамариддин томон юриб бораётган Ғайрат орқасига ўтирилиб қараб, Дилфуза билан Асрорнинг тўхтаб қолишганини кўргач, орқасига қайтди:

— Нега тўхтаб қолдиларинг? — деди у норози оҳангда.

— Дилфуза уйига кетмоқчи. Мен кузатиб қўя қолай.

— Унақа қилмаларинг. Қамар хафа бўлади. Озгинагина гаплашиб ўтирмоқчи. Бирга кетамиз. Бугун опамга совчи келиши керак эди, вақтлироқ бормасам ойим теримни шилиб оладилар. Эртага Ғайратни эмас, бир қоп гўштни кўрасанлар. Юр, Дилфуз.

— Йўқ, кетаман, — деди қиз ўжарлик билан.

— Юрсанг-чи ноз қилмай, ё қўрқяпсанми? Қўрқма, Ғайрат тирик экан, маҳалланинг қизларига биров гилай қарамайди. Қараса, кўзларини ўйиб оламан.

Ғайрат шундай дегач, чўнтагини кавлаб сигарет қидирди. Тополмагач, Асрорга қараб олиб, ҳафсаласи пир бўлган ҳолда: «Сен чекмайсан-а», деб қўйди. Худди шу онда Қаюм уларга яқинлашиб қолган эди. Бу дамда Ғайратнинг кўнглида қоралик, хусусан, нотаниш йўловчи билан олишиш нияти йўқ эди. Шунинг баробарида ўзидан катта киши йўлини

тўсиб, салом бермасданоқ бир нима сўраш гоят одобсизлик эканини ҳам фаҳм этмасди. «Братан, битта чектиринг», деган гапнинг бу одамга малол келишини тасаввур ҳам қилолмасди.

— Братан, битта чектиринг, — деди.

Ёши катгароқ одам шундай деб сўраса, Қаюм ғашланмаслиги мумкин эди. Ўғли тенги боланинг бундай безбетлигидан аччиқланди.

— Чекадиган одам пулига сотиб олиб чекиши керак, — деди.

Энди аччиқланиш навбати ширакайф йигитчага келди.

— Ў, братан, мен сиздан яхшиликча сўрадим-ку, нега сасийсиз?

Мишиқи бола шундай деб турганида қайси одам чидаб, индамай ўтиб кетиши мумкин? Қаюм ҳам жавобини берди:

— Сассиқ братанинг уйингда ўтирибди.

Шундай деб йўлида давом этди. Ўзига ўзи гапиргандай ғудранди:

— Бу офатхонани бу ердан кўчиртирмаса бўлмайди. На кундуз ҳаловат бор, на кечаси.

Файрат унинг кейинги гапларини эшитмади. Назарида у сўкингандай бўлди-ю, бир сакраб олдинга ўтиб, йўлини тўсди.

— Нима дединг, сассиқ!

— Йўлдан қоч, шўртумшуқ!

Қаюм шу гапни айтиши билан жағига мушт тушганини сезмай қолди. Зарбдан бир чайқалди-ю, йиқилмади. Қўлидаги халтани ташлаб, жавоб қайтаришга улгурди. Дилфуза кўрққанидан бақириб юборди. Бақирқи эшитган икки югурдак бу томон қарашди-ю сигаретга кетаётганларини ҳам унутиб, орқага қайта бошлашди. Соҳилдаги Қамариддин ҳам ўрнидан турди. Асрор уларни ажратишга ҳаракат қилди. Қаюм уни Файратнинг шериги деб гумон қилиб тепиб юборди-да, чўнтагидан пичоқча чиқарди. Тепки зарбидан йиқилган Асрор пичоқчани кўрди. Жонҳолатда туриб, дўстини четга тортмоқчи бўлганида Қаюм Файратнинг сонига пичоқ тиқиб олди. Ҳам кайфдан гангиган, ҳам дўстининг ҳимоя мақсадида силтаб тортишидан мувозанатини йўқотган Файрат ўзини бошқара олмади. Қўрқув искан-

жасидаги Асрор эса ҳам ўзини, ҳам дўстини пичоқдан ҳимоя қилиш мақсадида Қаюмни тепиб юборди. Бу орада аввал икки югурдак, сўнг Қамариддин етиб келди-ю, Қаюм тепкилар остида қолиб кетди. Дилфуза эса нима қиларини билмай даҳшатда қотиб тураверади. Кейин: «Бўлди, ўлдириб қўясанлар!» деб қичқирди. Бу қичқириқ таъсир қилиб ҳаммалари бараварига тўхтадилар-да, ҳаракатсиз ётган одамга даҳшат билан тикилиб қолдилар. Қамариддин энгашиб, Қаюмнинг ияги остига кафтини қўйди.

— Тамом қилибсанлар...

Асрор нимани тамом қилишганига аввалига тушунмади:

— Файратни пичоқлаб қўйди, — деди титроқ овозда.

— Нима? — Қамариддин Файратга яқинлашиб, ярасини кўрди. — Ваҳима қилма, сал тирнабди. Асрор, уни уйимга олиб бориб, ярасини боғлаб тур, — шундай деб унга калит узатди.

— Дўхтирга кўрсатиш керак, — деди Асрор.

— Дўхтирга олиб борсанг дарров ментларни чақиради. Ишнинг шилтаси чиқади. Маржангни олгин-у, учовинг ҳам тез қуриларинг бу ердан.

Ранглари оқариб, қўрқувдан дир титраётган Дилфуза ҳатто қаёққа қараб юришни билмай қолган эди. Асрор ҳам буйруққа қандай равишда итоат этишни билмай гаранг эди. Сонига қадалган пичоқ захри ўз кучини кўрсата бошлагач, Файрат аста ингради. Бирдан оёғи шол бўлиб қолгандай бўшашиб, Асрорга суянди.

— Кетдик, — деди инграб. — Тезроқ юрдик, бўлмаса ҳозир бақириб юбораман.

Шундай деб дўстига суянганича, оқсоқланиб кўприк томон юрди. Дилфуза уларга эргашди. Ўн қадамча юришгач, баравар тўхтаб, орқага қарадилар.

Икки югурдак жасаднинг икки қўлидан, Қамариддин эса икки оёғидан кўтариб сув томон боришарди. Соҳилга етишгач, нима учундир тўхташди. Қамариддин ўликнинг чўнтақларини кавлай бошлаганида нима сабабдан тўхтаганлари маълум бўлди. Сўнг жасадни кўтардилар-да, худди кераксиз

нарсани улоқтиргандай сувга ташладилар. Ўлик сувга «шалоп» этиб тушиши билан Қамариддин ўтирилиб, изига қайта бошлади. Икки югурдак эса ўликнинг қайтиб чиқишини кутгандай сувга тикилиб қолишди. Бунни сезган Қамариддин орқасига ўтирилди-да: «Тез қуриларинг!» деб буюрди.

Сигарет сўраш баҳонасида бошланган жанжал бир неча дақиқа орасида шундай фожиа билан якун топди.

8. «Қорин ўйини»

Ўлик сувга ташланган пайтда дискотеканинг катта кўчага қараган эшигидан юз қадамча берида Талъатнинг «Мерседес»и келиб тўхтади.

— Бу ёрига бир-биримизни танимаймиз. Сен ёшларга қўшилиб қорин ўйини қилавер. Мен олдинига четдан туриб кузатай-чи. Агар бирортаси билан гаплашсам, ранг-рўйини кузатиб тур.

Капитан Соли Муродов шундай деб машинадан тушди. Талъат «Мерседес»ни аста юргизиб, дискотека эшиги ёнида тўхтатди. «Мерс»дан тушган олифта йигитнинг ичкаридаги ҳурмати шунга яраша бўлди. Узоқдан кузатиб келаётган Соли Муродов ўзича: «Ҳозирги ёшлар бало, вақти келса мендақаларга дарс беради», деб қўйди.

Дискотекага унга ўхшаган ёши ўтганлар деярли келмас эди. Шу боис эшик оғзидаги назоратчи йигитлар таажжуб билан қараб қўйдилар. Патта пули тўлаб ўтаётганида «Ёшроқ қизларни топиб, маишатга олиб кетмоқчидир», деб ўйлашди. Соли Муродов ичкарига кирди-ю майдонча сари юрмай тўхтади. Ўз таъбири билан айтганда, «қорин ўйини» қилаётганларни кузатди. Талъатнинг даврага эркин тарзда қўшилиб кетишини кўриб ажабланмади. Аксинча, Талъат устозидан ийманиб, бир четда турганида капитан ҳайрон қолган бўларди. «Мерс»да юрувчи ёш йигитнинг дискотека остонасидан ҳатлаб ўтгач ёввойи ҳинду каби туриши ақлга сиғадиган ҳол эмас-да!

Соли Муродовнинг тўхтаб қолганини кўрган назоратчилардан бири унга яқинлашиб, қулоғига аста шипшиди:

— Братан, бу ердагилар ёқмаса зўрлари бор. Энг қариси ўн тўққизда. Хурсанд қилсангиз, «мама роза»нинг телефонини берман.

Бу гапни эшитиб Соли Муродов ғашланди. «Мама роза»лар ҳақида сўз очилгудай бўлса ҳамиша шундай бўлади. Ўғри ёки қотилга нисбатан газаби бунчалик тошмайди. Илгари оддийгина «қўшмачи» деган ном билан аталувчи бадбахт хотинларга нисбатан бу чиройли сўзларни ким биринчи ишлатгану ким давом эттирган — ҳеч ким билмайди. Соли Муродов бундан ҳам ғашланади: «она атиргул»... Ўзининг умри ифлослик билан ўтиб, башарасига ит ҳам қарамай қўйганда энди бокира қизларни наҳс ботқоғига тортувчиларга нисбатан наҳот «она» ва «атиргул» сўзларини қўллаш мумкин бўлса? Бир оила йиллар бўйи ширин умид билан қиз ўстирса-да, сўнг бу қиз ўша ифлос қўшмачилар қўлига тушса... Шоирлар бунақа ҳолда «синди умид чинниси» деб сатр битадилар. Шундай дейиш ҳам мумкин. Синган чиннини чегалаган билан изи қолади. Ота-она қизини «мама роза»нинг зиндонидан тортиб чиқара олишлари мумкиндир, кувёв болани алдабми ё алдамайми узатишлари ҳам мумкиндир. Лекин ширин умидлари қани? Наҳот бу ҳолда ҳам «умиди ушалди», дейиш мумкин? Йўқ! Соли Муродов бу фикрга қўшила олмайди. Унингча «умид чинниси» синмайди. Умид ўлдирилади. Бўғиб, ҳатто қийма-қийма қилиб ўлдирилади. Ота-она умидини ўлдирувчи ўша «мама роза»лар қотилдирлар ва қотил сифатида жазога лойиқдирлар — капитан Соли Муродовнинг бу хусусдаги узил-кесил фикри шу! «Мама роза»ларга нисбатан жазо чорасининг ғоят юмшоқлиги, ҳатто баъзи онларда номи «жарима» бўлган тўлов билан қутулиб кетишларига у чидай олмайди. Ёмонларнинг бу дунёда Худо томонидан ҳам жазоланмай юраверишларига ҳам тушунмайди. «Жиноят қилинми, бетўхтов ушлаб, жазолаш керак», деган дунёвий ақида бўйича яшайдиган капитан Аллоҳнинг жазоси ҳақидаги тушунчага эга эмасди. Баъзи бир жиноятларни милиция фош этолмаслиги мумкин. Айрим зулмкорлар жазодан қутулиб кетишлари ҳам эҳтимол. Аммо мисқол ҳажмидаги ёмонлик ҳам Аллоҳнинг назаридан четда қолмаслигини, жазо ўз

вақтида албатта берилажагини тасаввур қилолмайди. Айрим ёмонларга эса умрбод дўзах азобида қолишлари учун янада кўпроқ гуноҳлар ботқоғига ботишларига имкон бериш мақсадида арқоннинг узун ташланганини ҳам у билмайди.

— Братан, нима қиламиз? — йигит шундай деб Соли Муродовнинг хаёлини бузди. Бошқа шароит бўлганида капитан уни сўкиб бериши аниқ эди. Ҳозир ўзини тутди, кулимсираган киши бўлиб унга юзланди:

— Ўн тўққиз ёшлигинг жонимни суғуриб олади. Менга зўр бўлиши шартмас. Бир айланай-чи, балки ростданам сени хурсанд қилишга тўғри келиб қолар.

— Фақат бехит бўлсин, братан.

— Хитлар милисахонада биқсиб ўтирибди, укахон. Шу гапни айтган капитан буфет томон юрди.

— Келинг, амаки, муздек «кола» қуяйми? — деб қаршилади буфетчи йигит.

— Муздек «кола»нгни анави миттивойларга берарсан. Менга сал бақувватроғидан қуй.

— Бизда бунақаси бўлмайди, амаки. Анҳорнинг нариги бетига ўтсангиз, ошхоналар бор.

— Менга ақл ўргатма. Агар сенда бўлмаса, унда денгизда сув ҳам бўлмас эди, — Муродов шундай деб битта минг сўмлик чиқариб, пештахта устига ташлади. — Бунақа қўрқоқ бўлсанг, қорангни ўчир. Бу ерда ўғил бола ишлаши керак.

— Амаки, қўрқадиган номардларданмасман. Фақат сиз сўраган нарса йўқ-да. Лекин ишдан кейин чарчоқбосдига деб ўзим учун олиб қўйганман. Ўзи кўп эмас, тупукдеккина. Хўп десангиз, майли, ҳурма-тингиз бор.

— Жуда вайсақи экансан, қуй дегандан кейин қуймайсанми!

Буфетчи атрофга олазарак қараб қўйгач, энгашиб қуйди-да, узатди. Капитан қадаҳни лабига текказди-ю, лекин ичмади.

— Ҳа, амаки? — деди буфетчи хавотирланиб.

— Сувни бирга бир қўшганмисан ё кўпроқми?

— Амаки, ўзимга олиб қўйганимга ҳам сув қўшманми. Қўшилган бўлса магазинда қўшилгандир.

— Сен бола, валдирама. Бунақа найранглар менинг чўнтагимдан тушиб қолганига анча бўлган.

Ҳозир ёнингга ўтиб, беркитган ароқларингни тўкиб юборсам нима дейсан?

— Амаки, бу томонга бегоналарнинг ўтиши мумкинмас. Ғалва қилсангиз милиса чақирамиз. Шунақа буйруқ бор бизда.

— Яхши буйруқ экан. Сен буйруқни бажариб милиса чақирдим, деб ҳисоблайвер. Мана, мен дарров етиб келдим, — Муродов гап оҳангини ўзгартириб пичинг қилди: — Қанақа хизматлари бор, укаҳон? Беркитиб ароқ-коньяк сотаётганингиз фош бўлиб қолдимиз?

— Ҳазилни ҳам қийиб юборар экансиз, — шундай деб ўзини жилмайишга мажбур қилмоқчи эди, эпллмади. Жилмайиш ўрнига афти буришди.

— Бу ҳазил эмас, — Муродов шундай деб ён чўнтагидан Шавкат Бердиёровнинг суратини чиқариб, унга кўрсатди. — Бу болани охирги марта қачон кўрган эдинг?

Буфетчи суратга бир қарашдаёқ ранги ўзгарди. Аммо сир бой бермасликка уриниб:

— Бу болани танимайман, — деди.

Соли Муродов буфетчидаги ўзгаришни сезгани учун янада қатъийроқ оҳангга ўтди:

— Шошилмай, яхшилаб тикилиб қара. Сен уни танийсан. Бу бола сенинг энг яхши мижозинг. Қўли ҳам очиқ. Бой одамнинг боласи сахий бўлади, тўғрими? Менга ўзи айтди, бир хил пайтларда сенам сахийлик қилиб, қарзга бўлса ҳам сийлаб юборар экансан, тўғрими?

Бундай жойларнинг доимий мижозлари бойвачаликларига қарамасдан, баъзан қўллари калталиқ қилган онларда буфетчидан қарздор бўлиб қолишларини инобатга олиб айтилган тахминий гап самарасини берди. Йигит довдираб, гапини йўқотиб қўйди:

— Сиз... ростданам милисамисиз?.. Ҳужжатингизни кўрсатмадингиз-ку?

— Ҳужжатми? — Соли Муродов қадаҳни чертиб қўди. — Мана бу ҳужжат сенга етарли эмасми? Демак, бу болани танийсан. Отини айтайми ё ўзинг айтасанми?

— Шавкат...

— Ҳа, баракалла! Ақлинг жойида экан-ку, а?

Энди яна бир эслаб кўр-чи: Шавкатни охирги марта қачон кўрувдинг? Кечами?

— Йўқ, уч-тўрт кундан бери кўринмади.

— Аниқроқ айт-чи?

— Жума куни.

— Нималарни гапирган эди?

— Сал алжиб қолган эди. Гапларига унча тушунмадим. «Адам мани ўлдирадилар», дегандай бўлувди.

— Ўша куни кўп ичдимми?

— Унча ичмасиди... амаки, тўғриси айтсам... — шундай деб қадахга ишора қилди, — ҳисоб-китобимиз тўғри бўладими?

— Сен мен билан савдолашма. Тўғриси айтсанг, ўзингга яхши. Бўлмаса ўшанга қўшилиб борадиган ерингга жўнаворасан.

— Иши чатоқми?.. — буфетчидаги довираш энди кўрқувга айланди. — Мен унга айтардим, охири ёмон бўлади, дердим. Тўғриси айтсам, у қуруғиданам тортиб турарди.

— Қаердан оларди? Сенданми?

— Худо асрасин! Бунақадан узоқман. Оқибати нима бўлишини биламан. Ишонмасангиз, искович итингизни олиб келиб қидиртиринг. Ёнида олиб келарди. Кимдан олишини билмайман. Қизларга ўчроқ эди. Тортиб олиб... мазза қиларди-да.

— Жума кунидан бери уни ҳеч ким суриштирмадимми?

Шу саволга келганда буфетчи ярим соатча аввал Қамариддин томонидан тил ҳақида айтилган гапни эслади. Тилнинг қиймати кўтарилиб, жон нархига тенглашиб қолганини англаб, бош чайқади:

— Мендан ҳеч ким сўрамади, — деди дадилроқ оҳангга кўчишга уриниб.

— Наҳотки оғайнилари ҳам сўрашмаса?

— Мендан сўрашмади. Балки бир-бирларидан сўрашгандир.

— Анави қорин ўйин қилаётганлар орасида борми ошналари?

— Бор.

Соли Муродов «маъқул» дегандай бош ирғаб кўйди-да, қадахдаги ароқни бир кўтаришда бўшатди. Бундай бўлишини кутмаган буфетчи шошиб қо-

либ, унга шоколад тутди. Соли Муродов афтини буриштирганича лабига кафтини тутди:

— Калланг ишлайдими? Ароқдан кейин шикалад ейдими? Сен мени танийсанми?

— Ҳа...

— Йўқ, танимайсан. Мен милиса эмасман, юзта-юзтанинг хумори тутиб кирган чала алкаш бир одамман, тушундингми?

Буфетчи бу гапдан мақсадни дарров англаб етмаган бўлса-да, бош ирғади. Соли Муродов унга хайр ҳам демай изига қайтаётганида «мама роза»нинг телефонини бермоқчи бўлган йигит унга яна рўпара бўлди.

— Ишим сен билан битадиган бўлди, укахон. Нархи қанақа бўлади?

Йигит айтди. Соли Муродов бош чайқади:

— Осмондан келдинг-ку, бола. Бу пулга кўчадан иккита маржа топаман.

— Топинг, топаверинг, — деди йигитнинг энсаси қотиб. — Ўша иккитасига кўшиб «спид»ни ҳам топасиз. Асл молнинг қадрига етмас экансиз.

Соли Муродов уни елкасига шапатилаб қўйди:

— Ҳаддингдан ошма, бола, сендақа танкларнинг кўпини кулини совурворганман.

Соли Муродов гапни кўпайтиргиси келмай кўча сари юрди. Устозини зимдан кузатаётган Талъат «қорин ўйин»ни бас қилиб, унинг изидан юрди. Соли Муродов юз қадамлар юриб муюлишга етганда ёнида «Мерседес» тўхтади. У машинага ўтиргач, ҳазил оҳангида деди:

— Менинг баҳонамда мазза қилиб олдингми, битларинг тўкилдими?

— Ҳаммаси тўкилмади, — деб ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди Талъат.

— Қармоқни шу ерга ташлаймиз, — деди капитан энди жиддий тарзда. — Шавкатнинг изини шу ердан қидиравериш керак. Уни топсак, қотилларни ҳам топамиз. Бошқача бўлиши мумкинмас. Сен бу ерга яна бир-икки марта пинҳона келасан. Балки бир баҳона билан шу ерга ишга кириб оларсан, а?

— Менми...

— Ҳа, нега ажабланияпсан? Менга қара, бирон дардинг борми? Кечадан бери чайналяпсан?

- Дардим йўғу...
- Очиқ гапиравер.
- Дардим йўғу... тўйим бор.
- Уйланияпсанми?
- Акам уйланияптилар. Рухсат сўрашга тилим

бормай турибди.

– Билдирги ёз, каттадан ўзим сўраб бераман. Тўй бир-икки кунда ўтиб кетади. Акангнинг тўйига қўшиб ўзинг ҳам уйланавермайсанми?

– Аям унамаяптилар. Суннат тўйи бирга бўлган, никоҳ тўйини бошқа-бошқа қиламан, деяптилар. Уйланадиган бўлсам, ўзингиз бош бўласиз. Номзод қизни биринчи бўлиб сизга кўрсатаман.

– Бекор қиласан. Қизлар масаласида дидим паст жуда. Сен кўнглингга ёққанини олавер. Энг муҳими эрта кетиб, кеч келишингга чидайдиганини топ. Кеннайинг ишимнинг бунақалигига кўниккунича ро-са қийналган. Икки марта ажрашмоқчи ҳам бўлган.

– Мен ният қилдим, ўғил кўрсам «Соли» деб сизнинг отингизни қўяман.

– Сен аввал уйлан. Кейин менинг кўнглимга қарасанг, ўғлингга «Масъуд» деб исм қўй.

– Нега?

– Биринчидан – маъноси яхши, бахтли одам дегани. Иккинчидан... укамнинг оти Масъуд эди. Ўғил неvara кўрсам Масъуд қўяман, деб ният қилардим. Қизларим ҳам, келиним ҳам фақат қиз кўришяпти.

– Худо ўғил ҳам бериб қолар... Укангиз...

– Укам Афғонда ўлган. Жуда ақли бола эди. Мен унинг олдида ҳеч киммасман.

– Болалари қолмаганми?

– Тўй кўрмай кетди. Юрган қизи ҳам бор экан-у, онамга ёқмабди. Бир кечада Афғонга жўнатиб юборишган. Мен ҳарбийда эдим. Армон бўлиб қолди. Хат ёзишга ҳам улгурмади. Йўлдаёқ пистирмага дуч келишибди. Мен яхши кўрган қизини қидирдим. Изини тополмадим. Шунақа армоним бор, ука...

9. Талваса

Файратнинг ярасини ўзи билганича бир амаллаб боғлаб бўлганидан кейин ҳам Асрор Қамариддиннинг келишини анчагача пойлаб ўтирди. Иситма аралаш кўрқинчли туш кўраётган каби вужуди қақшаб азобга сола бошлади. Шу боис Қамариддин келиши билан уйига шошилди. Уйига қандай етиб келди, онасига салом бериб, хонасига қандай кирди — билмайди. «Ухласам, бу даҳшат азобидан қутуларман», деган умидда чойшабга ўраниб ётди. Тепиб ўлдирилган одамнинг чақчайган кўзлари унга уйқу берармиди? Ўликнинг бу қарашидан ҳимоя қиладигандай чойшабни бошига ўраб олди. Қотиб қолган ўлик қараш чойшабни ҳам тешиб ўтгандай бўлди... Тўлғана-тўлғана кўзи илингандай бўлди. Қуш уйқуси ором бермай, балки вужуддаги безгак титроғини баттар кучайтирди. Заиф инграш фарёдга айланганини ўзи ҳам билмай қолди. Бу овоздан чўчиган онаси шошилиб кириб, бошидан чойшабни олди:

— Ёмон туш кўрдингми ўғлим, бақириб эсхонамни чиқарвординг-а!

Асрор онасига таажжуб билан қаради-ю, индамади. Уйқу ва оромга зор кўзларини юмиб олди. Онаси уни буровга олаётган даҳшатли воқеа азобини сезмади.

— Ёнбошлаб ётгин, босинқирабсан...

Онаси шундай деб чиқиб кетгач, Асрор кўзини очди. Ухладими?... Йўқ, ухламади. Туш кўрдими? Йўқ... кўрганлари туш эмас... Бир неча соат аввал ўз кўзлари билан кўрганлари бу. Шунчаки узоқдан ёки сал наридан кўрганида кошки эди... Ўзи ҳам уни бир тепди. Ҳа, тепди! Ёмон тепди... Бечора шундан кейин дод деб юборди, шекилли? Ким эди у? Танимайди. У бир нарсанигина билади: сигарет бера қолганида ортиқча машмаша йўқ эди. Хасислиги бошини еди унинг.

У даҳанини ёстиққа тираганича мук тушиб ётди.

Ҳозир милиция уларни қидираётгандир?

«Йўқ, ҳали қидирмайди, — деб ўйлади Асрор. — У одамнинг ўлиги сувга чўкиб ётибди. Неча кунда чиқаркин юзага? Ана ўшандан кейин бошлашади қидиришни. Унгача оиласи милицияга арз қилса-чи?

Оиласи ўлиги анҳорда ётганини билмайди. «Йўқолиб қолди», дейиши мумкин. Оиласи йўқ бўлса-чи? Унда жуда яхши... Ўлигини балчиқ босиб кетса яна ҳам яхши...»

Хаёлига шу фикр келди-ю, Асрор бир оз енгил тортди.

У дискотека яқинидан ўтаётганида болалар орасида коптоқдай тепилган, сўнг ўлиги сувга ташлаб юборилган одамни эмас, ўз тақдири нима бўлишини кўпроқ ўйларди. Милиция... унинг ортидан қамоқ... Шу фикрнинг ўзиёқ уни гиппа бўғиб оларди.

Чалқанча ётиб, кўзларини юмди. Яна ўша одамнинг қарашлари... Чақчайган кўзлар унга тикилиб турибди. «Мен сенга нима ёмонлик қилувдим?» деб сўраяпти. Асрор аниқ эслайди: тепган пайтида у одам шундай қарагандай бўлган эди. Қизиқ, нима учун у одамнинг кўзлари кўриняпти? Ахир, қоронғи эди, кўзларини кўрмаган эди-ку? У одам пичоқ чиқарди, Файратнинг сонига урди.

«Ҳа, ҳа, бўлди! Ҳамма айб ўзида! Пичоқ чиқармаганида тепмас эдим. Биринчи ўзи бошлади. Бошқа болалар ҳам шундай деса, бизга бало ҳам урмайди, милиса даъво қилолмайди».

Бу фикри кўнглига равшанлик бериб, қадини ростлаб ўтирди.

«Шу гап болаларнинг хаёлига келармикин? — деб ўйлади у. — Ё айтиб чиқсаммикин? Биронтасининг изига милиса тушиб, кузатаётган бўлса-чи? Илгиз милисанинг рўйхатида туради. Қамар ўтириб чиққан. Файрат шуникида... Энди бориб бўлмайди... Файратни яраси қийнамаётганмикин?..»

Пичоқ Файратнинг сонига эмас, худди ўз юрагига урилгандай туюлиб, кўкраги қизиб кетди. Ўрнидан туриб, ошхонага чиқди. Муздек сувдан симириб, кўнгли ором топгандай бўлди. Бироқ бу алдамчи ҳис эди. Дам ўтмай кўкраги баттар қизиб, энди нафас олиши ҳам қийинлашди. Балконга чиқиб, деразани очди. Кўчани тўзитиб юрган шамол унинг димоғига чанг уфурди. У пастга қаради. Уларнинг хонадони бешинчи қаватда. Шундайгина деразалари остидаги кафтдек ерга уч туп гилос ва бир туп жийда экиб, «боғ» қилиб қўйишган. Гилос гулини тўкиб бўлган. Гуллай бошлаган жийда ҳиди димоғни қитиқлайди.

Эрталаб жийда ёнида туриб бу бўйни тўйиб-тўйиб ҳидлаган, қалби роҳатланган эди. Ҳозир ҳам бир энтиқди-ю, лекин эрталабки каби ҳузур қилмади.

«Бор»ларидан йигирма қадам нарида гаражлари. Отаси тунда икки-уч марта уйғониб, шу ошхона деразасидан гаражига қараб қўяди. Дадасининг бу одатидан хабар топган куни Асрор «Биров машинани олиб қочмоқчи бўлса, бешинчи қаватдан ўзларини ташлармикинлар?» деб ўйлаган эди. Ҳозир нечундир шу гап ёдига тушди.

«Агар милиция билиб қолиб, уйга қидириб келса, ўзимни шу ердан ташлайман. Қамалганимдан кўра бирданига ўлганим яхши». Бу фикр хаёлига урилди-ю, товонигача зириллатиб юборди. Пешонасидан муздек тер чиқди. Қўрқиб кетганидан деразани дарров ёпди.

«Жинни бўлибманми, нимага ташларканман, нимага мени қамаркан?! — деб ўзига тасалли бера бошлади. — Мен ўлдирибманми уни, тепган бўлсам битта тепдим. Файратга пичоқ урганидан кейин тепдим. Айб ўзида... Айб ўзида...»

Юлдузли осмонни бир четдан ямлаб келаётган қўнғир булутлар орасидан нифоқ чиқиб, яшин чақнади. Унинг нури пешайвон деразаларидан ўтиб, гулли қоғоз ёпиштирилган деворга урилди. Асрорнинг назарида осмонда чақмоқ чақнамади, балки ўликнинг кўзларидан олов отилиб чиқди. Нур ҳам ўша кўзлардан ёғилди. Кейин... Кейин эса... «Мен қотилимни излаётувдим, топдим!» деганича шу бешинчи қават пешайвонига отилиб кирди. Момақалди роқ гулдуради. Асрорнинг назарида эса ўша одам наъра тортди: «Қаранглар! Қотилимни топдим!» деб шаҳар аҳлини уйғотмоқчи бўлди.

Асрор орқасига тисарилиб, ошхонага қайтди. Балкон эшигини қаттиқ ёпди. Жўмрақдан сув оқизиб, юзига тутди. Орқада шарпа сезиб, сапчиб тушди. Қараса — онаси. Синчков назарини унга қадаб турибди.

— Сенга нима бўлди? — ташвишланган Мунира опа шундай деб ўғлининг сочини меҳр билан силади.

Асрор онасидан кўзини олиб қочди. Кейин ютиниб:

— Уйқум келмаяпти, — деди.

— Чарчагансан. Кечаги тўйда ухламабсизлар,

эшитдим. Кириб ёт, уйқунг келмаса сана. Юзгачами, минггачами санайвер. Ухлаганингни билмай қоласан.

Асрор онасига қараб олди. «Ойимнинг соддалик-лари ҳам яхши», — деб ўйлади-да, хонасига қараб юрди.

«Уриниб қоляпти, болам бояқиш, — деб ўйлади Мунира опа унинг изидан қараб. — Тўйга юбормай десам, дадасидан балога қоламан, борса бу аҳвол. Эрта-индин ҳаво юришиб кетса, тўй яна кўпаяди. Боламга яна жабр. Бормаса — отасига жабр. Топган-тутганлари шуларга-да, ахир. Яхши ҳамки, Асрорим буни тушунади. Тушунгани учун ҳам индамайди, ақллигинам. Яна бир-икки йил... кейин ўзи ҳам йўлга кириб кетади».

Мунира опанинг орзулари оқибати кўпинча «кейин йўлга кириб кетади», деган фикрга қадалади. Шунда биров: «Қайси йўлга киради?» деб сўраса, дафъатан жавоб бера олмайди.

Хўш, қайси йўлга киради?

Отасининг йўлига — санъатгами ёки ота-онадан пинҳон тутаётгани Қамариддин йўлигами? Ёки кул босган умиди — илм йўлигами? Буни на Мунира, на Асрорнинг ўзи билади.

Мавҳумлик қаршисида турган йигитча кўзларини чирт юмиб, бирдан — юзгача, юздан — минггача санаб ётибди. Санагани фойда бердими ё уйқусизлик енгдими — ухлаб қолди.

Тушида шаҳар безовтамиш. Милисалар елиб-югуришаётганмиш. Уларни ўша ўлган одамнинг ўзи бошлаб юрганмиш. Нуқул «Менинг қотилим қани?» деб бақирармиш. Асрор эса уни кўриб: «Тирик экан-ку, ўлмабди-ку!» деб қувонармиш. Кейин эса «Тирик бўлса, яна қанақа қотилни излашяпти?» деб ажабланармиш, бешинчи қаватга чиқиб, эшиклари қўнғироғининг тугмасини босишаётганмиш...

Асрор эшик қўнғироғининг асабий жарангидан уйғониб, сапчиганича туриб кетди. Туришга турди-ю, нима қиларини билмай тахта каби қотиб қолди. Онасининг «ҳози-ир» деган овозини, эшик очилганидан кейин эса қўшни аёлнинг «Мунираҳон, иккитагина тухум бериб туринг, айланай», деганини эшитиб, сал ўзига келди. Вужудда жон-пон қолмаганини шундагина ҳис қилди. Бўш қопдай шалвираб

ўтириб қолди. Совқотган одам каби баданига енгил титроқ югурди. Онаси:

— Турдингми, болагинам? — деди эшикни қия очиб.

«Бормайман мактабга, — деб ўйлади Асрор, — ҳеч қаёққа чиқмайман. Мен касалман!» Шу қарорда жойига чўзилди. «Уйда ётиб олганимдан шубҳаланишса-чи?» деган ўй хаёлига келиб, бошини кўтарди. Кейин: «Мунча кўрқаман, ахир, уни мен ўлдирганим йўқ-ку?» деб ўзига ўзи тасалли берганича ўрнидан турди. «Мен ўлдирганим йўқ!» деб қайта-қайта такрорлади. Ўзини шунга ишонтирмоқчи бўлди. Бу руҳий муолажа таъсир этди шекилли, сал енгил тортди.

Томоғидан нимадир бўғиб турган бўлса ҳам, ўзини мажбурлаб нонушта қилди. Кўчага чиқди. Чиқди-ю, атрофига беихтиёр аланглаб олди. Рўпарадаги уй бурчагида Дилфуза уни пойлаётган эди. Улар ҳар куни шу ерда учрашишиб, мактабга бирга кетишарди. Ҳар тонг Дилфуза уни жилмайганича қарши оларди. Ҳозир эса маҳзун бир аҳволда турибди. «У ҳам ухламаганга ўхшайди», деб ўйлади Асрор. Сўзсиз, бош ирғаб саломлашишди. Худди аразлашиб қолгандай индамасдан юришди.

— Энди нима бўлади? — деди Дилфуза паст овозда.

Асрор унга бир қараб олди, аммо жавоб қайтармади.

— Файрат бошламагандайди...

— Файрат бошламади. Тўғрилиқча битта сигарет сўради. Унинг ўзи пичоқ чиқарди! — деди Асрор жаҳл билан, кейин тўхтаб, қизнинг тирсагини ушлади: — Сен... кеча у ерда йўқ эдинг, билдингми?

— Сен-чи?

— Мен... билмадим...

— Сен ҳам йўқ эдинг. Бирга... кинода эдик. Гувохларим ҳам бор.

— Гувох? Ким?

— Адам. Кеча: «Қаерда эдинг?» деб сўраганларида «Кинода эдик», деганман. Сўрашса, тасдиқлашлари мумкин.

— Сўрашса?.. Ким сўрайди?

Бу саволга жавобни иккови ҳам яхши биларди.

Лекин «милиса сўрайди», деган оддий ҳақиқатни тилга олишдан иккови ҳам чўчирди. Шундай бўлса-да, Дилфуза чўчинқираб жавоб қайтарди:

— Ким сўрарди... милисами...

— Ҳеч ким сўрамайди, — деди Асрор жеркиб. — Кеча ҳеч нима бўлмаган. Тушундингми!

— Бўлди, бақирма. Мени овутишдан олдин ўзингнинг қўрқувингни енгиб ол. Рангингга қара.

— Рангимга нима қилибди?

Дилфуза жавоб бермади, елка қисиб қўя қолди. Асрор рангига нима бўлганини ўзи ҳам биларди, шу боис у ҳам индамади. Улар яна юра бошлаганларида орқа томондан кимдир чақирди. Қарашса, Зоир шу томон тез-тез юриб келяпти.

— Намунча гапларинг кўпайиб кетди? Бир юрасанлар, бир турасанлар... Билганлар сенларни синфдош дейди, билмаганлар Лайлию Мажнун. Асрор, кеча уйингга Туроб билан борувдик, қуённинг расмини чизиб қочворибсан. Борганимизни ойинг айтдиларми?

— Айтмадилар... кеча... биз кинода эдик...

Зоир «Қаерда эдинглар?» деб сўрамаса ҳам «кинода бўлганини» айтди-ю, шундай деб юборганига ўзи ҳам ажабланиб, Дилфузага қаради. Дилфуза кўз ишораси билан бу гапни маъқуллагач, Зоирдан «Нега борувдиларинг?» деб сўради.

— Туробнинг опаси эрга тегяпти-ку? Йигирма иккинчида қиз зиёфати экан, аданг билан бориб бир қизитиб берасан.

— Йигирма иккинчи... шанбами? Билмадим. Адам тўй олиб қўйган бўлишлари мумкин.

— Ие, энди тутун қайтармагин-да. Ўзинг хўп дегандинг-ку? Агар адасининг дўкони ёниб кетмаганида сенга биров ялинмасди.

— Хўп деганим тўғри. Лекин жума, шанба, якшанбадан бошқа кун бўлсин-да.

— Хўп, пулини берсак-чи?

— Ким беради?

— Ишинг бўлмасин. Сен адангга айтавер, текингамас, эл қатори пулини беришади, де. — Зоир шундай дегач, бир-икки қадам илгарилади-ю, тўхтаб, ўтирибди. — Ҳайратни кўриб турибсанми?

— Кеча кўрувдим... — беихтиёр шундай деб Дилфуза билан кўз уриштириб олди.

— Қаерда, дискотекадами?

— Йў-ўқ... кинода.

— Кинода? Қизиқ ўзгаришлар бўлиб кетибдими? Файрат кинога тушадиган бола эмас эди-ку? Эҳтимол ақли кириб қолгандир, а? Сен унга айтиб қўй: тренерга келиб узр сўраса, охирги марта кечиради, мусобақа рўйхатига ҳам киритадиган бўлди. Дискотека қиролиман, деб хомхаёл бўлиб юрмасин. Унақа жойларнинг қироли бошқа бўлади. Тўғрими?

— Мен қаёқдан биламан?

— Биласан. Сенам ўша атрофда ўралашиб юрасан. Агар калланг бўлса, унақа жойларга борма.

Зоир шундай дегач, худди дарсдан кечикаётгандай югуриб кетди. Унинг аччиқланганини, бирга юришдан ор қилганини Асрор ҳам, Дилфуза ҳам сезди. Сезишса-да, бир-бирларига бу ҳақда сўз очишмади. Чунки икковлари ҳам, алҳол, одамгарчилик хусусида баҳс юритадиган кайфиятда эмасдилар. Ҳозир уларнинг хаёллари фақат бир нарса — кечаги мудҳиш воқеа кечинмалари билан банд эди.

Кўприкка яқинлашганида Асрор қатор тераклар томон ўгринча қараб қўйди. Кўприк устига ин қўйган болалар кўринмади. Қаҳвахонадаги Қамариддиннинг ўрни ҳам бўш эди. «Ҳаммаси ин-инида беркиниб ётибди, — деб ўйлади Асрор. — Мактабга келганим яхши бўлди. Файрат-чи? Сўраб қолишса нима деб баҳона қиламан? Нега мендан сўрашади? Мен унинг қоровулиманми ё думиманми? Кўрганим йўқ уни...» Бу қарори хаёлини ёритиши билан ўзидан ўзи нафратланиб кетди. «Файратнинг аҳволи қанақа экан? Эрталаб вақтли туриб, хабар олишим керак эди. Одамгарчилик нималигини билмай қоляпман. Қамар унга қараганмикин? Дўхтир чақирганмикин? Чақирмайди. Кўрқади...»

Қамариддиннинг яхши ёки ёмонлигини Асрор шу пайтгача аниқ билмайди. Бир қарасанг мард, нақ хўроз! Ўртоғини ҳимоя қилиб ўтга киришдан ҳам қайтмайди. Бир қарасанг — ёвуз, баъзан ўзиникиларни ҳам аямайди. Шунданми, барча ундан кўрқади. Асрор ҳам ўша кўрқоқларнинг бири. Қамариддин ўл, деса — ўлади, тирил, деса — тирилади. Аввал кўрққанидан шундай қиларди. Энди кўникиб қолган. Осмонда қуёш нур сочаётганини кўриб ажаб-

ланмагани каби, Қамариддинга қулдай тобе эканига ҳам ҳайрон бўлмайди. Ҳа, Қамариддин уларга хожа, улар эса қул эди. Аммо бирортасининг хаёлига «Мен қулман» ёинки «Нима учун мен қулман?» деган фикр келмасди. Уларнинг назарида Қамариддин хожа эмас, балки валломат, айримларига эса васий эди.

Ҳозир ҳам Асрор унинг яхши ё ёмон томонларини ўйламади. Шунчаки «Ғайратга қарармикин?» деган фикр хаёлини ёритиб ўтди, холос.

Мактаб кўчасига бурилишганда Дилфузанинг кўзи Қориевага тушди-ю қадамини беихтиёр секинлатди.

Асрор билан Дилфузанинг мактабга бирга-бирга келиб кетишлари, танаффусларда ҳам бирга бўлишлари оддий синфдошлик чегарасидан чиққанини кўпчилик қатори раҳбарият, хусусан, Қориева ҳам сезган, шу боис қизни жиддий огоҳлантириш билан тартибга чақириб қўйган эди. Дилфуза унинг заҳарли гапларини эшитиб, йиғлаб юборган, «Нима ишингиз бор, яқинда мактабингиздан кетамиз, шахсий ҳаётимизга аралашманг!» дегиси ҳам келган, бироқ одоб чегарасидан чиқолмай, тилини тишлаган эди. Асрор кеча дискотекага кетишгаётганда Дилфузанинг ўзидан «тарбиявий соат» бўлиб ўтганини эшитган эди. Ҳозир ўша суҳбатнинг тафсилоти билан қизиқди:

— Устозинг сенга бошқача қараб қўйди яна. Кеча чақириб олиб нима девди?

— Ҳа... — Дилфуза ҳафсаласизлик билан қўл силтаб қўйди, — гапираверади-да... Давлат бизни ўқитишга фалон сўм сарфлармиш. Биз эса санқиб юрганмишмиз. Ўғил бола билан юришга ҳали эртамиш. Вой тавба, ўғил бола билан ўқигандан кейин танаффусда ҳам гаплашиб бўлмайдами? Ичи қозон куясидан ҳам қора-да унинг. Ўзи биров билан юрмайди, шунга бизни кўролмайди.

Асрор қизнинг гапларини эшитиб ҳайрон бўлди: «Бу хотиннинг кўнглига шунақа қора фикр келган экан, нима учун нуқул Дилфузани қийнайверади? Нима учун менга индамайди? Агар ёмон ниятда юрган бўлсак айбдор Дилфуза эмас, аввало мен бўлмайманми?» Бу саволига Асрор тезгина жавоб топди: у — аълочи, мактабнинг фахри, математика, физика, кимё олимпиадаларида мактабга обрў олиб

беради. Яна бадий ҳаваскорларнинг етакчиси. Демак, унга гард юқиши мумкин эмас. Дилфузага эса мумкин. Чунки у аълочи эмас. Кўп бўлмаса-да, болалар уйда яшаган. Онасиз ўсяпти. Шундай экан, нима ёмонлик бўлса, шу «бебош қиз»дан чиқади.

Қориевнинг Дилфузани кўпроқ тергашига сабаб бутунлай бошқа эканини Асрор билмас эди. Ҳозир қизнинг гапларини эшита туриб аччиқланди:

— Бу хотиннинг сочидан то оёғидаги тирноғигача заҳар. Бутун дарси бор, а? — Асрор шундай деб тўхтаб, қатъий қарорини айтди: — Кирмайман.

— Бекор айтибсан, — деди Дилфуза унинг билагидан ушлаб. — Энди сен бошқаларда шубҳа уйғотмаслигинг керак.

10. Хавотир

Файрат кечаси билан инграб чиқиб, Қамариддинни безор қилиб юборди. Аввалига «оғриғи босилсин», деб ярага ароқ қўйди. Бу «муолажа»дан сўнг яра азоби баттар авжга чиқди. Бир пиёла ароқни ичиб олгач, ярим соатгина мизғиди. Кейин яна рингшишини бошлади. Азоб фақат яраники эмас, хуморники эканини англаган Қамариддин унинг кафтига бир чимдим кукун ташлади. Файрат оч одам нонга ташлангани каби кукунни титроқ бармоқлари билан чимдиб олиб бурнига тутди. Шунда баданига роҳат югургандай бўлди.

— Зўридан берсанг яхшироқ бўларди, — деди Қамариддинга нажот кўзи билан қараб.

«Зўридан» деб эм игнасида томирга қора дори юборишни назарда тутган эди. Шу пайтга қадар «изи қолса тренер мени ҳайдайди», деб томирдан олишга чўчиб турарди.

«Тамоман хароб бўлибди бу», деб ўйлади Қамариддин унга ғазаб билан қараб. Энди буни нима қилади? Унга гиёҳванд шўртумшуқ эмас, ёнида ҳимояга шай мард ўғлон керак эди. Аслида бунинг шундай бўлиб қолишига ўзи сабабчи. Қўл-оёғига кишан уриб, ўзига бутунлай тобе қилиб олиш мақсадида озгина-озгина кукунга ўргатган эди. Файратнинг бу даражада чегарадан чиқиб кетганини сезмай қолибди. Анҳор ёқасидаги фожиа юз берма-

ганида ҳозир уни тешиб-тешиб кўчага чиқариб ташлаган бўларди. Энди унга қарашдан ўзга чораси йўқ.

«Кикбоксингдан чемпион эмиш, — деб ўйлади Қамариддин нафратланиб. — Бу «чемпион»нинг битта ландавурдан пичоқ еб ётишини қара!»

Ярим кечада Файратнинг талвасаси авжга чиқди. Қамариддин уни аввалига бўралаб сўқди. Кейин ош қошиғида қорадорини қайнатди-да, эм игнасига тортгач, сониди бўртиб турган томирига санчди. Шундан сўнггина Файратнинг овози ўчди. Шундан кейингина Қамариддин кийимини ҳам ечмай жойига чўзилди.

Тун Асрор учун қўрқув, Файрат учун эса яра ва хумор азоби тўлғовида кечди. Қамариддин тарбия топган оламда бу каби талваса ёки тўлғоқ деган туйғулар бўлмас эди. Уни ўлган одамнинг нигоҳи таъқиб этмади, балки «анҳор бўйида милисанинг диққатини тортадиган из қолмадимикин?» деган хавотир кўпроқ ўйлантирди. Ўликни сувга ташлаб, болаларни ҳайдаб юборгач, изларни йўқотгандай бўлди. Ўликнинг халтасини ҳам сувга улоқтирди. Фақат пичоқчасига тегмади. Дастлаб пичоқчани ҳам сувга отмоқчи эди. Лекин «бармоқ излари балки асқотиб қолар» деган умидда рўмолчасига ўраб олди. Эҳтиёт чораларини кўрганига қарамай, қоронғида нимадир нигоҳидан четда қолган бўлиши мумкин. Ўша «нимадир» милисанинг қўлига илиниб қолса, байроқ қилиб кўтаради-ю, буларнинг ҳаммасини қамоққа тикади.

Қамариддин қамоққа тушишдан қўрқмайди. «Ўр-рининг жойи озодликда эмас, қамоқхонада» деган ақида унинг қонига ҳам сингиб кетган. Қамоқ унинг учун шараф жойи ҳисобланади. Унинг хавотир-ри болаларда. Буларнинг абгор бўлишларини истамайди. Айниқса Асрор, Дилфуза. Бу қотилликка Дилфузанинг мутлақо алоқаси йўқ. Қўрқувдан титраб, бир четда турган эди. Уни гувоҳ сифатида тортишлари мумкин. Лекин қиз боланинг бунақа воқеага аралашиб қолишини шарм-ҳаёсизлик сифатида баҳолаб, номини номуссизлик балчирига булғаб ташлайдиган инсофсизлар ҳам топилиб қолади. Асрор эса қамаладиган бўлса... у ердан тирик чиқ-

майди. Биров тегмаган тақдирда ҳам ўзини ўзи еб адо қилади. Кўнгли нозик у боланинг.

Баҳор барвақт келиб, эрта-индин гуллайман, деб турган куртакларнинг алданиб қолганига кўп қатори Қамариддин ҳам неча-неча марта гувоҳ бўлган: табиатдаги ҳақини адо этиб бўлган қиш бирданига қайтади-ю, шошқалоқ куртаклар юзини аввал қор қоплайди, сўнг қор эригач, аямажизнинг совуқ нафаси қуёш тафтига интиқ бу куртакларнинг жонини суғуриб олади. Куртаклар баҳорнинг илиқ ва тотли нафасига аданадилар. Уларни нодонликда айблаш инсофдан эмас. Улар табиат ҳукмига бўйсундилар. Улар табиий жараён қурбонларидирлар. Одамлар ёшликни ҳам баҳорга ўхшатадилар. «Ёшлик» деб аталмиш куртак ҳам баъзан ҳаётдаги аямажизнинг қурбони бўлади. Бу учун энди табиат айбдор эмас. Асрор аямажиз ҳамласида азоб чекаётган куртак ҳолида эди...

Шу хавотирли ўйларга банди Қамариддин саҳарда уйғона олмади. Анҳор бўйига кун ёйилганда борсамми ё бормасамми, деб иккиланиб ўтирди. Ниҳоят, кўнгли хиралигини йўқотиш учун ўрнидан турди.

Кечаси ёғиб ўтган ёмғирни майсалар шимиб олган. Соҳилда бировнинг диққатини тортадиган ортиқча нарса кўринмади. Ёмғирда ивиган газета парчалари, бўшаган сув идишлари... Буларда кимларнингдир бармоқ излари қолган, уларга даҳли йўқ. Шу ерда сочилиб ётгани ҳам яхши... Изига қайтмоқчи бўлганида майса устида ётган минг сўмлик пулга кўзи тушди. «Кимники бўлиши мумкин?» Ўликнинг чўнтагини кавлаганда пули кўп эмасди. Чўнтақдан тушиб қолган бўлиши эҳтимолдан узоқ. Шундай бўлса ҳам пулни ташлаб кетгиси келмай энгашди.

— Ерга тушган етимники, акахон, бу ҳам эрталабки насиба-да!

Орқа томондан келган овозни эшитиб, Қамариддин кескин ўтирилди. Тиржайиб турган буфетчини кўриб энсаси қотди:

— Сенмидинг, сўтак? Писиб келишингдан мучалинг каламушми дейман, а?

— Гапни ҳам эзворасизда, каламушнинг писиб юришини қачон кўрувдингиз?

— Каламуш бўлмасанг, бошқа бирор ҳайвонсан-да, бало бўлармидинг, — деди Қамариддин унинг сўрашиш учун узатилган қўлини эътиборсиз қолдириб.

— Ҳа, акахон, тинчликми? — деди буфетчи унинг бу қилиғидан ранжиганини ошкор қилмай. — Шу ерда ётиб қолганмисиз дейман?

— Телефонни йўқотиб, гангиб юрибман. Кеча шу ерда бирпас ўтирувдик, тушиб қолганмикин, деб келувдим.

— Кечқурун тушиб қолган бўлса, эрталабгача турармиди. Бу ердан мингта одам ўтади.

— «Кола»нгни ичаётганимда сенинг олдингда қолдирмаганмикинман?

— Йў-ўқ, менинг олдимда телефонда гаплашмадингиз. Коньяк ичдингиз, яна олдингиз. Лекин ҳақини тўламадингиз. Бирпас айланиб келаман, девдингиз, қарасам, кетворибсиз.

— Кайфда эсдан чиқибди. Қанча эди? — Қамариддин чўнтагидан бир сиқим рижимланган пул чиқариб унга узатади. — Ма, керагини ўзинг санаб ол.

— Сиздан олдин Файрат ҳам озгина харажат қилувди, шундан олаверайми?

— Ҳа, ол. Ўзинг эрталабдан нима қилиб довдириб юрибсан?

— Кечаси уйга борганимда ўйлаб қарасам, ҳисоб-китобда озгина чатоқ жой борга ўхшаб қолди. Шунга қойиллатиб қўймасам, балога қоламан, — буфетчи шундай деб пулнинг қолганини текислаб таҳлағач, эгасига қайтарди. — Кирасизми, бош оғриғига тупук-даккина отиб олмайсизми?

— Сен мени эрталабдан ичадиган алкаш деб ўйлаяпсанми?

— Энди... акахон, бош оғриғига-да.

— Менинг бошим яхши, бошқаларники оғрий-версин.

Буфетчи дискотека томон юрди-да, уч қадам қўйгач тўхтаб, орқасига ўтирилди:

— Бир гап бор, айтсаммикин ё айтмасаммикин?

— Маънили бўлса айт. Бўлмаса миямни ачитма.

— Аслида... ҳеч кимга айтмайман, деб қасам ичувдим.

— Қасамни минг сўм билан бузса бўладими?

— Камлик қиларов...
— Сен олдин айт гапингни.
— Сиздан кейин битта одам Шавкатни сўраб келди.

— Ким?
— Милисадан экан, лекин ҳужжатини кўрсатмади.

— Шавкатингни милиса сўраб келган бўлса менга нима? Мен Шавкат-павкатингни танимайман. Бу гапинг сариқ чақага ҳам арзимади. Йўлингдан қолма, ҳе сўтак! Сен телефонимни суриштириб кўр, топсанг суюнчисини бераман.

Қамариддин шундай дегач, кўприк томон тез-тез юриб кетди.

11. Текин томоша

Талъат капитан Соли Муродовни янгилик билан қарши олди.

Акмал Бердиёровдан ўғлининг жони учун пул талаб қилаётган овоз кечкурун у билан телефон орқали яна боғланибди. Соли Муродов ёзиб олинган овозни эшитди:

«Айтган жойимизга келмаганингиз учун ўглингизнинг нархи яна ошди», деди ёшроқ овоз.

«Менга қара, ҳароми! Хўжайинингга айтиб қўй: ахлат эди, ахлатлигича қолибди. Мен хўжайининг билан гаплашаман. Йигирма йилдан бери кутяпман гаплашишни. Ўғлимни... ўлдирсаларинг ўлдиравларинг. Мендан бир тийин ҳам ололмайсанлар!»

Тамом. Акмал Бердиёров шундай деб телефонни узган.

Буниси Соли Муродов учун кутилмаган янгилик бўлди. Телефон қилаётган овоз уч марта пул талаб қилди. Ҳар сафар нархни ошириб борди. Учрашув жойларини ҳам ўзгартириб турди. Учрашиш, талаб қилинган пулни олиш учун гавжум жойларнинг белгиланиши капитанни ажаблантираётган эди. Акмал Бердиёров талаб қилинган биронта жойга бормади, милиция ё прокуратурага арз қилиш у ёқда турсин, хабар ҳам бермади. Учинчи қўнғироқдан кейин Талъат: «Телефондаги овоз эгаси ёш йигитга ўхшайди, Шавкат Бердиёровнинг ўзи уюштир-

маётганмикин бу томошани. Ўзи бир орга беркиниб олиб, ўртоғи орқали отасини чув туширмоқчи бўлаётгандир балки?» деган тахминни илгари сурди. Соли Муродов бу гумонни ҳам текшириб кўришга тайёр эди. Сўнги кўнғироқ, Акмал Бердиёровнинг жавоби уни бу гумондан узоқлаштирди.

«Бердиёров ўғлини ким ўғирлаганини билади. Эҳтимол, оиласини ўлдирганларни ҳам билар? Шунинг учун совуққонлик билан юрибдими? Гапига қараганда, уларнинг қаердалиги Бердиёровга номаълум. Қидиряптими? Қидирадиган одамлари борми?»

Соли Муродов шу саволлар гирдобида ўтирганида бошлиқ йўқлаётганини билдиришди. Бердиёровларнинг иши бўйича кечки йиғинда ҳисоб бериши лозим эди. Барвақт чорланишидан ажабланиб, шошиб қолди.

Бошлиқнинг хонасида нотаниш одамни кўриб: «Илтимосчилардан бири, шекилли?» деб ўйлади. Унинг учун жиноятчини қидириб топишдан кўра илтимосчилар ҳужумига чап бериш қийинроқ. Баъзан бир жиноятчини ҳимоя қилиб бир эмас, қатто беш-ўн эътиборли одам ўртага тушади. Бошлиқнинг иши осон: «Акамизнинг ҳурматлари бор, илтимослари ерда қолмасин», деб ўзини яхши кўрсатади-ю, четга чиқиб, қўл қовуштириб туради. Илтимоснинг бажарилмагани учун эса Соли Муродовга ўхшаганлар балога қолишади.

Бошлиқ уни ўрнидан туриб қарши олди-да, ўтиришга ҳам таклиф қилмай муддаога ўтди:

— Танишинг: Тўлқин Имомалиев. Тўлқин акамиз бизга бир хабар етказдилар. Кеча кечки пайт беш-олти безори бир одамни калтаклаб, кейин сувга ташлаб юборибди.

«Бунга менинг нима алоқам бор? Ҳозир жуда муҳим иш билан бандман-ку?» деган савол Соли Муродовнинг хаёлига ҳам келмай Тўлқинга қаради-да:

— Қаерда? — деб сўради.

— «Фирдавс» деган дискотека бор-ку, ўшандан юз метрча нарида. Анҳор бўйида уришди.

Бу хабардан капитан ҳайратга тушди: кеча кечқурун... «Фирдавс» дискотекаси... Буфетчини гапга солаётганида бўлганми бу фожиа ё кетишганларидан кейинми? Бунни ойдинлаштириш учун сўради:

— Соат нечалар эди?

— Тўққиздан сал ошувди.

«Демак, бизнинг боришимиздан сал олдин... Ўн-ўн беш дақиқа аввал борганимизда фожианинг устидан чиқардик. Балки... фожианинг олдини олардик. Бир одам тирик қоларди... Салгина кечикиш... Бир одамнинг жони...» Тўлқин ўйга толган капитанга ҳайрон боқиб турарди. Соли Муродов хаёлини жамлаб, уни саволга тутишда давом этди.

— Безориларни танийсизми?

— Йўқ.

— Жабрланганни-чи?

— Ҳеч қайсисини танимайман. Уни аввал уришди. Йиқилганидан кейин тепкилашди. Кейин судрашди. Сув бўйига олиб келиб ёнини кавлашди ҳам шекилли.

— Шунгача индамай томоша қилиб туравердингизми, ёрдамга келмадингизми?

Бу савол Тўлқинга айбнома каби янграб, «Бунингизнинг даъвоси галати-ку?» деган маънода бошлиққа қараб олиб жавоб берди:

— Мен... анҳорнинг нариги томонида эдим. Безориларга зарба бериш — менинг эмас, сизнинг вазифангиз, мен вазифамни бажардим, сизга хабар қилдим.

Бошлиқ уни ноқулай аҳволдан чиқариш учун гапга аралашди:

— Шунга ҳам шукур, катта раҳмат сизга. Ҳозир капитаннинг хонасида яна озгина гаплашиб оласиз, — шундай деб миннатдорлик билдиргач, Тўлқиннинг қўлини маҳкам сиқди.

— Чиқиб турайми? — деб сўради Имомалиев.

— Ҳа. Бир дақиқа кутиб туринг. — Имомалиев чиққач, капитанга юзланди: — Прокурорни огоҳлантирдик. Фаввосларни чақирдик. Тезкор гуруҳни олиб ўша жойга бораверинг.

— Қўлимдаги иш-чи? Чўзиб бўлмайди-ку?

— Бундан хавотир олманг. Бу қотиллик билан юқоридагиларнинг ўзлари шуғулланишаркан. Сиз жабрдийдани сал чўчитиб қўйганга ўхшайсиз. Нима девдингиз? Яна услубингизга содиқ қолиб ишни яқинларидан бошладингизми?

— Ҳа, ўғлини қотилликка алоқадор дейишга асосим бор.

— Бу асосингиз ўзингизда туратурсин. Прокуратура ўзи ҳал қилаверади. Лекин уларнинг одатини биласиз: улар буюраверади, сиз билан биз югуриб бажараверамиз.

Соли Муродов бошлиқ билан хайрлашиб чиқдида, Тўлқинни бошлаб хонасига кирди. Компьютерда ишлаб ўтирган Талъат жойидан жилмай, саломлашди.

— Талъат, ишингни кўя тур, кўрсатмаларни тез ёзиб ол. — Соли Муродов уни ўтиришга таклиф этиб, бошлиқ хонасидаги сўроқни ортиқча гап-сўзсиз давом эттирди: — Безорилар неча киши эди?

— Санаганим йўқ, беш-олтита дедим-ку?

— Ёши-чи, ёшларданми ё катталарданми?

— Билмадим. Фира-ширада ажратиб бўлмади. Гавдасига қараганда болалар эди.

— Бунақа жанжал пайтда бақириб сўкинадилар, бир-бирларини отини айтиб чақирадилар. Эшитмадингизми?

— Эшитмадим. Лекин... улар орасида бир қиз ҳам бор эди. Четда турувди.

— Индамай турувдими?

— Уришга қўшилмади.

— У маънода сўрамадим, қиз қичқирмадими, ёрдамга чақирмадими?

— Қичқирмади шекилли... қичқирса эшитардим.

— Сиз сузишни биласизми?

— Ҳа, нима эди?

— Одамни сувга ташлашгандан кейин қутқаришга ҳаракат қилмадингизми? Балки ўлдирмай, чалажон ҳолда ташлашгандир?

— Кечирасиз-ку... ғалати одатингиз бор экан: одамни бирпасда айбдорга айлантириб қўяркансиз. Сузишни билганим билан мен гаввос эмасман.

— Афсуски, ҳеч қайсимиз қутқарувчи гаввос эмасмиз. Ҳозир биз билан ўша жойга борасиз.

— Мен хизматдаги одамман...

— Хизмат жойингизга қороз қилиб берамиз.

— Мен давлат идорасида эмас, шахсий фирмада ишлайман. У ерга сизларнинг қоғозингиз ўтмайди.

— Бунақа пайтда, жаноб Имомалиев, бизнинг қоғозимиз ҳамма ерга ўтади. Илтимос, дарвоза ёнида бизни пойлаб туринг.

Соли Муродов у чиқиб кетгач, қўполлиги учун ўзидан ўзи ранжиди.

Гаввослар келишгунича жиноят содир этилган соҳил обдан кўздан кечирилиб, баённома ёзилди. Кўлмак ўрнида қолган оёқ изидан намуна олинди. Академияда ўқиб юрган пайтида устозлари жиноятчилар тароғини ёки қаламини ёки сигарет қолдигини ёки яна бирон нарчасини албатта тушириб қолдиради, деб кўп таъкидлашарди. Қани ўша тароқ? Ашёвий далил бўлишга арзирли ўша «бирон нима» қани? Соҳилнинг бир неча жойида майсалар топталган. Кунлар исиб қолгани учун бу ерда ҳар кун иўнлаб бекорчилар ҳордиқ чиқариб ўтиришлари мумкин. У сигарет қолдиги ҳам топилмаганидан ажабланди. Фикрини баён қилиш мақсадидаги Талъат сувга тикилганича ҳаракатсиз турган капитанга яқинлашди.

Бир соат олдин Бердиёровалар қотилини топиш фикри билан банд бўлган капитан Соли Муродовнинг хаёлини энди бошқа қотиллик эгаллаган эди.

«Мана шу оҳиста оқаётган лойқа сув остида бир одам ётибди. Унинг гуноҳи нима эди? Нима учун беш-олти безори уни ўртага олиб, копток қилиб тепди? Уларни ваҳшийликка нима даъват этди? Унда аламлари бор эдими? Ёки шунчаки йўлтўсарлик қилишганми? Йўқ, йўлтўсарлик бўлса, бир-икки уриб, сўнг тез тарқалишарди. Ўлдириб, сувга ташлашга бошқа муҳимроқ сабаб керақдир? Ҳадемай гаввослар келиб, мурдани сувдан олиб чиқишади. Ёнида бирон ҳужжати бўлса-ку, дуруст. Бўлмаса, яқинлари қидиришни бошлашгунларича номаълумлигича ўликхонада ётаверади. Қотиллар шу атрофда яшайдиган ёшлармикин ё марҳумнинг изидан пойлаб узоқроқдан келишганмикин? Ҳарҳолда, шу атрофдаги ёшлар бўлиши керак. Қотиллик ҳам тасодифга яқинроққа ўхшайди. Қасддан қилинадиган қотиллик учун холи жой танланади, ўлжа кўпчилик бўлиб тепкиланмайди. Бу ер — йўл усти, сал нарида гавжум дискотека...»

— Бу ерда ўтирганларнинг наҳот биронтаси ҳам чекмаган бўлса?

Талъатнинг бу гапи капитанни хаёл дунёсидан ҳақиқат оламига қайтарди. У ўтирилиб, «Гапингни чала қолдирма, охиригача айт», деган маънода қаради.

— Эрталаб биров келиб тозалаб кетмаганмикин?
«Тузуксан, фикрлашинг яхши», деб ўйлади Муродов шогирдидан мамнун бўлиб. Лекин тили бошқа гапни айтди:

— Қани ўша «бирров»? Ўша «бирров»нинг изи борми?

— Чиқиб қолар, — деди Талъат умид билан. — Имомалиевдан бошқа одамлар ҳам кўришгандир? Бу жойлар серқатнов-ку.

— Бошқа одамлар ҳам кўришгани аниқ. Лекин ҳамма ҳам Имомалиев бўлолмайди, шуниси чатоқ. Имомалиев ҳам хабар беришга бериб қўйиб, энди афсусланиб ўтирибди. Биз бу ерга келганимизда атрофда ҳеч ким йўқ эди. Энди қара: текин томошага ишқибозлар кўп. Ғаввослар иш бошлашганда кўрасан томошабинларни. Мен шунақа одамларни туяқушларга ўхшатаман. Туяқушнинг ғалати одати бор, биласанми? У бирон хавфни сезса, бошини қумга тиқиб тураверади. Баъзи одамларда шунақа одатни кўраман: ҳақиқатдан кўрқиб, бошларини гўё қум орасига тиқиб яшайверадилар. Атрофга қарамайдилар. Эртаги кунларини тасаввур қилмайдилар. Энг ёмони — яқинлашаётган хатарни сезмайдилар.

— Қанақа хатар? — деб ажабланди Талъат.

— Қанақа дейсанми? Ер юзида руҳи жиноятга мойил биттагина одам яшаса ҳам бошқаларнинг жони хатарда бўлади. Қонсираётган қотилнинг эртага кимга ташланишини сен билмайсан, менам билмайман. Кечаги қотиллар ўлиги сув тагида ётган одамни эмас, анави томошабинлардан бирини ҳам тепкилашлари мумкин эдимиз? Биз уларни топиб қамоққа тикмасак, бир йилдан кейин худди шу қотилликни такрорлашларига ишонмайсанми? Анави турганлардан биронтаси ҳам ҳозир бизга яқинлашиб, қотилни албатта топишимизни талаб қилишмайди. Чунки бу улар учун муҳим эмас. Уларга ҳозир муҳими — текин томоша. Ҳамма томоша қилишни яхши кўради. Ҳозир тўғри айтдинг: эҳтимол, шулар орасидаги кишилардан бир нечаси кечаги фожиани кўргандир. Лекин диққат қил: бирортаси ёрдамга келмаган. Ҳозир шу қилмишлари учун ачинишяптимикин? Ё ҳали ҳам лоқайдми улар?

Нималар деяшман? Буларнинг бирортаси кечаги воқеага гувоҳ бўлмагандир. Кеча биз ҳам тахминан шу соатда нариги кўчадан ўтдик, а? Ҳамма ёқ жимжит эди... Жимжит бўлмаганда-чи? Шу кўчадан ўтиб, ўша қотиллар жам бўлиб ўтиришганини кўрсак ҳам индамасмидик? Наридан борса танбеҳ берардик. Ҳатто шунга ҳам ҳаққимиз йўқ. Жиноят содир бўлгандан кейин мана шунақа дабдаба билан иш бошлаймиз... — Шу гапларни айтаётганида Солиевнинг кўзи одамлар орасидаги буфетчига тушди. — Буфетчи болани кўрдингми? Шу болани қўлдан чиқармаслик керак. Унда гап кўп.

Буфетчи кеча сўроққа тутган капитанни таниди. Бу томон қараб-қараб қўйганини ҳам сезди. Ёнига яқинлашган йигитга нимадир деганидан хавотирланиб, одамлар орасидан чиқди-да, дискотека томон тез-тез юриб кетди.

Буфетчидан тўрт-беш қадам нарида турган Қамариддин унинг безовталанганини сезиб, эрталабки гапини эслади. У ғаввослар келишини кутмай устозининг уйига қараб йўл олди.

12. «Геосиёсий қараш»

Биринчи соатдаги дарсда Асрор ўз майли, ўз хаёлларига банди бўлиб ўтирди. Унга ҳеч ким ҳалал бермади. Алжабр муаллимаси — эликдан ошган, беҳад семиз аёл Асрор борлиги сабабли шу синфга киришга юраги безиллаб туради. Асрор буни билади. Баъзан муаллимага ачинади, баъзан эса ундан аччиқланади. «Ўттиз йилдан бери даққи бўлиб кетган. Математика оламидаги оддий янгиликларни билмаганидан кейин пенсиясига қаноат қилиб ўтиравермайдими? Қўлланмадаги минг йиллик назарияни қайтаргани қайтарган...»

Муаллима ҳам ўзининг «эскириб» қолганини сезарди. Баъзан усталик қилмоқчи бўлиб, дарс ўтишни Асрорга юклар, Асрор аввалига бундан қувонар ҳам эди. Бир-икки шундай «тажриба»дан кейин Асрор муаллиманинг мақсадини пайқаб қолиб, унинг таклифини рад этадиган бўлди. Ундан ташқари болаларда билим пойдевори омонат, Асрор қурмоқчи бўлган иморатга дош беролмас эди. Ҳарҳолда оз бўлса-да, у ўқиб келган математикага

ихтисослашган Академик лицей билан оддий мактаб билими ўртасида хитой девори бўлмаган тақдирда ҳам, каттагина фарқ мавжуд. Асрор дарс ўтишга хоҳиш билдирмай қўйгач, муаллима ундан чўчиб қолди. Хоразмийнинг илмий мероси, Беллинининг қобилияти ҳақида соатлаб ҳикоя қилувчи ўқувчидан чўчиса арзийди. Муаллима дарс ўта туриб дам-бадам Асрорга қарайди. «Бирон-бир савол бериб қолмаса гўрга эди», деб хавотирланади. Бугун ҳам шундай бўлди. Бироқ, Асрор бунга эътибор бермади. Дарс яримламай бошини стол устига қўйганича ухлаб қолди. Муаллима танбеҳ бермади. Асрорни танаффусдаги шовқин ҳам уйғота олмади.

Иккинчи соат — география. Асрор шу дарсда муаллиманинг қаҳр ўқиға дуч келишини билмай ухларди. Ўттиз бешларга бориб қолган, озғин, сержаҳл бу аёлдан ҳамма безиллар эди. У ҳали-ҳануз турмуш қурмаганми ё эрдан чиққанми, болалар билишмайди. Уларга бир нарса аниқ — муаллима ёлғиз. Кўпчилик унинг сержаҳллигига шу ёлғизлиги сабаб, деб ўйлайди. Асрорларга географиядан дарс берувчи Қориева директорнинг маънавий ишлар бўйича муовини бўлгани сабабли болаларнинг юриш-туришларини сергак кузатади.

Қориева қўнғироқни ўқитувчилар хонасида, ҳамкасблари билан гурунглашиб ўтирганида эмас, синф остонасида кутиб олади. Бу сафар ҳам одатини қанда қилмади. Қўнғироқ жаранглаши билан синфга кирди-ю, Асрордан бошқа барча болаларнинг ҳурмат юзасидан ўринларидан турганларини кўрди. Ҳамма жўровоз бўлиб салом берган онда Асрор уйғониб, бир оз гарангсиган ҳолда ўрнидан турди. Қориева болаларга ўтириш учун ижозат бергач, унга тикилиб қолди.

— Уйқу учун энг қулай жой — синф хонаси, деган донишманд тўғри айтган экан. Мирисаев, сен бу доно фикрга қўшимча қила оласанми?

Унинг бу пичинги айрим болаларни кулдирди.

— Агар яхши дам олволган бўлсанг, дарсни бошлаймиз, — деди у Асрорга яқин келиб. — Сен бизга Макиндер ва Мехеннинг геосиёсий қарашларини гапириб бер.

Кечани талваса билан ўтказган Асрорга бир

неча дақиқалик уйқу ором бера олмаганди. Уйқудан аввал карахт бўлиб турган бошида энди азобли оғриқ кўзгалган эди. Шу боис у Қориеванинг пичинги сабабини англамади, ҳозирги саволини ҳам тушунмади. Кўзларини девордаги харитага маъносиз тикканича жим тураверди. Қориева буни ўжарлик аломати деб билиб вазланди:

— Оғир савол бердимми? Унда биринчи дунёвий глобал модел билан «Атлантизм» геосиёсий ғояси орасида қандай фарқ борлигини айтиб бер. — Шундай деб ўрнига бориб ўтирди. Асрорнинг ҳамон сукут сақлашидан энди аччиқланди: — Бўлақол, вақт кетяпти, — деди зардали оҳангда.

— Мен... бу ғоялар билан қизиқиб кўрмабман, — деди Асрор.

— Шунақами? Унда нимага қизиқдинг, Мирисаев?

Асрор нима дейишни билмай довдираб турганида орқада ўтирувчи Отаулла унинг биқинига туртиб қўйиб шивирлади:

— Гапирсанг-чи, нимага лағмондек чўзасан?

Муаллиманинг пичинги-ю зардасидан ғазаблана бошлаган Асрорга бу туртки, бу шивирлаш малол келди. Орқасига ўтирилиб, синфдошига норози қиёфада қаради-да:

— Мен ички бозорга қизиқибман, — деди.

Асрорнинг бу гапи Қориевага алаҳсираш бўлиб туюлди. Чунки у сўраётган мавзу билан ички бозорнинг мутлақо алоқаси йўқ эди. Отаулланинг дадаси бозорда паттачилик қилишини билса-да, ҳозир Асрорнинг шуни назарда тутиб киноя қилганини англамади.

— Ички бозорга? — Қориеванинг лаблари пир-пираб кетди. — Қизиқ... қизиқ... геосиёсий қарашлар ва ички бозор. Буниси биз учун оламшумул янгилик! Мирисаев жанобларининг кашфиётчи эканликларини билмаган эканмиз

Бу онда Отаулла яна туртиб, «Чўзма!» деб шивирлади. Аччиқни аччиқ, заҳарни заҳар кесади деганларидай, Асрор чидаб туролмай, ўзи билмаган ҳолда киноя билан жавоб қайтарди:

— Даққионусдан қолган географияда ҳам қачон-дир янгилик бўлиши керак-ку?

Киноя ўйини довулдан дарак берарди. Шу сабабли Асрорнинг гапига «пиқ» этиб кулган қизни болаларнинг ўзлари туртиб қўйиб, тинчитишди. Муаллима синфдаги аҳволга эътибор қилмади. Ҳозир у учун энг муҳими — Асрор. Қотмадан келган, қора киприклари қизларникидай узун, кўз қарашларидан ақллилиги сезилиб турган бу мўмин боланинг ҳаддан ошган беадаблиги уни лол қолдирган, йўқ, «лол қолдирган», десак юмшоқ гапирган бўламиз, уни дарғазаблик минорасига чиқариб қўйган эди. Қориева кечаги «тарбиявий соат»дан Асрорнинг хабар топганини билиб, арининг уясини кавлаб қўйганини сизди. Сезишга сизди-ю, чекинишни истамади. Вақт ўтган эди. Ўйинни ўзи бошлади. Эвини қилиб ютиб чиқмаса, болалар олдида обрўйи сариқ чақа бўлади.

— Яхши, — у шундай деб бармоқларидаги титроқни яшириш учун мушт қилиб тутиб олди. — Унда ички бозордаги аҳвол қандай экан?

— Ёмон экан, — деди боягидан пастроқ овозда, — айниқса... паттачилари ёмон экан. Ақли етмаган ишларга аралашавераркан. Сен бу ерда сотма, сал нарида савдо қил, деб галва кўтаравераркан.

Отаулла бу гапни ўз отаси томон отилган тош деб гумон қилиб, «Ҳе, галварс!» деб уни қаттиқроқ туртди. Болалар эса буни ҳазил деб тушуниб, кулишди. Аммо ўқ ўз нишонига теккан эди. Қориева титраб кетди. Ўрнидан сапчиб туриб, Асрор томон бир қадам қўйди-ю яна тўхтади. Ўқувчисининг бу қадар бадахлоқлиги ундаги ғазаб дарёсини тошириб юборган эди.

— Сен санқиб юравериб чарчабсан, Мирисаев, ё дам ол, ё даволан, — деди кейинги сўзга урғу бериб.

— Мен санқи эмасман. Кеча яхши дам олганман. Кеча бир эмас, иккита кино кўрганман, — шундай деб Дилфузага қараб қўйди. — Ахир, санъат билан яқинлашиш маданий дам-ку? — Асрор «Кинони дуруст айтдим», деб ўз-ўзидан мамнун бўлди.

— Шунақами? Сен маданий дам олишингни давом эттиришинг мумкин. Бўшсан, чиқ синфдан! — Қориева шундай деб эшикни кўрсатди. Унинг бошқа иложи йўқ — ўйиннинг мағлубият билан якунланиши аниқ бўлиб қолган эди. Буни Асрор ҳам сизди. Шу

боис қаддини роз тутиб, эшик томон юрди. Отаулла эса қитмирлигини давом эттириб гап отди:

— Директорнинг хонасида учрашгунча хайр!

Синфда кулги кўтарилди. Қориева болаларнинг бу гапларни оддий майнавозчилик деб билганларидан бир томони қувонди. Агар улар Асрор айтган гапларнинг маъзини чақишса борми... Бозордаги паттачига тенглаштириб қўйди-я!.. Шу фикр миёсига яна тўқмоқдай урилиб, «Алининг аламини Валидан олди» — столга муштлаб: «Жим!» деб бақирди.

Асрор қилиб қўйган ишининг яхши ёки ёмон эканини аниқ билмай, гангиган бир аҳволда даҳлизда аста-секин юриб борарди. Унга кечаги фожианинг ўзи етарли эди. Нима қиларди ўқитувчи билан ўчакишиб. Эзгин кайфиятда ҳовлига чиқishi билан «камолотчи»лар етакчисига дуч келди. Дурадгорликдан дарс бериб, Педагогика университетида сирдан ўқийдиган бу йигитга икки ой аввал мактабдаги «Камолот» вазифалари юклатилган эди. Иши тайинсиз, аммо гап деса қоп-қоп топиб берувчи бу ҳовлиқма йигитга Асрорнинг ҳуши йўқ, шу сабабли камолотчининг жамоат ишларига тортишга уринишлари зое кетарди.

— Асрорбек, сени учратганим яхши бўлди. Тумандагилар режамизни сал ўзгартиришди. Мавзу халқаро миқёсда бўлиши керак экан. Энди эртага сал бошқачароқ ўтказамиз.

— Нимани? — деб сўради Асрор ажабланиб.

— Ие, эсингдан чиқдимми? «Хоразмий — кибернетика отаси» деган кеча ўтказамиз, деб келишган эдик-ку? Бунинг ўрнига «Ломоносов — буюк кашфиётчи» деган мавзуда суҳбат ўтказиб берасан.

Асрор бу топшириқни эшитиб, пешанасини тириштирди. Ўтган ҳафта алжабр муаллимасининг илтифоти билан Асрор синфда дарс ўтаётганда бу йигит тасодифан кириб қолган, Хоразмийнинг илмий мероси ҳақидаги гапини тутатганда саволга тутган эди:

— Ростданми? — деб сўрагани у ўшанда худди томдан тараша тушгандек қилиб.

— Нимани сўраяпсиз? — деб ажаблангани Асрор.

— Хоразмий деган одамни айтяпман, кибернетикани яратгани ростми?

— Шу пайтгача эшитмаганмидингиз? Ҳозир «алгебра» дейиладиган «алжабр» фанини тартибга келтириб, кибернетика асосларини яратган.

— Қачон?

— Минг йилдан ошди, — Асрор «Бу одам чиндан жоҳилми ё лақиллатяптими?» деб қараб қўйиб, шундай қўшимча қилган эди: — Кибернетиканинг «алгоритм», «алгорифм» деган иборалари Хоразмий шарафи билан аталади. Европаликлар «ал Горезми» деб юриб, бориб-бориб «алгоритм»га айланиб кетган.

— Уни қара-я! Бойлик-ку бу! Шу одамга бағишлаб кеча ўтказамиз. Сен гапириб берасан. Мен тумандан рухсат олиб келаман...

...Бу суҳбат Асрорнинг хаёлидан кўтарилган эди. Камолотчи унутмаган экан. Лекин мавзунинг ўзгариши?..

— Мен Ломоносовнинг қанақа кашфиёт қилганини билмайман, — Асрор шундай деб ундан осонгина қутулмоқчи эди, бўлмади.

— Нега билмайсан, у зўр олим-ку?

— Кашфиётини билсангиз, ўзингиз ўтказаверинг кечани.

— Мен Ломоносовни ўқийдиган олим эмасман, мен оддий дурадгорман.

— Мен эсам оддий ўқувчиман.

— Сен Академик лицейда пишиб келгансан. Ломоносовни ўқитишмаганми?

— Ўқитишган, лекин олим бошқа, кашфиётчи бошқа, тушунсангиз-чи! У ҳеч нима кашф этмаган.

— Унда «Ломоносов ва Хоразмий» деб гапириб берасан. Гап халқаро миқёсда бўлиши керак, сен ҳам тушун.

Асрор ундан осонликча қутула олмаслигини билиб, бошқа таклиф айтди:

— Халқаро миқёсда бўлса Хоразмийдан кейин фанга катта ҳисса қўшган Беллинини айтиб берганим яхшидир?

Асрорнинг «Беллини» дейиши унга нечундир «Беруний» бўлиб эшитилиб, кескин бош чайқади.

— Нима деяпсан? Беруний ҳам ўзимизники-ку? Ундан кўра Менделеевни қўша қол.

Асрор унинг бу гапидан аччиқланди. Кейин: «Бечора, Беллини деган олим ўтганини билмаса, нима

қилсин? Тағин ҳам Берунийнинг номини эшитган экан», деб ўзини овутиди.

— Гапирадиган гапларингни қоғозга ёзиб берсанг, бошланғич ташкилотимизда ўқиб чиқардик.

— Бошланғич ташкилотингиздагилар Хоразмийни билишадими?

— Билса-билмаса, мажлисда айтиладиган гап олдиндан муҳокамадан ўтиши керак. Миллий мафкура ғоясига тўғри келадими ё йўқми, биз билишимиз шарт.

Бу шартни камолотчининг ўзи ўйлаб топган, шу баҳонада ўзининг мавқеини оширмоқчи бўлган эди. Ундан олдинги етакчининг бундай қилиқлари йўқ, аксинча, ўқувчиларни эркин фикрлашга даъват қилар, «миллий истиқлол ғоясининг асосини айнан эркин фикр ташкил этади», деб кўп таъкидлар эди.

— Мен буни эплотмайман, — деди Асрор қатъий оҳангда. — Ломоносовингизнинг ҳаётини билмайман. Агар эртага гапирадиган бўлсам, шу пайтгача Хоразмийни билмаганингларни танқид қиламан. Хоразмий билан Менделеевнинг фарқига бормайдиганларни ҳам гапираман. Бу ёқда Форобий турибди, Улуғбек, Али Кушчи...

— Тўхта, тўхта, буларни билмаслигимизга мен айбдорманми, нега танқид қиларкансан?

— Ҳамма айбдор. Буларни билмай туриб яхши билим олиб бўлмайди.

— Сен бунақа олифта гапларингни қўй! Эртага мажлисда гапирасанми ё йўқми?

— Қўлимдан келмайди.

— Унда бошланғич ташкилотга чақириб ўзингни муҳокама қиламиз.

— Мен «Камолот»ингизга аъзо эмасман-ку?

— Йўғ-е, нега ўтмадинг шу пайтгача?

— Билмадим, ҳалигача қабул қилмадингиз.

— Унда сен билан директор хонасида гаплашамиз.

— Бу ҳам яхши фикр. Сиздан олдин ҳам шундай таклиф тушувди. Биргалашиб муҳокама қиларсизлар, — Асрор шундай деб истеҳзо билан кулимсиради-да, унинг ёнидан ўтиб, бақатераклар орасига қўйилган ўриндиқ сари юрди.

Танаффустга қўнғироқ чалинганча, Асрор: «Синфга кирсамми, кирмасамми ё уйга кетаверсаммикин?»

деб иккиланди. Бир қарорга келолмай турган пайтда шошилиб келаётган Отауллага кўзи тушди. Сочининг жингалак, ўзига оро бериб юришни яхши кўрадиган Отаулла ўзини Асрорга яқин тутарди. Ҳозир шошилиб келиши ҳам шундан.

— Эй галварс, бунақа қилиғингни бошқа ўқитувчига қилмайсанми? — деди у Асрорни елкасига туртиб. — Бу география, бу йил охириги марта киради. Баҳоси аттестатга кетади-я! Шунга ўчакишасанми?

— Нима қипти? — деди Асрор елка қисиб. У ҳозир бу ҳақда гаплашишни истамасди. Шу сабабли гапини қисқа қилмоқчи эди, аксинча бўлиб, Отаулланинг гап халтасини очишга сабаб туғдириб берди.

— Босс, бу нима деганинг? Аттестатни зўр қилиб олиш керак. Институтга кираётганда қарашади ўртача баҳони.

— Биринчидан — қарашмайди. Иккинчидан — институтга унинг баҳосисиз ҳам кираман.

— Ҳа, сенга гапириш осон. Калланг бор. Аммо... хафа бўлмагин-у, сен учун кечирим сўраб қўйдим. Яқинда холасининг ўғли ўзини осиб қўйган эди, шунга сиқилиб юрибди, бугун иситма билан келибди, дедим. Сўраса, гапимиз бир жойдан чиқсин.

— Аҳмоқлардан хафа бўлиш одатим йўқ, бердим сенга ўша «беш»ни.

— Эй, менга «беш» шарт эмас, «тўрт» ҳам тешиб чиқмайди. Менга шунинг географияси керак эканми? Бразилия иқтисодини билишнинг менга сариқ чақалик ҳам фойдаси йўқ. Мен Бразилияга бориб дўкон очаманми?

— Аҳмоқсан.

— Сенга ўхшаб ақлли бўлгандан кўра аҳмоқ бўлиб юрганим яхши. Сени деб кечирим сўраб, битта гиламчага тушай деб турибман. Баткамга ялинаман. Менга қара, сен кампирингдан илтимос қилиб кўр, менга функцияларининг максимум нуқтаси, минимум нуқтаси деган гаплар керакмас. Математика қозонида минг йил қайнатса ҳам буни тушунмайман. Бунақа гапларни сенга чиқарган. Мен қарра жадвални билсам бўлди. Баткам аттестатдаги баҳога қарайдилар. У ёғини ўзлари гаплашадилар. Иқтисодиётда битта ўрин бизга нақд.

— Хўп, намуноча менга дийдиё қилиб қолдинг?

— Дийдиё қилаётганим йўқ. Ҳали адамнинг паттачилигини айтиб майна қилдинг, индамадим. Оғайнигарчиликда шунақа ўтмас кетмонга ўхшаган ҳазил ҳам бўлиб туради. Сенам менга бир оғайнигарчилик қил. Кампир сени яхши кўради. Билиминг зўрлиги учун озгина кўрқадиям.

— Бекор айтибсан.

— Бекор айтмайман. Битта савол бериб эсини тесқари қилиб юборасан-ку? Кўрқади, гапимга ишонавер. Сен унга айтиб қўй, баҳодан мени қийнайвермасин.

— Менга айтгандан кўра бирор нарса бериб қўя қолмайсанми адангнинг ҳисобидан, жа-а қўли очиқ боласан-ку?

— Кампиринг битта рўмолча ҳам олмайди-да. Олса, сенга ялиниб юрармидим. Бўпти, баткамнинг олдига боришим керак. Сенга ишондим.

Бошқа пайт, бошқа кайфият бўлганида Асрор Отауллани аямай, бу очиқ савдоси учун айтадиганини айтарди. Ҳозир бир ижирғаниб қўйди-ю, гапни ортиқча чувалаштирмади:

— Бўпти, айтаман.

Унинг осонлик билан кўнганига Отаулла севинди:

— Маладес боласан-да, босс! Менинг елкамга ўттиз бешни илишди, финг демадим, эрталаб олиб келаман.

— Қанақа ўттиз беш?

— Йиғишяпти-ку? Тўйга сен айтувдингми? Чўғини сал оширвормадингми? Синфдагиларнинг ҳам-маси бера олмайди-ку?

Бу янгиликни эшитиб, Асрорнинг кўзларидан ўт чақнаб кетди. «Айтганини қилибди-да, ахир. Менга пул йиғиб бермоқчимми? Вой бойваччалар-е!» У ғудранганича сўкиниб қўйди-да, тез-тез юриб кетди. Синфга кириб Зоирнинг ёқасидан олмоқчи эди, етиб боргунича дарсга қўнғироқ чалинди. Асрор китоб-дафтарини кўтариб чиқиб кетишга ҳам улгурмади.

13. Қайгу учун яралган кўнги

Фаввослар Қаюмнинг ўлигини сувдан чиқаришаётган дамда шаҳарнинг жануби-машриқ томонидаги бостирмасифат қурилган эски уйларнинг бирида Акуланинг «Каламуш» лақабли шогирди валаги томоша кўрсатиш билан банд эди. Деразаларининг ташқи томонига эски фанерлар қоқиб ташланганига қараганида бу уйда инсон зоти яшамасди. Акула бу хароб уйчани арзон-гаровга сотиб олганидан бери ундан эски-тускилар сақланадиган омбор сифатида фойдаланишарди. Киши назаридан нари бўлган бу уйчанинг яна бир вазифаси мавжуд эди: Акула жазога лойиқ кўрган бечора шу қоронғи хонадаги азоблардан баҳраманд бўлгач, тавбасига таянарди.

Онаси билан синглисининг фожиали ўлиmidан васвасага тушган Шавкатни тўғри шу ерга олиб келишган эди. Қуруқ сув ва нон билан тирикчилик қилаётган Шавкат бу ерга келганидан бери неча куну неча тун ўтганини билмас эди. Билгани — баъзи-баъзида бир йигит киради, сўкиб, уради. Бармоқлари учига игна санчиб азоб беради. Шавкат бу йигит кунда бир марта кирса керак, деган фикрда ўзича кун санарди. Унинг ҳисобича, бу азобхонада ўн еттинчи кун ўтириши эди. Лекин у адашганди. Чунки Каламуш баъзан кунда икки, ҳатто уч карра кириб қийнарди. Хожаси «отасининг хазинасини билиб ол, аммо қаттиқ қийнама», деб тайинлаганига қарамасдан бу нозикниҳол болага азоб бериб, унинг инграшларидан роҳат оларди. Кейин эса Шавкатнинг кафтига бир чимдим қорадори кукуни ташлаб чиқиб кетарди. Ана шунда Шавкат барча азобларини унутарди. Ҳатто унинг тез-тез кириб туришини истаб қолган эди.

Кеча Бўрон Шавкатнинг аҳволи билан қизиқиб, азоб бериш мумкин эмаслигини яна эслатган бўлса-да, Каламуш бугун ўзининг кўнгилочар ишини давом эттирди. Бу сафар қайси бир кинода кўргани — целлофан халтани Шавкатнинг бошига кийдириб қўйди. Шавкат нафас оломай, йиқилай деганда халтани кўтарди. Йигит ютоқиб нафас олди. Пешанасига совуқ тер тошди.

— Эсладингми?

Каламуш бу саволни ўнинчи ёки юзинчи марта бердими — Шавкат ҳисобига етмайди. У тўйиб нафас олишга улгурмай, бошига яна шаффоф халта кийдирилмоқчи эди, жонҳолатда:

— Бошқа жойни билмайман, — деб ингради.

— Сен айтган тунука сандиқда шимилдириқ ҳам йўқ эди, лақиллатаверма мени. Ё адангнинг пуллари қаердалигини айтасан, ё яшираётган шу сириг билан нариги дунёга гумдон бўласан.

— Пуллари ўша ерда турарди. Билмайман, балки олиб ишлатгандирлар.

— Пул топишга калласи ишлаган адангнинг бойлигини беркитишга ақли етмайдими? Эшиги қулфланмайдиган хонадаги тунука сандиқда бойлигини сақласа, сенга ўхшаган гирт аҳмоқ бўларди. Пулнинг қаердалигини синглинг билмаслиги мумкин, лекин сен биласан. Адангни пойлаб, шўртумшуғинг билан ҳид олиб юргансан. Аданг синглингга пул ҳақида бир нима демагандир, лекин сенга айтган. Чунки сен биттаю битта ўфилсан, меросхўрсан. Аданг «тап» этиб ўлиб қолса, шунча бойлиги кимга қолади?

Каламуш шундай деб Шавкатнинг бошига яна халта кийдирди-да, у то типирчиламагунича ушлаб тураверди. Шавкат чўзилиб қолай деганида халтани олиб, гапида давом этди:

— Барибир айтасан. Ҳали хуморинг тутганда айтиб қўйганингни ўзинг ҳам билмай қоласан. Мен ишни чала қолдирадиган ношуд эмасман.

Бу гапдан кейин Шавкатнинг бошига яна халта кийдирилди. Йигит ҳолсизлана бошлаганида эшик тарақлаб очилди. Бўрон Каламушнинг қилиғини кўриб, ичкарига бир қадам қўймасидан уни тепиб юборди-да, Шавкатнинг бошидаги халтани юлқиб олди. Эшиқдан оқиб кирган тоза ҳаводан йигит энтиқди. Бўрон Шавкатнинг ёнидаги курси устига назар ташлаб, бир чети учган ликопчада яримта нон, бир пиёла сувни кўрди.

— Сенга бераётган овқати шуми? — деб сўради.

Шавкат тепкидан учиб тушиб, ҳамон бурчақда букчайиб ётган Каламушга қўрқибгина қараб қўйди-ю, жавоб бермади.

— Сендан нимани талаб қилди, нимани сўради?

Бўрон бу саволига ҳам жавоб олмади. Ҳар иккала

саволига жавобни ўзи ҳам билгани учун бошқа қайтариб сўрамади.

— Ҳозир сенга овқат олиб киради. Тўйганингча еб ол. Энди сенга қўл теккизмайди. Бир нима сўраса, жавоб берма. Мен тез-тез кириб тураман, нима гапинг бўлса менга айтасан. Гапинг бўлмаса индамай ўтиравер, бу ҳам ўзингнинг ишинг.

Бўрон шундай деб чиқиб кетди. У Каламушни текшириш учун атай кирмаган эди. Ҳанифа болалари билан яшовчи уй олдидан ўтаётганида ярим очик эшикдан Жамилага кўзи тушиб қолди. Ювиниб чиққан Жамила тошойнага ўзини солиб, сочини тарарди. Ҳали ўн еттига кирмаган дуркун қиз ичкўйлақда ҳар қандай эркакнинг шайтонини қўзғатар экан, Бўрон бу ердан кўз юмиб ўтсинми? Акуланинг уйида Жамилани биринчи марта кўргандаёқ вужудида шайтон ғавғо кўтариб, «Бу лўқма сенга аталган бўлиши керак», деб васваса қилган эди. Шундан бери қизни ҳар кўрганида унга хумор назари билан тикиларди. Бу қарашнинг маъносини Акула ҳам, Ҳанифа ҳам сезишган эди. Ҳанифанинг қиз тақдиридан ташвишланишдан ўзга чораси йўқ. Қизни аммасиникига қочириб юборгиси келади-ю, аммо Акуланинг қаҳридан кўрқади. Бўроннинг қиздан умидворлиги Акулани ташвишга солмаса-да, кеча келиб, бугун ҳамма нарсага эга чиқа бошлагани рашини келтирган эди. Етти ёт бегона Жамилага Акуланинг ўзи ҳам эга чиқиши ҳеч гап эмасди. Қизнинг ўзи ҳам, ўтай онаси ҳам тақдирга тан бериб яшайверарди. Лозим пайтда истаган одамнинг жонини суғуриб олишда қўли қалтирамайдиган одамнинг бокира қизни булғаб ташлаши қийин эканми? Лекин етимлик йилларининг аянчли хотираси етим қиз ҳаётини поймол қилишдан ҳимоя қилиб турарди. У қизнинг қўлма-қўл бўлиб кетишини истамасди, бир эркакнинг жуфти ҳалоли эмас, балки шунчаки ихтиёрида яшаши унинг назарида Жамила учун бахт эди. У Каламушнинг ҳам қиз пайида юрганини биларди. Аммо бу шўртумшўқнинг гўзалга эгалик қилишини ўйлаганидаёқ раши келаверарди. Шавкат Келдиёровни бостирмага қамаганида «Отасининг сирини билиб берсанг, шу қиз сеники», деган ҳазил аралаш гапни Каламуш жиддий қабул қилиб, уриниб ётган эди.

Хуллас, ичкўйлақдаги Жамила ҳовлида бир жуфт кўз ўзига ҳирс билан тикилиб турганини тасаввур ҳам қилмасди. Бўрон индамай ўтиб кетолмади, ичкари кирди. Жамила тошойнада унинг аксини кўриб, чўчиб тушди. Ярим очиқ кўкраklarини кафтлари билан тўсди. Бўрон ундан кўзини узмай яқинлашди. Очиқ елкаларида паришон ётган соч толаларига бармоқларини юборди. Қиз сесканиб кетди, кўзларини жавдиратиб атрофдан нажот излади. Овоз чиқаришдан, қочишга интилишдан қўрқди. Ўғай онаси бу одамларнинг кимлар эканликларини ҳеч қачон айтмаган. Қизнинг ўзи қар эмас, сўқир ҳам эмас, кўраётган, эшитаётган воқеалардан хулоса чиқариб олган. Бу одамлар қўлидан ҳар қандай ёвузлик келишини билади. Шундай ёвузликлардан бири айнан ҳозир содир бўлиши мумкинлигини ўйлабоқ у ўзини йўқотиб қўйди.

Қизнинг бу ҳолати кўп йиллар илгариги воқеани Бўроннинг хотирасига солди. У пайтда номининг ўзиёқ баъзиларга кўрқув соладиган «Бўрон» эмасди. Бир гўзалнинг севиқли «Келдиёр акаси» эди. Ўшанда ҳам шу бостирмага ўхшаш харобгина хонага тасодифан кириб қолган эди. Ўшанда ҳам бу нозанинга ўхшаш гўзал эндигина ювиниб чиққан эди. Унинг жингалак соч толалари яланғоч елкага бетартиб ёйилганди. Ўшанда ҳам қиз бир сесканиб олганди. У эса соч толаларини бармоғига ўраб:

*Сенинг қора амиркон шахло кўзларинг,
Оқ шоҳидек келишган нафис юзларинг,
Анор доналаридек ширин сўзларинг
Юрагимнинг тағига заҳар солдилар.
Юрагимда чўя бўлиб ётган оловни,
Ёлқинлатиб, қулф уриб, кўкка кўтариб,
Алангасин жаҳонга сочиб солдилар... —*

деганда қиз чўчиб ўзини четга олганди. Бундан аввал ҳам ёлғиз қолишганда қучиб ўпмоқчи бўлганида гўзали: «Никоҳдан олдин тегинмайсиз», деб шарт қўйган эди. Ҳозирги четланишни ўша шартни эслатиш деб ўйлаб, у яна шеър ўқиган эди:

*Худо сизни шу қадар гўзал қилса-ю,
Яна уни севмасдан, айтнинг, бўладими?
Ҳали гунча очилиб етмаган бир гул,
Дунё кўрмай бемаҳал, айтнинг, сўладими?*

Келдиёр севгилисига атаб бундан кўпроқ, бунданда гўзалроқ шеърларни айтган, нозанини кўзларини сузиб маст бўлиб эшитган. Бу онда эса хуркак қуш каби учиб кетишга тайёр турибди.

Сабабини ўшанда айтди...

«Менга ит тегиб қўйган, энди сизнинг покиза кучофингизга арзимаيمان», деди.

Ўша итнинг ким эканини биларди. Беихтиёр равишда итга ем бўлганлар дунёда топилиб туради. Аммо бу ит бошқача, энг даҳшатлиси ҳам шу «бошқача»лигида эди...

*«Менинг кўнглим муҳаббат учун яралмай,
Қайғу-ҳасратлар учун яралган экан.
Аждодимнинг ичига қайси биттаси
Қайғу деган наслдан таралган экан?!»*

Бу сатрларни овоз чиқариб айтмади ўшанда. Қалбида қолди бу сатрлар. Қалбини куйдира-куйдира қовжиратиб ташласа ҳам тилига чиқармади. Орадан йиллар ўтди. Тарихдаги ташландиқ шаҳарлар шунча йиллар ичида қуму тупроқ остига кўмилиб кетган. Келдиёрнинг ташландиқ қалбини йилларнинг аёвсиз шамоли унут тупроқларига кўмиб ташлай олмади. Нозанинга тегишли ҳар бир воқеа, унга аталган ҳар бир сатр шеърга гард ҳам кўнмаган...

Бўрон ҳозир ўша воқеани яна эслаб, бир энтикиб олди. Лекин шеър ўқимади. У сурур ўша онларда ўлган. Қалби сурур билан нурланган йигит ҳам ўша онда ўлган. Қуш ҳадигида турган қиз ҳам бошқа... Бу сесканиш бокирага хос. У дамдаги сесканиш ўзгача эди. Бўрон энди бунинг фарқига боради...

Акуланинг уйида шимга дазмол ураётган Ҳанифа ҳовлида юрган Бўроннинг уйларига кириб кетганини кўрди-ю, юраги хатарни сезиб, потирлаб кетди. Аввалига нима қиларини билмай каловланди. У Бўрондан кўрқарди. Ҳатто Акула ҳам чўчиб турадиган одамдан у кўрқмасинми? Ана шу кўрқув уни бир неча нафас ушлаб турди. Сўнг оналик журъати устунлик келди. Дазмолни ўчиришни ҳам унутиб, шим устига қўйди-ю ташқарига отилди. Диванда енгил хуррак отиб ухлаётган Акула шарпадан уйғониб, бир кўзини очиб қаради-да, атроф бежавотирлигига амин бўлгач, уйқусини яна давом эттираверди. Ҳовлини ялангоёқ ҳолида югуриб босиб

ўтган Ҳанифа остона ҳатлаб уйга бир қадам босди-ю, таққа тўхтади.

Орқа томонда шарпа сезган Бўрон кескин ўтирилди. Кўзларини катта-катта очганича ҳансираб турган Ҳанифани кўриб, қўлини қизнинг елкасидан олмади, аксинча, «Сенга нима керак?» дегандай тикилди. Жамила эса жавдираган кўзлари билан ўтай онасига боқиб, нажот кутди. Адолат юзасидан қараганда, алҳол, Ҳанифа Бўронни маломат қилиши жоиз эди. Ҳеч бўлмаганда: «Бу нима қилганингиз, уятсиз!» деб бақирришга ҳақли эди. Аммо қани ўша адолат? Қани ўша ҳақ? Бу аёлнинг биттагина ҳақи бор: дардини ичига ютиш! Ҳозир шу ҳақидан тўла фойдаланди. Ҳамонки, ялангоёқ ҳолида югуриб келган экан, бир нима дейиши шарт эди, айтди:

— Бўйнинг узилгур! Амакингнинг шимини нега дазмоллаб қўймадинг?! Серраймай бўла қол, тез!

Ҳали ҳам кўрқув панжасида титраётган қиз ўтай онасининг бу ҳайқириғидан тамоман гангиди. Ҳанифа шу пайтга қадар қарғаш у ёқда турсин, ўтай қизига сира қаттиқ гапирмаган эди. Назарида ўтай онаси: «Бу эркакка кўз сузиб, ўзинг уйга бошлаб кирдинг!» деб маломат қилаётгандай туюлиб, йиғлаб юборди.

— Ойингни ранжитма, — деди Бўрон бармоқларига ўралган соч толаларини бўшатиб. — Онанг нақ фариштанинг ўзи-я! Бўлди, йиғлама, чиқиб амакингнинг шимини дарров дазмоллаб бер.

Бўрон изига қайтаётиб, остона ҳатлаганича қотиб турган Ҳанифа ёнида тўхтади:

— Қиз болага қаттиқроқ туриш керак. Аҳволини қара! Атрофида кўзига қон тўлган санқи буқачаларни кўрмаяпсанми? Уларга ғунажиннинг биттагина кўз сузиши етарли. Кейин вой-войлаб юрманглар.

Бу гапни эшитгач, Ҳанифанинг хаёлини «Ёмон ният билан кирмаганмиди?» деган фикр қисқа фурсатли чақмоқ нури каби ёритиб ўтди. Кейин эса: «Кўзига қон тўлган буқалардан биттаси ўзи эмасми?» деган ўй қатъийлашиб, ичида: «Бўйинг лаҳадда чирисин!» деб қарғанди.

Она-бола бир-бировларига «Энди нима бўлади?» деган маънода қараб қолишди. Қизнинг қарашида «Менинг гуноҳим йўқ», деган маъсумлик бор эди.

Ҳанифага қизнинг айбсизлиги маълум бўлгани сабабли унга бақирганидан афсусланди. Айни дамда «Кўриб қолиб, югуриб келганим яхши бўлди», деб қилган ишидан қувонди. Аста юриб келиб, ҳали титроғи сўнмаган қизни бағрига босди. Жамила ўз онаси бағридан нажот топгандай Ҳанифани маҳкам кучоқлаганича ҳўнграб йиғлайверди. Бир оз шу ҳолда туришгач, Ҳанифа: «Кийиниб ол», деди-да, уни бағридан ажратиб, изига қайтди.

Ҳанифага танбеҳ бериб ҳовлига чиққан Бўрон кўлида яримта нон кўтарган Каламушнинг бостирмага кириб кетаётганини кўриб, ўша томон юрди. Эшик тагида туриб ичкаридаги гапларга қулоқ солиб турди-да, Каламуш чегарадан чиқа бошлагач, эшикни тегиб очди.

Ҳанифа югуриб чиқиб кетганида уйқуси бузилган Акуланинг димоғига куйган латта ҳиди кириб, кўзларини очди. Тутун кучайиб, димоғи ачиша бошлагач, қаддини кўтарди-да, атрофга разм солди. Дазмол остидаги шимнинг куяётганини кўриб сакраб турди-да, электрдан узди. Эшикни очиб аввал куйган шимни, сўнг қизиган дазмолни ҳовлига отаётганида Ҳанифани кўриб, аввалига бўралаб сўкишга шайланди. Лекин хотиннинг ялангоёқ юриб келаётганига кўзи тушгач, ажабланиб ўзини тутди. Ҳанифа яқинлашгач, унинг юзига ташвиш булути соя солганини сезди. «Нима гап?» деб сўрамоқчи бўлганида этакдаги бостирмадан Бўроннинг чиқиб келаётганини кўриб сергакланди.

Акула ғазабланганида Ҳанифани бўралаб сўкарди-ю, бироқ сира урмас эди. Куйган шим билан дазмолнинг отилганини кўрган Ҳанифа ҳақоратларни эшитишга тайёр эди. Ҳатто никоҳсиз эрининг бу он дўппослаб уришини ҳам истади. Агар калтак еб, ҳаммаёғи мўматалоқ бўлиб кетса, тан азоби руҳ азобини сиқиб чиқарармиди, деган умидда эди. Умиди ушалмади. Ҳатто сўкиш ҳам эшитмай, руҳ азоби забтига олди. Ёшланган кўзларини яширишга уриниб, куйган шимни ердан олди-да, юмалоқлаб ахлат челакага тикди. Дазмолни четга олиб қўяётганида ёнидан ўтаётган Бўрон: «Дунёга ўт тушдимми?» деб пичинг қилди. Тутунга тўла уйга киргач, деразани ланг очиб юборди-да: «Ҳаниф,

қўлбола чойдан дамла», деб бақирди. Акула нима воқеа юз берганини фаҳмлагани учун ҳам сўраб-суриштирмади. Индамай кириб, диванга ёнбошлади.

— Намунча ётинқираб қолдинг, илигинг қури-яптими? — деди Бўрон заҳарли оҳангда. — Одамнинг пули кўпайса шунақа ялқовлашиб қолади, — шундай деб Акулага яқинлашди. Акула унинг важоҳатини кўриб, қаддини кўтарди. — Болани қийнамаларинг деганмидим?

— Ким қийнабди?

— Кимга буюрган бўлсанг, ўша қийнаган.

Акула: «Бўлиши мумкин эмас», деб эътироз билдиришга чоғланди-ю, «Бостирмага бекорга кирмагандир», деган ўй билан фикридан қайтди.

— Отаси мени ахлат дейдими ё демайдими, пул берадими ё бермайдими, барибир бола соппа-соғ яшаши керак. Ҳанифга тайинла: кўнгли истаган овқатни пишириб берсин. Кўнгли қиз истаса — қизини қўшиб қўйсин. Доридан ўзинг хабардор бўлиб тур. Шўртумшуқларингни унга яқинлаштирма.

— Болани бошга кўтариб юриш шарт бўлса, кўтарармиз, — деди Акула бу гап ёқмаганини яширмай. — Лекин «пул берадими ё бермайдими» деган гапингизга тушунмадим. Отасидан пул унмайдиган бўлса, шунча ҳаракатимиз нимага эди? Ё қуруқ томошами бу?

— Тошқул, ошнажон, бизнинг ишимизда ҳеч қачон қуруқ томоша бўлмаслигини ҳалигача тушуниб етмаганмисан? — Бўрон шундай деб стулга ўтирди-да, стол устида сочилиб ётган карталарни тўплаб, усталик билан аралаштира бошлади. Унинг «Тошқул, ошнажон» деб гап бошлаши қаттиқ норозилигидан далолат эканини билгани сабабли Акула сукут сақлади. Бу онда Ҳанифа чойнак кўтариб кириб, Бўроннинг фикрини чалғитди.

— Жасурбек билан бугун гаплашдингми? — деди Бўрон унга қараб.

— Ҳа. Уйни бўшатаётган экан. Эртага кўчиб боришимиз мумкинмиш.

— Кўчиб боришга шошилма. Ё бу уйинг шунчалик жонингга тегдими?

— Мен кўчаман, демадим-ку? — Ҳанифа шундай деб нажот назари билан Акулага қаради.

— Норози бўлиб берилган уйда хосият бўлмайди. Биз у уйни пуллаб, сенга ҳовли олиб берамиз. Ҳозирча бир-иккита кўрпа-тўшак олиб бориб қўй.

Ҳанифа итоаткорлик билан бош эгиб чиқаётганида остонада Қамариддинга дуч келди. Бир оз саросимадаги йигит унинг қаршидаги ташвишни уқмади. Салом бериб, ичкари кирди.

Бўрон гўё унинг кирганини сезмагандай картани икки кишига мўлжаллаб сузиб, Акулага «ўтир» деб ишора қилди. Акула ўтириб, қўлига карталарни олди-ю, шошилганича рақамларига қараб олди.

— Агар сенларга қўйиб берилса, болани ўлдириб, ҳафсала қилсаларинг терисига сомон тикасанлару, отасининг эшиги тагига ташлаб келасанлар. Эринсаларинг, ўлигини кислотада куйдириб юбора қоласанлар.

— Бунчаликка бормасмиз, биратўла балчиққа қориб юборманг.

— Хўп, унда нима қилгинг келяпти?

— Ҳукмни ўзи танлади. Боласига нисбатан пул ширинроқ экан ҳаромига. Боласининг ўлигини ҳам кўролмади сиқилиб сил бўлсин. Менга қўйиб беринг, пулни ундираман.

— Қандай қилиб?

— Бунинг йўллари кўп.

— Йўлларингни қўйиб тур. Мен бир режани пишитиб қўйганман. Гирибонидан шундай оламизки, бор мулкени ўртага ташлаганини ўзи ҳам билмай қолади.

Катталарнинг бундай суҳбатига аралашшига Қамариддиннинг ҳақи йўқ эди. Индамай чиқиб кетса яхшироқ бўларди. Лекин дардини айтмай изига қайтишни лозим топмай, столнинг нариги четида турган пиво шишаси қопқоғини очиб, ютоқиб-ютоқиб ичди. Унинг бу қилиғи Бўронга ёқмай, «Шогирдинга ақл ўргатасанми ё йўқми?» дегандай норози қиёфада қараб қўйди.

— Нима бўлди, ит қувдими? — деди Акула уни жеркиб.

— Ҳеч нима бўлмади, чанқадим, — деди Қамариддин руҳсиз оҳангда.

— Қаерда эдинг?

— Анҳор бўйидан ўлик чиқаришди, шуни кўрдим.

— Ўлик чиқаришса сенга нима?

— Уни биз...

— Нима! — Акула шашт билан ўрнидан туриб Қамариддинга яқинлашди-да, кутилмаганда юзига тарсаки туширди. — Энди шилта ишларга аралашадиган бўлиб қолдингми?

— Менмас! Болалар уриб ўлдириб қўйишди. Мутлақо тасодиф!

— Тасодифми ё тасодифмасми, мент сендан буни сўраб ўтирмайди.

— Фақат милиса эмас, биз ҳам суриштириб ўтирмаймиз. Болалар сенга қарашлими, демак, ўзинг айбдорсан.

— Изларни йўқотдим. Лекин... дискотекадаги буфетчи бор. Ишқал чиқариб қўйиши мумкин.

— Галварс! — Акула шундай деб яна бир тарсаки туширди.

— Уни барибир йўқотиш керак эди. Анави Шавкатни ҳам биларди. Кеча мент суриштирибди.

— Йўқотиш керак бўлса нега йўқотмадинг?

— Ўлдирмай... қочириб юборсак-чи?

— Сен менга ақл ўргатма. Кечкурун кўприк томонга бошлаб келсанг бўлди, бу ёғи билан ишинг бўлмасин.

— Мен бошлаб чиқмасам ҳам ишдан кейин ўзи шу йўлдан ўтади.

— Ақл ўргатма, дедим!

Учинчи тарсакидан сўнг Қамариддин бу уйни тарк этишга ижозат текканини англади. Аслида бош эгиб чиқиб кетиши шарт эди. Бироқ қайсарлиги мутеликни енга олди — пивонинг қолганини ичиб, дадил чиқиб кетишга журъат қилди.

— Шу боланг безбет бўлса ҳам менга ёқиб қолган, — деди Бўрон. — Бу билан бемалол ишласа бўлади. Томирида ўзимизнинг қон оқади.

— Ўзимга ҳам ёқади, шунинг учун қилиқларини кечиравераман.

— Буни айтмасанг ҳам биламан. Кейинги икки тарсакинг биринчисига қараганда анча енгил бўлди. Уриш ниятинг йўқ эди, ғазабинг зўрлигини менга намойиш қилиш учунгина тарсаки тортиб юбординг, тўғрими? Сендан артист чиқмайди. Акула

газабланганида нимага қодир эканини мен билсам керак, а?

Акула «Қойилман, акахон!» дегандай жилмайиб қўйиб, жойига қайтди-да, карталарни қўлига олди.

14. Алвидо, болалик

Синфга адабиёт муаллими киргандан кейин ҳам болалар дарров тинчишмади. Ўқувчиларга «бўтам», деб ширин муолама қилувчи муаллим юмшоқ кўнгилли бўлгани учун ҳам болалар дарсда ўзларини керагидан ортиқ даражада эркин тутардилар. Муаллим кўлидаги бир тўп дафтарни стол устига қўйгач, думалоқ кўзойнагини бурни учига қўндириб, болаларга разм солди-да, нигоҳини Отауллага қадади:

— Иншоларинг билан танишиб чиқдим. Бўтам, қани, бу ёққа чиқиб ёзинг-чи.

Отаулла чуқур «уф» тортиб «яна бошланди» деб минғирлади-да, эринибгина туриб, эринибгина юриб бориб, эринибгина қўлига бўр олди. Унинг бу ҳаракати айрим қизларда кулги уйғотган бўлди. У «амрингизга мунтазирман», дегандай муаллимга енгил таъзим қилганда кулги кучайди. Муаллим унинг бу қилиғига аҳамият бермагани учун кулги узоқ давом этмади.

— Қани, бўтам, «Кумуш» деб ёзинг.

Отаулла «Шунга шунча ваҳимами?» дегандай афтини буриштирди-да, қора тахтага лотин ҳарфларида «кумиш» деб ёзди.

— Пулни яхши кўрасану, аммо «Кумуш» сўзини тўғри ёза олмайсан. Биринчидан, — муаллим қўлига бўр олиб, сўздаги хатони тузатди. — «Кумуш» исм, атоқли от. Иккинчидан, «и» эмас, «у» билан ёзилади. «Ўтган кунлар» китобини ярим саҳифа ҳам ўқимаганинг аниқ, лекин ҳеч бўлмаса қўлингга бир мартагина олиб варақлаб чиққанмисан?

Саволдан Отаулланинг энсаси қотиб турганида унинг мушқулини Зоир осон қилиб қўя қолади:

— Устоз, ошнализнинг аҳволи оғир: қўлига китоб олса аллергияси тутиб қолади. Ўқишга зўрласангиз, уволига қолишингиз мумкин.

— Айни ҳақиқатни сўйладингиз, бўтам, аммо ҳазил учун дарс сўнгида алоҳида вақт ажратамиз.

Ҳозир эса ўрнингиздан тулинг. Мен сиз билан Отаулла ёзган иншони таққослаб кўрмоқчиман. Икки иншо орасида ер билан осмонча фарқ бор. Отаулланинг иншони қайси манбадан кўчирганларини ҳозир суриштирмаймиз, аммо жанобимиз «Отабек — чин муҳаббат эгаси», деб ёзибдилар. Сиз эса Кумушнинг ўлимига Отабек айбдор дебсиз. Қани, баҳслашиб кўринглар-чи, ким ҳақ?

— Китоб ўқимайдиган одам билан баҳслашиб бўладими? — деди Зоир истамайгина ўрнидан туриб.

— Унда айбловингизни исботлаб беринг.

— Исботи оддий: агар Отабек ҳар иккала хотинига адолат қилганида Зайнаб кундошини заҳарламас эди.

— Бу гапингизда жон бор. Масалага чуқурроқ ёндашилса-чи? Ижтимоий маънолар яширинмаганми?

— Буни ўйлаб кўрмаганман.

— Бу савол сизга оғир бўлиши мумкин. Шу сабабли ўзим тушунтиришга ҳаракат қилай. «Отабек — чин муҳаббат эгаси», деб тўтиқушдай такрорлаб, бир хилда иншо ёзиш анча эскириб қолган одат. Энди атрофлича ўйлаб фикр юритиш керак. Ёдингизда бўлса, Отабек жамиятнинг камчиликларини айта туриб: «Хаййа алал фалақ»ни мазористонда ким ҳам эшитарди?» — дейди. Бу доно гапга эътибор беринг: «Нажотга келинлар!» деб мазорда бақирганнинг нима фойдаси бор? Отабек ўша жамиятни мазорга ўхшатапти. Қаранг, Тошкент ҳокими Азизбек халққа чаён солиғи соляпти. Бунинг нималигини биласизми? Қайси маҳалладан ўзига қарши бир исёнчи чиқса, Азизбек уни зиндонга солади. Ўша маҳалла унга чаён териб келиб беради. Азизбек чаённи исёнчи устига ташлаб, унинг азобидан роҳатланади. Ёзувчи буларни бекорга ёзмаяпти. Ёки Юсуфбек ҳожи қипчоқ қирғини олдиан иттифоқликка чақиради. Иттифоқ бўлинмаса, миллатни хорлик кутаётганидан огоҳлантиради. Кумушнинг заҳарланиши ўша ноиттифоқлик натижаси деб тушунилиши керак. Яъни иттифоқ бўлмагани учун миллат заҳарланди. Ўзбек ойим эса қора кийди. Мен асардан шундай маъно ўқийман. Сизлар энди ёш бола эмассиз. Чуқурроқ фикр юритинг.

— Чуқурроқ фикр юритиш керак бўлса, ёш бола эмассиз, дейсизлар. Бир гап айтадиган бўлсак, сен ҳали ёшсан, бу гапларга аралашма, дейсизлар қайси бири тўғри? — деди Отаулла норози оҳангда.

— Сен ўлгунингча ҳам ёш бола бўлиб қолаверасан, — деди болалардан бири кулиб. Суҳбат жиддий маънога кўчгани учун бу ҳазилга бошқалар кулишмади.

— Отаулла тўғри айтяпти. Биз болалиқдан ўтиб бўлдикми ё йўқми? — деди Зоир муаллимга савол назари билан қараб.

— Ҳали ўтиб бўлганингиз йўқ. Энди ўтпасиз. Қилаётган ишингизга ўзингиз тўғри баҳо бера олган онингиздан бошлаб болалигингиз билан видолашасиз. Ҳа, ҳа, айнан видолашасиз! Болалиқ сизнинг хотирангизга кўчади. Вақти келиб бу хотира виждон азобига солади.

Дераза томон маъносиз нигоҳини қадаганича суҳбатни эътиборсизлик билан тинглаётган Асрор бу гапни эшитиб сесканди. Асрорни бунақа лоқайд ҳолда кўрмаган муаллимнинг кўзлари шу томон қаратилган эди. Асрорнинг назарида муаллим кейинги гапни фақат унга қарата айтгандай бўлди. Бир нафасдан кейин «Ҳали виждонинг азобидан ўлиб кетасан!» деган ҳайқириқни эшитди. Муаллим бундай бақирмайди. Овоз ҳам нотаниш. Кимники? Ўлган одамникими? Асрор кўзларини чирт юмиб олди. Муаллим ундаги ўзгаришни кўриб «Тоби йўқ шекилли?» деб ўйлаб, уни суҳбатга жалб қилмади. Гап оҳангини ўзгартирмай давом этди:

— Вақти келиб нималарнидир қўмсашга мажбур қилади. Хуллас, сизни ҳар кўйга солади. Болалиқ билан видолашишга ошиқманг. Болалиқ — ҳаётнинг асл палласи, ундан кўпроқ баҳраманд бўлишга интилинг. Асаддан кейин турли аччиқликларга дуч келасиз.

— Бунини тушундик, — деди Зоир. — Энди Отабекка ёш бола бўлиб баҳо берайликми ё...

— Хоҳишингиз. Мана сиз ва яна Отаулла. Отабекдай бўлишни хоҳлармидингиз?

— Отаулла хоҳларди. Чунки Отабекнинг отаси бой. Лекин Отаулла Отабекдай бўла олмайди. Чунки унда Отабекнинг тоза туйғулари йўқ.

Тўғри гап туққанига ҳам ёқмас экан, Отауллага ёқсинми. Тоза туйғу нима эканини аниқ билмаса ҳам бу гапдан ранжиди:

— Ҳов тоза бола, ўзинг-чи, сен ўзингни гапир.

— Мен Отабекдай бўлишим мумкин, лекин истамайман.

— Қизиқ... бунақа хулосани энди эшитишим, — деди муаллим ажабланиб. — Нима учун истамайсиз? Наҳот унда яхши фазилат кўрмаган бўлсангиз?

— Яхши фазилатлари кўп. Лекин у мени эргаштира оладиган ижобий қаҳрамон эмас. У нечта одам ўлдирди?

— Сабаби маълум-ку?

— Маълум. Лекин барибир оқланмайди. Одам ўлдирдими, тамом, у яхши одам эмас!

«Одам ўлдирдими, тамом, у яхши одам эмас!»

Бу гапни Зоир бир марта айтдими ё Асрорга тикилиб олиб такрор ва такрор айтдими? Биринчи марта гапирганда оҳанг мўътадил эди. Кейингиси акс садо каби янгради. Сўнг гурзига айланиб бошига урилгандай, товонига қадар зириллатиб юборгандай туюлди. Дарсда ўтиришга ортиқча мажоли қолмаганини англаб, ўрнидан турди-да, болаларни, айниқса муаллимни таажжубда қолдириб, чиқиб кетди. Эшикни ёпаётганида Отаулланинг: «Босс касал бўп қопти», деган гапини узоқ-узоқлардан эшитгандай бўлди.

15. Бешафқат йигит

Қамариддиннинг ичган пивоси юзига тушган уч тарсакининг захрини кеса олмади. Уйдан қазаб ўтида қовурилган ҳолда чикди. Ҳовлининг нариги бетидаги уй остонасида турган Жамилага кўзи тушди-ю «Нега тикилиб турибди, менда гапи борми?» деб ўйламади. Ярим очиқ турган қийшиқ дарвоза томон юрди. Катта кўчага бораверишдаги муюлишда турган Ҳанифани кўриб, қадамини секинлатди.

— Сизни кутиб турган эдим, — деди Ҳанифа унга тик қарашга ботина олмай. Одатда зридан бирон нарса сўрашдан аввал «Яна уришиб берсалар-а!» деган ҳадикда шу ҳолга тушарди. Қамариддиндан

ўтинчи бор эди. Йигитнинг уришиб бермаслигини, нари борса илтимосини рад этиши мумкинлигини билса-да, унга тик қарашга ботинмади.

Қамариддин бу аёлни устози ҳузурида ҳамиша мутелик ҳолида кўргани учун ҳозирги туришидан ажабланмади.

— Ишингиз бормиди? — деди совуқроқ оҳангда.

— Ишим йўқ... — Ҳанифа шундай деб титраётган бармоқларини яшириш учун қўлларини қовуштирди. — Илтимосим бор...

Қамариддин аёлнинг ҳам ҳаяжон, ҳам хавотир оловида куяётганини сизди-ю, тарсакилар аламини нари суриб, юмшоқроқ оҳангга кўчди.

— Айтаверинг, нимадан хижолат бўляпсиз?

— Бу ерда турмасдан юрайлик, бировларнинг хаёлига ёмон гап келмасин.

Онаси тенги бўлмаса-да, ёши ўтиб қолган аёл билан йигитнинг гаплашиб турганини кўриб ким қандай ёмон хаёлга бориши мумкин? Ҳанифа «бировлар» деганида Акулани ва унинг югурдакларини назарда тутган эди. Кўчадаги бегоналарнинг тўғри гаплари ёки миш-мишлари, ифво-ю бўҳтонлари ота-онаси оқ қилганидан бери уни қизиқтирмай қўйган. Бироқ уларнинг бу туришлари зрининг қулоғига етса, «Панада нималарни висирлаб гаплашаётган эдинг?» деб сиқувга олиши тайин. Нималарни гаплашганини эса унга зинҳор-базинҳор айтолмайди.

Катта кўча томон бир неча қадам босдилар. Ҳанифа мақсадни айтолмай қийналди. Қамариддин кўп тоқат қилолмай сўради:

— Тортинмай гапираверинг, қанақа ишингиз бор?

— Ишимми? — Ҳанифа шундай деб унга қараб олди. — Ойингиз яхшимилар?

Бу кутилмаган савол Қамариддинни ажаблантирди.

— Ойимми? Яхшилар, — деди-да, аёлнинг муд-даога кўчишини кутди.

— Ойингиз билан гаплашиб ўтирганингизда келин кўришни орзу қилмайдиларми?

— Билмадим... Балки... орзу қилсалар керак. Бу ҳақда гаплашмаганмиз.

— Нега? — энди Ҳанифа таажжубланди. — Сиз биттагина ўғилсиз-ку?

- Ҳа, биттаман. Бир марта гап очганларида қайриб ташлаганман. Шундан бери гапирмайдилар.
- Ойингизни бекорга ранжитибсиз. Ойингизнинг бахтли бўлишларини истамайсизми?
- Бахтли бўлишлариними? Бахтли бўлишлари фақат менинг уйланишимга боғлиқми?
- Фақат шунга эмас-ку, лекин келин туширсалар, неvara кўрсалар армонлари қолмаган бўларди-да.
- Ойимнинг армонлари бўлса, буни ўзлари ҳал қиладилар. Умуман ҳар бир одам ўз муаммосини ўзи ҳал қилиши керак.
- Ўзи ҳал қила олмаса-чи?
- Унда бу дунёда яшамаса ҳам бўлади.
- Ҳанифа Қамариддиндан бундай гапни сира кутмаган эди. Шу боис беихтиёр тўхтаб қолди.
- Гапим ёқмадими? – деб сўради Қамариддин.
- Мен сизни...
- Бунчалик шафқатсиз деб ўйламаганмидингиз? Яширманг, шундай демоқчийдингиз. Эҳтимол, шафқатсиздирман. Лекин ҳаёт мендан баттар шафқатсизроқ. Буни ўзингиз ҳам мендан яхшироқ биласиз. Биласизу, тан олгингиз келмайди. Ҳаётдаги ҳақиқатни тан олишдан кўра бошқаларни шафқатсизликда айблаш осонроқми? Сиз нега ойимнинг бахти билан, менинг уйланишим билан қизиқиб қолдингиз? Сабабини ўзингиз айтасизми ё мен айтайми?
- Айтаман... Жамила сизга ёқадими?
- Жамила чиройли қиз. Қайси йигитга тегаман, деса жон-жон деб олади.
- Ўзингиз ҳамми?
- Менми? Мен ололмайман. Уйланишга ҳаққим йўқ, буни билсангиз керак.
- Ҳаққим йўқ, деб ёш умрингизни совуриб юборасизми? Уйлансангиз нима қилишади? Ўлдиришадими?
- Ўлдиришмайди. Ўлдиришларидан қўрқмайман ҳам. Бир бошга – бир ўлим! Лекин бу оилага аъзо бўлганманми, қонунларига хиёнат қилмайман.
- Яширинча уйлансангиз-чи?
- Қанақасига?
- Домлага бориб никоҳ ўқитасиз. Тўй қилишингиз шарт эмас.
- Қизиқ таклифларни айтяпсиз, Тошқул акангиз биладиларми?

– Йўқ. Очиғини айтсам, Жамиланинг тақдиридан хавотирдаман. Бўйи етиб қолди. Ҳар хил назарли одамлар бор. Жамила ўзимнинг қизим эмас.

– Биладан, Жамиланинг ўзи айтган.

– Онаси ўлган экан... Отасига тегаётганимда «Болаларнинг бахтига зомин бўлмайман», деб қасам ичганман. Отаси ҳам ўлиб кетди. Ҳозир ҳар куни тушимга киради. Арвоҳидан кўрқаман. Болаларни бу ерга бошлаб келмаслигим керак экан.

– Отасининг қариндошлари йўқми?

– Бор. Аммаси келин қилмоқчи. Лекин Тошқул акангиз... уни сизга атаб қўйибдилар. Никоҳсиз бўлса ҳам.

– Жамилангиз мен билан бахтли бўла олмайди.

– Бахтли бўлиши шарт эмас. Ёмонларнинг қўлига тушиб кетмаса бўлгани.

– Мен яхшиманми? Ким айтди? Тошқул акангизми?

– Мен ҳам ҳаёт кўрган хотинман, одам ажратишни биламан. Жамиланинг кўнгли бор сизда, қарашларидан маълум. Наҳот сиз буни сезмагансиз?

Нега сезмас экан? Сезган. Лекин унинг қалби бу қарашларга мойил эмас. Қалб Дилфуза томон интилади. Бу интилишнинг самара бермаслигини билса-да, интилаверади. Ҳозир Қамариддин бу хотинга туйғуларини ошкор қилсинми? «Ўгай қизингиз мендан умидвор бўлмасин, Каламуш деган ҳароми пайт пойлаб юрибди, ўшанга яширинча никоҳлаб қўяверинг», десинми?

– Бошқа шаҳаргами, юртгами қочиб кетсаларинг ҳам майли эди...

Қамариддинни ўз бағрида боғлаб турган олам сир-синоати билан озгина бўлса-да хабардор Ҳанифа бу таклифининг пуч эканини ўзи ҳам билгани сабабли ишончсиз оҳангда айтди. Қамариддин аёлнинг сод-дадиллигидан кулиб қўйди.

– Бу дунё сизнинг назарингизда кенга ўхшайди. Тошқул ака учун эса бир қадам. Бир қадамда етиб олади-ю, босиб, янчиб ўтиб кетаверади. Менинг йўқотадиган нарсам йўқ. Сиз эрингизнинг арвоҳидан балоларга қоласиз. Мақсадингизни тушундим. Эртаиндин бирон гап айтарман.

«Ҳар бир одам ўз муаммосини ўзи ҳал қилиши керак, ҳал эта олмаса бу дунёда яшамагани ҳам маъ-

қул», деган ақида бўйича яшовчи йигит эрта-индин нимани айтиши мумкин? Ҳанифа бошқа йигитлардан кўра Қамариддинни инсофлироқ деб ўйлагани учун ҳам дардини ошкор қилган эди. Йигитнинг дарров ҳамдард бўлишига, Жамилани ҳимоясига олишига тўлиқ ишончи йўқ эди. Қамариддиннинг дарров кўна қолмаганига бир жиҳатдан қувонди. Таклифга ҳозирнинг ўзида хўп деса «кўзига қон тўлган буқа»лардан бири бўлиб қолмасмиди?

Агар эртами ё индингами Қамариддин таклифни қатъиян рад этса, Ҳанифанинг биттагина чораси қолади — қизни аммасиникига олиб бориб кўяди. Акула уни қийма-қийма қилиб ташласа ҳам бу ишни амалга оширади!

Ҳанифа айтадиган гапни айтиб, жавобини ҳам олиб бўлган эди. Энди бу бешафқат йигит билан ёнма-ён юришга ҳожат қолмаганди. У тўхтаб, синиқ овозда «хайр», деди-да, ўгирилиб, изига қайта бошлади. Қамариддин ҳам тўхтаб, унинг орқасидан қаради. Ёши ўттиз бешдан ошганига қарамай жозибасини йўқотмаган сарвқомат бу аёл йигитнинг назарида қаддини букиб юраётгандай туюлди. Қамариддин Ҳанифанинг дардини ҳис қила олмади.

Аёлнинг изидан бир зум қараб тургач, ўз ташвишларига андармон бўлиб, Асрор ўқийдиган мактаб сари юрди. Қўрқоқ одамдан ҳар қандай хатарни кутиш мумкин бўлгани учун Асрордан хабар олиб кўймоқчи эди.

Адабиёт дарсидан боши гангиб чиққан Асрор мактаб дарвозаси яқинида Қамариддинга дуч келди.

— Дарсдан қочдингми? — деб сўради Қамариддин унинг қизарган кўзларига тикилиб.

— Қочмадим... чиқиб кетдим, — Асрор унинг ўткир нигоҳига дош беролмай кўзларини ерга тикди.

— Нега? — деб сўради Қамариддин худди талабчан муаллим каби қатъий оҳангда.

— Хоҳламадим, — деди Асрор ўзига ўзи гапираётгандай паст овозда.

— Профессор, башарангда ранг қолмабди. Шунчалик кўрқяпсанми? Сен кўрқма. Ўзим ўтирсам ҳам сени тортмайман. Кеча кечки пайт қаерда эдинг?

Асрор унга ажабланиб қаради. Синаш учун

сўратганини англаб, ишончсизроқ оҳангда жавоб қайтарди:

— Дилфуза билан бирга кинода эдим.

— Қанақа кино кўрдиларинг? «Тоҳир ва Зухра» эмасми?

— Йўқ... «Муҳаббат синовлари-2»

— Қойилман, каллали боласан, башка деган шунча бўлади, — Қамариддин шундай деб унинг елкасига енгилгина уриб қўйди-да, шимининг чўнтагидан бир даста пул чиқариб, унга узатди: — Ғайратнинг онасига бериб қўй.

— Ўликнинг чўнтагидан чиққан пулми? — Асрор пулга қўл узатмай, аксинча, тисарилди.

— Бу билан сенинг ишинг бўлмасин, — деди Қамариддин зардали оҳангда. — Пул — давлатнинг мулки, у сувда чиримаслиги керак, билдингми?

— Мен... — буйруқни бажармаслик учун баҳона ўйлади, аммо «Нима деб бераман?» дейишдан бўлак гап тилига келмади.

— Нима десанг, де. Кечқурун дискотекада кўришамиз.

— Йўқ... — Асрор бош чайқаб, яна тисарилди. — Вақтим йўқ.

— Вақт топасан. Бирдан йўқ бўлиб қолсак, хитланишади. Кеча ҳеч нарса бўлмаган, сен бола, каллангни йўқотма. Ўзингни тутиб юр. Мен ҳаммасини болаб қўйганман. Из йўқ. Сен мактабингда профессор бўлсанг, мен у ёқдан академик бўлиб келганман. Юзта милисангга дарс бериб қўяман. Билдингми? Мендан узоқлашишни хаёлингга ҳам келтирма.

— Ғайратнинг ярасини боғладингизми?

— Яра дейдиган нарса йўқ, сал тилиб кетган. Бугун-эрта чопқиллаб кетади. Хавотир олма.

Қамариддин кўлида ҳамон ушлаб турган пулни Асрорнинг чўнтагига солиб қўйди-да, елкасига аста туртиб, «Бўпти, боравер», деб қўйди.

Кўприк атрофида югурдаклари кўринишмагач, ғашланди. Қаҳвахонага кириб бир соатдан ортиқроқ ўтирса ҳамки, болалардан дарак бўлмади. Кечгача қиладиган иши йўқ эди. Шу боис уйга бориб Ғайратдан хабар олиш мақсадида ўрнидан турди.

Тунги «муолажа» фойда бергани учун Файратнинг инграшлари камайган эди. Аммо сонда қўзғаб қолаётган оғриқ тунги қорадори кучини ҳам енгиб уни азобга солган онлардагина вой-войлаб қоларди. Қамариддин келиб, унинг ярасини қайта боғлаётганда азоби кучайди.

— Озгина чида, мана, бўлди. Пичоқ салгина тилган, бунақа яра тез битади, ваҳима қилаверма. Қамоқдалигимда битта болани тўрт марта тилиб ташлашганда ҳам бир ҳафтада юриб кетган. Бунинг икки кунлик иш.

— Ойингиз келиб қолсалар нима дейман?

— Ойим сешанбада келадилар. Келсалар ҳам индамайдилар. Менинг ишимга аралашмайдилар. Шунга келишганмиз. Аралашсалар кетиб қоламан. Шунисидан қўрқадилар. Ёмон бўлса ҳам ўғилнинг бори яхшида, а?

— Меникига хабар бериб қўйиш керак эди. Асрорни топиб айтинг, мусобақага кетган деб қўйсин. Бўлмаса ойим ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб юборадилар.

— Ўзинг телефон қилиб қўя қолмадингми? — Қамариддин шундай деб телефон рақамини терди-да, гўшакни Файратга узатди: — Бухородаман, деб қўй.

Файрат «маъқул» ишорасини қилгач, шошилиб гапира бошлади:

— Ассалому алайкум, опоқи, мен Файратман. Асрор уйдаими? Мен Бухородан телефон қиляпман. Ҳа, шошилиш мусобақага олиб кетишди. Ойимга айтиб қўйсин. — Гўшакни қўйиб, Қамариддинга қаради. — Лицейга кетганмиш. Лицейда нима қиларкан? Сал томи кетиб қолганми?

— Томи кетмаган, туғилишда томсиз туғилган, — деди Қамариддин аччиқланиб. — Китоб ўқийвериш, мияси суюлиб кетган. Шалвираб юриб, ишқал қилмасайди.

— Кеча Асрор у ерда йўқ эди.

— Сен ҳам йўқ эдинг. У ерда ҳеч ким бўлмаган. Эрталаб бориб, ҳамма ёқни тозалаб қўйганман. Из йўқ. Из бўлмаганидан кейин жиноят ҳам йўқ, жиноятчи ҳам йўқ. Сен Бухорода эдинг, телефонда яхши айтдинг. Сен индинга келасан. Мен поезд билетини топиб қўяман. Ана сенга алиби! Ташвишланмай ётавер.

— Қамар ака, яна хумор тутяпти, кечасиги доза камлик қиляпти, сал оширинг.

— Бекор айтибсан! Кечаси бир сийладим.Энди бу ерда ичмайсан ҳам, ҳидламайсан ҳам. Агар мен билан доим бирга бўладиган бўлсанг ташлайсан бу қилиқларингни.

— Ўзингиз ўргатувдингиз-ку?

— Сени синамоқчи эдим, шу ерда тўхтасанг синовдан ўтганинг. Тўхтамасанг — ора очик. Қора-дори тортиш бойвачча болаларга ярашади. Сен нимангга тортасан? Қамар сенга текинга бериб турадиган аҳмоқми?

— Ишлаб узаман.

— Менга тортадиган бола керак эмас.

— Унда... ойимга озгина пул бервориш керак.

— Асрорга бердим. «Мусобақада ютди», дейди-да, а? Ойинг ҳам лақма, ишонаверса керак?

16. Уч йўл

Асрор Қамариддин билан хайрлашгач, уйига шошилди. Ҳозир у бировни кўришни ҳам, биров билан гаплашишни ҳам истамас эди. Уйда ҳеч ким йўқлигини билиб қувонди. Бу ҳолида отасининг заҳарли пичинглари у ёқда турсин, онасининг эркалашларига ҳам ҳуши йўқ эди. Чой ичгиси келиб газни ёқди-ю, чойнакни қўймай яна ўчирди. Кранга оғзини тутиб, қалқиб кетгунича сувни симираверди. Кейин нима қилишини билмай дам у уйга, дам бу уйга мақсадсиз кириб-чиқаверди. Қувват тарк этгандай бўлиб, оёқларида енгил қалтироқ тургач, хонасига кириб каравотига чўқди. Бир неча дақиқа давомида ҳаракатсиз ўтирди. Сўнг стул устидаги гитарасини қўлига олди. Аслида гитара чалиш ёки қўшиқ айтиш юрагига сизмасди, бундай нияти ҳам йўқ эди. Гитарани нима мақсадда қўлига олганини ўзи ҳам билмасди. Чап қўлининг бармоқлари биргина пардани маҳкам сиқиб турарди. Ўнг қўл бармоқлари бир-икки марта торга урилди. Бетайин овоз чиққач, кўнгли баттар ғашланиб, гитарани жойига қўйди-да, каравотига узала тушди. Шипга тикилиб ётиб, кўзига уйқу илинди. Қуш уйқуси беш дақиқага ҳам бормади. Кечаги ўлик хонасига шонилиб кириб

келди-ю, бармоқларидан қонлар оқизиб, уни бўға кетди. Асрор дод деб юборди. Ўзининг овозидан ўзи чўчиб уйғонди-ю сакраб туриб кетди. Даҳшатли туш таъсирида бир зум ҳаракатсиз туриб қолди. Кейин ваннага кириб, душ мурватларини буради. Иссиқ сув йўқ эди. Муздек сувда совқотиб қалтирай бошлагач, таъқиб этаётган даҳшатдан қутулгандай бўлди. Артиниб, меҳмонхонага чиққанида ҳам қалтироғи босилмаган эди. Катта сочиққа ўраниб ўтирганида онаси келди. Мунира ўғлининг аҳволини кўриб хавотирланди:

— Қалтираяпсанми? Ювиндингми? Иссиқ сув йўқ эди-ку? Вой болам-ей, бунақада шамоллаб қоласан-ку! — шундай деб ёнига ўтириб бағрига босди. Онанинг меҳр тафти Асрорнинг баданига югуриб, жон талвасасидан қутқарди. Негадир йиғлагиси келди. Кечаги воқеани айтиб бергиси ҳам келди. Лекин ўзини тутди. Бошини онасининг елкасига қўйиб жимгина ўтираверди.

— Вақтли келганинг яхши бўлибди. Лицейдаги устозинг қўнғироқ қилувди. Оти Маҳкаммиди? Иложи бўлса бугун учрашаркансан. Овқатланиб, бирпас дамингни олволгин, кейин бориб келарсан.

Бу хабар Асрорга хуш ёқиб, ўрnidан турди-да, отлана бошлади.

— Овқатланиб олгин, — деди Мунира илтижо оҳангида.

— Қорним тўқ. Бориб кела қоламан, — Асрор шундай деб уйдан чиқишга шошилди.

Уйдан шошилиб чиқишга чиқди-ю, юрагига қўрқув оралаб, атрофга олазарақ қараб олди. Лицейга етиб боргунича ҳамма нарсага ҳадиксираб қарайверди. Айниқса, милиционерга кўзи тушганда танасидан жони чиқиб кетгандай туюлди. Йўлда унга қараб қўйган одамларнинг ҳаммаси «Кечаги қотил сенмисан?» дегандай бўлаверди. Лицейга юмшоқ автобусда эмас, талвасанинг шалди роқ аравасида етиб борди гўё. Ўзи билган математика синфи эшигини аста очиб, ичкарига умид билан мўралади. Устози ёлғиз эди. Дафтар варақларига нималарнидир ёзиб-чизиб ўтирган Маҳкам йигитчанинг кириб келганини сезмади ҳам. Асрор ундан бир қадам берида тўхтаб, салом берди. Маҳкам бошини кўтариб, шогирдини кўрди-ю, қувониб ўрnidан туриб кетди.

— О, Асрор! Бугун келишингни жуда-жуда хоҳлаган эдим, лекин кутмовдим, — шундай деб Асрорни қучоқлади. — Нега чақирганимни биласанми? Мен сенга «Эйнштейн — 21» деган тахаллус бермоқчиман. Кел, мана бу ерга ўтир ва менга эътироз билдирма. Эҳтимоллик назариясини ўрганиш йўллари ҳақидаги фикрларингни қаерда айтганимни биласанми? Университет илмий кенгашида! Ҳа! Аввалига фикр сенга, яъни оддий ўқувчига тегишли эканини айтмадим. Энг зўр олимлар ҳам қойил қолиб, мени келажаги порлоқ буюк математик, деб мақташди. Кейин сени айтувдим, анқайиб қолишди. Бунақа зўр воянинг лицей ўқувчисидан чиқишини кутишмаганда.

— Собиқ лицей ўқувчисидан, — деб изоҳ берди Асрор армонли оҳангда.

— Ҳечам собиқ эмассан, — деди Маҳкам йигитчанинг кўнглини кўтариш мақсадида. — Кузда яна келасан. Аданг билан гаплашамиз. Бир марта чекиндим. Энди бўш келиш йўқ. Чилдирма чалиш учун лицейни ташлаш шарт эмас. Хуллас, қолганини эшит: олимлар диссертациямнинг бир бобини шу масалага бағишлашни лозим кўришди. Шунда нима бўлади, биласанми? Диссертациям номзодлик эмас, докторлик даражасида қабул бўлар экан.

Бу янгиликни эшитгач, Асрор армонини ҳам, таъқиб этаётган ташвишларини ҳам унутди. Кўзларида шодлик учқунлари ёнди:

— Зўр! Қойилман сизга! — деди Асрор фахр билан.

— Менга қойил бўлма. Мен уларнинг таклифини қабул қилмайман. Янги боб қўшмайман. Чунки бу ғоя сеники. Вақти келиб уни ўзинг ниҳоясига етказасан. Мен диссертациямга ўзимнинг ақлимдан чиққан гапларни қўшаман.

— Унақа қилманг. Ахир бирданига докторлик ёқлаш катта бахт-ку?

— Ҳа, бахт. Лекин менга ўзимнинг бахтим керак, сеники эмас.

— Бу ғоя сираям меники эмас, сизники, менга керак ҳам эмас. Мен барибир математика билан шуғулланмайман.

— Бекор айтибсан! Нима, ашулачи бўлмоқчи-

мисан? Атрофингга қара, тиқилиб ётибди ашулачи. Биласанми... туғилиши билан киндигини кесиб микрофонга улаб қўйишяпти. Яна ҳаммасининг юлдузлигини айтгин! Бечоралар овозлари хасталаниб йўқ бўлиб қолишидан чўчишмайди, ашула пайтида микрофон ўчиб қолишидан кўрқишади. Сенам ўзингни шунақа деб ўйлаяпсанми? Йўқ, сен битта-гинасан!

— Математиклар ҳам кўп. Шу ернинг ўзида уч юзтаси ўқияпти, — деб эътироз билдирди Асрор.

— Мингта, миллионта ўқиши ҳам мумкин. Эйнштейннинг болалигида ҳам атрофида юзлаб болалар ўқиган, — устоз эътирозга шундай эътироз билан жавоб берди.

— Маҳкам ака, хафа бўлманг, мен совуб қолганман.

— Сенинг ёшингда бунақа ҳолатлар ўткинчи бўлади. Мен сенга ҳозир тушунтириб бераман. — Маҳкам ўрнидан туриб қўлига бўр олди-да, шакл ва ҳарфларни чизиб тушунтира бошлади. — Сен мана бу ерда турибсан. Сенинг рўпарангга учта йўл бор: «икс», «игрик», «зет». «Икс»нинг йўлбошида битта оқ шайтон турибди. У сенга нима деяпти, эшитгин: «Пул топиб, ақл топмаган одамлар кўп экан, шу йўлга кир. Пул ва маишат денгизида чўмиласан. Одамлар бошингдан пуллар сочишади, аммо истаган йўриқларига солишади. Ит бўлиб вовулла, дейишса — вовуллайсан. Мушук бўлиб миёвла, дейишса — миёвлайсан, кул десалар — куласан, хўрликка чидай олмасанг ҳам куласан, кулаверасан. Қалбингда фарёд, лабингда кулгу билан «Раҳмат, аяхон!» деб таъзим ҳам қиласан. Аммо бу хорликка эътибор бермайсан. Энг муҳими — пулларини шилиб олсанг, бас!» Оқ шайтон кимга ўхшашини билмайман. Ўзинг билиб олавер.

Билмай-чи?! Устози айтаётган оқ шайтон Асрорнинг тушларига ҳам киради. Ажабланарлиси шуки, тушида кўрадигани бу оқ шайтон кўпинча адасига ўхшаб кетади. Шу сабабли оқ шайтоннинг кўзларига қараганида даҳшатга туша бошлайди. Маҳкам шогирдининг ўйга берилганига парво қилмай, гапини давом қилаверди:

— «Игрик»нинг йўлбошида қора шайтон турибди.

Унинг гаплари янада даҳшатли, эшит: «Сен эр йигитсан, шу йўлга кир, бировга эгилмайсан, аксинча, ҳамма сенга қуллуқ қилади. Ҳамма сендан қўрқиб ҳузурингда зир-зир титрайди. Нимани истасанг шунга эришасан. Озодсан! Энг муҳими ҳам шу — эркин қушсан!» Оқ шайтон йўлида хор бўлсанг ҳам тирик чиқасану, аммо қора шайтон йўлида ўлишинг аниқ. Буни «жиноят йўли» дейдилар. Лекин бу йўл сенга хавф солмайди, чунки сен ақлли боласан. Аммо эҳтимоллик деган тушунча бор бўлгани учун сени огоҳлантириш мақсадида айтиб қўйяпман.

«Эҳтимоллик назарияси қолибдими? — деб ўйлади Асрор. — Ҳақиқатга кўчиб бўлди-ку? Эҳтимоллик назарияси қачон тутаган эди? Қамарга биринчи марта дуч келганимдами? Қора шайтон — Қамарми? Ундан қўрқаманми ё яхши кўраманми?»

Асрор хаёлидаги бу саволга жавоб тополмай турганида Маҳкам учинчи йўл ҳақидаги фикрини баён қила бошлаган эди:

— Энди учинчи йўл. Бу йўл бошида ҳеч ким йўқ. Кўча ҳам ғира-шира. Бу бизнинг йўлимиз, илмнинг азобли йўли. Азобли, лекин умрнинг ҳамма лаззати шу азобда. Дам олиш нима, дабдабали ҳаёт нима — билмаймиз. Тиним билмаймиз. Нодон бойваччалар бизлардан кулишади. Ноқобиллар ҳазар ҳам қилишади. Биз эса ҳаммасига чидаб чумолидай ишлайверамиз. Ўша бойваччалар, ноқобиллар изсиз ўтиб кетишади ҳаётдан, бизнинг ишимиз эса мева беради. Сен шу азобдан қўрқяпсан. «Икс» йўли ақлинг кўзини кўр қилиб қўйган. Хўш, сен ўзинг ҳозир қаердасан? Ҳозир сен «илдиз» остидасан! Шу аҳволингга сен «нол»га тенгсан. Лекин энг юқори саноққа чиқишинг мумкин! Хўш?

— Айтганларингизни ўйлаб кўрсам майлими?

— Ўйла, яхшилаб ўйла. «Илдиз» остида қолиб кетмасанг бўлгани.

Қорага бўялган тахтага оқ бўр билан чизилган илдиз белгиси Асрорга қамоқхона дорига ўхшаб кўриниб, бир сесканиб олди. Назарида устози унга «илдиз остидасан» эмас, «дор остидасан, сени қамоқхонада шу дор кутяпти», дегандай бўлди.

Фалсафий фикрларини баён қилиб бўлгач, Маҳкам интернет тармоғидан математикага доир топган

янгиликларини гапира бошлади. Авваллари унинг бу ҳикоялари Асрорни ўзига сеҳрлаб оларди. Бу сафар устозининг овози узоқ-узоқлардан келгандай бўлди. Нималарни сўзлаётганини англай ҳам олмади. Бу ерда узоқ туropolмаслигини фаҳмлаб кетишга ижозат сўради.

Асрор Маҳкам акаси айтган машаққатлардан чўчимай учинчи йўлга кирган бўларди. Илм азобларидан роҳатланиб яшарди. Қийинчиликларидан нолимаган ҳам бўларди. Фақат аввал оқ шайтон, сўнг қора шайтон учради унга. Мана, ҳозир икки шайтон қулига айланган йигитча кўчада ҳиссиз равишда кетиб боряпти...

17. Зиндондаги икки йигит

Шавкат азобларнинг темир панжасидан ўзини ким кутқариб олганини билмайди. Ҳарҳолда бу қоронғи хонага банди этиб қийнаётган шумшук йигит бир тепки еб учиб тушгач, анча меҳрибон бўлиб қолди. Аввало тотли таом келтирди. Хумор забтига ола бошлаганда кўрқа-писа илтимос қилган эди, эм игнасидаги бу роҳат ҳам муҳайё этилди. Шундан сўнг онаси билан сингисининг қонли гавдаси кўзига кўринмай қолди. Отаси олдидаги кўрқув ҳам чекинди. Шунда у: «Барча даҳшатни тушимда кўрган эканман», деган тўхтамга келди. Фақат бу зиндонда ётиши сабабини англамади. Англашга кўпам уринмади. Меҳрибон одамнинг марҳаматига етишганидан қувониб, қоронғилик қаърида ётаверди. Дорининг қуввати билан қанча ухлаганини билмайди. Бирвақт кимдир оёғини босиб олди-ю, оғриққа чидолмай вой-войлаб юборди. Ўша кимдир:

- Бу лаҳадда тирик одам ҳам бор экан-ку? — деди. Овоз танишдек туюлди.
- Ким бор бу ерда? — деб сўради ўша овоз.
- Мен, — деди Шавкат.
- Кимсиз?
- Шавкатман.
- Шавкат? «Фирдавс» деган дискотекага бориб турармидингиз?
- Ҳа, қаердан билдингиз? Овозингиз танишга ўхшаяпти.

— Овозим ҳам таниш, ўзим ҳам танишман.
Буфетчиман.

— Буфетчи?

— Ҳа, сизни элик олти мингта қарз қилиб қўйган
буфетчиман.

— Бу ерда нима қиляпсиз?

Буфетчи бу ерга нима учун келиб қолганини
ўзи ҳам билмас эди. Шу боис Шавкатнинг саволи
бемаъни туюлиб пичинг қилди:

— Қарзимни қистаб келдим.

Шавкат пичингни тушунмай довриради. У фақат
буфетчидан эмас, яна кўпчиликдан қарздор эди. Ке-
йинги пайтда қарзини қистайдиганлардан беркиниб
юрадиган бўлиб қолганди. Шу қоронғи овлоқда ҳам
қарз сўралиши унинг ҳушини учирди.

— Ҳозир беролмайман, бир ойдан бери бу ерда
эзилиб кетдим.

— Нима деяпсиз? Қанақасига бир ой? Йўқол-
ганингизга ҳали бир ҳафта бўлгани йўқ-ку?

— «Йўқолганингизга» дедингизми? Мен йўқол-
димми? Мени бу ерга ким олиб келди?

— Томингиз кетганми, мен қаердан билай?

Зардали оҳангдаги бу жавобдан кейин Шавкат
ўйланиб қолди. Чиндан ҳам буфетчи қаердан
билсин? У ҳамма нарсани бир четда туриб томоша
қиларди. Беркитиб ароқ қуйиб берарди, зарур бўлиб
қолганда қуруғидан топиб берарди. Азроилнинг
жиянларига бу одам эмас, Қамариддин рўпара қилган
эди. Ҳа, эслади! Қамариддин! У жуда меҳрибон эди.
Ялентирмасди, қарзга дори бериб турарди. Қарзини
қистаб қийнамасди. Бу масалада Шавкатнинг бой-
вачча оғайнилари хасислик қилишди. Иккитаси
дўппослаб урди ҳам. Биттаси қарзни уч кун ичида
тўламаса, қотил ёллаб ўлдириб кетишга ваъда
қилганида яна Қамариддин жонига ора кирган эди.

— Аданг бой одам-ку, ўзингни қийнамай сўраб
ола қолмайсанми? Калтак еб юраверасанми? — деган
эди.

— Адамдан қишда қор сўрасам ҳам бермай-
дилар... — деганди Шавкат алам билан.

Қишда қор сўраса бермайдиган одамни хасис
дейдилар. Бундай хасисдан пул ундириш йўлини
ҳам Қамариддин ўргатди: «Бир яхши одам сенга

ёрдам бериши мумкин. Уйингда ҳеч ким йўқ пайтида адангининг пўлат сандиғини унга кўрсатиб қўйсанг, ҳамма балолардан биратўла қутуласан. Ўша одам ўла-ўлгунингча сени дори билан таъминлаб туради. Адангдан кўрқма, уйда из қолмайди, сен аралашганингни билмайди». Бу осонгина иш бўлса ҳам анчагача кўрқиб, кўнмай юрди. Бироқ кун ўтган сайин дўппи тор келавериб, бир томондан дўппосланиш, иккинчи томондан ўлим кўрқуви талвасага солди. Ҳатто ҳамиша тантилик қиладиган Қамариддиннинг ўзи ҳам қарзларини эслатиб, исканжага ола бошлади. Хумордан эзилиб турганида дори бермай, таклифини такрорлади. Шавкат чорасизлигини англаб, рози бўлди. Қамариддин аввалги гапларида Шавкатни балолардан қутқарувчи кишини «яхши одам» деб таърифлаган эди, юзма-юз таништиргач: «Буларни лақиллатишни ўйлама, бу одамлар Азроилнинг жиянлари, алдасанг, тил тортмай ўласан», деди.

Ҳа, Шавкат энди аниқ эслади: «Азроилнинг жиянлари» деган эди. Лекин... мен уларни алдаганим йўқ-ку? Уйга олиб бордим. Пўлат сандиқни кўрсатдим. Кейин... ойим билан синглим қайтиб келишди... Нега қайтишди? Ҳа, ойим олмос кўзли янги узукларини тақишни унутган эканлар... Узукни тақиб индамай чиқиб кетишятувди-ку... Нега ўлдиришди?..»

Ойиси билан синглисининг ўлимини тушда кўрган даҳшатли воқеа деб ўзини ўзи ишонтираётган Шавкат хаёлида тикланган бу ҳақиқатдан титроқча тушди. Бу ҳам етмагандай буфетчи уни янада зўрроқ ваҳима тўрига ўрайдиган гапларни айта бошлади:

– Сизни милиса қидириб юрибди.

– Нега қидиради?

– Адангиз «Ўғлим йўқолиб қолди», деб арз қилгандир-да. Яна.. эшитдингизми ё йўқми... ойингиз билан опангизни ўлдириб кетишибди.

– Менинг опам йўқ, синглимни... ўлдиришган.

– Эшитувдингизми?

Бу саволга «Эшитмаганман, ўз кўзим билан кўрганман», деб юборишига сал қолди. Ортиқча гапирмаслик учун тилини тишлади. Яхши ҳамки хона

қоронғи, буфетчи унинг қўрқувдан жавдираётган кўзларини, оқарган бетларини, титраётган лабларини кўрмайди.

— Тўғриси... мен сизниям... гумдон қилиб ташлашгандир, деб ўйловдим. Бугун «анҳордан ўликни чиқаришаркан», дейишганда сиз кўз оқдимга келдингиз.

— Нега мени ўлдиришаркан?

— Мен қаердан билай? Ойингизни нимага ўлдиришган бўлишса сизни ҳам...

— Бўлди, бўлди! Гапирманг! Ҳозир бошим ёрилиб кетади!

Шавкат бошини икки қўли билан чангаллаб, хўнграб юборди.

— Ие, нега йиғлаяпсиз? Ўлдиришмаганига қувонсангиз-чи! Аслида бу лаҳадга олиб келиб ташлашганига мен йиғлашим керак. Ўлдириб, сувга отиб юборишгандан кўра бу ерга ташлашгани яхши-ку, тўғрими?

— Ўлдирилари келса, шу ерда ҳам тинчитиб юборишади.

— Бу ерда ўлдиришмайди. Қамар шипшитиб қўйди: «Индамай ўтирсанг битта ҳам тукинг тўкилмайди», деди. Дискотека ёпилганидан кейин у билан кўприккача бирга бордим. Иккита йигит қўлтиғимдан олди. Урмадиям, тепмадиям. Фақат кўзимни боғлашди. Боғлашмаса ҳам бўларди. Мен кўрганларини бировга айтадиган аҳмоққимдим?..

— Мени... ўртоқларим сўрашмадими?

— Сизнинг ўртоқларингиз борми? Ўша думбасини ликиллатадиган болаларни «ўртоқ» дейсизми? Пулингиз бўлса — ўртоқ, чўнтак қуруқ бўлса ўртоқнинг номи бор-у, ўзи йўқ. Биттаси ҳам сўрамади. Э, каллам қурсин, атрофингизда эчкига ўхшаб ликиллаб юрадиган қиз: «Шавкатни кўрмадингизми?» деб бир марта сўради.

— Қайси қиз? Заринами?

— Отини биламанми?

— Қизил шим кийиб киндигини очиб юрадингизми? — деб саволига аниқлик киритди Шавкат. Унинг бундай деб сўраши бежиз эмас. Зарина исми қиз билан ораларида севги борми ё йўқми аниқ билмайди. Куңдузи қаҳвахоналарда кўришиб

туришади. Кечлари дискотекада роҳатланадилар. Яшамоқнинг лаззатини фақат шунда деб билиш фикри уларни бир-бирларига яқинлаштириб қўйган. Ота-оналари уларнинг муносабатларини «муҳаббат» деб фаҳмлаб, никоҳлаб қўйган тақдирларида ҳам «оила» деб аталмиш муқаддас тушунча борлигини англамай, нафсга банди ҳолларича яшайверган бўлар эдилар. Зарина Шавкатнинг гиёҳвандлик балосига гирифтор эканини биларди. Лекин бой одамнинг ягона ўғли эканлиги унинг ҳушини олиб қўйганди. Ҳозир Шавкат уни соғингани учун эсламади. Зарина қайси бир таниши орқали унга беминнат пул топиб беришга ваъда қилганди. Қиз ўша пулни топган бўлса суриштиргандир, деб ўйлади. Уларнинг аҳду паймонидан беҳабар буфетчи Шавкатнинг бу саволига энсаси қотиброқ жавоб қайтарди:

— Дискотекага ҳижобда келадиганлар йўқ-ку, ҳаммасининг киндиги очиқ, сизга тегишлиси қайси бири, билмайман.

Шавкатнинг гарданида санчиқ туриб, инграб юборди.

— Ҳа, нима бўлди? — деб сўради буфетчи.

— Бошим оврияпти, — деди Шавкат инграганича.

— Қорнингиз очгандир, мен ейишга у-бу олволган эдим, — буфетчи шундай деб елим халтасини титкилаб, орасига колбаса қўйилган нон олиб узатди.

— Керакмас. Менга қуруғидан топиб беринг.

— Жиннироқмисиз? Мен ёнимда олиб юрадиган аҳмоқманми? Шунча кундан бери нима қиляпсиз?

— Бошқа чидолмайман, ундан кўра ўлиб кетганимиз минг марта яхши, — деди Шавкат бу ерда керагича таъминлаб турилганини яшириб. Буфетчи марҳамат қилиб берган тақдирда ҳам ҳозир ҳидламай, «қора кунимга яраб қолар», деб яшириб қўймоқчи эди.

— Ўлсангиз ўзингиз ўлаверинг, менинг яшагим келяпти. Энди ўйлаб қарасам, сизнинг касрингиз туфайли бу ерга келиб қолганга ўхшайман. Яна сизни деб ўлиб кетишим керакми? Йў-ўқ... ўладиган аҳмоқларданмасман.

— Бу ерга қамашгани менинг касримга бўлса, менга раҳмат денг. Булар тегишмаса барибир милиса олиб бориб қамарди.

— Милиса қамаса сабабини айтарди. Неча йил ўтиришимни ҳам билардим. Мен сизни яхши биладиган гувоҳман. Милисанинг кўлига тушишим мумкинмас.

— Гувоҳ бўлганингиз учун ҳам булар бошингизга ит кунини солиб, кейин ўлдириб юборишади. Шунинг учун қочишни ўйлашимиз керак. Ё бирга қутуламиз ёки бирга ўламиз.

Шавкат бу зиндондан қочишни режалаштириш у ёқда турсин, ҳатто ўйламаётган эди. Ҳозирги гапи ҳам беихтиёр тилидан учди. Бу ердан қоча олгани билан отасининг қаҳридан қутулиши мумкин эмаслигини билгани учун ихтиёрини тақдир ҳукмига топшириб қўя қолганди.

— Ўлимдан гапираверманг. Жонимга тегдингиз! — деди буфетчи жеркиб. — Мен қочсам, бошпана бериб, ҳимоя қиладиганларим бор. Сизни ким бағрига олади? Ёмғирдан қочиб, дўлга тутилмай-сизми?

* * *

Шавкат Бердиёров Каламуш назоратидаги ҳибсда жонини сақлашни ўйлаётган дамларда Акмал Бердиёров ёш хотинини кутилажак ҳамладан асраш ташвишини қиладиган эди. Ўтган кузнинг адоғида фирмаси жойлашган туманда гўзал маликалар кўригини ўтказиш тайёргарлиги бошланиб, ҳомийлик қилишини сўраб безор қилиб юборишди. Ҳомийнинг марҳаматига кўз тиккан ташкилотлар кўп, тадбирлар ундан-да кўп бўлгани сабабли Акмал бунақа ишлардан ўзини тортиб юарди. «Туман маликаси» кўригини ўтказмоқчи бўлганлар усталик қилишиб, уни ҳакамлар ҳайъатига раис этиб белгилашгач, тадбир харажатларини фирмаси ҳисобидан қоплашга мажбур бўлди. Аввалига пулларини шамолга совургандек ачиңди. Кейин чиройли қизлар даврасига кўзи тушгач, ўзини жаннат хурлари кучовида кўргандек ҳузурланди. Бу кўрик Европа ёки жаҳон миқёсида ўтадиган тадбирлардаги каби беҳаё бўлмаса-да, қизларнинг жозибаси ақлни олгудек эди. Қизи кўрикда дугонаси ҳам қатнашаётганини айтиб, «Ўртоғимга биринчи ўринни олиб беринг», деб илтимос қилганида айнан шу қизга ошиқ

бўлиб қолишини ўйламаганди. Қизининг дугонаси биров қўлламаса ҳам ғолибаликка асосий даъвогар эди. Оқибатда у янги йил арафасида «Туман маликаси» мартабасига етишиб, Наврўз арафасида эса Акмалнинг маликасига айланди. Бу янгиликни қанчалик яширишга уринмасин, хотини хабар топиб жанжални бошлади. Унга қизи қўшилди. Акмалнинг ўрта ёш бирон аёлга эмас, қизининг дугонасига ишқи тушиб қолганига уларнинг чидашлари қийин бўлди. Жанжал кучая бошлагач, маликасини олди-ю, денгиз соҳилига жўнаб қолди. Ҳузурбахш оромгоҳда уч-тўрт ой дам олишни мўлжаллаган эди. Уйдаги фожиани эшитиб, маликасини ўша ерга ташлаб келмоқчи, жанозани ўтказиб яна қайтмоқчи эди. Аммо эрка хотини бу таклифга кўнмади. Уйдан узоқ жойларга биринчи марта чиққани учун ёлғиз қолишга қўрқди. Акмал унинг эркаликларига тобе бўлгани учун бу хоҳишига қарши чиқолмаган эди. Хотини билан қизининг ваҳшиёна ўлдирилиши, ўғлининг ўғирланиши унга тасодиф бўлиб туюлмади, балки асосий бало селининг бошланишидан дарак берди. Шунда маликасини денгиз оромгоҳига ташлаб келавермаганидан афсусланди. Ўғлини озод қилиш учун пул талабида телефон қила бошлаганида у бало сели қай томондан ёпирилишини англади. Хотини билан қизи ўлдирилди, ўғлининг жони ҳам унинг қўлида. Шу билан чекланадими? Маликасига чанг солмайдими?

Бало селининг ёпирилишини йигирма йилдан бери кутади. Бу кутиш ўқтин-ўқтин қўзғаб, азобга солувчи тиш оғриғи каби эди. Кейинги кунлар ичи бу «тиш оғриғи» кучайди, омбурга муҳтож бўлиб қолди. Акмал арқонни узун ташламоқчи эди, чидолмади. Охири ёрилди, телефонда пул талаб қилган одамга: «Менга қара, ҳароми! Хўжайинингга айтиб қўй: ахлат эди, ахлатлигича қолибди. Мен хўжайининг билан гаплашаман. Йигирма йилдан бери кутяпман гаплашишни. Ўрлимни... ўлдирсаларинг ўлдираверинглар. Мендан бир тийин ҳам ололмайсанлар!» деб бақириб берди. Атайин «ахлат эди», деди. Унинг ёшлиқдаги лақаби «ахлат» экани фақат Акмалга маълум. Акмал бу билан «Сенинг келганингни билдим, эркак бўлсанг, энди юзма-юз бўл», демоқчи эди.

Қотиларни кидираётган милиция ходимлари унинг оиласи билан қизиқишлари табиий. Гўзаллар кўриги-ю маликага эга чиқиши ҳам уларнинг эътиборларидан четда қолмайди. Маликасининг бу ишларга мутлақо алоқаси бўлмаса-да, ўз тиллари билан айтилганда «суҳбатга», аслида эса терговга чақиришлари тайин. Акмал эса буни истамайди. Демак, эрка хонимни икки томондан бўладиган таъқибдан асраши шарт.

Денгиз соҳилига «она-болани ўлдириб кетишди», деган хабар етганида унинг кўз олдига хотини ва ўғли келганди. Қизининг ўлими унинг учун кутилмаган зарба бўлди. Ўғли билан хотини орасидаги зиддият йил ўтгани сайин кучайиб бораётган эди. Хотини ўғлининг юриш-туришидаги иллатлар ҳақида гапирганда буни ўғай онанинг ортиқча инжиқликлари, деб аҳамият бермасди. Айниқса, ўғлининг гиёҳвандлигини айтганида «Ўғайлигингни қачон йиғиштирасан», деб сўкиб берганди. Ўғлининг қандай балога гирифтор эканини тан олиши қийин бўлди. Уни бу балодан қутқариш чорасини бошлашга эса шошилмади. Уйдаги фожиани гиёҳванд ўғил ва ўғай она можароси оқибати деб ўйлагани учун ҳам дастлаб кулфатдан эзилмаган эди. Қизининг ўлиmidан ҳасрат чекди. Бироқ эрка маликасининг тақдирини ўйлаш у учун муҳимроқ бўлди.

18. Имконият

Бу дискотеканинг асл эгаси ким эканини кўп одам билмас эди. Ҳавас қилса арзигулик мансаблардан бирини эгаллаб турган бели бақувват одам саҳна пардаси ортида турувчи кўғирчоқбоз каби барча ишларни жиянлари орқали бошқарарди. Марҳум акасидан ёдгор бўлиб қолган эгизаклар унинг итоаткор кўғирчоқлари мақомида эдилар. Меҳрибон амаки сифатида жиянларимни институтда ўқитдим, деб фахрланиб юраверди. Аммо амакилари ҳимматидан баҳра олган Ҳасан ва Ҳусан тўрт йил давомида қайси институтда, қайси илмни эгаллаганларини ўзлари ҳам дуруст фаҳм этмай диплом олдилар. Касблари «иқтисодчи муҳандис» эканлигини дипломдаги ёзувга қараб билиб, «Энди

бу ёнига нима қилдик?» деб туришганда дискотека қурилиши ниҳоясига етди-ю бу муаммо ҳам хамирдан қил суғургандек осонгина ҳал этилди. «Қўғирчоқбоз» амакининг ихтиёри билан Ҳусан бошлиқ, Ҳасан эса унга ёрдамчилик мартабасига лойиқ кўрилди. Ёш эътиборга олинса, бир неча дақиқалик катта бўлгани учун Ҳасан бошлиқликка муносиб эди. Аммо кўпни кўрган амакига бу жиянининг ювошлиги маъқул эмасди. Ҳусандаги бетгачопарлик ва ғайрат амакида кўпроқ ишонч уйғотди.

Бошлиқ мартабасидаги Ҳусан ювош акасининг ишларидан доимо ранжиб юрарди. Бугун ҳам шундай бўлди. Эрталаб келди-ю, дискотека майдончасининг тозаланмаганига кўзи тушиб, фиғони фалакка учди:

— Одамлар қани, буфетчи галварс қани? Шу пайтгача ҳамма ёқнинг исқирти чиқиб ётадимми?

— Ҳали вақт эрта-ку, келиб қолишар, — деди Ҳасан укасининг вазабланишига тушунмай.

— Мен келганимда ҳамма ёқ топ-тоза бўлиши керак, демаганмидим?

— Бугун вақтлироқ келиб қолдинг-да.

— Қачон келишни менинг ўзимга қўйиб бер. Одамларининг ҳаммаси ўзинга ўхшаган дангаса. Битта қолдирмай ҳайда ҳаммасини, талтайиб кетишибди. Қорни тўйиб қолгандир-да. Буфетчингни солиқчилардан олиб қолган эдим. Харажатини ундириб, кейин ҳайда.

Вазаб қоясида туриб акасига заҳрини сочаётган Ҳусан эшикни очиб дадил кириб келаётган нотаниш йигитни кўрди-ю гапдан тўхтади. Кўча йигитлари каби ўзини у ён-бу ён ташлаб келаётган Талъатга тикилиб қаради. Танишдек туюлди-ю, бироқ қаерда кўрганини эслай олмади. Талъат яқин келиб салом бергач, истамайгина алик олди-да:

— Нима дейсан, укаҳон? — деб сўради.

— Менга шу ернинг хўжайини керак эди, — деди Талъат унга тик қараб.

— Гапинг борми, айтавер. Менман хўжайин.

Талъат хижолат бўлгандай қайта салом берди-да, кўришмоқ учун қўл узатди:

— Ишга кирмоқчи эдим, — деди илтимос оҳангида.

— Бу ер мардикор бозорими? Ҳеч қанақа иш йўқ, — деди Ҳусан жеркиб.

— Жаҳл қилманг, акахон, иш йўқ бўлса йўқда, лекин олсангиз ёмон ишламасийдим. Кўчада қоладиган йигитларданмасман.

Ҳусан жавобини қўпол тарзда берган бўлса ҳам, Ҳасан кеча «Мерседес»да келган йигитни таниди. Талъат бурилиб кетмоқчи бўлганида тўхтатди:

— Қўлингдан нима иш келади? Аввал ҳам ишлаганмисан? — деб сўради.

— Ҳозир ишламасдан яшаб бўладими, акахон?

— Кеча оқ «Мерс»да келмаганмидинг?

Талъат «Мерс»да келганимни кимдир кўргандир, деб жавобга тайёрланиб қўйган эди. Фақат хўжайинларнинг дастлабки учрашувдаёқ бундай саволга тутишларини кутмаганди. Шунга қарамай довираб қолмади:

— Келгандим, — деди дадил. — Мен доимо оқ «Мерс»да юраман.

— «Мерс»да юрадиган додахўжа бунақа дискотекада нима қилмоқчи? — деб сўради Ҳусан пичинг билан.

— Қўлимдан кўп ишлар келади, — деди Талъат унинг пичингига аҳамият бермай. — Ўтиргунимча шунақа дискотеканинг «томи» эдим. Сизлар мендақаларни «танк» ҳам дейсизлар, шекилли?

— Нима? «Ўтиргунимча» дедингми? Нега ўтиргансан? — деб сўради Ҳусан бу сафар зардали оҳангда.

— Айтдим-ку, «танк» эдим, деб. Бир-икки сўтак галва кўтариб қолган эди. Сал қаттиқроқ эзиб қўйибман. Олти ой ўтирдим, кўп эмас.

— Қайси дискотекада ишлагансан?

— Қаршида «Симурр» дегани бор, бундан сал каттароқ. Эшитганмисиз ё бориб кўрганмисиз?

— Эшитмаганман. Хужжатларинг борми?

— Бўшатиладим ҳақидаги хужжат бор, — Талъат шундай деб шимининг чўнтагидан тўрт букловлиқ қоғоз олиб Ҳусанга узатди. — Эрта-индин паспортимни беришади. Бу ёғи пишиқ, хавотир олманг.

— Паспорт олганингда келасан.

— Акахон, хафа бўлмангу, мен битта жойга икки марта салом берадиган ғариб эмасман.

Талъат шундай деб бурилганда яна Ҳасан тўхтатди:

— Майли, фақат бутун-эрта тозаликка қараб турасан.

Акасининг бу ўзбошимчалиги Ҳусанга ёқмай бош чайқаган эди, Ҳасан мақсадини англатди:

— Баҳонада синаб оламиз, — Ҳусан «билганингни қилавер» деган маънода жаҳл билан қўл силтагач, яна Талъатга қаради: — Эшитдингми, отинг нимаиди?

— Асли отим Сухробу, лақабим Болтавой эди, сизам Болтавой деяверинг.

— Шартимга кўнсанг, гапни кўпайтирмагину, ана, супургини ол. Бошқа нарсага тумшуғингни суқмай тур. Биров суриштирса, мардикор бозордан келгансан, билдингми?

Кеч тушганда Соли Муродов дискотекага келди. Аввалига соҳил томондан туриб кузатди. Ўйин ҳали қизимаган. Ёшлар бирин-сирин келиб туришибди. Капитан буфетчи билан икки оғиз гаплашиб олиш мақсадида дискотекага кирди. «Мама роза»нинг телефонини бермоқчи бўлган йигит бу сафар унга яқинлашмади. Бироқ Соли Муродов буфетнинг ёпиқлигини кўриб, ичкари томон юрмади. Бир четда туриб рақсга тушаётганларни кузатаётган Талъатга кўзи тушди. Талъат ҳам унга қараб қўйди-ю, эътиборсиз тураверди. Дарвоза яқинидан ўтаётган Ҳусанга Соли Муродовнинг атрофни кузатаётгани ёқмай, унга яқинлашди:

— Келинг, акахон?

— Буфет очилмабдими? — деб сўради Соли Муродов.

— Буфетчи касал, нима эди?

— Тунови куни қарзга юзта ичиб кетувдим, омонатини бера қолай деб киривдум.

— Нима деяпсиз, бизда унақа юзта-юзта бўлмайди. Кайф устида адашгандирсиз?

— Шунақамикин? Майли, унда узр. Қариликнинг бошланишида одамнинг эси шунақа кирарли-чиқарли бўларкан.

Капитан шундай дегач, изига қайтди. Дарвозадан чиқар пайтида Ҳусаннинг: «Нимага анқайиб турибсанлар, қаланғи-қасанғи кириб келса ҳам оғизларингни очиб тураверасанларми!» деган танбеҳини эшитди. Ташқарига чиққани билан дарров кетгиси келмади. Анҳор соҳилига борди. «Сув — аслида тириклик манбаи. Лекин зулмкорларнинг ҳаракати

билан кимларнингдир жонини олади, — деб ўйлади у. — Яна кимларнингдир жиноятларини яширишга хизмат қилади. Агар бизга хабар берилмаганида мурдани балчиқ босиб ётаверарди. Авваллари баҳорда сув тўсилиб, анҳорлар тозаланарди. Ҳозир бу ҳам йўқ...»

Орқа томонда шарпа эшитилиб, ўтирилди. Талъатни кўриб, ажабланди:

— Нега келдинг? Сени чақирмаган эдим-ку?

— Зарурроқ гапингиз бордир, деб ўйлабман.

— Сенга аниқ вазифа юкланган.

— Бажаряпман. Ишга кирдим ҳисоб. Лекин шу ишим ўзимга эриш туюляпти.

— Нега?

— Бунақа усул йирик жиноятларни фош этишда қўлланилмайдами?

— Йирик дедингми? Бир одамни ўлдириб сувга ташлаб юборишни сен ўқиган академияда майда иш деб ўргатишганми? Унда йириги қанақа бўларкин? Биз бир эмас, икки қотиллик изини шу ердан излаяпмиз-ку? Эҳтимол, кўзингга бу ердагиларнинг ҳаммаси қотил бўлиб кўринаётгандир?

— Унчалик эмас, — деди Талъат устозининг асабийлашганига тушунолмай.

— Унчалик эмасми? Унда сен диққат билан кузатавер. Булар орасида адашиб, санқиб юрганлари топилади. Биз уларни ҳам тўғри йўлга солишимиз зарур. Бу ҳам майда иш эмас.

— Тушунмадим? Биз тўғри йўлга соламизми? Менингча улар тўғри йўлга тушишмаса керак. Шартта-шартта обориб қамаш керак. Қотилларни эса шартта отиш керак. Шунда тартиб бўлади.

— Нима дединг? Мени ҳайрон қолдирдинг-ку, укам? Сенда жиноятчига нисбатан фақат нафрат бор экан-ку? Яхшилик билан ол: бу нафрат ҳақиқат йўлига ҳамisha тўғаноқ бўлиб туради. Хатосини англаб, тўғри йўлга қайтиш ниятидаги жиноятчилар шу нафрат туфайли ҳаётдан аламзада бўлиб қоладилар. Кейин қайта-қайта ўч олишга киришадилар. Сен ёшсан, ишни энди бошляпсан. Бу нафрат сенга қайдан юқа қолди? Сенга жиноятни очиш усулларида сабоқ беришибди-ю, жиноятчини тўғри тушунишни ўргатишмабди.

— Соли ака, жиноятчини тўғри тушуниш, таҳлил қилиш олимларнинг иши-ку?

Айни чоғда йигит билан фикр олишиш нияти бўлмаса-да, Талъатнинг бу эътирози Соли Муродовни баҳсга киришишга мажбур қилди.

— Бу ишда ҳамма олим бўлиши керак. Сен урушни кўз олдинга келтиргин: рўпарангда ашаддий душманлар билан бирга урушни истамаганлар ҳам бўлади. Жанг майдонида ким душман, ким адашган — ажратиб ўтирилмайди. Жиноят оламида ашаддийлари бор, улар раҳм-шафқатга арзишмайди. Лекин адашганлар кўп-ку? Бу оламга зўрлаб олиб кирилиб, ушлаб турилганлар ҳам бор-ку?! Сенинг назариянг бўйича уларнинг барчасини бараварига ўққа тутсак, биласанми нима бўлади? Биз уларнинг тўғри йўлга тушишларига имкон яратиб беришга мажбурмиз.

— Сизга қаршилиқ қилиш ниятим йўқ. Лекин хафа бўлмангу, айтганларингиз соф илмий назария. Хўп, биз уларга имкон яратиб берамиз. Улар-чи? Улар тўғри йўлга тушгунларича ўғирлик қилaveraдилар, одам ўлдираверадилар. Унда бизнинг нима керагимиз бор?

— Ука, кўнглингга олмагину, аммо битта саволим бор. Аслида биринчи кўришганимда сўрашим керак эди. Ўқиш чоғида бу саволга кўп марталаб жавоб қайтаргандирсан, деб индамовдим. Энди сўрайман: бу соҳага нима учун киргансан?

— Амакиваччамни тўйига бир ҳафта қолганида ўлдириб кетишган. Келин билан тилла магазинга бориб, узук олиб чиқишаётганда икковини ҳам ўлдиришган. Яна куппа-кундузи. Биласизми, қотиллар ҳалигача топилмаган. Балки биз яратиб берган имкониятдан яхши фойдаланишгандир?

— Бу пичингинг ўринсиз. Айрим жиноятлар одамларнинг лоқайдлиги...

— Тўғрироғи, кўрқоқлиги.. — деб аниқлик киритди Талъат.

— Ҳа, лоқайдлиги ва кўрқоқлиги туфайли очилмай қолади, — деб таъкидлади капитан. — Одам кўриб туриб кўрмадим, деса, биз нима қилайлик?

— Мен ўшандан бери ўзимга бир савол бераману ҳеч жавоб топа олмайман: одам нима учун ўғирлик

қилади, нима учун одам одамни ўлдирари? Нима етишмайди шундай одамларга? Меҳнат қилса оч қолмайди-ку? Бунақаларнинг тузалиб кетишларига мен ишонмайман!

— Хулоса чиқаришга шошилма, яна чуқурроқ ўйлаб кўр. Агар шу фикрда қатъий қолсанг, мен сени ишдан четлатишга мажбурман. Сенинг қарашларинг менинг иш услубимга мутлақо зид экан.

Соли Муродов бошқа гапга ўрин йўқ дегандек соҳил бўйлаб юра бошлади. У Талъатни айбламоқчи эмасди. Кўп нарсаларни инкор қилиб ташлаш, чора кўришда кескинликни ёқлаш бу йигит ёшидагиларга хос одат эканини у билади. Ёшлик чоғида ўзи ҳам шулар каби эди. Ҳаёт унинг қарашларини кескин ўзгартирмади. Ҳозир Талъат айтган гаплар унинг дилида ҳам сақланади. Фақат... ҳақиқат ҳамма вақт тантана қилавермайди. Ҳаётнинг аёвсизлиги ҳам шунда. Соли Муродовнинг йигитга насиҳат қилиб қўйишдан мақсади бор эди. Жиноят оламини узил-кесил енгаман, деб шахд билан кириб келган ёшлар бу ишдаги айрим кичик бўлса-да, адолатсизликка дуч келсалар, синиб қолишлари мумкин эди. Ўқиш йиллари катта-катта жиноятларни очиш умидида яшайдилар. Амалиётга келганларида эса ўзга ҳолатга дуч келдилару, ҳафсалалари пир бўла бошлайди. Соли Муродов шогирдининг шундай тоифа қаторига тушиб қолишини истамаётган эди. Бир оз юргач, у тўхтади:

— Сенга бир ҳикмат айтаман, бўш пайтингда ўйлаб, мағзини чақишга ҳаракат қилиб кўр. Буни ўзим ҳам яқинда бир одамдан эшитдим. Ҳар сафар фикрлаганимда битта маъно топаман. Шогирд устозидан сўрабди:

— Ақлли инсон бошқа бир одамни ёмон кўриши, ундан нафратланиши мумкинми?

— Албатта, — дебди устоз, — масалан, гийбатчидан нега нафратланмасин? Яна ўзи довжорак бўлатуриб одатларга хилоф иш юритувчини, яна қатъийликни фан қилгани ҳолда ўжарликдан чекинмовчилардан нафратланиш айб эмас. Хўш, ўзинг-чи, қандай одамлардан нафратланасан?

Шогирд жавоб берибди:

— Мен бировларнинг ақли билан кун кўради-

ганларни, бўйсунмасликни дадиллик ҳисоблайдиганларни, чақимчиликни ҳақиқатгўйлик деб билувчиларни ёқтирмайман.

Соли Муродов шундай дегач, хайрлашиш учун шогирдига қўл узатди.

19. «Той бола»

Онаси қайта-қайта чақиравергач, Асрор иштаҳаси бўлмаса ҳам хонасидан чиқиб, дадасининг рўпарасига ўтирди. Эргаш ўғлига бир қараб қўйди-ю, қовоқ уюб ўтираверди. Асрор унинг ғазабланаётганини сизди. Ҳадемай ғазаб ўқлари отила бошлашани ўйлаб юраги сиқилди. Мунира овқатни сузиб киргач, бир оз жим ўтиришди. Агар Эргашнинг хўриллатиб шўрва ичиши инobatга олинмаса, хонада ўлик сукунат ҳукмрон, деб ўйлаш мумкин эди. Эрининг қовоқ уюб ўтириши оқибатини билган Мунира ғазаб ўқларининг отилишига қалқон бўлиш учун гап бошлади:

— Адаси, эшитдингизми, Қажом ака оламдан ўтибдилар.

— Қачон? — Эргаш хотинига бир қаради-да, сўнг косасидаги суякни олиб ликопчага қўйгач, яна сўради: — Ҳали ёш эди шекилли, нима бўлибди? Касал эканми?

— Анҳорга чўкканмишлар.

— Анҳорга? Шу пайтда қайси аҳмоқ чўмилади?

— Чўмилмагандирлар. Биров йиқилибди дейди, биров ўлдириб ташлашгандир, дейди. Дискотека ўлгур бор-ку, ўшанинг яқинидан чиқибди жасадлари.

Бу гапни эшитган Асрор тахтадек қотиб қолди. Ранги ўчди. Эрини гап билан чалғитаётган Мунира унинг аҳволини сезмай, давом этди:

— Эрталаб вақтингиз бўлса Асрорни ёнингизга олиб фотиҳага ўтиб келарсиз-а? Асрор кичкиналигида «той бола» деб эркалаб, елкасида опичиб юрарди бечора. Боламни жуда яхши кўрарди. Илойим энди яхши кўрмасин, — Мунира шундай деб Асрорнинг бошини меҳр билан силаб қўйди.

— Бунинг танимайди уни, эсида йўқ, — деди Эргаш совуқ оҳангда.

— Ҳа, борди-келди бўлмаганидан кейин... —

Мунира шундай деб хўрсиниб, ўғлига юзланди: — Асрор, Қаюм амакинг эсингда йўқми? — Асрор жавоб қайтарадиган ҳолда эмас эди, шу боис аранг бош чайқаб қўя қолди. Мунира ўғлининг бу ҳаракатини жавоб ўрнида қабул қилиб, давом этди: — Биз уларникида ижарага турганмиз. Бирам яхши одамлар эди, бояқишлар. Кузда хотини тўппатўсатдан қайтиш қилувди. Энди ўзига бу палакат қайси гўрдан илашибди-я... Ўлик ёнига одам чақиради, дейишарди, тўғрига ўхшайди. Энди Қаюм ака бошқани чақирмасин-да.

— Қаёқдан топасан бунақа тузсиз гапларни. Ажали етган ўлаверади-да.

— Болаларига жавр бўлди-да.

— Нечта эди боласи? — Эргаш бўшаган косани четга суриб, ликопчадаги суякни қўлига олди. Аслида марҳумнинг боласи нечталиги уни мутлақо қизиқтирмасди. Бунақа ҳолларда кўнгил учун сўраб қўйиш одатига кўра беихтиёр қизиқиб қўйган эди. Мунира эрининг эътиборсизлигига ажабланмай, ачиниш оҳангидаги гапини давом этди:

— Олтита эди, шекилли? Тўнғичи Асрорингиздан икки ёш катта-да.

— Олтита бўладими ё ўн олтита бўладими, болаларнинг ризқи ўзи билан. Қариндошлари бордир. Бўлмаса детдом бор, кўчада қолишмайди.

Асрор чўғ устида ўтиргандай безовталана бошлади. Бу оилада дастурхон атрофидан ўзи истаган пайтда туриб кетавериш одати йўқлиги боис Асрор ота-онасининг нохуш суҳбатидан эзилиб ўтиришга маҳкум эди. Бу онда чалинган эшик кўнғироғи Асрорга нажот даракчиси каби эшитилиб, ўрнидан турди. Бироқ отаси: «Ўтир, ҳали сенда гапим бор», деб жойига қайтарди. Мунира эшик томон юриб, дам ўтмай Зоир билан Туробни бошлаб кирди. Ўртоқларини кўрган Асрор тамоман гангиб, сўрашишни ҳам унутди. Зоир: «Қалайсан, тузалиб қолдингми?» деб қўл узатгач, ўзига келди. Болалар ўтиришгач, Мунира чой қуйиб узатди.

— Ҳофиз амаки, ўртоғимиз опасини узатаётган эди, тўйни ўзингиз қизитиб берармикинсиз, деб илтимос қилиб келдик, — деди Зоир чойдан бир хўплаб.

— Ҳозир жуда тўй кўп-ку, той бола, вақтимиз бўлармикин? — деди Эргаш беписанд оҳангда. Зоир ҳали ёш бўлса-да, ўзига яраша зийрак эди, бундай беписандлик замирида қандай муддао ётишига фаҳми етарди. Шу боис қўлидаги тугунчани Эргашга узатди.

— Худодан сўрасак, бизга ҳам вақт топилиб қолар. Шунга мана, хамир учидан патир. Қолгани қанча бўлишини Асрордан эттирарсиз, тўй куни ошиғи билан берамиз.

— Ие, ие, овора бўлибсиз-ку, той бола, — Эргаш шундай деб тугунчани олди-да, ёнига қўйди. — Тўй қачон ўзи, билайлик-чи?

— Йигирма иккинчида.

Эргаш ён чўнтагидан дафтарчасини олди-да, варақлай туриб сўради:

— Шу ойнинг йигирма иккисидами?

— Ҳа.

— Бахтингизни қаранг, шу куни бўш эканмиз. Мана, Асрорбек билан би-ир қизитиб берамиз тўйларингни. Қани, овқатга қаранглар.

Дастурхон устида битта бўш коса, чала ғажилган суяк, Асрор ичмаган шўрвадан бошқа таом йўқ бўлса-да, Эргаш ўзича лутф қилган эди. Бундан Зоирнинг гаши келиб пичинг билан жавоб қайтарди:

— Овқатга роса маза қилиб қарадик, амаки, энди борайлик. Уйдагилар хавотир олишмасин.

Зоир шу тарзда Асрорни ўтмас пичоқ билан сўйгандай азобга солди-ю чиқиб кетди. Унга она-сининг хабари ҳам етарли эди. Дўстининг қилиғига энди қандай чидайди? Асрор бақиргиси келди — бақиролмайди. Нечундир Қамариддиннинг «отанг подлец одам» деган ҳақорати қулоғи остида жаранглайверди. Ягона нажот — отасини кўрмаслик учун бошини эгиб олиш. Шундай қилди ҳам.

Ўртоқлари чиқиб кетишаётганда унга қараб «хайр» дейишмади. Гўё бу хонада, дастурхон атрофида Асрор йўқдай индамасдан чиқиб кетаверишди. Бундан кўра Асрорни дўппослашмайдими, «Сен аблаҳсан, ифлоссан...» дейишмайдими, энг ёмон ҳақоратларга булғаб ташлашмайдими?.. Асрорга бунчалик оғир бўлмасмиди шунда. Ҳозир эса афтига тупургандай қилишди. Гўё «Ўл бу кунингдан», деб кетишди.

Болаларни кузатиб қайтган Мунира унинг аҳволини кўриб ачинди:

— Бошинг оғриётган бўлса ётақол, — деди меҳр билан.

Асрор ўрнидан кўзгалаётган эди, отасининг қахрли овозини эшитиб, жойида қотди. Бошини кўтариб қарамади.

— Тўхта, бирпас ўтирсин, боши ёрилиб кетмайди. Ўртоғининг гапини эшитдингми? «Кеч бўлиб қолди, уйдагилар хавотир олишади», деди. Дунёда ота-онасини ўйлайдиган ақлли болалар ҳам бор экан, а? Бизнинг эркатойимиз қаёқларда санғиб юрадилар, сўрасак бўладими?

— Санғиб юрганим йўқ...

— Шунақами, унда кеча қаерда эдинг?

— Кеча... лицейга борувдим, устоз чақиртирган эканлар.

Лицейга кеча эмас, бугун борган эди. Эргаш майдалашиб суриштирамай ишона қолди. Асрор ёлғон гапиришга гапириб қўйиб «Лицейга кечаси борувдингми?» деб қолмасалар эди», деган ҳадикда унга бир қараб олди. Ҳартугул адаси бу томонини ўйлаб кўрмай, дағдағасини давом эттирди:

— Лицей? Қанақа лицей? Сен у ердан кетгансан. Тамом! Лицей ҳам йўқ, устоз ҳам. Сен мени лақиллатма! — Эргаш бир нафас сукут қилгач, оҳангни ўзгартирди: сизлашга ўтди. Унинг сизлаб гапириши, кинояси жонни битталаб суғуриб олиш билан баробар. Буни Асрор яхши билади. — Мана шу уй, машина, мол-мулк ҳаммаси сизники. Сиз учун тўплайман. Гўримга орқалаб кетмайман. Худо менга овозни бир умрга бермаган. Эртага овоздан қолсам, биров сизга бир тишлам нон бермайди. Лицейдаги ўша устозингиз ҳам чўнтагингизга бир сўм солиб қўймайди. Кеча тўй борлигини билмасмидингиз, бойвачча? Билардингиз. Доирачига қанча бердим, синтизаторчи қанча олди, биласизми? Ўша пуллар уйимизда қолса тешиб чиқармиди? Нимангизга кериласиз, айтинг!

— Адаси, лицейга боргани тўғри, устози ўзимга телефон қилган. Сиз кетишингиз билан қайтиб келувди. Тоби қочиб турганига орқангиздан юбормадим.

— Ҳа, юбормагансан. Талтайтиравер болани. Ас-
лида ҳамма бало сенда!

Асрор энди нима қилсин? Шартга туриб ўзини
деразадан ташласинми ё кўчага югуриб чиқиб,
ўзини трамвайнинг остига отсинми? У одамнинг
(энди унинг кимлигини ҳам, исмини ҳам билади)
таъқибидан ҳам, синфдошларининг маломатидан
ҳам, адасининг миннатли ошидан ҳам барчасидан
биратўла қутулса қандай яхши...

— Адаси, ҳамма айб менда. Ўғлингизни кечира
қолинг. Шу пайтгача бир гапингизни икки қилмовди.
Асрор, тура қол, кириб ёт.

Онасининг майин овози тун бағрига бирдан
ёпирилиб кирган ёруғ нурдай бўлди. Ҳозир бад-
бин фикрларга берилганида нима учун онасини
ўйламади? Онасини ташлаб қаёққа кетади? Бундай
меҳрибон, мунис онани аламлар оловига ташлаб
кетиш мумкинми?

Боши эгик Асрор шундай хаёллар қафаси ичида
ўтирар эди.

Ота-онасининг ўйлари эса бутунлай ўзгача:

«Болагинам пушаймон еб ўтирибди, отасига тик
қарамайди, шунисига шукр», деб ўйлайди она.

«Болага қаттиқ туриш керак. Кеча ўзича
бир эркалик қилди. Индамасам, эртага яна ўзини
тарозига солади. Узиб-узиб олганим яхши бўлди»,
деб ўйлайди ота.

Эргаш «тавбасига таяниб ўтирган» ўғлига ижо-
зат берди. Асрор хонасига киргач, нима қилиш-
ни билмай туриб қолди. «Бунақада жинни бўлиб
қоламан-ку!» деб ўйлади ўзича. Зоир узатган
тугунчани олаётганида адасидан нафратланган эди.
Ҳозир ўша нафрат ўқлари қайтиб ўзининг юра-
гига санчилаверди. Адасини эмас, энди ўзини
лаънатлай бошлади. «Адамга тушунтирсам бўларди-
ку? «Адасининг дўкони яқинда ёниб кетди, аҳвол-
лари офир, кўнгилларини кўтарайлик», десам тушун-
масмидилар? «Томсувоқларинг жонга тегди»,
дермидилар ё?»

Ўзининг бу саволига Асрорда жўяли жавоб йўқ
эди. Адаси шундай деб қайириб ташлаши аниқ. Бу
оилада Асрор ҳал қилувчи овозга эга эмас. Онаси-
ку, унга қайишади, аммо адаси томонидан ҳатто
маслаҳат овозига ҳам лойиқ кўрилмабди.

Энди нима қилиш керак? Эртага қайси юз билан синфга кириб боради? Қамариддин!!! Бирдан хаёлига яшин каби урилган фикр музга чулғанаётган қалбига қайта жон ато этди. Ҳа, уни бу шармандалиқдан Қамариддин қутқариши мумкин эди.

Синфдошлари ҳузуридаги шармандалиқ тўридан қутулиш йўлини топгани билан қўрқув чангалидан қутула олмади. Чироқни ёқмади. Кийимини алмаштирмади. Каравотига чўзилди. Ташқарини забт этган қоронғилик унинг хонасига ҳам ҳукмини ўтказа бошлади. Қоронғилик қуюқлаша бошлагани сайин қўрқуви оша борди. У ўликнинг сув тагида қолиб кетишидан умидвор эди. Ўликни чиқаришибди. Ўлик сув остида ётган пайтда ҳам уни таъқиб этаётган эди. Энди нима бўлади? Асрор тун чодирда ўликнинг кириб келишини хавотир билан кута бошлади.

...Ниҳоят, кириб келди. Аммо кечагидай ғазабда эмас. Асрорни қувиш нияти ҳам йўқдай. Қарашлари маъносиз, ҳатто киприк қоқмайди. Асрорга ташланмади, томоғидан ҳам бўғмади. Мўмин, итоаткор одамдай жим ўтирди. Хўрсинди. Кейин тилга кирди:

«Бошпаналаринг йўқ эди. Отанг санъатда энди кўриниб келаётганди. Уйимдан жой бердим. Кейин шу турган уйлариңни олишида балогардон бўлдим. Сени чақалоқлигингда кўтарган эдим. Бағримга босган эдим. Шу кўкрагимга тепдинг-а! Қаттиқ тепдинг. Ҳали ҳам оғрияпти. Икки-уч ёшлигингда елкамга миндириб ўйнатардим. Шу елкамга ҳам тепдинг. Суягимни синдириб юборгансан, шекилли, оғрияпти. Ўлган бўлсам ҳам оғрияпти. Аданг опамнинг тўйига бормай, бизларни уятга қолдирганидан кейин «Одамгарчилиги йўқ экан», деб борди-келдини йиғиштириб қўйган эдим. Шунинг учун ҳам сен мени танимадинг. Мен эсам сени танидим. Тепмасанг бўларди, ўлмас эдим. Ўлганимдан хафа эмасман. Бир кунмас-бир кун барибир кетаман-да, бу дунёдан. Болаларим ҳали ёш эди. Ҳеч бўлмаса ўн йилдан кейин ўлдирсанг ҳам майли эди. Ҳозир уйимга бордим. Эзилиб ўтиришибди, бояқишлар. Уларни кўриб ўзим ҳам эзилиб кетдим. Чидай олмасдан изимга қайтдим сенинг олдинга келавердим. Биламан, сен энди мени тепмайсан. Қўрқма, мен ҳам сенга тегмайман. Кел, елкамга мин, сени ўйнатаман. Узоқ-узоқларга олиб кетаман, юр...»

Асрор жавоб беришга қўрқди. Лекин итоаткорлик билан ўрнидан туриб, унга эргашди. Дераза ёнига етганида Қажом бирдан йўқолди. Асрорнинг кўзлари мошдай очилди-ю даҳшатга тушиб, ўзини орқага ташлади.

Яна қанча турди — билмайди. Каравотида яна қанча ўтирди — буни ҳам билмайди. Энди кўзини юмишга ҳам қўрқди. Нигоҳи хона бўйлаб сарсари кезаверди. Бир вақт жавон калитига илиғлик тўн кўзига одам қораси бўлиб кўриниб, сапчиб тушаёзди. Чироқни ёқмоқчи бўлди. Бироқ қўрқув оёқларидан қувватни олиб қўйган, ўрнидан туришга мадори қолмаган эди. Қоронғи бурчақда кимдир уф тортгандай бўлди. Кейин онаси қулоғига: «Қажом амакинг сени елкасида кўтариб юрарди», деб пичирлади. Асрор ўрнидан турди-ю жойида қотиб тураверди. Жавон калитига тўн осифлик турганини аниқ билса-да, у энди одам қиёфасида ҳаракатга келгандай туюлди. Хонадаги ҳамма нарса, ҳатто деворлар ҳам гўё у томон бостириб кела бошлади. Тисарилмоқчи эди, оёғи каравотга тиралиб, ўтириб қолди. Сўнг яна кимдир хўрсинди. Кейин ўша одамнинг овозини эшитди:

«Той бола, мен сени елкамда кўтариб катта қилган эдим. Шу елкамга тепдинг. Жуда-жуда оғрияпти...»

Асрор икки кафти билан кулоқларини беркитиб олди. Кафтини олганда яна тушунарсиз овозлар янграйверди. Шулар орасида яна ўша овоз жаранглади:

«Қийналяпсанми? Ёнимга кела қол, шу елкаларимда кўтариб юрай...»

Асрор беихтиёр «Йўқ!» деб бақриб юборди. Бу овозни нариги хонада туриб эшитган Мунира чўчиб тушди-да, ўғлининг ёнига шошилди.

— Чақирдингми? Нега қоронғида ўтирибсан? — Мунира шундай деб ичкари киргач, чироқни ёқди. Асрор нима гапλιгига тушунмай онасига бақрайганича қараб тураверди. Мунира хавотирланганича унга яқинлашиб, пешанасини ушлади, — Вой, ёняпсан-ку, болам? Нега индамайсан? Мен ҳозир дори бераман.

Асрор осифлик тўнга маъносиз тикилганича ўтираверди. Мунира шошилиб нариги хонага чиқди-да,

кутини титкилаб керакли дорини топгач, ярим пиёла совуқ чой билан изига қайтди. Ўғлига дорини ичириб, ётқизаётган паллада қия очиқ эшиқдан Эргаш қаради. Мунира «Халақит берманг», дегач, ичкари кирмади. Хотини билан ўғлининг ҳаракатларини турган ерида кузатди. Асрор ётганидан кейин ҳам Мунира каравот қиррасига омонат ўтириб, унга хавотир билан тикилди. Асрор инграгандай бўлган эди, пешанасига кафтини қўйди. Бир неча дақиқа шундай ўтирди. Назарида ўғли ухлагандай бўлгач, аста ўрнидан туриб чироқни ўчирди-да, даҳлизга чиқиши билан эридан ўпкаланди:

— Иситмалаётган болага шунча дағдаға қилдингиз-а, баъзан жудаям оширворасиз.

— Иситмалаётганини қаёқдан билибман. Ўзинг ҳам энди билдинг-ку? — деб Эргаш ўзини оқлаган бўлди.

— Икки-уч кундан бери ғалатиноқ бўлиб юрибди, тоби йўқ, деб айтдим-ку сизга.

Эргаш: «Айтган бўлсанг айтгандирсан», деб мингирлади-да, меҳмонхонага қайтиб, телевизор қаршисидаги оромкурсига ўтирди.

20. Ўлмаган хотира

Ҳаёт — бешик ва тобут орасидаги тор бир йўл ва йўлчиликдир. Дунё ҳаёти сўнгсизлик ичида бир совун кўпиги кабидир. «Инсонлар идрок қилган ҳаёт нимадан иборат?» деган саволга ернинг захи ва қабр тошларининг қаттиқлиги энг тўғри жавоб бўла олади. Шундай экан, нафсоний орзулар ва вужуд йўлида ўтаётган умрнинг маъноси нима бўлар эди?

«Агар хотиранг юқори мақомда бўлса ҳам икки нарсани эсдан чиқаришга эриш: аввали — кўпчилик учун қилган яхшилигингни, кейини — бировнинг сенга қилган ёмонлигини».

Гўзал ҳаёт кечириш шартларидан бўлган бу фазилат кўп қатори Бўронга ҳам бегона эди. У қийма-қийма қилиб ташланиб, вужудида заифгина хужайра тирик қолган тақдирда ҳам қасосдан воз кечмайдиган хилидан. Агар мурдаларга қасос олиш имконияти берилса, Бўрон ўлик ҳаётини ҳам шунга бағишлаган бўларди. Баъзи бировлар нима учун

яшаётганини фаҳм этмайди: туғилади-улғаяди, ейди-ичади, тунни уйқу билан, кунни мақсадсиз ташвишлар билан ўтказади, урчийди-кўпаяди, охири — ўлади-кетади... Бўрон ундайлардан эмас.

«Эй Худо! Мен қон ичмайман. Қон ҳам тўкмайман. Лекин бир одамнинг азобланиб ўлишини ўз кўзим билан кўришни истайман. Агар унинг жонини мен йўғимда олсанг ёки ундан олдин мени Азроилга рўпара қилсанг, сендан рози эмасман!»

Йигирма йил аввал шундай деб қасам ичган. Оқил банда ҳамisha Аллоҳдан ризолик истаб яшайди. Қасос олови ақл кўзини кўр қилган нодон йигит Раббига шарт қўйиб, даъво қилиб, ҳақ талашиб турган ондаёқ иблис унинг қалбига эга чиққан эди.

Бегонадан ёмонлик кўрган онда унга ўлим тиллашни тушуниш мумкин. Аммо бирга катта бўлган амакиваччасига ёвузликни соғиниш ақл бовар қилмайдиган ҳодисалар сирасига киради. Эҳтимол, йигитлик чоғидаги ёмонликни бегонадан кўрганида Бўрон кечириб юборармиди... Ўз жигарининг хиёнатини кечира олмади...

Бу хиёнат тасодифий эмасди. Ўсмирлик чоғида ҳам хиёнат бўлиб ўтган эди. Аммо унда амакиваччасининг қилиғини хиёнат деб қабул қилиш хаёлига ҳам келмаган эди. Йиллар ўтиб қамалганида, фикрлаш учун етарли фурсат бўлган дамларда эслаб, катта хиёнатга йўл очиб берган ўша воқеани лаънатлаганди. Ҳатто лаънат чодирининг бир учи отасининг елкасига ҳам тушган эди.

Буғдой ўрими пайти эди. У дамларда «Келдиёр исми шу бола келгусида «Бўрон» лақаби билан ўғриллар оламида донг таратади», дейилса ким ишонарди? Келдиёрнинг отаси бу воқеадан бир йил аввал балад мартабада эди. Одамлар унинг соясига ҳам салом беришарди. Акаси «ўғри» деган тавқи лаънат билан қамалгач, амал отидан туширилиб, совхозда бўлим бошқарувчилиги лавозимига лойиқ кўрилганди. Аканинг гуноҳи учун ука жавоб бермаса-да, фирқа ғояси талабига кўра шу чора кўрилганди. Лекин бўлимнинг ишлари гуриллаб кетса, йил адоғида яна амал пиллапояларига яқинлашиш имконияти сақлаб қолинганди. Шу боис у буғдойнинг бир бошогини ҳам одамларга бермай,

давлатга топширарди. Тўпланаётган хирмонлардан бирига ўғли билан жиянини қоровул қилиб қўйди. Жияни у дамларда ўғри эмасди, лекин ҳамқишлоғининг ялиниши ва пул ваъда қилишига бепарқ қарай олмади. Келдиёр ўзидан икки ёш катта амакиваччасининг ишига қаршилиқ билдира олмади. Икки қоп буғдойни эшакка ортган одам даладан узоқлашмай қўлга тушиб қолди. Милиция аввал уни, кейин Келдиёрни қамаб қўйди. Қилғилиқни қилган амакиваччасига эса тегмади. Буғдойни сотиб олган кишининг чўнтагини қоқиб олишгач, иккинчи куни чиқариб юборишди. Келдиёр милициянинг омонат қамоқхонасида бир ҳафта ўтирди. Уни ўғирликда айблаб жиноий иш очишмади, бирон-бир ҳужжатни расмийлаштиришмади. Бир ҳафталик жазо — отаси қўллаган тарбиявий чора эди. Шу чора туфайли у ўғлини ёмон йўлга кириб кетиш хавфидан қутқариб қолмоқчи эди. Келдиёр эса «Отам иснодга чидолмай мени қаматтириб қўйдилар», деган хулосага келган, ammo асосий айбдорнинг четда қолганига тушунмай ҳайрон эди. Буни ҳибсдан қутулгач, отасининг ўзи изоҳлаб берди: «Амакинг бутун уруғимизни иснодга қўйиб кетди. Ҳали-бери қайтиб келмайди. Эҳтимол, бутунлай қораси ўчгандир. Агар амакиваччангни ҳам ёнингга ўтқазиб қўйсам, халқ мени маломат қиларди. Кейин аканг «Ўғрининг ўғли ўғри бўлади-да, бало бўлармиди!» деган лаънатга қоларди...»

Одам ҳар бир воқеадан ўзига яраша хулоса чиқариб яшайди. Хирмондан ўғирлаб сотилган икки қоп буғдой Келдиёрнинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурини ўзгартириб юборди. Ўшанда буғдойнинг сотилишини у ўғирлик деб ҳисобламаган эди. Жамият қонунига кўра икки қоп сотилса ҳам, икки тонна сотилса ҳам барибир ўғирлик экан. Унинг ўзи эса ўғри экан... «Ўғрининг шериги» дейишса ҳам майли эди...

«Бу дунёда адолат йўқ экан...»

Ўша воқеадан чиқарган хулосаси шу бўлди. Орадан талай йиллар ўтгач, бу хулоса «Дунёда ҳеч қандай адолат йўқ, унга умид қилма ва бошқаларга адолатли бўлишга уринма!» деган ақидасига айланди. Қамоқдалигида унга «Бўрон» деб лақаб қўйган устози бу «ақидаси»ни яна бойитди: «Сен ҳаётда кўп фазилат эгаллашга уринма. Сену менга ўхшаганларга

биттагина фазилат етарли: раҳм-шафқат нималигини билмаслик — бизнинг энг асосий фазилатимиз. Агар бу фазилатни тўла эгаллай олмасанг, хор бўлиб ўласан...». Шу ёшга етгунича бу фазилатни камолга етказган Бўрон энди йигирма йил кутгани — фарахбахш кунларининг тотли меваларидан ҳузурланиш онларига яқинлашиб қолган эди.

«Жиннихонага бориб келди...»

Асосий ҳужумга ўтиш учун шу хабарни кутаётган эди.

Акулани ёнига чақириб, унга йигирма ёшлар чамасидаги гўзал бир қизнинг суратини узатди. Акула суратга узоқ тикилди-да, «Ким бу?» дегандай унга савол назари билан қаради.

— Кўп тикилма, барибир танимайсан. Менам танимайман. Лекин уни сенга илиндим. Ит бўлмасанг ҳам қовуннинг ширинини ейиш сенга ярашади. Истаганингча қийна, лекин ўлдириб қўйма. Унинг азобланганини билиб, эгаси ҳам қийналиши керак.

— Бу анавининг ўйнаши эмасми?

— Ҳозир «ўйнаш» дейилмайди, иккинчи хотини. Балки учинчисидир...

— Балки ўттизинчисидир... Шу бой учта хотинга қаноат қилса эркак эмас экан. Буни қаранг, онаси ўпмаган қизга ўхшайди. Бунақа қизларнинг оталари камбағалроқ йигитларнинг совчиларига қараб ҳам қўйишмайди. Бойга эса икки қўли билан топширишади. «Қовуннинг ширинини ит ейди», деб мени эмас шу бойни айтсангиз тўғрироқ бўларди. Хафа бўлмангу, аммо кўп ишларингизга қойил эмасман. Мана, ҳозир ҳам «ўлдирма» деб шарт қўйяпсиз. Бизларни одам ўрнида кўришмаса ҳам индамай қараб тураверишимиз керакми? Ўзимга қўйиб берилса, ҳамма бойларни битта-битта ўлдириб чиқардим, — деди Акула асабийлашиб.

— Бойларни ўлдириб чиқсанг бизнинг тирикчилигимиз нима бўлади? — деб кулимсиради Бўрон. — Қамокдалигимизда бир татар домлани паноҳимга олган эдим, эсингдами? У сен билан гаплашишни ёқтирмас эди. Сени «ақли ҳам, қалби ҳам муҳрланиб қолган», дерди. Нимага шунақа деганини ўшанда тушунмаган эдим. Дилингни билмайману, лекин ақлинг муҳрланиб қолибди. Энди бунақа ақл билан

тирикчилик қилиб бўлмайди. Татар домла мени ҳидоятга кўп даъват қилганди. «Сизнинг қонингиз тоза, бугун бўлмаса эртага тўғри йўлга кириб кетасиз», дерди. Қизик, а? У менинг йўлимни нотўғри, дейди. Мен эсам унинг йўлини тан олмайман. Ҳақиқат ким томонда? Эҳтимол, қачондир мен унинг йўлига ўтарман. Лекин унганча қилиб оладиган анча-мунча ишларим бор.

Анча ишларининг бири шу оқшомга белгиланган эди. Бўрон суратдаги гўзал жувонни қаердан топиш мумкинлигини тушунтиргач, изоҳ берди:

— Биринчи хотини билан иши йўқ эди. Бунисига эътибори бошқача. Шалағи чиқиб бораётган эркак тишлари тушиб кетган қари итга ўхшайди. Суякни эплаб ғажий олмаса ҳам ёпишиб, ириллайверади. Бу жононга раҳм қилиш керак. Ёнида отаси тенги одам ётганидан кўра, биқинига ханжар тираб қўйилгани минг марта афзал, а, нима дединг? Эгаси ҳам буни билади. Бу жононниқига тўппа-тўғри кириб боролмайсан. Кеча қўриқчи ёллаган. Шовқин-сурон кўтарма, қадамнингни билиб бос.

— Қўриқчиси нечта экан?

— Агар шошилмаётган бўлсанг, ҳозир бориб санаб келаман, — Бўрон пичинг билан шундай дегач, Акулага қовоқ уюб қаради: — Ҳадеб қўлингни ишлатавермай каллангни ҳам ишлат!

Акулага бу танбеҳ малол келиб, бармоқлари билан ўйнаб ўтирган картани стол устига сочиб юборди. Аччиқланганини шу тариқа ошкор қилди, аммо Бўронга қарши бир гап ҳам айтмади. Бўрон ҳадеб «Каллангни ишлат!» деявергани билан у ҳам аҳмоқ эмас. Бу одамнинг ҳузурида ўзининг фақат ижрочи мартабасида эканини билади. Бўроннинг бу шаҳарда яна доно маслаҳатгўйлари, меҳр қўйган ёрдамчилари борлигини ҳам сезиб туради. Керак бўлса Бўроннинг изидан одам қўйиб, унинг кимлар билан апоқ-чапоқ эканини ҳам билиб олишга қодир. Аммо шундай қилаётганида Бўроннинг қўлига тушиб қолгудай бўлса, қандай жазога лойиқ кўрилиши ҳам маълум унга. Билгани учун ҳам ўзини тияди, оёқ остида бекордан бекорга эзриланиб ўлиб кетишдан кўра ўлжасини пойлаётган сабрли мушук сингари умр кечирришни маъқул кўради.

Ҳанифа дамлаб кирган чефир-чойни ичиб роҳатланган Бўрон Акулага навбатдаги топширигини берди:

— Эртага эрталаб Ҳанифни Жасурбекдан ҳады бўлган уйга кўчириб қўй. Болалари ҳам кўчади. Бешўн кунлик емоқ-ичмоғини ҳам харажат қилиб бер. Бир ҳафта уйдан чиқишмайди.

Шундай дегач, саволга ўрин йўқ, дегандай қараб қўйиб, бугунга режалаштириб қўйган ишини амалга ошириш учун чиқиб кетди.

Шаҳарнинг кунчиқар томонида жойлашган маҳалладаги бир қаватли уйлар қаторида қад ростлаб турган серҳашам иморатда «Арабат» деб номланган ресторан жойлашган. Бу ресторанинг ўнлаб меҳмонларни сиғдира оладиган катта зали йўқ, олти-етти меҳмонга мўлжалланган хос хоналардан иборат. Яна икки кишига хизмат қилувчи шинам хоналар ҳам борки, ундаги меҳмондорчилик сирлари сирлигича тура қолсин.

Бўронни шу ресторан остонасида кутиб олишди. Олти кишининг маишатига атаб тузалган дастурхон атрофидан Бўроннинг бу шаҳардаги ишонган қадрдони ва яна бир бегона одам жой олдилар. Қадрдони бу бегона одамни «Жиннихонанинг хўжайини Ашрафжон», деб таништиргач, кулимсираганича изоҳ берди:

— Дунёдаги энг бахтли одам иккита бўлса, биттаси Ашрафжон, шунинг учун бахтли ҳисобланадиларки, эркинлар. Шунинг учун эркин ҳисобланадиларки, хотинларини қўйиб юборганлар. Лекин «хотин қўйди», дегани «бўйдоқ» дегани эмас. Ашрафжоннинг мучаллари «хўроз». Ҳаётлари ҳам хўрозникидай. Жиннихонадаги барча товукчалар шу кишига тобе. Касаллари орасида ёшроғи учраб қолса, уни ҳам, а? Сизларнинг тилингизда нима дейиларди — сексотерапиями?

— Ҳай-ҳай акахон, энди ошириб юбордингиз. Бунақаси бизга тўғри келмайди, — деди Ашраф айёрлик билан жилмайиб.

Бўрон «Московни тебратиб турган «авторитет»лардан», деб таништирилгач, Ашраф унга хавотир билан қараб қўйди. Кундузи унга қўнғироқ қилишиб: «Ҳурматли меҳмонлар билан биргаликда чақчақлашиб

ўтирамик», дейишганда «авторитет» ҳақида гап бўлмаган эди. «Авторитет»га мени бекорга рўпара қилишмагандир, деган ўй кўнглини хира қилди. Меҳмондорчиликка чорлаган мезбон ҳазил-ҳузул гаплари билан тор даврани қиздиришга уринди. Бўрон гапга кам аралашди. Ярим соатча ўтиргач, зарур иши борлигини баҳона қилиб, ўрнидан турди. Шундан кейин Ашраф бир оз енгил тортди. Меҳмондорчиликда тўйиб еб-ичиб уйига қайтгач эса... Чироқни ёқди-ю, телевизор қаршисидаги пуштиранг чарм оромкурсида ўтирган Бўронни кўриб чўчиб тушди.

— Ҳали айтадиган бир гапим чала қолибди, шунинг учун пойлаб ўтирибман, — Бўрон шундай деб худди ўз уйида ўтиргандай оёқларини чалиштириб олди. — Узоқ ўтирмайман, аччиқ чой дамлаб берсангиз, бир пиёла ичаману кетаман.

Гарангсиз турган Ашраф аввалига: «Уйимга қандай кириб олдингиз?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, «Московни ётқизиб-турғизувчи» «авторитет»га бундай бемаъни савол бериш одобсизлик эканини англаб, ошхона томон шошилди. Чой ичгиси келган Бўрон ўз ғамини ўзи еган, газ плитадаги мис чойнакда сув шақиллаб қайнаб турарди. Олтин ҳалли чинни чойнак ёнига эса бир қути чой қўйилган эди.

— Қуруқ чойни аямай, ҳаммасини битта чойнакка солаверинг, — деди Бўрон ўтирган жойида.

«Емоқнинг қусмоғи бор», деганларидай ресторандаги танишувнинг оқибати яхшилик билан тугамаслиги мумкинлигини сеза бошлаган Ашрафнинг баданига енгил титроқ турди. Чойни дамлаб киргач, хизматкор мақомидаги мутелик ҳолатида гилам устига ўтирди.

— Менинг бир синглим сизнинг жиннихонангизда экан, — деди Бўрон у узатган пиёлани олиб.

— Ким? — деди Ашраф. Унинг кўрқув чодирига ўралиб қолганини овозидаги енгил титроқ ошкор қилиб қўйди.

Бўрон «синглиси»нинг номини айтиши билан баданидаги енгил титроқ кучайди.

— Сиз унинг менга сингил бўлишини билмагансиз, а? — деб Бўрон унинг мушкулани осон қилди.

— Ҳа, ҳа, билмаганман, — деди Ашраф, унинг гапини маъқуллаб.

— Билмагансиз... — Бўрон шундай деб унга қаттиқ тикилди. — Билганингизда нима қилардингиз?

Чиндан ҳам нима қила оларди у? Шаҳарнинг битта зўри келиб, «Синглим қаттиқ касал, шу ердан жилдирма», деб дўқ-пўписа қилиб турса. Энди бошқа битта зўр пайдо бўлиб нима деркин? Ашраф кўп гапирмасликни маъқул кўриб, жавоб ўрнига «билмайман», дегандай елка қисиб кўя қолди.

— Чиқариб юборармидингиз? Ҳа, чиқариб юборардингиз. Ахир, у жинни эмас-ку, тўғрими? Жинни эмаслигини биласиз-ку?

— Жинни эмас, лекин...

Бўрон унинг изоҳини эшитишни истамади, гапини шарт узди:

— Лекин-пекини йўқ! Уни бу ерга олиб тиқишганда ҳам соппа-соғ бўлган! Ҳа, унда сен хўжайин эмас эдинг, — Бўроннинг сенсирашга ўтиши Ашрафдаги кўрқувни авж пардасига кўтарди. — Лекин уни сен қабул қилиб олган эдинг. Ҳар ойда неча пулдан олиб турганингни ҳам айтайми? Майли, ўтган ишларни кавлаштирмайман. Унинг мендай акаси борлигини билганингда қадамингни ўйлаб босар эдинг. Ўзимда ҳам айб бор, вақтида билдириб қўйишим керак эди. Хўп, энди бўладиган гапга ўтайлик: кеча аканг келиб нима деб кетди?

Ашраф «Ҳеч нима», дегиси келди-ю, Бўроннинг қаҳрли қарашидан кўрқиб, яна индамасликни маъқул кўрди.

— Яна иккита нарсани сўрасам, тилингни чайнаб ютиб юборасан, шекилли, а? Сен кўрқма, мен жон оладиганлардан эмасман. Яхши одам бўлсанг жонингни ҳадя этиб кетишим мумкин. Сенга берилган топшириқни ўзим айтайми? — Бўрон ундан садо кутди. Ашраф эса «Мени гапириш азобидан қутқариб, ўзингиз айтаверинг, акажон», дегандай мўлтиллаб қаради. — Сен менинг синглимни ўлдиршинг керак эди, тўғрими?

Ашраф алам билан лабини тишлади-ю кунда қаршисида турган мағлуб одам каби бошини эгди.

— Бугун ўлдирмаганинг яхши бўлибди. Ўлдирганингда эртага ўзинг ҳам изидан жўнаб қолардинг. Эртага ҳам ўлдирмас эдинг. Тўғрироғи, ўлдира олмасдинг. Аканг топшириқни бериб, чўнтагингни

пулга тўлдириб кетганидан бери тиззанг қалтирайди. Бир одамни жинни деб ушлаб туриш бошқа, дўхтир «ақлдан озган», деб турса биров миясини титиб чиқармиди? Лекин ўдирса, титиб-титиб ҳақиқатни аниқлаши мумкин. Нима дединг? Бировлар кўрқоқларни одам ўрнида кўрмайди. Лекин кўрқоқликнинг ҳам фойдаси бор, мана, иккита жонни сақлаб турибди. Энди нима қиламиз? Тилингни чайнаб ташламаган бўлсанг, саволимга жавоб бер.

Ашраф кунда тепасида ялтиллаётган болтага қарагандай қараб:

— Билмайман, — деб пичирлади. Кейин изнини унга топширди: — Сиз нима десангиз шу.

— Ўддирганингдан кейин нима қилишинг керак эди?

— Унинг эгаси... ҳеч кими йўқ...

— Куйдиришга берармидинг?

— Йўқ, мусофирдай кўмиб келардик.

— Энди бундай қиласан: эртага эрталаб ишхонангга бир одам кийим-бош кўтариб боради. Синглимни ювиб-тараб, кийинтириб кузатиб қўясан. Уни «ўлди» деб расмийлаштирасанми-йўқми, сенинг ишинг. Акангни ишонтириш ҳам ўзингга ҳавола. Кечқурун ишдан қайтганингда шу телевизорингнинг устида хизмат ҳаққинг туради. Биз одамларни текинга ишлатмаймиз. Келишдикми? Агар сўзимни икки қилсанг, мен ўтирган жойда бошқа одам бўлади. У сен билан савол-жавоб қилиб ўтирмайди. Аччиқ-аччиқ чойдан ич, ақлинг пешланади.

Бўрон ваъдасига вафо қилиб, бу уйда узоқ ўтирмади. Ҳар бир ишини пухта режалайдиган Бўрон бу сафар ҳам янглишмаган эди. Ашраф билан ресторанда танишиб, сўнг уни бу уйда кутиб олиши нишонга аниқ теккан ўқ каби яхши натижа берди.

21.Севги талаби

Тонгга яқин иситма аралаш талваса чекиниб, Асрор оз бўлса-да, тинч ухлади. Уйғониб соатга қаради-ю шошилиб кийинди. Ўғлининг барвақт туриб, отланаётганини сезган Мунира эшикни очиб:

— Яна бир оз ухлайверсанг бўларди, — деди.

Асрор Қамариддинга учрашишни ният қилганида

уйдан барвақт чиқишига баҳонани ҳам ўйлаб қўйган эди. Онасининг меҳрибонлик билан айтган гапини эшитиб, ўша баҳонасини айтди:

— Дарсдан олдин ўқитувчим билан ечадиган масала бор эди.

— Мастава тайёр, иссиққина ичиб ола қол, — деди Мунира.

Мастава ичиш учун иштаҳаси ҳам, вақти ҳам йўқлигини шу тобда онасига тушунтира олмас эди. Шу боис гапни бошқа томонга бурди:

— Ойижон, адам кечаги пулни санаб кўрдиларми?

— Санаятувдилар... шекилли? Нега сўраяпсан?

— Қанчалигини билиб беринг.

— Нега?

— Яна қанча беришлари кераклигини айтганимиз йўқ-ку?

Мунира зрини барвақт безовта қилгани учун балого қолмаса ҳам, ширин гап эшитмаслигини билса-да, масала пулга боғлиқ бўлгани сабабли бу ишга журъат этди. Эргаш уйқули кўзларини очмаган ҳолида қанча пул берилганини, яна қанча берилиши шартлигини айтди-ю бошини кўрпага ўраб олди.

Ўртоқлари ташлаб кетган пулнинг миқдорини билиб олган Асрор бир пиёла чой ичишга ҳам кўнмай, кўчага шошилди. Қамариддин дайдиб чиқиб кетмасидан унинг уйига етиб боришни мўлжал қилиб, қадамини тезлатди. Муюлишдан ўтаётганида Дилфуза билан учрашадиган жойга беихтиёр қараб олди. Дилфузанинг бу ердан ўтишига ҳали анча вақт бор эди. Шу сабабли муюлишдан тезгина ўтиб югура бошлади.

Дилфуза бу жойда одатдаги вақтда кўринди. Асрор кутиб турадиган жойда йўқ эди. Шу боис қиз қадамини секинлатди. Тўхтаб, кутишга журъат этмади. «Ухлаб қолгандир, етиб олар», деган фикрда аста-аста юриб, муюлишдан узоқлашди. Ўн-ўн беш қадам юрмай, рўпарасида тўсатдан пайдо бўлган Қамариддинни кўриб, тўхтаб қолаёзди. Дилфуза чўчиб тушганини сездириб қўймаслик учун унга салом бериб, ўтиб кетмоқчи бўлди. Қамариддин қиз билан кулимсираб саломлашди, аммо йўлида кетавермай, унга эргашди.

— Сенда гапим бор, — деди мулойим оҳангда.

— Менинг гапим йўқ...

Дилфуза кескин равишда шундай дейишга деди-ю қўрслиги учун ўзини ўзи айблади. Йигит ҳозирча унга ёмонлик қилгани йўқ, аксинча, яхшилик қилишга уриниб юрибди. Бундай муомала қилмаса ҳам бўларди. Лекин кескин гап айтиб бўлинган эди. Қамариддинга бу оҳанг малол келиб:

— Мендан қўрқмайсанми? — деб сўради.

— Йўқ, — шундай деб гапининг тасдиғи учун йигитга дадил қараб олди.

— Қўрқасан... — Қамариддин шундай деб истехзо билан жилмайди. — Юрагинг ёрилиб кетай деяпти, ўзингни зўрға тутиб турибсан. Сенга қойилман. Ўғил болалар ҳам сенчалик бўлолмайди. Лекин мендан қўрқма, сенга ёмонлигим йўқ, Сенга фақат яхшилик қилишим мумкин.

— Раҳмат, лекин... яхшилигингизга зор эмасман.

— Агар шу гапни ўғил бола айтганида минг марта қойил қолардим. Эркак одам бировнинг яхшилигига зор бўлмаслиги керак. Мен эсам зорман. Лекин сенинг яхшилик қилишингга эмас, яхши гапингга зорман. Нега мен билан доим шунақа жеркиб гаплашасан? Бошқаларга нисбатан қийшиқроқманми?

Дилфуза унга яна бир қараб олди-ю, лекин кўнглини кўтариши мумкин бўлган гапни айтмади.

— Нима демоқчи бўлганингни шу қарашингдан тушундим. Ҳа, мен қийшиқроқман. Қамалиб чиққан бола қийшиқ бўлмай гўр бўлсинми? Сендан яхши гап кутишимнинг ўзи аҳмоқлик. Мен бу дунёда йўқ одамман. Бировга ёқишим мумкинмас, бировни ёқтиришим мумкинмас. Мен бировга яхшилик қилмоқчи бўлсам, юзларини тескари буриб жирканадилар. Ҳа, моховдан жиркангандай жирканадилар. Шунақами?

— Мен унақа деганим йўқ.

— Ҳеч ким шундай демайди. Лекин мен одамларнинг кўнглидан кечган гапларни билиб тураман. Қамоқдан шунақа сезгир бўлиб чиққанман. Агар қамоқ кўрмаган бола бўлмаганимда сен мен билан бошқача гаплашардинг. Кинога таклиф қилсам жон-жон дердинг. Юрагинг «Қанийди шу йигит мени дискотекага таклиф қилса», деб дукиллаб турарди.

— Бўлмаган гап. Мен дуч келган бола билан кинога тушаверадиган қизлардан эмасман.

— Шунинг учун ҳам сени яхши кўраман. Агар бошқачароқ бўлганимда менам бошқачароқ гаплашардим. Сендан фақат битта илтимосим бор: мени ҳамма йўққа чиқариб бўлган, сен кўкрагимдан итармагин. Ҳеч бўлмаса сен мени одам ўрнида кўргин. Эҳтимол, сенинг меҳринг туфайли менам тўғри бўлиб қоларман.

— Илтимос... бундан кейин менинг йўлимни бунақа тўсманг.

— Яхши, тўсмасам тўсмасман. Лекин сенам илтимосимни яхшилаб ўйлаб кўр: агар бажармасанг, мен энг ваҳший махлуққа айланаман, ана шунда менинг ёмонлигимни биринчи бўлиб ўзинг татиб кўрасан. Хашакни қўриқлайдиган ит ўзи ҳам емайди, бировга ҳам бермайди. Мен унақа ит эмасман, ундан ҳам баттарроқман. Бировга бермайман сени... лекин... у ёғини ўзинг тушуниб олавер.

— Мени қўрқитманг, овора бўласиз.

— Мен кўчада олифтагарчилик қиладиган қуруқ лақмалардан эмасман. Менинг гапим — гап! Қўрқсанг ҳам шу, қўрқмасанг ҳам шу! Сен ўзингдан кетма. Ўйлаб кўр-чи, ҳимоячинг борми? Айт: борми? Ўша чалажон ашулачинг сени ҳимоя қиладими? Биров пуф, деса учиб кетади-ку?

— Гап кучдами?

— Унда нимада? Дунёда ҳамма нарсани куч ҳал қилади. Биздан олдин ҳам шундай бўлган, биздан кейин ҳам шундай бўлади. Чалажон ашулачинг билан ҳозирги юришларинг ҳам вақтинчалик. Мени кўрарга кўзинг йўқ, лекин уни ҳам яхши кўрмайсан. Эрта-индинми ё мактабни битирганингдан кейинми меңдан баттарроғини яхши кўришга мажбур бўлиб қоларсан. Хор ҳам бўларсан, ўшанда мени минг марталаб эслайсан.

— Дарсга кеч қоляпман, мен кетишим керак.

— Кетишинг керакми? Яхши, лекин қаёққа кетаётганингни ўйлаб кўр. Қайси кўчага кирсанг ҳам ўша ерда мени учратасан. Ўлиб кетсам арвоҳимни учратасан. Мен яна қамалиб, ўша ёқларда изсиз кетарман, ё битта ўққа ё битта тияга учрарман, лекин барибир сени ташлаб кетмайман. Чунки сен... мен яхши кўрган биринчи қизсан.

Қамариддин шундай деб тўхтади, кейин Дилфузани ҳайрон қолдириб шарт бурилди-да, тез-тез юриб, ундан узоқлашди.

Дилфуза ўзини бу гапларга парво қилмагандай тутмоқчи эди, эпллмади. Хўрлиги келди. Мижджларига ёш қуйилди. Бу гапларни фожиадан аввалроқ эшитганида озгина чўчиб, кейин унутишга ҳаракат қиларди. Ҳозирги ҳолатида Қамариддиннинг рўпарасидан чиқиши дард устига чипқон бўлди. Қиз тунни худди Асрор каби бедор ўтказган эди. Уни ўлик таъқиб қилмасди, талваса туфайли иситмаси ҳам кўтарилмаган эди. Аммо унинг гами Асрорникига нисбатан адоқсиз эди. Қуёш ботган паллада отаси билан бирга чой ичиб ўтиришганда аммаси келди. Одатини қанда қилмай шошиб келди-ю шошиб кетди. Бироқ шу қисқа фурсатда қизнинг боши устидан бир тоғора гам чўғларини сочиб кетгандай бўлди. Дилфуза бўлажак ўтай онасининг ўз муаллимаси Қориева эканини эшитди-ю, тахтадек қотиб қолди.

— Сенга бегона эмас, тез тил топишиб кетасизлар, — деб аммаси кўнглини кўтармоқчи бўлди. Дилфуза мактабдаги муносабатни айта олмасди. Лекин аммаси ҳам, адаси ҳам ундан жавоб кутишаётганди. Нимадир дейиши шарт эди.

«Мени у хотин сираям тушунмаса керак. У минг яхши бўлгани билан мен онамни унута олмайман-ку?! Уни балки меҳрибон аёл сифатида қабул қилишим мумкиндир. Лекин барибир она ўрнида кўролмайман. Бу унга бориб-бориб малол келади...»

Шундай дегиси келди, бироқ дилидагини тилига чиқара олмади. Адасига ачинди. Дилфуза аламларини ичига ютиб, аввалига чуқур хўрсинди, кейин хаста овозда гапини айтди:

— Ўзинглар биласизлар.

Эрталаб йўлда учрашган пайтида дардини Асрорга айтмоқчи эди. Асрор кўринмади. Кўринган тақдирда ҳам, Дилфуза ҳасратини айтганида ҳам фойдасиз эди. Ўз дардининг малҳамига муҳтож Асрор ўзганинг қайғусига шерик бўла олмас ҳам эди. Одамзодга қайғу-алам ботмонлаб берилиб, мисқолаб олинади, деганларича бор. Бу навниҳоллар ҳаётнинг заҳарли изғиринига бемаврид дуч келишди. Ҳали яхши илдиз отмаган, сурҳчалари заиф, куртакчалари энди

кўз очаётган дарахт ниҳолини кўз олдингизга келтиринг. Илиқ нафаси билан табиатни эркалаб уйғотаётган қуёшга пешвоз чиқаман, деб турганида шамол ёпирилса, осмонни булут қопласа, сўнг совуқ еллар етиб келиб ниҳолни бўтса... Ҳозир Асрор ҳам, Дилфуза ҳам шу совуқ еллар чангалида навниҳол ҳолига тушишган эди.

Дилфузага, кўнгли ярим бечора қизга онасининг ўлими каммиди, отасининг бахтиқаролиги каммиди?! Бундай бокира қизга бу ёзуғнинг нима лозимлиги бор эди? Отасининг уйланиш ниятига қарши эмасди. Аммо мактабда ҳамма ёмон кўрувчи муаллимасининг ўтай она мартабасида уйига кириб келишига қандай чидасин? Ҳасратини кимга айтсин? Ҳасратини тошга айтса, тош тарс-турс ёрилиб кетмасмиди, дарёга айтса, сув тўлғониб орқасига оқмасмиди, осмонга айтса, осмон бу дардни кўтара олмай қоқ иккига бўлинмасмиди... Қиз боланинг ҳасратига тош чидамаса, сув чидамаса, осмон чидамаса... Яна ҳам шу миттигина юрак чидар экан. Дилфуза ичига ютди барча дардлари, ҳасратларини. Онасининг суратига қараб тонгга қадар гаплашиб ўтирди. Онаси ширин таомлар пиширган ошхонада, дастурхон тузаган меҳмонхонада, айниқса, деворда осифлиқ сурати атрофида, ва ниҳоят ётоқхонада бегона бир аёлнинг юриши кўз олдига келганда чинқириб юборай деди. Бироқ лабларини тишлаб, фарёд йўлини тўса олди.

Аламлар гирдобида эзилаётан дамларда анҳор бўйидаги воқеа... У нарироқда турган эди, аммо ҳаммасини кўрди: тепкилашларни ҳам, сувга отиб юборишганларини ҳам... Ҳатто ўликнинг чўнтагини кавлаётганини ҳам кўрди. У мактабда болаларнинг, кўчада катталарнинг муштлашишларини кўрган. Лекин бундай ваҳшийликка биринчи дуч келиши. Орадан кўп йиллар ўтган бўлса-да, ёдидан кўтарилмайдди: адаси, онаси учовлашиб меҳмондан қайтишаётган эди. Рўпараларидан икки маст йигит чиқиб адажонисига хиралик қилди. Адаси бир нима деган эди, дўппослаб кетишди. Онаси дод солди. Дилфузанинг ўзи бўлса титраб: «Ада, адажон!» деб йиғлаб тураверди. У ўшандан кейин кўп ўйлади, ўша безориларга адаси ёмонлик қилмаган бўлса, нимага уришади, атрофда ўтиб турган одамлар нимага

орага тушиб, ажратиб олишмайди? Шунга ўхшаган саволлари кўп эди қизалоқнинг. Бу саволга жавоби ҳам бор эди: урганлар ҳам, ажратмаганлар ҳам — ёмон одамлар!

Анҳор бўйида бегона ва беайб одамни тепкилашаётганда Дилфузанинг қулоғи остида онаси дод деб юборгандай бўлди. У ўн йиллар нарёғидаги ўша фарёдни яна эшитди. Эшитди-ю, қўрқиб кетганидан қулоқларини кафтлари билан беркитиб олди. Баданида титроқ турди. Бироқ йиғламади. Тепкиланган одам сувга ташлангач, Қамариддин бир нима деб бақирди. Дилфуза унинг гапини англай олмади. Асрор келиб, унинг биллагидан ушлаб судради. Уларга эргашган Файрат оқсоқлана бошлади. Дилфуза анҳор ёқасидан узоқлашгани сайин онасининг фарёди акс садо бўлиб таъқиб қилаверди. Асрор Файратни суяб қайгадир йўл олди. Дилфуза уйига ёлғиз кетди. Уйига келиб зиналардан чиқаётганида ҳам, ичкарига кирганида ҳам эшитди бу фарёдни. Бу фарёдга болаларнинг ҳансирашлари, бегона овознинг инграши қўшилиб кетди. Ётганида каравотнинг рижирлаши ҳам бировнинг инграшига ўхшаб эшитилиб, сапчиб тушаверди...

Талваса билан ўтган биринчи тун. Сўнг яна... «Биз у ерда бўлмаганмиз, кинода эдик», деган баҳонасига ўзи ҳам ишониб бораётган эди.

Нима мақсадда рўпарасидан чиқди бу йигит? Аслида шуни деб борган эди ўша ерга. Нима талаб қиляпти? Муҳаббатними? Муҳаббат куч билан олинадиган матоҳми? Томирларида ишқ сели оқа бошлаганидан бери муҳаббат изҳорининг неча хилини орзу қилди... «Денгиз сизга бўлсин, тўлқинлари менга, қуёш сизга бўлсин, нурлари менга, осмон сизга бўлсин, қамар эса менга... Йўқ, йўқ! Дунё бору жаҳони билан сизга бўлсин, менга биргина Сиз бўлсангиз бас...» Ишқ йўлида жонини беришга тайёр йигитнинг шундай дейишини жуда-жуда истарди. Бу эса... «Қамалиб чиққаним учун мени ҳамма ёмон кўради», дейди. Фақат шунинг учунми? Бегуноҳ одамни тепкилагани учун яхши кўриши керакми? Ўликнинг чўнтагини кавлагани учун севиш керакми уни? Қандай нодонлик?! Дилфуза Қамариддинга кўнгил қўйиш у ёқда турсин, турқини кўришни ҳам истамайди...

22. Томчи

Денгизнинг беҳудуд бағрида, мавжлар орасида яшаётган томчи бир куни тиниқ осмонга маҳлиё бўлиб юксакларда яшамоқни орзу қилибди. Қуёшга илтижо этган экан, унинг муножоти қабул бўлибди. Қуёшнинг илиқ нурлари томчини денгиз бағридан юлиб олибди-да, фалакка кўтара бошлабди. Бу орада томчини маҳлиё қилган тиниқ осмон юзини булут тўсибди. Қуёш нури томчини шу булут устига қўндирибди. Бу ер шунчалар совуқ эканки, томчи дийдираб, охири муз заррасига айланибди. Кейин булут устидан сирғалиб туша бошлабди. Сал пастроқ тушгач, баданига иссиқ ўтиб, у яна асл ҳолига қайтибди. Аммо шамол уни номаълум томонларга ҳайдаб кетибди. Оқибатда томчи ўзининг она макони — денгиз мавжларига эмас, қақраб ётган тупроқ устига тушиб, сингиб кетибди. Кўкат илдиэларига илашиб, ёруғ жаҳонга чиққунча эса анча вақт ўтибди...

Уйдан барвақт чиқиб, кўчада шошиб бораётган Асрор кейинги кунларда шу томчи кўйига тушган эди. У аввалига қўрқиб, кейин эса маҳлиё бўлиб Қамариддиннинг осмонига чиқди. Энди ерга қай аҳволда қайтиб тушади? Бу Асрорнинг ўзига ҳам номаълум. Гарчи онаси: «Қаюм ака сувга тушиб кетиб ўлибдилар», деган бўлса-да, унинг кўнгли тинчигани йўқ. Ёлғизлик уни темир панжалари билан бўғаверди. Кўнгли нима истаётганини унинг ўзи ҳам билмайди. Одамлардан қочишни хоҳлайди, биров билан гаплашишга тоқати йўқ. Кўнглининг бу майлига итоат этса яна ёмон — воҳидлик чангалида тўлғана бошлайди. Тонг отиб, бу чангалдан қутулган эди. Энди эса синфдошлари ҳузуридаги исноддан қутулиш чорасини топиш умидида шошиб боряпти.

Қамариддиннинг эшиги қия очиқ бўлса-да, Асрор бостириб кираверишдан ўзини тийиб, қўнғироқ тугмасини босди. Ичкаридан Файратнинг: «Кираверинг, эшик очик», деган овози эшитилгач, журъатсиз бир ҳолда остонани босиб ўтди. Диванда гужанак бўлиб ётган Файрат ўртоғини кўрди-ю, аммо сўрашишга ҳоли бўлмади. Оғриқдан инграб, кўзларини юмиб олди. Асрор унга яқинлашиб, пешанасини ушлади:

– Оғрияптими? Дўхтир чақирайми?

– Зирапчадай нарсага ҳам ваҳима қилиб дўхтир чақирасанми? Сув бер, ичим куйяпти, – деди Файрат кўзларини очиб.

Асрор ошхонадан муздек сув олиб чиқиб узатди. Файрат ютоқиб сув ичаётиб яна инграб юборди-да, кўлидаги пиёлани ташлаб, икки кўли билан сонини чангаллади. Асрор унга қандай ёрдам беришни билмай, диван ёнида чўкка тушганича ўтираверди. Оғриқ бир оз босилиб, Файрат тинчигач, чойшабни кўтариб, сондаги ярага қаради. Қонталаш докани кўриб:

– Ҳалиям битмабди-ку? Бошқатдан боғлаб қўяйми? – деб сўради.

– Йўқ, тегма. Қамар боя дори қўйган, – Файрат шундай деб сони устига чойшабни тортди.

– Ўзи қани?

– Дўконга чиқиб кетувди, ҳозир келиб қолади. Ўзинг нимага келдинг?

– Нега бўларди, балки соғингандирман... Ўртоғимни соғинишим ҳам мумкинмасми?

– Соғинсанг соғинавергину, лекин бошқа келма. Сен ўша кунни бизнинг орамизда йўқ эдинг.

– Қамар шунақа дедими?

– Қамар айтмаса ҳам каллам ишлайди.

Файратнинг гаплари унинг хотирасида мудраётган ўша мудҳиш кун ваҳшатини уйротди-ю, ўрнидан туриб, худди кетишга чорлангандай эшик томон юрди. Кейин орқасига қайтиб, стулга омонат ўтирди. Бу уйга нима мақсадда келганини ҳам унутиб, довдираб қолди. Сўнг бемаъно боқаётган нигоҳини дераза томон қадаб, ўзига ўзи гапираётган каби ғудранди:

– Уни менам тепдим. Мен тепганимдан кейин ўлди шекилли, а? Ўша киши болалигимда мени елкасида кўтариб юрган экан.

Бу гапни эшитган Файрат ажабланиб, қаддини бир оз кўтарди:

– Нима деб довдираяпсан? Қанақасига кўтаради?

– Биз уларникида ижарада турган эканмиз, – деди Асрор нигоҳини дераза томондан узмай. – Кузда хотини ўлган экан. Олтита боласи етим қолибди...

– Бўлди. Сен бунақа аҳмоқона нарсаларни ўй-

лама. Ажали етса ўнта болали одам ҳам ўлиб кетаверади. У ўлимини ўзи сотиб олди. Бизнинг ҳеч қанақа айбимиз йўқ.

— Ҳеч кимники бўлмаса ҳам менинг гуноҳим бор...

— Бундай дема, аҳмоқ! Жонимга тегдинг! Йўқол, чиқиб кет! — Асрор итоаткор қул сингари ўрнидан туриб эшик томон йўналган эди, буйруғини ўзгартирди: — Тўхта, анави ерни қара, Қамарнинг сигарети бор, олиб бер.

Асрор стол устидаги сигарет қутисини олиб, унга узатди. Ғайрат очиққан одам нонга ташланганидай сигаретни титроқ қўллари билан чангаллади. Қутини очиб, бирини олди-да, ҳидлади. Кейин ғижимлаб, Асрорнинг башарасига қарата отди. Кейин бошқасини... Охири қутини ҳам ғижимлади. «Ў... ҳароми... ташлаб кетмабди!» деб бақирди. Асрор унинг хумордан эзилаётганини билиб, индамай тураверди. «Қара, у ер-бу ерни!» деб бақиргач, хонада ниманидир қидиргандай бўлди. Сўнг айбдор одам каби елкасини қисиб унга яқинлашди.

— Аблаҳ! Мени қийнаяпти! — деб йиғламсиради Ғайрат.

— Нимага қийнайди? — деб сўради Асрор ўзини гўлликка солиб.

— Анавиндан бермаяпти.

— Қайсидан?

— Галварсмисан? Ҳидлайдиганимни айтяпман!

— Тўғри қилади. Ўрганиб қолсанг, кейин ёмон бўлади.

— Ўрганиб бўлганман, бундан баттари бўлмайди. Нимага гўддайиб олдинг, кетмоқчимисан?

— Ўзинг ҳайдадинг-ку? Уйингга ўтиб, кейин балки мактабга борарман.

— Уйимга нега борасан, мусобақага кетганимни ҳали ҳам айтмадингми?

— Уни айтганман. Қамар пул берувди, шуни ойингга ташлаб келишим керак.

— Тўхта, у пулни берма. Сен дискотекага бор. Буфетчи болага Ғайратнинг дорисидан бер, десанг ўзи билади.

— Йўқ, мен у ерга бормайман.

— Ошначиликнинг оқибати шунақами?

— Ошначилик бунақа бўлмайди.

Агар Асрор ўзига яқинроқ жойда турганида бу гапдан ғазабланган Файрат унга мушт тушириб қолиши, оёғи соғ бўлганида тепиб қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Бунинг иложи йўқлигидан алам ёғида қовурилган Файрат Асрорга ниманидир отмоқчи бўлиб ён-атрофига қаради. Қўлига илинадиган бирон нима кўринмагач, ғазаб билан бақирди:

— Сен ақлингни адангга бориб ўргат!

Ўз ёғига ўзи қовурилаётган Асрорга бу гап малол келди-ю, у ҳам баралла бақирди:

— Адамга тил теккизма, сенинг орқангга хода ураётганлари йўқ!

Муте ҳолида турган ўртоғининг бундай бақириши Файратдаги ғазаб оловига мой сепди:

— Сен аблаҳсан! Сен ҳайвонсан!

Икки ўртоқ бир-бирига бақираётган дамда уйга кириб келган Қамариддин уларнинг даҳанаки жангига гувоҳ бўлди. Асрор Файратга бас келолмаслигини билиб, шарт бурилиб кетмоқчи эди, остонада Қамариддинга рўпара бўлиб тўхтади.

— «Ҳайвон» деган унвонинг муборак бўлсин. Қайси хизматинг эвазига бўлди бу? — деди Қамариддин кулимсираб. Асрор Файратга бир қараб қўйди-ю, индамади. Асрор индамагани билан Файратнинг нима сабабдан бақираётганига тушунган Қамариддин уни овутди: — Бунинг ўзи ҳозир қутурган ҳайвонга ўхшаб қолган. Яқинда мениям қошиб олувди. Майли, бир-икки кунда ўзига келиб қолади.

Қамариддин шундай деб Асрорни елкасидан ушлаб орқасига қайтаргач, «Стулга ўтир», деб ишора қилди. Қўлида кўтариб келган халтадан ароқ олиб, бурама қопқоғини очди. Сўнг пиёлага тўлдириб қўйди-да, Файратга узатди:

— Ҳозирча сенга шу дори. Ўзингга келиб олганингдан кейин бундан ҳам умидингни узасан. Мана, профессор ошнангдан ибрат ол. Ичмайди, чекмайди! Ҳақиқий одам!

Файрат чўлда адашиб, ташналиқдан жон бераётган одам сувга ташлангани сингари ароқни тириклик сувидай сипқорди. Қамариддин узатган конфетни олмай, афтини бужмайтирди-да, лабини кафти билан арта туриб минғирлади:

— Ичмайдиган, чекмайдиган йигит қачондан бери ҳақиқий одам бўлиб қолди? Бу чала одамча. Аҳволини қаранг, иштони ҳўл-ку?

— Яна нима бўлди? — деб сўради Қамариддин Асрорга норози қиёфада қараб.

Ўша ўликнинг топилишига худди ўзи айбдордай, Асрор елкасини қисди:

— Ўша одамни топишибди... — деди паст овозда.

— Биламан, — деди Қамариддин хотиржам оҳангда. — Чўккан одам қачон бўлса ҳам чиқади-да.

— Одамлар ҳар хил гапиришаётганмиш. Бир хиллари «ўзи чўккан» деяётганмиш.

— Тўппа-тўғри! Худди шундай бўлган. Сен нима деб ўйлаётувдинг? Шунга айтгани атай келдингми?

— Йўқ... Менга пул зарур бўлиб қолди.

— Қанча?

— Анча...

— Анчани ҳар хил тушуниш мумкин. Пулни нима қилмоқчисан? Тўғриси айт. Анави маржанггами? Агар унга бўлса ўзим бераман.

— У маржа эмас... пул ўзимга керак. Бир оғайним тўй қилмоқчи эди, мендан яшириб адамга пул бериб қўйибди...

— Энди оринг келдими? «Адам қайтариб бердилар», деб юзингни ёруғ қилиб оласанми?

— Туробнинг тўйини айтяпсанми? — деб гапга аралашди Ғайрат. — Тўғриси гапиравермайсанми? Унинг адангга пул берадиган аҳволи йўқ-ку? Аданг сўраганидан кейин бировдан қарз олиб бергандир.

— Мен пул топиб бераман сенга, аммо... — Қамариддин шундай деб Асрорга синчков тикилди, — фақат қарзга. Устига йигирма фоиз қўшиб қайтарасан. Ундан ташқари адангнинг адабини бериб қўйишим ҳам керак. Бир кунмас бир кун бунга ўзинг ҳам хоҳлаб қоласан. Лекин у пайт Қамар ёнингга бўладими ё йўқми...

Қамариддин шундай деб аянчли жилмайди. Бу гапдан Ғайрат ҳам, Асрор ҳам ажабланишиб, бир-бирларига маънодор қараб олишди. Асрор отасининг Қамариддин томонидан қачондир жазоланишини биларди. Қамариддин бу хоҳишини сира яширмаган, аммо ҳозирги аҳдада аввалги қатъийлик оҳанги эмас, аксинча, маҳзунлик сезилди. Қамариддин икки

ўртоқнинг қарашига эътибор бермай гапида давом этди:

— Мен билан отанг ўртасида нима фарқ бор, биласанми? Билмайсан. Мен ўғриман. Одамларни қийратиб, пулини оламан, шундан ҳузурланаман. Ҳамма мендан нафратланади, менга эса шуниси ёқади. Чунки мен ҳаммадан устун эканилигимни биламан. Отанг одамларни кулдириб, яйратиб пулини олади. Лекин ҳаммадан пастда. Отангга пул қистирганлар барибир ундан норози бўлишади. Фарқни тушундингми? Отанг пичоққа илинадиган ашулачи бўлса ҳам майлидир, бозордан қочган отарчи бўлса...

— Сўксангиз ўзимни сўкинг, отамга тегманг.

— Нега сени сўкарканман? Сўкмайман, сенга раҳмим келади. Укам бўлганингда-ку... ўзим яхшилаб пишитиб олардим...

Қамариддин қандай «пишитиб олиши»ни айтмади, аммо сўраган пулини санаб бергач, худди эркалагандай елкасига енгил мушт уриб қўйди.

23. Илоннинг думи

Бу одам кўчада тасодифан дуч келдими ё йўлини атайин пойлаб турганмиди, Соли Муродов англамади. Унга кўзи тушиши билан «Саломлашсаммикин ё индамай ўтиб кетаверайинми?» деган савол хаёлини ёритиб ўтди. Боши устидан бало дўлларини ёғдирмаган бўлса-да, ташвиш селига гирифтор қилган одам аслида саломга лойиқ эмас. Аммо озми-кўпми бирга ишлашган кунларнинг ҳурмати бор.

Отасининг зўри ёки зари билан ўқиган, сўнг силлиққина амал йўлидан кўтарилиб, муддатидан аввал подполковник унвонига етишган йигит туман милициясига бошлиқ бўлди-ю, босар-тусарини билмай қолди. Бу соҳада етарли тажрибаси бор ходимларни қул ўрнида кўриб, ҳақоратлашдан завқланадиган бўлди. Соли Муродовга ҳам осмондан келганда ўзига тегишли жавобни олгач, пайтавасига қурт тушди. «Димоғдор майор»нинг кавушини тўғри-лаб қўйиш йўлларини ахтарди. Шундай кунларнинг бирида Соли Муродов баобрў оиланинг фарзандини ўғирлик қилаётганда ҳибсга олди. Саккиз ой муқаддам ҳам шундай ҳол юз берган, бироқ болани

озод қилиб юборишганди. Бу сафар «Иш» Соли Муродовнинг қўлида бўлганлиги сабабли эркатой болани жазодан қутқариб қолиш мураккаблашди. Бир куни бошлиқ уни йўқлади, ўтиришга ҳам таклиф этмай:

— Мен кимман, биласизми? — деб сўради.

— Сиз подполковник Мелихўжаевсиз, — деди Соли Муродов ўзини гўлликка солиб.

— Ҳа, подполковник Мелихўжаевман, — деди у калондимоғлик билан. — Мен шу ернинг хўжайиниман. Бу ерда мен нима десам, шу бўлади. «Қамалсин», деганим қамалади, «қўйиб юборилсин», деганим озод қилинади, тушундингизми?

— Буниманга тушундим, лекин бошқа нарсани тушунмай турибман.

— Тушунмайдиган одам бу идорада ишламаслиги керак.

— Ҳақ гапни айтдингиз, — деди Муродов. Сўнг гапни пичинг оҳангида давом эттирди: — Тушунмайдиган одам ишламаслиги керак.

Бошлиқ унинг нима демоқчи бўлганини англаб ижирғанди-ю, жавобга сўз тополмади. Бу сукутдан фойдаланган Соли Муродов фикрини давом эттирди:

— Менга бир нарса қоронғи бўлиб турибди. Сизга ҳам, менга ҳам юқоридан зуғум қилиб туришибди. Сиз билан мен, — Соли Муродов бу сўзларга атайин урғу бериб, нигоҳини бошлиқига қадади, — амал столимиздан ажраб қолишимиздан кўрқиб, шу жинойтчи болани бу сафар ҳам қўйиб юборамиз. У эса эрта-индин яна биттасининг шўрини қуритади. Ана шунда биз кимни айблаймиз? Жинойтчиларнинг ёнига ўзимизни қўшамизми? Сиз ёшсиз, фақат кўрқув ёки юқори билан муросада кун кўраман, десангиз янглишасиз, узоққа бормасиз.

Амал столдан ажраб қолишдан кўрқиб Соли Муродов атайин айтди. Орқасида отаси тоғдай паноҳ бўлиб турганда қайси нодон амалидан ажрашдан кўрқар экан? Бундайларга кўрқув бегона, уларда янада юқорилашга ишонч бўлади. Бошлиқ унинг гапни «эртага кутиб турган юқори лавозимларга эриша олмасиз», деган маънода тушуниб, ижирғанди:

— Кўрқмайдиган, муроса қилмайдиганларнинг

биттаси сизми? Шунча йил ишлаб нозирликдан нарига ўтолмаяпсиз-ку?

— Гапингиз тўғри. Менга юқори лавозимларни ишонишмади. Чунки амал берадиганлар менинг виждонан ишлашимни билишади. Турли мақомга йўрғаламаслигимни ҳам билишади. Тушуняпсизми, улар мендаги виждоннинг сотилмаслигига тан беришган. Ҳалол одамга яна нима керак? Мана, улар сизни виждонсиз, деб билиб жиноятчи болани озод қилишни топширишган. Ахир, бу сизга кўрсатилган ишонч эмас, ҳақорат-ку?

Айни дамда Соли Муродов «бедарднинг олдида бошимни овритма», деган ҳикматни унутган эди. Виждон нималигини билмайдиган одам ҳузурда виждон ҳақида гапирмоқлик шамолга қарши қичқириш билан тенг эканини ҳам фаҳм этмаганди. Сухбат узоқ давом этмай, бошлиқ тилидан учган сўкишлар билан яқун топди. Аммо шу сухбат жараёнида туғилган адоват келтирган ташвишлар узоқ давом этди.

Кеч кириб, Соли Муродов уйига қайтгач, эркатой бола алоҳида қамоқ хонасида сақланаётган ашаддий жиноятчи ёнига кўчирилди. Боланинг кўкарадиган жойларига бир-икки урган одамнинг «ашаддий жиноятчи» эмаслиги маълум бўлди-ю, «Иш»и прокуратурага етмаёқ, озод қилиб юборилди. Эрталабгача бошқа муҳимроқ нарса маълум бўлди: Соли Муродов болани қийноққа олиб, қилмаган жиноятини «Бўйнингга оласан», деб азоб берган экан. Тиббий далолатнома тайёр, гувоҳлар ҳам шай. Ишдан ҳайдалиш учун яна нима керак? Фитна ва туҳмат кучга кирган онда адолатнинг бу қудрат олдида таслим бўлиши аён-ку? Ўн тўрт ой қамоқ лагерида ўтиргани ҳисобга олинмаганда Соли Муродов бу туҳмат тўридан осон қутулди, дейилса ҳам бўлади. Бировнинг бахтсизлиги туфайли бахтга эришиш мумкинлиги фалат туюлса-да, Мелихўжаевнинг отаси амалидан мосуво бўлгач, ўзи ҳам парокандаликнинг аччиқ мевасини тотди: «Қамалсин», деганим қамалади, «Қўйиб юборилсин», деганим озод қилинади», деган ақида билан яшаган одамнинг ўзига қамоқ жазоси раво кўрилди. Кўп «Иш»лар қаторида эркатой боланинг «Иш»и ҳам

қайта кўрилиши оқибатида Соли Муродов хизматига қайтди, ҳамсабларининг таъбири билан айтилганда, «қайтадан бахтини топди».

Бугун ишга шошилиб келаётганида ўша Мелихўжаев рўпарасида ишшайиб турибди. Соли Муродов «саломлашсаммикин», деб ўйлаб, бир қарорга келмай туриб, Мелихўжаев кўришиш учун қўл узатди.

— Ҳайрон бўляпсизми? Ҳали анча ўтиришим керакмиди? — Шундай савол бериб Соли Муродовнинг кўзларига тикилди. Ундан жавоб кутмай гапида давом этди: — Айбсиз эканман, қўйиб юборишди. Ўзингиз ҳам охиригача ўтирмай чиқиб келувдингиз-ку?

— Ҳамма ўз бошига тушганини ўзи кўради, — деди Соли Муродов.

— Мендан нафратланмай туринг, яқинда яна бирга ишлашиб қолармиз.

— Худо билади.

Соли Муродов ортиқча гаплашгиси келмай, уни ёнлаб ўтиб, йўлида давом этди. «Нега менга рўпара бўлди? Мақсади нима? Қамоқдан чиққанини, ишга тикланаётганини шунчаки эслатиб қўйишми? «Яна бирга ишлашиб қолармиз...» Нима демоқчи? Ҳали кунингни кўрсатаман, деганими бу? Менда қанақа даъвоси бор? Уни мен ишдан олдирмадим. Мен қаматмадим. Гуноҳкорлигини ҳали ҳам тушуниб етмадими?»

Хонасига киргунича шу саволлар уни таъқиб этаверди. Ўнлаб саволларга битта ҳам тайинли жавоб топа олмай гангиган ҳолда хонасига кирганида Талъат уни нохуш хабар билан қаршилади.

— Буфетчининг йўқлиги яхши хабар эмас. Ўликни чиқаришаётганда кузатгандим. Сал довдирагандай бўлувди. Ўша заҳоти қўлга олсак бўларкан, — деди Соли афсусланиб.

— Хўжайинлари «юртига кетгандир», дейишяпти.

— Қани эди шундай бўлса. Агар кўп нарсани билса, эртага сувдан ўлиги чиқармикин?

— Унчаликмасдир... Хўжайинлар анча хотиржам. Бир-икки кун буфетни менга беришса керак.

— Беришмайди.

— Нега?

— Бунақа жойга синалган одам қўйилади. Бу-

гунча кутайлик-чи, буфетчи кўринмаса сўроқни хўжайинлардан бошлашга тўғри келади. Яна нималарни билдинг?

— Дискотеканинг доимий мижозлари бор. Гуруҳ деб бўлмайди-ку, лекин тўда-тўда бўлиб, назаримда бирон жанжалга шай бўлиб туришади. Лекин ҳаракатларида қасддан қилинадиган ёмонликка мойилликни сезмадим. Шуларнинг ичида биттаси бор. Ўйинга унча аралашмайди. Бошқалар ундан сал чўчишса керак.

— Ким экан?

— Кимлигини суриштирамадим. Бугун келса яқинлашишга ҳаракат қиламан.

— Шавкат Бердиёров тўдаларнинг қайси бири билан яқин экан, тезроқ аниқлаш керак.

— Бу «Иш»ни юқори олувди, шекилли?

— Ҳамиша шунақа бўлади: бошқариш улардан, бажариш биздан. Сен ҳам бунга кўникишинг керак. Бердиёровлар қандай тўйга боришлари керак эди, тўйга боришларини яна ким билган, буни ҳам аниқлаб беришимиз керак.

Шу пайт телефон жиринглаб, капитаннинг сўзи бўлинди. Гўшакни қулоғига тутиб, «алло» дейиши билан таниш овоз эшитилди:

— Бердиёровман.

Акмал саломлашмагани учун Муродов ҳам совуқ оҳангда: «Эшитаман», деди.

— Бизнинг ишимиздан сизни четлатишдимиз?

— Бизда ишдан четлатиш учун муҳим сабаб бўлиши керак. Сизнинг ишингиз фавқулодда аҳамият касб этгани учун юқори идоралар назоратига олинди.

— Биламан, — Акмал Бердиёров шундай деб бир нафас сукут сақлагач, гапини очиқчасига қўпол тарзда давом эттирди: — Сиз аҳмоқона тахминларингиз билан уларни чалғитманг. Қўлингиздан келса, ўғлимни топиб беринг. Билиб қўйинг: агар ўғлимни қотилларга шерик қилишга интилсангиз кўрадиганингизни кўрасиз. Мен билан ўйнашманг.

— Бошга тушгани кўз кўрар экан, — деди Муродов пичинг оҳангида. — Бу аҳмоқ бошга нималар тушмаган, бу кўз нималарни кўрмаган, қулоқ нималарни эшитмаган. Шунинг учун ҳам, акахон, биз биров билан бекордан бекорга ўйнашавермаймиз.

Яхши насиҳат қилдингиз, қулоққа олмасак фирт аҳмоқ бўламиз

— Билишимча, хизматингиз йигирма беш йилдан ошибди, шекилли, пенсияга чиқсангиз ҳам бўлар?

— Ичимдагини билганингизни қаранг: ариза ёзсаммикин, деб турувдим. Яхши эсга солдингиз. Яна битта маслаҳат беринг: аризани сизнинг номингизга ёзайинми ё идорамиз бошлиғигами?

Бу саволнинг жавоби ўрнига гўшақдан қисқа-қисқа гудок эшитилди. Соли Муродов худди суҳбатдошининг сурати кўринадигандай, гўшаққа қараб турди-да, сўнг истехзо билан кулимсираганича уни жойига қўйди.

— Кимлигини билдингми? — деб сўради Талъатдан. Шогирди «билмайман» дегандай елка қисгач, изоҳ берди: — Бердиёров. Осмондан келади-я, муттаҳам! Чўнтагидаги миллионларига ишонади. Ўша миллионидан ажрасин, биров уни сариқ чақага олармикин? У бизга ўхшаганларга дўқ-пўписа қиладди. Ўзидан юқорироқ одамнинг ити адашиб кўчасига кириб қолса, шу итга ҳам салом беради. «Бизникига кириб бир вовуллаб бермасангиз хафа бўламиз», деб таваллолар қиладди. Ишнинг юқоридагилар назоратига ўтишини у нодон ўзининг кучидан деб билибди. Ўғли учун пул талаб қилаётганлар жимиб қолибдимми? Буни ҳам тунов кунги дўқ-пўписасидан деб билса керак. Оқибатни хаёлига ҳам келтирмайди.

— Оқибат нима бўлиши мумкин?

— Балки ўғлини ўлдириб юборишар? Балки... — Муродов шундай дегач, ўйланиб қолди. Сўнг хаёлига келган фикрни яширмай айтди: — ўлдириб бўлишгандир...

— Йўғ-е?

— Ўзинг ўйлаб кўргин, Бердиёровнинг хотиржамлигига қараганда, улар уйдан кўп нарса олишолмаганга ўхшайди. Демак, бу камомадни ўғлининг жони ҳисобига тўлдиришга уринишади. Шунча пулдан воз кечиш мумкинми? Ақли бутун ўғрилар қанча бўлса ҳам сабр қиладилар. Биз томоннинг тинчишини кутишлари ҳам мумкин. Лекин бу юздан бир ҳолатда юз беради. Ўғри зотида сабр деган нарса анқонинг уруғи. Ҳали қараб турасан, Бердиёров ўғлининг жасадини кўриши билан биз-

ларни айблашни бошлайди. Бунга ҳам тайёр туришимиз керак. Лекин бундай тайёргарликка ҳожат бўлмаслиги ҳам мумкин.

— Нера?

— Ўғлининг ўлигини кўрсатишмасачи? Ҳарҳолда биз илоннинг думини босиб олганмиз. Айтмоқчи, сенинг академиянгда илоннинг думини босиб олиш қанақа бўлишини ўргатишмайди, а?

Талъат устозининг қувлик билан боқиб турган кўзларига қараб, жилмайиб қўйди.

— Ҳа, афсуски, ўргатишмайди. Бу соҳада пишинг учун бунақа «Иш»лардан беш-олтитасини очишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бердиёровга ўхшаган калондимовлардан ўн-ўн бештасининг олифта дўқларини ҳазм қилишинг керак бўлади.

24. Хумда катта бўлган бола

Асрор биринчи соатдаги дарсга кечикди. Та-наффусга қўнғироқ чалиниши билан синфга кирди-ю тўғри Зоирнинг ёнига бориб газетага ўроғлик пулни узатди:

— Адам хафа бўлдилар. Сенларни деб мен гап эшитдим. Ма, тўплаганингни болаларга қайтариб бер. Ақлинг тўлиб-тошиб кетган бўлса ҳам бунақа олифтагарчилик қилма, — шундай деб иккинчи ўрамни Туробга узатди: — Бу оиламиз номидан тўёна экан. Хизмат холис бўлади.

Зоир ўроғлик пулни олгач: «Асрор, ўзингмисан, иситмалаб алаҳсирамаялсанми?» дегандай маънодор қараб қўйди. Туроб эса: «Керакмас», деди-да, пулни олмаслик учун орқасига тисарилди. Бундан Асрор ноқулай аҳволга тушганида ҳамма нарсага аралашаверадиган Отаулла унинг жонига ора кирди:

— Керакмас, дейишга ҳаққинг йўқ. Тўёнадан юз ўтириш мумкинмас. Сенам босс уйланаётганида ёнига қўшиб қайтарасан. Фақат пулни санаб, долларга чақиб қўй. Беш олти-йилда ҳисоб-китоб бошқача бўлади. Зоир, сен пулларимизни қайтарма, буниям Туробга бер, синфимиздан тўёна бўлади. Бунга ҳеч кимга қайтармайсан, еб кетарга.

Отаулланинг бу даллолиги ёқмай, Туроб яна орқасига тисарилди:

— Йўқ, йўқ, керакмас, — деди у хижолатдан қизариб. — Шунақа қилсаларинг хафа бўламан, мактабдан кетиб қоламан. Ҳамма нарса етарли, фақат ашулачи айтмаган эдик. Зоир, болаларга қайтариб бер.

— Бўпти, олмасанг олма, — шундай деб Асрор ҳамон узатиб турган пулни ҳам олди-да, икки чўнтагига дўмпайтириб солиб қўйди. — Бозорчи хотинларга ўхшаб дийдиё қилавермасаларинг-чи!

Дарс бошланишидан огоҳ этувчи кўнғироқ чалиниб, синфга алгебра муаллимаси кириб келганда Отаулла: «Устозингга мен ҳақимда бирон нима деб қўйганмидинг?» деган маънода қаради. Асрор уни тушунмагандай юзини дераза томон бурди. Манзура опа жойига ўтириб, синф дафтарига кўз ташлаб олгач, болаларга қаради:

— Файрат яна йўқми, бу бола ўқишни ўйлайдими ўзи? Тайинли баҳоси йўқлигини билади-ку? Чораги нима бўлади, йиллик баҳосини нима қиламан? Нега келмаяпти, кимнинг хабари бор?

Муаллима гарчи саволни омматан берган бўлса-да, Зоир ялт этиб Асрорга қаради. Асрорнинг назарида фақат Зоир эмас, бутун синф ундан жавоб талаб қилиб тикилиб тургандай бўлди. Шу боис бошини қуйи эгганича жавоб берди:

— У мусобақага кетган.

— Яна қанақа мусобақа? — деб тутоқди Манзура опа.

— Халқаро мусобақа, — деди Асрор бошини кўтармай.

— Асрор, ўртоғинг келиши билан унга яхшилаб тушунтириб қўй: халқаро мусобақа билан алгебрининг ҳеч бир муштарак алоқаси йўқ.

— Устоз, у мактабимизга олтин медаль олиб келади, — деб гапга аралашди Отаулла.

— Олтин медалига кўзим учиб тургани йўқ. Мени алгебрадан олган билими қизиқтиради. Отаулла, унинг ёнини олиш ўрнига ўзингни ўйласанг яхши бўларди. Икковингни қўшиб икки қўйсам ҳам ҳаққим кетади. Мени ҳурмат қилмасликларинг мумкин, аммо алгебра билан геометрияни беҳурмат қилишларингга йўл қўймайман. Буни икки қулоқларинг билан эшитиб олинглар.

– Устоз, унақа деманг, сизни ҳам, алгебрага қўшиб геометрияни ҳам бошимизда кўтариб юрамиз. Бу каллага формулалардан бошқа нарса кирмайди.

Одамнинг биринчи душмани ўзининг тили эканига Отаулла шу гапидан кейин яна бир марта ишонди. Асабийлашгани туфайли аламини кимдан олишини билмай турган Манзура опага бу боланинг гапи масхара бўлиб туюлиб, лаблари ҳам титраб кетди:

– Қани, бу ёққа чиқ-чи, бу каллага қандай формула кирганини бир кўрайлик.

Отаулла пешанасини тириштириб бир қадам қўйди-да, тўхтаб, Асрорга ўгирилди:

– Асрор, кеча нима деятувдинг, устоздан қайси формулани сўрамоқчийдинг? Қайси эди, дарслигимизда йўқ экан-ку, кибернетикага хосмиди?

Асрор унинг гапини яхши эшитган бўлса ҳам бошини кўтармади. Унга қарамади.

– Қани, тезроқ чиқа қол. Асрорнинг саволини дарсдан кейин ўрганамиз. Сен ёз, – деди дағал оҳангда.

– Нимани ёзай, устоз? – деб сўради Отаулла меҳрибонлик билан.

– Геометрия дарсида кўпбурчак ортогонал проекциясининг юзи нимага тенглигини «қойиллатиб исбот қилиб берганинг» учун икки қўйган эдим. Ҳозир ўша иккини жуфт қилиш имконинг бор.

– Совуқ нафас қилманг, устоз. Кечадан бери Асрор бурнимни ерга ишқалаб, ҳамма проекцияларни бирма-бир ўргатяпти.

Бу гапдан кейин Отаулла ҳам, Манзура опа ҳам худди келишиб олишгандай бараварига Асрорга қарашди. Асрор бу сафар ҳам бошини кўтармади. Манзура опа «тоби қочган шекилли», деб ўйлаб, унга танбеҳ бермади. Отауллага қараб зуғумини давом эттирди:

– Агар бурунни ерга ишқалаш билан алгебрани ўрганиш мумкин бўлса, демак, сен «Гиннеслар китоби»га кирар экансан. Бунинг учун сен аввал бизга игрик баробар арктангенс функция, унинг хоссалари ва графигини тушунтириб бер.

– Устоз, олдинги дарсда тушунтириб берилувди, шекилли?

– Сен қайтадан тушунтир. Бу функция қайси функцияга тескари эканидан бошла-чи?

Отаулла яна нажот Асрорга қаради. Асрор буни сезмади. У ўз хаёлларига банди бўлиб дафтарига тушунарсиз нарсалар чизарди. Беихтиёр «Г» ҳарфига ўхшаш белги чизди. Сўнг унга сиртмоққа ўхшаган белги чизиб, унга қараб турди-да, миясига гурзи урилгандай бўлиб, чўчиб тушди. Шакл устидан бертартиб равишда чизиб, ўчирмоқчи бўлди. У гарчи бу онда синфда ўтирган бўлса-да, хаёлан ўзга оламда эди.

Отаулланинг гапни айлантиришларидан тоқати тоқ бўлган Манзура опа ваъдасини бажариб, аввалги дарсда қўйган «икки»сини жуфт қилгач, қўлига бўр олиб вазифани ўзи тушунтира бошлади. Отаулла жойига қайтаётиб: «Устозинга айтиб қўймаганмидинг?» деган маънода Асрорни туртиб ўтди. Суронли хаёлларига банди Асрор унга қараб ҳам қўймади.

Танаффусда ҳам, кейинги дарсларда ҳам Асрорнинг чеҳраси очилмади. Бу кунга белгиланган мактабдаги ташвишлар хотима топганини билдирувчи кўнғироқ чалингач, энгил хўрсиниб, қаддини кўтарди. Дилфуза унга қараб-қараб турди-да, синфдан шошилиб чиқиб кетди. Унинг изидан йўл олган Асрор кўчада атрофга олазarak қараб Дилфузани қидираётганда ёнида Зоирнинг қандай пайдо бўлганини сезмай ҳам қолди.

— Ҳали нима учун ёлгон гапирдинг? — деди Зоир уни энгил туртиб.

— Нима дебман? — Асрор «Ҳамма нарсага бурнингни тикаверасанми?» дегандай унга норозилик билан қараб қўйди. Зоир бу қарашнинг маъносини англамагандай, унга тик қараб сўради:

— Файрат қанақа мусобақага кетибди?

— Қанақа мусобақага кетганини келганида ўзидан сўрайсан. Мен қаердан биламан?

— Уни тренер ҳайдаб юборганини сенга айтудим-ку?

— Битта тренер ҳайдаса, бошқаси олади. Бунақа зўр спортчи хор бўлмайди.

— Менга қара, сен-чи бошқа одамнинг қулоғига лағмон иласан, тушундингми? — Зоирнинг жаҳли чиқиб, илгарилаб кетмоқчи бўлди, лекин икки қадам босиб тўхтади. — Дилфузни кутяпсанми?

— Шундан бошқа ишим йўқми?

— Башаранг айтиб турибди, кутяпсан. Лекин овора бўлма, ҳали-бери чиқмайди. Уни Қориева хонасига олиб кириб кетди. Сени деб балога қолдиган бўлди қиз бечора.

— Нега мени деб... Ахир, у менга сингилдай...

— Биладан, менга тўнғиллама. Лекин улар, — Зоир шундай деб мактаб биноси томон имлади, — билмайди. Билишни ҳам исташмайди. Менга қара, ҳалиги пулни ростданам аданг қайтариб бердиларми?

— Ишонмадингми?

— Ёлгон гапириш учун ҳам одамда калла бўлиши керак. Сенда шу калла йўқ. Биринчидан: агар пулни аданг қайтариб бергандайди, аввало, олмаган бўларди, кейинроқ фикри ўзгарган бўлса, газетани очмасдан қайтарарди. Сен пулни бошқа газетага ўрагансан. Иккинчидан, биз берган пулларнинг эликтаси мингталик, қолгани беш юзталик, икки юзталик эди. Сеники фақат бели букилмаган мингталик экан. Мен адангни биладан. Пулни қайтаришига ишонмайман. Сен бошқасан, аданг бошқа. Сен хумда катта бўлган боласан. Гоҳи-гоҳида хумдан бошингни чиқариб қараб қўясан-у, кейин яна димиқиб яшайверасан.

— Бу нима деганинг?

— Сен математикадан бошқа китоб ўқимайсан. Виктор Гюго деган ёзувчининг «Кулаётган инсон» деган зўр бир асари бор. Ўшанда болаларни хумда боқишлари ҳақида ёзган. Бола хумда яшайверганидан кейин унинг танаси ҳам шу хумга ўхшаб бесўнақай бўларкан. Сенам шунақасан. Фақат сенинг танангни эмас, руҳингни ҳам хумга тиқишган. Одамга ўхшамайсан сен.

— Нега ўхшамас эканман?

— Менга қара, довдир десам довдирмассан, гўл десам гўлмассан. Аданг нима деса кўнаверасанми? Математиклар лицейидан индамай кетишиингни қара, галварс! Адангга беш йил чилдирмакашлик қиларсан, балки ўн йилдир. Кейин-чи? Бошқа бир отарчининг қули бўлиб юрасанми? Қийин формулаларни ечишга етган ақлинг шунга етмадими?

— Ўзингга жуда-а бино қўйиб, менга ҳадеб ақл ўргатаверма. Бу вақтинчалик иш. Мен ўқишни ташлаганим йўқ-ку? Ҳозир одамга ёрдамим керак. Янги уйимиз битса, кейин ўзимнинг йўлимдан кетавераман.

— Хўл, аданг янги уй қураётган экан, сен саройларингнинг битиши умидида экансан. Анави қаланғи-қасанғи безори ошналаринг орасида нима умидда юрибсан?

— Буни сенга минг марта айтдим. Мен борлигим учун улар сенларга тегишмайди. Бўлмаса ҳар куни чўнтақларингни қоқиб олишарди.

— Бу чўпчагингни бошқаларга бориб айт. Шахсан менинг яқинимга йўлай олишмаслигини биласан. Сен эса... қўрқоқсан. Сен бизни деб юрганинг йўқ. Ўзингнинг қўрқоқлигинг учун улардан нари кетолмайсан. Агар хоҳласанг, сени мен улардан ҳимоя қилишим мумкин.

— Сен ўзингни бил.

— Сенам ўғил бола бўлганингдан кейин эркакка ўхшаб юр. Қўрқоқлик қилаверма. Нар и борса бир-икки урар ё тепар, ўлиб қолмайсан. Лекин ўғил бола деган номингни тозалаб оласан.

Зоирнинг дашномлари бўғзига келган Асрорнинг ранги ғазабдан дув қизариб кетди:

— Ўзингни бил, деяпман! — деди бўғилиб.

Зоир ҳаддидан ошганини фаҳмлаб, тезда чекина қолди.

— Бўпти, ўзимни билсам билдим, — деди мағлуб одамнинг оҳангига кўчиб. — Боя берган пулингни нима қиламиз? Ўзингга қайтариб берайми?

— Мен сен ўйлаганчалик номард эмасман.

— Унда зўр гилам оламиз.

— Яхши ўйлабсан.

— Мен ҳечам ёмон ўйламайман, — Зоир шундай деб елкаси билан дўстини бир туртиб қўйди-да, қадамини тезлатиб ундан узоқлашди.

Чорраҳада икки дўстнинг бири ўнг, иккинчиси чап томон бурилиб, ажрадилар. Мақсадсиз қадам босиб бораётган Асрор Зоирнинг гапларини ўйлади. Зоирнинг кун тартиби унга маълум: ҳозир уйига бориб ювинади, овқатланади, китоб ўқийди, бир соатча кўча айланади, кейин дарс тайёрлашга ўтиради... «Менга «хумда ўсяпсан», дейди. Ўзику хумда яшаётган, бир хил ўтади кунлари, — деб ўйлади Асрор. — Гап деса қоп-қоп... Гапларига қараб, ҳаёт қонунларини шу боланинг ўзи кашф қилганми, дейсан».

25. Салом бермай кирган йигит

Соли Муродов дискотека хўжайинининг келишини кутиб ўтирганда эшик очилиб, гиёҳвандликка қарши курашиш бўлимининг ходими кўринди.

— Соли ака, гап чиқиб қолди, — деди у саломлашишни ҳам унутиб.

— Сендан фақат гап чиқади, салом ҳам чиқмайди, иш ҳам чиқмайди.

Ходим танбеҳдан хижолат бўлиб, салом бергач, даъвосини айтди:

— Иш чиқмайди, деб ерга урасизу иш чиқарай деганимизда ўзингиз чалиб турасиз...

— Мен сени чалибманми? Ана холос! — деди капитан ажабланиб. — Менинг бунақа одатим йўқ эди-ку? Балки қандай чалганимни ўзимга айтарсан?

— Дискотекага борган экансиз?

— «Фирдавс»гами? Ҳа, бордим. «Қариганингизда уялмайсизми?» демоқчимисан?

— Буфетчи билан гаплашибсиз?

— Гаплашдим, юзта ароғини ҳам ичдим.

— Уни биз кузатаётган эдик. Нашаванд болаларнинг изи ўшанга бошляятувди.

— Наша сотарканми?

— Шунақа гумонимиз бор. Ўзи сотмаган тақдирда ҳам сотадиганларини биларди. Сиз учрашганингиздан кейин кўринмай қолди.

— Демак, сенинг гумонинг тўғри экан. У мендан чўчимаган, қотилликка алоқаси йўқ. Кузатаётганингни сезган бўлса, нашага аралашганидан кўрқиб беркинган бўлиши мумкин.

— Энди нима қиламиз?

— Нима қилардинг? Биргаллашиб қидирамиз. Эҳтимол, қотилликка аралашган болалар ҳам нашаванд бўлишгандир. Ҳозир дискотеканинг хўжайини келиши керак. Хоҳласанг гапларини эшитиб кўр.

— Мени кўрмай тура қолсин. Кечроқ яна кираман.

— Истаган пайтингда киравер, салом бериб кирадиган йигитларга эшигим ҳамisha очик, — Соли Муродов шундай деб жилмайди. Ходим бу бевараз ҳазилдан ранжимади. Кулимсираб қўйиб, изига қайтди. Бир оздан сўнг навбатчи қўнғироқ қилиб

дискотека хўжайини келганини билдирди. Капитан ташқарига чиқиб Ҳусанни кутиб олди-да, хонасига бошлаб келди. Профилактика нозири чақирув қовозини берганида Ҳусан бир гижиниб олган эди. Соли Муродовга кўзи тушиши билан таниб, юраги гашланди. Капитан тергов жараёнига оид дастлабки расмийликларни сўраб, қовозга ёзиб қўйиб асосий гапга кўчганда эса асабийлаша бошлади.

— Сизни тушунолмаяман. Ўша қотиллик дискотека ичида бўлганида мени сиқувга олсангиз майли эди. Менинг бу ишга ҳеч алоқам йўқ-ку?

— Менам сизни тушунолмаяман, — деди Соли Муродов ундан кўз узмай, — чунки менинг гувоҳларни сиқувга олиш одатим йўқ. Ҳали тайинли бир гап ҳам бошламадим, нима учун бирданига тутоқиб кетяпсиз?

— Энди ака, «нега, нега» дейсизу, ишлаш ҳам қийин бўлиб кетди-да. Бир томондан солиқчилар келиб сиқувга олади, бир томондан сизлар, яна санэпидстанция деганлари бор.

— Сиқилмасликнинг битта йўли бор, айтайми? — Ҳусан унга «айтаверинг-чи», деб қараб олди. Капитан эса ундан кўзини узмади: — Тўғри ишлаш керак. Шунда ҳеч ким сизни сиқувга ололмайди.

— Бизнинг бирон фирром ишимиз бор эканми?

— «Бирон» эмас, бир неча. Буни ўзингиз яхши биласиз. Бу фирромларни текшириш менинг вазифамга кирмайди, шунинг учун гапни чувалаштирмайман. Менинг мақсадим бошқачароқ, — шундай деб стол устига бир неча суратларни ёйиб қўйди-да, саволни Ҳусан кутмаган тарзда берди: — Ҳарҳолда сиз бу йигитлардан биронтасини танимайсиз, дискотекангизда сира кўрмагансиз? Сувга чўккан одамни ҳам танимайсиз.

Соли Муродов атай «сувга чўккан» деб юмшатиб сўради. «Ўлдириб, сувга ташлаб юборилган», деганида дискотека хўжайини чўчинқираб қолиши мумкин эди. Ҳусан ҳам анойилардан эмас, бахтсиз бир тасодифий ҳодиса туфайли чўккан одамнинг тақдири билан милиция шуғулланмаслигини яхши тушунади. У суратларга эътиборсиз кўз ташлагач, капитанга дадилроқ қаради:

— Суратдагиларни танимайман. Чўккан одамни

ҳам кўрмаганман. Бунақа ёши ўтган одамлар дискотекага кирмайди-ку, тўғрими?

— Тўғри. Марҳумнинг ёши ҳам, чўнтаги ҳам дискотекангизга ярашмас эди. Ўлик сувдан чиқарилаётганда буфетчи болангизга кўзим тушган эди. Кейин кўринмай қолдимиз?

— Ўлик чиқарилган куни хизматда эди. Ишдан кейин ҳайдаб юбордим.

— Нима учун?

— Бетайинроқ эди, жонимга тегиб кетди. Ароқ олиб келиб бир-икки болага қуйиб берган экан, билиб қолдим.

— Қаерда яшайди?

— Билмайман. Буни ёрдамчимдан сўраш керак.

— Шундай доно маслаҳат беришингизни билувдим. Менинг ёрдамчим сизнинг ёрдамчингиздан сўраб билибди. Унинг айтишича, буфетчи бир ҳафтага рухсат олиб уйига кетган экан. Биз Қашқадарё билан боғландик. У икки ойдан бери уйига бормаган. Ҳозир қаерда бўлиши мумкин?

— Билмайман, — Ҳусан шундай деб бош чайқади.

— Сиз уни ишдан ҳайдамагансиз. Даминов ўлдирилган куни у билан шахсан ўзим гаплашганман. Бу йигитларнинг ҳаммасини таниган. Манавинисини, — у бармоғи билан Шавкат Бердиёровнинг сурагини кўрсатди, — Республика прокуратураси билан бизнинг вазирлигимиз алоҳида қизиқиш билан қидиришяпти. Эҳтимол, улар ҳам сизни чақириб сўраб қолишар.

— Буфетчи таниган бўлса танигандир, лекин мен буларни кўрмаганман. Прокуратурага ҳам бундан бошқа гап айтолмайман.

Шу пайт телефон жиринглаб, Ҳусаннинг гапи чала қолди. Соли Муродов нохушлик билан гўшакни олиб, қулоғига тутди:

— Капитан Муродовман, — дегач, буйруқ оҳангидаги овозни эшитди:

— Бугун йигирма учу нол-нолда вазирликда тезкор гуруҳнинг йиғилишига етиб келинг. Дискотекада юрган шогирдингиз ҳам келиши керак. Бердиёровга доир барча маълумотларни олволинг.

— Тушундим, — деди Соли Муродов, сўнг Ҳусанга тикилганича топшириққа ўзича қўшимча

қилди: — Дискотекага доир маълумотларни ҳам олиб бораман.

Бу гапдан Ҳусан довдираб қолмаган бўлса-да, қарашларида бир оз ҳадик сезилди. Соли Муродов тергов баённомасини қисқа тарзда ёзгач, унга узатди:

— Ўқиб чиқиб, қўл қўйинг. Сиз очиқ гапирмаяпсиз. Ўйлаб кўринг. Бу аҳволда сизни жиноятни яширишга уринишда айблашим ҳам мумкин.

— Мен ҳеч нарсани яшираётганим йўқ. Билсам айтардим.

— Даминов яқин қариндошингиз бўлганида мен билан бошқача оҳангда гаплашардингиз, тўғрими? Кеча битта одамни ўлдириб сувга ташлаб юборганлар эртагами ё индингами бирон қариндошингизни, ҳатто ўзингизни ўлдириб юбориши мумкинлигини ҳеч ўйлаб кўрганмисиз?

— Худо сақласин!

— Ҳа, Худо сақласин, совуқ нафас қилмайлик. Лекин Худо сақлаши учун одам зоти бир-бирининг тақдирига куйиниб туриши ҳам керак. Мен айтган воқеа содир бўлса, «Милиция қаёққа қараяпти!» деб додламасангиз бас, — Ҳусан баённомани ўқиётганда телефон гўшагини кўтариб, керакли рақамни терди: — Профилактика нозири Сатторовни топиб айтинг: соат йигирма биру ўттизда дискотека олдида мени кутсин.

Ҳусан бу топшириқни эшитиб унга савол назари билан қараб қўйди-да, баённомага имзо чекиб, узатди.

26. Гирдобдаги кўз

Асрор ўзи ҳам билмаган тарзда қаҳвахона сари юрди. Ичкарида Қамариддин кўринмагач, атрофга олазарак қаради. Тўдага яқинда қўшилган икки бола интернетклуб яқинида писта чақиб турарди. Асрор уларга эътибор бермай ўтиб кетди. Бир-икки кун аввал анҳорга яқинлашса юраги орқасига тортиб кетаётганди. Марҳум сувдан сапчиб чиқиб, унинг ёқасига ёпишиб олаётгандай эди. Бугун оёқлари шу анҳор ёқасига бошлади. Не ажабки, бу сафар сув юзасида у одамнинг кўзлари кўринмади. Лойқа сув

«Ҳамма сирларни ёпиб юбордим, хотиржам юравер», дегандай оҳиста оқади. Бу сокинлик Асрорнинг ҳадик билан тепаётган юрагига далда берди. Бироқ одам ўлдирилган ерга етганда ўзи сезмаган ҳолда тўхтаб қолди. Яна ҳаммаси кўз олдида қайта гавдаланди:

...Дилфуза кетмоқчи эди, Файрат йўлларини тўсди. Кейин... кўприк томондан у одамнинг қораси кўринди. Файрат сигарет сўради. Кейин... мушт туширди. Кейин Файрат сонини чангаллаб олди. Асрор тепди... У нима учун қўшилди? Балки у одам Қамариддин тепганидан кейин ўлгандир?

Сувнинг жимир-жимир юзида кўринган мурда майин сув тўлқинлари узра ёнбошлаб олди-да, Асрорга жилмайиб қараб гап бошлади:

«Бу ёққа келсанг-чи... Мен сенинг гуноҳингдан ўтдим. Аммо милиция кечирмайди, олиб бориб қамамагунича тинчимайди. Эҳтимол, сени отишар. Чунки мени сен ўлдиргансан. Азобланиб юрганингдан кўра келақол, бирга-бирга яшаймиз. Ташвишлар йўқ бу ерларда. Мактабдагиларинг жиғингга тегишмайди, милиция қидирмайди. Сени биров «қўрқоқсан» деб ҳақоратламайди. Яшаб нима қилдинг, кел, елкаларимда кўтариб юрай сени... Сен менга кераксан, жуда-жуда кераксан...»

Ўликнинг кейинги гаплари Асрорнинг қулоғи остида қайта-қайта жаранглади. Сув бирдан ҳаракатга келиб, мурда худди беланчақда ётгандай чайқала бошлади. Беозор мавжлар борган сайин катталашиб, денгизнинг аёвсиз тўлқинига айланди. Тўлқинлар ўликни отиб ўйнади-да, сўнг ютиб юборди. Бундан кўрққан Асрорнинг вужудини титроқ қоплаб, тисарилди.

— Бу ерда нима қиляпсан?

Ваҳима тўрига ўралиб турган Асрор орқа томондан келган бу овозни эшитиб, баттар чўчиб тушди. Кескин орқасига ўгирилиб, Қамариддинни кўргач, «Ўзингиз нима қилиб турибсиз?» дегандай унга анграйиб қараб қолди.

— Нима бор сенга бу ерда? — Қамариддин шундай деб уни туртди. — Серрайма! Қани, юр-чи! Бу атрофга қадамингни босма, дегандим-ку?! Башканг ишлайдими сенинг?

Асрор мутелик билан унга эргашди. Соҳилдан узоқлашишгач, Қамариддин уни саволга тутди:

— Файратникига бордингми, пулни онасига бердингми?

— Нима деб бераман?

— Баҳона топиш қийинми? Китобим бор эди, деб битта китобини олгину «варақларининг ичидан чиқиб қолди», деб бер. Бозорда аравакашлик қиларди, де. Тушундингми? Жўна энди, кури!

Дарвоза атрофини супуриш учун кўчага чиққан Талъат уларни кўриб, ҳаракатларини кузатди. Асрор аста-аста юриб узоқлашгач, Қамариддин орқа томондан кимнингдир кузатиб турганини ҳис қилиб, кескин ўтирилди. У янглишмаган эди: бу томон тикилиб турган Талъатни кўриб, кўнгли ғашланди. Талъат Қамариддиннинг ўзи томон тикилиб турганини кўриб, тез-тез супура бошлади. Унинг бу ҳаракати ҳам Қамариддиннинг сезгир нигоҳидан четда қолмади.

Ҳалокатнинг бошланаётганидан дарак берувчи бу манзарадан беҳабар Асрор катта йўлда ваҳима тўридан бир оз холи бўлди. Бироқ икки чақиримча юриб, ўнг томон бурилганда яна анҳор соҳилига чиқиб юраги увиша бошлади. Ҳатто оёғи ўзига бўйсунмай қўйди. Шарт орқасига бурилиб кетмоқчи ҳам бўлди. Аксига олиб Файратникига бундан бошқа йўл йўқ. Бу ерданми ё яна уч-тўрт чақирим нариданми, барибир анҳорни кесиб ўтишга мажбур.

Асрор кўприкка яқинлашиб, кўзи анҳор сувига тушди-ю, нафаси бўғзига қадалди: анҳор тубидан худди ўша одам қараб тургандай туюлди. Кўприқдан ўтаётганида яна эсхонаси чиқди: бу сафар мурда сув юзасига қалқиб чиққандай бўлди. Асрор кўприқдан югуриб ўтганини ўзи ҳам сезмади. Файратнинг уйига яқинлашганида нафас ростлаб, кўрқоқлиги учун ўзини ўзи койиди.

Кўп қаватли бинолар сафининг адоғидаги тўққиз қаватли иморат Файрат яшайдиган уйни «Мана ҳозир янчиб юбораман», дегандай савлат тўкиб турибди. Йигирма беш йил аввал Файратнинг бобоси қуриб кетган икки уй, бир даҳлиз тўкилай-тўкилай деб қолган. Бобосининг ўлими туфайли битмай қолган айвон ҳали ҳам ўша-ўша — чала. Файратнинг отаси болалигида оёғини синдириб олганми ё туғма чўлоқми, Асрор билмайди, ҳарҳолда ҳассасиз

юролмайди. Қалдирғоч мўйловига зеб бериб, сочи устарада қирдириб, дўппини чапаничасига қийшайтириб кийиб юрадиган бу одамнинг меҳнатга тоби-тоқати йўқ. Шамолласа аксиришга ҳам эринадиган ота ўн бир боласининг нима еб, нима ичиши лозимлиги ҳақида ўйлаб ҳам қўймайди. Ҳаммасига Файратнинг онаси балогардон. Асрор қачон бу уйга келса, уни иш устида кўради. Ҳозир ҳам у молга терт қораётган эди. Асрорнинг саломини эшитиб, қаддини ростлади-да, алик олди.

— Келавер, Асрор болам, ойинг эсонгинами? Ҳа, тинчликми, туришинг сал бошқачароқ?

Ёлгон гапга унча ўрганмаган Асрор мақсадини дарров айта олмади.

— Рисолат опоқи, Файрат битта китобимни олувди, — деди у худди айбдор одамдай.

— Санқи ўртоғинг келгани йўқ ҳали. Боксларига илойим қиргингина келсин. Онани она демаса, отани ота демаса, юргани юрган, санқигани санқиган.

— Мусобақаси тугаса, эрта-индин келиб қолади.

— Келмай гўрга борармиди, келади мулла минган эшақдай бўли-и-иб. Нега қаққайиб турибсан? Ичкарига кириб қара-чи, нарсалари қаерда туришини биласан-ку? Сендан китоб олиб нима қиларкан, кошки китоб ўқийдиган бола бўлса.

Рисолат шундай деб яна эгилганича ишини давом эттирди. Асрор уйга кириб гўё китоб ахтарган бўлди. Ҳолбуки, қидиришга ҳожат йўқ, синган оёқ ўрнига вишт қўйилган майиб хонтахта устида уч-тўрт ўқув дарслиги чанг босиб ётарди. Асрор қўлига илинган китобни олиб, чангини қоқди. Ҳовлига чиқиб опоқисига яқинлашди-да, пулни узатди.

— Рисолат опоқи, китобнинг ичидан чиқди.

Рисолат қаддини кўтариб бир пулга, бир Асрорга қаради. Дасталанган мингталик пул уни ҳайратга солди. Қўлини этагига артиб, пулларни қўлига олди-да, у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди.

— Ростакам пулми? — деб сўради содалик билан.

— Ростакам бўлса керак... — Асрор шундай деб осонгина қутулмоқчи эди, Рисолат яна бир савол билан уни тўхтатди:

— Бунча пулни қаердан олганийкин?

— Билмадим, дарсдан кейин бозорда арава тортиб юрарди... йиққандир?

Рисолат бу жавобдан қониқмади:

— Йиққандир? Нимага йиғади? Қани, кўзимга қара-чи, сен ёлғон гапиролмайсан, эсли боласан. Қуриб кетмагуримга ўхшамайсан. Тўғрисини айт, ўғирладими?

Бу саволни эшитган Асрор сири фош бўлгандай чўчиб тушди. Ҳатто тайинли жавоб қайтаришга сўз тополмади:

— Айтдим-ку? — деди довираб.

— Айтганинг қурмасин сенинг. Арава тортиб шунча пул топиб бўларканми?

— Топса керак... ёки мусобақада ютганига мукофот қилиб беришгандир.

Асрорнинг бу гапи Рисолатни ишонтирди, шекилли, индамай қолди. Кейин елкалари силкиниб йиғлай бошлади.

— Пешонам шўр бўлмай ўлсин, — деди у худди ёш бола каби бурнини тортиб. — Пешонам шўр бўлмаса шу аммамнинг бузоғига тегаманми! Эр экан, деб тегибман, туғиш керак экан, деб туғаверибман бу итваччаларни. Ўн битта туғиш менга зарилмиди, а? Болам бечора шу ёшида бозорда арава тортса-я... Мен ўлгур уни ўғри деб гумон қилибман. Сен қурибгина кетмагурнинг ҳам раҳминг келмайди ўртоғингга. Чилдирма чалишни ўргатсангу юрарди ёнларингда. Одам бўлиб қоларди.

Асрор шуни ўйламаган экан. Опоқиси рост айтяпти: Файрат кичкина ногорани тиқиллатиб юрса ҳам бўларди-ку? Айтса, адаси ҳам жон-жон деб кўнарди. Бошқага эллик минг бергандан кўра Файратга беш минг бериб қутулганидан ҳатто қувонарди. Эҳ аттанг, «Бу ишлар тинчиб кетса, ёнимга оламан», деб қарор қилди Асрор. Рисолат эса ҳасрат дастурхонини барала очиб, дардини тўкаверди:

— Нимага Худонинг қаҳрига учрабман, билмайман. Бошқаларга ўхшаб олдири-и-иб ташлайверсам ғазаб қилса майлийти. Худонинг бергани, деб туғаверган бўлсам, энди насибасини бермайдими? Сен билмайсан, баъзан ҳафтада бир марта қозонга гўшт тушмайди.

Ношукурликнинг бу оловли тошлари Рисолатнинг тилидан эндигина учаётгани йўқ. Учраган танишига ҳасрат дастурхонини очиш унинг одатига айланиб қолган. Унга шу пайтгача ҳеч ким: «Яратганга шукур қилавер, Худо билан ҳадеб ҳақ талашма, сабр билан яшасанг, мукофотингни фарзандларинг улғайгач тўла-тўқис оласан», деб ҳидоят йўлини кўрсатмаган. Иймоннинг ярми шукур, ярми сабр эканини инсоф эгаларидан бири яхшилаб тушунтириб қуйганида ўғлининг ўртоғига бу гапларни айтмаган бўлармиди...

Асрор Рисолатнинг гапларини эшита туриб «Рост гапирптиларми ё лоф уряптиларми», деб ўйлади. У бирон-бир оила гўштга ё нонга муҳтождир, деб ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Унинг назарида муҳтожлик ўтмиш ҳақидаги киноларда қолиб кетган, ҳозир ҳамма ерда тинчлик, тўқчилик эди. Ҳозирги гапларни эшита туриб, ўзича ҳисоб-китоб қилди: ўн уч жон кунда эл қатори гўшт-нон ейман деса... пул чидайдами? Нон-чойга етиб турса ҳам катта гап! Демак... Асрорнинг адасидан ранжиши ноўрин. Еб-ичириш, кийинтириш осон эмас экан-да? Асрор шу ёшга етгунча атрофига зийрак разм солмаганидан ажабланди. У ҳаёт ҳақида фикрини серҳашам тўйлар, раққосаларнинг устидан пул сочувчи бойваччаларга қараб бичаркан. Шундай ёнгинасидаги одамларнинг, ҳатто энг яқин дўстининг бундай яшашига эътибор бермаган экан. «Файратнинг адаси роса дангаса-да», деб кўя қоларкан. Ота дангаса бўлмаган тақдирда ҳам рисоладагидай яшаш осон эмаслигига ақли етмаган экан. Мана, ҳозир шу оддий ҳақиқатни кашф этиб, ақли лол бўлиб турибди.

Асрор бу ҳасратни аввал келганларида ҳам эшитган, аёлни қандай овутишни билмай тоқат билан тураверган эди. Ҳозир ўзининг дарди ўзига етиб тургани учун ҳасрат дастурхони ёпилишини кутиб ўтирмай, опоқисининг гапини бўлди:

— Мактабни битирсам ўзим ансамбль тузаман, шунда доим ёнимда олиб юраман.

— Бу гапинг маънили бўлди, болам. Сен билмайсан, болам, менга жуда қийин. Амакинг ўлмагур инвалид бўлиб инвалидмас, одам бўлиб бутун одаммас. Ишга бўйни ёр бермайди. Ейди, ичади, ётади. Қурибгина кетмасин. Бутун умидим шу Файратимда.

Кичкиналигида Худо неча марта қайтариб берган-а болагинамни. Касал бўлавериб, касал бўлавериб, икки йил мактабдан қолиб кетувди бояқиш. Кейин ўзини тутиб олди-ю, барибир кўнглим ғаш-да... Юрагим сезиб турибди, Худо сақласин, дейману, лекин... санқигани санқиган, пешонамга сиғмайди, шекилли... Тўғриси айт, ростданам мусобақаси ўлгурдами?

— Рост, у кикбоксингдан роса зўр.

— Ютса мукофотга пул беради, деганинг ҳам ростми?

— Рост.

— Қанча беришади?

— Билмайман.

— Пул беришса гўрга-я, башарасини кўкартирганига яраша бир кам-кўстимизга яраркан. Болагинамнинг ақли жойида, бекорга пул йиғмаган, опасини узатадиган бўлиб турибмиз, асқотади.

— Опоқи, мен кетдим.

Асрорнинг аҳдини эшитган Рисолатнинг гаплари охирлаганмиди ё болага гапириш бефойдалигига фаросати етдими, ҳарҳолда ҳасрат дастурхонини тезгина ёпа қолди:

— Бўпти, бора қол. Ойингга айт, бир келиб, гаплаши-и-иб, юрагининг чигалини ёзиб кетсин.

Асрор бу таклифни онасига айтиши мумкин, онаси келиши ҳам мумкин. Аммо бу аёл «гаплаши-и-иб ўтириш»га вақт топа олармикин?

Асрор опоқиси билан хайрлашиб, анҳор ёқалаб кўприк сари юрди. Кўприкка етай деганида ўрамага кўзи тушиб, беихтиёр тўхтади. Сув оқизиб келган хасларни гирдоб «хўплаб» ютарди. Ўрама хасларни ўрай-ўрай тўсатдан битта кўзга айланди. Каттагина кўз — ўша одамники! Худди бир кўзини юмиб, иккинчисини Асрорга қадаганга ўхшайди. «Кўрдингми, энди менсиз болаларимнинг аҳволи нима бўлади, ким боқади уларни?..» Асрор тепганида у галати овоз чиқарганди. Ҳозир ўрамадан келган овоз ўша одамникига ўхшаб кетди. Асрор чўчиб, орқасига тисарилди. Кейин сувга қарамасликка тиришиб, тез-тез юрганича кўприқдан ўтиб кетди.

27. Болалиқдан қолган аламлар

Асрорни анҳор бўйидан ҳайдаётганида Талъатга кўзи тушган Қамариддин қаҳвахонага ўтмай, уйига келди. Диванда инқилаб ётган Файратнинг пешанасига кафтини қўйиб, унга далда берди:

– Иситманг сал тушибди. Эртага туриб кетасан. Яранг оғримаяптими?

– Оғрияпти. Анавиндан озгина бермасангиз бошқа чидолмайман.

– Чидайсан. Чидашинг шарт. Мен сен билан бирга зўр ишларни қилишни мўлжаллаб қўйганман. Яқин орада биз бировларга хизмат қилмайдиган бўламиз, энди бировлар бизга хизмат қилишади. Мен ҳали лапашанг ошнангни ҳам метиндек чайир қилиб юбораман.

– Кимни айтяпсиз?

– Асрорни-да. Қарасам, анҳор бўйида довдираб турибди. Сен у билан қанақа ошначилик қилгансан? Ўғил бола ҳам шунақа латта бўладими?

– Мен сизга бошида айтганман. У олим бўладиган бола, кўнгли жуда нозик. Сизга иш бермайди. Ҳали ҳам бўлса уни тинч қўйганингиз маъқул.

– Бекор айтибсан! Бу гапни бошқа тилиннга олма. Сен ҳам, у ҳам, ҳаммаларинг анчадан бери бизнинг кўчамизда яшайсанлар. Бу кўчадан энди тириклайин чиқиб кетиб бўлмайди. Сен мени ваҳший бир аждаҳодай кўришинг мумкин. Лекин ўзинг танлаган ҳаётнинг қонуни шундай. Сени мен бу кўчага бўйнингдан бўғиб, уриб-тепкилаб олиб кирмадим-ку, тўғрими?

– Агар адам чалажон бўлмаганларида...

Файрат гапини охирига етказмай, кўзларини юмди. «Адам бошқалар каби топарман-тутарман бўлганларида мен бу кўчага кирмасдим», демоқчи бўлдим ё афсусини баён этмоқчимиди – қоронғилигича қолди.

Дераза олдида турган Қамариддинга унинг гапи чала бўлса-да, таъсир қилди. Дераза оша кўчага қараб, янги автомашина атрофида ўйнаётган болаларни кузатди. Рўпарадаги уй йўлагидан эр-хотин чиқишиб, уларни эркалашгач, барчалари машинага ўтирдилар.

Файратнинг гапига бу манзара илова бўлди-ю, Қамариддин болалигини эслади.

Ўшанда ҳали ўн тўртга кирмаган эди. Мактабдан қайтаётиб қараса, коттеж-уй олдида яп-янги машина турибди. Тенгдошлари машинани ҳавас билан томоша қилишяпти. Улар орасидаги бир бола синфдоши бўлгани учун Қамариддин улар даврасига қўшилишни ихтиёр этиб тўхтади. Умид билан уларга тикилди. Аммо уни даврага чорлашмади. Бунинг ўрнига ўзидан бир синф юқорида ўқийдиган боланинг заҳарли гапи янгради:

— Ҳой етимча, намунча машинамизга суқланиб қараб қолдинг?

Бунга қадар ҳам Қамариддин етимликнинг хўрлик ошидан кўп марта тотиган эди. Мактабдошининг кутилмаганда бундай ҳақоратлаши уни гангитиб, жавоб беришга сўз ҳам тополмай қолди. Унинг додираб қолганидан лаззатланган иккинчи боланинг тилидан ҳам ҳақорат тоши отилди:

— Энг бахтли бола бўлмоқчимидинг? Ойингга айт, эрга тегсин, ўтай отанг сенгайм шунақа зўр машина олиб беради.

Қамариддиннинг ранги оқариб, лаблари титраб, мушти тугилган онда ҳақоратлар тошбўронига синфдоши ҳам қўшилди:

— Эшитдиларингми, бу каллаварамнинг иншо ёзганини. «Дунёда энг бахтли одам — адаси бор одам», дебди.

— Тўғри ёзибди, — деди учинчи бола.

— Ёлғонни тўқиб ёзган. Аслида отаси бор болаларни ёмон кўради. Бу етимчага ўзига ўхшаган етимча ўртоқлар керак, — деди синфдоши.

— Ҳой шум етим, иккинчи бу кўчадан ўтма, билдингми?! — деди ҳақорат тошини отишни бошлаган бола.

Қамариддин уларга сўз билан жавоб қайтаришга иложсиз эди. Унинг хўрланишлар оқибати ўлароқ шаклланган «бундай пайтда фақат мушт тили билан гаплашиш керак», деган ўз ақидаси бор эди. Бу онда юрагини тирнаган алам шу ақидасига амал қилишга даъват этди: портфелини бир ёнга отди-да, ўзидан бир ёш катта болага ташланиб, кўкрагига зарб билан калла қилди. Ҳозиргина катта гапираётган

бола вой-войлаб йиқилди. Бошқалар эса уни ўраб олиб муштлай кетишди. Қамариддин шунда ҳам қочмади. Болаларнинг шовқинини эшитиб уйдан югуриб чиққан машина эгаси уларни ажратиб қўйди. «Бу ким?» деган саволига: «Бу бола машинангизга чизмоқчи бўлди», деган жавобни эшитгач, Қамариддиннинг бетига шапалоқ туширди, сўнг қулоғидан чўзди-да: «Иккинчи бу томонга қадамингни босганингни кўрсам, ўлдираман!» деб дағдаға қилди. Қамариддин кўзда алам ёшлари, қалбида эса қасос олови билан улардан узоқлашди.

«Нима учун гуноҳкор эмас, бегуноҳ одам жазоланади? Айбим — отам йўқлигим, етимлигимми? Энди ҳамини шундай бўлаверадими? Нима қилишим керак? Ҳимоячим ким менинг?»

Қамариддин кўп ўйлади. У ҳаётда бундан баттар ноҳақликлар борлигини ҳали билмас эди. Унинг учун энг катта ноҳақлик — етимлик! Бошқа ноҳақликлар эса шундан келиб чиқаверади.

«Сенинг ҳимоячинг йўқ, ҳеч ким сенга қайишмайди, ноҳақликка қарши ўзинг курашишинг керак. Ўзингни ўзинг ҳимоя қил. Кураш! Енгиб чиқ! Кимлигингни кўрсат уларга! Агар енгиб чиқолмасанг, ўзингни кўрсатиб қўя олмасанг, ўлиб кетганинг минг марта яхши!»

Қамариддин шу қарорга келди. Ақл нуқтаи назаридан қаралганда, бу аҳд нотўғри, бироқ яхшилар меҳрига муҳтож, қалби зада бола учун эса бирдан-бир тўғри йўл шу эди.

Ота-бола бу кўчадан ўтишни тақиқлашган бўлса ҳам эртасига ҳеч иккиланмай, заррача чўчимай яна шу томон юрди. Машина кечаги жойида, ёнида кўп эмас, иккитагина бола турибди. Ўнта бола турганида ҳам Қамариддин барибир йўлидан қайтмасди. У болаларга дадил яқинлашди.

— Яна шу кўчадан ўтяпсанми? Кеча адабингни емовидинг? — деди каттароқ бола калондимоғлик билан.

— Мен... кечирим сўрагани келувдим, — деди Қамариддин унга тикилиб.

Бу гап болага ёқиб, мириқиб кудди-да:

— Ҳа, энди калланг ишлабди. Бўпти, кечирдим, жўна, — деди.

– Ҳали кечирим сўрамадим-ку?

– Бўпти, тезроқ сўрагину, қорангни ўчир, — деди иккинчи бола.

– Мен кеча... бошларингни ёролмаганим учун кечирим сўрамоқчи эдим.

Болалар нима гаплигини англамай, Қамариддин портфелидан тош олди-да, уларга ташланди, аввал бирини, кейин иккинчисини урди, сўнг эса тошни бор кучи билан отиб, машина пешойнасини синдирди. Бу қилган ишидан заррача афсусланмади, кўрқиб қочмади ҳам. Ҳатто машина эгаси ҳовлиқиб чиққанида ҳам жойидан жилмади. Ердан тош олиб, унга ғазаб билан тикилиб тураверди...

«Ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси» деб аталувчи болалар қамоқхонасида тарбиячилардан яхшилик ҳақида кўп ибратли гапларни эшитди. Тинглаган насиҳатлари тўпланиб, қоғозга туширилса, каттагина китоб бўларди. Бироқ у насиҳатларнинг биронтасини қулоққа илмади. Ундаги аламзадалик қора булути ҳар қандай ёруғлик, ҳар қандай нурга тўсиқ бўла оларди. Хуллас, яхшилик нури унинг юрагига йўл топа олмади, қалбига сепилган яхшилик уруғи эса иймон нуридан бебахра бўлгани учун униб чиқмади. Янги машина ёнидаги қилтириқ бола, унинг қилтириқ ўртоқлари, вазоҳатидан ит ҳам кўрқадиган бераҳм отаси Қамариддиннинг кўз олдидан сира нари кетмас эди. Улар билан кунда бир уришар, қамоқдан чиққач яна қасос олишнинг минг бир хил йўлини ўйлаб топарди. Кунлар, ойлар ўтган сайин шу балаң девор ортида эркин юрган барча одам ўша қилтириқ бола, ўша ваҳшатли отадай туюлаверди унга. Бир неча кишига бўлган ғазаби ортиб, бутун одамзотдан нафратлана бошлади.

Биринчи марта қамалишига сабаб бўлган бу воқеа Қамариддиннинг хотирасига муҳрланиб қолган эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Файратнинг «чалажон адам», дейиши вагини келтириб, ўтирилди-да, унга норози қиёфада қаради:

– Сен адангни унақа дема. Инвалид бўлса ҳам аданг бор. Менда шунақаси ҳам йўқ. Биласанми, мен бир пайтлар ўғай бўлса ҳам отам бўлишини хоҳлаганман. Отаси борлар мен учун энг бахтли болалар эди. Уларга ҳавасим келарди. Баъзан эса

алам қиларди. Мен онамни яхши кўраман. Лекин эрсиз яшаётгани учун баъзан нафратланиб кетаман. Сен аҳмоқ экансан. Ота бола учун бир кўрғон эканини билмайсанми? Отасиз болага илон ҳам, чаён ҳам, ҳатто чувалчанг ҳам даф қилаверади...

Қамариддин кейинги гапларини ярасига туз сепилган одамнинг маҳзунлиги билан айтди. Чиндан ҳам Қамариддинда отасининг бағрида бахтиёрлик билан улғаяётган болаларга нисбатан нафрат бот-бот уйғониб турарди. Болалигида бу нафрат йўқ эди. Ҳавас бор эди. Боғчада эканлигида, ўртоқларини адалари олиб кетгани келишганда уларнинг шодон чеҳраларига ҳавас билан боқарди. У дамларда отасининг Афғонда ҳалок бўлганини билмасди. Онаси: «Аданг яқинда келиб қоладилар», деб алдарди. Йўқ, алдамас эди. Унинг ўзи ҳам ўлим ҳақидаги хабарнинг алдамчи эканига, эрининг тез орада қайтишига ишонарди. Кейинроқ Қамариддин отаси билан фахрланиб юрсин, деб ҳақиқатни айтди. Ўшанда ҳам ҳали нафрат уйғонмаган эди. Емоқ-ичмоқда, кийинмоқда бошқалардан кам ери йўқ эди. Унга фақат ота меҳри етишмас эди. Ундаги ҳавас аста-секин ҳасадга айлана бошлади. Ҳавас ўрнини ҳасад бутунлай эгаллагач, нафрат ҳам туғилди. Биринчи марта қамалганида ўз нафратига ўзи бутунлай тобе бўлди. Айниқса, қамоқ камерасидаги бир учрашув бу нафратга қувват берди.

...Турмада баловатга етмаганлар учун алоҳида камера бўлмагани учун Қамариддинни катталар ёнига қўйишди. Ўн тўрт яшар боланинг тақдирига ачинганлар ҳам, «Бу бола ҳозирдан шунақами, кейинроқ балонинг ўқи бўлади», деб ёмон кўрганлар ҳам топилди. Ўн кишилик камерада Қамариддин ўн тўртинчи маҳбус эди. Ҳожатхона тувагига қадалиб турган каравот эгаси — ҳали ўн саккизга кирмагани сабабли «баловатга етмаган» мартабали йигит «Кел, братишка, бу «кўшк»ка иккаламиз сиғамиз», деб Қамариддинга марҳамат кўрсатди.

Ҳаётда тескари нарсалар кўп: бировлар кимнидир қамоқ жазосидан қутқариб қолиш учун сарф-харажатлар қилсалар, бошқалар кимнингдир умри қамоқда чириши учун елиб-югурадилар. Ўглининг боши ёрилган, машинасининг ойнаги синган одам

шу тоифадан экан. «Бола нодонлик қилди, майли, айбидан кечдим, жувонмарг бўлмасин», демади. Қамариддиннинг онаси кўз ёши тўкиб, ялиниб келган онлари: «Ўғлинг отувга ҳукм бўлмаса рози эмасман», деб бечорани зор қақшатаверди. Оқибатда тергов жараёни анча чўзилди. Ўзини «Ринатбек» деб таништирган йигит ҳам суд бошланишини кутарди. Бир куни Қамариддинга бошидан ўтган воқеалардан бир чимдимини айтиб берди:

«Сенинг отанг Афғон урушида ўлган экан, битта бўлса ҳам сурати бор экан, бу ҳам сенинг бахтинг. Мен эсам отамнинг кимлигини ҳалигача билмайман», — деб хўрсинган эди Ринат.

Ҳа, чиндан ҳам билмас эди. Онасини учинчи синфга бораётганида илк марта кўрган эди. Бор гапни бувиси кейинроқ айтиб берган: «Туғилганингни билиб қувондим. Онанга рухсат теккан куни гулдаста кўтариб борсам, бир ўзи чиқиб келяпти. Мақсадини тушундим. У ёш эди, умрини бадном қилгиси келмаган. «Турмуш қуриб, яхши бўлиб кетар», дедим. Сени менга беришмади. Сени бола қилиб олишга ҳаққим йўқ экан. Лекин исмингни мен қўйганман...» Ринат бувисининг нима учун ҳаққи йўқлигини анча кейин, унинг ўлиmidан кейин билди. Аввало у буви эмас, мутлақо бегона — Ринатнинг онаси уникида ижарада туриб, улар она-бола тутинишган экан. Иккинчидан, бу аёл ҳали унча қари бўлмаса ҳам, сиҳати ёмонлиги учун ногирон саналар экан. Ринат туғуруқхонада кўз очиб, гўдаклар уйида тетапоя бўлди, болалар уйида эсини таниди. «Ота-она меҳри, киндик қони тўкилган уй», деган тушунчалар унга бегона эди.

Ринат нотаниш одамлар келиб, болаларни олиб кетишларини билгач, кимнингдир келишини, бошидан силашини, маҳкам қучоқлаб ўпишини беадад бир умид билан интиқ кутадиган бўлди. Одамлар келишарди, аммо уни олиб кетишмас эди. Ҳам ғилай, ҳам сап-сарик бўлгани учунми ё айиқполвон каби қўпол қадам ташлашини ёқтирмайми, уни ҳеч ким ёнига чақирмас, бошини силамас, маҳкам қучоқламас, ўпмас эди... У фақат бувисидан умид қиларди. Бувиси келарди, йиғларди, бағрига босарди... аммо олиб кетай дея олмасди...

Ота-оналарини кута-кута умидлари узилган болалар йигилиб олишиб, ўзларича афсоналар тўқитарди:

— Менинг дадам билан ойим космонавт бўлишган. Қуёшгача учиб бориб, қайтиб келишганда бензинлари тугаб, портлаб кетишган. Уйимда расмлари бор, — дейди уйи бор-йўқлигини билмайдиган қизча.

Бу ва бу каби бошқа афсоналарнинг ёлгон эканини ҳамма биларди. Лекин ҳеч ким бир-бирини лофчиликда айблаб, масхараламасди. Уларнинг мажруҳ қалбларига ўзлари тўқиган шу афсоналаргина малҳам бўларди. Ринат тўқиган дастлабки афсонага кўра отаси ҳам, онаси ҳам урушда ҳалок бўлган қаҳрамон ҳарбий учувчи эдилар. Уларнинг қайси урушда ҳалок бўлганларини билмаган Ринат бошқа афсона тўқишга мажбур бўлди: ота-онаси зилзила пайтида одамларни қутқараман, деб ҳалок бўлишган.

Учинчи синфда ўқиётганида бу афсона ҳам барҳам топди. Аниқ эслайди: осмонда паға-паға оппоқ булутлар сузиб юрарди. Ҳовлидаги дарахтлар гуллаган палла эди. Ринатни болалар уйи директорининг хонасига чақирдилар. Сочи калта қирқилган, лабларига қуюқ қизил бўёқ сурилиб, кўзларига сурма тортилган, улама узун киприклари узун-узун, эгнига оқ тор шим, тор оқ куртка кийган чиройли аёлни кўриб: «Мени нима қилмоқчи бу хотин?» дегандай унга таажжуб билан тикилиб қолди. Директор:

— Ринат деганимиз шу азамат бўлади, — деб таништиргач, аёл ўрнидан туриб, қучоқ очди:

— Ўғлим, жоним ўғлим! — деб Ринат томон юрди.

Тасавуридаги қаҳрамон отаси ва онасини тасавуридаги қаҳрамонлар қабристонига кўмиб қўйган Ринатга унинг ҳаракати ғалати туюлиб тисарилди. Бу ҳолат агар беш-олти йил илгари юз берганида Ринат ўйлаб ҳам ўтирмай «Ўғлим!» деб турган аёл бағрига ўзини отган бўларди. Бу онда уни нима ушлаб турибди? «Ринат, ўзингни от унинг бағрига! Қувон, шодлан, онанг келди!» дейди бир овоз. «Ринат, қочиб қол! Бу она эмас, бир ялмоғиз! Сендан ўн йил хабар олмаган хотин она бўларканми?!» дейди иккинчи овоз.

Аёл Ринатни гўдак фаҳмлаб янглишган эди. Ота-онасиз ўсаётган болаларнинг ҳаёт фалсафаси, ҳаёт ҳақидаги, бейймон оталар, бевафо оналар ҳақидаги тушунчалари анча барвақт шаклланади. Уларнинг митти юракларида бу бейймонларга, бу бевафоларга нисбатан нафрат анча илгари кўз очган бўлади. Ринатни қочишга ундаган иккинчи овоз ана шу нафрат овози эди. Бола шу овозга итоат этди. Онаси иккинчи, учинчи марта келганида ҳам яқинлашмай, қочиб кетаверди. Бувиси йўқлаб келганида эса: «Айтинг, энди кўринмасин, ўлдираман!» деди. Бувиси ўн яшар боладан бундай гап кутмаган эди, сесканди. Анча насихат қилди, Ринатнинг кўзларидаги аянчли нурни кўриб, аҳди қатъий эканини сезиб, кўрқди. Шундан сўнг Ринатнинг онаси икки йилгача кўринмади. Бувиси оламдан ўтганда келиб, олиб кетди. Меҳрибон кампирнинг ўлими Ринатда меҳр-шафқат уйғотар, деб ўйлаган эди. Йўқ, Ринат эртасигаёқ болалар уйига қайтди.

Бувисидан сўнг бу олам аро Ринатнинг ёлғиз ўзи қолган, ўртоқлари билан ҳам, энагалари билан ҳам иши йўқ эди. У барча хўрликларга еттинчи синфгача чидади. Синфда бировнинг дафтарими, қаламими йўқолса ҳам Ринатдан гумонсирашарди. Баъзан очикчасига ўғрига чиқаришарди. Кунларнинг бирида тарих муаллимаси «Пулимни ўғирлашибди!» деб айюҳаннос кўтарди. Ойлик маошини олгач, сумкасига солиб, танаффус чоғи синфда қолдирган экан. Бу сафар гумон ҳақиқатга айланди: пул Ринатнинг сумкасидан чиқди.

Ҳамиша ўғирликдан ҳазар қилиб келаётган бола учун бу кутилмаган зарба бўлди. Ўша куниёқ уни милиция олиб кетди. Дунёда ҳақиқат бор, деб ўйлаб, ўғирликни бўйнига олмагани учун ўша куниёқ калтак еди. Вақтинчалик қамоқ камерасидан ўтириб, хўрлиги келса ҳам йиғламади.

Тухматни, фитнани енгиб чиқишга баъзан катталар ҳам ожизлик қиладилар. У пулни портфелига ким солиб қўйиши мумкинлигини кўп ўйлади. Ўқитувчининг ўзидан ҳам гумон қилди, жиққа мушт бўлган бир-икки болани ҳам назаридан қочирмади. Лекин ўзига энг яқин олувчи ўртоғидан гумонсирамади. Кураш тўғрагига бирга қатнашувчи дўс-

тидан бундай номардликни кутмаган эди. Ўғирлиги туфайли халқаро мусобақага борувчи терма команда сафидан чиқарилиб, ўрнига ўша дўстининг киритилганини эшитганида ҳам ёмон ўйга бормади. Буни қамоқдан чиқиб, суриштирганидан кейингина билди.

Қамоқ жазосини ўйлаб топган одамлар жиноятчи маълум муддат тутқунликда ўтирса, ўзининг қилмишларини ақл тарозусига солиб, тавба қилади, деб ҳисоблашган бўлишса керак. Жиноятлари учун адолат юзасидан ҳукм қилинганлар эҳтимол шундай қилишар. «Эҳтимол» деб гумон тариқасида айтилишининг сабаби бор: қамоқдаги ҳеч бир зот «Гуноҳимга яраша жазо топдим», демайди. Ҳеч бўлмаганда «Икки йил (ёки икки ой) камроқ беришса ҳам бўларди», деб нолишади. Шундай экан, мутлақо гуноҳсизлар, тухмат ёки фитна қурбонлари нима дейишсин? Нафрат ўқларини кимларга қарата отишсин?

Қамоқда ўтирганида Ринатнинг нафрат ўқига энг аввало онаси, сўнг ранг-рўйини бир марта ҳам кўрмагани — иймонсиз отаси дуч бўлишган эди. Болалар уйда уларнинг қаҳрамонликлари ҳақида тўқиган афсоналари тумандай тарқаб кетган, уларнинг асл башаралари ҳақиқатнинг аёвсиз нурларида манаман деб турарди. Болалар қамоқ лагерининг жигарранг дарвозаси бўларди. Кўпинча Ринат шу дарвоза рўпарасидаги ўриндикда ўтириб хаёл сурарди:

«Ҳозир қўлимга тўппонча бериб қўйишса-ю, кейин дарвоза очилиб, отам билан онам кириб келишса, шартта-шартта отиб ташлардим. Ана ундан кейин ўзимни ҳам отиб ташлашса майли. Йўқ, аввал суд бўлиши керак. Ўша судда гапиришим шарт: «Боласини ташлаб кетган ота-онанинг жазоси шу!» дейман. «Тирик етимлар, ҳаммангиз аблаҳ ота-онангизни топинглар-да, аямасдан отиб юборавринг. Ёлғон гаплар тўқиб, уларни бошқалар кўзига яхши одам қилиб кўрсатманг», дейман. «Тирик етимларга милтиқ беринглар!» дейман. Ана ундан кейин мени отиб ташлашса ҳам майли...»

Қамоқда эканлигида онаси уни ҳайратда қолдириб уч марта йўқлаган эди. Тўғрироғи, Ринат икки марта

дйдор кўришиб, учинчисида учрашишни истамади. Шундан сўнг онаси бошқа келмади. Ринат қутулиб чиққач, болалар уйига ҳам, мактабга ҳам бормай, онасининг уйдан паноҳ топди. Пешин чоғида келиб, эшикни тақиллатганда ҳеч ким очмади. Зинада ўтирганича кечга қадар кутди. Шом қоронғисида бир эркак билан қўлтиқлашган онаси кўринди. Онаси унинг шу кунларда озод бўлишини биларди. Аммо айнан бутун чиқиб, зинапоя тутқичига суяниб ўтириб, сигарет тутатганича пойлашини кутмаганди. Онаси унга кўзи тушгани ҳамон таққа тўхтаб қолди. Тилига гап ҳам келмади. Ринат эса соғинган онаси билан сўрашмоқ учун ўрнидан турмади. Онаси ёнидаги эркакка: «Ўғлим келибди, сизга ўзим телефон қиламан», деб пичирлади. Ринат унинг гапларини аниқ эшитмаса ҳам нима дейилганини тахмин қилди. Эркак гапни чўзиб ўтирмай, тезда изига қайтди. Ринат шундан кейингина ўрнидан турди. Зинадан пастга, онаси турган жой томон юрмай, аксинча, юқорига, эшик томонга юрди.

— Истасангиз ҳам, истамасангиз ҳам энди мен шу ерда яшайман, — деди қатъий ва совуқ оҳангда.

Ҳануз пастда турган онаси бир оз довдираган ҳолда:

— Жудаям яхши, менинг кўнглимдагидай қарор қилибсан, — деди.

— Фақат битта шартим бор: менга хўжайинлик қилмайсиз, — деди яна ўша совуқ оҳангда. — Қандай хоҳдасам, шундай яшайман.

Онаси унинг келажагини ўйлаган дамларда бу уйга кириб келишини ҳам тахмин қилган, ҳатто эркин яшашни талаб қилишини ҳам ҳисобга олган эди. Шу боис эшик ёнида туриб айтилган гап уни ажаблантирмади, ташвишга ҳам солмади.

Она-бола бир-бирларининг ҳаётларига аралашмай, худди бир қавақдан паноҳ топган ёввойи ҳайвонлар каби яшайвердилар.

Ринат онаси билан бирга кўрган эркак уч ҳафтадан сўнг «меҳмон» бўлиб келди. Онаси Ринатнинг савол назарига жавобан: «Дадангнинг дўсти, биздан хабар олиб туради», деб изоҳ берди. Ринат «Дадамнинг ўзи қаерда, нима учун ўзи хабар олмайди?» деб сўрамади. У гўдак эмаски, бу одам-

нинг мақсадини билмаса. Кунлар шу тарзда ўтаверди. Аввалига Ринат қўққисдан кириб қолганда дастурхон устидаги ичимликларни беркитадиган бўлдилар. У гўл эмаски, ароқнинг ҳидини билмаса. Кейинроқ бориб, маишатларини яширишга уринмадилар ҳам.

Бу қамоққа тушишига сабаб бўлган воқеа бир ҳафта илгари содир бўлган эди. Кўчадан ширакайф қайтган Ринат уйда давом этаётган маишат дастурхони атрофидан жой олди. Пиёлада онаси учун қуйилган ароқ бор эди. Уни олиб бир кўтаришда ичгач, «отасининг дўсти»га «яна қуйинг», дегандай узатди. У одам пиёлани олиб, дастурхон четига қўйди-да:

— Шунинг ўзи сенга етарли, — деди.

Шу пайтгача Ринат у билан деярли гаплашмаган эди. Онасининг ҳаётига аралашини истамагани сабабли у одам келиши билан кўчага чиқиб кетарди. Бу сафар кайф таъсириданми, қитмирлик қилгиси келди. Четдаги пиёлани олиб, ўзи ароқ қуйди-да, қултуллашиб ичиб бўлгач, унга қараб туриб «Куфф!» деб қўйди. Кейин «Бу одамни қаерда кўрган эканман?» дегандай кўзларини бир оз қисиб тикилди.

— Сенинг боланг борми? — Ринатнинг бу қилиғи, айниқса, дабдурустан сенсираши у одамнинг вашини келтирди.

— Бор, — деди вазабини ичига ютиб.

— Детдомдами?

— Нега детдомда бўларкан? Уйда.

— Болаларингни ташлаб кетмайсанми?

— Жинни бўлганмисан? Нега ташлаб кетарканман?

— Ташлаб кетмасанг жинни бўласан. Яхшиси, хотининг билан ажрашгину болаларингни детдомга бер. Сен менинг онамга уйлан, мени эса ўғил қилиб ол.

Онаси Ринатнинг гапини эшитиб ошхонадан уларнинг ёнига шошилди.

— Ринат, бунақа ҳазил қилма, — деди ялиниш оҳангида.

Ринат онасининг гапига парво ҳам қилмади, у томон қараб ҳам қўймади. «Отасининг дўсти»дан кўз узмай, тишларини бир оз гижирлатганича:

— Хотинингни ташла, онамга уйлансанг уйлан, бўлмаса ўлдираман! — деди.

— Ринат! — деди онаси уни елкасидан ушлаб.

Ринат қитмирлик қилиб, уларни масхараламоқчи эди, ammo қитмирлиги ўзи кутмаган ҳолда нафратни уйғотди-ю, ғазаб ўтига мой қўйди.

— Сен аблаҳсан, одам эмассан! — деди у онасининг силаб-сийпашига эътибор бермай.

«Отасининг дўсти» эса бу машмаша яхшилик билан тугамаслигини англаб, ўрнидан туриб, эшик томон юрди. Ринат уни осонлик билан қўйиб юборгиси келмади. Ўрнидан ирғиб турди-да, йўлига гов бўлди:

— Сен ҳайвонсан! Сен... — тилига келган ҳақорат қайтарилмай айтилаверди.

Маст йигитчанинг ҳақоратлашига асоси бор эди. Оиласига хиёнат қилиб, Роббисининг амрига бўйсунмайдиган одамга олқиш эмас, ҳақорат лозимлигини ҳеч бир кимса инкор этмайди. Бировнинг тилидан учаётган ҳақорат Тангри томонидан бузуқлиги учун ҳозирланган жазонинг бошланиши эканини ҳам барча билади. Билади-ю, парво қилмайди. Ҳақоратни эшитади-ю, адолатсизликка дуч келгандай ғазабланади...

Ринатни бир мишиқи, шўртумшуқ деб билган «ота қадрдон»нинг бу гапларни эшитишга ори келди: унинг юзига тарсаки урганини ўзи ҳам билмай қолди. Бу тарсакидан Ринат ўзига келмади, кулди. Бу кулги ҳалокат даракчиси эканини катталар сезишмади. Ринат хахолаганича кула туриб, унинг кўкрагига бир калла қўйишдаёқ букчайтириб қўйди. Тепишга чоғланганида онаси ўртага тушиб, ўйнашини ҳимоя қилди. Ринатни кўкрагидан итарди. Ринат: «Ҳали шунақами?! Майли...» деб ошхонага кирди. У қамоқда ўтирганида дарвозадан кириб келадиган ота-онасини отиб ташлашни орзу қиларди. Ҳозир шу орзунинг амалга ошириш фурсати келганини англади. Гарчи бу одам отаси бўлмаса-да, «ўз фарзандларига хиёнат қилгани учун ўлиши керак», деган ҳукмга келиб, қўлига катта пичоқни олиб, изига қайтди.

Хонага қайтганида онаси стулда, «отасининг дўсти» эса ерда, унинг тиззасига бош қўйганича ўтирарди. Онаси Ринатнинг қўлидаги пичоқни кўриб бақриб юборди. У одам эса бошини кўтариб қарашга ҳам улгурмади. Ринат у томон отилди-ю, бўйнига

пичоқ санчди. Ошхонада, пичоқни қўлига олаётган чоғида онасини ҳам ўлдиришни фикр қилган эди. Бироқ у одамнинг бўйнидан отилиб чиқаётган қонни кўриши билан онасига қўл кўтара олмади. Нимага шундай бўлганини милиция таъқибидан қочиб юрганида ҳам, қамоқхонада ётганида ҳам кўп ўйлади. Бироқ минг ўйлагани билан онасига қўл кўтара олмаганлиги сабабини билолмади.

Ринат Қамариддинга шу воқеаларни эринмай ҳикоя қилиб бергач, ўз қилмишига ўзи баҳо берди:

— Уни ўлдириб тўғри қилдим. Болалар инсофсиз отадан қутулишди. Ўзининг болаларини алдайдиган одам одамми? Терговчига шундай девдим, тумшугимга бир туширди. Нимага урганини биласанми?

— Улар ургилари келса сабаб қидириб ўтиришмас экан-ку, — деди Қамариддин.

— Шунақа-ку, лекин терговчи бекорга урмади. Ўзининг бузуқлиги эсига тушиб кетди. Балки «Ўйнашимнинг етимчаси мени ҳам ўлдирса-я!» деб қўрқиб кетгандир. Ҳамма менга ўхшаб мардлик қилса, биласанми нима бўлади? Ўликхонага ўлик сизмай кетса керак... Мени отишга ҳукм қилишмайди. Наридан борса ўн-ўн беш йилда чиқиб келаман. Қамоқда ўлиб кетмаслигим учун ҳеч кимнинг гагини келтирмай яхши бола бўлиб юраман. «Онамни ҳам ўлдирмай тур», деб худога ялиниб юраман. Онам ўз ажали билан ўлмаслиги керак. Мен уни ўзим бўғиб ўлдираман. Мени эмизмаган кўкракларини кесиб, чучвара тугиб ейман...

Бу гапларни эшитиб Қамариддин даҳшатга тушганини кўрган Ринат кулди:

— Қўрқиб кетдингми? Тентак экансан-ку? Бу бир аҳмоқона орзу-да! Ўлдирсам ўша куни ўлдирардим. Лекин боласига хиёнат қилганлар жазосиз қолмаслиги керак.

Бабурд оталар ҳақида сўз кетса Қамариддин Ринатнинг ўша ҳикоясини ёдга олади. Оталарни жазолаш ҳақидаги гапларни ҳам ўша йигитдан ўрганган. Ҳозир Файратнинг отаси ҳақидаги гапини эшитганда Ринатни эслади. Бир оз ўйлаиб турди-да, Файратга танбеҳ берди:

— Сен отангининг иззатини жойига қўйишинг

керак. Асрорнинг отасини эса ҳурмат қилиш шартмас. Асрорнинг ақлига ҳавасим келади. Унинг катта ўқишларда ўқишини хоҳлайман. Ўзим ҳам ўқишни хоҳлардим. Ишонмайсанми?

Қорадорининг хумори тутиб турган йигитга шунақа гаплар ёқармиди? Файрат Қамариддиннинг бу оҳангдаги гапларини тезроқ тутатишини истаб:

— Бўлиши мумкин, — деб қўйди.

— «Бўлиши мумкин» эмас, аниқ гап. Сен менинг ўғрилигимни биласан. Ахир, мен ўғри бўлиб туғилмаганман-ку? Бир шўртумшуқнинг касрига қолиб қамалиб қолмаганимда ўқиган бўлардим.

Қамариддин чекмоқчи бўлиб сигарет олди, аммо тутатмай бармоқлари билан эзгилаб ташлади.

Онасининг ҳаракати билан қамоқдан муддатидан илгарироқ чиқса-да, ўқишини давом эттира олмади. Етти йил ўқитган мактаби ҳам унинг кўкрагидан итарди. «Тарбияси оғир бола»га уларнинг тоқатлари йўқ эди. Қамариддин фақат милицияга керак эди. Дам-бадам назорат бўлимига чақиришади. Ўқишга ёки ишга жойлаб қўядиган бўлишади. Бироқ ваъдадан нарига ўтилмайди. Онаси ишда, ўзи кун бўйи кўчада. Кўчада санқиб юрадиган боланинг омади юришмайди, деб ким айтади? У мактабга керак бўлмаса, бирон хизматга лозим кўрилмаса не фожиа? У кўчадагиларга керак экан. Ринатнинг озодликда қолган ошналари уни хорлаб қўйишмади...

Шуларни эслаб енгил хўрсинди-да, гапини давом эттирди:

— Ҳа, ўқирдим, — деб таъкидлади у. — Балки Асрорингга математикадан мен дарс бериб юрармидим. Агар шундай бўлганида мен уни отасининг қўлига топшириб қўймасдим. Ҳозир ҳам топширмайман. Ўқитаман. Лекин ўқиб, менга хизмат қилади.

Қамариддиннинг кейинги гапи ҳукм мақомида эди. Унинг бекордан бекорга гапирмаслигини Файрат яхши билади. Қамариддин айтганини қилади: ураман, дедими — уради, пул бераман, дедими — беради. Ўлдираман, дедими — бу ҳам қўлидан келади. Файрат унинг «ўлдираман», деган аҳдини амалга оширганини кўрмаган, лекин шундай бўлишига ишонади. Бир кўрада қўй билан бўрининг яшамоғи

мумкин эмас, аммо Қамариддиннинг вужудида меҳр ҳам, ваҳшийлик ҳам мавжуд эди. Қамариддиннинг атрофидаги болалар, хусусан, Ғайрат ҳам қачон меҳр, қачон ваҳшийлик бош кўтаришини билмас эдилар. Улар валинеъматларининг армонини би-лишмайди. Қамариддиннинг дарди ичида. Фақат бир марта қаҳвахонада учовлон ўтиришганида кайф қилиб қолиб Асрорнинг бўйнидан ушлаган, пешанасини пешанасига босиб хўрсинган, «Менинг ҳам ўқигим келарди, талаба бўлиб юргим келарди. Олим бўлиб «Мерс»ларда юргим келарди», деганини Ғайрат эшитган, бироқ унинг қалбини катта дард ва алам тоши эзиб ётганини ҳис қилолмаган эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Қамариддин бу гапларни ўзига ҳамдард топиш учун айтмаган эди. Чунки у ўзига ташқаридан ҳамдард изламайди, ҳамдард топилишига ишонмайди ҳам. У аламли умрининг тошлари остида эзилиб руҳи қийналганда худди ўзига ўзи гапиргандай бўлади:

– Мен Дилфузага уйланишни орзу қиламан. Кўпгина бола кўришни хоҳлайман. Ҳаммасини ўқитаман. Мени «дадажон» деб ҳурмат қилишларини истайман.

Бу маҳзунликка бегона Ғайрат ҳақиқатни айтиб кўя қолди:

– Хафа бўлмангу, лекин Дилфуз сизга тегмаса керак.

– Нега? Мен шунчалик адо бўлган одамманми? – деди Қамариддин, унга норози қиёфада боқиб.

– Мен ундай деганим йўқ.

– Демаганинг билан коса тагида ним коса борлигига ақлим етади. Мен сенга мутлақо ушал-майдиган орзуимни айтдим. Дилфуза тегаман, деса ҳам барибир уйланомайман.

– Нега?

Қамариддин бу саволга дарров жавоб қайтармади.

Қадимги юнонлар одамни ҳаёт уммонидаги қай-йиққа, тақдирни эса шу қайиқ елканларига урилиб, ҳаракатга келтирувчи шамолга қиёс этган эканлар. Қамариддиннинг кемаси адоғи уфққа туташ бепоён денгизда эмас, балки атрофи қоялар билан ўралган кўрфазда эканини билади. У ўзи истаган кенгликларга чиқиб кета олмайди. Йўқ, астойдил истаса, чиқиб

кетиши ҳам мумкин. Лекин бунга ўзида ишонч йўқ. Ўзини ўзи шу кўрфазга мослаган, тақдир шамоли турганда найзали қояларга зарб билан урилиши тайин эканига ишонтирган. Айни чоқда атрофидаги одамларга ишонмай қўйган. Айниқса, кайф қилган чоқларида одамлар унинг кўзига ёмон кўринаверади. «Эҳ сиз — тўйганлар!..» деб гижинаверади. Нима учун бундай деяётганини бошқа болалар каби Ғайрат ҳам билмайди, тушунмайди. Билиш учун, тушуниш учун Қамариддин бўлиб яшаш, тотган заҳар-заққумлардан тоттиш керак.

Қамариддин Ғайратнинг саволига жавоб қайтаришни истамаса-да, тушунтириб қўйиш лозим, деган қарорга келиб гапини давом эттирди:

— Негалигига ақлинг етмайдами? Менинг устозларимни «шишкомат» дейишади. Уларнинг фикрича, мен энг қобилиятли ўғрилardanман. Демак, бир-икки йилдан кейин менга ҳам тож кийдиришлари мумкин. Сен ҳозирча «дайди» даражасидасан. Кейинчалик сенам менинг мартабамга эришасан. Бизнинг оиламиз бўлмайди. Биздан бола қолмайди. Биздан фақат биз қақшатган одамларнинг кўз ёшлари из бўлиб қолади. Мен бундан сира ачинмайман. Чунки еттинчи синфда ўқиётганимда бир бола менга «Бизнинг кўчадан юрма», деган. Мен унинг бу гапини ўзимга ҳукм деб қабул қилганман. Ҳаётда менинг ўз кўчам бор. Мен шу кўчамда юриб, уларнинг додини бераман. Сенам кўчамизнинг қонунини билиб ол: одамларнинг тақдирини ҳал этишга фақат бизнинг хаққимиз бор. Бекор ётмай, бу қонуннинг мағзини чақ. Бўпти, мен кетдим, бирпас айланиб келаман.

Қамариддин шундай деб бурилганида эшик очилиб, остонада онаси кўринди. Уғлининг саломига алик олиб, сўрашган Сабоҳат опа ичкарига кириб диванда ётган Ғайратни кўргач, ажабланиб сўради:

— Ким бу?

— Буми? Оғайним, — деди Қамариддин. Онасининг жавобдан қониқмаганини сезиб изоҳ беришга мажбур бўлди: — Сал мазаси йўқ. Бир-икки кун бизникида туриб туради.

— Нима учун?

— Бечоранинг ҳеч кими йўқ. Фирт етим. Етимга қараш — савоб-ку, тўғрими? Ойи, бундан жиддий

масала ясаманг, илтимос, агар чарчамаган бўлсангиз яхшироқ бир овқат пишириб беринг.

— Ўзинг қаёққа кетяпсан, мен билан бирпас ўтирмайсанми?

— Сафарингиз яхши ўтгани юзингиздан билиниб турибди. Илмий маърузалар ҳақидаги гапларингизга барибир тушунмайман. Мен ишга кетяпман, бор-масам бўлмайди.

— Ишга кирдингми?

— Кирдим, дискотекага... буфетчиликка олишди. Ҳозирча синовдаман... Бормай қолсам — ҳайдашади.

— Рост айтяпсанми?

— Онасига ёлгон гапирганни Худо уради-ку, тўғрими?

— Қўй, бундай дема, Худо асрасин.

28. Чирой тарк этган аёл

Ашраф эртаси куни Бўроннинг буйруғини бекаму кўст бажарди. Бир оз қўрқса ҳам кечки пайт уйдаги телевизор устида кутадиган иш ҳақиға бўлган умиди унга қувват бериб турди. Нима қилсин у бечора?! Жони қил устида турганида миқдори аниқ бўлмаган пулга қалби билан боғланса, шайтонни айблаш керакми ё банданинг ўзиними?

Иш вақти тамом бўлишини кутмай уйига шошилди. Унинг мўлжалича, ўлдириш учун берилган пулга нисбатан буниси кўпроқ бўлиши керак эди. Шу илинж билан уйига кирди-ю, шошилиш равишда телевизор устига кўз ташлади: умид қилгани тугунча йўқ эди. Бунинг ўрнига сиртмоқ қилиб тугилган ярим қулоч ингичка арқонни кўриб юраги увишди. Сиртмоқ остида бир варақ қоғоз кўринди. Титроқ қўллари билан қоғозни олиб ўқиди: «Сенга ҲАЁТ инъом қилдим!»

Ашраф қоғозни вижимлаб, сўкинди. Шайтонга қўл берган банд яна нима қилиши мумкин? «Пули билан қўшмозор бўлсин, жоним омон қолибди, шунисига шукур!» дейиш учун шайтондан юз ўтирган бўлиши керак эмасми? Устози шайтон, иймони пул бўлган бандага Тангри таоло бундан бошқа қандай мукофот берар экан?

Ашраф ётоқхонасига киргунича «авторитет»ни лаънатлашдан чарчамади. Ётоқхона остонасидан ҳатлади-ю, эшиги ланг очик турган пўлат сандиққа кўзи тушиб жони чиқиб кетаёзди. Ҳа, аввалига таққа тўхтади. Кейин қандайдир куч уни ердан узиб сандиқ томон улоқтиргандай бўлди. Сандиқдаги пул билан тилла буюмлар олиниб, ўрнига бир парча қоғоз ташлаб қўйилган эди. Ашраф қоғозни олди-ю, ўқимади, алам билан ғижимлади. Ғижимлаганича бир неча дақиқа ҳаракатсиз туриб қолди. Кейин қоғозни кафтида текислаб, сатрларга кўз ташлади:

«Мени сўка-сўка хумордан чиқдингми? Сенга ҳаёт инъом этсам ҳам қувонмадинг-а? Қарасам, сандиғинг кераксиз лаш-лушларга тўлиб кетибди. Шу сандиқда жонингни сақлаганинг яхши эмасми? Бекорчи матоҳларингни олиб, энг бебаҳо бойликларингни ўзинга қолдирдим: кўзларингу тилинг, юрагу жигаринг, буйрагу ўпканг — ўзинга сийлов».

Бу сатрлар кўз олдида айқаш-уйқаш бўлиб кетгунича тикилиб турди. Кейин қоғозни яна ғижимлади. Бу сафар ҳаракатсиз турмади. Аввал ғижимланган қоғозни деворга қарата отди. Кейин телба ҳолига тушиб, қўлига нима илинса отаверди, оёқ остига тушганларни топтайверди. Уйи уч-тўрт дақиқа ичида худди ёв босқинига учраган хароба шаҳарга ўхшади-қолди.

Деворга урилиб синган қимматбаҳо кўзанинг жаранги уни ҳушига келтирди. Оёқлари қалтираб, тиз чўқди. Кейин акахонига арз қилишни ўйлаб ўрнидан турди. Бироқ телефон гўшагини кўтариб иккита рақам тергач, тўхтади. Акахонининг амрини бажармагани, устига-устак унга хиёнат қилганини эслаб, яна тиз чўқди. Бу сафар узоқ ўтирди.

Ашраф жон эмас, мол талвасасида ўтирган онда Бўрон Жасурбекдан ундирилган уй қаршисида эзгин руҳда турар эди. У қиладиган ишини пухта ўйлайдиган тоифадан бўлса-да, ҳамма режаси бўйича амалга ошаётганига қарамай, бу ерга келганда тўхтаб «Шу ишим тўғрими?» деб ўйланиб қолди.

Ҳозир учинчи қаватга кўтарилади...

Уни кўради...

Кўзларида ҳаёт ўти сўнган паришон чехрани кўради...

Унга атаб қўйган сўзларни айтишдан энди фойда борми?

Нима десин: «Мен сиз билган Келдиёр эмасман, мен денгиз қадар қасос қонини ичиб ҳам тўймайдиган бешафқат одамман!» десинми ё?

У-чи? У нима дейди?

Орадаги йигирма йил уларни мутлақ бегоналарга айлантириб қўймадими?

Уни ўлимдан асраб қолди, эҳтимол, ўлим уни бу дунёдаги азобларидан халос этармиди? Энди азобли кунлари янада узайдими?..

Саволларнинг адоғи йўқ, жавобни учинчи қаваддаги шинам уйдан олиши мумкин эди.

Йигирма йиллик айрилиқнинг ғоят ғоир юкини елкасига ортиб, зинапояларни битта-битта босиб юқорига кўтарилди.

Эшик қулф эди. Қўнғироқ тутмасини босди. Эшик очилди. Ҳанифанинг ҳадик булути соя солган чехраси кўринди. Ҳанифа Бўронни кўргач, салом берди-да, эшикни каттароқ очиб, ўзи орқага тисарилди.

Бўрон даҳлизни босиб ўтиб, меҳмонхонага киргач «У қаерда?» дегандай савол назари билан қаради. Ҳанифа ўнг томондаги эшикни очди. Ётоқхонанинг дераза томонига қўйилган каравотда у ўтирарди. Каравот устига ёйилган гулдор чойшабннинг фижимланмаганига қараганда у кириб ўтирганича жойидан жилмаган. Пастак стол устидаги неъматларга ҳам қўл урилмаган. Бўрон кирганда ҳам қотиб ўтираверди. Ҳанифа ичкарига кирмади. Бўрон эшикни ёпиб, унинг рўпарасига келди. Кейин стулни олиб, қаршисига ўтирди. Унинг нур қочган кўзларига тикилди.

Йигирма йилда ҳар қандай гўзални чирой тарк этиши мумкин. Бу аёлни чирой эмас, ҳаёт тарк этган эди. Энди дуркун қомат йўқ, бетидеги ширин кулгич йўқ, йигит қалбига ханжар каби санчилувчи киприклар ҳам йўқ... Нигоҳ...

Қани у юракни куйдирувчи боқишлар?

Эти суягига ёпишган қари кампир кўринишидаги бу аёлни таниб олиш қийин. Ҳатто соч толаларини ҳам жон тарк этгандай — худди похолга ўхшайди...

Бўрон унга қараб туриб Ашрафни кўз олдига

келтирди-да, уни тирик қолдирганига афсусланди. Жимгина тикилиб ўтиришдан фойда йўқ эди. Бўрон иккала қўлини узатиб унинг ўнг кафтини кафтлари орасига олиб, силади.

— Асалим...

Бу сўз тилидан учиши ҳамон унинг кафтида енгил титроқ сезилди. Кўзларида ожиз нур порлагандай бўлди. Бўрон буни сезди. Сезди-ю, кўнгли равшанлашди. Унинг исми Афрўза, лекин биринчи бўсадан сўнг Келдиёр уни «Асалим» деб атай бошлаган эди.

— Асалим...

Эрка кунларни, тотли онларни ёдга солдими? Ахир, у дамлар қайғу чодирига ўралиб, бўғилиб ўлиб бўлган эди-ку?

— Асалим...

Аввалгидай ширали тилдан учмади бу сўз. Аввалги ҳарорат йўқ эди. Армонлар титроғи билан учди бу сўз.

— Асалим...

Ҳозир бир мартагина айтилди бу сўз. Афрўзанинг назарида эса қайта-қайта айтилаверди. Ҳар сафар ҳароратга ҳарорат кўшилаверди...

— Менга қарамаслигингиз мумкин. Гапирмасликка ҳам ҳаққингиз бор. Мен сизни изладим. У жойга яширганига ақлим етмабди. Мен сизни олиб кетгани келдим. Биз... бирга бўлишимиз керак.

Бу гапдан кейин Афрўза кафтини тортиб олди. Бўрон унга меҳр билан тикилганича гўё илтижо қилгандай изоҳ берди:

— Ҳеч бўлмаганда ака-сингил сингари бирга яшашимиз керак. Бундан бу ёғига озгина бўлса ҳам одамга ўхшаб яшашга иккаламизнинг ҳам ҳаққимиз бор.

Афрўза бу гапларни эшитмагандай қотиб ўтираверди.

— Сиз гапларимни эшитиб, тушуниб турибсиз. Сизда ҳеч қанақа касаллик йўқ. Агар ҳозир биров иккаламизнинг юрагимизни ёриб қараса, бир хил зардобни кўради. Ҳозир иккаламиз бир-биримизга керакмиз, — Бўрон шундай деб енгил хўрсинди-да, яна таъкидлади: — Жуда-жуда керакмиз. Бу ҳақиқатни рад этмаслигингиз керак. Сизга қараётган

аёлнинг исми Ҳанифа. Сизга дардқаш бўлиши мумкин. У бечоранинг ҳасрати ҳам бир оламга юк бўлади.

Бўрон шундай деб ўрнидан туриб, стулни жойига суриб қўйди. Эшикка яқинлашиб ўтирилди:

— Эртага яна келаман. Истасангиз, бир кун ёки бир ҳафтадан кейин менга гапирарсиз. Истамасангиз, ўлгунимча ҳам гапирманг, чидайман. Фақат ўзингизни ўзингиз бошқа қийнаманг. Энди бу ёғи ортиқча...

Бўрон меҳмонхонага чиқиб ўтиргач, Ҳанифа унга ачиқ чой дамлаб кирди. Бўрон аёл узатган пиёлани олди-ю, чойни ичмади.

— Ҳаниф, сен ундан чўчима, унинг касали йўқ. Болларинг ҳам ёнига кириб туришсин, унинг кўнглини ёзиш керак.

Бўрон шундай дегач, хайрлашиб чиқиб кетди. Йўловчи машинада кунботар томондаги метро бека-тига бориб, ўша ердаги телефондан амакиваччасига кўнғироқ қилди.

— Ҳа, эшитаман, — деган нохуш овозни эшитгач, гўшакни жойига илди. Бир дақиқадан сўнг яна рақам терди. Овозни эшитгач, яна гўшакни илди. Сўнг яна ўша рақамни терди.

— Ўйин қилмай гапир! — деди амакиваччаси. — Кимлигингни билиб турибман. Ахлат қилиқларингни ҳали ҳам ташламабсан.

— Аслида ахлат сенсан! — деди Бўрон.

— Мақсадингни айт.

— Йигитлар айтишган.

— Бир тийин ҳам бермайман, буни ўзинг ҳам биласан. Мақсадингни айт.

— Ҳисоб-китоб қилиб олишимиз керак. Сенга эски ошналарнинг саломи бор.

— Ошналаринг билан ҳисоб-китоб тўғри бўлган. Мен билан кўришмоқчи бўлсанг, жой билан вақтни айт.

Бўрон учрашиш жойи ва вақтини белгилади-да, хайрлашмаёқ гўшакни илди.

29. Дунё жилваси

Файратнинг уйидан чиқиб, анҳордан узоқлашган Асрор оқшомга қадар бемақсад тентираб юрди. Адаси билан бирга бориб қиладиган хизмати бўлмаганида хуфтон қоронғиси тушгунча ҳам юравериши мумкин эди. Билагидаги соатга қараб белгиланган вақтга оз қолганини кўрди-да, уйи томон бурилди. Асрор кечикмаган бўлса-да, ҳамиша ҳовлиқиб юрадиган адаси оқ «Нексия» ёнида асабийлашиб турарди. Ўғлининг шошилмай юриб келаётганини кўриб у баттар тутоқди. Асрорнинг салomini алиқсиз қолдириб, жеркиб берди:

— Тезроқ-тезроқ юрсанг-чи! Аммамнинг бузоғига ўхшаб бунча шалпаясан? Қаёқда эдинг?

— Консултация бор эди... — деди Асрор ердан кўзини узмай.

— Консултациянгдан ўргилдим. Бор, асбобларни олиб туш!

Асрор итоаткорлик билан кетаётганда уларга Отаулланing отаси Бахшулла яқинлашиб саломлашди. Асрор унга салом бергач, адасинing амрини бажармоқ учун йўлакка кириб кетди.

— Қозон-товоқ, эчки-бузоқлар омонми, ҳофиз акажон! — деди Бахшулла оғзинing таноби қочиб.

Унинг нима сабабдан бунчалик хурсанд эканини тушунмаган Эргаш қуруққина жавоб қайтарди:

— Эчки-бузоқни билмайману, лекин қозон-товоқ Худога шукур, бутун, кунда бир қайнаб турибди.

— Энг муҳими шу-да, акажон. Қорин тўқ бўлса бас, қолгани топилаверилади. Аслида сизни атай йўқлаб келмоқчи эдим, қаранг, бизни Худонing ўзи учраштириб қўйди, ният холис-да!

— Тўй-пўй борми? — деб сўради Эргаш учрашувдан хурсанд эмаслигини яширмай.

— Худо тўйга етказса бўлаверади-да. Менинг илтимосим сал бошқачароқ. Худо сизга ақли ўғил берган. Менинг ўғлим ҳам ақли-ю, лекин сал ялқовлиги бор. Мактабда алгебра деганидан сал қийналаркан. Очигини айтсам, шу фанга болалигимда ўзимнинг ҳам тоқатим йўқроқ эди. Ўғлимга қондан ўтган, шекилли. Келаси йили ўқишни битиришига ҳозирдан тайёргарлик кўриш керак, деб маслаҳат беришяпти.

– Мўлжал қаяққа?
– Худо хоҳласа, «иқтисодиёт» деган жойга.
– Баланг дорга осилибсиз-ку? Чўнтак кўтарадими, ишқилиб?

– Чўғи сал камроққа ўхшаб турибди-да...
– Унда ўқитманг. Ўғил ота касбини қилавергани маъқул. Меники ҳам ўзимнинг йўлимдан кетади.

– Шунақа дейсиз-ку, сизнинг касбингиз бошқа. Бизники бошқа. Паттачилик билан узоққа бориб бўлмайди. Ўқишни битирса, бирор бозорга хўжайинликни амаллаб олармиди, дейман-да?

– Ўзингиз биласиз. Ўқишга кириш, кейин яна тўрт йил сарф-харажат... кўрпага қараб оёқ узатаверинг. Сиз олиб берадиган бозор эгалиги ҳам ўғлингизни кутиб, овзини очиб ётмагандир? Унинг ҳам отнинг калласидай харажати бордир, а?

– Гапга ҳам тўн кийдирворасиз-да, акажон. Ҳаммаси ўйланган, пишган. Битта иш пишмай турибди. Ўғилчангиз бизнинг тойлоқни ёнига олиб, ўша алгебрасидан сал-пал ўргатиб юрса, деган илтимос бор эди.

– Гапингиз қизиқ бўлди-ку? Менинг ўғлим ҳам сизникига ўхшаган ўқувчи бола. Ўргатиш учун тайинли бир ўқитувчи ёллашингиз керак.

– Бу ёғини ҳам суриштирдим. Бунақа ўқитувчилар нархларини осмон барабар қилиб қўйишибди. Соати фалон пулмиш. Бу алгебра деганини бирикки соатда ўрганиб олса ҳам майли эди. Камида элик-олтмиш соат ўқитиш керакмиш. Зеҳни олмаса бундан ҳам кўпроқмиш. Бундан кўра битта дипломни эплаштириб олиб берганим арзон тушмайдими?

– Шунақа қила қолинг.

– Йўқ, бунинг орқасидан ишқал чиқиши бор. Сиз ўғлингизни «ўқувчи бола» деяпсиз-ку, аммо доврўғини эшитганмиз. Математика ўқитувчиси ҳам ундан чўчиб тураркан. У билмайдиган саволни сўраб мот қилиб қўйган пайтлари бўлган экан.

– Савол бериш бошқа, ўқитиш бошқа. Болага ишонманг, – Эргаш шундай деб «мунча ҳаяллади», дегандай бошини кўтариб, тўртинчи қаватдаги деразасига қараб қўйди. Шошиб турганида бу одамнинг хира пашшадай ёпишиб олиши ҳам меъдасига теғди. Бахшулла анойилардан эмас, бир

гап бошладими, муддаосига етмагунча чала ташлаб қўймайди.

— Сиз йўқ деманг. Бу ёғи қуруқ бўлмайди, — деди Бахшулла, кейин худди сирни ошкор қилаётгандай овозини пасайтирди: — Ҳўқитувчи сўраган-чалик бўлмаса ҳам, хизмат ҳаққи бериб тураман.

Баъзи санъаткорларнинг мавқеини кўтариш мақсадида «саҳнада туғилган», деб лoфни олиб қочишади. Мухбирлар деҳқонни мақтагиси келса «эгатда туғилган», деб ёзишади. Ажабки, шу пайтга қадар ҳеч қайси мухбир бозор паттачисини мақтаб ёзмаган. Кимдир бу камчиликка барҳам бергиси келса-ю, қўлга қалам олиб Бахшулланинг таърифини келтирса, шубҳасиз, «Бу одам бозорда туғилган, бошқа гўдакларнинг тили «ада», «ая» деб чиқса, буники биратўла «Қани, патта пулини тўлаб қўйинглар!» деган амр билан чиққан», деб ёзармиди... Бахшулла сўзамол одамлардан эмасди. Бозордаги хизмати давомида унга юзта сўз ҳам етиб ортарди. Ҳозир ҳам Эргашнинг бошини кўп гапириб қотирмади. Бозорда вақти келса гўдакни акахоним, хўжайиннинг итини эса отахоним дейишдан тоймайдиган одам рўпарасидаги кимсанинг юрагига қандай қўл солишни билмас эканми? «Мингта «шапшап»дан битта «хап-хап» яхши», деганларидай, хизмат ҳақидан сўз очиб, муддаога энг яқин йўл билан етишмоқчи эди. Янглишмади. Гарчи ваъда қилинган пулга муҳтожлиги бўлмаса-да, Эргашда унинг илтимосини бажаришга мойиллик уйғонди. Сир бой бермаслик учун яна гапни айлантирмоқчи эди, чилдирма билан тор кўтариб даҳлиздан чиқиб келган ўғлига кўзи тушиб, суҳбатни яқунлашга шошилди:

— Буни ўйлаб кўриб, натижасини сизга айтаман.

— Умидвор бўлаверайми? — деди хиралик билан Бахшулла.

— Қизиқсиз-а, битта маҳаллада турсак, товуткаш бўлсак, кўзимиз кўзимизга тушиб турса... Фақат хизмат ҳақини болалар билишмасин, ошначилигига путур етиб қолади. Иккаламиз билсак бўлди. Аслида хизмат ҳақимас, «қўл ҳақи», дейлик. Ирими шунақа-да.

Бахшулла машинанинг орқа эшигини очаётган Асрорнинг елкасини силаб қўйди:

– Отаулла сени роса мақтайди-да! Ишқилиб, ўртоқликларингга кўз тегмасин.

Ҳозиргина бўлиб ўтган савдодан беҳабар Асрор унга жавоб бермай олд ўриндиққа ўтирди. Ўғлининг бу тундлигидан ғашланган Эргаш Бахшулла билан хайрлашди-да, машинага ўтириб, калитни буради.

– Соғлигинг жойидами, нега машқинг паст? – деб сўради у машина ўрнидан қўзғолгач.

– Яхшиман, ада, – деди Асрор унга қарамай.

– Боришимиз билан аччиқ-аччиқ чой ичворсанг, чарчовинг кўтарилади.

Асрор бу меҳрибонликка ҳам жавоб қайтармади. Йўлга тикилганича жим кетаверди. Катта йўлга чиқишганда уларни сутранг «Мерседес» қувиб ўтаётганда Эргаш ҳавас билан:

– Қара, янгисидан экан, – деди. Асрор машинага эътиборсиз қараб қўйди. Эргаш эса гапини давом эттирди: – Худо хоҳласа биз ҳам оламиз. Янги уйни битириб, кўчволайлик, «Мерс» ҳам бўлади. Янгисидан олиб бераман. Биринчи бўлиб ўзинг ўтирасан. Менинг бутун ҳаракатларим сен учун. «Нексия»ми, «Мерс»ми менга барибир, мен гўримга миниб кетармидим. Сенга қолади. Сенинг «Нексия»дан тушишинг бошқа, «Мерс»дан тушиб, тўйга керилиб кириб боришинг бошқа. Одамлар шунга қараб иззат қилишади.

Ҳозир бу фалсафани англаш у ёқда турсин, Асрорнинг эшитишга ҳам тоқати йўқ эди. Дунё ва бойлик хусусида ота-боланинг фалсафасини бир хил дейиш мумкин эмас. «Эй дунё аҳли, кимки дунё ҳузур-ҳаловатини талаб қилса, унинг маърифати йўқлиги, кимки ўткинчи неъматни, тугайдиган ҳаётни ва битадиган роҳатни яхши кўрса, у ўзига жабр қилгани, Роббисига гуноҳкор бўлгани, охи-ратни унутганидир ва дунё у одамни алдагани белгисидир», дейилганда Яратган шубҳасизким, Эргашга ўхшаганларни назарда тутган. Шундай экан, дунёга алданган ота дунёни тушунишга интилаётган фарзандига қандай фалсафани ўргатиши мумкин? Охират ҳисоб-китобини, бўйнига тушажак надоматни ўйламайдиган ота тавсия этаётган фалсафани бола қабул қилмаса-чи? Дунё ишлари ва завқларидан кечиш нималигини англаб бораётган фарзанд:

«Отажоним, ҳийлагар дунё бир одамни алдамоқ учун қўлини унинг қўйнига солган пайтда шайтон суюниб ул одамнинг ибодату ишқи ўрнига кириб, йўлдан чиқарар экан. Сиз ундайлардан бўлиб қолманг», десинми?! «Ҳали сен менга ақл ўргатадиган бўлиб қолдингми?!» деб маломат тошлари орасида янчиб ташланмайдими? Мол-дунё — умр ва саодат учун, бироқ умр — молу дунё кўпайтириш учун эмас, деган ҳикматдан бебаҳра отанинг фарзандидан норизо бўлмоғи тайин. Дунё йўл бошида ёқиб қўйилган оловга ўхшайди. Кимки ундан бир оз олиб, ўз йўлини ёритишга сарф этса, фойда олади. Кимки кўпроқ олишга интилса, куйиб қолиб, ўзига азоб беради. Ўғлига «Мерседес»нинг афзаллигини тушунтираётган Эргаш куя бошлаганини фаҳм этмас эди. Ўғлининг жим ўтиришини мутелик аломати деб билиб, фалсафасини аниқроқ тушунтиришга интилди:

— Мен бу гапларни осмондан олиб гапираётганим йўқ. Ўзинг ҳам кузат, автобусга осилиб келганларга тўйда пойгақдан жой тегса ҳам катта гап. Мен нега «Нексия» олдим? «Жигули»нинг мотори ҳали зўр эди. Лекин кутиб олишдаги ҳурмат пасайиб қолганини сездим. «Пул кетса кетсин, обрў кетмасин», дейишади, а? Лекин пулни обрў топади. Шунини унутмагин. Обрў эса тагингдаги машина, устингдаги кийим-бош билан бўлади.

«Агар гапингиз рост бўлса, дунёдаги миллиардлаб одамларда машина йўқ, сиз қураётган дангиллама иморат ҳам йўқ, устингиздаги қимматбаҳо костюму пойабзал ҳам йўқ. Демак, ўша миллиардлаб одамларнинг ҳаммаси обрўсизми?»

Бу гап эзгин кайфиятдаги Асрорнинг хаёлига келмади. Шу ҳақиқатни ўйлаганида ҳам тилига чиқариб, отасига тик қарашга ботина олмаган бўларди. Бундай дадил гапни Асрор билувчи одамлар орасида фақат Қамариддин айтиши, айта туриб ҳукм чиқариши, ҳукм чиқара туриб ижро этиши мумкин эди.

«Ўғлимга насиҳатим кор қилди», деган хулосага келган Эргашнинг кайфияти кўтарилди. Манзилга етиб боргач, машинани йўл четига эҳтиётлаб қўйиб, «Асбобларни ол», деб машинадан тушди. У айтмаса ҳам Асрор вазифасини яхши биларди. Худди бўйнига

бирова арқон ташлаб тортгандай ўрнидан кўзгалди. Орқа ўриндиқдан торни олаётган дамда бир тавақаси ланг очиқ жигарранг темир дарвоза олдида мезбон кўриниб, Эргаш томон пешвоз чиқди.

— Қойилман, ҳофиз ака, ҳисоб-китобни нақ немисчасига аниқ олворасиз-да. Айтган вақтингизга нол-нол қилиб келдингиз, — деди кўшқўллаб кўришар экан.

— Эр йигитда лафз шунақа бўлади-да, — деди Эргаш керилиб.

— Сизга ўн балл! — деди мезбон алқаб. Кейин аския оҳангига кўчди: — Ие, акахон, асбоб қани?

Бу саволдан Асрорнинг пешанаси тиришди. Чунки бу тўмтоқ аския пайровини эшитавериб, энсаси қотадиган бўлиб қолган. Отаси эса бунақа саволни энди эшитаётгандай ўзини хахолаб кулишга мажбур қилиб жавоб қайтарди:

— Кўзми бу ё пўстакнинг йиртиғими, асбоб ана, ўғилчада.

— Ие, ҳамма асбобини ўзи билан олиб юрса, сизники орқада экан-да? — Мезбон ўзининг гапидан ҳузурланиб кулди. Эргаш бундай пайровга тан бергандай мириқиб кулган бўлди-да, Асрорга ёд бўлиб кетган жавобни қайтарди:

— Ўғилда бўлгани ишончлироқ-да, сизнинг қўлингизга тушиб қолса, билмасдан чалворасиз.

Эргаш бу сафар узоқ кулмади. Жиддийроқ оҳангга кўчди-да, «Меҳмонлар келишдимиз?» деб сўради.

— Ҳамма жамулжам, кириб ашула қилиб бераверасиз. Қизиб ўтиришибди.

Вазифасини англаган Эргаш «маъқул» ишорасини қилиб торни олди-да, Асрорга: «Доирани биратўла қиздириб кир», деб буюрди. Мезбон Эргашнинг елкасига қўл ташлаб, узилиб қолган пайровида давом этди:

— Бу бошқача иш бўлди, акахон, асбоб қўлингизга жуда-а ярашди!

Икковлари кула-кула ичкарига кириб кетишди. Асрор эса катта темир ўчоқ атрофида ўтирган ошпаз билан кабобпазга яқинлашиб салом бергач, доирани ғилофдан чиқариб, оловга тутди. Улар саломга алик олишди-ю, Асрор келиши билан узилган гурунларини давом эттирдилар:

— Иккита тўрт пудлик қозонда юз йигирма кило гуруч дамладим, — деди олдига кўк пешбанд боғлаб олган ошпаз. — Мачитдагилар намозларини ўқиб келишгунча ошнинг чанги чиқиб кетди. Ошна-оғайнини ҳам йиққан эканлар-да. Меҳмоннинг кети узилмайди-я! Вертолёт миниб тўйга айтган экан-да, дедим. Тўрт киши гўшт тўғраб етказиб беролмади-да. Маҳалланинг оқсоқоли тўн кийгизиб улгурмабди, бечора. Беш юзтача тўн кийдирибдими...

— Одамгарчилиги ҳам бор-да. Базмда зўр-зўр хофизларга ҳам гал келмабди-ю?

— Э, қанчаси аразлаб жўнаворди.

— Аразламагандир, ҳақини бергандир, ахир? — деб сўради кабобпаз.

— Беришга бергандир, лекин отарчи халқига қанча берсанг шунча оз-да.

— Зуроб аканинг тўйи ҳам зўр бўлди, деб эшитдим?

— Зўр-ку, лекин унчалик эмас. Озгина зиқналиги бор-да унинг. Пул деганини қўлда санаб ҳам, тарозидан тортиб ҳам адо қилолмаса керагу, лекин бировга сир бой бермайди. Бошидаги дўпписини сиқсанг битта ошга етадиган ёр чиқади. Зиқнаникига кимам борарди. Қирқ кило гуруч дамлатибди.

— Йўғ-е? — деб ажабланди кабобпаз.

— Мен ёлгон гапираманми? — деди ошпаз. — Ана, Жўравой ошпазнинг ўзи дамлабди. Хотин ошига ҳам орттириб берибди. Э, укахон, мен сизга айтсам, гап тутундаги пулда эмас. Гап йигитнинг тантилигида. Кўрмаганнинг кўргани қурсин, деб бекорга айтишмайди. Худо бериб топдингми, ўйна, кул, соч. Бирни сочсанг, мингни териб оласан.

Асрор доирани чертиб кўргач, тери устини силаган бўлди-да, ўрнидан туриб ичкари кирди. Ойнаванд айвондаги хонтахта атрофида ўтирган Эргашнинг ёнидан жой олди. Меҳмонхона эшиги ланг очиқ, ичкаридаги ҳар бир гап бу ёққа бемалол эшитилиб турарди. Асрор бу ерда ўтирган уч кишини танимади. Ичкаридаги гурунгда халақит бермаслик учун жимгина ўтиришларидан уларнинг мартабаси пастроқ меҳмонлардан эканлигини англади. Асрор эшик рўпарасида ўтиргани учун меҳмонхонанинг

кўпгина қисми унга кўриниб турарди. Тўрдаги басавлат одам ёнида ўтирган қотма, сочлари жингалак киши ўрнидан туриб қўлидаги санчиқ билан қадаҳни уриб, ўтирганларни тартибга чақирди:

— Тише, ўртоқлар. Акрамхон акамизнинг меҳри дарё эканини кўриб турибмиз. Бу дастурхонда йўқ нарсанинг ўзи йўқ. Нимага шунча оворагарчилик? Шунинг учунки, Акрамхон акамнинг акахонлари, ҳаммамизнинг меравой акахонимиз Зайниддинхон акамизнинг мартабалари баланд бўлди. Уч кундан бери қулинг ўргилсин хонани гуллашиб ўтирибдилар. Акрамхон акамиз бундан хурсандликларини, мана, биз билан баҳам кўриш учун шу дастурхонни тузадилар. Минг раҳмат сизга! Олинг, олдирманг! Биринчи қадаҳни Зайниддинхон акамизнинг баланд мартабалари учун ичамиз. Ҳамма ўрнидан туриб ичади. Зайниддинхон акамизга бундан ҳам катта мартабалар насиб этганда яна шунақа ўтиришайлик. Ичмаган — номард. Қани, кетдик!

Уриштириб ичаётганларида мезбон Эргашга имлади. Эргаш «юра қол», дегандай Асрорни енгил туртди-да, чаққон туриб, остонага етмаёқ таъзимга шайланди. Пойгақдаги бўш стулга ўтириб, таклиф кутмаёқ қўшиқни бошлаб юборди. Тўрда ўтирган басавлат киши ёнидан бир даста пул чиқариб бешта минггаликни ажратиб олди-да даврабошига узатди. Жингалак сочли даврабоши битта ликопчани бўшатгач, узатилган пулнинг ёнига ўзидан яна иккита минггаликни қўшди-да, ёнидаги меҳмонга узатди. Асрорга бундай давраларнинг ёзилмаган қондаси маълум: қатордагиларнинг ҳар бири ликопчага пул ташлаб, узатади. Улар бир-бирларидан бадавлатроқ бўлсалар-да, тўрда ўтирган энг баобрў одам ташлаган пулдан бир тийин ҳам оширолмайдилар. Ликопчадаги пул даврани айлангач, Асрорнинг ихтиёрига ўтади. Доира шу боисдан филофда олиб кирилади. Филоф зиёфат давомида пул сақланувчи «пўлат сандиқ» вазифасини ўтайди. Асрор зиёфат дастурхони атрофида керилиб ўтирган бу зотларга қарамасликка ҳаракат қилди. Дунё айши лаззатининг охирида ажал нишининг заҳмати борлигини унуган бу одамлар қўшиқ мазмунига мутлақо аҳамият беришмасди:

*Агар султон ваний ва комрондур,
Ва гар гарвеш ҳожатманди нондур.
Икков ҳам элта олмас жонпарвар ҳол,
Кафандин ўзга гаҳр амволигин мол.
Чу қилғунг мулк молингдин жудолиқ,
Эрур шаҳликдин авлороқ гадолиқ..*

Ўтирганларнинг ақалли биттаси қўшиқ маъносини англаганда эди, ҳеч бўлмаса ўшаниси такаббурликдан ўзини асраб қоларди. Булар-ку ашулани биринчи ё иккинчи марта эшитишларидир. Ҳар даврада тинмай айтадиган ҳофизнинг ўзи-чи? Қўшиқ мазмунига муҳрланган фалсафани англаса, шундай давраларда ўзини тубанликка уриб, таъзим қилиб турармиди? Зиёфат аҳли қўшиқнинг мазмунини англашга интилиш у ёқда турсин, қулоқ ҳам солмас эдилар. Агар Эргаш шу дамда газалнинг бир сатрини ўзгартириб «Эй вофил бандалар, разиллигингизни олқишлар иблис!» деб айтиб юборса ҳам биров эътибор қаратмаган бўларди.

Асрорнинг ўзи ҳам қўшиққа яширинган ҳикматни дуруст тушунмайди. У фақат кўриб турган манзарадангина вазланди. Доирани аста чертганича отасига жўр бўлди. Кайфиятининг тушқунлиги панд бериб, икки марта усулдан чиқиб кетди-ю, Эргашнинг қаҳрли нигоҳи билан тақдирланди. Ашула охиригача айтилмай, даврабоши ўрнидан туриб, яна санчиқ билан қадаҳга уриб қўйди.

— Тише, ўртоқлар! Энди сўз жонажон акахонимиз Зайниддинхон акамизга.

Даврабоши шундай дейиши билан ҳамма барабарига жим бўлди. Тўрдаги басавлат киши ўрнидан эринибгина туриб, ўтирганларга виқор билан кўз ташлади-да, томоқ қириб олгач, гап бошлади:

— Шунақа укахонларим борлигига шукр. Мендан қайтмаса, Худодан қайтсин. Акрамхоннинг ўғилчаси бу йил мактабни битирипти. Мана, домла Турдиев бизнинг арзимас дастурхонимизга келиб ўтирибдилар. Ўғилчани шу кишига икки қўллаб топширамизда, а, Акрамхон? Нима дейишарди, энди мақолни сал янгилаб айтамиз-да: «Эти сизники-ю, суюги билан дипломи бизники», а? — ўз ҳазилидан ўзи мириқиб кула бошлаганда унга зиёфат аҳли қўшилиб, меҳмонхона қаҳқаҳа зўридан ёрилиб

кетаёзди. Кулгидан чарчашиб, жим бўлишгач, басавлат одам ўнг томонида ўтирган сариқ сочли семиз кишига қараб гапини давом қилди: — Биздан қайт-маса, болаларимиздан қайтади, домла, сиз харажатларидан ҳеч чўчимай диссертациянғизни бошлайверинг, мана, хизматда биз турибмиз. Уақхонларимизни ранжитмасангиз бас.

«Ҳали бу домла номзод ҳам эмас экан-да? — деб ўйлади Асрор малласочга ажабланиб қараб. — Мана шунақа зиёфатларни еб-ичиб, буларнинг пулини шилиб, эркатойларини ўқишга кирғизадими? Шуларнинг пулини сарфлаб ўзи фан номзоди бўлиб оладими? Бу киши «олим!» деб шарафланиб, устозим эса лицейда оддий ўқитувчи бўлиб қолаверадими?»

Асрорнинг хаёлига шу гаплар келди-ю рашланди. Юраги сиқилди. Доирани қизитиш баҳонасида ўрnidан туриб, ташқарига чиқди. Қайтиб кирса ҳаммалари учун ҳурматли бўлган акахонлари ҳануз гапиряпти. Ниҳоят, гап тутагач, қадахлар уриштирилиб, шайтоний нафснинг амри бекаму кўст бажарилди.

Мезбоннинг ишораси билан Эргаш яна қўшиқни бошлади. Бу орада кийик тасвири туширилган олтин ҳалли косаларда шўрва тортилди. Ҳеч ким эшитмаётган қўшиқ давом этаверди. Иккинчи қўшиқ яримлаганда Асрор эшиқдан кириб келаётган кишига кўзи тушди-ю юраги ўйнаб, бадани музлаб кетди. Доирани чертаётган бармоқлари ўзига бўйсунмай, яна усуддан чиқди. Эшиқдан улар уриб, тепиб ўлдирган одам кириб келган эди! Асрор нима қилишини билмай қолди. Эргаш қўшиқни тўхтатиб, унинг биқинига туртиб қўймаганида, ҳали-бери ўзига келолмаган бўларди.

Пойгакроқда ўтирганлар ўринларидан туришиб:

— Қани, Мирхалил ака, тўрга, Зайниддинхон акамизнинг ёнларига ўтинг, — деб кириб келган меҳмонни тўрга ўтишга ундашди.

Унинг исмини эшитгач, Асрор бир оз тинчланди. Янги меҳмон кўпчиликни безовта қилгиси келмай, тўрга чиқмади.

— Мирхалил ука, бандалик экан, акани ҳам бериб қўйибсиз, мен хабарсиз қолибман, ҳозир эшитиб, ўксиниб ўтирибман. Вақтида билганимда уч кун

ёнингизда ҳассакашлик қилиб турардим, — деди тўрда ўтирган басавлат киши. Бу лутфга жавобан янги келган меҳмон ўрнидан туриб, унга қуллуқ қилганича деди:

— Раҳмат, ака, шу гапингиз билан акамни тирилтириб бергандай бўлдингиз. Оллоҳнинг иродаси шу экан-да, сал мастлик қилибми, оёқлари тойибми, сувга тушиб кетибдилар. Энди айбга буюрмайсиз. Бир ёқда азадорлик, бир ёқда бунақа хурсандчилик, табриклар кетай деб келдим.

— Хўп ажаб иш қилибсиз, ука. Ўтганларнинг жойи жаннатда бўлсин. Қани, дастурхонга қаранг. Меливой ука, анқайма, аканг бизга етиб олсин.

Даврабоши катта қадаҳга тўлдириб коньяк қуйиб Мирхалилга узатди. У «Азадорман, уят бўлади», дегандай қўлини кўксига қўйиб бош чайқади. «Зайниддинхон акамизнинг зўр гапларига ичмасангиз айб бўлади», деган дашномдан кейин олди-ю, азадорлигини ҳам унутиб, бир кўтаришда бўшатди.

Даврабоши Зайниддинга ўтирилиб илтимос қилди:

— Акахон, хўп десангиз энди бир «Ўзбегим»ни эшитсак.

— «Ўзбегим»ни кетар жафосига эшитамиз. Ҳозир, мана Мирхалил ҳам келиб қолди, кўнгли ёзилсин. Ҳофиздан фойдаланиб, бир ичак узди қилайлик.

Даврадагилар «Аскияни соғиниб кетдик-ку!» деб бу таклифни маъқуллашгач, Эргаш пулларни Асрор томон суриб, «Доирани қиздириб кел», деб пичирлади. Асрор пулларни жойлаб келиши лозимлигини англади. Даврабоши ўйлаб ҳам ўтирмай пайровни бошлаб юборди:

— Мана, миллий анъаналаримиз тикланиб, курашлар бўляпти, улоқлар бўляпти, кўчқор уриштиришлар бўляпти. Ҳофиз ака, бизам бир беданаларимизни уриштирмаймизми?

— Майли-ю, беданангиз борми ўзи? — деди Эргаш худди ростданам бедана уриштиришни бошлашга аҳд қилгандай ўрнидан туриб.

— Бор, — деди даврабоши қувлик билан кўз қисиб.

— Соддалигим қурсин, — Эргаш шундай деб кулди, — одамларнинг гапига кириб, сизникини йўқ деб юрарканман!

Гап ўрнида илиб олинган бўлишига қарамай, бирданига кулги кўтарилмади. Зайниддин хахолашни бошлагандан кейингина қолганлар унга кўшилишди.

— Ана шунақасиз-да, одамларнинг гапларига ишониб доим адашиб юрасиз. Ўтган сафар ҳам йўқ экан, деб келган эдингиз, эсингиздами? Халтанинг устидан ушлаб кўриб, бор экан деб кетдингиз-ку?

— Шунақа адашадиган одатим бор, хафа бўлмай-сиз. Аммо бу акахонларим устингиздан кулиб ўтиришибди.

— Ие, нимага кулишади?

— «Ўтган сафар ушлаб кўрганингизда халтанинг ичида бедана бўлса бўлгандир. Лекин ҳозир халтанинг ўзи қолган», дейишяпти.

— Бизга ишонч қолмабди-да, а? Унақада бедана халтамни кўлингизга бераман. Бўйингиз ерга етган ерга илиб кўясиз. Халта қимирласа, «Бор экан», деб кўяверасиз.

— Бу билан ҳам одамларни ишонтириб бўлмайди-да. — деди Эргаш кўз қисиб кўйиб.

— Нимага энди? — деди даврабоши ўзини гўлликка солиб.

— Бедана ишқибозлари: «Халта ўзи қимирлаётгани йўқ, акангизникини шамол қимирлатаётибди», дейишади-да.

Бу пайров ҳам Асрор учун янгилик эмасди. Шу боис пулларни тезроқ йириштириб чиқиб кетишга шошилди. Аксига олиб, чангалидаги пуллар сочилиб кетаверди. Пулларнинг ярмини филофга жойлагач, ўзининг ишидан ўзининг гаши келиб ўрnidан турди. Бир қўлида доира, бир чангалида ғижимланган пул билан ташқарига чиқди. Беихтиёр ўчоқ томон юрди. Ортиб қолган шўрвани сузиб олаётган ошпаз унга бир қараб кўйди-ю, ишини давом эттираверди. Қўрага ўт қалаган кабобпаз эса сигарет тутатди-да, аскиядан баҳраманда бўлиш учун дераза томон юрди. Дераза ланг очиб кўйилгани учун аскиячиларнинг овози бу ерга ҳам баралла эшитилиб турарди:

— Ишонишмаса, мана ҳозирнинг ўзида беданаларимизни чиқарамиз-у, уриштириб кўяқоламиз, кўзлари билан кўриб ишонишади-да, — деди даврабоши.

— Беданангиз уриштиришга ярайдими ўзи? — деди Эргаш.

— Ие, нима деяпсиз ўзи? Сизникининг овозини эшитиб бизники дўппини ҳам кўтариб кетай деяпти-ку!

— Акахон, уришгирсам уриштиравераману, беданангизнинг феълини биламан, меники билан барибир уришмайди.

— Уришади, нега уришмас экан? Айтаверинг, қанақа феъли бор?

— Меникининг овозини эшитса сизники пардозандоз қилиб тураверади.

— Айб ўзингизда, сиз бедананинг тилини билмайсиз. Беданага донни наमतда ё қоғознинг устига сепиб беришга ҳам ақлингиз етмайди. Мана, кечаги куни уриштиришдан олдин донни кигизнинг устига сепиб берган экансиз, жангга оғзида жуни билан кириб келди!

Ичкарида кулги гуриллагандан гуриллади. Дераза ёнидага кабобпаз ҳам чапак чалганича қотиб-қотиб кулди. Асрор унга ажабланиб қаради-да, кўрага яқинлашиб, чангалидаги пулни ўтга ташлади. Пуллар бир оз тутаб, сўнг аланга олди. Асрор кўкимтир алангага қараб тургач, доирани ерга қўйди-да, кўчага чиқиб кетди. Аскияга маҳдиё бўлган кабобпаз бу томошани кўрмай қолди. Ошпаз эса йигитчанинг бу қилиғига тушунмай, унинг изидан таажжубланиб қараб қолаверди.

30. Учрашув нуқтаси

Капитан Соли Муродовни профилактика нозири дискотека дарвозаси ёнида кутиб олди. Қоронғи тушиб, шайтон инидан чиққан, ёшларнинг жазаваси муסיқага мос равишда авжга минган эди. Европа Африкани забт этган ўтган асрларда занжиларнинг ўйинлари «ёввойилик намойиши» деб баҳоланиб, масхара қилинар эди. Не ажабки, орадан асрлар ўтиб, бу «ёввойилик намойиши» санъат либосига бурканиб дунёни забт этди. Дунё ёввойилик билан санъатнинг фарқига бормаё қолган замонда бу дискотекада латифлик ва нафисликни кўришни умид қилган одам саҳро ўртасидаги қуриб қолган қудуққа

тешик челақ ташлаб, сув тортиб олмоқчи бўлган одам ҳолига тушади.

Соли Муродов ҳарбийда хизмат қилиб юрган кезларда ҳафтада бир марта сиёсий машғулотлар бўлгувчи эди. Шундай машғулотларнинг бирида дин билан муроса қилиш мумкинмаслиги ҳақида гап борди. Муродовдан ярим йил аввал хизматга келган бошқирд йигит машғулот сўнигида «Саволим бор», деб ўрнидан турди.

— Ўртоқ майор, сиз дин билан муроса қилиб бўлмайдими, дедингиз. Мен бу фикрга қаршиман, — деди у дабдурустан.

Бундай кескинлик сиёсий ходимга аксилинқилобий ҳаракат каби туюлиб, дағаллик билан сўради:

— Сен савол бермоқчимисан ё мунозара қилмоқчимисан?

— Униси ҳам, буниси ҳам, — деди йигит унинг дағаллигига эътибор бермай. — Мен сизга бир мисол айтаман: менинг бобом намоз ўқийдилар. Урушга борганларида ҳам намозни қанда қилмаган эканлар. Қахрамонликлари учун иккита «Шухрат» ордени билан мукофотланганлар. Кейин заводда ишлаб яна орден олганлар. Демак, ҳукумат бобом билан муроса қилганми? Энди оиламиздаги аҳволга келсак, ота-онам намоз ўқишмайди, мен ҳам. Муросага ўрин йўқ экан, бобомни нима қилишимиз керак?

Сиёсий ходим заҳарли илжайди:

— Солдат Галиулин, сенинг бобонг дин эмас, диндор бир одам. Диндорларни қайта тарбиялаш керак.

— Яна битта саволим бор: сиз черковларни, маҷитларни «зулмат уйлари» дедингиз. Унда ресторанларни нима деймиз? Ресторанлардан чиққан одамлар бир-бирлари билан муштлашадилар, бир-бирларини ўлдирадилар. «Зулмат уйлари»дан чиққанлар тинчгина уй-уйларига кетадилар. Жамят учун қайси бири зарарли, шуни билмоқчи эдим?

— Жуда билгинг келаётган бўлса, хонамга келасан.

Сиёсий ходим шундай деб гапни калта қилди. Галиулиннинг фикри кўпчиликка маъқул бўлса-да, қўшимча савол берилмади. Соли Муродов бошқирд йигитнинг сиёсий ходим хонасига кирган-кирмагани билан қизиқмади. Уч кундан кейин у кўринмай

қолди. Сўнг «Галиулинни Афғонга жўнатишибди», деган гап тарқалди. Сиёсий машғулотда берган саволига Афғонистон урушида жавоб оладиган бўлиб кетибди...

Галиулин савол берган замонда «дискотека», «тунги бар», «интернетклуб» ва шунга ўхшаган бузуқлик масканлари йўқ эди. Жанжалга ёки қотилликка алоқадор ресторанлар энди ҳеч гап бўлмай қолди. Соли Муродов бу ҳақда кўп ўйлайди. Ҳозир профилактика нозири билан учрашувга келаётганида ҳам ўйлади: жиноят ишларида «қотиллик» деб ифодаланган, аслида эса ваҳшийлик дейиш тўғри бўлган икки воқеа шу дискотека билан боғланыпти. Лекин ҳеч ким зулмат салтанатидаги бу саройни айблай олмайди. Ҳеч ким «ёмонликка сабаб бўляпти», деб бу дарвозага қулф ура олмайди. Чунки ҳар иккала жиноят бошқа-бошқа жойларда содир бўлган. Даминов шу дискотека ҳовлисида уриб ўлдирилган, она-бола Бердиёровалар эса шу ерда сўйилганида ҳам бу сарой бутунлай беркитилмасди. Чунки бу ерда экилаётган зулм ва бузғунлик уруғлари ҳеч кимни ташвишга солмайди, бу ердан олинаётган моддий фойда муҳимроқ.

Соли Муродов ичкарига қадам қўйиши билан буфет томон қаради. Пештахта ортида Ҳасанни кўриб, нозирдан сўради:

— Буфетчиси бошқа бўлибдими?

— Бу буфетчи эмас, дискотеканинг иккинчи хўжайини. Буфетчисини ҳайдаб юборишганмиш.

— Нега?

— Ким билади? — деди нозир елка қисиб.

— Сиз билсангиз яхши бўларди, — деди капитан Муродов унинг бундай жавобидан қониқмай.

— Шунақа дейсизу, биз подшоҳ эмасмиз, оддийгина профилактика нозиримиз, ҳамма ишга бурнимизни тика олмаймиз.

— Анави йигит ким? — Муродов шундай деб буфет пештахтасига суянганича қизларнинг елкасига қўл ташлаб турган Қамариддинни кўрсатди. — Турқиға қараганда «қунда-шунда»лардан бўлса керак?

— Топдингиз.

— Шу ернинг зўрими?

— Зўравонлик қилганини сезмаганман. Лекин

икки марта ўтириб чиққан. Менда рўйхатда туради. Атрофида беш-олти санқи бор. Уч-тўрт марта огоҳ-лантирдим, лекин гап таъсир қилмайди.

— Унга тегишли ҳужжатларни берасиз, — шундай деб буфетдан сал нарида турган Талъатга ишора қилди: — Буниси ким?

Нозир синов мақсадида берилган саволни англаб, кулимсиради:

— Буниси янги пайдо бўлиб қолди. Кундузи супур-сидир қилиб юради. Кечқурун аҳволи шу. Сал қуруғидан олволадими, деган гумоним бор, — нозир шундай дегач, бир оз сукут сақлаб, сўнг қўшимча қилди: — Ташқаридан қараган нотаниш одамга шундай туюлади.

— Шундай пўрим йигитнинг супур-сидир қилиб юриши нотаниш одамларда шубҳа уйғотмайдими?

Нозир жавоб бермай, «билмадим» деган каби елка қисди.

— Йигитимизда тажриба йўқ. Ёшлар фақат тум-шуқлари остидаги нарсаларни кўрадилар. Бир қадам наридаги нарса билан ишлари йўқ. Шунинг учун тез қоқилдилар. Уни ҳозир бу ердан олиб чиқиш керак, — деди Муродов буйруқ оҳангида. Нозир буйруқни тўхтовсиз бажариш учун қадам қўйганида Муродов уни тўхтатди: — Нима қилмоқчисиз?

— Буюряпсиз-ку?

— Сабр қилинг. Бехит бўлиши керак, биров сез-масин.

— Бўйнига битта айбни қўйиб, қўлини қайириб олиб чиқайми?

— Қочишга уринса, орқасидан отиб ташламайсизми ишқилиб?

Муродовнинг бу пичингидан ғашланган нозир «Сизга ўзи қайси иш ёқади?» дегандай норози киёфада қаради.

Бу томон бир-икки ўғринча қараган Талъат Муродовнинг ўзи томон тикилиб турганини сезди. Ўйлаб қўйган режасини амалга ошириш фурсати етганини англаб, буфетга яқинлашди-да, Қамариддин борлигини кўрмаётгандай қизлардан бирига юзланди:

— Диля, сени йўқотиб қўйдим-ку, юрмайсанми, гапимиз чала қолмасин.

Нотаниш йигитнинг сурбетлигидан аччиқланган

Қамариддин Талъатдан ўзини олиб қочган қиздан «Ким бу?» деб сўради.

— Бугун биринчи кўришим. Какой-то сўтак, — деди қиз ўзини Қамариддиннинг пинжига олиб.

Қамариддин Талъатга ўқрайиб қараб:

— Сени биров чақирдимми? — деб сўради.

— Диля билан келишиб олишимиз керак, — Талъат шундай деб «Сен ўзинг кимсанки, менга хўжайинлик қиласан?» дегандай унга беписандлик билан қараб қўйди. Қамариддин ҳамлага чоғлангандай қизларни нари сурди:

— Тошингни тер.

— Балки биргалашиб терармиз? — деди Талъат унга дадил тикилиб.

— Яхши таклиф. Фақат мен тош термайман, бировларнинг теришини томоша қиламан

— Одатимиз бир экан. Чиқамизми?

— Чиқамиз. Эрталабдан бери кўлим қичиб турувди, сени кўргиси келган экан-да. Қани, юр-чи, сўтак, — шундай деб икки қадам ташлади-да, сўнг ўгирилиб қизларга қаради: — Узоққа учманглар, мен ҳозир келаман. Бирортасининг елкасига қўнсаларинг — ўлганларинг.

Олдинда «Граф», ярим қадам орқада эса Талъатнинг дискотекадан чиқаётганини фақат Муродов билан нозиргина эмас, Қамариддиннинг атрофида юрувчи шўртумшуқлар ҳам кузатиб туришган эди. Улардан учтаси дум каби эргашдилар. Талъатнинг бу ҳаракати Муродов учун ҳам кутилмаган эди. Кўнгли ёмон бир шумликни сезиб, у ҳам нозир кузатувида ташқарига йўналди.

Қамариддин Талъатни Даминов калтакланган ерга эмас, тескари томонга бошлади. Йўфонлиги ярим қулоч келадиган чинор дарахтидан берироқда, симёғоч чироғи ёритиб турган яланглиқда тўхтади. Ўраб олмоқчи бўлган болаларга «нари турларинг», деб ишора қилди-да, хужумни қайтаришга шайланган каратечи ҳолатини эгалади.

— Мен Баронман, эшитганмисан? — деди Талъат икки қадам берида тўхтаб.

— Баронлар кўп, қайси бирисан?

— «Курорт»дан келдим.

— «Курорт»дан келганлар ҳам кўп, нима демоқ-
чисан?

— Озгина ёрдаминг керак.

— Қанақа ёрдам?

— Кўпмас, озгина пул керак.

— Керак бўлса ишлаб топ. Мен пул заводининг
хўжайини эмасман.

— Ёрдам бермайсанми?

— Гадой боқишни ташлаб юборганман.

— Сен меҳмондўстлик қоидасини унутиб қўйиб-
сан. Эслатиб қўйишим мумкин.

— Балки сурбетликни ташлаш кераклигини эс-
ларсан?

— Бу ҳам яхши маслаҳат, сен менбоп йигит
экансан. Кел, дўст бўлайлик.

— Мендан узоқроқ юравер, Барон! Сен нега
бу ёққа чиқдинг, латта чайнаганими? Бошқачароқ
гаплашишга чоғинг келадими?

Қамариддин шундай деб синаш мақсадида унинг
елкасини мўлжаллаб мушт туширмоқчи бўлди. Ку-
тилмаган зарбага шай турган Талъат ўзини четга
олди-ю жавоб қайтарди. Четдан қараган кишига жанг
бошлангандай бўлса-да, аслида уларнинг ҳаракатлари
машқ олишувини эслатарди. Нозир уларни ажратиш
учун югурганда Муродов чўнтагидан ҳуштак чиқариб
чалди. Қамариддиннинг ишораси билан болалар
тумтарақай қочишди. Ўзи эса жангни тўхтатиб, жим
тураверди.

— Шу юришинг бўлса, барибир қамоққа тиқаман,
деганмидим, мана энди қўлга тушдинг! Қамоқда
чиримасанг ҳисобмас.

Нозирнинг бу дағдаваси Қамариддинни чўчита
олмади. У қўлларини икки ёнга ёйганича кулимси-
ради:

— Командир, нима деяпсиз, бу оғайним-ку, янги
усул ўрганган экан, кўрсатятувди.

— Мен сенинг усулларингни яхши биламан, —
деди нозир худди унинг қўлларига кишан солади-
гандай яқинлашиб. Қамариддин нозирнинг бу қа-
рашидан ҳам чўчимади. Кўзларини лўқ қилиб қараб
тураверди. Нозир унинг сурбетлигидан вазабланиб,
ичида сўкиниб қўйди-да, Муродовга қаради: — Олиб
кетамизми?

— Албатта. Жамоат тартибини бузгани учун туман бўлимига олиб бориб расмийлаштиринг. Қамоқда чиримаса ҳам, ҳар бир номаъқулчилиги учун жазо олишини унутмайдиган бўлсин. Усул ўргатадиган бу дўстининг хужжатларини бир текширинг-чи?

Нозир хужжат талаб қилмасидан олдинроқ Таль-ат «қамоқдан озод қилингани ҳақида»ги маълумотномани чўнтагидан чиқариб унга узатди. Нозир чироқнинг нури ожиз бўлишига қарамай, маълумотномани ўқиб, Муродовга узатди-да, хулосасини қисқа тарзда баён этди:

— Иккови ҳам бир гўр экан.

Капитан Муродов маълумотномани энди кўраётгандай синчиклаб ўқиди. Бир қоғозга, бир Тальятга қараб-қараб қўйди.

— Таниш исм... — деб иягини силаб қўйди-да, ниманидир эсламоқчи бўлгандай ўйланди. — Яхши, дўстинга усулларингнинг қолганини бир кеча бизга меҳмон бўлиб чиққанингдан кейин ўргатаверасан.

— Командир, ахир биз ҳеч қанақа тартиб бузганимиз йўқ-ку?

— Шундай деб фараз қила турамиз. Хужжатингда бир хатолик бор, шуни текшириб, аниқлагунимизча сабр қиласан.

— Қанақа хатолик? Бу ерга етиб келгунимча сизга ўхшаган эликта командир текшириб, индамади-ку?

— Бу модда билан қамалганлар дарров чиқиб келмайди. Буни ўзинг ҳам билишинг керак. Сенлар у ёқда ўтириб қонунларни ёдлаб олганларингни биламан. Шунинг учун биз сенларни ҳозир ҳибс этмаяпмиз, шунчаки қайта текшириш учун «суҳбат»га олиб борамиз.

Нозир бевош боласини етаклаган қаттиққўл отадай Қамариддинни билагидан ушлаб пиёда йўлга тушди. Муродов эса Тальятни машинага бошлади.

— Баҳонада ундан ул-бул нарсани сўраб олсангиз бўларди. Лақаби «Граф» экан. Унда гап кўпга ўхшайди, — деди Тальят машинага ўтиргач.

— Ҳозирча тинч юра турсин. Сен унга яқинлашдинг ҳисоб. Мендан кўра ўзинг кўпроқ нарсани билиб олишинг мумкин. Буфетчи ҳақида янгилик борми?

— Назаримда унинг қаёққа қойиб бўлганини хўжайинларнинг ўзлари ҳам билишмайди.

— Ҳозир вазирликка борамиз. Сўраб қолишса, билганларингни, мўлжалингдаги режаларингни айта-сан. Кўп гапирма, чалғиб кетма.

Соли Муродов Бердиёровлар «Иш»и билан шуғулланаётган бўлим йигитларининг бир-икки саволларига жавоб берамизу қайтамиз, деб ўйлаб янглишганини ичкарига кирганда англади. Кундузги йўқловда Талъатнинг ҳам келиши таъкидланган бўлса-да, йиғинда қатнашиши шарт эмаслиги айтил-гач, у устозини кўчада кутиб турадиган бўлди. Жиноятга доир қидирув бошқармаси бошлигининг хонасига кирган Муродов тергов бошқармасининг бошлиғи билан Республика прокуратурасининг ва-килини ҳам кўргач, жиддий масала юзасидан йўқланганини билди. Прокуратура вакили капитан-нинг кириб келишини сезмагандек қоғозларга ти-килиб ўтираверди. Муродов унинг қоғоздан бош кўтаришини кутиб, нигоҳини ундан узмади. Ниҳоят у бошини кўтарди — кўзлар тўқнашди. Муродов бошига тухмат тошлари ёғилиб, суд ҳукми ўқилганда рўпарадаги бу кўзларда волиблик учқунлари чақ-наган эди. Энди бу учқун кўринмайди. Нима бор? Хижолатми? Пушаймонликми? Униси ҳам, буниси ҳам йўқ. Тергов пайтида бу кўзлар эгаси қалбида куч олаётган шумликни яшириш учунми, баъзан маъносиз боқарди. Ҳозир ҳам шундай боқди. Бундай қараш ғоят хатарли, чунки одамнинг қандай шумликни бошлаб юборишини билиб олиш жуда-жуда қийин...

Бошқарма бошлиғи гапни чўзмай, Муродовдан Бердиёровлар «Иш»и ҳақидаги фикрини сўради. Бундай йиғинларнинг кўпини кўрган Муродов маса-ланинг моҳиятини айтиб қўя қолди:

— Бердиёров уйдаги қотиллик билан ўғлининг ғойиб бўлиши воқеасига айри-айри иш деб қара-маслик керак. Шавкат Бердиёров фақат пул талаб қилиш мақсадида ўғирланмаган, балки жинойий гуруҳ билан аввалдан алоқада бўлган.

— «Билдирги»да бунини ёзибсиз, ўқидим, — деди бошқарма бошлиғи. — «Жиноятчиларни отасининг уйига Шавкат Бердиёров бошлаб келган», деган фикрингизда ҳали ҳам қатъиймисиз?

— Ўзи бошлаб келмаган бўлса ҳам калитни бер-

ган. Қулфга ясама калит солинмаган. Жиноятчилар уйдаги хоналарнинг жойлашишини ҳам яхши билишган. Биздаги маълумотларга қараганда, Шавкат Бердиёров гиёҳванд бўлган. Бундай йигитчалар тезда қарзга ботадилар. Оталаридан пул сўрашга кўрқадилар, журъат топиб сўраган тақдирларида ҳам ота пулни дарров бера қолмайди. Бундай ҳолат юз берганида ҳар қандай гиёҳванд қарзларидан қутулиш мақсадида жиноятчиларга кўшилиши мумкин. Аниқроғи, жиноятчиларнинг оғир шартларини қабул қилишга мажбур бўлиши табиий. Шавкат Бердиёров ўғирликни кутгану, қотиллик унинг учун кутилмаганда бўлган, деган тахминимиз бор.

— Раҳмат, зарурат туғилса, сизни ҳам бу ишга жалб қиламиз. Ҳозир қандай иш билан бандсиз?

— Қотиллик. Даминов деган шахснинг ўлигини сувдан чиқариб олдик. Сўраганингиз учун яна бир гумонимни айтай: Даминовнинг ўлдирилишига доир ҳолат билан Бердиёровлар «Иш»и ўртасида ҳам қандайдир боғлиқлик бордай туюляпти.

— Ҳар қандай гумоннинг асоси бўлиши керак. Асосингиз бўлса айтинг, бўлмаса чалғитманг.

— Тўғридан-тўғри боғлиқлик бор, деб исбот қила олмайман. Лекин айрим далиллар бир нуқтада бирлашяпти.

— Қанақа нуқтада?

— Дискотекани назарда тутяпман. Даминовни дискотекадан чиққан болалар урганига ишончим комил.

— Урганми ё ўлдирганми? — деб луқма ташлади прокуратура вакили қоғозларидан кўз узмаган ҳолида.

— Тиббий экспертиза хулосасига кўра Даминов аввал обдан калтакланган. У сувга ташланганидан кейин ўлган. Унинг ўлдирилиши олдиндан режалаштирилмаган. Дискотека буфетчиси Даминовни танимаса ҳам урган болаларни билиши мумкин эди. Асосий нуқта шу ерда. Буфетчи Шавкат Бердиёровни ҳам таниган. У Бердиёровга қорадори сотиб турган. Гиёҳвандликка қарши кураш бўлими бу ишдан хабардор. Шу кунларда лейтенант Ходиев дискотекада яширин иш олиб боряпти. Бугун «Граф» лақабли ўғрининг дискотекада деярли ҳар куни бўлиши аниқланди. Ходиевнинг кузатишича,

бир ўспирин йигитча икки марта Даминов сувга ташланган жойда пайдо бўлган. Иккинчи мартасида «Граф» уни кўриб қолиб, ҳайдаб юборган. Биринчи марта қотилликка аралашиб қолган ўсмирлар руҳиятидан келиб чиқиб таҳлил қилсак, бу йигитчанинг кимлигини аниқлаб, кузатишимиз шартга ўхшайди.

— Истаганингизча кузатинг, лекин Бердиёровлар «Иш»и билан боғлаш фикрини каллангиздан чиқариб ташланг. Бизга аниқ хулосалар, аниқ натижалар керак. Бу — биринчиси. Иккинчиси — ҳамма ўз жойида, ўз иши билан шуғуллангани афзал!

Прокуратура вакилининг баланд овозда айтган бу гаплари фақат Соли Муродовни эмас, балки бошқаларнинг ҳам иззат-нафсига теккан бўлса-да, унга қарши гап айтилмади.

Соли Муродов вазифасини англагандай бўлиб чиқиб кетаётганда бошқарма бошлиғи қабулхонада кутиб туришни илтимос қилди. Ярим соатлардан сўнг мажлис аҳли тарқалгач, капитан яна бошлиқ хонасига қайтди.

— Ҳали оқшомда нотаниш одам Акмал Бердиёровга қўнғироқ қилган.

— Пул талаб қилаётганларданми?

— Бу бошқа овоз. Лекин ўшаларнинг бири экани аниқ. Гапнинг мазмунига қараганда, уларнинг бошлиғи бўлиши ҳам мумкин. Олдинги сафар Бердиёров «Ахлат» деган лақабни тилга олган. Бугун ҳам шу сўз икки марта эсланди. Биз Бердиёровнинг шахсини аниқлашга уриниб кўрдик. Отаси катта ўғирлик туфайли қамалган экан. Йигирма уч йил аввал Магадада сидан ўлган. Бердиёров амакисининг хонадонида яшаган. Мактабни битириб, шаҳарга ўқиш ниятида келган. Лекин ҳеч қаерда ўқимаган. Санқиб юраверган. Бир минг тўққиз юз саксон олтинчи йилда амакиваччаси билан бирга банкни ўмаришда айбланган. Лекин унинг айби исботланмай, амакиваччаси қамалган. Кейинчалик ўша амакиваччаси «Бўрон» лақабини олган. Ўғрилар олами унга тож кийдирган, ҳозиргача Москва атрофида яшайди. Бизда у ҳақда маълумот жуда оз. Мен бир ишни режа қилиб турибман. Эҳтимол, сиз Москвага бориб келарсиз?

— Бердиёров эски ўғри ошналари билан ало-

қани узмаган, деб ўйлаяпсизми? Балки қотиллик ўшаларнинг ишидир?

— Ҳозирча гумондан бошқа ҳеч нима йўқ. Йигирма йил аввалги «Иш»да Бердиёровнинг қутулиб қолгани ажабланарли. Агар ўшанда фирром ўйин ўйнаган бўлса, биласиз-ку, ўғрилар бунақа номардликни сира кечиришмайди.

— Кечиришмаслиги тўғри, лекин жазолаш учун йигирма йил пайт пойлашмайди-ку?

— Нотаниш одам Бердиёров билан учрашишга келишиб олди. Эртага сиз ҳам биз билан бирга бўласиз.

Бошқарма бошлиғи шу тарзда Соли Муродовнинг диққатини жумбоқди муаммога тортиб, кетишга рухсат берди.

31. Никоҳ кечаси

Аммаси бошлаган ҳаракат бу қадар тез ва осон самара беришини Дилфуза сира кутмаган эди. Адасининг энг яқин қариндошларидан бир эркак ва олти хотин келди. Бирининг тугунидан сомса, иккинчисиникидан варақи, яна бошқаларидан қовурилган чучвараю ширинликлар олиниб «тўй дастурхони» «тузалди». Дилфуза бўлаётган тайёргарликни худди бегонадай кузатиб тураверди. Унга ҳеч ким «Нега безрайиб турибсан, эгилиб қарашсанг-чи!» деб танбеҳ бермади. Бўйи етган қизнинг ўтай онани кутиб олиши осон эмаслигини ҳис қилишдими, ҳарҳолда уни холи қўйишди. Бозор-ўчар қилиб келган катта аммаси ош дамлади. Шом қоронғиси тушмай адасининг амакиваччаси масжид имомини бошлаб келди. Бир-икки пиёла чой ичарли вақт ўтгач, кичик аммаси бошига рўмол ўраган Қориевани бошлаб кирганда Дилфузанинг танасини жон тарк этгандай туюлди. Назарида шу топгача уйда эркин юрувчи онасининг руҳи бу аёл остона ҳатлаб кириши билан чирқираганича учиб чиқиб кетгандай бўлди. Дод деб йиғлагиси келди, лекин кўзларига ёш келмади. Юрагида уйғонган фарёдни бўғзида нимадир бўғиб тўхтатди.

Эрдан ҳам, хотиндан ҳам сўралди:

«...розимисиз?»

Эр ҳам, хотин ҳам хижолатлик билан жавоб бердилар:

«...розиман».

«...розиман».

Эр билан хотиндан сўралди, қалби нола қилаётган Дилфузадан сўрашмади. Бу никоҳда фарзандларнинг ризолиги инобатга олинмаслиги қизга адолатсизлик бўлиб кўринди-ю, домладан ҳам нафратланди. Агар Дилфуза «Рози эмасман», деса никоҳ ўқилмасмиди? Аммалари уни шундайин буровга олишардики, «Мингдан минг розиман», деб юборганини ўзи ҳам сезмай қоларди.

Имом никоҳ ўқигач, ош сузилишини кутмай, ўзига аталган тугунни олди-ю, миннатдор қиёфада чиқиб кетди. Даврада бегона бўлмагани сабабли эркак-аёл аралаш ўтирдилар. Қориева келинлик ибосига итоат этиб, ошдан бир-икки чўқилаган бўлди-ю, қўлини артди. Мезбон мартабасига ўтиб, меҳмонларга чой қуйиб, хизмат қилди. Дилфуза ошга қўл узатмади ҳам. Аравачасида маҳзун ўтирган адаси унга қараб-қараб қўйди-ю, гапирмади. Катта аммаси ҳаммадан кейин қўлини артгач, Дилфуза лаганни олиш учун қўл узатганида Қориева ҳам шу мақсадда ўрнидан турди. Шунда аммаси уни енгидан аста тортиб «ўтир» деб ишора қилди. Шу ишоранинг ўзи қизга кифоя эди. Аммо кам ўйлаб, кўп гапиришга одатланган аммаси:

— Сен ўтир, хизматни энди ойинг қилади, — деди.

...хизматни ойинг қилади...

...ойинг...ойинг...

Аммасининг бу гапи ўққа айланиб, қизнинг қалбига санчилди. Йўқ, санчилмади, тилдан учган гапнинг ҳар бир товуши беҳисоб ўқларга айланди-ю, сочма ўқ каби ёғилиб, қиз бағрини тилка-тилка қилиб ташлади.

...шундай дегандан кўра бўғиб ўлдириб қўя қолгани яхши эмасмиди?!

...ёки гулхан алангасига ташлаб куйдириб юборса бунчалик азоб чекмасмиди...

Бўғзини бўғиб, фарёдининг ташқарига отилишига йўл қўймаётган ўша нимадир бирдан йўқолди — Дилфуза хўнграб юборди. Беихтиёр адасига қараб,

унинг нигоҳида мунг кўрди-ю, кафтини лабига босиб ўрнидан турди-да, шошилганича ўз хонасига кириб кетди. Уни овутгани орқасидан ҳеч ким кирмади. Қариндошлар кетадиган пайтларида эшикни қия очиб: «Дилфуз, қизим, хайр», деб қўйишди. Каравотида юзтубан ётган қиз уларга қараб ҳам қўймади. Кафта аммаси ҳаммадан кейин кетди. Хайрлашиш мақсадида кириб, унга яна насиҳат қилди. Шунда ҳам Дилфуза жойидан жилмади. Бошқа пайт бўлганда аммаси бу қилиғи учун уришиб берарди. Жиянининг бағрини эзаётган дардни сездими, тергамади, гапни ҳам чўзмади. Энгашиб, қизнинг елкасига бир оз юзини қўйиб турди-да, изига қайтди.

Ҳаётининг қоронғи ва тиконли сўқмоқларига ялангоёқ ҳайдалган қиз борлиқни тун зулмати босиб келаётганини сезмади ҳам.

Бир маҳал хонасининг эшиги очилиб, меҳмонхонадан ёруғлик ёпирилиб кирди. Дилфуза: «Адам қараяптилар, шекилли», деб ўйлаб, қаддини кўтарди. Лекин остонада турган ўтай онасини кўриб, ўрнидан турмай тескари қаради. Қориева ичкари бир қадам қўйиб, тўхтади. Бир оз жим қараб тургач, айбдор одам каби маҳзунлик билан деди:

— Сен мени ёмон кўришинг мумкин. Сендан муҳаббат талаб қилмайман. Сен тушунишга ҳаракат қил: мен сизларга керакман.

Дилфуза унинг гапини эшитмагандай ҳаракатсиз ўтираверди. Дам ўтмай аравача филдирагининг ожиз гийқиллаган овози келди. Кейин остонанинг у томонида адаси кўринди. Гарчи аввалги кунги суҳбатда Дилфуза ўтай онанинг келишига кўнган бўлса-да, Шокир қизининг тил учидагина розилик берганини сезган эди. Шу боис Дилфузанинг қилиғи гашини келтирмади, аксинча, унга ҳамдард бўлишни истади. Дилфуза адасини кўриши билан ўрнидан турди, ҳукми кутган гуноҳкор сингари бошини эгди. Шокир қизидан узр сўрашни ҳам, унинг кўнглини кўтарувчи бирон гап айтишни ҳам, насиҳат қилишни ҳам билмай довдираганича қараб ўтираверди. Бундай муз ҳолат узоқ давом этиши мумкин эмас эди.

— Эрталаб бориб укаларингни олиб келасан, қизим, — деди у.

Дилфуза ризолик аломати сифатида сукут билан жавоб қайтарди.

Эрининг топшириғига Қориева озгина ўзгартиш киритди:

— Дарсдан кейин иккаламиз бориб олиб келамиз...

Дилфуза бу қарорни эшитиб ўғай онасига ялт этиб қаради, бу сафар жим тура олмади:

— Керакмас, ўзим бораман! — деди ўжарлик билан. Унинг бу қайсарлиги бежиз эмасди. Адасининг уйланиши аниқ бўлганда «Балки уч-тўрт кундан кейин жўнаб қолар», деган умид уйғониб, ўғай онаси кетгунича укаларини олиб келмасликни ҳам ўйлаб қўйган эди. Болалар уйига бормай, «Укаларимни ҳозирча олиб келиш мумкин эмас экан», деган ёлгон баҳона билан адасини алдаш ҳам унинг режасида мавжуд эди. Қориеванинг бирга бориш аҳди бу режани бузиб қўйиши мумкин бўлгани учун ҳам қайсарлик билан жавоб қайтаришга журъат топди.

— Тўғри, ўзинг бора қоласан, — Шокир шундай деб аравачасини орқага қайтарди. Қориева ҳам хонадан чиқди. Эшик очиқлигича қолди.

— Қизимдан хафа бўлманг, — деди Шокир. Дилфуза адасининг гапини эшитиб, бу тарзда узр сўрашидан ғашланди.

— Ҳозир шунақа қайсарлик қиладиган ёшда, — деди Қориева. — Вақт ўтиб, ўрганиб кетади. Болаларнинг бунақа қилиқларига биз кўникиб кетганмиз. Фақат... яна биринчи кундан чақимчилик қиляпти, деб ўйламанг. Дилфузага сал қаттиқроқ туришингиз керак. Қиз боланинг номига гард қўнса, кейин кетиши қийин бўлади. Мен ўқитувчи сифатида тергашим мумкин, она сифатида гапим ўтмайди.

— Қадам олиши чаккими?

— Унчалик эмас-ку... лекин бир синфдошига қаттиқ борланган. У боланинг безорилар билан алоқаси бор, шунисидан чўчийман.

— Боланинг кимлигини айтинг, отаси билан гаплашиб қўяман.

— Айтаман... бир-икки кун сабр қилинг...

Дилфузанинг гап пойлаётганини сезишдими, шундан кейин жимиб қолишди. Кейин ётоқ сари юришди.

...онасини унинг бағридан ўлим юлиб олган эди.

...адасини эса бу хотин юлиб олдимми?

...энди олам аро ёлғиз қолдими?

Дилфуза ўзини мажбурлаб юриб остонага етди. Қориева аравача ортидан ётоққа киргач, эшикни ёпди. Дилфуза ҳаётига оқиб кираётган нур йўли эшик ёпилиши билан тўсилгандай бўлди.

Туни билан кўзига уйқу келмади. Зулматга беланган ҳаётида йилт этган нур қидирди. Нур йўқ эди. Фақат ўзига чорловчи роҳатбахш ўлим бор эди. Нажот нурда эмас, ўлимда эди. Нур топиш қийин, ўлим топиш ниҳоятда осон эди. Дерзани очса, кифоя...

Йўқ! Адасининг мунгли қараши, укаларининг меҳр истаб қучоқлашлари кўз олдига келиб уни бу йўлдан қайтарди. Тонгга яқин толиқиб, каравотига омонат чўзилди. Қанча ухлаганини билмайди, қулоғига супурги овози эшитилди. Онаси барвақт туриб, адаси хизматга кетгунига қадар уйни супуриб оларди. «Яқин одамнинг изидан супуришнинг хо-сияти йўқ», деб Дилфузага ҳам ўргатарди. Ҳозир ҳам меҳмонхонани онаси супураётгандай бўлди. Кейинги кунларда ҳамма воқеалар унга даҳшатли туш каби туюлди. Уйғониб, ёруғ кунга етишгандай, даҳшатлардан қутулгандай кўнглига шодлик ёқимли шабадасини уфурди.

Йўқ! Бу шодлик шабадаси алдамчи эди.

Дилфуза эшикни очди-ю, ўтай онасини кўрди.

Назарида ўтай она гиламдаги чангни эмас, Дилфузанинг онасидан қолган изларни супуриб, қуритаётгандай эди. Дилфуза бир сапчиб унинг қар-шисида пайдо бўлди-ю, қўлидаги супургини тортиб олди. Қутилмаган ҳамладан Қориева чўчиб, орқа-сига тисарилди. Дилфуза унга чанг солиб, юмдалаб ташламоқни қасд қилгандай ҳансирай бошлаганди. Қориева унинг ҳолатини англай олмади. Ҳайрат ва бир оз ҳадик билан тикилиб тураверди. Дилфуза унга ғазаб билан тикилди-да:

— Кетинг! — деди.

У ҳайқирмоқчи эди, бироқ овози хириллаб чиқди. Қориеванинг ётоқхонага кириб кетиши учун шунинг ўзи ҳам кифоя қилди.

Қориева ярим соатдан сўнг иш кийимларини кийиб, тараниб чиқди. Худди ҳеч қандай ҳодиса юз бермагандай хотиржам равишда нонушта тайёрлади.

Лекин ўзи бир тишлам нон ҳам емади, ювиниб чиққан эрига чой қуйиб бергач, хизматга шошилди. Дилфузага «Бирга кетамизми?» дегандай қараб олди-ю, бироқ истагини тилига чиқармади.

Қориева чиқиб кетгач, Дилфуза деразага яқинлашиб, ташқарига қаради. Дарахтга суяниб турган Асрорни кўриб, чўчиб тушди.

Ҳозир Қориева ҳовлига чиқади.

...Асрорни кўради. Кейин...

...қиёмат жанжали бошланади.

Ана, ҳовлида Қориева кўринди. Асрорга қараб қўйди-ю, у билан иши бўлмай йўлида кетаверди. Асрор ҳам ўқитувчисини кўрди. Ажабланиб бир унга, бир Дилфузаларнинг деразасига қараб-қараб қўйди. Бу манзарани кузатган Дилфуза кетишга шошилди.

— Қориева сеникидан чиқдимми?

Асрор уни шу савол билан қаршилади.

— Ҳа... Энди шу ерда турса керак... — деди Дилфуза синиқ овозда.

— Нимага туради? — деб ажабланди Асрор.

— Нимага бўларди... — Дилфуза кечаги никоҳ маросимини айтишни истамади. Бироқ ҳақиқатдан узоқлашиши мумкин эмасди: — Адамлар унга уйланадилар, шекилли. Қориева аммам билан бирга ишлашган экан. Аммам қўймаяптилар.

— Адангга тегишга... кўнарканми?

— Кўнади, шекилли... Бизга раҳми келаётган эмиш. Кейинги пайтда менга ёпишиб олиши бекорга эмас экан.

— Шу хотинда раҳм бор эканми? — деди Асрор ғижиниб. — Сен-чи? Сен нима дединг?

— Мен... нима дердим? Адамнинг кўнгилларига қарайман... Асрор, балки қочиб кета қолсаммикин?

— Эсинг жойидами? Қаёққа қочасан? Аввал уйингга келсин-чи, чидаса икки-уч ҳафтага чидайди. Кейин барибир кетиб қолади. Шу ёшда эрга тегиб, бахтини топган хотин йўқдир?

— Менам шунақа деб ўйлаяпман. Майли, келса келаверсин-чи... — Дилфуза шундай деб юра бошлади. Кейин худди муҳим бир гап тўсатдан эсига тушиб қолгандай йигитчага қаради: — Асрор... энди бу кўчадан ўтмай тургин, майлими?

— Нега?

– Қориева сени адамларга айтди.

– Нимани айтди?

– Безори болалар билан юришингни... Менинг хулқимга ёмон таъсири бор экан.

– Бу гапинг қизиқ бўлди-ку? Шу кўчадан ўн йилдан бери юраман. Ўн йилдан бери сен билан мактабга бирга бориб келаман. Менинг ёмонлигим шуми? Ўн йилдан бери хулқингни бузаяпманми?

– Улар буни тушунишмайди. Биздан доим бир ёмонлик қидириб топишга уринишади. Ахир, бизнинг бирга юришимиз фақат синфдошлиқдан, дўстликдан-ку, тўғрими?

Бу гапдан Асрорнинг гаши келиб «умуман... тўғри» деб минғирлаб қўйди.

– Ҳозир адам деразадан қарадилар. Энди мен уйга кириб чиқаман, сен кетавер. Мактабда кўришармиз.

– Мактабга бормайман.

– Нега?

– Сени кўрмаслик учун! – Асрор жаҳл билан шундай деди-да, қадамни тезлатди. Дилфузанинг ўн қайғуси юз бўлиб, унинг изидан маъжус қараб қолди. Кейин беихтиёр бошини кўтариб, деразасига қаради. Қизининг ҳаракатини кузатаётган Шокир ўзини орқага олмади, нигоҳини ҳам олиб қочмади.

Кўчаларни руҳсиз кезаётган Асрор яна ўша машъум қирғоққа бориб қолганини ўзи ҳам сезмади. Сувнинг жимир-жибирида яна ўша мурда кўринди: майин тўлқинлар узра ёнбошлаб олганича жилмаяди. Асрорнинг қулоғи остида эса шивир-шивир, яна ўша гаплар:

– Бу ёққа кела қолсанг-чи... Мен сенинг гуноҳингдан ўтдим. Аммо милиция гуноҳингни барибир кечирмайди. Олиб бориб қамамагунича тинчимайди. Ҳаммангни битта-битта ушлаб қамайди. Эҳтимол, сени отишар. Чунки мени сен ўлдиргансан. Фақат Дилфузага қийин... Қиз боланинг шаънига ёмон гап бўлади. Азобланиб юрганингдан кўра кел, бирга-бирга яшаймиз. Ташвишлар йўқ бу ерларда. Мактабдагиларинг жиғингга тегишмайди, милиция қидирмайди. Сени биров «кўрқоқсан» деб ҳақоратламайди. Яшаб нима қилдинг, кел, елкаларимда кўтариб юрай сени... Сен менга кераксан, жуда-жуда кераксан...

Сув худди аввалги кундаги сингари бирдан ҳаракатга келиб, мурда беланчақда ётгандай чайқала бошлади. Мавжлар борган сайин катталлашиб, тўлқинга айланди. Тўлқинлар уни бир оз отиб ўйнадида, кейин ютиб юборди. Асрор сесканиб, орқага тисарилди. Шу пайт орқа томондан овоз келиб, чинакамига қўрқиб кетди:

— Ҳа, эркак, тушингни сувга айтяпсанми? Ҳов эркак, ухлама!

Асрор ўтирилди, лабига сигарет қистириб тиржайиб турган йигитни танимамай ажабланди.

— Тушингни сувга айтяпсанми? Бекорчи бўлсанг юр, сенбоп иш бор.

— Қанақа иш? — деб сўради Асрор довдираб.

— Ана, дискотекада иш қирилиб ётибди. Тозалаймиз, буфетдаги бўшаган идишларни ортамыз. Мол келса туширамиз. Яхши болага ўхшайсан. Менга қарашворасан. Хоҳласанг иш ҳақиға пул ол, хоҳласанг тўйгунингча марожний е, хоҳласанг пивонинг додаҳўжасидан қуйиб бераман.

— Ўзингиз ичаверинг...

— Ўв эркак, сени яхши бола десам, қўрс экансан-ку? Биласанми мен кимман?

— Билмайман... одам бўлсангиз керак... — Асрор шундай деб кетмоқчи бўлди.

— Топдинг! — деди йигит кулиб. — Лекин гапни ҳам оларкансан, а? Мен одам бўлганда ҳам одамларнинг зўриман. «Барон» деган зўрни эшитган бўлсанг, ўша менман. Дискотеканинг хўрозини танийсан, а? Оти Қамармиди? Кеча худди шу ерда унинг бурнини ерга ишқадим. Ҳозирги қўполлигинг учун сенинг ҳам адабингни бериб қўйишим мумкин. Лекин яхши болага ўхшаганинг учун бу сафар кечирдим. Қарашмасанг ҳам майли, кечқурун дискотекага келаверасан, пиво ичмасанг зўр жўжачалар билан таништириб қўяман. Юрак борми, жўжачалардан қўрқмайсанми?

Асрор унинг гапларидан безиб, қадамини тезлатди.

— Тўхта, қаёққа кетяпсан? Ие, қип-қизил доводир экансан-ку?

Ўзини «Барон» деб таништирган Талъат шундай деб кулганича тўхтади. Асрор эса йигирма қадамча

юриб, орқасига қаради. Талъатнинг тикилиб турганини кўргач, қадамини янада тезлатди.

32. Афсус тошбўрони олдиан

Бошқарма бошлигининг гаплари сабаб бўлиб капитан Соли Муродов бир пайтлар Москвадаги милиция академиясида бирга ўқиган дўстларини эслади. «Бўрон» ҳақидаги маълумотларни «Интерпол» орқали расмий равишда аниқлашга анча вақт кетади. Бунақа пайтда ошна-оғайнигарчилик ишга солинса, умум ишига фойдаси катта бўлади, деган фикрда «МУР» дейилмиш қисқа, аммо жарангдор ном билан аталувчи Москванинг жиноятга доир қидирув бошқармасида хизмат қилувчи дўстига телефон қилди. Соғинчли саломлар билан бошланган суҳбат асосий мақсад айтилгандан сўнг бир-бирларини меҳмонга чорлаш билан якун топди. Москвалик дўст устига қази босилган паловхонтўрани соғинганини айтиб, «Бўрон» ҳақидаги маълумотларни тез орада тўплаб маълум қилишга ваъда берди.

Соли Муродов ўзининг бу ишидан мамнун бўлиб ўтирганда навбатчи кўнғироқ қилиб, бошлиқ йўқлаётганини билдирди.

Туман милиция бўлими бошлигининг иккинчи қаватда жойлашган хонасида ёши ўтиб қолганига қарамай, хушрўйлигини йўқотмаган аёл ўтирган эди. Капитан кириши билан нотаниш аёл у томон ўтирилиб, кимгадир ўхшатган каби тикилиб қаради. Соли Муродов бу қарашга кўпам эътибор бермай, бош ирғаб саломлашди-да, сўнг бошлиғига расмий оҳангда мурожаат қилди:

— Чақиртирган экансиз? — деди «ҳар қандай хизматга тайёрман», деган оҳангда.

— Ҳа. Опамиз билан танишинг: Сабоҳат Исмадова, дунё таниган кимёгар олималаримиздан.

— Бошлигингиз сал оширвордилар, — Сабоҳат шундай деб ўрнидан турди-да, «танишганимдан хурсандман» деган маънода қўл узатди.

— Агар икки йил кимё факультетида ўқимаганимда бу таънангиз ўринли бўларди. Полимерларнинг аҳамиятини яхши биламан.

— Кимёда ўқиганмисиз? — деб ажабланди Сабоҳат.

– Ўқиганман. Кимё – менинг биринчи муҳаббатим. Кейин судмедэкспертизага ишқим тушиб қолди. Бу ишқим қаттиқроқ экан, мана, юрибмиз.

– Бутунлай бевафолик қилмабсиз-ку? – деди Сабоҳат кулимсираб.

– Соли Муродович, опамиз бир хайрли иш билан келибдилар, – деди бошлиқ мақсадга кўчиб. – Ўғиллари сал нотўғри йўлда эканлар. Қамоқдан бултур чиқибдилар. Қамариддин Исматов деган йигитни эшитганмисиз? – Бошлиқ шундай деб сўраб Муродовга айёрона боқди. Муродов бу қарашнинг маъносини уқди.

– Эшитмаганман. Балки укамиз майдароқ жиноят қилгандирлар?

– Ҳа, ўғирлик билан ўтириб чиққан, – бошлиқ капитанга шундай деб изоҳ бергач, Сабоҳатга қаради: – Жиноятга доир қидирув бўлими ўғлингизни танимас экан, демак, ташвишланишга ўрин йўқ.

– Ташвишланмай бўладими? Болалигида бир қамалди, – Сабоҳат қалбни жароҳатлаган ўтмиш воқеасини эслаб дардли хўрсинди. – Ўшанда қамашмаса ҳам бўларди. Чунки боламнинг кўнгли тоза эди. Боласини мақтаяпти, деб ўйламанг. Чивинга ҳам озор бермасди. Ўқиши аъло эди. «Мен Менделеевнинг янги даврий жадвалини яратаман», дерди. Албатта, бу болалик орзуси эди. Бу даражага етмаса ҳам яхши олим бўлишига ишонардим. Қамоқдан чиққандан кейин ўқишга ҳаваси қолмади. Кўнглидаги тоза умидлар ўрнига зулмни жойлаштириб чиққанини ўшандаёқ сезгандим. Сездиму, кўнглига тўғри йўл топа олмадим. Ёлғиз ўғилнинг тарбияси янги полимер кашф қилишдан қийинроқ экан. Болам ўксимасин, деб бўш кўйдим. Ҳамма айб ўзимда. Кимёдаги қийин формулаларни ечишни ўргандиму, лекин тарбия формуласи ҳам борлигини билмадим. Энди боламини сақлаб қолишим керак. Кўнглим хижил. Қандайдир бир ёмонликни сезяпти.

– Нима учун кўнглингиз хижил: ўғлингизнинг юриш-туришида бирон гумонли ҳаракат сездингизми? – деб сўради Соли Муродов.

– Гумонли ҳаракат? У қанақа бўлади?

– Масалан, ўйчан ёки сержаҳл бўлиб қолгандирлар ё тушларида алаҳсираётгандирлар?

— Йўқ... Бунақасини сезмадим.
— Дўстларини танийсизми?
— Деярли танитайман. Уйга ҳеч кимни бошлаб келмайди. Мен орқасидан пойлаб юрмайман.

— Ишлайдиларми?

— Кеча «Дискотекага буфетчи бўлиб ишга кирдим», девди, лекин бунга унча ишончим йўқ. Ўғирлик билан ўтирган одамни бунақа ишга олишмаса керак. Унинг пулга муҳтожлиги йўқ. Мен пул берсам ҳам олмайди. Кўпроқ шундан ташвишланаман. Тирикчилигинг нима бўлади, деб сўрасам, «Муҳтожларни таъминловчи фондимиз бор, ташвишланманг», деб нукул кулади. Қанақа фонд экан, тушунмайман.

Соли Муродов бошлиқ билан кўз уриштириб олгач, изоҳ берди:

— Агар ростданам шундай деган бўлса...

— Бу ёмонми? — деб ташвишланди Сабоҳат опа унинг гапини бўлиб.

— Ҳа, ёмон, — деди капитан қатъий оҳангда. — Ўғриларида шунақа умумпули бўлади. Бизнинг тилимизда «жамғарма» дейиш ҳам мумкин. Агар ўғлингизни чиндан ҳам ўғрилари таъминлаб туришган бўлса, демак, у жиноятчилик олаmidан ҳали ҳам чиқиб кетмабди. Бекорга ташвишланмабсиз. Уни сақлаб қолиш чорасини кўришингиз керак.

— Қандай қилиб? — Сабоҳат унга умид билан қаради: — Балки... сизлар чақириб, гаплашиб кўрарсизлар?

— Бундан фойда йўқ. Ўғлингизга ўхшаганлар бизларни ёмон кўришади. Самимий гапимизни ҳам малол олишади. Унга энг яқин одам — ўзингиз. Кечирасиз... отаси ҳақида сўрамоқчи эдим.

— Адамиз Афғонда ҳалок бўлганлар. Мен унда Киевда ўқирдим. Ўғлим ўша ерда туғилган. Аспирантурани битиргунимча ўша ерда катта бўлди. Ўғлимни ўйлаб, бошқа турмуш қурмаганман.

— Ўғлингиз аслида Ёдгор экан-да?

— Ҳа. Адамиз мен учун куёшдай эдилар. Ўғиллари ой каби бўлсин, деб исмини Қамариддин деб қўйганман.

Соли Муродов «адамиз Афғонда ҳалок бўлганлар», деган гапга ишонқирамади. «Киевда ўқиган бўлса

ёшликда нималар бўлмайди, болани алдашнинг энг осон йўли бевафо отани Аффон урушининг қаҳрамони қилиб кўрсатиш», деган фикр хаёлини ёритиб ўтди. Нажот истаб келган бу хушрўй аёлнинг ўтмишини аниқлаштириш капитаннинг вазифаси доирасига кирмас эди. Буни яхши англаган Муродов муддаога қайтди:

— Сиздан илтимосимиз: иложи борича тезроқ ўғлингиз билан гаплашинг, дўстлари билан қизиқинг, дўстларининг отини айтаётганда диққат қилинг. Балки исмини эмас, лақабини айтиб юборар?

— Лақабини айтса, демак... ўғри, шундайми?

— Билар экансиз-ку? — деди Муродов унга синчков назарини қадаб. Сабоҳат бу қарашдан ўнғайсизланиб, нигоҳини олиб қочди.

— Киноларни кўравериш ўрганиб кетганмиз... — деди ҳорғин овозда.

— Яна бир нарсани эслаб кўролмайсизми: ўттизинчи апрел куннинг биринчи ярмида, олтинчи май кеч тўққизларда қаерда эди, уйдасизми?

— Уйда бўлгандир. Мен сафарда эдим. Кеча қайтдим.

— Шу кунларни балки сўраб кўрарсиз?

— Сўрасам сўрарман, лекин у жуда зийрак, нимага сўраётганимни билиб, жаҳли чиқади. Сиз ҳам бекорга шу кунлар билан қизиқмаётгандирсиз? Шу кунги бирон жиноятни менинг гапларим баҳонасида ўғлимнинг бўйнига илиб юбормайсизми?

Уларнинг савол-жавобини жимгина тинглаётган бошлиқ бу гапдан кейин суҳбатга аралашди:

— Сиз бизнинг ҳузуримизга хайрли мақсадда келдингиз. Бизнинг холислигимизга ишонмасангиз сизга ёрдам бера олмаймиз.

Сабоҳат «гапингиз тўғри», дегандай бош ирғаб қўйгач, аста ўрнидан турди. «Буларга рўпара бўлиб тўғри иш қилдимми?» деган савол уни то уйига етгунигача таъқиб этиб борди. Саволига бир неча кундан кейингина жавоб топди.

Топган жавоби ўзини афсус тошбўронига рўпара қилди.

33. «Энди бола эмас эканман»

Бу кеч Файратнинг аҳволи янада оғирлашди. Ярадаги оғриқ кучайиб, икки марта ҳушидан кетди. Қамариддин уйда бўлмагани учун тишини тишига қўйиб, азобларга чидашга мажбур бўлди. Эрталаб Асрор кириб келганда ҳам ҳушсиз ётарди. Асрор уни ухляпти деб ўйлаб, ёнида бирпас ўтирди. Кейин пешанасига кафтини қўйди. Кафтнинг совуқлиги хуш ёқиб, Файрат кўзларини очди.

— Асрор? Қизиқ... сени ҳозир тушимдаям кўрятувдим. Сени рос-са дўппослаётган эмишман. Ўзимам ҳайрон бўлдим. Сираям уришмасдик, сўкишмасдик. Синфда фақат сенинг гапингни кўтарардим.

— Тушингда урсанг ҳам майли, тезроқ тузалиб кетсанг бўлгани, — деди Асрор меҳрибонлик билан.

Файрат умидли кўзларини ўртоғига тикиб: «Қулупнай олиб келдингми?» деб сўради. Асрор: «Айтганмидинг? Менинг сира эсимда йўқ», деган каби унга айбдорона қараб:

— Қулупнайми... йўқ, — деди.

— Ҳалиям довдираб юрибсанми?! — деб жеркиб берди Файрат.

— Ҳечам довдираганим йўқ. Сени дўхтирга олиб борай...

— Қамардан сўраш керак.

— Ўзи қани?

— Кеча кетганича йўқ.. Ойиси келган. Кечаси билан савол сўрайвериб бошимни қотирди. Қамар келганидан кейин ҳайдаб юборса керак, — Файрат шундай деб туриб азобга чидолмай инграб юборди.

— Оғрияптими? — деди Асрор унга ачиниб.

— Яра қотиб, тортишаётганга ўхшайди. Сен кета қол, ойиси келса, «Уйимни отбозор қилиб юбордиларинг!» деб ғалва кўтармасин. Менинг йиқилиб яраланганимга ишонмади, шекилли.

— Қаёққа кетувди?

— Билмадим... гўштга чиқиб кетяпман, дегандай бўлди.

— Шаллақи хотин эканми?

— Йўқ, ўзи ёмон хотинга ўхшамайди. Дори берди, шўрва пишириб, зўрлаб-зўрлаб ичирди. Минг яхши бўлгани билан бегона боланинг бунақа ётиши

кимга ёқарди? Сеникида ётсам, опоқим минғир-ламасмидилар?

— Уйингга кирдим, — деди Асрор гапни бошқа мавзуга буриш мақсадида. — Ойингга пулни бердим. Бозорда арава тортиб пул топарди, дедим. Сенга ачиндилар.

— Ойимга қийин... Тезроқ катта бўлишимни умид қилиб юрардилар. Менсиз қолганларидан кейин қийналадилар.

— Алаҳсираяпсанми? — деди Асрор уни туртиб. — Эрта-индин туриб кетасан. Минг кун ётармидинг!

— Йўк, — деди Ғайрат хўрсиниб, — шу ётишимда ўлиб қолсам керак. «Анави одам кўзимга кўриняпти», девдинг, менгаям кўриняпти. Нуқул кафанини йиртиб мени чақиради. Қочаман дейману, оёғимни судролмайман.

— Оқ кафанда кўринса яхшиликка бўлади, кўрқма.

— Сен қаердан биласан? Математикангда игунақа гаплар ҳам борми?

— Математиканинг нима алоқаси бор? Ойим айтганлар, тушда кўринган оқлик яхшилик белгиси экан.

— Ойинг ҳам ўзича билагонлик қилиб гапираверади. У одам ёнига чақирмаса ҳам барибир қамалиб кетаман. Мендақаларнинг қамоқдан тирик чиқиши қийин.

— Қамалмайсан! Ҳеч ким қамалмайди! — деди Асрор овозини кўтариб. — У одамни мастликда сувга тушиб кетган, дейишяпти. Укасидан ўзим эшитдим.

— Укаси гапираверади. Кўпчилик билан бўлган иш барибир очилади. Сен билан Қамар сотмасаларинг ҳам анави иккита «козёл» гуллаб қўяди барибир.

— Гуллашмайди, Қамар иккаласини бураб, пишиқлаб қўйган.

— Агар бу ишдан қуруқ чиқсак ҳам бошқасида барибир тутиламиз.

Асрор хотиржамлик билан айтилган бу гапни эшитиб, чўчиб тушди. Орқасига тисарилди. Ҳали бу иш босди-босди бўлмасдан Ғайрат янги қотилликни бошлаб юборгандай кўрқиб кетди. Бир бало чақинининг нури сўнмай иккинчи яшин уларни куйдириб ташлайдими?

— Яна қанақа бошқаси? — деди додираб.

— Сен қўрқма. Энди бундан буёғидаги ўйинларда йўқсан. Сени мен ҳам танймайман, Қамар ҳам билмайди. Сенам бизлар билан ўртоқ бўлмагансан. Лекин мен Қамардан ажралмайман. Билдингми? Ўғирлик қилса, ўғирлик қиламан, одам ўлдирса, ўлдираман!

— Файрат!

— Намунча қўрқоқсан! — Файрат шундай деб аянчли жилмайди. — Оғайнинг шунақа ҳаёт йўлини танлаб бўлган. Директоримиз кўп айтадилар-ку: сизларни катта ҳаётга учирма қиламиз, деб. Мени Қамар аллақачон учирма қилиб бўлган. Энди қўниш йўқ. Мен кучлиман! Зўр одам зўрлигини қилиши керак. Мен сенга ўхшаб пойи-патакка айланиб, эгилиб юришни истамайман.

— Шу гапларингни ойинг эшитсалар-чи...

— Нима бўпти? Нафратланадиларми, қарғайдиларми? Яна нима бўлиши мумкин?

— Янами... оқ қилсалар-чи?

Онанинг оқ қилиши оқибати нима бўлишини иккови ҳам билмас эди. Ота ёки онанинг жаҳди чиққанда боласини оқ қилиб юборишини Асрор ҳам, Файрат ҳам одамлардан эшитишган, буни бир тарсаки уриш ёки чимчилаб олиш каби жазо турларидан бири деб тушунарди. Шу боис «оқ қилиш» ҳақидаги огоҳлантириш Файратга оддий гапдай туюлиб, хотиржамгина жавоб қайтарди:

— Бу гапинг ҳам тўғридир. Лекин укаларимни ўқитиб, одам қилганимдан кейин мендан кўрмаган роҳатни улардан кўрадилар. Шунда ҳисоб тенг-лашади.

— Укаларингдан олдин ўзинг ўқи, ўзинг одам бўл.

Асрор шундай танбеҳ беришга берди-ю, «Яна газаби қўзиб «Нима, мен ҳали одам эмасманми!» деб сўкиб юбормасайди», деган хавотир билан унга қараб қўйди. Файрат уни ҳайрон қолдириб, бу гапдан аччиқланмади, аксинча, хўрсиниб, паст овозда жавоб қайтарди:

— Менда ундай имконият йўқ...

— Бор, имкониятинг бор, — деди Асрор жонланиб. — Ойинг айтдилар, энди биз билан бирга юрасан.

Файрат унга ажабланиб қаради:

— Сен билан? Отарчи бўламанми? Жиннимисан?

— Ҳа, нима бўпти, ор қиласанми?

— Ор қиламан.

— Хафа бўлмагину, сен бу ерда ётавериб... галати бўлиб қолибсан.

— Галати дейсанми? Галатиман, тўғри. Илгари бола эдим. Қорним тўйса бўлди эди. Бу ерда ётволиб ўйладим: энди бола эмас эканман. Фақат қоринни ўйласам итдан фарқим йўқ экан. Мен нимага шу аҳволга тушиб қолдим, сен бизнинг орамизда нима қилиб юрибсан, Қамар нимага ўғри бўлиб кетган? Шуларни ҳеч ўйлаганмисан? Ўйламагансан. Доиранг-ни тикиллатиб пул ишлашдан бўшамайсан. Мен эсам ўйладим.

Файрат дардига банди бўлиб гапирётганда эшик очилиб, уйга Сабоҳат опа кириб келди. Сабоҳат опа меҳмонхонадан келаётган овозга қулоқ тутиб даҳлизда туриб қолди. Гап пойлаш одобдан эмаслигини билса ҳам, уйидаги нотаниш боланинг нима деяётгани билан қизиқди. Даҳлизда уй эгаси турганини сезмаган икки ўртоқ эса суҳбатларини давом эттирдилар.

— Одам бекор ётганида ҳар қанақа нарсани ҳам ўйлайвериши мумкин. Лекин тўғри фикр битта бўлади. Сен бу ётишингда тўғри фикрга келолмайсан барибир.

— Нега энди?

— Сен бу ётишингда ўзингча эмас, Қамарга ўхшаб ўйлайсан. Сен зўрликни даъво қиляпсанми? Зўрлигингни тан олишмаса адолатсизлик бўлди, деб ўч олишдан қайтмайсан.

— Тўғри, ўч оламан.

— Иситманг баланд, алаҳсираяпсан.

Суҳбатнинг давомини эшитиш Сабоҳатга ноқулай туюлиб, меҳмонхонага кириб келди. Уни кўриб Файрат кўзларини юмиб олди. Асрор эса ноқулай аҳволда ўрнидан туриб, нима қилишини билмай довдираб қолди. Файрат «Қамарнинг онаси келди, ҳали ҳайдаб чиқарса керак», деганида Асрор бадқовоқ ва баджаҳл аёлни тасаввур қилган эди. Меҳмонхонада тўсатдан пайдо бўлган истарали аёл унинг бу тасаввурини йўққа чиқарди. Шу боис довдираб туриши узоққа чўзилмай, одоб билан салом берди.

— Уйимиз тўлибди-ку, — деди Сабоҳат опа саломга алик олгач. Кейин истеҳзоли кулимсираш билан лутф қилди: — Келинг, меҳмон, сизни танитай турибман, ким бўласиз?

— Бу Асрор, бирга ўқиймиз, — деди Файрат кўзларини очиб.

— Таништирганинг учун раҳмат, — деди Сабоҳат опа унга, кейин нигоҳини Асрорга қадади: — Лекин мен ўзидан эшитмоқчи эдим. Қани, жойингга ўтирчи. Агар бирга ўқисаларинг ўртоғингнинг ота-онасини танирсан, а?

Бу савол Асрорга ғалати туюлиб, Файрат билан кўз уриштириб олди.

— Гапир, танийсанми? — деб Сабоҳат опа энди қатъийроқ тарзда сўради.

Файратнинг ишорасига тушунмаган Асрор худди дудуқ боладай жавоб қайтарди:

— Танийман.

Асрорнинг панд бериб қўйганидан ғашланган Файрат изоҳ беришга шошилди:

— Боқиб олган ота-онамни танийди. Бу оғайним ўзи шунақа сал довдирроқ.

— Сен аралашма! — деди Сабоҳат опа уни жеркиб. — Яхши, гапларингга ишондим. Ўғай бўлса ҳам ота-онаси бор экан, демак, уйи ҳам бор. Йиқилиб тушиб сонини тирнаб олибди. Хўш, нима учун уйига бормади? Ўғай онасидан кўрқдимми? Ўғай онаси ялмамай ютадиган ялмоғизми? Ўғай отаси ғажиб ташлайдимми? Ўртоғинг шунақа кўрқоқми? Эҳтимол, ҳаммаларинг кўрқоқдирсанлар?

Асрор Сабоҳат опанинг тикилиб туришига дош беролмай кўзларини олиб қочди-да, паст овозда жавоб қайтарди:

— Нега?.. Унақа деманг.

— Сен ўртоғингни кўргани келувдингми?

— Ҳа.

— Кўрдингми? Аҳволи тузукми?

Асрор айбдор одам ҳолига тушиб ютиниб олди-да, аранг: «Ҳа», деб жавоб берди. Бу жавобдан кейин истарали аёлнинг юзига ғазаб булути соя солди. Кўз карашлари ҳам ўзгарди:

— Ҳечам яхши эмас! — деди у овозини баландлатиб. — Болани жувонмарг қиласанлар. Яраси ириб

кетеди. Ўртоғингни ё ўзинг олиб кет, ё ота-онасини чақир. Уни докторга кўрсатиш керак!

— Менам шунақа девдим, кўнмаяпти.

— Кўнмаяпти?.. Шу уйда бир нарса бўлиб қолса ким жавоб беради, сенми?

...бир нарса бўлиб қолса...

«Бир нарса бўлиб қолиш»нинг нима эканини тушунган Асрорнинг баданидан муз югуриб ўтгандай бўлиб, енгил титради. «Наҳотки? Наҳотки? Касали шунчалик хатарлими?» деган савол миясига гурзи каби урилаверди. Хатто кўзлари тинди.

— Сендан сўраяпман, жавоб бер!

Сабоҳат опанинг зардали саволи уни ўзига келтирди.

— Нега энди мен? — дейишга аранг куч топди.

— Қамарга айтсам у ҳам шундай деган бўларди. Ҳамманг бирсанлар! — у шундай деб бармоғидаги узукни асабий равишда ўйнай бошлади. Асрор бу сукутдан фойдаланиб кетмоқ ниятида ўрнидан кўзгалганида у яна гапида давом этди: — Йўқ, сен буларга ўхшамаяпсан. Бошқачароқсан, билиб турибман, — деди бу сафар юмшоқроқ оҳангда. — Сен ўқийсанми? Ҳа, ўқийсан. Кўзингдан билиниб турибди. Бу ўртоғингнинг ўқишга тоқати йўқ. Ишламаса ҳам керак. Сен нима учун буларга аралашиб қолдинг? Оқибатини ўйлаганмисан? Сенам буларга қўшилиб турмада чиримоқчимисан?

...буларга қўшилиб турмада чиримоқчимисан?

Шундай деди-ю гапининг совуқлигидан ўзи ҳам сесканиб кетди.

Нималар деяпти?!

...буларга қўшилиб...

Қамариддинга қўшилиб булар ҳам жувонмарг бўлади, дегани-ку бу?!

...буларга қўшилиб Қамариддин ҳам жувонмарг бўлса?..

Нима деб қўйди-я?

Худо асрасин ... Худо асрасин...

Қайси она фарзандига ёмонлик соғинибдики, Сабоҳат Қамариддинга ёмонликни раво кўрсин. Ўғри бўлса ҳам, жамият нафратига учраган бўлса ҳам у юрагининг бир парчаси. Она ўз юрагини узиб ташлаши мумкин, аммо боласидан тириклай айрилишга чидай олмайди.

– Унақа деманг. Биз ёмонлик қилмадик...

Асрорнинг маҳзунлик билан айтган гапидан сўнг у тарқоқ хаёлини жамлади. Милисахонадаги суҳбатни, Соли Муродовнинг саволларини эслади.

– Ёмонлик қилмадингми? Яхши, унда сен жар ёқасида турган экансан. Жар ёқасидаги одам довраб юра-юра барибир йиқилади. Менинг ўғлим икки марта йиқилди. Сен ўзингни ҳам, ўртоғингни ҳам эҳтиёт қил.

– Ўртоғимни ҳозир олиб кетаман.

– Қаерга олиб борасан?

– Билмадим... уйига.

– Йўқ, мен ҳозир «тез ёрдам» чақираман. Тўғри касалхонага олиб бориш керак.

Асрор «хўп бўлади» дегандай бош ирғаб, ўртоғини суяб турвазиш учун каравотга яқинлашди.

– Тўхта... Аввал чой ичиб олсин.

Сабоҳат шундай деб ошхона томон юрди. Дам ўтмай Асрорни ёнига чақирди-да:

– Ўртоғинг қайси куни йиқилиб тушган эди? – деб сўради.

Асрор: «Бунни билишингиз шартми, уйингиздан кетяпмиз-ку?» дегандай унга қараб тураверди.

– Жавоб бергинг келмаяптими? Бу шунчалик сирли воқеами? Яраси йиринглаган, дўхтирга барибир аниқ кунини айтиш шарт.

– Сирли эмас, олтинчида эди.

...олтинчида...

Сабоҳат опага ҳаммаси аён бўлгандай эди. Қандайдир офир жиноятга ўзи аралашиб қолгандай кўрқиб кетди. Қўлидаги гугуртни ёқмай гарангсиб турди. Хаёлини биттагина қарор банд этди: қандай бўлса ҳам ўғлини асраб қолиши керак! Сабоҳат опа газни ёқди-ю, дарров ўчирди. «Тез ёрдам» чақирди фикридан қайтди:

– Йўқ, сен ҳозир ўртоғингни суяб кўчага чиқ. Мен пул бераман, йўловчи машинада тезроқ етказиш керак. Мен сенларни танимайман, сенлар мени. Қамариддинни ҳам танимайсанлар. Қанақа ёлғонни тўқисаларинг тўқийверинглар. Тушундингми?

Асрор уй эгасининг амрини бажариш учун ўртоғи ёнига қайтди.

34. Оч йўлбарс

Бўрон аччиқ чойдан хўплаб, керишиб олди-да: «Бу қанақа кўлмак ҳаёт ўзи! Зерикиб адо бўлдим-ку! Мени рус ўрмонлари бағрига чорляпти!» деди. Бу гапни ўзича тушунган Акула унга ажабланиб қараб:

– Кетмоқчимисиз? – деб сўради.

– Қаёққа кетаман? – деди Бўрон айёрона кўз қисиб.

Акула ўринсиз савол берганини англаб, елка қисиб кўя қолди.

– Ўлиш бору, лекин энди кетиш йўқ, – деди Бўрон. – «Ўзга юртнинг гадоси бўлгунча ўз юртининг подшоси бўл». Эшитганмисан шунақа мақолни? – Бўрон мақолни атай бузиб тескарисини айтди-да, айёр боқишини қанда қилмай Акуладан жавоб кутди. Акула бундай мақолни эшитмаган эди. Шу сабабли яна елка қисиш билан жавоб берди. Бўрон унинг нодонлигидан ҳузурланиб кулиб, ёнида ўтирган Қамариддиннинг елкасига енгил мушт уриб қўйди: – Сен-чи, Граф, сенам эшитмаганмисан?

Қамариддин «Жавоб бераверайми?» дегандай Акулага қараб олгач:

– Мен сал бошқачароғини биламан, – деди.

Бўрон «Қанақасини?» деб сўрамай ўз фикрини давом эттирди:

– Сенинг биладиганинг нодон одамларники. Мен сенларга ўғриларнинг мақолини айтдим. Мен юртимда подшоликни талаб қилмаяпман, оддийгина, кичкинагина ўғри бўлиб юрсам кифоя. Мен мол ўғрисиман, – шундай деб Акулага синовчан тикилди: – Сен ҳам аслида мол ўғрисисан. Баъзан молга кўшиб жонни ҳам ўғирламасанг еганинг ичингга тушмайди. Бизнинг бу дунёдаги ҳам, у дунёдаги ҳам жазойимиз нақд. Бу дунёда миллисанинг таъқибидан қочиб юрамиз. У дунёда жазодан қутулиб қолиш чораси йўқ... Дўзахда кимлар билан улфатчилик қиламиз, биласизларми? Атрофимизда бахт ўғрилари, қадр талончилари, тақдир қотиллари гиж-гиж тўлиб ётибди. Уларни ҳеч қандай идора таъқиб этмайди, жазолашни ўйлаб ҳам кўрмайди. Улар бундан қувониб-қувониб яшаб юрибдилар. Ҳаммалари бизларни ёмон кўра-

дилару, лекин бизлардан кўрқадилар. Мен эсам улардан нафратланаман. Мен дўзахда куйишдан афсусланмайман, шу муттаҳамларга улфат бўлиш алам қилади. Худонинг шу ишига қойил эмасман. Бизнинг гуноҳларимизни ҳам, уларнинг гуноҳларини ҳам битта тарозидан ўлчаши инсофдан эмас. Бу гапга нима дейсан, Тошқул укагинам?

— Мен дўзах-пўзах деган гапларга ишонмайман, — деди Акула беписандлик билан. Турилиши билан шайтоннинг йўргагига йўргакланган одамдан буңдан ўзгачароқ гап кутишнинг ўзи нодонлик бўлур эди.

— Ишонмаслигинг ҳам яхши. Ишонсанг одам ўлдираётганингда қўлинг қалтираб кетармиди? — деди Бўрон пичинг оҳангида. Акула бу кинояни тушунмай кибр билан жавоб берди:

— Мен ҳеч кимни қийнаб ўлдирмаганман. Тир юрагига санчилганини сезмай ҳам қолишган. Бу дунёнинг ташвишларидан кутқарганим учун ҳаммалари менга раҳмат айтиб кетишган. Менда гуноҳ-пуноҳ деган нарсанинг ўзи йўқ.

— Устозингнинг гапини эшитдингми? — Бўрон Графни яна туртиб қўйиб кулди. — Гуноҳ бўлмаса, яқинда икки ёнидан қанотлар ўсиб чиқиб фариштага айланади-ю, тўғри жаннатга қараб учади. Лекин жаннатни ҳавас қилмаган ҳам маъқул. У ерда сен билан мен қиладиган иш йўқ. Зерикиб ўламиз. Қамокдаги татар домлага ўғри зоти бўлмаса, жаннатнинг ҳам лаззати йўқ десам, мендан аразлаб уч кун гаплашмай юрган эди. Бу дунёда қанақа лаззат бўлса ўлгунимизча ҳаммаси бизники бўлиши керак. Бир ақлли одам «Қорни тўқ мол бўлгандан кўра қорни оч йўлбарс бўлганим яхши», деган экан. Сен қайси бирини танлайсан?

Акула: «Бугун донишмандлик қозонингиз қайнаб кетибдими?» дегандай қараб олди-да, қуруққина қилиб:

— Мен одамман, — деб қўя қолди.

— Буни сезмай сўраб қўйибман, узр, — деди Бўрон яна кесатиб. — Граф бола, сенам устозингга ўхшаган одаммисан ё қорни тўқ мол бўлгинг келадими?

— Менга қорни унча оч ҳам, тўқ ҳам бўлмаган йўлбарс яхшироқ, — деди Қамариддин.

— Гапинг қизиқ? Қани, тушунтир-чи? Оч йўлбарснинг ҳамласи кескинроқ бўлади-ку?

— Ҳамласи кескинроқ бўлади, тўғри, лекин ақлидаги заифлик туфайли ордан қуруқ қолиши мумкин. Қорни тўйганда эса ланжлик қилади.

— Шогирдингнинг гапини эшитдингми? Ёмон тарбия қилмабсан. Сенга қойилман. Ҳарҳолда бу ерларнинг хўжайини сенсан. Мен сенга маслаҳатчиман. Хоҳласанг ёнингга ол, истамасанг думимга челақ боғлаб қувла.

— Нима деяпсиз?! — деди Акула ғашланиб. — Бунақа гапларни ҳазиллашиб ҳам айтманг.

— Мен яхши нарсани таклиф қилдим, хоҳамасанг ўзингдан кўр. Уч-тўрт кундан кейин у ёқ-бу ёқдан оғайнилар келишади. Пешонани пешонага қўйиб маслаҳатлашиб оламиз.

— «Сход»ми? — деди Акула бу янгиликдан ажабланиб. У эътиборли ўғрилар йиғинини назарда тутиб шундай деб сўраган эди.

— Қаланғи-қасанғиларни тўплаб нима қилман? — деди Бўрон илиб қолган чойдан хўплаб. — Зўрларнинг беш-олтитаси етади. Уларни қаерда меҳмон қиламиз?

— Бир-иккита ресторани кўрсатаман, айтган жойингизда кутаверамиз.

— Шаҳар бўлмайди. Тоғ томонларда бирон бойваччанинг боғи йўқми?

— Топамиз.

— Топ. Кириш-чиқиш йўлларини ҳам ҳисобга ол. — Топшириқни бергач, Бўрон Қамариддинга юзланди: — Хўш, Граф, шилта ишинг нима бўляпти?

— Ҳозирча ментлар жим. «Бахтсиз ҳодиса туфайли чўкиб ўлган», деб «Иш» очишмаганга ўхшайди.

Қамариддин бу масаладаги хавотирини, айниқса, ўзини «Барон» деб атаган йигит билан «танишганини», бу танишув чоғида милиция пайдо бўлганини яширди. Бўрон унга тикилиб қараб, чеҳрасида хотиржамлик кўрмади.

— Сен мени аддасанг ҳеч нима ютқизмайсан. Лекин ўзингни аддасанг балога учрайсан. Шу туришингда сен йўлбарс эмас, молсан! Одамни кечқурун ўлдириб сузга ташладиларингми? Эртасигаёқ ғаввослар ўликни топишдими? Бу тасодифми?

Бахтсиз ҳодиса туфайли сувга тушиб кетган одамнинг ўлиги ё бирон ердан қалқиб чиқади ё лойқа остида қолиб кетади. Сен ўша куни изларни йўқотдим, деб маҳмаданалик қилдинг. Изларни йўқотгандирсан. Лекин панада туриб кўриб қолган бегона кўзни йўқотмагансан. Сендақа пайтавафаҳмлар буни ўйламайди. Ё билармидинг? Буфетчи боланг ўша бегона кўзлардан биттасимида?

— У кўрмагандир... лекин...

— Нима лекин? Бола туғсанг чала туғма. Дадил-дадил гапир!

Қамариддин еттинчи май тонгида соҳил бўйида буфетчини кўрганини батафсилроқ қилиб айтиб берди.

— Изларни йўқотдим, дейсан. Битта асосий из тумшуфингнинг тагида турибди-ку?

Қамариддин Бўроннинг гапидан «буфетчи ўлиши керак» деган маънони ўқиб, унга савол назари билан қараб қолди.

— Тушунмадингми? Нега анграйяпсан?

— Балки... Узоқроққа жўнатиб юборармиз...

— Шилтаси чиқиб турган ишда «балки-малки» дегани бўлмайди. Узоққа жўнатишни тўғри айтдинг. Шундай узоқ жойни топки, онасиникига қайтиб кириб кетгандай бўлсин.

Бўрон шундай деб Акулага қаради. Акула бу қарашнинг маъносини тушуниб «Амрингиз сўзсиз бажо келтирилади», дегандай им қокди. Қамариддин уларнинг қарашларидаги сирни фаҳмламай қолди.

* * *

Айрим суд жараёнларида ҳукми ўқиш ярим соат, ҳатто ярим кун ёки ундан-да кўпроқ вақтни олиши мумкин. Бу оламда эса бир нафасдан камроқ вақт — қараб қўйишнинг ўзи кифоя. Ана шу бир боқиш билан билдирилган ҳукм ижроси узоққа чўзилмади, тун қоронғилигида амалга оширилди. Буфетчи нимқоронғи хонада Шавкат Бердиёров билан ҳасратлашиб, дунёнинг номардлигидан нолиб ўтирганда эшик очилиб Каламуш кириб келди-да, тиржайиб буфетчига қаради:

— Ҳасан-Ҳусан акаларинг сени соғиниб қолишибди. Буфетни сендан бошқаси эплай олмас

экан. Ҳамма ишлар тинчиди. Ҳозир бу ошнангни ҳам адаси келиб олиб кетади. Бундан буёғига кайф қилиб яшайверасан. Агар кайф қилмасанг менинг башарамга туфлайсан!

Каламуш бу гапларни шу даражада ишонарли қилиб айтдики, буфетчи уни қучоқлаб, хушxabар айтган тилидан ўпиб олгиси келди. Кейин ҳовлига чиқишди. Майдалаб ёмғир ёғаётган эди. Тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди-ю, диққинафас уйнинг ғуборидан қутилгандай бўлди.

Сўнг қоронғи кўчага чиқиб, «Жигули»га ўтирдилар. Буфетчи орқа ўриндиқда бир йигит ўтирганини аввалига сезмади. Машина ўрnidан жилгач, Каламуш орқасига ўтирилиб:

— Братан, аввал бу укаxonни эгаларига топширайлик, улфатчиликни кейин бошлаймиз, — деди.

— Улфатчиликни дискотекада бошлайверинглар, зўрларидан келиб туришади, ўзим рўпара қилиб қўяман, — деди буфетчи орқадаги йигитга салом бергач.

— Шунақа қилсак ҳам бўлади, — деб унинг таклифни маъқуллади нотаниш йигит. Каламуш эса бош чайқаб рад этди:

— Укаxon, бизнинг улфатчилигимиз бошқа, сеники бошқа. Братан, аввал сизни ташлаб ўтай. У-буни тайёрлаб тургунингизча укаxonни ҳам эгасига топшириб келақоламан.

Шундан бошқа гап гапирилмади. Юраги шодликдан ҳаприқиб кетаётган буфетчининг гапиргиси келди-ю, лекин маҳмаданалик қилиб буларнинг вадини келтириб қўйишдан ўзини тийди. Машина дискотека жойлашган мавзе томонга эмас, шаҳар ташқарисига йўл олганда хавотирланмади. Овоқ кўчадан ўтишаётганда бўйнига сиртмоқ тушиб қаттиқ тортилгандагина бу дунёдан ризқи қирқилганини англади. Жонҳолатда типирчилай бошлаган буфетчининг қорнига Каламуш ўнг тирсаги билан қаттиқ ургач, ҳукм ижроси ниҳоясига етди. «Аввал укаxonни эгаларига топширайлик» деганда Худони танимайдиган Каламуш Аллоҳни назарда тутмаган эди. Ярим соатдан сўнг дўнгликлар ортидаги ахлатхонага ташланган мурдани талашаётган дайди итлар Каламушнинг назарида «бу укаxonнинг» чин эгалари эди. «Сенинг

улфатчилигинг бошқа», деганда эса итларнинг шу байрамини кўз олдига келтирганди.

Орадан йиллар ўтиб ўзининг ҳам шу итлардан тарқаган итваччаларга ем бўлишини тасаввур ҳам қила олмаган Каламуш ўз ишидан мамнун ҳолда шаҳарга қайтди.

Буфетчини «эгасига топширишдан» олдин уни валинеъмати Бўрон томонидан уюштирилган ҳузурли томошага гувоҳ бўлиш бахти кутарди.

* * *

Бўрон кўз қараши билан буфетчи ўлдирилиши лозимлигини Акулага маълум қилган пайтда уйга Каламуш хурсандлик билан кириб келиб, стол устига ошпоқ қўл телефонини қўйди. Икки соат аввал устози шундай телефонни ўғирлаб келишни топширганида «Шу ҳам овора бўлишга арзийдиган ишми?» деб керилиб чиқиб кетган эди. Бекорга керилмаганини исбот қилганидан қувониб хожаларидан мақтов кутди. Бўрон телефонга қараб қўйди-ю, индамади. Акула эса мақтов ўрнига:

— Гапир, — деб амр этди.

— Бозордаги дорихонада ишлайдиган сўтакники, — деб изоҳ берди Каламуш. — Иккита лўли болани ишга солдим. Биттаси кириб: «Садақа беринг, отам ташлаб кетган, онам ўлай деб ётибди», деб хиралик қилаверди. Сўтак уни ҳайдаётганда иккинчи лўли бола шумо қилди. Садақа сўраганга беш юз, шумо қилганга минг болакай бериб, рози қилиб юбордим.

— Дорихонанинг телефонини билиб келдингми? — деб сўради Бўрон.

— Керакмиди? — деб ажабланди Каламуш.

— «Сўтак» деб сенга ўхшаб ишни чала бажарадиганларни айтишади.

Каламуш: «Ўзингиз бунга айтмовдингиз», деб ўзини оқламоқчи эди, Акула «жим бўл» деган маънода унга им қоқиб қўйди.

— Мен сенларга битта ривоят айтиб бераман. Диққат билан эшитинглар. Қадим замонда кечаси ови юришмаган бир ўғри армонда ўтирган экан, тонг қоронғисида кўчадан икки киши ўтиб қолибди. Шулардан бирини тунаш мақсадида изидан тушибди. Ўша икки кишининг биттаси гаранг

экан. Ҳамроҳининг гапларини эшитмай келаётган гаранг битта муюлишда бурилиб кетибди. Вайсақи одам буни сезмай, гапираверибди. Бундан фойдаланган ўғри гарангнинг ўрнида кетаверибди. Ҳаммомга яқинлашганда вайсақи одам қоронғида ўғрини танимай, ўзининг ҳамроҳи деб ўйлаб, пул тугилган белбоғини ечиб унга берибди. «Ҳаммомга тушмасанг, бу сенга омонат, ушлаб тур», дебди. Ҳаммомдан чиққанида кун ёришган экан. Қараса, гаранг ҳамроҳи йўқ. Кўчада бир нотаниш одам унинг белбоғини ушлаб турибди.

— Сен кимсан? Менинг йўлдошим қани? Нега менинг белбоғим сенинг қўлингга ўтиб қолди? — деб сўрабди вайсақи.

— Мен ўғриман, сизларни тунаш мақсадида изингизга тушувдим, йўлдошингиз ҳов муюлишда ўнг кўчага бурилиб кетган. Белбоғни менга қолдирган эдингиз.

Вайсақи белбоғидаги пулни санаб қарасаки, ҳаммаси жойида.

— Сен ўғри бўлсанг, шунча пулни ўзим қўлингга топширибман, нега кетавермай, менга қайтариб бердинг? — деб ажабланибди.

— Бу пулни сиз менга омонат деб берган эдингиз. Мен омонатга хиёнат қилмайман. Агар белбоғни белингиздан кесиб олганимда бу пуллар менга ҳалол бўларди, — деган экан ўғри. Хўш, бу ҳикоядан нимани тушундиларинг?

Бўрон шундай деб аввал Каламушга қаради. У кўп ўйлашни ёқтирмайдиган тоифадан эди. Бу сафар ҳам одатига хилоф қилмай, дарровгина жавоб берди:

— Ўша ўғри вирт аҳмоқ экан. Пайт келганда шартта босиш керак.

Каламуш «Гапим маъқулми?» деган маънода аввал Бўронга, сўнг Акулага қаради. Улар томонидан ҳеч қандай ишора бўлмагач, бошини эгди. Бўрон Қамариддинга ўтирилиб:

— Сен ҳарҳолда ўғрини мақтасанг керак? — деди.

— Тўғрисини айтгаверайми? — деди Қамариддин тап тортмай.

— Ўғрилар фақат тўғри гапиришади, эгрилик бўлмайди, — деди Бўрон киноя билан.

— Тўғрисини айтадиган бўлсам, мен афсоналарга ишонмайман.

— Ишонмаслигинг яхши, бу одат сени нодонликдан асрайди. Лекин ўйлаб кўришга мажбурсан. Мана бу телефонни бугун биз омонатга олдик ҳисоб, уч соатдан кейин эгасига қайтаришимиз керак. Қандай қайтаришни ўйлаб кўринглар.

Бўрон соатига қаради.

— Бугун мен сенларга зўр томоша кўрсатаман. Гамлетни биласанларми? Билмайсанлар, сен аҳмоқлар. Унинг «Ё ҳаёт, ё мамот, шудир масала!» деган зўр гапи бор. Каламуш, сен тушундингми бу гапга?

— Тўғрисини айтсам, «ҳаёт»ига тушундим, «мамот»ини энди эшитишим.

— Галварс! «Мамот» — «ўлим» дегани. Ҳозир бошланадиган томоша биз учун ҳаёт, бошқаларга ўлим даричасининг очилиши, билиб қўйинглар! Қани, кетдик!

Кейинги гапни саҳнадаги Гамлет каби тантанавор оҳангда айтиб, ўрнидан турди. Улар катта ҳалқа йўл яқинида бадавлат одамлар томонидан барпо этилаётган хос маҳалланинг ҳозирча шағал ётқизилган кўчаларидан ўтиб бориб, иккинчи қаватнинг ярмига етганда қурилиши чала қолган иморат ёнида тўхташди. Уй эгасининг пули тугаб қолганми ё бир палакат босиб қамалиб кетганми, шитоб билан бошланган ҳаракат бирдан тўхтаб, қаровсиз қолган иморатнинг гиштлари ҳам нураб қолган эди. Улар омонат зинадан иккинчи қаватга кўтарилишгач, Бўрон Акулага қаради:

— Мана шунақа чала уйларни дарров сотиб олиб, қуриб битирсанг пулнинг тагида қолиб кетасан. Энди қуруқ ҳовлиларни сотмайсан. Италиядаги энг кучли мафияни биласанларми? Билмасаларинг билиб олинглар: энг зўри — қурилиш мафияси! Эндиги ишларингни шунга қараб қилинглр.

Бўрон гапини тугатмай туриб, чўнтагидаги телефон жиринглади. Кулранг телефон тутмасини босиб, қулоғига яқинлаштираётганида «Бунақа телефон кўтариб юриш одатингиз йўқ эди-ку?» дегандай Акула унга ажабланиб қаради. Бўрон буни сезиб, кўз қисиб қўйди. Телефондаги одам билан салом-алик қилиб ўтирмай:

— Келдими? — деб сўради.

— Вақтида аниқ келди. Машинада ўтирибди.

Телефон овози балад қилиб қўйилгани учун гаплар ҳаммаларига аниқ-тиниқ эшитилаётган эди.

— Қанақа машина?

— Қора «Мерс», ўну ўн.

— Атрофда нима гаплар?

— Ментлар ўраб олгани аниқ, — телефондаги хабарчи гумонсираган уловларни бирма-бир санади. Шубҳали миниавтобус ҳақида гапира туриб: «Ярим соат илгари жигарранг чарм курткали бир пачоқбурун йигит автобусдан чиқиб, магазинга югуриб бориб келди, сигарет олди», дегач кўнгли ўрнига тушди.

— Яхши. Томоша бошланади, диққат қилиб кузат, — маълумотни мулоҳаза қилиб кўрган Бўрон шундай деб бу телефон овозини фақат ўзи эшитадиган қилиб пастлатгач, чап қулоғига тутди. Сўнг чўнтагидан Каламуш ўғирлаб келган оқ телефонни олди-да, Акмал Бердиёровнинг ракамини териб, ўнг қулоғига олиб борди. «Ким бу?» деган овозни эшитгач, саломлашиш ўрнига дарал овозда сўкина кетди. «Қанжиқ»дан бошланиб, «хунаса» билан якунланган ҳақорат оқими якунига етгач, савол берди: — Ахлатларингни атрофингга тўплаб келдингми? Энди инсоф билан ўзинг айт: қай биримиз ахлатмиз?

— Мен унақа ҳажикизлардан эмасман. Агар ўзингнинг соянгдан қўрқаётган бўлсанг айт, иштонингни ҳўл қилиб олган бўлсанг, янгилаб кел, пойлаб турай.

— Сен ёшлигингда ҳам тўнка эдинг, аҳмоқлигинг заррача камаймабди. Тухум босиб ўтирмай чиқ машинангдан. Кўриб турибман: қора «мерс»дасан, ўну ўн! Тасодифни қара: икки ўн — бир йигирма. «Йигирма» сенга ниманидир англатмайдими?

Бу сирли гапга Бўроннинг атрофидагилар тушунишмади. Бердиёров эса йигирма йиллик айрилиқ, тўғрироғи, қасос онага олиб келувчи йигирма йиллик азобли йўл назарда тутилганини англаб, бир нафас жим қолди. Кейин ҳорғин овозда:

— Гапни чўзма. Келишга юрагинг бетласа каварингдан чиқ, мен бир ўзимман, думларим йўқ, — деди.

Бўрон жавоб бермади. Чап қулоғидаги телефондан янги маълумот кутди. «Машинада ўтирибди, жойидан жилмади. Атрофга аланглаб қўйди», деган хабарни эшитиши билан тилга кирди:

— Ҳадеб аланглайверма. Мен фариштаман, фаришталар эса кўринишмайди. Машинадан чиқ. Кутяпман. Қанча чўзсанг ўзингга шунча ёмон.

Дам ўтмай «Ёмғир томчилашни бошлади. Эшикни очди. Машинадан чиқди. Эшикни ушлаб турибди. Эгнида кўк жинси шим, кўм-кўк пиджак, ёқасиз оқ кўйлак. Ўқ ўтказмайдиган кўйлак бўлса керак», — деган маълумотни эшитди-ю, ўнгдаги телефонга дадил-дадил гапира бошлади:

— Сенинг тушишингни билиб осмон ҳам йиғлаб юборди. Кўк пиджагинг бир оз намланадиган бўлди. Водолазканг уйимайди. Ўқ ўтмайдиган матоҳга ёмғир таъсир қилармиди? Сендақа аҳмоқ дунёда бир-иккита қолгандир. Жонингни ҳовучлаб ўқ ўтқизмайдиган водолазка кийиб келдингми? Менинг тўппонча ушлаганимни ҳеч кўрганмидинг? Жонингни олиш зарур бўлса шунча одамнинг орасида отаманми? Ўлдиргим келса тайёр пешонанг турганда кўкрагингни пойлайманми? Жинси шим сенга ярашмабди. Хотининг ёш бўлгани билан ўзингга бир қараб қўйгин, аҳмоқ калла! Туришинг бир қоп ахлатга ўхшайди, шундай жонон сенга ҳайф! Энди атрофингга қара: супермаркет олдида оқ «Нексия», ўттиз иккию ўн беш, сартарошхона олдида ҳам шундай «Нексия», тўқсон учу қирқ икки. Унинг орқасида оқ «Газел», ойнаклари қора миниавтобус, етмиш еттию олтмиш тўққиз. Иккаламизнинг овозимизни шу автобусда ўтириб олиб мириқиб эшитишяпти. Сенинг аҳмоқлигингдан кулишиб, менинг донолигимдан ғазабланишяпти. Жигарранг курткали пачоқбурун кўпроқ сўкаётгандир. Ҳой пачоқбурун ошна, сен кўпам ғазабланма. Ҳамма ақл сенлардамас. Биз томонда ҳам ақлли одам учраб туради. Сен сигаретни бекорга олмагандирсан. Босиб-босиб чекавер. Лекин ҳаммасини чекиб қўйма. Хўжайинингдан сўкиш эшитганингдан кейин қолганини чекиб, ўпкангни босиб оласан. Ахлат, сен билан бутун барибир кўришишим шарт. Фақат бу ерда эмас. Думларингни кесишни ўзимга қўйиб бер.

Ҳали кўришганимизда вақт оз бўлади. Мен билан савдолашма. Ўғлингни сотиб ол. Ўғлингни сотадиган одамлар бошқа. Мен беминнат даллолман. Агар яна қилиқ қилсанг, булар ўғлингнинг томирларини қорадорига тўлдириб, қўлига пичоқ бериб қўйишади. Ана шунда ўғлинг товонингдан пешонанггача тилиб-тилиб ташлайди. Бу беминнат томошани кузатиш менга насиб қилса айбдор эмасман.

— Жуда кўп сайраб юбормадингми, вайсақи бўлиб қолибсан-ку? Бир тийин ҳам бермайман!

— Бу ҳақда бошқа гапим йўқ. Ҳозир машинангга ўтирасан. Ҳайдашга устадирсан, а? Бу майдондан юриб эмас, учиб чиқасан. Хоҳлаган кўчаларингдан юравер. Орқа ойнакни тушириб қўй. Бизга тегишли машина керакли кўчада, керакли вақтда сенга яқинлашиб, орқа ўриндиққа тугунча ташлаб ўтади. Кўрқма, тугунчада бомба йўқ, унда хатча бор. Қаерга, қачон боришинг ёзилган.

Бўрон гапни шундай деб кесгач, телефонни ўчирди-да, Каламушга узата туриб, шерикларидан сўради:

— Томоша ёқдимми? Кўз олдиларингга келтира олдиларингми?

Граф билан Каламуш «Сиз айта қолинг», деган нигоҳ билан устозларига қарашди. Мундштугига сигарет кистириб ўт олдираётган Акула жавобга шошилмади, Бўрон ҳам сабр қилди.

— Бундан зўри бўлмайди. Лекин... Ахлат тўғри айтди, гапни сал чўзвордингиз.

— Атай чўздим, фаҳламадингми? Томоша ҳали тамом бўлгани йўқ. Мен гапни чўзаётган пайтимда ментлар қаердан туриб қўнғироқ қилинганини аниқлашга улгуришди. Ярим соатларда бу ерга етиб келишади. Уларга бир эсдалик қолдирмасак ранжишади, — шундай деб кулранг телефонни деворга қараб отди-да, «Пачоқлаб ташла», деб Қамариддинга буюрди. Кейин Каламушга юзланди: — Ярим соатда телефон эгасида бўлсин. Бола бечорани ментлар бир кеча эрмак қилишади. Бу ҳам бир томоша-да. Супермаркетнинг рўпарасидаги уйдан дурбинда бир одам кузатиб турган бўлишини улар минг йилда ҳам ўйлаб топиша олишмайди. Кечгача Ахлатнинг изидан дум бўлиб юришади.

— Машинасига гугунчани биз ташлаймизми?

— Каллангни кундага қўйиб бермоқчимисан? Шунчаки бир тахминни айтдим-да, кечгача шаҳарни айланишсин. Бу пайтда сен хотинини йўқлаб қўясан. Жононга борадиган одам чекмаслиги керак.

Бўрон шундай деб унинг лабига қистириғлик мундштукни олди-да, рўмолчаси билан артди, сўнг ерга ташлаб босди.

— Бу сендан эсдалик бўлиб қолсин. Бундан кейин одамларнинг назарига тушадиган қилиқ қилишдан ўзингни тий. Бу шаҳарда битта сен мундштукда чексанг керак.

Бу ерда қилинадиган иш адоғига етган, лақиллаб туришнинг ҳожати йўқ эди. Катта йўлга чиқиб, метро бекатига етишганда аввал Бўрон, яна бир оз юрилгач Граф машинадан тушиб қолишди.

Ўз ишидан мамнун Бўрон энди Афрўза билан кўришишга ошиқди.

Кишининг ғамсиз яшамоғига ҳамиша хотирот ҳалал беради.

Ҳозир Бўронни ҳам тотли, ҳам заҳарли хотирот бағрига чорларди. Хотирот гўё унинг ўрмонзори, неки кечмиши бор — шу ўрмонзорида эди. Зангор япроқлар тинмай шивирлаб тинчлик бермасди. Улуғ артист бўлиш умидида катта шаҳарга келиб, имтиҳонга тайёрланиб юрган кезлари хиёбондаги ёзлик қаҳвахонада бир шоир билан тасодифан танишиб қолган эди. Қаҳвахонадаги барча ўринлар банд, фақат энг четдаги стол атрофида битта стул бўш эди. Стол устига икки шиша пиво қўйилган, яна бир стулни банд қилган киши баъзи-баъзида пиводан хўплаб қўйиб, китоб ўқиб ўтирарди. Келдиёр аввалига «бу кишининг шериги бордир», деб ўйлаб унга яқинлашишдан тортинди. Мўйлаби ўзига ярашган, кўзлари кулиб боқувчи у одам китобдан бош кўтариб қараганда ийманиб турган йигитчани кўриб, бўш стулга таклиф қилди. Келдиёр бундан мамнун бўлиб, китобларини стол устига қўйди-да, олиб келган егуликларини ўртага қўйиб, нотаниш одамни ҳам таклиф этди.

— Ўқишга кирмоқчимисиз, устоз? — деди у одам таклиф учун миннатдорчилик билдиргач.

Унинг «устоз» деб мурожаат қилиши Келдиёрга ғалати туюлди. Буни сезган нотаниш одам:

— Ўқийдиган одам келажақда устоз бўлади. Сизга шу мартабани тилайман, — деб Келдиёрнинг китобларидан бирини қўлига олди. — Умаржон Исмоиловнинг китоблари чиқибдими? Ў, зўр, зўр! Урушдан олдин бу одамнинг «Рустам» деган асаридан машҳурроқ томоша бўлмаган, дейишади. Менам озгина билардим... — у кўзларини қисиб эслашга ҳаракат қилди. Сўнг ҳазин овозда ўқий бошлади:

*Косани тўлқиринг, айтинг алёрни,
Шу пулнинг, шу қулнинг соғлиғи учун.
Айш қилиб ўлтирган йигитлар билан
Мажлисда қизларнинг борлиғи учун.
Ичайлик шу пулнинг салобатига,
Пул кўп зўр, азамат, паҳлавон бир куч,
Агар пул бўлмаса бутун дунёда
Одам йўқ, турмуш йўқ, ҳатто яшаш пуч.*

— Мен ҳам шу монологни тайёрлаяпман, — деди Келдиёр унинг ўқишидан завқланиб. — Сиздан ўргансам бўлар экан.

— Буни ўрганиш учун икки қултумгина ичиб олиш керак, — шундай деб бир шиша пивони Келдиёр томон сурди.

Акмалнинг зўри билан Келдиёр бир марта пиво ичган, кўнгли айниб, «Шу нарсани ичмайман», деб ўзига сўз бериб қўйган эди. Аҳдини бузмаслик учун нотаниш кишига раҳмат айтиб, шишани жойига суриб қўйди.

— Бу яхши одат, — деди у киши кулимсираб. — Сиз қандай ролларни ўйнаб шуҳрат қозонасиз, билмайман-у, аммо санъат тарихига пиво ичмаган ягона артист сифатида кириб қоласиз.

Келдиёр унинг қўлидаги китобга кўз қирини ташлаб:

— Сиз шоирмисиз? — деб сўради.

— Шеърый китоб ўқиётганимга айтяпсизми? Шеърый китобни ўқиган шоир бўлади, деб ўйлайсизми?

— Шеърни яхши ўқир экансиз.

— Балки артистдирман?

— Йўқ, артист бўлмасангиз керак.

— Нега?

— Кўринишингиз... Абдулла Қодирийнинг суратдаги ёшликларига ўхшайди. Кўринишингиз жуда

кинобоп. Артист бўлганингизда кино ёки театрда рол ўйнаган бўлардингиз. Мен кўп ёш артистларни биламан.

— Мен шоирликни ҳавас қиламан. Мендан артист чиқмаслиги аниқ. Машҳур шоир ҳам бўлолмасам керак.

— Нега? — деб ажабланди Келдиёр.

— Мен ёлгонни ёмон кўраман. Рост шеър эса... — у шундай деб нима учундир ҳазин жилмайди, — кимларгадир ёқмайди.

У шишани кўтариб икки қултум пиводан ичди. Атрофни ўраб турган дарахтларга тикилиб жим қолди, сўнг худди ўзига ўзи гапираётгандай шеър ўқий бошлади:

*Айтгил, куйларманми бир кун, юрагим,
Айтгил, куйларманми боқмай ўзимга.
Сени жарроҳ каби совуқдон ва жим
Юлиб кўярманми қоғоз юзига.
У пайт алдамасдинг кўзимга боқиб,
Шодумон дардингни айтардинг буткул.
Унгача илҳомлар келмагай оқиб,
Унгача дунёни англамак мушкул.*

Шеърни ўқиб бўлгач, ҳасрат тўла юраги тафтини босиш учунми яна икки қултум ичиб, сўнг гугурт тепасидаги яримта сигаретни олиб тутатди. Келдиёр таомдан қўлини тортиб, шеърнинг давомини кутди. Лекин у шеър ўқимай, йигитга кулимсираб қаради. Бу кулимсираш фақат зоҳирда, ботинни эса дард чўғлари куйдираётганини сезиш қийин эмасди.

— Бугун дили пок бир инсон билан учрашиб гаплашишни жуда-жуда хоҳлаган эдим. Худо менга сизни етказди, шекилли, устоз? Ҳали танишмай туриб сизни «дили пок инсон» деганимга ажабланияписизми? Одамнинг дили поклигини билиш учун узоқ вақт таниш бўлиб юриш шарт эмас. Қишлоқдан келганингиз билиниб турибди. Ҳаётни асосан китоблар орқали биласиз. Турмушнинг балчиқларига ҳали тушиб чиққанингиз йўқ. Сезаётгандирсиз, бугун кайфиятим йўқ. Дилим хира. Кеча бир шоирни ўлдирдилар. Кимлигини, қаерда яшаганини сўраманг. Ҳақиқий шоирнинг макони бўлмайди. «Айтсам ҳам ўлдирадилар, айтмасам ҳам ўлдирадилар, айтиб ўлганим яхшироқ», деб яшаган шоирнинг қисмати

нима бўлиши мумкин?..

Унинг бармоқлари орасидаги сигарет куйиб адо бўлди. Бармоқлари орасидаги қолдиқни четга улоқтирмай авайлабгина гутурт устига қўйди. Келдиёр унинг чеккиси келазётганини сезиб ўрнидан турди.

— Қаёққа? — деб ажабланди у.

— Сигарет олиб келай...

— Чекасизми? — шундай деб стул суйанчига осиялиқ сумкачасидан сигарет қутисини чиқариб, унга узатди.

Келдиёр чекмас эди. Нима қилишин билмай хи-жолат бўлди.

— Майли, кейинроқ чекарман, — деди айбдор одамнинг оҳангида.

У қутидан битта сигарет олиб, гутурт устига қўйди-да, «Қоғозга тушмаган марсияни эшитасизми?» — деб сўради. Келдиёр унинг суҳбатига маҳлиё бўлиб қолган эди. Гапларини жон қулоғи билан эшитишини билдириб, бош ирғади. У яна кўзларини дарахт баргларига тикиб ҳазин овозда гапира бошлади. Ҳа, Келдиёрнинг назарида у шеър ўқимас, айнан гапирар эди. Сўзлар оловли ўқлар сингари атрофга сачрар эди:

— Ахир ўлдирмишдир қора машъал тутган машъум шайтанат... Қўрқоқлар ўлдирдилар... Сотқинлар ўлдирдилар... Шоирни, Инсонни...

Гарчи мумкин эмасдир асло, уфқнинг бўйнига сиртмоқ-дор ташлаб ўлдирмоқ инсонни... Сўнди озодликнинг сўнгсиз осмони... Чатнади юлдузлар, сўндилар қақшаб. О, букун қайғунинг қора сувратини кўрдим. Нафратнинг қошида турдим юзмаюз... Нафасини ичига ютиб юборган ҳаво — дим... Нафасини ичига ютиб юборган... шоирсиз! Букун танҳо ҳасрат... Шоир ва Дунё... Сўз йўқ Сўзга... Осмон тошиб кирар кўзга, сизмас кўзга... Бу букун ҳасратнинг мазмуни ўзга... Наҳот, Борлиқ — соқов?! Наҳот, Борлиқ — кўр?! Дилдираб, лопилаб турган булутларнинг тобутида ётар жонсиз тафаккур... У қандай севарди... У қандай севарди Ҳақни, ҳаётни... Қўлларига қайтадан қора машъал олган машъум шайтанат — зулматликлар оппоқ тонгни чил-чил синдирдилар... қонли санжоқ илдилар... Етар, бас, марсия... Эй сиз, вафлат супрасида биқсиб тўйган-

лар... Эй, сиз, қурбонликка қуёшни сўйганлар... Уни ўликлар ўлдирдилар... Ўлдирдилар шоирни, инсонни! Ҳайқир, ҳайқир, ҳайқир осмон — бахтли шоирнинг сўнгсиз осмони...

У жим қолди. Атрофида ҳеч ким йўқдек қотиб ўтирди. Шеърга кўчмаган марсияси унинг ўзини мутаассир қилиб қўйган эди. Бир эшитган сатрини ёдлаб олиш қобилиятига эга Келдиёр марсияни ёдлаб олишга улгурган эди. Марсия кимга бағишланганини билмаса ҳам у ҳам таъсирланганди. Узоқ йиллар давомида ҳам бу сатрларни унутмади. Бу шаҳарга қайтиб келганда шоирни суриштириб, вафот этганини билгач, армон билан ўксинди. Шеърятдан узоқлашиб шайтанат оламига кириб кетганида ҳам уни унутмаганди, жуда-жуда кўргиси келарди. Бу дунёни ташлаб кетганини эшитгандаёқ ўша марсияни эслади. «Ўша марсияни ўзига ёзмаганмиди?» деган хаёлга келди.

«Ахир ўлдирмишдир қора машғал тутган машғум шайтанат... Шоирни, Инсонни...»

«Ҳа, ўлиmidан олдин ўзига атаб ёзган», деган фикр қатъийлашиб, йиллар бўйи йўқламагани учун афсусланди.

Ушанда, ҳали қоғозга тушмаган сатрлар тилга кўчганда марсиянинг хотимаси шундай бўлишини Худодан бошқа ким ҳам биларди?

Ушанда...

Шоир марсия сеҳридан қутулгач, Келдиёрга қаради:

— Қалай, чидаса бўладими? — деб маҳзун кулимсиради.

— Зўр! — деди Келдиёр. — Фақат нима учун «бахтли шоирнинг сўнгсиз осмони» дедингиз, шунга тушунолмай қолдим.

— Фақат бахтли шоиргина ҳақ гапни айтиб ўлади, — шундай деб сигаретни иккига бўлди-да, тутатди.

— Имтиҳонда шу марсиянгни ҳам ўқиб берман.

— Йўқ, ўқиманг. Бунақа шеърлар тўйганларга ёқмайди.

— Барибир ўқийман. Одам ўзига ёққан нарсани ўқиши керак.

– Мен бу марсияни сизга ёзиб бермайман.

– Ёзиб беришингиз шарт эмас.

Келдиёр шундай деб марсияни ифодали қилиб ўқиб берди. Ҳайратга тушган шоир ўрнидан туриб уни қучоқлаб олди. Кейин жойига ўтириб: «Сиздан қўрққулик экан, ҳузурингизда бир оғиз гап, бир сатр шеър айтиш ҳам хавотирли», деб, гугурт ёнидаги ёндафтарчанинг бир саҳифасига нималарнидир ёзиб, варақни узиб олди-да, унга узатди:

– Бу менинг ташриф қоғозим, сизга эсдалик, эслаб юрасиз.

Келдиёр сатрларга кўз ташлади:

«Бир шеъримнинг, қаранг, бош~~и~~ йўқ,

Кесилган-ку, қаранг, оёғи –

Мухаррирга боқдим, кўзим лўқ –

Ахир, қандоқ бўлар бу ёғи?!

– Тилингни тий, – деди муҳаррир, –

Яхшиликни билмаган ҳаммак!

– Кечирингиз... лекин кўп оғир

Ёлғиз қорин билан яшаммак...»

Бу эсдалик сатрлар Бўрон қамоққа олинганда ҳам ён чўнтагида эди. Тинтув пайтида олиниб, ўзбекчани билмайдиган милиция ходимлари уни ашёвий далил сифатида «Иш»га тиркаб қўйишган эди. Эҳтимол, кейинчалик таржима қилдириб ўқиб кўришгач, вижимлаб ахлат қутисига ташлаб юборишгандир. Ҳарҳолда ўғри йигитнинг чўнтагида шеър ёзилган қоғознинг чиқиши уларни ажаблантиргандир.

Ўша куни Келдиёр туриб кетишга шошилмади. Неча соат ўтиришганини аниқ билмади. Шоир иккинчи шишадаги пивони ҳам майдалаб ичиб тугатгач, ўрнидан туриб хайрлашди.

– Бугун «ўйишма»да йиғин бор. Ақлли одамлар менга ўхшаган аҳмоқ шоирларнинг пўстагини бир-бир қоқади. Бу ҳузурли лаҳзаларга кечикиш мумкинмас. Зўр артист бўлганингизда бу учрашувни менга эслатасиз. Сиз учун махсус шеър~~ий~~ фожиа ёзиб бераман.

– Ака, исмингизни айтмадингиз. Ҳали оғайниларга бориб мақтанаман.

– Исминми? – Келдиёрга кулиб қараб ҳазиллашди: – Навоий эмас, Чўлпон ҳам эмас... жарангсиз исм, шунчаки – Рауф. «Ра-уфф!» десангиз тўғрироқ

бўлади. Энди битим тузайлик: мен пиво ичганда шеър ёзмайман, сиз пиво ичганда саҳнага чиқмайсиз. Шеър — менинг жойнамосим, саҳна сизники...

Саҳна жойнамоси Келдиёрга насиб этмади. Пиво ичиб ҳам, ичмай ҳам театр саҳнасига чиқмади. Унга шайтанат саҳнаси насиб этиб, ролларини қойиллатиб ижро этиб юраверди.

Бугун шундай томошаларнинг бирини намойиш этган эди.

Ҳозир ўзининг томошасидан ҳузурланиб хотирот ўрмонзорига кириб бормоқда эди.

35. «Нобоп» оила

Капитан Соли Муродов Акмал Бердиёровнинг учрашув жойига боришдан аввал Қасюм Даминовнинг ўлимига доир тўпланган маълумотларни қайта кўздан кечириб чиқиш мақсадида тортмадан қоғозларни олганда эшик очилиб, профилактика нозири кўринди. «Мумкинми?» деб рухсат сўраган бўлиб, ижозат жавобини кутмай кириб келаверди. Муродов билан қўшқўллаб кўришиб, қаршисига ўтирди-да, ҳолаҳвол сўрашни унутиб, муддаога кўча қолди:

— Кеча Исматовни олиб бориб бир-икки сиқувга олдим. Қўлга илинадиган гап йўқ. Мана, ҳужжатларини кўтардим. Падарқусур Киевда туғилган экан, — деб бир тўплам қоғозларни узатди.

Соли Муродов қоғозларни олиб варақлаган бўлди-да, «Кейин танишиб чиқаман», деб тортмага солиб қўйгач, нозирга савол назари билан боқди:

— Нима учун ажабланияпсиз ва нима учун «падарқусур»?

— Отасининг кимлиги ноаниқ, онаси эҳтимол сал...

— Онасининг кимлиги бу ерда ёзилмаганми? — деб давалроқ оҳангда сўради Муродов.

— Ёзилган, шунчаки айтдим-да, — деди нозир пинагини бузмай.

— Шунчаки гап чойхонада айтилади. Буни ё «ифво» ёки «ғийбат» дейишади. Расмий идорада шунчаки гапни айтишдан ўзингизни тийинг, ука.

— Кечиринг. Мен кечаси бўлсаям бир-икки оилага кириб чиқдим.

— Нима учун?

— Бу болани илантирадиган нарсамиз йўқ, сип-силлиққа ўхшаяпти-ю, лекин бир нимаси борлиги аниқ, кўнглим сезиб турибди.

— Эҳтимол кўнглингиз аддамаётгандир. Педагогларнинг кўнгли сезгир бўлади. Исматов ёлғиз эмасдир, атрофида валакисаланг болалар бордир?

— Уч-тўрт такасалтанг ўралашиб юради. Энг яқини, чамамда Файрат Ахтамов дегани. Сал уриш-қоқроқ. Дискотекага келса, ўйин-кулгидан кўра буфет атрофида ўралашиб юришни яхши кўради. Бир ой олдин муштлашганида рўйхатимга тиркаб қўйганман. Оиласи нобопроқ.

— Нобоп деганингиз нима? Ота-онаси ичарканми ё ташлаб кетишганми?

— Ичмайди, ташлаб ҳам кетишмаган. Бунақа томондан яхши, нобоп деганим — кўп болали оила.

— Кўп болали оила нобоп бўларканми? Қаердан топасизлар бунақа гапларни? — Соли Муродов шундай деди-да, нозир келгунича пўлат жавондан олган қоғозларини жойига қайтариб қўйгач, эшигини кулфлаб, ўрнидан турди. — Қани, кетдик.

— Қаёққа? — деб ажабланди нозир.

— Сиз айтган нобоп оилага.

Соли Муродовнинг нозирдан ранжишига асос йўқ эди. Нозир айна дамда муҳим бир чигилни ўзи билмаган ҳолда ечиб берганди. Капитан икки жиноий иш орасида ўралашиб, гарангсиб қолаётгандай юраги сиқила бошлаган эди. Шунинг учун ҳам нозирнинг ўйламай айтган гапларидан ғашланди. Муродов кўчада индамай кетишни лозим кўрмай, ўзи истамаган мавзуда гап очиб, бозордаги қулупнайнинг нархи билан қизиқди.

— Бугун арзон, олганлар ютади. Ҳали ёмғир бошлаб қолса, бу ёғини Худо билади.

Нозир шу тарзда гап бошлаб, бозор можароларидан гапиришдан тўхтамади. Улар Файрат яшайдиган маҳалла яқинида автобусдан тушдилар. Бу атрофни беш қўлдай билувчи нозир анҳор ёқалаб йўл бошлади.

Файрат яшайдиган ҳовли эшиги ланг очиқ бўлгани сабабли ичкарига бемалол кириб боришгач, нозир «Ким бор?» деб овоз берди. Ўзини тутиб олган

помидор кўчатларини теша чопиқ қилаётган Рисолат қаддини кўтариб милиция кийимидаги нозирни ва унинг ёнидаги Муродовни кўриб шошиб қолди. Тешани ариққа ташлаб, қўлининг чангини қоққанича уларга пешвоз чиқди.

— Вой Худо, келинлар... Тинчликми?

— Тинчлик, опа, хавотирланманг, — деди Соли Муродов мулойимлик билан. — Йўлимиз шу ёққа тушган эди, бир хабар олайлик, дедик. Туриш-турмушингиз яхшими, ишқилиб?

Соли Муродов ёлгон гапириш гуноҳлигини билди. Лекин хизмат юзасидан кўп ҳолларда рост гапира олмаслик уни ёлгонга мажбур қилади. Баъзан ўзи тўқиган ёлгонидан жирканиб кетади. Баъзан эса ёлгонига ўзининг ҳам ишонгиси келиб кетади. Ҳозир нима дейиши керак эди? «Ўғлингизни жиноятда қўли бор, деган гумон билан келдик», деса дуруст бўлармиди? Шундай дегудек бўлса, иккидан бири: бу аёл юрагини чангаллаб ҳушидан кетарди ё шаллақиликни бошлаб, одам тўпларди. Кейин эса ўғлининг айби борми ёки йўқми, аниқлашга киришмай уни қочириш пайдан бўларди. Соли Муродов бунақа ҳодисаларга кўп дуч келган. Гумон билан суриштириш бошландими, айримлар боласини қочириш пайига тушиб, шубҳани баттар ортишига сабаб бўлишади.

Ҳозир Соли Муродов мулойим оҳангда гапиргани билан Рисолат унинг самимийлигига ишонмади. Неча кунлардан бери яшланаётган юраги беҳалавот ура бошлади.

— Йў-ўқ, — деди у бош чайқаб, — милиса мендақаларнинг туриш-турмушидан хабар олмайди. Бу укамни танийман, ўғлим бировни урганида келган эдилар. Сизам милисамисиз? Ҳа, ўхшаяпсиз. Тўғриси айтинг, ўғлимга бир нима бўлдимми?

— Файратжонгами? — Соли Муродов нозир билан кўз уриштириб олди. — Ундан нимага хавотирланаяпсиз, ўзи қани?

— Ўзимми? Мусобақаси ўлмагурга кетган.

— Ҳа-я, менга тренери айтувди, халқаро мусобақага кетишмоқчийди. Бир ҳафта бўлди шекилли, а? — Соли Муродов бу саволни бепарво равишда, «Истасангиз жавоб беринг, хоҳламасангиз — йўқ»,

деган оҳангда бериб, жавоб кутмагандай четга қаради. Рисолат унинг бу ҳийласига тушунмай соддалик билан деди:

– Ҳа-я, рост, бир ҳафта бўлиб қолди, шекилли?

– Тренери қаёққа кетганини айтувди, Киевгамиди Кишинёвгамиди, эслаб қолмабман. Сизга айтувдими?

– Шунӣ сўрамабман... лекин кетаётганида ўзини кўрмовдим, ўртоғи айтиб кетувди.

– Қайси ўртоғи?

– Асрор келувди. Битта синфда биллалашиб ўқишади. Жуда эсли бола-да у.

– Яхши бола ўстиргансиз. Ғайратжон энг яхши спортчи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам мусобақага тез-тез чақиривади.

Муродовнинг бу мақтовидан кейин аёл унинг қармоғига осонгина илина қолди.

– Қурмағурнинг муштлашадиган жойда обрўйи баланд. Ҳар хил жойларга бориб-келиб туради. Аммо мен бунақа ишларига унча тушунмайман. Афт-башарасини кўкартирганига яраша яхши пул тўлашаркан, шунисига шукр қиламан.

Соли Муродов бу янгиликка эътибор бермагандай қайта сўрамади. Аксинча, унинг қизиқишини оширадиган гап айтди:

– Чет элдаги спортчилар роса бой бўлишади. Битта жангига миллионлаб доллар олишади. Ҳозир четга эшиклар бемалол очилган. Икки-уч йилдан кейин Ғайратжон ўзига яхши қараб, етилса, бунақа тешачопиқлардан қутулиб қоласиз.

Бу гапни эшитган Рисолатнинг этаги долларга тўлгандай энтикиб:

– Айтганингиз келсин, — деб қўйди.

– Ғайратжоннинг Асрордан бошқа ўртоқлари ҳам келиб, сиздан хабар олиб туришадими?

– Янами? Зоир деган яқин ўртоғи бор. Бирга ўқишади. Яна муштлашувига ҳам бирга қатнайди. Лекин ораларидан қора мушук ўтганми, билмайман, келмай қўйди.

– Нега ундай деяпсиз? Балки мусобақага бирга кетишгандир?

– Олдинлари Зоир азонлаб келиб, анҳор бўйида биргалашиб югуришарди. Анчадан бери келмайди. Туновинда «Нега ўртоғинг келмаяпти, нега югурмай

қўйдиларинг?» десам, «Аҳмоқ одам эрталабдан югуради», деди. Болам тушмагурнинг озгина ўжарлиги бор. Шунинг учун менам ҳадеб қийин-қистовга олавермайман. Бола дегани ўртоғи билан бугун аразлашган бўлса, эртага яна апоқ-чапоқ бўлиб кетади. Ўғил боланинг ўжарроқ бўлгани ҳам яхши.

— Асрорни қачон келди, дедингиз? Кеча келувдими?

— Кечамиди... йўқ, ўтган куни экан.

— Файратжон телефон қилган бўлса, айтгани келгандир-да, яхши бола экан.

— Боламинг телпон қиладиган одати йўқ. Минг марта айтаман, узоққа кетсанг қўшниларимизга телпон қилиб қўйгин, дейман. Кимга айтяпсан, демайди. Асрорнинг китоби бор экан, шуни сўраб келибди.

— Ўртоғим қайтмадими, деб сўрагандир?

— Сўради шекилли... Во-ей, бу калламда гап турмайдиган бўлиб қолган.

— Файратжоннинг Қамариддин деган яна битта яхши ўртоғи бор. У ҳам келиб хабар олмадими?

— Қамариддин дедингизми?

— Ҳа, баланд бўйли, келишган йигит. Ёши ўғлингиздан сал каттароқ.

— Бунақа ўртоғини кўрмаганман, — оддий суҳбат каби туюлган савол-жавоб шу ерга келганда Рисолат бирдан сергак тортди: — Нимага суриштиряпсиз? Бир нима бўлганми ўзи, айтаверинг, ўзи анчадан бери кўнглим вaш.

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Мен милиса эмас, спортчиларнинг устозиман. Файратжонни ўзимга шоғирд қилиб олмоқчи эдим. Ҳозирги устози ҳам ёмон эмас, лекин дунё танийдиган спортчи бўлиш учун менинг қўлимга ўтиши керак.

— Вой, айланай сиздан, шунақа қилинг. Келганида айтаман. Сизга учрашсинми?

Соли Муродов яна келиб хабар олишга ваъда қилгач, хайрлашдилар. Бўрон намойиш этган «томоша»га боришдан олдин капитан қотиллик сирини очиши мумкин бўлган калитни топгандай кўнгли хотиржам бўлган эди.

36. Икки хил ёвузлик

Акмал Бердиёровни кузатиб, Бўронга телефон орқали маълумот бериб турган одам адашмаганди. Микроавтобусда чиндан ҳам тезкор гуруҳ аъзолари ўтиришган эди. Милиция иш услубини яхши билувчи Бўрон режа тузишда барча икир-чикирларни ҳисобга олган эди. Атрофни занжир ҳалқаси сингари ўраб олган ходимларнинг ҳар бири қайсидир панадан нотаниш одамнинг чиқиб келиб, Бердиёровга рўпара бўлишини кутишарди. Бўрон телефонда хотиржам гаплашишни бошлаганидаёқ Соли Муродов Бўроннинг лақиллатаётганини англагандай бўлди.

— Атрофни ўраб олганимизнинг фойдаси йўқ, — деди у. — Қўнғироқ қилган одам бу ерда эмас.

Тезкор гуруҳ раҳбари бошқа, капитаннинг қарор қабул қилишга ҳаққи йўқ эди. Маслаҳат тарзида айтадиган гапи чўлга томган ёмғир томчиси каби сингиб кетиши мумкинлигини яхши биларди. Гуруҳдагилар орасида ёши каттароғи, тажрибаси кўпроғи ўзи бўлгани учун фикрини яширмай баён этган эди. Бундай жойда ёш, тажриба эмас, амал курсиси муҳимроқ эканини ҳисобга олмагани учун афсусланди.

Воқеа Бўрон чизган режа асосида давом этаверди. Акмал Бердиёровнинг машинаси жойидан жилиши билан таъқиб бошланди. Яхшики, Соли Муродовни бу таъқибдан халос этишди. У бундан фойдаланиб Файрат Ахтамов шуғулланадиган кикбоксинг клуби устози билан учрашди. Ишхонасига қайтганда навбатчи вазирликдан йўқлашаётганини хабар қилди. Хонасига кирганда эса москвалик дўсти қўнғироқ қилиб Бўронга тегишли дастлабки маълумотларни айтди-да, гапига:

— Хуллас, Бўрон биз томонларда айёрлиги билан ном чиқарган. Бир неча жиноят унга бориб тақалади, бироқ далил-исбот йўқлиги учун қўлдан осонгина чиқиб кетади. Бир соатлардан кейин дўстлар унинг суратини беришади. Илтимосинг ошначилик доирасида бўлгани учун ишхонангга эмас, электрон почтангга юбораман. Уни биз томонлардан изламоқчи бўлсанг, адашасан. Одамларнинг айтишича, у юртига кетган. Демак, ўша томондан қидир, ўзинг

айтмасанг ҳам, Бўрон билан бирга қамоқда ўтирган юртдошларини суриштириб бераман. Агар юртига кетган бўлса, улар билан топишади, — деб хулоса ясади.

Соли Муродов унга миннатдорлик билдириб, меҳмонга яна бир марта таклиф қилгач, калаванинг учини топгандай мамнун бўлди. Вазирликка қуруқ бормади. Бўрон ва Акмал Бердиёров муносабатларига доир далил ҳамда тахминлари бошқарма бошлиғи учун ҳам аҳамиятли эди.

— Айёрлигини бутун намойиш қилди, — деди бошлиқ унинг гапларини тинглагач. — Йигитлар у кўнғироқ қилган жойни аниқлаб, боришиб мажақланган телефондан бошқа нарса топишмади. Яна пачоқланган мундштук ҳам топилган, лекин уларникими ё қурилишдаги ишчиларникими, аниқлаш керак.

— Мундштук? — Соли Муродов Талъат суҳбатлашган кўшниларнинг гапини эслаб, бошлиққа айтди.

— Ташлаб кетишдан мақсади нима? «Кимлигимни билиб олинглар», демоқчими? Мундштук бекорга қолдирилмаган. Бунинг тагида ҳам зўр бир айёрлик ётгани аниқ.

Соли Муродов бошлиқ хонасида ўтирган дақиқаларда кун бўйи ит ҳолига келиб чарчаган Акмал Бердиёров уйига қайтмоқда эди. У қоронғи тушгунига қадар шаҳар кўчаларида бемақсад кезди. Қанча ҳаракат қилмасин, дум бўлиб илашган икки машина таъқибидан қутулиб кета олмади.

Уйда уни мудҳиш манзара кутарди. Уйи эшигининг қулflanмагани унда хавотир уйғотиб, ичкарига писибгина кирди. Ҳаммаёқ жимжит эди. Бирон шарпа эшитиш умидида даҳлизда қотиб турди. Кейин аста-аста юриб, ичкари кирди. Меҳмонхона бесаранжом эди. Юраги ҳовлиқиб, ётоқ эшигини очди. Очди-ю гўзал хотини билан кўриқчисининг тўшақда ётганини кўриб, жони чиқиб кетай деди. Яхшики, кўлида қуроли йўқ эди, бўлгандами, ўйлаб ҳам ўтирмасдан икковини шартта-шартта отиб ташларди. Аввалига уларни ухлаб қолишгандир, деб ўйлади. Кўриқчини тепди. Ҳаракат сезилмади. Кўлидан тортиб, тўшақдан пастга туширди. Шунда

унинг гардани кўкарганини кўриб, шошилганича билагини ушлади. Томири билинар-билинемас урарди. Уни ўз ҳолига қўйиб, хотинига қаради: гўзал жувоннинг баданида соғ жой қолмаган эди. Кўкарган, тишланган баданни кўриб Акмал инграб юборди. Хотинини ўлган, деб ўйлаган онда жувон ожиз ингради. Шундан кейингина у аёлнинг қаддини кўтариб, ҳушига келтирмоқчи бўлди. Эпложмагач, таниш докторга телефон қилди.

Тонгга қадар унинг ўзи ҳам бедор юрди, доктор ҳам мижжа қоқмади. Субҳга яқин кўриқчи ҳушига келиб, йўлақда икки йигит тўсатдан ташланиб қолганини айтди, бошқа нарсани эслолмади. Акмал уни тепиб-тепиб кўчага чиқариб ташламоқчи эди, аммо докторнинг ҳузурида ўзини тийди. Тишларини фикрлатиб: «Сен одаммас, бир қоп ахлатсан», дейишдан нарига ўтмади.

Кун ёйилганда хотини ҳам ҳушига келди. Ўрнидан туролмаган бўлса ҳам доктор: «Энди хавотирга ўрин йўқ, менинг ишим битди, бу ёвига ўткир руҳшунос мутахассис керак», деб ҳақини олди-ю бу воқеани сир тутишга ваъда бергач, жўнаб қолди.

Акмал Бердиёров нима қилишини билмай гангиб ўтирди. Бўрон маҳоратли ва кучли боксчи каби уни ринг бурчагига сиқиб бориб, ўлим зарбаларини бера бошлаган эди. Ҳал қилувчи зарбага чап бериш учун нимадир қилиши шарт эди. У «илгариги оламимни бутунлай тарк этдим», деб хато ўйларди. Акмалнинг тарк этгани тўғри, аммо шайтанат олами уни ўз бағридан бутунлай чиқариб ташламаган эди. Бу оламни тирик ҳолда тарк этиш оғир масала эканини у унутиб, катта хатога йўл қўйганди. Айниқса, хиёнатнинг унутилмаслигини ёдида сақлаши шарт эди.

Бўроннинг бир ўзи ҳужум қилаётган бўлса кўрқилишининг ҳожати йўқ эди.

Бу шаҳарда яқинми, йироқми, чинми ё сохтами дўст-биродарлари бор, аммо улар бундай ҳолатларда унга қалқон бўла олмас эдилар. Ўйлаб-ўйлаб милицияга, аниқроғи Соли Муродовга учрашишга қарор қилиб, телефон рақамини терди. Бир неча кун илгари айни шу рақамларни териб, уни ҳақоратлаш

даражасига етган эди. Бу сафар овозида мағлуб одамнинг оҳанги бор эди. Соли Муродов буни сезиб «Телефонда айтиб бўлмайдиган гапингиз бўлса тез етиб келинг, кутаман», деди.

Акмал Бердиёровнинг гапларини капитан қизиқишсиз тинглади. Бирон-бир сўзни ёзиб ҳам олмади. Акмал бу эътиборсизликни сезиб, ажабланди. У «Милицияни ҳайрон қолдирадиган янгиликни айтаман, ашаддий жиноятчини ушлашга ёрдам бераман», деб ўйлаган, Бўрон ҳақидаги маълумотларни эшитган капитан ўрнидан туриб, қучоқлаб, миннатдорлик билдирмаса-да, тил учида бўлса ҳам раҳмат айтиб қўйишини кутган эди.

У гапини тугатиб, жим бўлгач, Соли Муродов «Яна чаласи борми?» дегандай унга савол назари билан тикилиб турди. Кейин қаламни бармоқлари орасида ўйнаб, хотиржам равишда:

— Биз буларни биламиз, — деди. Кейин афсус билан қўшиб қўйди: — Шу гапларни биринчи учрашувимизда айтганингизда ўзингизга осон бўларди.

— У пайтда амакиваччамнинг келганини аниқ билмас эдим, — деди Акмал ўзини оқлаб.

— Сизда унинг нима қасди бор, шунисини айтмадингиз?

Акмал жавобга оғиз жуфтлаганида телефони жиринглаб қолди. У белидаги телефонини қўлига олиб, кўзгудаги рақамларга қаради-да, қизил тугмачани босиб қўйгач, деди:

— Буни... билмадим. Ушлай олсангиз... ўзидан сўрарсиз.

— Ушлай оламиз ҳам, сўраймиз ҳам, — деди Соли Муродов ишонч билан. — Фақат... унда сиз кечикиб қолмасангиз бас.

— Мен... рости, унинг мақсадини билмайман. У болаликдан бетайин эди. Отасининг қўли узун бўлгани учун тантиқ ўсган. «Букирни гўр тузатади», дейишади-ку, қамоқда ақлини йиғиб олмаган одамдан яна нимани кутиш мумкин?

У гапини тугатмай телефони яна жиринглади. У яна кўзгудаги рақамга кўз ташлаб олгач, яна қизил тугмачани босиб қўйди-да, «Гапим маъқулми?» деган каби Соли Муродовга қаради.

— Баъзилар қамоқда ақлини йиғади, айримлар эса қасос чўғларини бир ерга тўплаб, кучли алангага айлантиради. Бу алангада ким куйиб кул бўлади? Асосий масала шунда. Букирни тўғирлайдиган гўрни қавламай турганимиз маъқулмикин?

Соли Муродов шундай деб унга синовчан тикилди. Бу нигоҳ замирида қандай маъно ётганини англаган Акмал бошқа тайинли гап айтолмаслиги сабабли кетиш учун изн сўради. Соли Муродов унинг гапларида ёлгон мавжудлигини фаҳмлаган бўлса-да, саволга тутмади. Онда ўтирган чоғида осмондан келган одамнинг дўппи тор келганда букилиб келиши унинг учун янгилик эмас. Шунинг учунми, кечаги кунни эслатиб, маломат қилиш одати йўқ. Бунақа ҳолатда маломат тошлари отишни номарднинг йиқилган одамни тепкилашига қиёслайди.

— Амакиваччангининг бирон сурати борми? — деб сўради Соли Муродов.

— Қамалиб кетганидан кейин ҳамма эсдалигу хотирани йўқ қилиб ташлаган эдим.

— Нега? — ажабланди капитан. — Шу даражада тескари бўлиб кетганмисиз?

— Одамнинг ҳаёт йўли жуда гавжум бўлади. Баъзан оёқ босишга жой қолмайди. Шунинг учун йўлни тозалаб туриш керак, — деди Акмал маънодор оҳангда.

Унинг бу фалсафаси Соли Муродовга ғалати туюлди. «Ҳаёт йўли... тозалаб туриш... Худди ариқни балчиқдан тозалогандай... — деб ўйлади у. — Тозалаш фақат ўтмишни унутишдан иборатми? Эҳтимол, Бўрон ҳам ўз ҳаёт йўлини тозаламоқчидир? Бу «файласуф» шунини ўйлармикин? Ўйлайди... Ариқини ўзи тозалай олмаслигига ақли етиб, бу ерга келди. Энди ариқини исқиртлардан биз тозалаб беришимиз керакми? Демак, бу «олий зот» буюртмачилар, қўлларини балчиққа булғагилари келмаяпти, камина эса мардикор...»

Соли Муродов шуларни хаёлидан ўтказиб кўнгли ғашланди. Бу калондимоннинг тумшугини ерга ишқаб қўйиши мумкин бўлган бир-икки гап айтгиси келди-ю, тилини тийди. Столи тортмасидан Бўроннинг суратини чиқариб, унга узатди. Москвадан электрон почта орқали юборилган бу суратни кўриши билан

Акмал Беридиёров сесканиб кетгандай бўлди. Узатилган суратни қўлига олмади. Унга тикилиб турган Соли Муродов қошлари учганини кўрди.

— Амакиваччангизни танидингизми? — деди нигоҳини узмай.

— Танидим, — деди Акмал.

— Демак, хотира бутунлай ўчмабди. У узоқ вақтдан бери Москвада яшар экан. Кеча сизга қаердан қўнғироқ қилди? Москваданми?

— Билмайман.

— Мен биламан. Шу шаҳардан қўнғироқ қилган. Телефон қилган жойида мундштути тушиб қолибди.

— Нимаси?

— Мундштук... Шунақа найчада чекармиди? Наша тортиш учун ҳам жуда қулай-да?

— Бунақа қилиғи йўқ эди. Балки кейин ўргангандир. Қамоқдан ҳар қанақа жинниликни ўрганиб чиқиши мумкин.

— Менинг ҳисобим бўйича амакиваччангиз ярим ойнинг нари-берисида шу шаҳарда яшаяпти. Бошпанаси қаерда бўлиши мумкин?

— Билмайман. Бу ерда мендан бошқа қариндоши йўқ. Ота-онаси қишлоқда ўлиб кетган. Синглисига хат ёзиб тураркану ўзининг манзилини билдирмас экан. Ўзи қамоқдан чиққанидан кейин ҳам қишлоққа келмаган. Сингиси Масковга бориб излагандай бўлибди.

Бир томоннинг назарида «суҳбат», иккинчи томоннинг фикрича «тергов» шу тарзда якунланай деб турганда Акмалнинг телефони яна жиринглади.

— Гаплашиб олаверинг, — деди Соли Муродов.

— Бегона одам адашиб тушиб қолаётганга ўхшайди, — деди Акмал Беридиёров кўзгудаги рақамга кўз ташлаб.

— Бегона бўлса ҳам сиз билан жуда-жуда гаплашгиси келяпти. Ноумид қилманг.

Акмал яшил тугмачани босгач, «Майли, сазангиз ўлмасин», дегандай унга қараб олиб телефонни қулоғига тутди-да, совуқ оҳангда «Ким бу?» деб сўради.

— Сен орзиқиб кутаётган одамман...

Бўроннинг овозини эшитган Акмал капитанга хавотир билан қараб олиб, телефонни ёққанига

афсусланди. Кўчада ёки уйда бўлганида ўчириб қўя қолган бўларди. Соли Муродовнинг қизиқиш билан тикилиб турганини кўриб, жавоб қайтаришга мажбур бўлди. Телефон овози айтарли баян бўлмаса ҳам бутун вужудини қулоққа айлантирган капитан Бўроннинг овозини эшитиб, сергакланган эди.

— Кейин гаплашамиз, — деди Акмал бир неча нафаслик сукутдан сўнг.

— Ахлатдан қўрқяпсанми ё уяляпсанми? Сенда уят йўқ, демак, қўрқяпсан. Тиззанг нега қалтираяпти? Милисанинг қармоғига илинадиган гуноҳинг йўқ-ку? Телефонингнинг овозини баянроқ қилиб қўй, у ҳам эшитсин. Гап пойлайдиган шериклари эшитиб, у эшитмаса яхши бўлмас, а? Ахлатга ҳамма ҳасратингни айтиб бўлдингми ё чаласи борми? Ўтиришингни кўз олдига келтиряпман: бир ахлат иккинчи ахлатдан нажот тилаб, мўлтираяпти. Мен билан кўришиш хоҳишинг ўлмадими?

— Менинг хоҳишим ўлмайди, аммо сен ўласан! — Акмал жаҳл устида шундай деб юборди-ю ўша заҳоти гапига пушаймон бўлиб, Соли Муродовга хавотир билан қараб қўйди.

— Фақат мен эмас, сен ҳам ўласан. Фақат ким қачон ва қай ҳолда ўлади — вақт кўрсатади. Бу дунёда ҳеч ким абадий тирик қолиб, осмонга устун бўлолмайди. Мен фол очириб кўрдим: иккаламиз узоқ яшарканмиз, ўз ажалимиз билан ўларканмиз. Сен яна икки марта уйланишга улгураркансан. Узоқ яшашингнинг битта шarti бор экан. Қанақа шартлигини фолбин айтмади, ўзинг билармишсан. Билсанг, шунга яраша иш қил. Ошналар сени бир ёқлик қилишмоқчи бўлишганда мен жонингни сўраб олганман. Ўшандан бери менинг жоним гаровда. Жигарлигимиз ҳурмати мени тигга рўпара қилиб қўймасан. Киндик қоним томмаган юртимда тараллабеод қилиб юрувдим, соғиниш олови ёмон бўларкан. Етмиш икки минг томиримни куйдириб юборди. Тезроқ кўришмасак, бу олов мени адо қилади. Кўришишга тайёр бўлишинг билан учрашамиз. Ўлгунингча омон бўл!

Бу тилақдан сўнг телефон узилди. Соли Муродов ҳеч нарса эшитмагандай бепарво ўтираверди. Айрим гумонлари ойдинлашгандай бўлса-да, қўшимча савол

бермади. Учрашув онлари якунига етганини англаган Акмал ўрнидан туриб, чиқиб кетгач, Соли Муродов вазириликдаги бошлиқни унинг ташрифидан огоҳ этди, бироқ гумонини ошкор қилмади.

Бир неча дақиқа ўйга толганича ўтирди. Акмалнинг кириб келиши, ўзини тутишини яна қайта кўз олдига келтириб, гапларини фикр тарозисидан бир-бир ўткази туриб қайсидир донишманднинг гапларини эслади: «Сен ўтган умрингга қараб: «Тўғри яшай олдими?» — деб ўзингга ўзинг савол берганмисан? Агар ишонч билан «Ҳа!» деб жавоб қайтара олсанг, буюк ишлар қилибсан экан. Кишининг оқилона китоблар битиши шарт эмас, аммо ҳаётда ўзни оқилона тута билиши мутлақо зарур! Зеро, Одам боласининг энг улуг ижоди — оқиллик билан умр кечирмоқликдир!»

«Ниҳоятда тўғри айтилган, — деб ўйлади Соли Муродов. — Оқиллик билан умр кечиришдан бошқа барча нарсалар — бойлик орттириш ҳам, юқори мансаблар ҳам, шоҳона қасрлар қуриш каби ишлар ҳам ўз кўнглини тўйдиришга уринишдан бошқа нарса эмас. Қани эди, кўнгли қурғур тўя қолса...»

Дунё фалсафаси ҳақида ўй суриб ўтиришга унинг фурсати йўқ эди. Шу боис столи устидаги қоғозларни йиғиштирди. Иккинчи «Иш» бўйича фурсатни бой бермаслик мақсадида профилактика нозирини чақириб, Асрор ўқийдиган мактаб томон йўл олди.

Нозир мактаб директорига Соли Муродовни таништиргач, у:

— Ҳаваскор безориларимиздан хабар олгани келдингизми? — деб кулимсиради. Сўнг жиддийроқ оҳангга кўчди: — Худога шукур, мактабимиз ҳозир анча тинч. Ҳамма имтиҳонларга тайёргарлик билан овора.

— Ҳамма эмасдир? — деди Соли Муродов унга гумон назари билан қараб. — Файрат Ахтамов деган ўқувчингиз ҳозир қаерда? — директорнинг ажабланганини сезган капитан саволига аниқлик киритди: — Ўнинчи «Б» синфидан.

— Билишнинг зарурати бўлса, озгина сабр қиласиз, — директор ўрнидан турди-да, эшикни очиб, остона ҳатламасдан котибасига буюрди: — Қориева

опангизни топиб, айтинг: ўнинчи «Б»нинг журнали билан тез кирсин, — директор эшикни очиқ қолдириб, жойига қайтди. — Бу бола бирон ишқал чиқарган бўлса ажабланмайман. Туновинда қарасам, куртқасини елкасига ташлаб, олифтагарчилик қилиб турибди. «Куртқангни кийиб ол, бунақа юриш одобсизлик», десам, «Кийгим келмаяпти, ярмим совқотиб, ярмим исиб кетяпти», дейди. Бу сурбетнинг тумшуғига бир тушириб, «Ана энди ҳамма ёғинг бир хилда совқотадиган бўлди», дегим келди-ю, ҳаққим йўқлигидан алам қилиб қолавердим. Тўққизни битириб коллежга кетувди. Бир ой ўқимасдан қайтиб келди. Бу укамиз, — директор профилактика нозирига имлади, — «Қайтариб олинг», деб ўртага тушдилар

— Олгингиз келмовмиди? — деб сўради капитан.

— Мактаб қарвонсарой эмас-ку? Тўғриси айтсам, сурбетлигидан ташқари ўқишга ҳуши ҳам йўқ.

— Коллежда ўқигиси келмаса, сиз эса ўқиттингиз келмаса, бекорчиликда юриб безориларга қўшилиб кетиши мумкин-ку?

— Бунисини билмадим. Бу сизларнинг ишингиз бўлса керак?

Директорнинг ҳафсаласизлик билан айтган бу гапи Соли Муродовга оғир ботди.

— Фалсафангиз дуруст экан, — деди у қошларини чимириб. — Ўқишга ҳуши бўлмаса, гапга кирмайдиганроқ бўлса, қаёққа борса борсин, коллежга борадими ё бошқа ёққами, кетганига шукр, мактаб тинч бўлса бас, шундайми? Милиция бекор қолмасин, дейсиз-да, а? Ғайрат кикбоксинг билан шуғулланармиди?

— Бундан хабарим йўқ. Жисмоний тарбия ўқитувчисини чақирайми?

— Керак эмас. Бизга шу синфда ўқийдиган Асрор ва Зоир деган ўқувчиларингизни чақариб беринг.

— Асрорними? У сизга нима учун зарур бўлиб қолди? У энг аълочиларимиздан. Яхши оиланинг фарзанди.

— Яхши бўлгани учун ҳам танишмоқчимиз.

Котиба вазифани бажариб қайтгач, директор унга навбатдаги топшириқни берди-да, капитанга савол назари билан қаради:

— Қизиқишингиз бежизмасдир. Ҳозирги болалар жиловни туттирмайдиган бўлиб қолишган. Мана, тўғриси айтсам, энг яхшилардан деб юрганимиз Асрор ҳам қилиқ чиқарибди. Синфидаги бир қиз билан юраркан. Бир-икки марта дискотекада ҳам кўришибди. Менга айтишса, ишонмабман. Қизни-ку, тартибга чақирдик...

— Нима учун қизни?

— Қизнинг оиласи чатоқ. Онаси йўқ. Отаси мажруҳ. Қиз болани биров назорат қилиб турмаса, яхшиликка олиб бормади. Қиз Асрорнинг бошини айлантирган.

— Акси бўлиши мумкинмасми?

— Йўқ. Асрор математиклар лицейида ўқирди. Узоқлик қилиб, дадаси мактабга қайтариб келди. Боланинг хаёли фақат ўқиш билан банд. Қизларга аралашадиган тоифадан эмас. Биров йўлдан урмаса, тўғри юриб, тўғри туради.

Директор изоҳ бераётган дамда журнал қўлтиқлаган Қориева шошилиб кириб келди. Меҳмонлар билан саломлашгач, чақирилиши сабабини билмоқчи бўлгандай директорга ажабланиб қаради.

— Сожидахон олти йил давомида шу синф раҳбари эдилар, ҳозир менга маънавият бўйича муовинлар. Гапимни тасдиқлашлари мумкин, — директор шундай таништиргач, Қориевага юзланди: — Дилфузанинг Асрорга салбий таъсирини гапираётувдим.

Қориева бир меҳмонларга, бир директорга қараб олиб, иккиланган оҳангда гап қайтарди:

— Аксинча: Асрор Дилфузага салбий таъсир кўрсатяпти.

Бу гап директор учун кутилмаган бўлди. Муовинига норози қиёфада боқди:

— Аввалги кунги хулосангиз бошқача эди-ку? — деди жеркиб.

— Мен ҳаммасини суриштириб, аниқладим. Айб Асрорда, — деди Қориева қатъийлик билан.

— Меҳмонлар Асрор билан қизиқишяпти.

— Асрор бугун ўқишга келмади. Тўғрироғи, мактабга келаётганини кўришган, лекин ярим йўлда орқасига қайтиб кетибди.

Қориева бу янгиликни худди бирорта боладан

эшитгандай гумон оҳангида айтди. Эрталаб кўчада кўрганини ошкор қилмади.

– Қаёққа кетади, нимага кетади? — деди директор аччиқланиб.

– Билмадим... Мазаси йўқдир балки. Умуман... шу ҳафта ичи юриш-туриши сал ғалатироқ. Бир-иккита дарслардан чиқиб кетган. Бу хурмача қилиғига менам тушунолмайд қолганман.

Соли Муродов бу янгиликка аниқлик киритиб олиш учун сўради:

– Қачондан бери шунақа бўлиб қолди?

Қориева саволга савол билан жавоб берди:

– Тушунмадим?

– Сиз айтаётган ўша юриш-туриши қачондан бери ғалатироқ? Олтинчи майдан бу ёғини эсланг.

– Аниғими... Ҳа, сиз айтган олтинчи майдан кейин эди. Менинг дарсимда ўзини ғалати тутди. Кейин қўполлик қилиб чиқиб кетди...

Қориева шундай деб «Унинг бу ҳаракати замирида бирон ёмонлик яширинганини ўшандаёқ сезган эдим, сизни яна нималар қизиқтиради?» деган маънода капитанга қараб қолди. Директорнинг эса ғашлиги баттар ошиб, овозини балаңдлатди:

– Буни нима учун мен билмайман?

Қориева савол берган директорига эмас, янги маълумот кутаётган Муродовга қараб жавоб берди:

– Эшитишимча... у адабиёт дарсидан ҳам чиқиб кетган.

Унинг бу қилиғи директорнинг сабр косасини тўлдириб, «Бўпти, сизга рухсат, ишингизни қилаверинг. Бу масалада алоҳида гаплашиб оламиз», деб жеркиди. Гарчи директор аниқ ва равшан тарзда чиқиб кетишни буюрган бўлса-да, Қориева «Ҳайдаяпти-ку, бўйсунаверайми?» дегандай Соли Муродовга қаради. Капитан директорнинг амрига эътибор бермай, сўроғини давом эттирди:

– Кечирасиз, яна бир саволим бор: Асрор илгари ҳам шунақа интизомсизлик қилиб турармиди?

– Йўқ...

Қориева: «Айб менда эмас, ўзингиз чақиртирдингиз, бу одам сўраяпти, мен жавоб қайтараяпман», деган каби директорига айбдор одам нигоҳи билан қараб олди. Кутилмаган гаплар юзага чиқаётганидан

газаблана бошлаган директор бу сафар ҳам жеркиш оҳангида гапга аралашди:

— Шунинг учун дарҳол чора кўриш керак эди!

Соли Муродов «Аслида сиз чиқиб туришингиз керак эди, ҳамонки, хонангизда ўтириб, менинг суҳбатимга гувоҳ бўляпсизми, марҳамат қилиб, жим ўтиринг, аралашманг», дегандай директорга норози қиёфада қараб олиб, яна Қориевага юзланди:

— Асрор безори болаларга кўшилиб юрмайдими?

— Ўзим кўрмаганман... лекин... дискотекага бориб тураркан, қизлар айтишган. Мактабда айтиб юрадиган ашулалари ҳам галати... одобга тўғри келмайди. Кейин... кўприкнинг атрофида уч-тўртта қаланғи-қасанғи болалар ўтиради. Ўшалар билан ҳам кўришиб тураркан.

Соли Муродовнинг «Бу болаларни биласизми?» деган назарига нозир тасдиқ ишорасини қилди.

— Кўришиб турарканми ё бирга ўтирарканми?

— Ўзим кўрмаганман...

— Бу гапларни нима учун мен билмайман? — деб яна гапга аралашди директор.

— Буни ўзим ҳам энди суриштириб билдим, — деб ўзини оқлади Қориева.

— Кўприк устидаги ўша болалар билан Ғайрат Ахтамов ҳам бирга ўтирарканми?

— Ахтамовми? Кунда-шунда-ку! Ўзим неча марта талаб кўрганман.

— Ҳозир у қаерда?

— Мусобақага кетганмиш. Қанақа мусобақалигини мен билмайман. Бу ўзбошимчаларда рухсат олиш деган одоб йўқ.

— Қачон кетган?

Қориева: «Ҳозир аниғини билиб бераман», деб журнални варақлай бошлади. Муродов эса унинг жавобини кутмай, яна сўради:

— У қайси спорт мактабида шуғулланади, билмай-сизми?

— Билмайман, — деди Қориева журнал варақларидан кўз олмай. Керакли катакни топгач, кўрсаткич бармоғи билан нуқиб, олдинги саволга жавоб қайтарди: — Мана, охирги марта бешинчи май куни ўқишда бўлган.

Қия очиқ эшиқдан котиба қараб, паст овозда: «Зоир келди», деб директорига маълумот берди. Бу янгиликни эшитган Соли Муродов директорга қараб, узрли оҳангда деди:

— Сизларга раҳмат. Суҳбатимиз бошқалар учун сир бўлиб тура қолсин. Ҳозирча мактабнинг шаънига тегадиган бирон-бир жиддий гап йўқ, хавотирланманглар. Илтимос, малол олмайсизлар, Зоир билан алоҳида гаплашсак...

Бу илтимос хона соҳиби — директорга ҳам, ўзини «мактабдаги ҳар қандай ишга масъулман», деб ҳисобловчи Қориевага ҳам ёқмади. Қориева чимирилиб, терс бурилди-ю тез-тез юриб, қабулхонада ҳам тўхтамай даҳлизга чиқди. Директор қабулхонага чиқиб, шошилиш чорлов сабабини биллолмай ажабланиб турган Зоирга «Кир, милисанинг сендан сўрайдиган гаплари бор экан», деб қўйди.

Остонани босиб кириб, меҳмонлардан икки қадам берида тўхтаган Зоир салом берди. Соли Муродов саломга алик олгач, ўзини таништиришни лозим топмай, муддаога ўта қолди:

— Зоир, сен Файрат ўртоғинг билан кикбоксингга қатнашар экансан, а? Сенинг устозинг ҳам Саидвалиевми?

— Ҳа, — деди Зоир бу саволдан муддао нима эканини англашга интилиб.

— Омадинг бор экан, устознинг зўрига учрабсан. Яқинда мусобақада қатнашар экансан, а? Файрат ҳозир мусобақадами?

Зоир бу саволга тўғри жавоб беришни ҳам, алдашни ҳам билмай иккиланди. Нотаниш одамга тўғриси айтгиси келмай, паст овозда «Ҳа», деб қўя қолди.

— Ҳозир иккита шаҳарда кикбоксинг бўйича халқаро мусобақа бўляпти. Файрат қайси бирида?

— Билмайман...

— Сен доим у билан бирга машқ қилар экансан-ку? Анҳор бўйида эрталаблари бирга югурармидиларинг?

— Ҳа.

— Унда билмаганинг қизиқ?

— У бошқа клубга кетиб қолган, ҳозир қаерда машқ қилишини билмайман.

— Охирги марта қачон бирга эдиларинг? Яширмай айтавер, қўрқма.

— Қўрқаётганим йўқ, сиз нимага суриштираяпсиз, аввал сабабини айтмайсизми?

Милиция ходими ҳузурига чақиртирса, савол бера бошласа баъзан катта одамлар ҳам «Сўрашга ҳаққингиз борми?» деб ўтирмай довдираб қолишади. Мана шундай ҳолатга кўникиб қолган Соли Муродовга боланинг ҳақ талаб қилиши ажабланарли туюлди. Нозир эса аччиқланганини яширмай:

— Сен саволга жавоб бер, — деб дўқ қилди.

Бунақа дўқдан кейин болалардаги қайсарлик уйғониб, гапирмай қўйиши ҳам мумкин эди. Шунинг учун Муродов нозирга норози қиёфада қараб олиб, вазиятни юмшатишга уринди:

— Майли, сўрагани айб эмас. Зоирбек, бу суриштиришимиз ўртоғингнинг ҳаёти учун зарур, десам, қаноатланасанми?

— У устоздан аразлаб кетувди. Мактабда кўриб турувдим... Қачондан бери келмаётгани эсимда йўқ. У бошқа клубга ўтмоқчи эди. Ўтган бўлса ўшалар билан кетгандир.

— Дискотекадаги ўртоқларини танийсанми?

— Мен дискотекага бормайман.

— Бу одатинг яхши экан. Айтмоқчи, Зоирбек, сенда ўртоқларингнинг сурати йўқми?

— Бор. Нимагайди?

— Шу ердами ё уйдами?

— Синфда... китобим орасида.

— Бир кунга бериб тура оласанми?

— Майли.

— Унда биз чиқа турамиз, орқамиздан етиб оларсан, а?

Мактаб ҳовлисидан чиқишаётганда Зоир етиб келиб капитанга ҳажми кафтдек келадиган рангли суратни узатди-да, «Бу — Асрор, бу — Ғайрат, бу — Отаулла, буниси менман», деб изоҳ берди.

Мактабдан узоқлашаётган Соли Муродов ўйга толиб, икки қотилликни солиштирди. «Бердиёроваларнинг ўлимини «ваҳшиёна қотиллик» деб шарҳлаймиз. Унга нисбатан Даминовнинг ўлдирилишида ваҳшийлик йўққа ўхшайди. Агар гувоҳ тасо-

дифан кўриб қолиб бизга хабар қилмаганида «бахтсиз ҳодиса» дейилиб, жиноий иш қўзғалмасди ҳам. Аслида ҳар қандай қотиллик асосида ваҳшийлик ётади. Уриб сувга улоқтириб ташлайдими ё ўликни парча-парча қилиб, шаҳардаги ахлатхоналарга ташлаб юборадими, фарқи йўқ — барчаси ёвузликнинг ўзи! Бердиёроваларни ўлдирган одам жиноят оламида пишиб етилган. Қачондир, ўсмирлик ёки йигитлик ёшида бу оламга кўрқибгина ёки дадилгина кирган. Бу оламга яширинча кирилмайди. Одамлар кўришади, аммо лоқайд қараб тураверишади. Мана, Ахтамов неча кундан бери йўқ. Қаердалиги онасига ҳам маълум эмас, мактабига ҳам. Ўртоғи билса ҳам айтмайди. У билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Даминовнинг ўлимига бу боланинг алоқаси борми ё йўқми, ҳали ноаниқ. Алоқаси бор, дейлик, унда қаерда яшириниб ётибди? Нимага бир ўзи яширинади? Шериклари ким, улар қаерда?»

Ғайрат Ахтамов ҳақида ўйлаётган капитан Соли Муродов унинг уйини кузатиш лозим, деган қарорга келди.

Кўприкка яқинлашишганда дарахт соясидаги ўриндиқда сигарет тутатиб ўтирган болаларга икковлари бараварига диққатларини қаратишди. Болалар нозирни таниб, сигаретларини яширишди. Соли Муродов тўхтаб, нозирга «Чақириб гаплашинг», деб қўйди. Нозир «Қайси бирини?» «Нима деб гаплашай?» деб сўраб ўтирмасдан ўша заҳоти болаларнинг бирини чақирди:

— Илгиз! Бу ёққа кел!

Маллароқ бола чўчинқираб ўрнидан турди-да, уларга яқинлашиб «Нима ишингиз бор?» дегандай безрайди. Нозир пўписа билан уни саволга тутди:

— Сенга нима деганидим?

— Утириб-да булмийми?

Унинг сурбетлиги Соли Муродовнинг жаҳлини кўзватса ҳам, гапга аралашмай жим кузатди.

— Бошқа ошналаринг қани? — деб сўради нозир, дағал оҳангни ўзгартирмай.

— Ниндий ашноларим?

— Қамар қани, Ғайрат қани?

— Мин аларга каравулми?

— Сен ҳалиям ғаламислигингни ташламадингми, Файратга қўшилиб кимни урдинг?

— Минми? Хич кимни урганам юук, бит. Гайрат давно нет.

— Қаерда санқиб юрибди?

— Каравулми мин анга?

— Сенам унга қўшилиб ургансан. Ўзингнинг кучинг етмайди, нима бўлса Файратга югурасан. Сенларнинг дастингдан энди у қамалиб кетади.

— Хич кимни урганмиз юук. Сизга неверний информация берганлар.

— Хўп, ҳали бунни текшириб кўраман. Сенлар бу ерда пашшахўрда бўлиб ўтирмаларинг. Ҳаммангнинг оёғингдан осаман. Жўна! — Бола тўнғиллаганича нари кетгач, нозир Муродовга қаради. — Бу такасалтанларда бир гап бор.

— Шунақага ўхшайди. Думини босиб тўғри қилдингиз. Агар уларда сир бўлса, энди талвасага тушишади. Педагогика билан психологиянинг учрашуви бу жараёнда ижобий натижа бериши мумкин. Агар шундай бўлса, мен сизнинг одингизда мағлубман.

Соли Муродов шундай деб кулимсиради. Бир неча кун аввал нозир бу мавзуда баҳс бошлаганда капитан бир оз қўполлик қилиб гапни кесган эди. Ҳозир ўшани эслатиб, гўё узр сўрагандай бўлди.

37. Қон ютган гуллар

Иккинчи учрашувда Афрўзанинг юзига қон югургандай, кўзларида жонланиш нури сезилгандай бўлиб, Бўрон енгил тортди. Гарчи бу сафар ҳам аёлдан садо чиқмаган бўлса-да, Бўрон унга тикилиб қараб ўтириш билан кифояланиб изига қайтди. Хотирот ўрмонзори сари йўл олганда шоир бежиз эсланмади. Афрўзани айна ўша кунлар кўриб, севиб қолган эди.

«Ўла-ўлгунча севаман», деб ўйларди у.

«Ўла-ўлгунча севаман», деб ўйларди қиз ҳам...

Лекин..

Айрилиқ ўлишдан анча илгари бўлди. Ўлим фаариштаси жонларини оладиган пайтда қандай азобланишларини билишмайди. Бироқ айрилиқ азобига чидашлари қийин бўлди. Бўрон қамоқда

юрган кезлари ҳам, озодликка чиқиб, қасоснинг хузурли онларини кутиб яшаётганда ҳам шоирнинг бир шеърини кўп эсларди. Афрўза билан бўлган иккинчи сассиз дийдор ниҳоясига етиб, қоронғи йўлак зиналаридан тушиб бораётганида лабларидан беихтиёр ўша сатрлар уча бошлади:

*Ҳаёт уммонда бир-бирин билмай
Шундай, биз тўқнашиб қолдик дафъатан.
Ўзинг айт, дилбарим, не айтсанг қилай,
Қандай айрилайин, энди мен сандан.
Севганим бор эди, дўстлар, менинг ҳам,
Начора, кетди у орсиз, қайғусиз.
Эҳтимол, бахтлидир менсиз у санам,
Лекин мен бахтиёр эмасман усиз...*

Тақдир ўйинлари нақадар қалтис! Бу шеърни ёд олганида у Бўрон эмас, Келдиёр эди. Ширин ҳаётдан умиди ўлмаган эди. Унда ҳали ҳеч кимдан нафратланмасди. Афрўзадан айрилганидан кейин ўйлаб қараса, шеър унинг тақдирига бағишланган экан. «Шу шеърни ёдламасам ҳам бўлар экан, ёдимга муҳрлаганим учун бу қайғули сатрлар менинг бошимга айрилиқ тошларини ёғдирдиларми?» деб ўйлаган пайтлари ҳам кўп бўлди.

*Шўрпешона ишқни толега йўйиб,
Жимгина тақдирга берганимга тан.
Ишончу севгингни қўлимга қўйиб,
Довдир ҳаётимга кириб келдинг сан...*

Ҳақ рост, шундай бўлганди. Йигитликнинг ҳам хузурли, ҳам дардли кунларида бу қизга қалбини бериб қўйган эди. Афрўза атай эмас, эҳтиётсизлик қилиб қўлидан тушириб юборди бу қалбни. Қалби топталган йигит уни кечира олмас эди. Гуноҳсизлигига ишонса ҳам, кечира олмай юрди. Кечира олмаса ҳам бутунлай унутишга қурби етмади.

*Сенинг кўзларингга қилдим илтижо,
Бўлмай деб энг сўнгги меҳрдан узоқ.
Инонгл, бу севги эмасди, асло,
Алданиб ўрганган дарг эди бироқ...*

Севги эмасмиди? Севгига муҳтож покиза қалбни алдаган ҳавасмиди? Шундай дейилса, қалбни ҳавас чангалидан юлиб олиш шунчалар машаққатми? Беғу-

бор тонг каби гўзал, тонг чоғи очилган ғунча каби, шу ғунчадаги шабнам каби мусаффо туйғу наҳот ишқ эмас, ҳавас эди? Осмон каби бепоён кўзлар севинчи янглиғ ширин туйғуларнинг ширин фарзанди наҳот ҳавас бўлса? Юддузлар нима учун сўнадилар? Кимларга хиёнат қиларлару сўнг уятданми сўнарлар? Унинг юлдузи ҳам хиёнат этди... Лекин сўнмади... Уйи ҳувилласа чидар эди. Қора гумонлар қолиб келиб, қорғин кўзларига айрилиқ пардаси тортилиб, дунёси ҳувиллаганида юраги қандай дош берди экан? У умид билан тикилган деразадан зулумот боқаверди... боқаверди...

Ёлғиз сендан — ёлғиз тасалли — севинч

Ёлғиз сендан — ёлғиз бедаво — алам.

Ахир, сен-ла бирга бўлолмасман ҳеч,

Ахир, сени ташлаб кетолмасман ҳам...

Қандай ташлаб кетсин? Ташлаб қайга кетсин? Гўрдан бошқа яна қайда юпанч бор? Бу томонларга келишда Афрўзани ўзи билан олиб кетиш режаси йўқ эди. Энди ташлаб ҳам кетолмасди. Бу ўксик аёлнинг нима сабабдан ўлимга ҳукм қилинганини у англай олмади. «Хотини билан қизининг ўлимини мендан кўриб, ўч олмоқчи эдимиз? Йў-ўқ, Саломат учун ўч олишга қасд қиладиган одам уни беҳад даражада севиши керак эди. Афрўзани шунча йиллар ичи мен учун асраган эдимиз? Келишим билан ўлдиришдан муддаоси нима?» Қанча ўйламасин, тўғри жавоб топа олмади. Тўғри жавобни Акмалнинг ўзигина билар эди. Бўроннинг қайтганини сезиши билан бу жойлардаги лаззатли умри ниҳоясига етганини билиб, гўзал хотини билан четга чиқиб кетишни режа қилди. Кета туриб Афрўзанинг ўлигини унинг оёғи остига ташлаб: «Бунини мен билан талашган эдинг, ана энди сеники бўлди!» демоқчи эди. Лекин вазият соат сайин мураккаблашаётганини англаб, жиннихона раҳбарига аёлни ўлдириб, эгасиз матоҳ каби кўмиб ташлашни буюрганди. Назарида Афрўзанинг изсиз йўқолиши Бўрон учун яна бир ортиқча ташвиш бўларди.

Бир-бирига чоҳ қазининг оқибати нима бўлишини иккови ҳам билмас эди.

Оқибатдан беҳабар Бўрон хотирот ўрмонзори ичра умид сўқмоғини изларди...

Афрўза билан учинчи учрашувида шу сўқмоқни топмоқ илинжи бор эди. Кўп қаватли уй деразаларидан зулмат бағрига оловли ўқлар мисол отилаётган чироқ нурлари атрофни ёритишга ожизлик қилади. Бўрон бу деразаларга ўйчан тикилиб туриб қолди. Ҳар бир дераза ортида ўзгача бахт ҳукмрон, ҳар бир дераза ортида ўзгача қайғу яширин. Ҳов сариқ парда тортилган дераза ортида Бўронни нима кутяпти — бахтми ё қайғу?

*Мен кимнидир кутгайман маҳзун,
Мен кимгадир йиғламоғим шарт.
Танҳолик-ла турибман ўзим,
Менинг билан биргина зулмат...*

Зулматга ҳамроҳ кимса қайга борсин? Ўксиб-ўксиб ахтаради нур ва қоронғида бўлгайдир адо! Бўроннинг қисмати наҳот шундай бўлса?

Эшикни очган Ҳанифа Бўронни хушxabар билан кутиб олди:

— Бугун анча тузуклар. Озгина гаплашдилар. Кўп нарсаларни айтмадилару, лекин юраклари зардобга тўлиб кетганга ўхшайди бояқишнинг. Вақтингиз бўлса тоғларгами, далаларгами олиб чиқиб айлантирсангиз дарров ўзларига келиб қолардилар. Бунақа уйда соғ одам ҳам сиқилади.

Бўрон аёлнинг таклифини маъқуллаб, ичкари уй томон юрди. Афрўза каравот устида эмас, дераза ёнида ўтирарди. Эшик очилиши билан ўтирилиб қаради. Кўзлар тўқнашди... Худди биринчи қараш каби... Бўрон энтикди... Афрўзанинг киприклари пирпиради. Ўша хиёнат ҳам, орадаги узоқ айрилиқ ҳам тушдаги аянчли воқеа каби туюлди. Улар кўрқинчли тушдан чўчиб уйғонган каби бир-бирларидан меҳр истаб тикилиб турардилар. Афсуски, бу туш эмасди. Айрилиқ йиллари азобини бир кўрқинчли туш ўзига сиғдирилмасди.

Соғинган нигоҳлар учрашуви тез барҳам топди. Афрўзанинг кўзлари вафо қилмади, ерга қараб олди. Бўрон стулни аёлнинг қаршисига қўйиб ўтирди. Афрўза мажолсиз титраётган бармоқларини яширишга жой излагандай атрофига олазарак боқди. Бўрон айна онда биринчи севги қаршисида лол титраётган Келдиёр ҳолига тушган эди. У ўзидаги

ожиз журъатсизликни тез енгди, аёлнинг қўлини олиб, икки кафти орасига қўйди. Афрўза сесканиб кетгандай бўлди. Бўрон унга тикилди-ю, худди ўша ҳузурли онлардаги каби пичирлади:

*Айланиб тушар қор йўлимга...
Қўлингни қўйгил, ёр, қўлимга.
Сен қолдинг муҳр каби лабимга,
Сен — бир гарг асабий, қалбимга.
Кўзимга беркитай ва лекин
Ёшдай оқиб кетма, севгилим...*

Худди йигитлик чоғидаги ҳарорат билан пичирлади. Афрўза эслади ўша онларни. Кўзларида армон ёшлари кўринди. Бўрон эса бу ўзгаришдан руҳланиб давом этди:

*Янги тонг.
Тонгда эриб кетди
Кеча.
Уйқусини қувиб кўчанинг
Автолар шовқин солиб кечар.
Дунё сўрармидим сендан,
Азизам, шу дақиқа.
Шунчаки, тонг нафаси янглиғ
Табассуминг керак
Фақат...*

Табассум ҳада этарди. Аммо қани у табассум? Йигирма йил жилмайиш нималигини билмаган лабларга энди табассум қандай қўнсин? Мижжалар ҳам узоқ йиллар давомида кўз ёшларига чанқоқ эди. Афрўзанинг ўзини ҳам таажжубга солиб, мижжалар намланди. Бўрон қорачиқдаги жонланишни, икки томчи ёшни кўрди.

*Бир қушча дераза ёнида
Ўтирар паришон ва ғариб.
Йиғлайди, кўзлари ёнади,
Кўзлари иккита марварид...*

Унда бу сатрларни ўқимаган эди. Унда армон ёшлари бу кўзларга бегона эди. Унда бу кўзлардан эҳтирос нури отилиб турарди. Унда «киприк — ханжар, карашма — тиғ, кўз ташлаш эса яшин» эди. Ханжарга қиёс этиб бўлмайдиган киприклар мағлуб лашкар каби маъюс терилиб турибди. Карашма ўлган. Яшин сўнган...

Унда бу сатрларни ўқимаган эди. Ҳозир ҳам бу сатрлар лабларидан учмади. Хаёлини шунчаки ёритиб ўтди.

*Мен унга қарайман оҳиста,
Мен қушча ҳолига йиғлайман.
Ва лекин билмайман не истар,
Билмайман, ҳеч қачон билмайман...*

Унда бу сатрларни ҳам ўқимаган эди. Ҳозир ҳам бу сатрлар лабларидан учмади. Хаёлини шунчаки ёритиб ўтди...

Эшик очилиб, Ҳанифа кўринди. Ичкарига кирмай:

— Ош дамлаб қўювдим, сузаверайми? — деб сўради.

— Ҳа, биз чиқамиз, — деди Бўрон унга, кейин Афрўзага қараб «юринг», деб таклиф қилди.

Афрўза иссиқ кафтлар орасидаги қўлини тортиб олиб, аввалги ҳолатига қайтди. Палов қанчалик тотли бўлмасин, унинг хабари тотли онларни тўзитиб юборди. Туйғуга қорин ғами ҳеч қачон ошно бўлган эмас. Ҳозир бу ҳақиқат такрор исботини топди. Бўроннинг қайта-қайта таклифларига маъносиз кўз қарашлари билан жавоб берилди.

Бўроннинг овқат егиси йўқ эди. Қорни оч бўлганда ҳам Афрўзани ташлаб чиқиб кета олмас эди. Бўрон Афрўзага, Афрўза гиламга тикилиб анча ўтирдилар.

*Айт-чи, мени унутдингми,
Гулларим қонлар ютдингми?
Унутдингми, эҳ, бир йўла
Ёруғ дунёдан ўтдингми
Муҳаббатим эккан гуллар?!*

Бўроннинг лабларидан учган ҳар бир сатр Афрўзанинг қалбига камон ўқи каби санчилиб, уни сескантирди. Бўрон буни яхшилик аломати деб фаҳмлаб, давом этди:

*Агар сендан тонар бўлсам,
Насибам оху зор ўлсин,
Мозорим кулга айлансин...*

Шеър охирига етмади. Афрўза бағрини куйди-

раётган фарёд вулқонини тўхтата олмай бирдан ҳўнграб юборди. Аввал ўзини унинг бўйнига ташлагиси келди. Лекин бундан ўзини тутишга куч топди. Бу ҳолда ўтира олмас ҳам эди. У сапчиб ўрнидан турди, гўё қочиш учун жой қидиргандай аланглади. Охири ўзини каравотга юзтубан ташлашдан ўзга чора топмади. Бўрон уни юпатмоқчи бўлди. Бировни юпатишга эмас, қон қақшатишга ўрганиб қолган Бўрон бу ҳолда иложсиз эди. Эшикни очиб, Ҳанифани чақирди. Ўзи меҳмонхона ўртасини эгаллаб турган стол ёнига ўтирди. Совий бошлаган паловдан таралаётган ёқимли ҳид иштаҳасини қитиқламади.

Ичкарида ҳўнграш овозлари анчагача тинмади.

Бўрон буни руҳий ҳолатдаги ўзгариш, деб ўйлади. У Афрўзанинг юрагини кемириб ётган кулфат қуртларининг азобини ҳис қила олмас эди.

Унинг билгани: севар эди...

Унинг билгани: хиёнат бўлди...

Бўрон кечеришга ҳаракат қилди. Афрўза, гарчи ёлғиз ўзигина айбдор бўлмаса-да, ўзини кечеришга уринмади ҳам. Одамзот ҳаёт сўқмоқларида кўп тояди, кўп қоқилади. Бу сўқмоқлардаги тиконларни ялангоёқ босиб пушаймон бўлади. Афрўза ўша дақиқалардаёқ пушаймонликнинг аччиқ сувини ичди. Дори деб ўйлади, кўнгил яраларига малҳам бўлар, деб умид қилди. Бу пушаймонлик аччиқ бўлгани билан шифо бергувчи тириклик суви эмасди. Яраларга малҳам бўла олмади, билакс, мадда боғлашига сабаб бўлди.

Ровийлар демишларким, иттифоқо ҳукмдорнинг кўзи боғбоннинг гўзал хотинига тушди-ю, шайтон васваса қила бошлади. У боғбонни бир баҳона билан сафарга жўнатиб, гўзалга: «Барча эшикларни яхшилаб беркит», деб буюрди. Жувон амрни бажаргач, эҳтиёт юзасидан сўради:

— Ҳамма эшикларни яхшилаб беркитдингми?

— Йўқ, — деди жувон, — учта эшикни ҳарчанд уринсам ҳам беркитолмадим.

— Қайси эшиклар экан, ўзим беркитай, — деди нафсга банди ҳукмдор.

— Уларни сиз беркитолмайсиз. Мен виждон, ҳаё, садоқат эшикларини беркитолмадим.

Ҳукмдорда озгина бўлса-да, инсоф бор экан, аёлнинг маънодор гапини эшитиб, ўзининг қилиғидан уялди ва шайтон васвасасидан қутулди.

У эса... Бу эшикларни беркитган эди. Бу гўзал йигитни дугонасидан тортиб олмоқчи эди... Бу кўркам йигитга қизларнинг иккови ҳам ёқарди, аммо икковини ҳам севмас эди. Иккаласи ҳам унинг учун кўнгилхушлик учун фойдаланиладиган бир матоҳ каби эди. Афрўза буни биларди, Келдиёрнинг улуғ муҳаббат билан севишини ҳам биларди. Ҳатто кўркам йигитдан юз ўтириб, уни севишга ҳам уринди. Бироқ нодон кўнгил унинг истагига бўйсунмади.

Келдиёр эса Афрўза мени севади, деб ишонарди.

Ўшанда... ишонч ўлди. Ишончга қўшилиб ундаги барча покиза туйғулар ҳам ўлди. Йигирма йилдан бери у руҳсиз бир тана. Туйғусиз бир вужуд. Хотиралар уйғонганида туйғу ҳам жонлангандай бўлди. Ўша жонбахш туйғуга банди Бўрон Афрўзанинг тинчланишини кутиб ўтирди. Ҳанифа чиқиб: «Ухладилар, шекилли», дегач, ўрnidан туриб, ташқарига йўл олди.

Афрўза ухламаганди. У қилган ишидан пушаймон бўлган дамда ўзига жазони ўзи белгилаб, ҳукм чиқарган эди. Ўтган азобли йилларда ҳам ҳукмини ўзгартирмади. Қачондир Келдиёрнинг келишига ишонди. Ҳукм ижросини Келдиёр адо этишини истади. Унинг назарида бу ижрога фақатгина адданган умид соҳибигина ҳақди эди.

Ҳижрон йилларидан сўнг Келдиёрни дастлаб кўрганда ҳам, кейин ҳам унинг чеҳрасида зулмкорлик булутини кўрмади. Аксинча, йигитлик чоғидаги муҳаббат оташи сўнмаганини сезди.

Бундай одам ҳукми ижро эта олмайди!

Бундай одам соф муҳаббатга лойиқ...

Бундай одам хотиранинг кир тўрларидан қутулиб, эркин парвоз қилмоғи керак...

Эрталаб эса...

* * *

Бўрон Акуланинг уйига келганда Ҳанифани кўриб ажабланди:

— Уйни нега ташлаб келдинг? Ҳеч қаёққа чиқмаслигинг керак эди-ку?

Ранги оқариб, лаблари титраётган Ҳанифа бу саволга жавоб бера олмади. Унинг ўрнига Акула гапирди. Афрўзанинг ярим кечаси деразани очиб, ўзини пастга ташлаганини оддий хабар каби маълум қилгач:

— Боши билан тушиб мажақланиб кетибди, — деб изоҳ берди.

— Фафлат... — деб пичирлади Бўрон. Кейин Ҳанифага қараб бақирди: — Фафлат! Ўзингни ҳам ташлаш керак ўша ердан!

— Ҳозирча унинг кимлигини, қайси деразадан ташлаганини билишмабди. Ишқал чиқмасдан туриб булар қайтиб келишсин, — деди Акула маслаҳат оҳангида.

— Йўқ! — деди Бўрон унга қараб бақириб. — Ўша ерда тухум босиб ўтиринглар. Сенлар янги кўчиб келгансанлар. Уни кўрмагансанлар, танимайсанлар...

— Шунақа бўлгани ҳам яхши. Ҳеч ким танимаса даъвогар ҳам йўқ, «Иш» ҳам очилмайди. Эгасиз ўликнинг иши осон, — деди Акула Бўроннинг вужудини кемираётган галаённи англамай.

Бўрон бу гапни эшитиб уни тепиб юборгиси келди. «Бу аҳмоқ ўладиган бўлиб ўтирибди-ю, лекин ҳозир пайти эмас», деган тўхтамда уйдан чиқиб кетди.

«Эгасиз ўликнинг иши осон»...

Акуланинг бу совуқ гапи уни кўчада таъқиб этиб бораверди. У Афрўзани ўлим чангалидан қутқариб олганига хурсанд эди. Аслида ўлим ҳукми ижросини ўз бўйнига олган экан. Бу мудҳиш ўлимда Бўрон ўзини айблади. Қасос онини йигирма йил кутгани учун ўзини лаънатлади. Бу шаҳарга қайтиб келгани учун ўзини ўзи қарғади. Лаънату қарғиш тошларига кўмилиб кетса ҳам кўнгли тинчимади. Умри азоб билан ўтган муштипарнинг ўлиги хорланишини истамади. Шаҳардаги қадрдонларини ишга солди. «Бугун кундузи ўликни олиш имкони йўқ, кечки пайт ўзимиз олиб, мозорга кўмамиз», дейишгач, сал тинчигандай бўлди.

Кечки пайт мозорга борди.

У ўликлардан кўрқмас эди. Лекин бу сафар мозорнинг совуқ нафасидан эти жунжиқди. Бу ердан тезроқ чиқиб кетгиси келди. Кафанланган

ўликни олиб келишганда жонсиз киприклар ортида марварид сингари йилтиллаган икки дона ёшни кўргандай бўлди. Афрўза кўзларидаги шу марварид ёш билан лаҳадга кираётгандай туюлди. «Гувоҳлар кўпаймасин», деган мақсадда эҳтиёт чорасини кўриб, муллани чорлашмаган эди.

«Бунинг йўли осон экан, жума куни «гойиб жаноза» деганини ўқиб қўйишса ҳисобга ўтавераркан»... Қадрдонининг бу «фатво»си унга тасалли берди. Лаҳад оғзи гувалалар билан ёпилиб, тупроқ тортилаётган пайтда Бўроннинг лаблари аста пичирлади. Ёнидаги қадрдони «Қуръон ўқияпти», деб ўйлади. Қамокдалигида Бўронга татар домла бирикки кичикроқ сураларни ёдлаган эди. Хотирот ўрмонзорига ҳибс этилган Бўрон ҳозир ёд олган оятларини эсламади. Бунинг ўрнига Афрўзага сўнгги бор ўқиган сатрлар беихтиёр равишда лабларидан учди:

*Айт-чи, мени унутдингми,
Гуларим қонлар ютдингми?
Унутдингми, эҳ, бир йўла
Ёруғ дунёдан ўтдингми
Муҳаббатим эккан гулар?!*

Қабристондан чиқишаётганда қадрдонига: «Мабо-до шу шаҳарда ўлсам, ёнига қўй», дегиси келди-ю ўз оламида кулгига қолиши мумкинлигини ўйлаб, тилини тийди. Шу онда кимдир қулоғи остида: «Туя ҳаммомни орзу қилган экан, ҳали сенинг ўлигингга бунақа мазор насиб этадими ё йўқми...» деб шивирлагандай бўлди. Бу шунчаки хаёлига келган гапмиди ё чиндан кимдир шивирладими, англамай, атрофига аланглаб олди.

Ҳаёт — бешик ва тобут орасидаги тор бир йўл ва йўлчиликдир. Дунё ҳаёти сўнгсизлик ичида бир совун кўпиги кабидир. «Инсонлар идрок қилган ҳаёт нимадан иборатдир»? деган саволга ернинг захи ва қабр тошларининг қаттиқлиги энг тўғри жавоб бўлур эди. Шундай экан, нафсоний орзулар ва вужуд йўлида ўтган умрнинг маъноси нима ҳам бўлур эди?..

Афсуски совуқ қабртошлар оралаб бораётган Бўрон бу ҳақда ўйламас эди.

38. Кутилмаган ташриф

Уйга кириб келган Қамариддин бу манзарани кўриб ҳайрон бўлди: Файрат диванда ўтириб чой ичяпти, ёстиқ-чойшаблари олиб қўйилган, Асрор унинг ёнида... гўё иккови қайгадир кетишга отлангандай...

— Сен нима қилиб ўтирибсан? — деди Асрорга.

Ўғлининг келганини билган Сабоҳат опа ошхонадан чиқиб, Асрорнинг ўрнига жавоб берди:

— Бу яхши бола экан, ўртоғини олиб кетгани келибди. Ўртоғини ота-оналари жуда-жуда соғинишаётган эмиш.

Қамариддин Асрорга: «Гуллаб қўйдингми?» дегандай қаҳрли нигоҳини қадаб: «Бунинг ота-онаси соғинадиган хилдан эмас. Минг йил кўрмаса ҳам парвойига келмайди», деб минғирлаб қўйди.

— Соғиниш-соғинмаслигини сен ҳал қилмайсан, — деди Сабоҳат опа қатъий оҳангда. — Ҳозир чой ичиб бўлганидан кейин кетишади.

— Бўпти, ҳайдайверманг, кетишади. Фақат ҳозир эмас, кечки пайт.

— Нима учун? — Сабоҳат шундай деб дераза томон юрди.

— Шундай қилиш керак, — деди Қамариддин ўжарлик билан.

Сабоҳатнинг ўжарлиги ўғлиникидан кам эмасди:

— Боланинг аҳволи оғир. Ҳозироқ кетиши керак.

— Агар у «ҳозироқ» кетса, менам кетаман, шундан кейин умуман қорамни кўрмайсиз. Уйингизда битта ўзингиз яйраб яшайверасиз.

— Сен менинг ўғлимсан. Бу уйда менинг айтганим бўлади. Булар кетганидан кейин эса сен менга рост гапни айтасан. Эҳтимол, бу гапни тегишли жойга бирга борганимизда яна такрорларсан.

— Ойи, қўлимдан етаклаб юрадиган даврларингиз ўтиб кетган. Келинг, баҳслашмайлик. Ҳар биримиз ўзимизнинг ишимизни қилиб юраверайлик.

Ўғлининг бу гапи она юрагидаги бир томирчани узиб ташлагандай бўлди. Сабоҳатнинг нафаси қайтиб, деразани очиб юборди.

— Тўғри айтасан, баҳслашмайлик. Шу дақиқага қадар мен фақат сенинг кўнглингга қараб яшадим.

Яшаш тарзимизни ўзгартириш вақти етганга ўхшайди. Берган оқ сутимга рози бўлишимни истасанг, энди менинг айтганимни қиласан. Бошқа гапга ўрин йўқ. •

Қамариддин эътирозга оғиз жуфтлади-ю, ўртага оқ сутга розилик масаласи қўйилгани сабабли тилини тийди. Онаси шу пайтга қадар бундай кескинликка бормаган эди. Ранжирди, кўнгли ўксирди, йиғларди, ялинарди... Берган оқ сути ҳаққи қасам ичгудай бўлмаганди. Қамариддиннинг қалбига зулм олами эгалик қилгани билан унинг томирларида оқаётган қонда онани у дунё-бу дунё норизо қилиш илати йўқ эди.

Сабоҳат опа кескин гапларини айтаётганида йўлаклари яқинида тўхтаган машина унинг диққатини тортди. Машинадан тушиб, йўлак сари юрган Соли Муродовни кўргач, чўчиб кетди, нима қилишини билмай саросималаниб, орқасига ўтирилди.

— Бўлди, бас, овозларингни чиқармай тек ўтирларинг. Уйда ҳеч ким йўқ, — деди хавотирли овозда.

Қамариддин онасидаги бу ўзгаришдан таажжубланиб, унга яқинлашди:

— Нима бўлди, ойи? — Сабоҳат жавоб беришга улгурмай Қамариддин дераза оша ташқарига қараб Соли Муродовни кўрди-ю, энсаси қотгандай: — Ҳа, шундан кўрқдингизми? — деб қўйди.

— Танийсанми? — деб сўради Сабоҳат унинг хотиржам боқаётган кўзларига қараб.

— Менинг милисани танишим табиий, сизнинг танишингиз қизиқ?

— Ўғлим шунақа бўлгач, менинг танишим ҳам табиий.

— Гаплашдингизми?

— Мен сенга ҳисоб бермайман! — Сабоҳат кескин тарзда шундай деб хона ўртасига қайтди-да, Файратга қаради: — Буни кўрмаслиги керак. Жим ўтиринглар.

Сабоҳат даҳлизга чиққанида Файрат Қамариддинга умидсизлик билан қараб, ҳазин овозда:

— Ойинг сотиб қўяди, — деди.

— Сотмайди, кўрқма, — деди Қамариддин унга далда бериб. Сўнг гапи ишонарли бўлиши учун қўшиб қўйди: — Сотадиган бўлса... онам бўлса ҳам аямайман... ўлдираман!..

Бу онда йўлак сари юрган Соли Муродовнинг телефони жиринглаб, тўхташга мажбур бўлди. Таль-атнинг ҳовлиқиб айтган дастлаби гапини англамай «Қайтар-чи», деб сўради.

— Муҳим янгилик: буфетчини охирги марта Қамар Исматов билан чиқиб кетганини кўришган. Даминовнинг мурдаси сувдан чиқарилган кунни кеч-курун. Исматовни тезлик билан қамоққа олиш керак.

— Шошилма. Ҳозир қаердасан?

— Бўлимдаман. Дискотека хўжайини сал гумон-сираб қолди, шекилли. Кеча «Буфетни сента ишонаман», дегандай қилган эди, бугун умуман хизматчи керакмас, деб жавобимни бериб юбора қолди.

— Хизматчи керак бўлмаса ҳам бугунча кечки пайт дискотекада маишатингни қилиб юравер.

— Дискотека бугун очилмаса керак. Беш-ўн кунга ёпмоқчи, у ер-бу ерини оқлаб, мойлаш керак, дейди.

— Ишлари энди қизиётган пайтда-я! Қизиқ... Қўрқяптими ё бирон сирни яширишга уриняптими? Яхши. Аниқлаймиз буни ҳам. Сен ишхонада ўтириб тур, ўзим қўнғироқ қиламан.

Соли Муродов телефонини ўчиргач, йўлакка кириб, иккинчи қаватга кўтарилди. Уй эшигига қадалиб турган Сабоҳат қадам товушларини эшитиб, қўрқувдан титрай бошлади. «Мендан яширишаётган фалокатни милисадан беркита олишмайди. Ҳозир киради-ю, учовининг қўлларини кишанлайди!» деган ўй хаёлини чақмоқ нури каби ёритиб, жонини суғуриб олгандай бўлди. Қўнғироқ жиринглашини хавотир билан кутди. Ташқаридаги оёқ товуши рўпарадаги эшик томонда сўнди. Сабоҳат қўрқув ва хавотир тўлқинини енгиб, эшик туйнукчасидан мўралашга журъат топди. Соли Муродов уни ажаблантириб, қўшни хонадон эшиги ёнидаги қўнғироқни босди. Эшик қия очилиб, аввал қўшни кампир, сўнг қария кўринишди. Капитан ўзини таништириб, ҳужжатини кўрсатди-да:

— Қўшнингиз Қамариддин ҳақида бир-икки оғиз гаплашиб олмоқчи эдим, — деди узрли оҳангда.

Кампир унга синовли назарини қадаб, худди томдан тараша тушгандай сўради:

— Нима бало, яна одам ўлдирибдими?

Кампирнинг бу қўпол саволини эшик ортида туриб эшитган Сабоҳатнинг баданидан муз югургандай бўлди. Бундай саволни кутмаган Соли Муродов эса ажабланиб, унга тикилди:

— Нимага бундай деяпсиз, олдин ҳам одам ўлдирибмиди?

— Ўлдирганини кўрмаганман. Лекин ўтириб чиққан-ку? Қамалганлардан ҳар балони кутса бўлади. Одам ўлдирмаган бўлса милиса суриштириб келармиди, а?

— Холажон, милиса фақат қамаш учун суриштирамайди. Қамариддин жинояти учун жазосини олган. Энди тўғри йўлга тушдими ё йўқми, деб маълум вақтга қадар кузатиб юрамиз. Қўшнингизнинг шу кунлардаги юриш-туриши қанақа?

— Юриш-туриши бинойи. Тинчгина юради. Саломни қанда қилмайди, — деб гапга аралашди кампирнинг орқасида турган қария. Унинг бу ўзбошимчалиги кампирга ёқмай жеркиб берди:

— Сиз ҳамма нарсага бурнингизни тикавермай тек туринг. Билмасангиз мана мен гапирай: у гўрсўхта ҳеч кимга салом бермайди: гунг-соқовнинг ўзи. Тумтайиб ўтиб кетаверади.

— Айб ўзингда, бир марта болапақирнинг кўнглига тегадиган гап айтгансан. Шунинг учун сенга салом бермайди, — деди қария кампирга бўш келмай. Кампир бу дашномга парво қилмай, Соли Муродовга қараб гапини давом эттирди:

— Кўнглига тегса-тегмаса мен тўғрисини айтганман. Сиз унинг кўзларига қаранг, одам чўчийди. Қамоқдан келган кунлари бир ойгача қўрқиб, ухламай чиққанман.

— Ичмайдими, муштлашиб ғалва чиқармайдими?

— Ичган-ичмаганини кўрмаганман. Тинч юришга юради-ю... лекин ўшанда қамоқдан келганида...

Соли Муродов кампирнинг гап халтасини очишига йўл қўймай, навбатдаги саволни берди:

— Уйларига одам кўп келадиими?

— Унақа кўп келмайди.

— Охирги марта кимнинг келганини кўрувдингиз?

— Эсимда йўқ.

— Бир болани кўрдик-ку? — деди қария. —

Ўзинг мақтадинг, «Одобли бола экан, қироат билан салом берди», дединг?

Эридан бундай танбеҳ эшитишни ор деб билган кампир яна жеркиди:

— Сиз тек туринг! Деган бўлсам дегандирман. Эсимда турибди. Анави куни бир ёқимтойгина бола келиб кетувди.

— Бу бола илгари ҳам келармиди?

— Келган бўлса келгандир, лекин мен бир мартагина кўрдим. Кўзларига қараб, ақлли болага ўхшатдим. Мен бир қарашимда одамнинг қанақалигини аниқ биламан, адашмайман. Қамарга ўхшаб ўтирадиганлар хилиданмас у бола.

Соли Муродов Зоир берган суратни чўнтагидан олди-да, «Қаранг-чи, ўша одобли бола булар орасида борми?» деб кампирга кўрсатди. Кампир «Ҳа, мана шу-да, кўзларига қаранг, адашмабманми?» деди.

— Қамариддиннинг ёши каттароқ ошналари келмасмиди?

— Бунақаларини кўрмаганман.

— Балки келаётгандир, сен қаёқдан биласан, пойлаб ўтирибсанми?

Қария бу танбеҳига жавобан ҳам аввалги оҳангдаги жавобни олди:

— Сиз тек туринг! Келса мен билардим.

— Бугун уйларида ҳеч ким йўқми?

— Ҳали Сабоҳатхоннинг чиқиб кетаётганларини кўрувдим. Қайтганларидан хабарим йўқ. Бечора жудаям яхши аёл-да! Қаёққа борса, менга бир нарса илиниб олиб келади. Худо шунинг ўғлига ҳам инсоф берсайди, роҳатини кўрсайди.

— Ҳа, ана энди ўзингга келдинг, ҳадеб ўғлини ёмонлайвермасдан уларни дуо қилавер. Аллоҳим бу хонадоннинг тинчини, бахти-саодатини берсин!

Соли Муродов миннатдорлик билдириб, хайрлашса ҳам улар қизиқувчанликлари туфайли эшикларини дарров ёпа қолмадилар. Капитан Сабоҳатнинг қўнғироғини учинчи марта чалганида кампир:

— Уйда ҳеч ким йўқ, Сабоҳатхон бўлсалар дарров очардилар, — деб изоҳ берди. Соли Муродов бу ақл учун ҳам раҳмат айтгач, изига қайтди. У касбига хос нозик туйғу билан ичкарида одам борлигини сезган эди. Эшикнинг очилмагани ундаги гумонга қувват

берди. Даминовнинг қотилларини топиш йўлидан тўғри бораётганига ўзида қатъий ишонч ҳосил бўлди. Эндиги вазифаси гумонлар эмас, аниқ далиллар билан прокурорни ишонтиргач, жиноятчиларни аниқ режа асосида ҳибсга олишга киришиш эди.

39. Бахтни қувганлар

Соли Муродовнинг кутилмаган ташрифи Сабоҳатнинг режасини барбод қилди. Файратнинг ҳозирча қолишига ижозат берди. Дераза орқали кўчани кузатиб, пойлоқчилар кузатмаётганига ишонч ҳосил қилгач, Асрорнинг кетишига монелик қилмади. Катта кўчага чиқиб боғ томон бурилган Асрор оёғидан мадор кетаётганини сезиб ўриндиққа ўтиришга мажбур бўлди. Қамариддинни суриштириб келган одамнинг кимлигини, аниқ мақсадини билмасида, гапларини узук-юлуқ эшитган бўлса-да, ўзини қопқонга тушган жонивор каби ҳис қилиб янада безовталанди. Талваса алангаси заптига олаверди. Ўтган-кетганларга жавдираб назар ташлайди — гўё нотаниш одамлардан нажот кутади. Кўчанинг нарига бетидан ўтиб кетаётган милиционер худди қўлига кишан урадигандай бўлиб кўриниб, нафаси қайтди, ҳаво унчалик иссиқ бўлмаса-да, жиққа терга ботди.

«Дилфузага хабар бериб қўйиш керак!»

Қандайдир овоз унинг қулоғи остида шундай деб ҳайқиргандай бўлди. У «ҳайқириқни биров эшитмадимикин», деган хавотирда атрофига аланглаб қўйди. Кейин сергакланиб, ўрнидан турди. Дилфуза яшайдиган уй кўринганда аввал «Бориб тўғри қиялпанми?» дегандай иккиланиб, қадамини секинлатди. Кейин юришга журъати етмай тўхтади. Узоқ туролмади. Назарида ўтган-кетганлар: «Бу бола қоққан қозикдек нима қилиб турибди», деб ажабланиб қараётгандай бўлдилар. Юришга ҳоли ҳам, журъати ҳам йўқ эди. Лекин қизни огоҳлантириш масъулияти устунлик қилди: аста-аста юриб уйга яқинлашди. Зинани битта-битта босиб юқорига кўтарилди. Эшик қўнғироғи тугмасини ҳам асталик билан босмоқчи эди, улгурмади. Кутилмаганда эшик очилди-ю, Қориевани кўриб, тахтадек қотди. Қориеванинг бу хонадонга келганини Дилфузадан

эшитган бўлса-да, бир неча йиллик муаллимасини танимагандай бақрайиб тураверди. Қориева эса уни кўриб ажабланмади, аксинча, кўпдан бери орзиқиб кутаётгандай қарши олди, сўнг орқасига тисарилиб, йўл бўшатди:

— Келганинг яхши бўлди, ичкарига кира қол.

Асрор жаллоднинг кундаси сари бораётгандай қўрқибгина остона ҳатлади. Дилфузанинг отаси дераза ёнида ўтирарди. У Асрорнинг саломига алик олмади, аксинча, норозилигини билдириб, қошларини чимирди. Асрор бу уйга нима учун киритилганини англай олмасдан гангиб турганида Қориева мақсадни ошкор қилди:

— Дилфуза укаларидан хабар олгани кетди. Эртага уларни бутунлай олиб келамиз. Энди бирга яшаймиз. «Етим қиз», «етим бола» деган гап йўқ. Бунинг маънисига етасанми? Дилфузанинг бебош юришларига энди чек қўйилади. Сендан илтимосимиз, — Қориева шундай деб зрига қаради. Унинг қарашидаги норозиликни сезиб, оҳангни ўзгартирди: — йўқ, талабимиз: қизимизни тинч қўй! У ўқиши, оқила, иффатли қиз бўлиб улғайиши керак. Бизнинг асосий ниятимиз шу, бунга эришамиз ҳам. Сен эса бизга халал берма.

Асрорга бу гаплар ғалати туюлди. Уларнинг яхши ниятларини амалга оширишларига қандай халал бериши мумкинлигини тушунмай гарангсиганича тикилиб тураверди. Унинг бу туриши Қориевага ёқмай, хулосани жеркиброқ айтди:

— Мен сенга бу гапларни ўқитувчинг сифатида эмас, Дилфузанинг онаси сифатида айтяпман. Тушундингми?

Асрор қандай тушунсин бу даъвони? Ўн йил ёнма-ён ўқиган синфдош қизга нима ёмонлик қилибди экан? Энди қандай ёмонликка бошлаши мумкин? Ўқиши, оқила, иффатли қиз бўлишига тўсқинлик қиляптими?

Асрор айтилган талаблар маъзини чақолмай турганида, аравачада ўтирган Шокир дарғазаблик билан саволни қайтарди:

— Гапга тушундингми?

Асрор бемор одам каби ютиниб қўйди-да, бу уйдан тезроқ чиқиб кетиш учун «Тушундим», деб

қўйди. Шу билан буларнинг зуғумидан қутулдим, деб янглишган эди. Кутилмаганда Шокир кўзларидан ғазаб учқунларини сачратганича бақирнишни бошлади:

— Тушунган бўлсанг, тошингни тер! Қадамингни билиб бос, бола. Бўлмаса путингни йириб ташлайман, ҳароми!

Бу ҳақорат Асрорни ушлаб турган одоб ҳалқасини узиб юборди. Бирпасда унинг кўзларига ёш тўлди. Аммо йиғламади. Йиғлаб юбормаслик учун овозини баландратиб жавоб қайтаришга мажбур бўлди:

— Нимага унақа дейсиз? Нима, мен қизингизни йўлдан урибманми?

Боланинг бундай қаршилигини кутмаган Шокир баттарроқ бақирди:

— Нимага унинг бошини айлантирасан?

— Мен айлантирибманми! Мен... Мен... билиб қўйинг... агар мен бўлмасам, боллар қизингизни коптоқ қилиб ташлашарди.

Болани гап билан янчиб ташлашни ўйлаган Шокирга бу таъна ўқдек қадалиб, нима дейишни билолмай қолди. Баралла сўкинди-да, дераза тоқчасидаги пиёлани олиб отди. Пиёла Асрорнинг қулоғи ёнидан учиб ўтиб жавон ойнагига урилди-да, чил-чил синдирди. Воқеанинг бундай давомини кутмаган Қориева эрини тинчитишга шошилди. Асрор аравачасида типирчилаётган Шокирга, овутишга уринаётган муаллимасига бир нафасгина қараб турди-да, ўтирилиб изига қайтди. Даҳлизга чиққанида орқадан Шокирнинг аламли ҳайқирғини эшитди:

— Қорангни ўчир, ҳароми! Куйиккан бўлсанг, отарчи отанга айт, битта ўйинчисига ёпиштириб қўйсин. Агар қизимга илакишсанг...

Унинг навбатдаги сўқинишини Қориеванинг овози бўлди:

— Бўлди, асабийлашманг. Бунга ўзим шахсан назорат қиламан...

Зинадан аста-аста кўтарилган Асрор қайтишида олов қанотида учиб чиққандай бўлди. Бурилишда Дилфузага урилиб кетай деди. Ўз дардига ўзи ем бўлиб келаётган Дилфуза югуриб чиққан Асрорни кўриб, чўчиб тушди. Икковлари тўхтаб, саволи

нигоҳларини бир-бирларига қадаб жим қолдилар. Асрор гапиргиси келмай ўтиб кетмоқчи эди, Дилфуза уни елкасидан ушлаб, тўхтатди.

— Уйга кирдингми? Нега кирдинг? Нима бўлганини айтувдим-ку?

Асрор зарда билан ўтирилди. Дилфуза йиғлам-сиради:

— Мен сенга нима ёмонлик қилдим?

— Тушунтирсанг бўлмасмиди? — деди Асрор кўполик билан.

— Нима деб тушунтираман? Барибир гапимга ишонишмайди.

— Ишонишмайди, деб юраверасанми?

— Унда нима қиламан?

— Нима қилардинг? Энди онангининг «шахсий назорати» остида «оқила қиз» бўлиб яшайсан. Тур деса, турасан, ўл деса, ўласан!

— Менга бунақа пичинг қилма, — Дилфуза шундай деб, аразлагандай юзини ўтирди. — Мен... Қориевангининг мактабида энди ўқимайман. Медколлежга кириб кетаман. Бу уйда ҳам турмайман...

Бошқалардан яшириши лозим бўлган аламини Асрор ҳузурида беркита олмади. Кўзларига қуйилиб келаётган ёш томчилари қалбида яширин сирлар йўлини очди:

— Ётоқхонага чиқиб кетаман... У уйимизда юрса, кўзимга ойимлар кўриниб, дод соляптилар.

— Уйингга кир...

— Мактабда гаплашмоқчийдим. Нега бормадинг?

— Мен кетдим, эртага кўришамиз.

— Мен энди бу мактабга бормайман.

— Сен ҳозир уйингга киравергин, эртага эрталаб мактабга борганингни ўзинг ҳам билмай қоласан.

Дилфуза эътироз билдирмоқчи эди, юқоридаги дераза шашт билан очилиб, Шокирнинг дарғазаб овози эшитилди:

— Дилфуз! Уйга кир!

Икковлари овоз келган деразага хавотир билан қараб олишди. Дилфуза хўрсиниб буйруққа итоат этди. Асрор ҳам унга кўшилиб хўрсинди:

— Агар аданг мажруҳ бўлмаганларида ҳозир мени соғ қўймасдилар. Аданг мени «отарчининг ўғли» деб ёмон кўряптилар. Одам ўлдирганимни билсаларми?

— Гапирма, бўлди, гапирма!

Дилфуза шундай деб уйига қайтишга шошилди. Асрор эса бу уйга нима мақсадда келганини ҳам унутиб, боши айланганича кетаверди. Узоққа бормади, шу уйлар атрофида паришон ҳолда юраверди. Охири уйи рўпарасидан чиқиб, «Бу ерга қандай келиб қолдим?» дегандай тўхтади. Уйига киргиси келмай, тўртинчи қаватдаги деразасига қараб кўйди. Толиқганини сезиб, ётгиси келди. Аммо уйда отасига дуч келишини ўйлаб, бу ердан нари кетишни истади. Бироқ толиқиш хуружи бу истакдан устун келиб, йўлак сари юрди.

Эшикни очиши билан даҳлизда турган онаси уни кўриб қувониб кетди:

— Вой, келдингми-ей, болам! — деб уни бағрига босди. — Қаёқларда юрибсан шу пайтгача?

Асрор бундай хавотир билан қарши олинисидан ажабланиб, унинг бағридан чиқди.

— Мени биров сўраб келдими? — деди тусмол билан.

— Сўраб келишгани йўғ-у, лекин хавотир олдим. Қаёқда эдинг?

«Дарс тайёрладик»...

Минглаб мактаб ўқувчиларининг сирни яшириш учун айтадиган энг қулай баҳоналари шу бўлгач, Асрор янгисини топиш учун бош қотирсинми? Бу баҳонани эшитган оналар дарров ишона қолмайдилар. Албатта «Ким билан?» деган савол кўндаланг кўйилар экан, Мунира бу саволдан воз кечсинми? Фақат бошқа қаттиққўл оналардан фарқли ўлароқ, ўғлини тик турган ҳолда даҳлизнинг ўзидаёқ тергов қилмай, меҳмонхонага бошлаб кириб, диванга ўтқизганидан сўнг сўради.

Асрор кўзини лўқ қилиб ёлгон сўзлашга ўрганмаган эди. Шу боис паст овозда:

— Болалар билан, — деб кўйди.

— Кўзимга қараб гапир, алдама. Сумканг қани? — деди Мунира унинг ёнига ўтириб.

— Бериб юборувдим... Отаулла олиб келмадими?

— Зоир келди. Мактабга бормабсан-ку? Шу ростми?

— Рост... Лицейимга борувдим, устоздан сўрайдиганларим бор эди.

— Сен ёлгон гапира олмайсан. Мени алдамагин. Беш-олти кундан бери ғалатиरोқсан. Нима бўлди? Яширмай айт. Ё... — у айёрона кулимсиради, — бирор қиз ёқиб қолдими? Айтавер, сенинг ёшингда шунақаси бўлади, бу айб эмас.

— Ёқса, биринчи бўлиб сизга айтаман. Фақат... бу мактабда ўқигим келмаяпти.

— Ўн кунлик ўқишинг қолди, чидаб тур, кузда лицейга қайтақоларсан. Ўзинг ақлли боласан-ку, тушунишинг керак.

— Ақлли боламан... яхши боламан... — Асрор беихтиёр хўрсинди. — Ойи, ҳамманинг яхши бола бўлиши шартми?

Асрорнинг хўрсиниши онани ташвишга солган бўлса, саволи ажаблантирди.

— Бу нима деганинг?.. Ҳамма яхши бўлиши керак.

— Ким ўйлаб топган бу қонунни? Агар мен яхши бола бўлишни хоҳламасам-чи?

Мунира ўғлининг пешанасини ушлаб, унинг кўзларига хавотир билан тикилди:

— Сенга нима бўлди, болажон? Онангни қийнамагин, кўнглингни очгин менга, — деб ялинди.

— Кўнглимда гап йўқ. Фақат тушунмаяпман: нима учун мендан яхши бўлишни талаб қилаверасизлар. Балки мен ўғри бўлишни хоҳлаётгандирман ё бировни ўлдиргим келаётгандир?

Асрор тилидан қайғули оҳангда учган бу сўзларнинг ўққа айланиб она қалбини яралаши мумкинлигини ўйламай айтди.

«бировни ўлдиргим келаётгандир»...

Ўйламай айтилган бу гап Муниранинг жонини суғуриб олаёзди. У шошилиб ўғлининг лабларига кафтини босди:

— Жим бўл! Гапирма! — деди титроқ овозда. — Гапирма бунақа гапларни. Ёмон гапга ҳам фаришталар омин деб юборишади.

— Ойи, бировни ўлдириб қўйсам мени оқ қилармидингиз?

Бу гапдан кейин Мунира тамом ўзини йўқотди. Беҳолланди. Аввал нимадир деб пичирлади, кейин ўғлини бағрига босиб йиғламсиради:

— Вой ўлмасам, вой Худойим! Нега мени кўрқитяпсан?

Шундан кейингина Асрор онасининг кўнглини яралаб қўйганини англади.

— Тушимда... бировни ўлдириб қўйган эмишман... шунга сўрадим, — деди узрли оҳангда.

— Тушинг ҳам бор бўлсин-а, ҳар хил хаёлларга боравермагин...

Онанинг юрагида нечта томир бўлса ҳаммасини фарзанд битта-битталаб узади. Уйламай айтган ҳар бир сўзи, ҳатто онанинг ҳузурида чарчоқданми ё бошқа сабаб биланми «уф-ф» деб қўйиши ёки хўрсиниши ёки қовоқ уюб ўтиришининг ўзиёқ ўша томирлардан бирини, баъзан бир нечтасини бараварига узади. Фарзанд хатосини англаса, узр айтади. Бу билан она кўнглини бутунлагандай бўлади. Билмайдики, узилган томир улангандай бўлса-да, улардан қон оқмайди, ўлик томирлигича қолаверади. Сўнгги томирча узилгач, она фарзандини ташвишлар дунёсида қолдириб, абадий ҳаёт остонасидан ҳатлайди...

Ҳозир Асрор ҳам ўшандай нодон фарзандларнинг қилиғини қилди. Оқибатини эса уйламади.

Агар эшик шашт билан очилиб, Эргаш ҳовлиқиб кириб келмаганида она-боланинг қайғули ўтиришлари ҳали пича давом этган бўларди. Эргаш ўғлини кўриб қувонди:

— Яхши уйда экансан, тез тайёрлан.

— Бутун тўйингиз йўқ эди, шекилли? — деди Мунира ўрнидан туриб.

— «Томсувоқ» чиқиб қолди. Нозик одамлар экан, шунга деб концертдан ҳам озод қилишди.

— Ўғлингизнинг мазаси йўқ. Қаранг, рангида ранг қолмабди.

— Нима бўлди? — Эргаш ўғлига куйиниш эмас, балки «Энди шу қилиғинг етишмай турувди», деган маънода қаради.

— Билмайман, кўнглим айниятипти, — деди Асрор тўйдан озод бўлиш умидида.

Унинг синиқ овози озод бўлиши учун кифоя қилмади. Эргаш ўғлига иккиланиб қараб турди-да: «Ширин чой ичиб ол, ўтиб кетади. Бўла қол», деб шоширди.

Сув қайнаб, чой дамланишига Эргашнинг тоқати етмади. Ширин чой бориладиган ерда ичиладиган бўлди. Беш дақиқа кечикишса худди зиёфат

аҳли тарқаб кетадигандай ҳовлиққанларича йўлга тушишди. Эргаш пешкўзгуга қараб сочини текислаган бўлди-да, сурат каби ўтирган ўғлига вазиятни англитиш учун гап бошлади:

— Нозик одамники бўлмаганида сени овора қилмасдим. Текин хизматни бекорга «томсувоқ» дейишмаган. Томсувоққа ўзимнинг ҳам тоқатим йўқ, биласан. Кичкинагина зиёфатча бўлса, кабобингни чайнаб ўтиравермайсанми, бир сўм қистиришга чоғинг келмаса санъатчини овора қилишинг нимаси! Лекин ўғлим, бу ҳам сенга ибрат: нозик одам қанчалик зиқна бўлмасин, унинг кўнглини қолдириш мумкинмас. Вақти келганда унинг биттагина имоси бутун қистирилган миллион сўмдан аълороқ! Бу йил Худо хоҳласа «народнийликка» тавсия этишса, шу одамнинг битта кўнғироғи тақдиримни ҳал қилиб юборади.

Эргаш: «Ўғлим сўзларимни диққат билан тинглаб, англаб боряпти», деб ўйлаб тинмай гапираверди. Асрор эса отасининг дунё ҳақидаги тушунчасини ҳазм қила олмай, устозининг йўл бошида турган шайтонлар ҳақидаги фалсафасини фикрлаб борарди.

«Оддинлари «тенгдошларим «заслуженный» бўлиб керилиб юришибди, мен улардан камманми?» деб ўзларини ўтга ҳам, чўкқа ҳам урдилар. Охири «хизмат кўрсатган артист» мартабасига ҳам чиқдилар. Кейин энг камида ўттиз хонаси бор уй қураман, дедилар. Уй ҳам битай деб қолди. Энди «халқ артисти» бўлмагунларича тиним билмайдилар. Кейин-чи? Яна бир орзунинг изидан қувадилар. Етмагунча қўймайдилар. Эртага мен ўлиб қолсаму, унвон олиб берадиган одам тўйга чақириб қолса, жанозани ҳам ташлаб жўнаворсалар керак?..»

Хаёлига келган бу бемаъни фикрдан ўзининг ҳам юраги сиқилиб, тентак хаёллар ҳужумидан қутулиш учун ташқарига қаради.

Катта кўча машиналарга, йўлкалар эса турли юмушлар билан шошилаётган одамларга тўла. Машинада қўр тўкиб ўтирган басавлат кимсалардан, қўлида оғир халталар кўтарган ёки қоп орқалаган одамлардан «Бу шошилишдан муддао нима?» деб сўралса, шубҳасиз, барчалари «Тирикчилик ташвиши», деб жавоб қайтарадилар. «Тирикчилик таш-

виши»нинг ўзгачароқ номи — бахт изидан қувиш. Қоп орқалаган одамнинг заҳмати мўлроқ бўлса-да, бахтни қувиб етиши осонроқ бўлади. Қоп орқалаган ҳам, машинадаги басавлат одам ҳам қачондир, қай миқдорда бўлса-да, бахтга эришадилар. Ва... қачон бўлса-да, бу бахтдан айриладилар. Басавлат одамнинг бу мусибатни кўтариши оғир. Ҳасратга ем бўлади. Қоп орқалаган одам йўқотганини топиш ҳаракатига тушади, кўп фурсат ўтмай топади ҳам. Умр шу зайлда ўтиб бораверади.

Аллоҳ ҳар бир бандасига бахтни мўл-мўл беради. Бу худди ёмғир томчиларига ўхшайди. Биров томчиларга юзини, бошқаси эса кафтларини тутати. Яна биров тадбир ишлатиб, томчиларни кўпроқ тўплайди. Худо ёғдираётган бахтга эга бўлиш учун киши Ҳақ талабидаги фазилатларга эга бўлиши керак. Ҳалоллик, поклик, атрофидагиларга меҳр-муҳаббатли бўлиш... каби фазилатларсиз бу бахтга эга чиқиш мумкин эмаслигини бахт изидан қуваётганлар фаҳм этармикинлар?

Машиналар бир-бирларини қувиб ўтадилар, ҳаракатга халақит берганларга нафрат билан қарайдилар. Йўлкадаги одамлар ҳам бир-бирларини қувиб ўтадилар.

Ким етади бахтга?

Эҳтимол, шошқалоқлик қабрга олиб борар?

Бу ҳақда ким ўйлайди?..

Ким бу бандаларга қараб, ҳазрати Сўфий сингари: «Кел, эй кўнгил, жаҳон савдосидан кеч, қадам гам кишварина урмағил ҳеч!» деб нидо қила олади?!

«Эй кўнгил, дунё ишлари ва завқларидан кеч! Оёғингни дунёнинг гаму ҳасратларига урма! Дунё қайғуси билан охират мулкидан қуруқ қолмагин. Ундан кўра қилмишларингга зудлик билан истиффорлар қилгин. Ҳийлагар дунё бир одамни алдамоқ учун қўлини унинг қўйнига солган пайтда, шайтон суюниб, ул одамнинг ибодату ишқи ўрнига кириб, йўлдан чиқарар», деган ҳикматдан ота узоқ бўлса, бола нима қилсин?

Асрор ҳозир бу ҳақда ўйламас эди. Йигитчанинг дунё фалсафасини тушунишдаги идроки ҳали кенг қулоч ёзмаган, барча муаммоларни қамраб ололмаган эди.

Машина «Банк уйлари» деб шуҳрат топган тўрт қаватли шинам ва кўркем бино яқинида тўхтади. Уларни биров кутиб олмади. «Ие, асбоб қани?» деб аския қилувчи ҳам бўлмади. Иккинчи қаватга лифт билан кўтарилдилар. Эмандан ишланган ялтироқ эшик ёнидаги қўнғироқ тутмасини босишдан илгари Эргаш: «Ичкари жимжит-ку, адашмадимми?» дегандай иккиланди. Қўнғироқни иккинчи марта босай деганда эшик очилиб, ҳаворанг кўйлак кийган, барча бармоқларини тилла узуклар билан безаган гўзал бир хоним очиб, уларга кибр билан боқди.

— Ҳа, сизмидингиз? — деди чимирилиб. — Нима, тошбақада келдингизми?

Эргаш кулгили латифа эшитгандай кулиб, таъзим қилди-да, «Узр, кеннойи, йўллар сал чатоқроқда», деб ўзини оқлади. Хоним ўлим жазосини бекор қилган маликадай бу узрни қабул қилиб, «Юринглар», деганича ошхона томон йўл бошлади.

— Шу ерда ўтира туринг, ўзим чақираман, — деб огоҳлантиргач, меҳмонхонага кириб кетди. Чучвара тугаётган икки аёл ота-бола билан саломлашишгач, уларга мутлақо эътибор бермаган ҳолда ишларини ҳам, гапларини ҳам давом эттирдилар.

— Тўрт қатор шода марварид таққан кимнинг хотини экан? Бирам хунук бўянибдики, — деб сўради уларнинг бири иккинчисидан.

— Вой, танимадингизми? Эгамов деган каттаконнинг опаси-ку? «Укамга қарайман», деб эрга тегмаган экан. Мана энди даври-даврони келиб мазза қилиб яшаяпти. Яқинда Италияга бориб юзидаги ажинларини торттириб келибди.

— Ҳа-я, эшитувдим. Лекин менга Германияга борган дейишувди.

— Германияга боргани унинг ёнида ўтирган ёшроғи. У ажин торттирмаган, кўкрагини катталаштириб келибди.

— Худоё тавба! Шу зарил эканми?

— Эрига шунақаси ёққанидан кейин сиз билан менга нима иссиқ-совуқлиги бор экан. Қўяверинг, даври келганда давронини суриб олсин.

— Эрига ёқиш учун шунақа қилганмикин ё?..

— Эй ўлманг худоё сиз, гап кавламай...

Гапнинг уятли томонга оға бошлаганидан хижолат

бўлишдими, мавзуни ўзгартиришди. Бармоқлар маҳорат билан чучвара тутганидай тиллар янада маҳорат ила ғийбатни тўқийвердилар:

— Охирида келган жувон тирноғини бўятгани Париж деган шаҳарга бориб келаркан...

Чучвара тугаётган бармоқлар толади, ғийбатдан лаззат олаётган тиллар чарчамайди. Бу ҳузурни ошхонага кириб келган бека бузади...

— Ҳофиз, бугун сизга хизмат йўқ экан. Дугоналарим ашуласиз гаплашиб ўтирайлик, дейишяпти.

— Майли, майли. Сиз нима десангиз шу, — Эргаш шундай деб созлашга тайёрлаётган торни яна қайта филофга жойлади.

— Лекин сизга бошқа иш бор. Темир дафтарингизни олиб ёзиб қўйинг: Нурилла Эгамович қиз узатяптилар. Шанба кунги чарларини акангиз зиммаларига олиб қўйганлар. Кун бўйи хизматда бўласиз. Кечкурун куёвлар ҳам чарланади.

Бу янгиликни эшитган Эргаш бир хум тилла топиб олгандай қувонди:

— Ие, ўзимизнинг акахонимизми, бош устига, хизматларига доим тайёрмиз.

— Темир дафтарда тўй йўқми, ахир? — деб пичинг қилди бека. Унинг гапи оҳангида ҳам, киборона қарашида ҳам «Сен ўзинг лутфга арзимайдиган бир пасткаш одамсан, лекин биз марҳаматимизни аямай, сени одам қаторига қўшиб, тўйга чорлаяпмиз», деган заҳарли маъно яширин эди. Ҳар балога ақли етадиган, ҳар қандай хорлашга чидайдиган Эргаш гўё бу маънони англамагандай таъзим билан жавоб берди:

— Юзта тўй бўлса ҳам акахонимизнинг бир овиз гаплари. Назарларига тушиб қолганимизнинг ўзи бизга бир бахт!

— Ҳақингизни акангиздан оласиз, яна Нурилла Эгамовичнинг қўлларига мўлтиллаб қараманг.

— Кеннайи, унақа уялтирманг одамни...

Ота-бола бировнинг остонасига адашиб келиб ҳайдалган дайди итдек уйдан чиқдилар. Асрор отасининг ғазабланишини, ҳеч бўлмаганда бир мартагина сўкиниб қўйишини кутган эди. Эргаш худди қадрдонини зиёрат қилиб савоб топган одамдай хотиржам юриб келиб, машинасига ўтирди. Ҳатто

машинасига ўтираётганида иккинчи қаватдаги уй деразасига қараб, енгил таъзим ҳам қилиб қўйди. Эҳтиёт шарт-да! Агар уй бекаси деразадан қараб қолса, шу таъзим ҳам вақти келиб иш бериши мумкин!

Адасининг шанба кунга ваъда бериши Асрорни гангитиб қўйди. «Эсларидан чиққандир», деган гумонда ёдга солмоқчи бўлди:

— Ада, шанба кунига ўртоқларимга ваъда берувдингиз-ку? Пул ташлаб кетишувди-ку?

— Минғирлама, — деб жеркиди Эргаш. — Эсимда турибди. Каллам жойида! Буларнинг гапини икки қилиб бўладими? Ўртоғининг тўйига одам топарман, топилмаса, пулни қайтиб берарман, еб кетадиган аҳмоқ эмасман. Бўлар-бўлмас нарсага жириллама.

Бу гап Асрорни зириллатиб юборди. Зоирнинг пул олиб келиб бериши, ўзининг Қамариддиндан қарз олиб қайтариши арзимас ташвишлар экан. Ўртоқлари олдида балчиқ билан тенг бўлиши ҳам тақдирида бор экан... Адасига гапиргиси ҳам келмай, машинадан тушди. Унинг мақсадини фаҳмлаган Эргаш: «Жойингга қайт!» деб бақирди. Асрор эшитмагандай кетаверди. Эргаш тушиб, унинг қўлларини қайириб бўлса-да, қайтариши мумкин эди. Лекин бу мўътабар уй олдида томоша кўрсатгиси келмади. Асрорни қолдириб, «Ҳали мулла минган эшақдай бўлиб борасан, ўшанда гаплашаман», деди-ю, машинасини ҳайдаб кетаверди.

Асосий томоша шомдан кейин бошланиб, қарийб икки соат давом этди. Асрорнинг жазосиз қолган аввалги қилиғи — зиёфатдан чиқиб, қўрага пул ташлаб чиқиб кетиши энди «бетоблиги туфайли» деган баҳона билан оқланмади. «Аҳмоқлик, нонкўрлик, манмансираш» каби иллатлар натижаси деб белгиланди. «Хурмача қилиқларнинг» тобора кўпаяётгани алоҳида таъкидланиб, бундан буёғига эркаликлар барҳам топажаги қатъий равишда маълум қилинди. Асрор, гарчи калтакланмаса ҳам руҳи эзилгандан эзилди. Адаси уни ўтмас арра билан арралаб, иккига ажратиб ташлагандай бўлди. Бу азобларга тун оромигина барҳам бериши мумкин эди. Бироқ талваса ҳукмидаги навбатдаги тун бир азобга ўн азоб қўшди.

Эрталаб онасининг зўри билан бир пиёла чой ичиб олган Асрор мактабга шошилди. Дилфузанинг уйи ёнидан ўтаётиб унинг йўлаги томон қараб қўйди, лекин кечаги машмашани эслаб тўхтамади.

Биринчи соат математика дарси эди. Муаллима болаларнинг ихтиёрларини ўзларига бериб, яқуний баҳолар билан овора бўлди. Йил давомида математика жонларига теккан болалар қафасни бузиб чиққан қушлардай яйрадилар. Фақат Асроргина гўё математика дарси билан хайрлашганидан хафадай маънос ўтирди. Иккинчи соат тарих дарси эди. Муаллим тарих фани билан хайрлашиш мумкин эмаслиги, қаерга борилса ҳам тарихга дуч келиниши ҳақида гапирётганда Асрорни директор хонасига чақирдилар. Асрор бутун эрталаб мусиқа муаллимига хайрлашув тадбирида ашула айтмаслигини билдирган эди. Ҳозирги йўқловни шундан деб билди. Дахлизга чиққанида хаёлига яна бошқа сабаблар келиб, қочиб қолишни ўйлади. Лекин «Қочсам, мендан шубҳаланишади», деган фикр уни бу ҳаракатдан тўхтатиб, директор хонасига бошлади.

Хонада ўтирган Соли Муродовни Асрор танимади. Муродов милиция кийимида бўлмагани учун ундан чўчимасди. Агар кеча у ҳам Қамариддиннинг деразасидан ёки эшик тирқишидан қараб уни кўрганида ҳозир ё ҳушидан кетарди, ё куч топса, қочиб қолган бўларди. Нотаниш бўлгани сабабли хотиржам равишда остонани ҳатлаб ўтиб, икки қадам қўйгач, салом берди.

— Асрор деган аълочи ўқувчимиз шу йигитча бўлади. Мактабимизнинг фахри. Асрор, бу киши «Динамо»нинг тренери эканлар. Ўртоғинг Файратни қидириб келибдилар.

Асрор: «Файратни қидириб келган бўлсалар мени нега чақирдингиз?» дегандай директорга шубҳаланиб қаради. Соли Муродов боладаги бу ўзгаришни сезиб, гапга аралашди:

— Асрорбек, ўртоғинг бизга ҳозир жуда зарур бўлиб турибди. Халқаро мусобақада унинг вазнида тушадиган дурустроқ боламиз йўқ.

Асрор унга ишонқирамай қаради. Гумонини сездириб қўймаслик учун:

— Зоир-чи? — деди.

— Зоирми? Унинг ҳам ўз ўрни бор. Файрат шеригимдан аразлаб кетиб қолибди. Арази тутагандир, деб уйига борсам, мусобақада эмиш. Бошқа клуб илиб олганга ўхшайди. Сен тушунгин, яхши спортчини мен тайёрласам-у, бошқа бир тренер илиб кетса, алам қилмайдими менга? Қаерга кетганидан Зоирнинг хабари йўқ экан, сен билмайсанми?

— Мусобақага кетаётганини айтганда қаергалигини сўрамабман.

— Агар Марказий ҳарбий клубга бориб қўшилган бўлса, уни жон-жон деб олишади. Шунақа тайёр спортчиларга ўч улар. Ҳозир халқаро мусобақада қатнашишяпти. Мусобақалари еттинчида бошланган. Ё бешинчи ё олтинчи майда учиб кетишган эди. Файрат ҳам ўша куни кетувдимми?

— Ҳа.

— Эҳ аттанг, кечикибман! — у шундай деб тиззасига шапатилаб қўйди. — Бўпти, сен ўқишингга боравер, безовта қилганимиз учун жаҳлинг чиқмасин. Ўртоғинг келса, насиҳат қилиб қўй, биздан аразламасин. Ҳарҳолда кикбоксингни бизда ўрганган. Зўр тренерлар ҳам бизда. Дунёни қойил қолдираман, деса, бизга қайтсин.

Асрор дўстига насиҳат қилиб қўйиш вазифасини олиб, изига қайтди. Соли Муродовнинг кимлигини аниқ билиб ололмаган бўлса-да, уни ёш бола фахмлаб алдашга уринишидан нафратланди. Синфга қайтди-ю, танаффусга қадар диққинафас бўлиб аранг чидади. Қўнғироқ чалиниши билан ўртоқларига «хайр» ҳам демай, жўнаб қолди.

40. Бир тоғдан, бир боғдан

Қотиллик йўли Қамариддин сари олиб боришига қатъий ишона бошлаган Соли Муродов унинг ўтмиши билан қизиқиб, қамоқхонада кимлар билан бирга бўлганини суриштириб билди. Уни кўпроқ икки-уч мартадан ўтириб чиққанлар қизиқтирди. Қонун тилида «рецидивист», маҳкумлар тилида эса «авторитет» деб аталувчи жиноятчилар рўйхатида «Акула» лақабли ўғри борлигига Соли Муродов аввалига алоҳида эътибор бермади. Москвадаги дўсти Бўрон билан бирга Россия қамоқхоналарида

ўтирганларнинг рўйхатини берганида, унда ҳам «Акула» номини учратгач, сергак тортди. Назарида калаванинг учини топган чоғида ип яна чувалашиб кетгандай бўлди. Столи устига қоғозга ўргимчак тўрини эслатувчи турли шакллар чиза бошлади. Сўнг бу шакллар устига «Бўрон», «Граф», «Акула» деб ёзди-да, бу учала номни занжир ҳалқалари сингари бирлаштирди. «Иккала қотиллик ҳам Бўронга бориб тақалмаяптими? Бир елкасига Бердиёровалар, иккинчисига Даминовнинг жасади юкланмаганми?» деган ўй хаёлини ёритиб, ўз-ўзидан қувониб кетди. Ҳали бу гумон қафасида турган ўй бўлса-да, умид чироғи ёнгандай бўлди.

Бугун хизматга барвақт келиб, профилактика нозиридан Қамариддин Исматовни топишни илтимос қилган эди. Қуёш терак бўйи кўтарилмай туриб нозир Қамариддинни бошлаб кирди.

— Дискотекада экан, ўша ердан топиб келдим, — деди нозир Соли Муродовнинг ёнидаги стулга ўтириб. Қамариддин капитаннинг ишораси билан рўпарадаги студдан жой олди.

— Кундузи дискотекада нима қилиб юрибсан? — деб сўради Соли Муродов нозирнинг гапидан ажабланиб.

— Ўша ерга ишга кирмоқчи эдим. Кеча акагинам, — Қамариддин шундай деб истехзоли жилмайиш билан нозирга қараб қўйди, — «Ишга кирмасанг тухумингни қуритаман», деганлар. Тухум қуригунча ишга кириб олай, деб борувдим.

— Олишдимми? — деб Соли Муродов унга синовчан тикилди.

— Олишмади. Мен Худо урган бандаман, биласизку? — Қамариддин шундай дегач, афсусланган каби хўрсинди.

— Бекор айтибсан. Ишлашга бўйнинг ёр бермайди, бўлмаса сенбоп ишлар тикилиб ётибди, — деди нозир жеркиб.

— Шунақами? — Қамариддин саволни нозирга берди-ю, ундан жавоб кутмай, капитанга қараганича давом этди: — Мана, менинг милицияда ишлагим бор. Жиноятчини сиздан кўра тезроқ топишим мумкин. Чунки уларнинг услубларини ҳам, йўлларини ҳам сиздан яхшироқ биламан. Сиздан кўра кучлироқман,

эпчилроқман. Қаранг, қандай ажойиб хислатларим бор. Лекин сиз ишга олмайсиз. Чунки менга ишонмайсиз — ўтмишим сал чатоқроқ-да! Мени шундай яратиб қўйганига Худонинг ўзи ҳам ҳайрон бўлса керак. Вақти келиб у дунёда сўроқ берадиган пайтимда мен аввал шарт қўяман: сиз аввал мени шу ҳолга тушишга мажбур қилган бандаларингизни олиб келинг, улар билан мени юзма-юз қилинг, ана ундан кейин савол-жавобингизни бошланг, дейман. Агар мени дўзахда куйишга маҳкум этишса, албатта, ўшалар билан бирга ёниб-куяман. Бошқача ҳукмга кўнмайман.

— Фикрларинг бинойи, — деди Соли Муродов кулимсираб. — Ҳамонки ичингдагини мендан яширмадинг, энди битта саволимга жавоб бер: кимларни чақирасан юзма-юз қилишга?

— Буни ўзим биламан. Балки ҳамкасбларингиз ҳам бўлишар у ерда.

Қамариддин «Қайси ҳамкасбларим?» деган саволни кутди. Биринчи марта қамалганида милиция лейтенантига болаларча ишонч ва умид билан қараган эди. «У одамларнинг ўзлари ёмонлигини билиб, мени қўйиб юборади», деб ўйлаган эди. Айбсизлигини айта бошлаганда лейтенант ўрнидан туриб: «Юр», деганди. Қамариддинга бу «юр» деган сўз озодлик ҳукми бўлиб жаранглаганди. Адашган экан. «Юр» — айбсиз айбланган боланинг тақдирини ўзгартириб юборадиган даҳшатли ҳукм экан. Лейтенант уни вақтинча қамоқхонага олиб кирди-ю, дўппослаб кетди. Аямай урди. Уриб чарчагач, букчайиб қолган болани бир тепди-да, «Энди яхши одамларга туҳмат қилмайдиган бўласан», деб юзига тупурди.

Дўзах ҳақида ўйласа, Қамариддинни ўша лейтенант билан бир қозонда қайнаш истаги қамраб олади. Капитан ҳозир «Қайси ҳамкасбларим?» деб сўраган тақдирда ҳам Қамариддин уни тилга олмасди. Эҳтимол, «Қани, дўзахга тушаверайлик-чи, ўшанда керакли одамларни топиб олармиз», деб қўйган бўлармиди... Тилига чиқармаса ҳам, дилида: «Балки ўзингизни ҳам ўша ерда учратиб қолармиз. Лекин у ерда сиз мени тергов қилмайсиз, ўзингиз тергов исканжасида турган бўласиз», деб қўйиши аниқ эди.

Соли Муродов Қамариддин кутмаган саволни берди:

— «Акула»чи?

Қамариддин қамоқда ўрганган услубини қўллаб, телба-тескари гаплари билан буларни чалғитмоқчи эди. Тўсатдан Акуладан сўз очилиши уни гангитиб қўйди. Бир зум гап тополмай қолди. Сўнг фикрини жамлаб олди-да, ўзини эркин тутиб:

— Тушунмадим, командир, қанақа акулани айт-япсиз? Биз томонларда денгиз йўқ, акула нима қилади? — деди.

— Денгиз йўқ, тўғри, лекин Акула бор. Усто-зингни унутмагандирсан, а?

Қамариддин унга тикилиб қараб, кулимсиради:

— Қойилман, командир, қойилман, ўтмишимни титиб-титиб топган гапингиз шу бўлдимиз? Сиз мишиқи лейтенантларга ўхшамайсиз, кўпни кўрган-сиз, керак бўлса менга ўхшаганларни маймундек ўйнатиб ташлайсиз. Лекин ҳозирги гапингиз ғалати. Қамоқда ўнта авторитет билан ўтирган бўлсам, ҳаммаси менга устоз бўладими? Мен ҳаммасига пойи-патак бўладиган аҳмоқманми?

— Хўп, дейлик, Акула сенга устоз эмас, шунчаки таниш. Танишинг билан борди-келди қилиб турасанми? Ҳозир у қаерда?

— Танишимнинг қаердалигини билмайман. Чет элда деб эшитганман.

— Чет элда унга нима бор экан? Ўзларининг ўғрилари тикилиб ётибди. Бунақа хашакиларга у ёқда нон йўқ.

— Адашяпсиз, командир. Худо ўғрининг ризқини бутун дунё бўйлаб сочиб юборган. Ўғри ҳеч қаерда ҳеч қачон хор бўлмайди.

— Хўш, ўзинг ризқингни қаерлардан териб юрибсан?

— Менга кўп нарса керак эмас, командир, ризқим бир ҳовучимга сивади. Хархаша қиладиган хотиним йўқ, йиғи-сиғи қиладиган болаларим ҳам йўқ. Ўзим эса машҳур профессорнинг эркатой ўғлиман. Мен кўчаларда ризқ териб юрмайман, ризқим уйга ўзи келади...

— Яхши фикр. Сен бешинчидан кейин қаерда эдинг?

– Нега сўраяпсиз, билсак бўладими?
– Кейин билиб оларсан. Ҳозир жавоб бер.
– Бешинчидан кейинми... бешинчидан олтинчига ўтар кечаси юрагим сиқилди-ю, азонда Фарғонага жўнавордим.

– Ўғриларнинг юраги тунда нима учун сиқилади, хумори тутадими?

– Буни ўғрилардан сўрайсиз. Мен адашган собиқ ўғриман. Айтдим-ку, мен ризқ излаб тентирамайман.

– Хўп, сен айтганча бўла қолсин: собиқ ўғрининг юраги бекорга сиқилмагандир?

– Топдингиз! Қойилман! Девор бўлмаса кўчани ҳам кўраверсангиз керак, а? Ўша кунлари юракка ишқ тушиб қолган эди. Нозанин фарғоналик экан. Эргашиб жўнавордим.

– Нозаниннинг исмини билмайсан, турар жойи эса эсингда йўқ, шундайми?

– Командир, энди қойил эмасман, энди мени калака қиляпсиз. Исмини айтган-у, лекин алдаганига ишончим комил. Лайча итлардан кўрқишимни билиб, уйига бошлаб бормади. Агар зарур бўлса, Фарғонадаги уйларни суриштириш керак, кимникида лайча акилласа, демак, мен севган қиз ўша ерда яшайди.

– Агар сенга «алиби» керак бўлиб қолса, ўзинг бориб суриштириб чиқасан. Ҳозирча бориб-келганингга гувоҳ йўқ, шундайми?

– Шунақа бўлиб чиқади.

Телефон жиринглаб, уларнинг суҳбати бўлинди. Соли Муродов гўшақдан Талъатнинг «Менман», деганини эшитиб, овозини баландлатиб гапира кетди:

– Ҳа, ўғлим, дарсларинг тутадими? Мен айтган одамга учрадингми?

Талъат устозининг бу зайлда гапларидан ажабланмай, топширилган вазифа бўйича маълумот бера бошлади:

– Мирисаев иккинчи танаффусда мактабдан чиқди. Изидан бордим. Иккинчи мавзе, ўттиз иккинчи уйнинг еттинчи йўлагига кирди. Ўзингизга таниш уй.

– Ҳа, албатта таниш. Энди ўғлим, мажлисга кириб кетган бўлса, чиқар, мажлис деганлари бир соатми, икки соатми бўлар. Тоқат қилиб кутгин. Институтда ўқиш осон, деб ўйловмидинг? Кетидан

қолма ўша одамнинг. Мажлис тутаб, уни кўришинг билан менга хабар қил. Бутун ишим кўп эмас. Балки борарман, ўзим гаплашарман.

Соли Муродов гапни кўпайтирмай, гўшакни қўйиб, Қамариддинга қаради:

– Сенлар хўп ғалати авлод бўлдиларинг. Ўзларингча бирон ишни уддалай олмайсанлар-а?!

– «Авлод» деганда сиз ўзингизнинг ўғлингизни назарда тутяпсизми? Агар сизнинг ўғлингиз ношуд бўлса, бутун авлод айбдорми? Масалан, мен нимага эришган бўлсам ўз кучим, ўз ақлим билан эришдим, – деди Қамариддин.

– Тилинг заҳарроқ бўлса ҳам гапинг тўғри. Лекин ўз ақлинг билан нимага эришганингни бошқалар билмаса ҳам биз биламиз. Эшитишимча, сен атрофингга тўрт-бешта ўсмирларни тўплаган эмишсан?

– Ахборот сал нотўғрироқ берилибди сизга, командир. Мен тўпламайман уларни. Мен ёлғиз ўтиришни яхши кўраман. Уларнинг ўзлари келишади атрофимга. Нима, пашшахўрда бўлмаларинг, деб ҳайдашим керакми? Агар шунақа қонун бор бўлса, бўпти, ҳайдайман.

– Менга қизиқ туюляпти: нима учун улар айнан сенинг атрофингга тўпланишади?

– Яхши одам, деб ўйлашса керак-да. Ахир, улар сизларга ўхшаб паспортимни текшириб кўришмайди-ку?

– Нима, ўтмишингни билишмайдими?

– Билишади. Мен ҳеч кимдан яширмайман. Сўраб қолишса, у ёқдаги гаплардан гапириб бераман.

– Гапларингда адашмай силлиққина келаётган эдинг. Шу ерда мантиқни буздинг. «Яхши одам деб ўйлашади», «паспортимни текшириб кўришмайди», дейсану, яна «ўтмишимни яширмайман» ҳам дейсан?

– Менинг эмас, сизнинг гапингиз қизиқ бўлди, командир. Нима, қамалиб чиққанлар орасида яхши одамлар бўлмайдими? Мана, сиз яхши одамсиз. Пичинг қилаётганим йўқ. Тўғри айтяпман. Лекин яхши бўлсангиз ҳам у болалар сизнинг атрофингизда тўпланишмайди. Нимага? Милиса бўлганингиз учунми? Йў-ўқ, сиз у болалар билан тил топишиб гаплаша олмайсиз. Биринчидан, вақтингиз йўқ. Ик-

кинчидан, нимани гаплашишни билмайсиз. Сизнинг кўзингизга бекор ўтирган болалар жиноятчи бўлиб кўринаверади. Сиз дилдан суҳбатлашмайсиз, сиз тергов қиласиз. Мен ҳам яқиндагина бола эдим. Мен ҳам дилдан гаплашадиган одамга зор эдим. Йўқ эди шунақа одам, эшитяпсизми, йўқ э-д-и!

— Яхши, шундай одам йўқ эди, деб фараз қилайлик. Ҳозир сен билан баҳслашишга вақтим йўқ. Фақат бир нарсани айтиб қўяй: агар сен ҳақ бўлганигда атрофингда беш-олти эмас, беш юз, олти юз бола тўпланарди.

— Сиз бир кунда нечта бола билан гаплашганимни санамагандирсиз?

— Керак бўлиб қолган пайтда санайман. Сен кўпроқ кимларни ўзингга яқинроқ оласан, менга шунисини айт. Илгиздан бошлайвер.

— Илгиз? Уни яқин оларканманми? У қовоқбашка итпашшага ўхшайди, ҳайдасам ҳам кетмайди. Уни қўшманг.

— Хўп, унда Файрат-чи? Кикбоксинг тушадиган бола?

— Файратми? Бу сафар адашмадингиз, командир, у ҳам баъзан кўриниб туради. Лекин мен билан ўтиришга ҳам, юришга ҳам вақти йўқ, онасига қарашишдан ортмайди.

— Ҳозир у қаерда, билмайсанми?

— Анчадан бери кўринмай қолди, мусобақага кетмоқчийди, балки кетгандир.

— «Анчадан бери»ни сал аниқлаштиргин-чи: бир ҳафтами ё ўн-ўн беш кунми?

— Менинг келди-кетдини белгиладиган дафтарим йўқ. Ким хоҳласа пайдо бўлади, ким хоҳласа қурийд.

— Кўринмай қолганидан хавотирланмадингми? Уйидан хабар олмадингми?

— Биринчидан, уйини билмайман, иккинчидан, нега мен хавотирланишим керак? Учинчидан, хавотирланиш нима ўзи, мен тушунмайман?

— Бўпти, сенга рухсат, кетавер.

— Мен саволларингиздан ҳеч нарсани тушунмадим. Бир боғдан келдингиз, бир тоғдан. Жиноят қидирув бўлими рецидивистни бекорга йўқламаса керак?

— Вақти келганда тушунасан.

— Яхши, энди ўша вақтни кутиб яшайвераман. Лекин айтиб қўяй: ҳозир замон бошқа. Бировнинг айбини мажбуран юклаб қамаворадиган даврлар ўтиб кетган, дейишади.

— Буни мен жуда яхши биламан.

Профилактика нозирини Қамариддинни кўчага қадар кузатиб, сўнг изига қайтди.

Қамариддин Соли Муродовга: «Саволларингиздан ҳеч нима тушунмадим», дегани билан асосий нарсаларни англаб олди: «бир боғдан, бир тоғдан келаётган» капитан уларнинг изига тушган — қўшни кампир билан гаплашгани бежиз эмас... Акулани бекорга тилга олмади... Файратни қидиришни бошлаган... «Мени васвасага солиб қўйиб, сўнг пойламоқчимми? Мени ушлаб, қамоққа тиқиш учун унинг қанақа асоси бор? Ҳозирча асос йўқ. Демак, изимдан одам қўяди...» Шу гумонга келиб, атрофига аланглаб қўйди. Ўғрининг гумони кўпинча ҳақиқатга айланади. Шу боис у ҳаминша шубҳа майдонида яшайди. Ҳозирги фикр Қамариддин учун ҳақиқатга айланиб, хаёлидаги пойлоқчини чалғитиш мақсадида кўчаларда бемақсад юраверди. Ҳар уч-тўрт дақиқада атрофига аланглаб, кўчадаги одамлар орасидаги шубҳалисини ажратиб олишга уринди. Пешинга қадар шундай юмуш билан машғул бўлди. Сўнг бугунги суҳбатни маълум қилиб қўйиш учун Акуланинг ҳузурига йўл олди.

41. Сипеҳр ханжари

Умри давомида кўп тунларни бедор ўтказган Бўрон учун бу бедорлик аввалгиларига сира ўхшамас эди. Ҳаёти мобайнида бахтсизлик булутлари боши узра беҳисоб аламли азоб ёмғирларини ёғдирди. Хотирот ўрмонзорига кириб топгани — бахтсизлик аввалгиларидан ўзгача эди. Абри балодан ёғилмиш бадбахтликни бир ёки бир неча кечалик маишат лаззати даф қила оларди. Афрўза лаҳадга қўйилган онда сўнг илинждан жудо бўлиш бахтсизлиги мажруҳ қалбга сўнг ўлим найзасини санчган эди. Бўрон ўзининг оламида кўп яшамай ўлиб кетишини биларди. Лекин ўлимини ўзи истамаган эди.

Афрӯзани, тириклигида бахт, ўлганида жаноза кўрмай кетган севгилисини қабрга қўйгач, ўзининг ҳам шу лаҳадда ётгиси келди.

«Қачондир манзил шу бўлгач, яна андуҳлар чекиб яшашдан не фойда?» деган савол хаёлида уйғонди-ю, онгида муҳрланди.

Акуланинг уйига келгач, одатини тарк этди. Аччиқ чойидан воз кечиб, ароқ билан дўст тутинди. Акула унинг аламли дунёсига киришга уриниб ҳам кўрмади, таскин ҳам бермади. Фақат унинг амрини сўзсиз бажариб ўтирди. Ҳатто бўш пайтида бармоқлари билан карта варақларини ўйнаб ўтириш одатини ҳам қилмади. Бўрон унинг қуйиб беришини истамади. Унинг шерик бўлишини ҳам хоҳламади. Пиёлани тўлдириб қўйди-ю, лекин дам-бадам, қултум-қултум қилиб ичди. Газакка қўл ҳам узатмади.

Тун ярмига қадар уни сукунат кемирди. Ҳозир унинг дили бир дўст кўмсарди. Қани ўша дўст? Дастурхоннинг бу четида ўтирган одам ўғрилар оламининг таомилига кўра биродар ҳисобланса-да, истаган пайтида икки курак орасига тиф санчиши мумкин...

Туннинг иккинчи ярмида хотирот ўрмонзоридан топди дили субҳи содиқдек пок дўстни. Ўзи ҳам пок эканида хотирасига муҳрланган пок дўст энг ишончли биродар эди. Хотирасидагина қолган бу дўст сира хиёнат қилмасди. Маишатларида иштирок этмасди, кўнгли яраланганда келиб, малҳам қўяр эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Бўрон чақирмаса ҳам келди у. Энди рўпарада ўтирган Акула кўзларига кўринмай қолди. Сукунат ошёнида поклик йилларида орттиргани пок дўстига қараб Бўрон пичирлаганича арзи ҳол қилди:

*Тутқунликда яшайман танҳо,
Биронта ҳам ҳасратдошим йўқ,
Ўз ўйларим ичра мен аҳо,
Сўзлашарга суҳбатдошим йўқ,
Ахтараман парвардигорни,
Дуч келади нуқул бошқалар.
Йиллар эзди мендай абгорни,
Бошим узра кулфат тош қалар.
Ҳасратдош ҳам йўқ, суҳбатдош ҳам...*

Қандай бўлсин, иблисга тутқун кимсада? Парвардигорни излар эмиш... Иблис етаклаб юрган

одамнинг Парвардигорни излаб топганини ўн саккиз минг олам яралганидан бери ҳали ҳеч ким кўрган эмас. Бу дунёда иблис пардаси билан кўзларини боғлаб олиб Тангрини излаганлар кўп. Яратгани қалбадаги иймон билангина топиш мумкин. Қалбада эса иймон билан зулм муроса қила олмайди.

Зулм йўлини танламасидан олдин пок қалба иймон учқунлари бор эди. Ҳаромдан ҳазар қилмаган қадамлар бу учқунларни босиб, эзиб ўчирдилар. Энди нимани топсин бу бечора қалб?

Бўрон буларни ўйламайди. Чунки бу ҳасрат қалбадан отилиб чиқмади, лабларидан учди, холос. Акула унинг пичирлаётганини эшитди, бироқ маънони англай олмади. Аниқроқ эшитганда ҳам фаҳм этиши душвор эди.

*Баҳоримнинг қутлуғ чоғига
Соя солди булутлар хира.
Эсламоққа гоҳи-гоҳида
Топилмайди ёруғ хотира.
Юпанч керак дилмга, аммо
Бир мулойим сўз менга қани?!
Ҳолим шудир: қор кўмган гўё,
Ҳали совимаган мургани...*

Сипеҳр ханжари қиндан кўчганда, хотиротнинг зулмат ўрмонида қақшаётган кимсага нажот қани? Юпанч истаган дилга ситам тиғи санчилса, қандай мулойим сўз малҳам бўла олади? Одамлар тақдирига эгаликни даъво қилгани ҳолда бир оғиз ширин сўзга муҳтож яшашлик бадбахтлиги унга қачон ёпишиб эди?.. Дунёга умид бўлиб келиб, армон бўлиб кетмоқлик азобини ўзи танламаганмиди? Илинжлари не учун ғуссага айланиб бораверди? Қорачиқлари зулм чўғида куйиб турувчи кимсанинг кўзларига дунё тор кўринмасинми? Юраги мўъжизалар кутиб яшаган эди. Қани ўша мўъжиза?

У қалб зулматини илоҳий нур ёритишини кутиб яшади. У зулм олами учун яратилмаган эди. Зулм жарини кўриб-билиб туриб унга яқинлашган эди. Жар ёқасида юраману изимга қайтаман, деган илинжда қадам босди, аммо оёғи тойиб, тубсизликка қулади. Бироқ зулмнинг энг ифлос ботқоғига етиб бормади. Қандайдир шохга илашиб қолди. Юқорига, нурга чиқишга умид қилди, лекин уринмади. У нур

ва зулмат оралиғидаги аросатга кўникиб яшайверди. Аросатнинг кўчасидан чиқиб кетиш осон эмаслигини ўйлаб кўрмади. Шайтон изғиб юрувчи бу кўчадан қутулиб кетганлар кўп эмас...

Шайтон бу йўлда уни етаклаб, сарсари кездирди. Ва ниҳоят шайтанатнинг лаънатланган қоясига михлаб ташлади. Энди эса бир кулбада бир шиша ароққа — барча ёмонликларнинг онасига дўст бўлиб ўтирибди. Унингча, бу дўсти қалбини ғубордан тозалаш керак... Лаблар эса гўё ғуборни қувиш учун пичирлайди:

*Ким бор? Бўм-бўш уй, чор атроф қоронғу,
Ястанган самонинг ранги ўчибдир.*

*Ким бор? Бўм-бўш уй, чор атроф қоронғу.
Кўчмишлар. Юлдузлар қайга кўчибдир?
Қоронғу, чор атроф қоронғу. Йўқ, йўқ,
Чеки йўқ сахродек яхлаган тақир.*

*Қоронғу, чор атроф қоронғу. Йўқ, йўқ...
Бечора бўм-бўш уй, эй сағир...*

Бўм-бўш қоронғу уй — унинг юраги.

Сағир уй ҳам унинг юраги...

Уй чироғини ким ўчирди? Уйни ким етим қилиб қўйди?

Ароқ дардга аралашиб, онгни хира қилганида бундай саволларга ким ҳам жавоб топа олар эди? У ўйламайди, лаблари бемақсад пичирлайди, холос:

*Хувиллаган уйда сиқилар юрак,
Ғолиб келди охир қора гумонлар.
Мен-га саргардонман, ўзимдан йироқ,
Қорғин кўзларимга чўкмиш тумонлар.
Ҳайҳот, тингламайсан ёнимга қайтиб,
Ортиқ етиб бормас оташин сўзим.
Сен кетиб борасан алвидо айтиб...
Мен эсам излайман ўзимни ўзим...*

Тун вазифасини уддалади — унинг қоронғи юрагини тилиб-тилиб, сўнг туз сепди. Аслида бундай қисматдан киши йиғласа ҳам бўларди. Бунинг учун кўз ёши керак. Қани ўша кўз ёшлари? Ота-онасининг ўлимини эшитганида салгина намланган эди бу кўзлар. Ўшандан бери ёшга муҳтож бўлиб қолган бу қорачиқлар. Вужудни эгаллаган зулм алангаси бир неча томчини қуритиб юборишга ожизлик қилар эканми?

Табиатга бир неча соат ҳукмини ўтказган тун қоронғилиги чекинди-ю, Бўрон қалбидаги зулумот ўрнини нурга бўшатиб бермади. Қалбга эга чиқишга даъво қилувчи нур бўлмаса, зулумот жойини нима учун бўшатсин?

Паға-паға булутлар орасидан қуёш кўрингач, Бўрон эгик бошини кўтарди. Гўё қуёшдан таралган ёруғлик унинг учун мотам адоғига етганидан хабар бергандай бўлди. У мудраб ўтирган Акулани чақириб, чефир буюрди. Аччиқ чой тайёр бўлгач, қайноқлигига қарамай бир-икки хўплам ичди-да, дераза рўпарасига тахлаб қўйилган қутиларга қараб:

— Буларни бугун Ҳанифа турган уйга олиб бор. Эртага Масковдан бу ишнинг устаси келади. Сен ёш болани ўргаттунингча дунёдаги банкларда пул қолмайди. Мен кетгунимча буларни ишга солиш керак, — деди.

«Мен кетгунимча?»

Акула бу сафар ҳам ажабланиб, таажжубини яширмади:

— Кетмоқчимисиз?

Бўрон унга қараб истеҳзо билан кулимсиради:

— Бугунча Чимёнга кетяпман. Бу ерда энг асосий битта ишим қолган. Шу иш битиши билан бу салтанатни сенинг ихтиёрингга қўшқўллаб топшираман. Бу жойлар эгаси сенсан, деганмидим? Демак, шундай бўлади! Ақл билан иш юритсанг, салтанатинг гуллаб-яшнайдди. Бефаросатлик қилсанг, моллар пайҳон қилиб ташлайди.

Ташқарида кимдир чақириб, Бўроннинг гапи бўлинди. Акула ўрнидан туриб деразага яқинлашди-да, ўзини панага олиб, кўчага қаради.

— Ким экан? — деб сўради, Бўрон унинг тикилиб қолганидан хавотирланиб.

— Битгаси арабми, нима бало? — деди Акула ажабланиб.

— Чиқиб қара, сеникига араб нима қилади келиб?

Акула ҳовлига чиқиб кетгач, Бўрон ўрнидан туриб, дераза орқали кўчага қаради. Арабларнинг этаги тўпиққа тушиб турувчи узун оқ кўйлагини кийиб олган ўрта яшар бир киши Акула билан саломлашиб, қўшқўллаб кўришди. Унга ҳамроҳ бўлиб келган икки йигит ҳам саломлашишди. Уларнинг

ҳаракатларида Бўрон бирон қитмирлик сезмай, хотиржам бўлди. Гарчи, уларнинг оламида «Ўғри қамоқда ўтириши керак!» деган ақида ҳукм сурсада, қамоққа тушишни фожиа деб билмасалар-да, кунлари барг устига қўнган шудринг каби титраб туради. Ташқаридаги ҳар бир кутилмаган ҳаракат, ҳар бир тасодифий товущдан сергак тортишга ўрғаниб қолишган.

Акула кутилмаган меҳмонлар билан бир оз гаплашиб тургач, уларни уйга бошлади. Арабча кўйлақдаги киши остонани босиб киришда «бисмиллаҳ»ни айтиб, сўнг салом берди. Бўрон унга пешвоз чиқиб, унинг лутфига яраша жавоб қилди — қўшқўллаб кўришди-да, ўтиришга таклиф қилди. Меҳмон стол устидаги ароқ шишасига қараб қўйдю, эътироз билдирмай кўрсатилган стулдан жой олиб, фотиҳа ўқиди.

— Эсон-омонмисиз, азизмон, — деди меҳмон кўлини кўксига қўйиб.

— Раҳмат, ўзингиздан сўрасак, — деди Бўрон унинг ҳаракатини такрорлаб.

— Аллоҳнинг паноҳида, Аллоҳнинг ўзига шукрона айтиб юрибмиз. Бу йигитлар бизнинг бундаги ҳешлардан. Аллоҳ озодликни бериб ота юртга келиш имконига етишганимиздан сўнг бунда ҳам бир ватан қилиб қўйиш нияти туғилдиким, умидимиз ёлғиз Яратганнинг Ўзида.

Бу гапдан уй сотиб олиш ниятида келганини билиб, Бўрон Акула билан маънодор кўз уриштириб олди. Акула ундан Жасурга кўрсатилган томошанинг давомини кутди.

— Ватан қилиб кўчиб келасизми? — деб сўради Бўрон.

— Ҳозирча қуриб қўяверайлик-чи, алҳол тирикчиликни ташлаб келиш мушқулроқ.

— Қандай касб билан тирикчилик қиласиз?

— Сизлар тиш дўктори дейсизларми?

— Яхши касбингиз бор экан. Четдан яхши ускуналар келтириб, шу ерда дўхтирхона оча қолмасизми? Шу ердан икки ҳовлини сотиб олинг. Икки-уч қаватли уй солинг. Биринчи қаватини дўхтирхона қилинг.

Бу таклифни эшитиб, меҳмон кулимсираб, бош чайқади.

— Ажаб яхши сўз айтдингиз, азизмон. Бироқ сизларда хизмат ҳақи анча оз эмиш экан. Бу бизларга тўғри келмайди. Бундаги ўттиз икки тишни қўймоқ ила ундаги бир тиш ҳақи тенг экан.

Бу гапдан Бўроннинг гаши келиб, пешанасини тириштирди:

— Ватан, ватан дейсизу, ватанга хизмат қилишни тарозига соласизми?

— Аввал иқтисод, сўнгра сиёсат, дейилмиш ҳикмат борким, жумла жаҳон бундан ўзгани ўйламайди. Сўзингиздан сезилдиким, каминанинг ватанга бўлган муҳаббатига шубҳа ила қарадингиз. Бизнинг оталаримиз советнинг бадбахтлигидан қочиб Хитой бормиш эдилар. Советнинг қўли унга қадар етди. Сўнгра Афғона ўтдилар. Бадбахт болшавик Афғонни ҳам ишғол қилди. Бизлар дарбадарлик чодирда катта бўлган бечоралармиз. Энди-энди кўксимизга шамол тегаётган онда бизарни маломат қилмоғингиз мутлақо ўринсиз кўринадир.

— Маломат қилаётганим йўқ, — деди Бўрон унинг сўзини кесиб. — Келиб бекор овора бўлибсиз, демоқчиман, бу ерлар сотилмайди.

Меҳмон ажабланиб, қариндошларига қаради. Яхши кутиб олинганлари ҳолда мулоқотнинг тўмтоқ ҳолда яқунланиши сабаби фақат буларга эмас, Ақуланинг ўзига ҳам ноаниқ бўлиб қолган эди.

— Гапимга тушунмадингизми? — деди Бўрон қўполроқ оҳангда. — Келган жойингизга қараб кетаверинг. Бу ерларга уй қураман, деб овора бўлманг. Бор будингиздан ажраб, фарёд қилиб юрманг.

— Аллоҳ сақласин! — деди меҳмон. — Нечун бундай бад ният қиласиз?

— Бу дунёда ҳамма нарсанинг ҳисоб-китоби бор. Сизга тегишлисини айтиб берайми? Хўп, сиз бу ердан жой сотиб олмоқчисиз. Агар келишсак, ўн-ўн беш мингни менга санаб берарсиз. Кейин бу кулбаларни буздирасиз. Ўрнига сарой қурдирасиз. Битта шоир айтган: «Пул бўлса, пул бериб иймон оласан, пул бўлса, пул бериб виждон оласан, — Бўрон ўзи севиб айтиб юрадиган шеърнинг бир сатрини меҳмонга мослаб ўзгартириб айтди: — Пул бўлса, пул бериб сарой соласан. Базм — пул, виждон — пул, хотинлар ҳам пул. Шариат, қоши

кўз, ширин сўз ҳам пул. Жонлар — пул, танлар — пул, кўкраклар ҳам пул. Ҳаттоки муҳаббат, юраклар ҳам пул...» Мўлжалингизча, қурадиган саройингиз юз минг доллар билан битадими? Ҳозир бу ҳешларингизга элик минг доллар бериб кетасизми? Бу ҳешларингиз алдаб, сизни чув туширса-чи?

— Астафтуруллоҳ! Бундай бадгумон бўлиш ярамайди.

— Яхши, бадгумон бўлмасак бўлмабмиз. Сизнинг бадавлат бўлганингизни билиб қолган икки ўғри бу кеч уйингизга бостириб кирса-чи? Молни ҳам, жонни ҳам олса-чи? Сиз юз минг сарф қилиб, ўзингизча ватан қилмоқчисиз. Ўғрилар мушкулингизни осон қилиб беришади. Сизга бўйи икки, эни бир қулоч ер етарли. Бизда лаҳад мутлақо текин...

— Астафтуруллоҳ! — деди меҳмон чўчинқираб. — Иймонли одам бундай қилмайди.

— Иймонми? — Бўрон энди заҳарли кулимсиради. — Ҳамманинг иймони бор. Сизнинг иймонингиз чўнтагингизда, сизга текин ватан қилиб берадиганники, — у ароқ шишасини имлаб кўрсатди, — шунинг ичида.

Бу гапдан кейин меҳмон фотиҳа қилишни ҳам унутиб, кетишга шошилди. Акула кузатиш учун турмоқчи эди, Бўрон кўз қараши билан уни жойига қайтарди.

— Осонгина қутулиб кетди-да, — деди Акула афсус билан. — Бунинг ҳам шўрини қуритсангиз яхши бўларди.

— Бунинг шўрини Худонинг ўзи қуритиб қўйибди-ку, Худо урганни биз ҳам урсак номардлик бўлади. Бу келган жойига жўнаб, ўша ерда «Ватан! Ватан!» деб жавраб юраверсин. Ватанга бир тийин сарф қилгиси келмайди-ю, яна катта кетишига ўласанми!

Бўрон шундай деб ўрнидан турди-да, ҳовлига омонат қурилган ҳаммомга кириб чўмилиб чиқди. У бошидан муздек сув қуйиб ювинишга кўникиб қолган эди. Бу сафар ҳам совуқ сув танасига тетиклик бериб, бошқача кайфиятда чиқди. Акуланинг бутун бажарадиган ишларини эслатгач, Шавкат Бердиёров сақланаётган ҳужра томон юрди. Каламуш ўрнига

қўйилган йигит хожасини салом бериб кутиб олиб, эшикни очди-да, ўзи орқага тисарилди.

Кечки овқатдан сўнг томиридан қора дори олиб, тунни ҳузур билан ўтказган Шавкат ҳали уйғонмаган эди. Эшиқдан ёруғлик ёпирилиб кирганда ҳам, чироқ ёқилганда ҳам уйғонмади. Бўрон унга тикилиб қараб қолди: қошлари Акмалники эмас, Афрўзаники, лаблари ҳам... Афрўзанинг ўғли эканига ишончи комил эди. Афрўза бир оз ўзига келса, Шавкатни унинг ёнига олиб боришни режа қилиб эди. Афрўзага: «Боланг ўлик туғилган», дейишган. Ишонганми? Ишонишдан ўзга чораси бормиди? Лекин она қалби ўрлининг тирик эканини ҳамиша ҳис қилиб тургани аниқ... Бу йигит бошқа аёлни «она» деб улғайди. Уни ўлимга рўпара қилиб эзиляптими энди? Боққан онаси ҳам, туққан онаси ҳам лаҳадда ётибди. Иккала хотин ёшлик чоғлари бахт талашдилар. Бахт талашиб топганлари — этларини кемириб адо қиладиган лаҳад қуртлари-ю кўзларини тўлдираган тупроқ бўлди. Қора дори лаззатидан баҳраманд йигит буларни ўйламайди...

Бўрон уни елкасидан ушлаб, энгил силкиди. Шавкат чўчиб, кўзларини очди. Уйқули нигоҳи Бўронни кўрди-ю, дарров танимади.

— Сени хафа қилишмаяптими? — деб сўради Бўрон.

— Йў-ўқ... уйимга қачон кетаман?

— Ё бугун, ё эртага. Сенинг кетишинг бизга боғлиқ эмас. Аданг таранг қиляпти.

— Пул бермаяптиларми?

— Қанақа пул? Бизга пул керакмас. Сен менинг кимлигимни билмайсан. Мен адангга ўхшаган ўнта бойваччани кўтарасига сотиб олишга қурби етадиган бойман. Биз сени гаровга олмаганмиз. Биз сени адангнинг вазабидан асраяпмиз. Адангнинг попути сал пасайиши билан сени унинг олдига ўзим олиб бораман. Яна озгина чидайсан, жиян.

Кейинги гапини ўз жигарига айтаётгандай меҳр билан ифода қилди. Бу Шавкатга ҳам ёқиб, уни қучоқлаб олгиси келди.

Бўрон ҳовлига чиқди-ю Акуланинг уйига кирмади. Соатига қараб олди: биродарлари бу кеч келиб, Чимёндаги боққа жойлашишган. Бу ердаги қадрдонлари

уларнинг иззатларини ўрнига қўйиб кутиб олишган. Кечасидаги маишатдан сўнг ҳадемай уйғонишади. Демак, йўлга чиқса бўлаверади.

Бўрон кетганидан сўнг икки соат ўтгач, Қамариддин кириб келди.

— Ҳа, дайди, юрибсанми занжирини узган итга ўхшаб? — деди Акула уни қовоқ уйганича қарши олиб.

— Дайдиб юрганим йўқ. Иш бормиди?

— Чимёнга бориш керак. Бўроннинг нозик меҳмонлари бор. Каламушга ишониб кетди. Ўзим қараб турмасам бўлмайди. Каламушнинг йўриғи бошқа. Мен билан бирга бориб келасан. Ана, — Акула шундай деб компьютер ускуналари жойланган қутиларни кўрсатди. — Профессорингга шайлаб қўйдик. Қўрқмасин, ҳозирча битта ўзи ишламайди. Масковдан устасини чақирганман. Олдин ментларнинг ҳужжатларини титиб кўришади. Кейин банкни ўмарамиз.

— Шу ерга ўрнатиб ишлайдими? — деб ажабланди Қамариддин.

— Бошқа жой борми? — деди Акула унга синов назари билан тикилиб.

— Кўздан панароқ бўлгани яхшимасмикин? Бу ер ҳарҳолда келди-кетди жой.

— Тузук, шунга ақлинг етибди. Шунақа жой бор. Сен профессорингни қачон олиб келасан? Танишай, бурнидан қандай занжир ўтқазиб олганингни кўрай.

— Яна озгина вақт бор. Бола ҳали пишгани йўқ.

— Сен менга ёқмай боряпсан, бола! Айтилган ишни вақтида бажармайсан, қулоққа лағмон илмоқчи бўласан, а?

Қамариддин унинг танбеҳини эшитмагандай ўзининг мақсадини баён қилди:

— Мен бир-икки ойга бу ердан қуришим керакка ўхшаб қолди.

— Нима бўлди? — Акула шундай деб унга яқинлашди-да, кўзларига тикилди.

— Ментлар кавлаштиришяпти. Болалар уриб ўлдирган одамнинг иси чиққанга ўхшайди.

Қамариддин гапини тугатмай, Акула унинг ўнг юзига тарсаки туширди:

— Қуришинг керак бўлса, қурийсан! — шун-

дай деб чап юзига терсаки шапалоқ туширди. Қамариддин ўзини олиб қочишга ҳаракат ҳам қилмай, одоб дарси тинглаётган талаба сингари тобе ҳолда тураверди. Акула бошқа урмади, онасини эслаб сўкингач, гапини давом эттирди: — Лекин билиб қўй: агар из биз томонга бурилса, бутунлай қурийсан! Бўрон билан гаплашиб кўраман, балки меҳмонларига қўшиб жўнатиб юборар. Иш совуганда қайтарсан. Менга қолса, яна бир ўтириб чиқсанг ёмон бўлмас эди. Олдинги сафар у ёқдаги академияда яхши ўқимаган экансан. Илминг чалалигича қолган экан. Бошқатдан ўқишинг керак. Қани, юр-чи, сўтак!

Акула машинасини бу ҳовлига эмас, кўп қаватли уйлар ўрамадаги пуллик майдончага қўярди. Қамариддиннинг билгани — унинг уч хил турдаги автомашинаси уч майдончада туради. Бердиевоникига боришган машиналари булар орасида ташқи кўриниши жиҳатидан энг эскиси бўлса-да, эътиборни тортмаслиги учун асосан «хизмат улови» ҳисобланарди. Улар йўловчи машина тўхтатиб, бу ердан тўрт маҳалла наридаги автомайдончага боришди. Яқинда сотиб олинган кумушранг «Ласетти»ни Акуланинг ўзи бошқарди. «Хизмат»дан ташқари пайтларда машинани ўзи бошқаришни ёқтирарди. Бунақа пайтда шогирдларининг ҳайдовчилик гувоҳномаси йўқлигини «эслаб» қоларди. Бундай гувоҳноманинг ўзида ҳам йўқлиги, албатта, инobatга олинмас эди.

Акула машинани шарққа — Чимён томон эмас, ғарб сари бурди. Қамариддин бундан ажабланган бўлса-да, сабабини сўрамади. У Ҳанифанинг қайси уйга кўчганини билмасди. Устозининг айни чоқдаги муддаоси ҳам унга қоронғи эди. Акула машинани кўркам иморат яқинида тўхтатиб, қайси йўлакдан кириб, нечанчи қаватга чиқишни шогирдига тушунтирди.

— Мен олиб кетадиган нарсани тайёрлаб қўйган бўлса, олиб тушавер, — деб буюрди.

Қамариддин олиб кетиладиган «нарса»ни бирон тугун ёки қутидир, деб хаёл қилган эди. Эшикни очган Ҳанифа уни кўриб чўчигандай бўлди. Қамариддин устозининг тилидан учган сўзларни унга айнан айтди.

— Ҳа, ҳа, тайёрмиз, — деди Ҳанифа.

«Тайёрмиз», деганига Қамариддин «Бу хотин ҳам борар экан-да?» деб ўйлади. Ҳанифа ён хонага кирди-ю, ярим дақиқа ўтмай ясаниб олган Жамилани бошлаб чиқди. Пардоздан сўнг бу қиз ҳар қандай санамларни лол қолдирадиган даражада гўзаллашиб кетган эди. Унинг чиройидан кўзи қамашган Қамариддин: «Шу қиз сеники дейишса, ҳали мен ноз қилиб юрибманми?» деб пушаймон бўлди. Устозининг олиб кетишга тайёрлаб қўйилган «нарс» айнан шу нозанин эканини билгач, ғайирлиги келди. Лекин бу қизнинг йўлини тўсишга ўзида куч топа олмади. «Онаси рози бўлса, ўзи рози бўлса мен нима қилай?» деб ўзига ўзи таскин берди. Онаси нимани биларди? «Нозик меҳмонлар бор, қизинг хизмат қилади, чой-пойига қарайди», дейишди. Нозик меҳмонларга хизмат қилиш замирида зулм беркиниб ётганини кўнгли сезса-да, қаршилиқ билдиrolмади. Ўғай қизини тақдир ҳукмига топширишдан ўзга чора топмади.

Жамилага нима маълум? У ҳам ўғай онасидан эшитгани бўйича меҳмонларнинг чой-пойидан хабар олиб туриш учун кетаётганини билади.

Она-бола Қамариддинни кўришгач, кўнгиллари анча таскин топди. Турли шубҳалар чекингандай бўлди...

42. Тасдиқланган тахмин

Иккинчи танаффусда мактабдан чиққан Асрор Қамариддиннинг уйига йўл олди. Изидан одам тушганини хаёлига ҳам келтирмай, шошилганича бораверди. Зиналардан югуриб чиқиб, қўнғироқ тугмасини босиши билан эшик дарров очилмади. Қўнғироқ иккинчи жиринглашида эшик қия очилди. Сабоҳат опа ҳансираб турган йигитчани кўриб, чўчиб кетганини намойиш қилиш учун: «Вой Худойим, сенмидинг?» деб кўкрагига туфлаб қўйгандай бўлди:

— Келганинг яхши бўлди, — деди у йигитчани ичкари бошлаб. — Ўртоғингнинг аҳволига бир қаранг. Уволига қоласанлар, демаганмидим. Қамарнинг гапига кирмай кечанинг ўзидаёқ жўнатиб юборишим керак эди, ўзим бўшлиқ қилдим.

Асрор кўзлари ярим юмуқ, оғир хансираётган Файратни кўриб, кўрқиб кетди. У томон аста яқинлашиб, ёнига тиз чўқди. Кафтани пешанасига қўйди.

— Файрат, — деди меҳрибонлик билан. Иситма оташида ҳушини йўқотган Файрат унинг овозини эшитмади. Асрор хавотирдаги Сабоҳатга бир қараб олиб, энди баландроқ овозда чақирди: — Файрат!

Файратда кичик бир ҳаракат ҳам сезилмади. Унинг ҳали ҳаёт эканини фақат оғир нафас олишидангина билиш мумкин эди. Бир неча кунлик кўрқув талвасаси чангалидаги Асрор энди тамоман ўзини йўқотди. Мактабдан чиқиб келаётганида бу уйда Қамариддинни учратишни ўйлаб, айтадиган гапларини тайёрлаб қўйган эди. Ҳозир ҳамма-ҳаммасини унутди. Бошига гурзи тушган каби бақрайиб қолди. Сабоҳат опа уни билагидан ушлаб, ўрнидан турғизди:

— Ҳозир «тез ёрдам» чақирдим, — деди унинг бежо кўзларига тикилиб. — Сен икки қулоғинг билан эшитиб ол: мен уни ҳам, сени ҳам танимайман. Сенлар Қамариддинни ҳам танимайсанлар. Мен бу болани йўлакда беҳуш ётганида учратиб қолдим. Сен эса кўчадан ўтиб кетаётган эдинг. Сени мен ёрдамга чақирдим. Биллаллашиб уйга олиб кирдик, тушундингми? Анграйма! — шундай деб юзига енгил шапати уриб қўйди. — Тушундингми, деяпман? Сен энди менга айтасан: нима бало қилувдиларинг? Ўғирликка тушдиларингми ё бировни ўлдирдиларингми? Айт!! — Сабоҳат Асрорни икки елкасидан ушлаб силтади. Асрор эса карахт ҳолида тураверди. — Серрайма! Агар бу бола бир нима бўлса, кўрадиганларингни кўрасанлар...

Сабоҳат бу болалар қаторида ўз ўғлини нима кутаётганини ҳис қилиб, кўзларига ёш олди. Асрорни қўйиб юборди-да, ошхонага кириб кетди. Ичкаридан унинг йиғламсираган овози келди:

— Эй Худо, менга шунча азобларинг каммиди? Менга нега бердинг бу ўғилни, айт, умримни азобда кечиришим учунми?! Ундан кўра мени бепушт қилиб яратсанг бўлмасмиди?! Тирноққа зор ўтиш азобига чидардим. Лекин бу азобингга чидолмайман!..

«Худойим, нима гуноҳ қилувдим»...

«Қайси гуноҳим учун жазолаяпсан, Худойим»...

Дунёни шундай нолалар босиб кетган. Бу нолалар яраланган қалблардан вулқон каби отилиб чиқади. Ажабки, гуноҳларини била туриб фарёд урадилар. Ажабки, ажр қилмишларига яраша бўлаётганини тан олгилари келмайди. Жазо они келганда ортларига қараб қўймайдилар. Дунёнинг яралиши шундайки, кунлар — ўқ, инсонлар эса нишондир. Дониш аҳлидан ҳикматким: «Эй инсон, замон ҳар куни сени ўқлар билан ўқлаётир ва бутун вужудингни ҳар бир ҳужайрасигача илма-тешиқ қилиб, кечаю кундуз илгакли игнаси билан тўрлаётир. Кундузлар ҳам, кечалар ҳам бир зумдай ўтиб кетади. Бу аҳволда сенинг вужудинг қандай қилиб соғ-саломат сақланиб қолсин? Агар кунларнинг сенга етказётган нуқсонлари кўз ўнгингда кўргазма қилиб ёйиб қўйилган бўлсайди, ҳеч шубҳасиз, келиб кетган у кунлардан ўтаканг ёрилар, сўнг эса югуриб кетардинг. Тез келиб-кетган соатларинг нималарга сарфланганини кўриб жирканардинг. Лекин Аллоҳнинг тадбири тадбирларнинг аълосидир. Дунё ташвишларидан узоқ бўлганда ҳаёт тотли кўринади, албатта. Лекин аслида сен завқ деб ўйлаган нарсалар кимёгарнинг ханталдан олган аччиғидан ҳам аччиқдир. Ҳавойи нафсга берилиб яшалган дунё ҳаётининг иснодлари шу қадар кўпки, буни тушунтирмоқчи бўлганлар гапира-гапира чарчайдилар...»

Ҳаётнинг аламли сўқмоқларидан ялангоёқ юриб келаётган Сабоҳатга бу ҳақиқатни тушунтирувчи бўлмади. Кимё илмида осмонга қўл чўзса юдузларга ета оладиган олиманинг ҳаёт ҳақиқатини фаҳмлай олмаслиги не фожиадир? Севгилисидан ёдгор бўлмиш ўғлидан неча йиллар аввал тириклайин ажралганини ҳам тан олгиси келмаса-чи? Қамариддин унга суюкли ўғил эди, бироқ туғилишидан валади зино ҳам эди. Бу ҳақиқатни аёлга ким айтган? Ҳеч ким! Айтганида ҳам бу ҳақиқатни тан олмаслиги аниқ эди. Ота-она ризолигисиз, никоҳсиз қўшилишнинг оқибати гуноҳ эканини билса ҳам, буни нотўғри қараш, деб билади. Унинг учун никоҳ — икки севишган қалбнинг ўз ихтиёри ила қўшилуви, бошқа нарса эмас! Қолганлари — бекорчи гаплар! Шу ақида билан яшаган аёлнинг энди Худодан ҳақ талаб қилиши ҳам

ажабланарли ҳол. Ҳозир ошхонада қайғу оташида куяётган аёлга энди кимнинг раҳми келади?..

Қўнғироқ чалинган, Сабоҳат опа кўзларидаги ёшни артиб, юзини совуқ сувга тезгина чайиб олди-да, эшикни очди. Докторни қаршилаб, яқингинада йўлақда беҳуш болани учратиб, уйга олиб кирганини маълум қилди. Меҳмонхонага киришган, ҳали ҳам гангиб турган Асрорни кўрсатиб:

— Яхши ҳамки бу укам ўтиб кетаётган эканлар. Ёрдамлашмасалар битта ўзим олиб чиқа олмасдим, — деди.

Доктор унинг гапларига эътибор бермай, беҳуш ётган Файратга яқинлашиб, мижжаларини қайириб кўрди. Сўнг билагини ушлаб, томир уришини санади-да, Асрорга буюрди:

— Тез пастга тушиб, ҳайдовчига айт, замбилни олиб чиқсин. Ўзинг кетиб қолма, бирга чиқ, ёрдамлашасан.

Асрор бурилиб чиқиб кетган, доктор Сабоҳатга қараб изоҳ берди:

— Нима бўлганини ҳозирча аниқ билмайман-у, лекин аҳволи чатоққа ўхшаяпти, олиб кетмасак бўлмайди.

— Ҳа, ҳа, албатта, сизларни шунинг учун чақирдим-да, — деб унинг қарорини тасдиқлади Сабоҳат.

Файратни замбилга олиб пастга олиб тушишган, доктор Сабоҳатдан: «Сиз ҳам бирга борасизми?» деб сўради.

— Мен бу болани танимасам... шартмикин? — деди Сабоҳат мужмаллик билан.

— Шарт эмас, — деди доктор машинага чиқаётиб.

Ҳайдовчи машинанинг орқа эшикларини ёпаётганида Асрор ўртоғидан ажралаётганини ҳис қилиб, титраб кетди. Жонҳолатда: «Мен бирга бораман», деди-ю рухсат ҳам кутмай, замбилнинг чап томонидаги ўриндиқдан жой олди.

Бу манзарани рўпарадаги уй бурчагида турган «Мерседес»ида ўтириб кузатаётган Талъат ўша заҳоти капитан Соли Муродов билан боғланиб, «Тез ёрдам» машинасининг рақамларини маълум қилди-да, унинг изидан тушди.

«Тез ёрдам» кетган, Сабоҳат атрофга хавотир билан аланглаб олди. Шубҳали одамлар кўринмаган,

кўнгли бир оз таскин топгандай бўлди. У хонадони узра куюклашаётган бало булутини ўзича шу зайлда даф қилгандай эди. Орадан ойлар ўтиб, судда гувоҳлик бераётганида ўзининг «жиноятни яширишга уринганлик»да айбланишини у бечора қаердан ҳам билсин?

Одатдаги жойи — олдинги ўриндикда эмас, бемор ёнида ўтирган доктор, эм игнасига дори олиб, кутилмаган ҳолатга шай турганича Файратдан кўз узмай борарди.

— Бу болани танийсанми? — деб сўради у Асрордан.

— Ҳа... йўқ... сал-пал танийман, — деди Асрор дудуқланиб.

— Уйини билсанг, хабар қилиб қўй. Аҳволи яхши эмас.

— Ўлиб қолмайдими?

— Худо билади...

Доктор яна нимадир деди, лекин унинг гапи Асрорнинг қулоғига кирмади.

Файратни бу маҳалладан унча узоқ бўлмаган касалхонага олиб келишди. Шошилишча равишда замбилдан аравачага олишгач, ичкарига кириб кетишди. Асрор уларнинг орқасидан юрганида қабулхонадаги ҳамшира тўхтатди. Асрор кетишни ҳам, кутишни ҳам билмай турганида «Тез ёрдам»даги доктор қабулхонага қайтиб:

— Шу ердამисан, кетиб қолмаганинг яхши бўлибди, юр бу ёққа, — деб ичкаридаги хонага бошлади. Асрор остона ҳатлаб ўтганида навбатчи врач телефонда кимгадир ахборот берарди:

— Ҳа, айнан шундай дейишди. Уй йўлагида беҳуш ётган экан. Бир меҳрибон аёл кўриб қолиб, «Тез ёрдам» чақирган. Аёлнинг манзилими? — у «сиз айтинг», дегандай «Тез ёрдам» докторига имлади.

— Иккинчи мавзе, ўттиз иккинчи уй, етмиш олтинчи хонадон. Сабоҳат Исматова.

Врач бу манзилни телефон гўшагига қайтаргач, у томондаги гапга қулоқ солди-да, изоҳ берди:

— Ҳозир сўраб кўраман, бир бола танир экан, — шундай деб Асрорга қаради. — Ўртоғингнинг оти нима, қаерда туради, қайси мактабда ўқийди?

— У... ўртоғим эмас, — деди Асрор тутила-тутила. — Отини билмайман. Маҳаллада кўрганман...

— Қайси маҳаллада?

— «Қуёш» маҳалласида.

Асрорнинг бу маълумотидан қаноатланмаган врач пешанасини тириштириб, ахборотини давом эттирди:

— «Қуёш» маҳалласида турадиган бола экан. Ёши тахминан ўн етти-ўн саккизларда. Ҳа, тан жароҳати экани аниқ. Ҳозирча «пичоқ урилган», деган тахминимиз бор. Чамамда бир ҳафталар олдин. Қон йўқотган. Ярага инфекция ҳам тушган. Яшаш-яшамаслиги ҳақида бир нима дея олмайман. Ҳозир реанимацияга олдик. Йўқ, айтияпман-ку, беҳуш ётибди, гапира олмайди. Яхши...

Шундай деб гўшакни қўйди-да, Асрорга қараб: «Сен кетмай тур», деб буюрди.

— Нимага? — деди Асрор кўрқувини енгишга ҳаракат қилиб.

— Эҳтимол, керак бўлиб қоларсан.

Асрор «Нимага керак бўлиб қолишим мумкин?» деган хавотирли ўйда аввал қабулхонага, ундан эса даҳлизга чиқди.

«Тез ёрдам» доктори расмиятчиликка доир ишларини яқунлаб кетгач, у ҳам секин кўчага чиқди. «Биров чақириб қолмасмикин?» деган кўрқувда орқасига қаради. Навбатчи врач «Сен кетмай тур», деганда милиция келиб суриштирганда гувоҳ кимлигини сўраб қолишини назарда тутган эди. Гувоҳни мажбурлаб бўлса-да, ушлаб туриш унинг вазифасига кирмагани учун огоҳлантириш билан чекланганди. Даҳлизда ўз юмушлари билан у ёқдан-бу ёққа ўтиб турган ҳамшираларнинг эса довдириб турган бола билан мутлақо ишлари йўқ эди. Шундай бўлгач, унинг ғойиб бўлганини ким сезиб, ким орқасидан кўчага югуриб чиқарди?

Одамлар оқимига қўшилиб бир оз юргач, қўналғада автобустга чиқди. Анҳор соҳилида тушиб, кўприк сари юрди. Кўприқдан ўтар чоғи сувга қарамасликка қанча уринмасин, барибир нигоҳи мавжларга қадалди. Сув мавжлари усти гўё беланчакка айланди. Мавж беланчагида эса... ўша! Хотиржам ёнбошлаб олган... Асрор унга энди кўрқув билан эмас, нафрат билан қаради:

«Сиз мени қотил деб бўғмоқчи бўлиб юрувдингиз. Қотил ўзингиз экансиз-ку? Сиз ёш болани ўлдирдингиз! Битта сигарет сўрагани учун ўлдирдингиз!»

«Ўлдирдингиз? Бекор айтибсан! У ҳали ўлгани йўқ. Аҳволи сал оғирлашса дўхтирлар шунақа ваҳима қилаверишади. Бақувват йигитча шу арзимас ярадан ўлиб кетаверарканми? Мен уни чақирмаганман. Менга сен кераксан...»

Энгил тўлқин мавжларни сачратиб юборди. Беланчак ҳам йўқолди... Асрор мурда билан ростдан ҳам гаплашдимиз ё бу икки оғиз суҳбат хаёлида рўй бердимиз, англай олмади. Кўприқдан ўтиб Файратникига шошилди. Ҳамиша очиқ турадиган эшик нима сабабдандир бу онда берк эди. Асрор эшикни очишга журъати етмай, изига қайтмоқчи бўлди. Аммо ўлим тўшагида ётган ўртоғи кўз олдига келиб, қалтироқ қўллари билан эшикни итарди. Эшик худди Асрорнинг ҳолатига мос равишда қалтирагандай ғийқиллаб очилди.

Экинлар орасида юрган Рисолат бу овозни эшитиши ҳамон кескин ўтирилиб қаради. Асрорни кўрди-ю, шошилганича унга яқинлашди.

— Ўртоғинг қани, кеча суриштириб келишди, — деди саломга алик ҳам олмай.

— Ким? — деди Асрор титроқ овозда.

— Ким бўларди, милиса. Тўғрисини айт, ўртоғинг қани? Қандай балоларга аралашиб қолди?

— У... бугун...

— Чайналма... сен ҳамма балони биласан, гапир!

— У касалхонада...

— Қанақа касалхонада? Нима бўлди унга?

— Билмадим... оёғи қайрилиб кетганмиш...

— Қани, менга қара-чи, ўзингга нима бўлди? Рангингда ранг қолмабди-ку? Овозинг ҳам бошқача-ку?

— Томоғим оғрияпти, иситмам бор...

Рисолат унинг пешанасига кафтини қўйди:

— Иситманг йўқ. Сен шумтакалар бир иш қилгансанлар. Оёғи бекорга қайрилмайди. Шу ерда қимирламай тур, мени касалхонага бошлаб борасан.

Касалхонадан ўрринча чиққан Асрор автобусда Файратникига кетаётган пайтда капитан Соли Муродов «Иш» бўйича янги маълумотларни бошлиққа маълум қилиб, шу томон шошиб келарди. У ўзини қабулхона врачига таништиргач, беморни кўриши лозимлигини айтди.

Врач ортиқча расмиятчиликка бормай, уни реанимация бўлимига бошлади. Сунъий нафас олиш аппаратига уланган, билак томирига томчи дори қўйилаётган рангпар йигитни Соли Муродов таниди.

— Кимлигини аниқлай олмадик, танийман, деган бола кетиб қолибди, — деди врач узрли оҳангда.

— Бу йигитнинг кимлигини биламиз, — Соли Муродов шундай деб Зоирдан олган суратни олиб врачга кўрсатди. — Ўхшайдими?

— Ҳа, бу ўхшайди, — деди врач суратдаги Файратни кўрсатиб. — Буниси... бирга олиб келган бола эмасми?

— Уни сиз кўргансиз, мен эмас.

Врач яна суратга тикилди-да, «Ҳа, шу», деб кўрсатмасини тасдиқлади.

— Аҳволи қандай? — деб сўради.

«Ранг кўр — ҳол сўр», деганларидай жавобга ҳожат йўқ эди. Шу боис врач елкасини қисиб қўйгач, фикрини бошқачароқ тарзда баён қилди:

— Бу бола ўлмаслиги керак, тушундингизми?

— Унга қон қуйиш керак.

— Қуйиш керак бўлса, нимани пойлаясиз?

— Бунга тўғри келадиган қон ҳозир йўқ. Қон берадиган одам керак.

Бу гапдан Соли Муродовнинг жаҳли чиқиб, унга қовоқ уюб қаради:

— Ўша одамни милиция қидириб топиб бериши керакми?

— Мен у маънода айтганим йўқ, — деди врач хижолатомуз оҳангда. — Бунақа пайтда холис хизмат қиладиган одамлар бўлади.

Врачнинг лоқайдлигидан баттар ғазабланган Соли Муродов телефонини олиб керакли рақамларни тираётиб «Қони қанақа гуруҳ экан?» деб сўради. Яхшики, врач жавобда ҳаялламай «Минус уч», деди. Акс ҳолда, айниқса, «Билмайман, ҳали аниқлашга

улгурмадик», деганидами, капитан қўлидаги телефонни у томон отиб юбориши ҳеч гап эмасди.

Телефонда таниш овоз эшитилгач, Соли Муродов илтимос оҳангида сўз бошлади:

— Алло, Азизбек оғайни, ёрдамнинг зарур бўлиб қолди. Бир йигитчанинг ҳаётини сақлаб қолиш керак. Сенинг талабаларинг ҳам бақувват, ҳам танги йигитлар. Улардан илтимос қилиб кўр, кимнинг қони минус уч бўлса, биринчи касалхонага етиб келсин. Беш-олтита бўлса яна яхши. Ўн дақиқадан кейин натижасини билиш учун яна қўнғироқ қиламан. Раҳмат, оғайни, — Соли Муродов телефонни ўчириб, врачга қаради. — Йигитлар келишади. Қон қуйишга тайёр туринг.

— Бунга тайёرمىз, лекин айрим дорилар...

— Ўша «айрим дорилар»ни, оғайнижон, нариги дунёдан бўлса ҳам топиб келтирасиз. Ҳозир бу ерга бизнинг одамимиз келади. Касалнинг ёнига бегоналар кирмаслиги шарт.

— Реанимация бўлимига айтсангиз-айтмасангиз биров киритилмайди. Ҳатто ўзингизни ҳам киритишга ҳаққим йўқ эди.

— Ана, кўрдингизми, ҳаққингиз йўқ бўлса ҳам киритаверасиз.

Шу пайт телефон жиринглаб, Соли Муродовнинг таънали гапи бўлинди. Телефон кўзгусида кўринган рақамларга қараб олиб:

— Эшитаман, муҳтарам полковник, — деди.

— Қаердасиз, қандай янгиликлар бор?

— Касалхонадаман. Бояги тахминим тасдиқланди. Яна бошқа гаплар ҳам бор.

— Унда тез етиб келинг.

Соли Муродов врач билан хайрлашди.

* * *

Рисолат кийимларини тезгина алмаштириб чиқди. Шу қадар тез юра бошладики, ундан орқада қолмасликка интилган Асрор кўприкка етмай ҳаллослик бошлади. Рисолат Асрорнинг изидан келаётганига ишонч ҳосил қилгани учунми, орқасига қарамас, худди ўзига ўзи гапиргандай тинмасди:

«Сен зумрашаларда бир гап бор»...

«Сенлар кўзни шамғалат қилиб нима балоларни бошламайсанлар»...

У автобустга чиқишгандан кейингина жим бўлди. Касалхонага боришгач, Асрор қабулхона эшигини кўрсатди-ю Рисолат кириб кетгач, унга эргашишга ботинолмай тисарилди. Юраги така-пука бўлиб, қочишга шай бўлиб турди. Бир неча дақиқа ўтгач, ичкаридан Рисолатнинг фарёди эшитилди:

— Вой, боле-ем! Чимилдиқ кўрмаган боле-ем! Менга кўрсатинглар уни! Юзини бир марта кўрай!

Асрор бу фарёдни эшитиб, «Ғайрат ўлди!» деган тўхтамага келди-ю кўз олди қоронғилашди. Ичкаридан Рисолатнинг овози эшитилиб, яна сергак тортди:

— Бир балоси борлигини билувдим-а, эй Худо-йим, келиб-келиб менинг боламни кўрдингми, а? Энди мен додимни кимга айтаман?

Қўрқув исканжасида титраётган Асрор касалхонадан югуриб чиққанини ўзи ҳам сезмади.

43. Чўкаётган кема

То Чимёнга етгунларига қадар ҳам лом-мим демадилар. Жамиланинг индамаслиги табиий — бирон нима сўрашга ўтай отасидан кўрқади. Кўнгли гаш бўлса-да, ўзини тақдир ҳукмига топшириб, атрофга маъносиз боқиб бораверди. Олд ўриндиқда ўтирган Қамариддиннинг хотиржамлиги ундаги хавотирни бир оз босиб турарди. Бу йигитга бўлган муҳаббатини ошкор қила олмагани учун ўзини ўзи айблаб ҳам қўярди. У ўтай онасининг Қамариддинга арзи ҳол қилганидан беҳабар. Аммасининг оғиз солганини ҳам билмайди. Қамариддиннинг кўнгли йўқлигини сезганида, ўтай ота таъқибидан кўрқмай, аммасиникига қочиб кетган бўларди.

Ҳозир эса нотаниш кўчалардан ўтиб, тақдирнинг қоронғи сўқмоқлари сари яқинлашиб борарди.

Қамариддин Жамиланинг қисмати ҳақида кўпам қайғурмас эди. Ўтай онаси лозим топибдими, ўтай отаси қарор қилибдими, унинг хавотиридан фойда бор эканми? Қизни, Қамариддиннинг назарида даҳшатли фожиа кутаётгани йўқ. Нар и борса, ўтай онасининг тақдири унга ҳам насиб этади. Алҳол, Қамариддинни хавотир тўрига ўраб турган бошқа ташвиш бор эди. Ўзи учун қамоқхона дарвозалари ҳамиша очилишга тайёр эканини бир зум ҳам унут-

майди. Соли Муродов билан учрашувда бу дарвозанинг очила бошлаганини у ўзи учун кулфат деб билмайди. Уни хавотирга солаётган нарса — Файрат билан Асрорнинг тақдири эди. Айниқса, Дилфузанинг гувоҳ эмас, иштирокчи, шерик сифатида айблануви мумкинлиги унинг тинчини олган эди.

Машинани қувноқ кайфият билан бошқариб бораётган Акулага иккала ёшнинг қайғуси бегона эди. Бўроннинг қайтиб кетиш ҳақидаги такрорий гапи, ўзининг бу тарафлар эгаси бўлиб қолиши ҳақидаги хушxabарнинг таъкидланиши кўнгил денгизини хузурли мавжларга тўлдирганди. Чимёнга тўпланган баобрў ўғрилар уни ҳам яхши танийдилар. Уларнинг бугунги фатвоси билан бу томонларнинг мутлақ ҳукмдори бўлиб қолиши ҳам ажаб эмас.

Манзилга етиб келишгач, Акула Қамариддинга:

— Менинг ўрнимга ўтир, кўзинг мен кириб кетадиган дарвозада бўлсин, — деди. Кейин Жамилани бошлаб, ҳашамдор қилиб қурилган боғ эшиги томон юрди. Қиз Қамариддинга сўнгги марта умидворлик билан қаради-ю, ўтай отасига тобелик билан эргашди.

Қамариддин устозини бир соатдан ортиқ кутди. Дикқати ошди. Иссиқдан лоҳас бўлди. Қорни очганига чидаши мумкин эди-ку, ташналикка сабр қилиши қийин эди. Элик қадам нарида, баланд девор ортида маишат учун барча неъматлар тўкин-сочин бўлгани ҳолда бу машинада ғариблардай ўтириши ўзига алам қилди. У томондагилар учун бегона оламдан бўлса ҳам майли эди. Учрашишганда қўл узатиб кўришишга қаноат қилмай, ўпишадилар, бир дастурхон атрофида маишат қиладилар, аммо бир-бирларига ишонмайдилар. Қамариддин шу ҳақиқатни ҳазм қила олмайди. У бир соат мобайнида устозининг нимадан ҳадиксираган бўлиши мумкинлигини ўйлаб топишга уринди. Акула ўғрилар оламида Бўрон каби баланд мартабага эга бўлмасада, ҳарҳолда ўзига яраша обрўси бор эди. Унга «қанжиқ» лаънат тамғасини босиб, осонгина ўлдириб юборишлари ҳечам мумкин эмасди. Уни фақатгина кўп қон тўкишда айбашлари эҳтимоли бор. Балки Бердиёроваларнинг ўлими учун танбеҳ беришар. Лекин қочишга уриниш даражасига олиб боришмас?

Ҳам оч, ҳам ташна Қамариддин муаммоларга жавоб тополмай гаранг ўтирганда дарвоза эшиги очилиб, Каламуш кўринди. Ўзининг ташқарида қолдирилиши, Каламушнинг эса ичкаридан мамнун чиқишидан Қамариддин ғашланди. Каламуш унинг бу ҳолатини сезгандай гердаганича келиб, унга қараб тиржайди.

— Ҳа, очиб қўйибманми, нимага ишшаясан? — деди Қамариддин ғазабланганини яширмай.

— Ишинг чатоққа ўхшайди, Граф, думингни кесиб олишганмишми, а? — деди Каламуш масхара оҳангида.

— Сен ўзингни ўйла, — Қамариддин шундай деб нақ унинг оёғи яқинига тупирди.

— Менинг думим ҳамиша чўнтагимда. Қани, нари сурил, кетамиз.

— Қаёққа?

— Борганда биласан.

Қамариддин бу ердан жўнаш Каламушнинг истаги эмас, устознинг амри бўлганини фаҳмлагани учун минғирлаб қўйиб, ёндаги ўриндиққа ўтди-да:

— Боргунча билсам-чи? — деб сўради.

— Ҳозир билсанг, шаҳарга етиб боргунимизча қариб қоласан, — Каламуш ўзининг бу ҳазилидан мамнун бўлиб ҳузурланиб кулди. — Майли, айтаман, яна боргунча сиқилиб ўлиб қолмагин: хуллас, эрталабгача Акуланинг уйида тухум босиб ўтирасан. Бугун блаткомитетнинг иши кўп экан. Сенинг ташвишингни қилишга уларнинг вақти ҳам, тоқати ҳам йўқ. Сен Акуланинг эркасисан. Улар учун сен кимсан? Лойда занглаб ётган сариқ чақасан. Эртага кўнгиллари яйраб қолса, балки улар билан бирга кетарсан. Ҳа, нега аланглаб қолдинг?

— Орқадаги кўк «Матиз»ни кўряпсанми, тақаб келяпти-ю, қувиб ўтгиси йўққа ўхшайди.

Каламуш пешкўзгута қараб орқага назар ташлаб олгани билан шеригининг хавотирига муносабат билдирмади. Бир оз юргач, аввал машинани секинлатди, сўнг ўнг томонга олиб тўхтатди. «Матиз»даги уч йигит ва бир қиз уларга шунчаки қараб ўтишган бўлишса-да, бу назар уларни сергаклантирди. «Матиз»дагилар бир оз узоқлашишгач, Каламуш машинани юрғизди, бироқ тезликни ошир-

мади, аксинча, шошилинич равишда орқага бурилди. Қамариддин унга «Нега қайтмоқчисан?» деган савол назари билан қаради.

— Боғда бир пой пайпоғим қолиб кетибди, олиб келамиз, — деди Каламуш ишшайиб. Бир оз юрганган сўнг ён-атрофда хавотирли ҳаракат сезилмагач, машинани яна шаҳар йўли томон бурди. — Кўзми бу ё пўстакнинг йиртиғими, демайсан-а! Қарасам, пайпоғим оёғимда экан. Бекорга лақилладим-а? — Каламуш яна кулиб, Қамариддинга масха-раомуз қараб олди: — Куёнюрак бўлиб қолибсан-ку, Граф?

— Сен ўзингни бил. Қўрқшни сенга чиқарган. Ўзинг каламуш бўлганинг билан юрагинг қуённики. Мен эҳтиёткорликни яхши кўраман.

— Эҳтиёткор одамларнинг пачоқланиб кетганларини кўп кўрганман.

Қамариддин: «Ақл ўргатишни сенга ким қўйибди, сўтак!» деб сўкиб бермоқчи бўлди-ю, лекин фикридан қайтди. Ўзининг боғ ичкарасига кирганидан фахрланаётган, бу шеригининг эса ташқарида қолдирилиб камситилганидан қувонаётган Каламуш бу онда ўзини қарийб тождорлар сафида кўра бошлаган эди. Икковининг ёши тенг, устози ҳузуридаги мартабаларида сезиларли фарқ бўлмасада, Граф ўзини Каламушдан баландроқ мавқеда деб ҳисобларди. Бу, албатта, Каламушнинг иззатнафсига тегарди. Бугун унинг назарида тарозу палласи у томон босгандай эди. Шу боис шеригини очикчасига камситгиси келаверди. Қамариддин унинг муддаосини сезмагандай, анчагача жим кетди. Сўнг сир олиш мақсадида сўради:

— Буфетчи кўринмай қолдимиз? Қаёқда кетганини билмайсанми?

— Бунақа шўртумшуқларнинг борадигани ери тайин. Хужрада ўтирган иккала хеббимни киндигидан то бўғзигача тилсам хумордан чиқардим, — деди Каламуш вижиниб.

— Улар сенга нима ёмонлик қилди?

Каламуш Бўроннинг тепкилаганини айтгиси келмай мингирлади:

— Менга ёмонлик қилишганда алақачон чиққан

ерига киргизворган бўлардим. Бойваччангни билмайман-у, аммо буфетчингнинг кетиши аниқ.

— Шошилма.

— Бир кун кўп яшади нима-ю, бир кун кам яшади нима? Сенга барибир эмасми? Буфетчига куйиниб қолдинг? Аммангнинг ўйнашидан орттирган ўғли эмасми?

— Ўйнашлар сенинг уруғингда бўлади, — деди Қамариддин терслик билан. — Буфетчини мен бошлаб келганман. Дискотекадан бирга чиққанини кўрганлар бор.

— Кўрган бўлса бирга чиққанингни кўргандир. Ўлдирганингни кўрмагандир, а?

— Сен ўзингни ўйла. Бўйнингга илиниб қолмасин.

— Бунисидан қўрқмайман. Отиладиган бўлсам, она-боланинг жони менга етади. Буфетчини шунчаки кўнгил очарга ўлдириб ташлайман. Эркак бўлсанг, ёнимга келарсан? — Каламуш шундай деб унга истеҳзо билан қаради. Қамариддин буфетчининг йўқолганидан ташвишланиб, сир олмоқчи эди, Каламуш буни сезиб, худди буфетчини ўзи ўлдирмагандай, худди шундай нияти бордай гапни айлантираверди. — Келмайсан. Сен бунақа ишларга ношудсан. Қонни кўрсанг тизсанг қалтирайди. Ик-каламиз ўғри бўлсак ҳам бир-биримизга тоқат қила олмаймиз, тўғрими? Сен мендан ирганасан. Сен ўзингча оқ қўлқопли ўғрисиан. Устинга гард ҳам юқтирмайсан. Мен эсам сенинг назарингда балчиқ титадиган ўғриман, а? Лекин билиб қўй, мендай бўлишинг учун сен у томонларда яна минг йил ўтириб чиқишинг керак. Бўрон билан Акуланинг даври даврони узоққа бормаиди. Шунда бу томонларнинг хўжайини мен бўламан. Ўшанда оқ қўлқопингни ечиб, ўзинг ахлат титасан. Мен тўғри гапни гапираётганимда сен тишларингни рижирлатма, Акуланинг ўтай ўғли бўлсанг ҳам талтайма. Бу сафар ментлардан қутулиб қолсанг ҳам ўзимизникилар жингингни эзиб қўйишади. Сенга бу гапларни айтаман, деб пайт пойлаб юрган эдим, ҳозир хонаси келиб қолди. Одам бўламан, десанг оқ қўлқопингни ечиб, қаторимизда юравер, ўтай бола!

Каламушнинг бу даражада катта кетишини Қама-

риддин кутмаганди. У устозига: «Қармоққа тамоман илиңдим», демаган эди. Бир оз хавотири борлигини айтиб эди. «Акула боққа кириб нима деган? Ҳар ҳолда Каламушни бу гапдан атайин хабардор қилмаган. Балки Бўронга айтаётганида бу шўртумшук эшитиб қолгандир? Бу ўзича нима учун кеккайяпти? Хўп, қамаларман, беш-ўн йил ўтирарман, шу вақт ичида дунё остин-устун бўлиб кетмайди-ку? Ўғрилар олами шу даражада аҳмоқмики, шу тасқаранинг ҳукмига ўтиб қолса? Туя ҳаммомни орзу қилгандай, бу хўжайинликни мўлжаллаяптими?»

Қамариддин шуларни ўйлаб паст овозда: «Каламуш, каламуш... калланг анча чаламуш», деб қўйди.

— Нима деб минғирлаяпсан? — деди Каламуш йўлдан кўз олмай.

Қамариддин унга тикилиб туриб, баландроқ овозда гапини такрорлагач, яна изоҳ берди:

— Сенга битта ақлли гап айтайми, эшит: дунёдаги ҳамма туя ҳаммомга тушиб чўмилишни орзу қиларкан. Лекин шу пайтгача биронтаси муддаосига етмаган. Ҳали мен қамаламанми ё йўқми — Худо билади. Сен ноғора чалишга шошилмайроқ тур. Қамаладиган бўлсам ҳам ўлмасдан қайтиб чиқаман. Унгача нечта аҳмоқ қамалиб кетади, нечтаси ментларнинг ўқини тишлаб нариги дунёга жўнаворилади. Сен шуларнинг қайси бирисан, ўйлаб кўр.

— Менми? Мен қамоқдан итдай хор бўлиб, ўлар ҳолатда чиққан Графнинг олдига суяк ташлайдиганларданман, хотиринг жам бўлсин!

Қамариддин бу аҳмоқона суҳбатни бас қилишни лозим кўрди. Эшик ойнагини тўлалигича пастга тушириб, бошини ташқарига чиқарди. Илиқ шамол баттар лоҳас қилди. Бир йўлга, бир Каламушга қараб-қараб қўйиб ўйланди:

«Нима қилишмоқчи? Нима учун тунни Акуланинг уйида ўтказишим керак? Жиддий хатар сезилса шошиб қолишарди-ку? Ё қўлга тушишимни иштаяптими? Йў-ўқ... Мен кўп нарса биламан. Гуллаб қўяди, деб чўчишяптими? Наҳот мендан чўчишса?.. Изларни йўқ қилишмоқчими? Буфетчини йўқотишгани аниқ. Энди менинг галимми? Мени ўша галварс билан тенг қилишмоқчими? Кимдан чиққан бу фикр? Бўронданми? Акула менга ишонади, мени

яхши кўради. Лекин... Бўроннинг гапини икки қилолмайди. Ахир, мен улар билан битта кемада эдим-ку? Кемалари чўкадиганга ўхшаб қолдимиз? Юкни энгилаштириш учун ортиқча матоҳларни улоқтиришмоқчимиз? Ортиқча матоҳ менманми? Нима учун мени танлашди? Нима учун Каламуш эмас? Шавкатнинг онаси билан синглисини ўлдирмай чиқишса ҳам бўларди. Лекин ўлдирди! Нима учун? Ҳа! Мени ёмон отлиқ қилиш керак эди! Ишни мен пишитувдим. Оқибат мени ношудликда айблашди. Хотинларнинг қайтиб келишлари менинг ношудлигимдан эмас. Ҳа, Каламуш!.. Кўнглинг бекликни истаб қолдимиз? Менга бекорга «Граф» деб лақаб беришмаган. Ҳамма ўзининг лақабига яраша даражада юриши керак. Мен қандай графлигимни ҳали сенларга кўрсатиб қўяман!»

Каламуш Графни Акуланикида қолдириб, «шу ердан бир қадам ҳам жилмаслиги зарур»лигини яна бир қайта эслатди-да, ўзи қаёққадир кетди. Қамариддин ёлғизликка чидаб узоқ ўтира олмади. Қамоқдалигида интизомни бузгани учун карцерга ташланганида ҳам бу қадар сиқилмаган эди. Унда иложсиз эди: темир эшикни бузиб чиқа олмасди. Энди-чи? Нима учун уй қамоғида диққинафас бўлиб ўтириши шарт экан?

Уй қамоғи... Ким ўйлаб топди буни? Акуланинг ҳукми бу ё Каламушнинг қилиғими?

Қамариддин ўйлай-ўйлай, бу уйдан чиқиб кетишга қарор қилди. У бостириб келаётган хатар булути боши узра чақин чақмай туриб айрим ишларини бажариб олиши керак эди. У эҳтиёткорлик юзасидан ҳовлига назар ташлаб олгач, жавонни сурди. Акула тўплаётган бойлигини бир ерда сақламас эди. «Умум пули» деб аталувчи ўзига хос жамғармани шу уйга беркитганини ўзидан ташқари фақат Қамариддингина биларди. Бу олам учун муқаддас ҳисобланган «умум пули»дан ҳеч ким ўзи билганича фойдалана олмас эди. Шу боис Акула бойликни Қамариддинга ишонганди. Қамариддин ўзига тегишли пулларни ҳам шу ерга беркитганди. Бойлик сақланадиган махфий жойни очишдан мақсад — шу пулларни олиш эди. Умум пулининг бир сўмига хиёнат қилган тақдирда жазосиз қолмаслигини билган Қамариддин катта

ўрамга қўл ҳам теккизмади. Вақти келиб Акула бу жойни очганида кичикроқ тутунчанинг йўқлигини кўрса ҳам эътибор бермайди. Чунки унинг учун муҳими — катта тутуннинг бутлиги!

Қамариддин метро бекатига қадар йўловчи машинада бориб, ўша ердан уйига қўнғироқ қилди. Гўшақда онасининг хавотирли овозини эшитса ҳам индамай тураверди. Сабоҳат ҳам бир оз жим тургач, йиғламсираб гапира бошлади:

— Юрагим ёрилмасидан бир кўриб кет. Ўртоқингни дўхтир олиб кетди. Ўликми ё тирикми, билмайман...

Қамариддин уйда онасининг ёлғиз эканини сизди. Сўнг Асрорнинг уйига қўнғироқ қилди. Унинг «мактабдан қайтмаганини» билгач, анҳор бўйида бўлиши мумкинлигини тахмин қилиб, соҳил томон шошиди.

Кўёш ботиб, замин узра шом қоронғилиғи ҳукмини ўрнатмоқни бошлаган эди. Қамариддин янглишмаган эди. Қоронғиликни ўзига ютиб қорайган сув юзасига тикилиб турган Асрор унинг яқинлашганини сезмади. Қамариддин елкасини ушлаганда қўрқувдан сапчиб тушаёзди. Қамариддин гапга кирмайдиган укасини уришгандай эмас, балки меҳрибонлик билан тергагандай юмшоқ тарзда деди:

— Сувга яқинлашма дегандим-ку? Яна нега келдинг?

Нима учун келганини ўзи ҳам билмаган Асрор бу саволга жавоб бермади. Қамариддин жавоб талаб қилмай, билегидан ушлади:

— Юр, гап бор.

Катта кўчага чиқиб йўловчи машинани тўхтатдилар-да, бу ердан беш чақиримча наридаги холироқ қаҳвахонага бордилар. Қамариддин хизматчи қизга лозим бўлган емак ва ичмакни буюргач, шумшайиб ўтирган Асрорнинг елкасига қўл ташлади:

— Бугун жуда чарчадим. Бирпас хумордан чиқмасам бўлмайди. Намунча тумшайиб олдинг, сал чеҳрангни оч. Мен бугун сен билан балки охири марта отамлашаётгандирман. Дилфузангни ўзингга ташлаб кетаман. Энди қувонсанг бўлади. Кўприк устида сени биров йўлингни тўсмайди. Яйраб-яшнаб юраверасан.

Асрор унинг гапидан қувонмади. Дилфузанинг

ўзига тортиқ қилиниши, йўлтўсарнинг йўқолиши унинг учун ҳозир аҳамиятли эмасди. Унинг бутун ўй-хаёли Ғайрат билан банд эди. Кўз олдида ҳансираётган Ғайратнинг рангпар чеҳраси, қулоғи остида Рисолатнинг «Боле-ем!» деган ноласи жаранглайди холос. У Қамариддинга қайғули нигоҳини қаратди:

— Ғайрат ўлди... — деб пичирлаб йиғлаб юборди.

— Нима? Бўлмаган гап?! — Қамариддин шундай деб уни ўзига тортди: — Қаёқдан олдинг бу гапни?

— Ойингиз дўхтир чақирдилар...

— Шуниси ишқал бўлибди. Милиса ҳам келдими?

— Касалхонага келди...

— Ахийри мени қопқонга тиқибсанлар. Ҳа, майли, бунинг қўрқадиган жойи йўқ. Қопқоннинг тешиклари кўп бўлади. Сен тумтайма. Сени милисага рўпара қилмайман. Мен учун у томонлар дам олиш уйидай бир гап. Эрталаб ўзим бораман, ментларни зиёрат қилгани. Сен уйингда жимгина ўтиравер. Ўша одамнинг пичоғини сақлаб қўйганман, айбни ўзига тўнкаб юбораман. Бу иш «қотиллик» дейилмайди, «ўз-ўзини ҳимоя қилиш» дейилади. Эҳтиётсизлик оқибатида одам ўлдириш оғир жиноят эмас. Бир-икки йилда чиқиб келаман.

Хизматчи қиз буюрилган нарсаларни келтиргач, Қамариддин қадаҳга ароқ қуйиб ичди. Асрор дастурхон устига қараб ҳам қўймади.

— Сен мени нутма, — деди Қамариддин гапини давом эттириб. — Мен аслида ёмон одам эмасман. Мен сенга пул бераман. Ярмини Ғайратникига олиб бориб бер. Ярми ўзингга. Қайтиб келганимдан кейин иккаламиз зўр ишлар қиламиз. Бу шаҳарнинг додахўжалари ҳам иккаламизга салом берадиган бўлишади. Сен «аравани қуруқ олиб қочяпти», дема. Мен шундай қарор қилдимми, демак, шундай бўлади!

Қамариддин стол бурчагида турган тугунчани Асрор томон суриб қўйди. Яна қуйиб ичиб, таомдан тановул қилди. Асрор индамай ўтиравергач, Қамариддин тугунчани олиб, унинг сумкасига солиб қўйди.

— Ҳозир менинг битирадиган битта зарур ишим қолди. Дунёда энг улуғ зот ким, биласанми? Она!

Ҳа, она! Менинг биттагина яқин одамим бор. Онамдан бошқа ҳеч кимим йўқ. Лекин шу онам ҳам мени тушунмайдилар. Иккаламиз дунёни икки хил кўз билан кўрамиз. Унинг олами бошқа, меники бошқа. Сен буни тасаввур қила олмайсан. Чунки сен ҳам, онанг ҳам, отанг ҳам дунёни битта кўз билан кўрасанлар. Ўзим ёмон бўлсам ҳам онам мени яхши кўрадилар. Яхши кўрадилар-у... лекин мендан рози бўлмасалар керак. Мени тушунишни истамасалар ҳам онамни яхши кўраман. Раҳмим келади онамга, тушунасанми? Онамнинг шогирдлари кўп, ҳамкасблари кўп, лекин барибир ёлғизлар. Дунёда онам учун биргина мен борман. Ҳа, борман-у, лекин аслида йўқман. Аввалги қамалишимда кўришмай қолган эдик. Суд пайтида кўришганимиз ҳисобмас. Айрилиқдан олдин бир-биримизга тўйиб олишимиз шарт. Эрталабгача бағриларига босиб ўтирадилар. Болалигимни эслайдилар. Мен ҳам эслайман. Йиғлайдилар. Мен ҳам йиғлайман. Насиҳат қиладилар. Жимгина эшитаман. Сен онамнинг насиҳатларини эшитмагансан-да! Доно гаплар! Лекин бу доно гаплар менинг оламимга тўғри келмайди. Шуниси чатоқ. Энди тургину, битта машина тўхтатиб, тўғри уйингга жўна!

Асрор итоаткор кул сингари ўрнидан туриб, кўча томон юрди. Қамариддин билан бирга ўтириш азобидан қутулганига шукр қилиб, бу қаҳвахонадан учиб чиққиси келди-ю, аммо зил-замбил оёқларини тезлатишга қурби етмади. Машина ҳам тўхтатмади. Телбаларча пичирлаб юриб кетаверди. Қаҳвахонадан юз қадамча узоқлашганида бир машина қувиб ўтиб, тўхтади. Машинага эътибор бермай яқинлашганида орқа эшик очилиб, Қамариддиннинг боши кўринди.

— Уйингга яёв кетмоқчимисан? Ўтир! — деди Қамариддин зардали оҳангда. Асрор амрга бўйсуниб ўтираётганида елкасига муштлаб қўйди: — Кўзингни оч, ухлама!

Машина икки чақиримча юргач, Қамариддин ҳайдовчининг елкасини аста ушлаб, илтимос қилди:

— Шеф, шу ерда тўхтатинг, мен тушиб қоламан. Бу укамизни уйига олиб бориб кўясиз. Ҳақини бойваччанинг ўзи тўлайди.

Машина тўхтагач, эшикни очиб, бир оёғини ерга қўйди-да, Асрорнинг елкасига яна енгил мушт уриб хайрлашди:

— Омон бўл, бойвачча! Бой адангга салом айт. Мени унутмасин!

Машина эшиги қарсиллаб ёпилиб, Асрорнинг назарида Қамариддин билан бўлган муносабатларининг барча занжирлари узилиб кетгандай бўлди. Кўчани ёритувчи чироқлар ёнмаган, эски машинанинг хира чироғи йўлни ёритишга ожиз эди.

Қамариддин ҳайдовчига қайси даҳага боришни тайинлагани учун машина Асрорнинг уйи яқинига келганда секинлади.

— Қаёққа юрай, бойвачча ука? — деди ҳайдовчи.

Асрор уйига етиб келганини сезмай қолган эди. Шошганича атрофга аланглаб олди-да, «Тўхтатинг», деб чўнтагидан пул чиқарди.

Уй эшиги қулфланмаган эди. Асрор хомушлик чодиридан қутулолмаган ҳолда уйга кириб келди. Овқатланиб ўтирган отаси унга ғазаб билан қараб олди-ю юзини тескари бурди. «Келдингми, болам?» деб ўрнидан турмоқчи бўлган Мунирани эрининг ўқрайиб қарашини жойига қайтарди. Асрор заиф овозда салом бериб, хонасига кириб кетди. Эрининг қаҳрли нигоҳи Мунирани узоқ вақт ушлаб тура олмади. Оналик меҳри кучлилик қилиб, ўрнидан турди-да, ўғлининг изидан хонасига кирди.

— Кийимингни алмаштириб, дарров ювина қол. Овқатни совутмай еб олгин.

— Қорним тўқ...

— Аданглар билан маслаҳатлашиб олдик. Кузда яна лицейингга қайтиб борасан. Ҳали лицейдаги устозинг ҳам келиб-кетувди.

— Нега?

— Қайтишинг масаласида аданглар билан гаплашмоқчи экан. Унгача биз маслаҳатни пишитиб қўювдик. Қувониб кетди. Эртага бораркансан.

Мунира бу хушxabардан ўғлининг шодланишини кутган эди. Аммо Асрор уни лол қолдириб, гапларини нохушлик билан тинглади.

«Эртага борарканманми? — деб ўйлади Асрор. — Эртага... эртага... Эртага Ғайратни кўмишадими? Кўмишади... Ер тагида ётадими?..»

Хаёлига келган бу фикр омбур каби бутун вужудини бураб, инграб юборди. Мунира чўчиб, ўғлини бағрига босди:

— Нима бўлди?

— Бошим оғрияпти...

— Ёта қол, ҳозир дори бераман. Озгина ухласанг ўтиб кетади...

«Ўтиб кетади... Нима ўтиб кетади?.. Файратнинг ўрнига гўрда мен ётсам бўлмасмиди...»

Асрор ўсмирларга хос алам билан шундай деб ўйлади. Агар ўликнинг қоронғи ва зах лаҳадда ётишини, жисми турли илонлару қуртларга ем бўлишини, руҳининг эса фоний дунёда қилган гуноҳлари учун боқий дунё азобларига гирифтор этилишини тасаввур қилганида ёки кўз олдига келтирганида шу оннинг ўзида юраги ёрилиб жон берарди ё ақлдан озган бўларди...

44. Ғойибдан келган амаки

«Интерпол» орқали олинган маълумотлар Соли Муродов тайёрлаган ахборотнинг ишончли эканини тасдиқлаган эди. Шунга қарамасдан капитаннинг Бўрон билан Акулани тезлик билан ҳибсга олиш таклифи маъқулланмади. Шавкат Бердиёровнинг тақдири номаълум бўлиб турган пайтда уларни қўлга олиш мақсадга мувофиқ эмас, деб билинди. Соли Муродов йигитнинг ўлдириб юборилганига амин эди. Лекин прокуратура вакили «умид энг охирида ўлади», деган эски ҳикматни эслатгач, улар билан ортиқча баҳслашмади. Энг муҳими — Даминовнинг ўлимига дахлдор йигитларни қўлга олишга прокуратура ижозат берди.

Таниш уй, таниш йўлакка келиб қўнғироқ тугмасини босганда эшикни Сабоҳат очди. Уни кўриб ажабланмади, чўчимади ҳам. Аксинча, қошларини бир оз чимирганича совуққонлик билан:

— Агар ўғлимни қидириб келган бўлсангиз, у уйда йўқ, — деди.

— Биламан, — деди Соли Муродов хотиржам равишда.

— Биласиз? Ҳа, айтмоқчи, сизлар билмайдиган сир йўқ бу дунёда.

- Киришим мумкинми?
- Ўғлим йўқ бўлса ҳам кираверасизми?
- Балки бир оз кутарман?

Сабоҳат қошларини чимирганича унга бир оз қараб тургач, тисарилиб, йўл бўшатди.

– Марҳамат, шу ерда кутишингиз зарур бўлса, кира қолинг.

Соли Муродов даҳлизга киргач, ичкарига шошилиш кўз ташлаб олди. Пойабзалини ечмай меҳмонхона томон юрган эди, Сабоҳатнинг норози қиёфасини сезиб, одобсизлигидан хижолат бўлганича хатосини тузатди. Мезбон кўрсатган стулга ўтиргач:

– Уйга киришга ҳаққим борми ё йўқми, суриштирмадингиз ҳам? – деди маънодор оҳангда. – Шундай қонун борлигини биласизми?

– Биладан, – деди Сабоҳат унинг қаршисидаги стулга ўтириб. – Бу қонунга амал қилмасликларингиз кўп қатори менга ҳам маълум. Уйга қўймасам, эшикни бузиб кираверишингизни яхшироқ биладан.

– Бунчалик бўлмас...

– Ўғлимнинг айби нима? Шубҳа билан келдингизми ё аниқ исботингиз борми?

– Бу ҳозирча маълум эмас. «Гумон» деб тура қолайлик. Сиз йўлақда беҳуш ётган бир болани кўриб, «Тез ёрдам» чақирибсиз. Буни меҳрибонлик деймизми ё олижанобликми?

– Иккови ҳам эмас. Оддийгина қилиб «одамийлик бурчи», деганимиз тўғри.

– Одамийлик бурчи бажарилгач, боланинг кейинги аҳволи билан қизиқиб кўриладими ё йўқми?

– Агар шошилишда гангимай қаёққа олиб боришлари сўраб қолинса, қизиқиб кўрилгани дуруст. Афсуски, мен сал довдирабман.

– Ҳа, чиндан ҳам афсусга лойиқ иш. Менингча, хабар олганингизда меҳрибонлик бўларди. «Тез ёрдам»ни бир ҳафта олдин чақирганингизда ҳам олижаноблик, ҳам оқиллик бўларди.

– Танбеҳингиз ўринли. Лекин оқилликка эришмоқлик учун одам бир ҳафта илгари чет элда эмас, шу ерда бўлиш керак эди. Олижанобликка етишмоқлик учун эса оқила одамнинг шу уйда бўлишидан ташқари бола бу йўлакка бир ҳафта аввал келиб, беҳуш йиқилиши шарт эди.

— Ҳа, дунёда ечими мураккаб масалалар кўп. Айниқса, орага тасодифлар аралашса одамни гангитиб юборади. Боланинг айнан шу йўлакка кириб йиқилиши бир тасодиф, айнан сизнинг кўриб қолишингиз иккинчи тасодиф... Лекин бир неча кун давомида уйингизда ётгани тасодиф эмас.

— Хаёлингиз чегарасиз экан, — деди Сабоҳат бу ҳақиқатни яширишга уриниб. — Афсуски, хаёл маҳсулини кўпинча ҳақиқатга айлантириб, ҳатто судни ҳам ишонтириб юборасиз. Ўғлимни биринчи марта қамашганда шундай бўлган. Филдирак айланиб, яна тухмат изига тушади, шекилли?

— Мен у филдиракни билмайман. Хаёлим ҳам сиз айтгандай чегарасиз эмас. Агар ўғлингиз ўшанда тухмат билан қамалган бўлса, албатта, афсус қиламиз. Сиз билан бу борада баҳслашмайман. Бизнинг соҳада ҳам хато бўлиб туради. Кимёда бўлмайдимиз хато?

— Кимёдаги хато бир одамнинг тақдирини бузиб юбормайди.

— Мен фан тарихидан беҳабарман. Лекин фандаги хатоликлар бир одамнинг эмас, мамлакатларнинг шўрини қуритганини эшитганман. Буни ўзингиз мендан яхшироқ биласиз. Менга эса ўша боланинг шу уйда ётгани аниқ. Идорамизга борганингизда ҳам бу бола шу ерда эди. Қўшингиз билан гаплашганимда ҳам шу ерда эди. Инкор этишга уринманг.

— Шунини билган экансиз, нима учун эшикни бузиб қира қолмадингиз?

— Бунга ҳаққим йўқ эди.

— Ҳақ-ҳуқуққа риоя қилсангиз яхши одам экансиз.

Сабоҳат бу гапни пичингсиз айтса-да, Соли Муродовга киноя оҳанги сезилгандай бўлди. Шу боис кулимсираб қўйиб, «Шунга ҳаракат қиламиз», — деди. Капитан мезбон билан суҳбатлашаётганда одатига хилоф қилмай хонага кўз югуртириб турди. Унинг олазарак боқишларидан хавотирга тушган Сабоҳат жим қолишни маъқул кўрмай, яна сўради:

— Ўғлимни олиб кетгани келдингизми?

— Аввал келсин-чи?

— Эрталаб келса-чи?

— Демак, эрталабгача кутар эканман.

— Бунга ҳақ-ҳуқуқингиз борми?

— Хайрият, ахийри сўрадингиз-а, мана, прокурорнинг ижозатномаси. Шу рухсатсиз бирон уйга кирсам, ўзимни босқинчидай ҳис қилиб, қийналиб кетаман.

— Милиция ходимидан кутилмаган олижаноблик!

— Милиция ходими одам эмасми, унда одамийлик фазилатлари бўлмайди, деб ўйлармидингиз?

— Уйда жувон ёлғиз бўлса ҳам кириб, ўтириб олиш олижанобликка кирадими? Иккаламизнинг ўтиришимиз сизга ғалати туюлмаяптими?

— Туюляпти. Шунинг учун ташқарида қолган йигитлардан бирини чақирсаммикин, деб ўйлаб турибман.

«Ташқарида турган йигитлардан...» Сабоҳат капитаннинг мақсадини англади. Шу гап билан унинг ўраб олинганини, Қамариддиннинг ҳибсга олиниши аниқ эканини маълум қилиб қўйди. У ўрнидан туриб, кўча томонга қараб олиш мақсадида деразага яқинлашди.

— Чақирманг. Яхшиси қўшниларимникига чиқиб турганим маъқулдир?

— Маъқул эмас. Деразадан нарироқ турсангиз яхшироқ бўларди.

Сабоҳат буйруққа итоат этиб салгина четландида, қўлларини қовуштириб, дераза раҳига суянди:

— Тушунарли, демак, мен гаровда эканман.

— Бизнинг ишимизда гаровга олинмайди. Илтимос, деразадан сал нари туринг.

Сабоҳат меҳрибонлик оҳангида бошланган суҳбатнинг пўписага ўта бошланганидан гашланиб, жавон томон ўтди. Унинг ҳаракатини зийраклик билан кузатиб турган Соли Муродов жавон тепасидаги суратга тикилиб қолди. Сўнг ўрнидан туриб, унга яқинлашди.

— Нимага қизиқиб қолдингиз? Бу ёшлиқдаги суратим, — деди Сабоҳат унинг ҳаракатидан ажабланиб.

Соли Муродов бир суратга, бир Сабоҳатга ҳайрат билан қараб, сўради:

— Ёнингиздаги-чи?

— Уми?

Сабоҳат «Сизга нима қизиғи бор?» дегандай унга

савол назари билан боқди. Соли Муродов: «Жавоб беринг», деган нигоҳ билан тикилиб туравергач, соринч ва армон билан деди:

— Эрим... Қамариддиннинг дадаси...

— Эрингиз? — Соли Муродов яна суратга тикилди.

— Нега ажабланыпсиз?

— Бўлиши мумкин эмас...

— Гапингиз қизиқ-ку? Эримни, боламнинг отасини сиз инкор қилмоқчимисиз?

— Бу йигитнинг исми... Масъудмиди?

— Ҳа... — энди Сабоҳат унга тикилди. — Биринчи кўрганимда юрагим жиз этувди, сезгандай бўлувдим. Демак, юрагим алдамаган экан.

— Нимани сезувдингиз?

— Сиз акаларисиз. Қошингиз, кўзларингиз... жуда ўхшаш.

— Ўхшашга-ку ўхшайман. Лекин сиз «эрим» деяпсиз. Масъуд уйланмаган эди-ку?

— Сизлар шунақа деб ўйлайсизлар. «Уйландим», дейишга уялиб «уйланмоқчиман», деб хат ёзганлар. Ўша хатни бирга ўтириб ёзганмиз. Биз Киевда турмуш қурган эдик. Мен Киевга Масъуд акани деб борган эдим. Мактабда ўқиб юрганнимизда кимё олимпиадасида танишган эдик. Мен бир синф орқада ўқирдим. Масъуд акам нима учундир Киев университетини танладилар. Кейинги йил менам бордим. Мен иккинчи курсда ўқиётганимда турмуш қурдик. Никоҳни уйда ота-оналар дуоси билан ўқитамиз, деб ният қилувдик. Иккита шампан виносини очиб, курсдошлар билан тўй қилдик. Лекин уйдан қатъий рад жавоби олдилар. Биз бир-биримизни севардик. Эр-хотин бўлиб яшай бошлаган эдик. Норозилик хати икковимизни ҳам роса гангитди. Нима қилишни билмадик. Охири Масъуд акам оиламизни бузмасликка қарор қилдилар. Ўқишни кечкига кўчириб, кундузи ишлай бошладилар. Ҳарбий хизматга чақирилишлари мумкинлигини ҳисобга олмаган эканлар. Уч ойдан кейин Афғонга жўнатиб юборишди. У ёғини ўзингиз биласиз. Мен сизнинг борлигингизни билардим. Қамариддин туғилганида сизга хат ёзмоқчи ҳам бўлдим. Лекин мени излаб топиб, меҳр кўрсатиш

сиздан лозим, деб ўйлаб, такаббурлик қилдим. Кейинроқ эса... «Бу бола сизнинг жиянингиз», деб кўтариб боришдан уялдим. Сиз-чи? Нима учун биздан хабар олмадингиз?

— Масъуднинг уйланганини билмаганман. Унда мен ҳарбийда эдим. Менга ҳам «Уйланмоқчиман, битта қизни жудаям яхши кўраман, лекин ойим унамаяптилар», деб ёзган эди. Ойимнинг орзулари бўйича Масъуд иккаламиз аммамининг икки қизига уйланиб, божа бўлишимиз шарт эди. Унга шунинг учун рухсат беришмаган. Мен оймга: «Масъудга оқ фотиҳа бера қолинг», деб ёзганимда, «Уканг уйланмоқчи бўлган қиз оқсоқ экан, шунинг учун унамадик», деган жавоб олган эдим.

Бу гапни эшитиб Сабоҳат суратни авайлаб қўлига олди. Эрининг юзини меҳр билан силаб, истеҳзо билан кулиб қўйди:

— Оқсоқ экан... яхши баҳона. Балки қизнинг оёқ олиши чакки, демоқчи бўлишгандир. Мен улардан хафа эмасман. Йигитнинг изидан Киевга бориб, унинг бошини айлантирган нодон қиз ҳақида бундан яхши фикр бўлиши мумкин эмас. Ўзимнинг ота-онам оқ қилишганда сизлардан нега ранжишим керак?

— Ўғлингизнинг фамилияси нима учун «Исма-тов»? Масъуд менга ўхшаб «Муродов» эди-ку?

— Никоҳдан ўтмаганимизни айтдим-ку? Туғруқ-хонада ётганимда гувоҳномани курсдош дугоналарим олишган эди. Ўзбошимчалик қилиб менинг фамилиямни қўйишибди. Кейин алмаштирмақчи эдим, расмиятчилиги эсимни тескари қилиб юборди. Никоҳ қороғози бўлмаса бир ишни битириш қийин экан.

— Сиздан катта хатолик ўтган: ўғлингизни кўтариб, уйимизга келишингиз керак эди.

— Аввал ўқишни, кейин аспирантурани битир-гунимча Қамариддин анча катта бўлиб қолган эди. Олиб боришни хоҳлардим, аммо юзим чидамас эди. Бир куни тушунтиришни ният қилиб ўзим уйингларга бордим. Ойингизнинг жанозаларидан чиқиб қолибман. Йиғлаб-йиғлаб орқага қайтишдан бошқа чорам қолмади. Шундан кейин ўғлимни бошлаб борсам «Онам тирикликларида олиб келсанг ўлармидинг!» деб ўзингиз ҳам маломат қилган бўлардингиз. Эътироз билдирманг, ўша пайтда айнан

шундай бўлиши аниқ эди. Ўтмиш воқеаларига ҳозирги кўз билан қараб, осонроқ хулосалар ясаймиз. Ана, тақдир экан, барибир ҳаёт темир панжалари билан сиқиб шу ерга олиб келиб, шу онда бизларни таништиради. Энди нима бўлади? Жиянингизни олиб кетасизми?

Соли Муродов жавоб беришга улгурмади. Эшик ташқарисида қулфга калит солингани эшитилиб, у сергак тортди. Кўрсаткич бармоғини лабига босиб, Сабоҳатга «жим» ишорасини қилди-да, ўзини панага олди.

Уй кузатилиб, қуршовга олинаётган пайтда Қамариддин Файратнинг уйи томон борарди. Асрорни машинада қолдириб, ўзи йўлда тушиб қолгач, нима қилиши кераклигини аниқ билолмай иккиланиб турди. Гарчи Файратнинг ўлимига ишонмаган бўлса-да, кўнглида хавотир ғимирлаб қолган эди. Бу хавотирни қувиш учун ҳам Файратнинг тақдирини аниқ билиши шарт эди. Шу боис хатардан чўчимай, кўприк сари юрди. Файратнинг уйи атрофи сокин, бирон ҳаракат, айниқса, жаноза тадориги сезилмайди. Қамариддин аста-аста босиб то эшикка қадар борди: жимжитлик...

«Бола талвасага тушиб, вос-вос бўлиб қолган», деган тўхтамга келиб, хотиржам равишда изига қайтди. Уйлари рўпарасидаги болалар ўйнайдиган майдончани деразалардан тушаётган нур оқимлари хира ёритган. Атрофда бегоналар борми, деган хавотирда аланглаб олди. Бегоналар бўлган тақдирда ҳам панада беркиниб туришини билса-да, беихтиёр қаради. Сўнг кўнгиш ғашлигига эътибор бермай йўлакка кириб, юқорига кўтарилди. Эшикни очиб, даҳлизга қадам қўйиши билан меҳмонхона ўртасида турган онасини кўриб салом берди. Сўнг бегона пойабзалга кўзи тушди.

— Вақтли келаман, деган эдинг, тинчликми? — деб сўради Сабоҳат хавотир билан.

Қамариддин меҳмонхона остонасига яқинлашиб, Файрат ётган диванга қараб олди.

— Ишга кириш ташвиши билан юрибман. Дискотека олмади. «Энди менга кимнинг кўзи учиб турибдийкин», деб каллам ювлаб кетди, — Қамариддин шундай деб ичкарига кўз ташлаб олди-да, сир

бой бермай гапани давом эттирди: — Бир-икки ой дарс тайёрлаб туриб институтга кириб кетсаммикин? Менделеевнинг даврий жадвалини ҳали ҳам ёддан биламан. Мени яхши одамлар ҳузурларига чақиришиб «Саёқ юрма», деб насиҳат қилишди. Агар шу насиҳатга кирмасам нақ тўнканинг ўзи бўламан-ку?..

— Тўғри айтасан, — деди Сабоҳат жойидан жилмай. — Юридик институтга кирман, дегандай қилувдинг?

Қамариддиннинг зийрак нигоҳи дераза пардаси орқасида турган капитаннинг оёқ учига тушиб, ўша томон юрганича гапани давом эттирди:

— Юридик институтни у ёқда тамомлаб келганман. Энди зўрроғига кирман. Шунақа, ойижон, энди хотиржам яшайсиз, ўғлингиз одобли бола бўлади. Шунча дайдиб юрганам етар. Саёқ юришим азиз меҳмонимизга ҳам ёқмайди! Тўғрими?

Қамариддин шундай деб туриб дераза пардаси томон сапчиди. Буни Сабоҳат, айниқса, Соли Муродов кутмаган эди. Қамариддин капитанни бир зарба уриб йиқитди. Буклама пичоғининг тугмасини босишга ҳам улгурди. Кўз очиб юмгунча фурсат ўтмай юзгубан ётган капитаннинг ўнг қўлини орқасига қайириб, бўғзига пичоқ тигини қадади. Бу манзарадан қўрққан Сабоҳат қичқириб юборди.

— Ойи, қўрқманг. Меҳмонингиз билан икки оғиз гаплашаману кетаман, — деди Қамариддин ҳансираб. — Аслида сиз билан гаплашаман, деб келувдим. Чақирилмаган меҳмон кутаётганини ўйламабман, мен қовоқ калла. Ҳа, командир, мени қопқонга туширмоқчимидинг? Қопқонинг чириган матоҳдан чиқиб қолди-ку? Энди нима қиласан? Энди бошга бош алмашамиз. Кетса сенлардан битта бош кетади. Менданам битта бош. Орада гина-кудурат йўқ, нима дединг?

Турган жойида даҳшатдан титраётган Сабоҳат ўғли томон қўлларини чўзиб, нола қилди:

— Қамар!

— Ойижон, сиз бирпас аралашмай туринг. Мен яхши ният билан келаётувдим. Бир кеча яхши ўғил бўлиб сиз билан гаплашганимдан кейин буларнинг идорасига ўзим бормоқчийдим. Бу палид ишни

бузди. Аслида бунақа дабдаба билан қўлга оладиган гуноҳим йўқ. Энди мени бу қопқонидан ўзи олиб чиқиб кетади. Бизнинг бу сафарги хайрлашишимиз шунақа тез бўлади. Айб менда эмас.

— Қамар, болам, бу одамни қўйиб юбор, унга тегма! — деб илтижо қилди Сабоҳат йиғламсираб.

— Чақирилмаган меҳмонга бундан бошқача иззат бўлмайди, — деди Қамариддин совуққонлик билан.

— Қамар, бу киши амакинг эканлар, қўйиб юбор!

Бу янгиликдан ажабланган Қамариддин «Мени лақиллатяпсизми?» дегандай онасига савол назари билан тикилиб қолди. Соли Муродов типирчилаб бошлагач, қўлини баттарроқ қайириб тинчитди-да:

— Шу одам менинг амакимми? — деди. Кейин пичинг билан яна сўради: — Қачондан бери?

— Мен амакинг борликларини билардим, лекин кўрмаган эдим. Адангни суратларидан таниб қолдилар, — деди Сабоҳат жавон устидагига имо қилиб.

— Битта одамнинг битта отаси, битта онаси, иккита бувиси иккита буваси, ўнлаб амакилари, тоғалари, амма-холалари бўлади. Менда шуларнинг биттаси ҳам йўқ эди. Амакимми шу одам?.. — Қамариддин унинг қўлини бўшатмай, нафрат билан тикилди. — Болалигимда амаким бўлишини орзу қилардим. Лекин мени қамоққа тиқиб чиритадиган амаки бер, деб Худога ялинмаган эдим. Ойижон, икки кишилик ширин оиламизга битта амакининг кириб келиши шартми?

— Бу кишини амаки деб тан олмасанг ҳам барибир қўйиб юборишинг керак. Агар ёмон иш қилган бўлсанг, иқрор бўл. Булар билан ўчакишма! — Сабоҳат шундай деб ўғли томон бир қадам босган эди, Қамариддин: «Яқинлашманг!» деб бақирди. Унинг ҳайқириғида фақат огоҳлантириш эмас, таҳдид оҳанги ҳам мавжуддиги боис Сабоҳат яна жойида қотди.

— Агар бу одам амаки эмас, отам бўлганида ҳам қўйиб юбормас эдим. Менинг айбим йўқ. Ташқарига қаранг, унинг одамлари чумолидай гимирлаб юришибди. Битта менга шунча одам оворами? Демак, мен жуда-жуда хавфли одамман. Шунча оворагарчиликлари бекор эмаслигига одамларни ишонтириш учун бўйнимга отнинг калласидек жиноятларни

илишади. Шу пайтгача нечта жиноятни очолмай юришган бўлса, ҳаммасини энди менинг гарданимга ортаверишади.

Сабоҳат юришга куч толиб, ўғлига яқинлашди. Қамариддин бу сафар уни ҳайдамади.

— Мен учун қўйиб юбор, жон ўғлим...

— Сенга ҳеч ким йўқ айбни юкламайди, — деди Соли Муродов. — Мен сенга имкон бераман, эрталаб ўзинг борасан. Айбинг енгиллашади.

— Айбим енгиллашади? Эшитяпсизми, ойи? Ана, айбим бор экан!

— Айби нима, илтимос. Менга айтинг, — деди Сабоҳат Соли Муродовга қараб.

— Ўзинг айт онангга... — деди Соли Муродов оғриқдан инграб юбормаслик учун тишини тишига қўйиб.

— Хўп, ойи, бунга тегмайман, сиз фақат нарироқ туринг.

Сабоҳат ўғлининг амрига итоат қилгач, Қамариддин капитаннинг чўнтагини пайпаслаб, ўғрилар тилида «кумуш билакузук» деб аталувчи кишанни олдида, бир ҳалқасини унинг билагига солди. Иккинчи ҳалқасини иситгичнинг темир қувурига солгач, қўлтиғи остига қўл юбориб, филофдаги тўппончасини олди. Енгил ҳаракат билан ўқдонни чиқариб ўқларнинг учларини бармоғи учи билан силаган бўлди.

— Битта менга шунча ўқ! Амакижон, битта жияннинг жонига битта ўқ етмайдими? Пастдагилар ҳам отишга тайёр, а? — Қамариддин ўқдонни жойлаб, тўппончани шимининг чўнтагига солди. — Бу тўппончани қўлингга олганиндан бери отмаганга ўхшайсан, командир. Яхши ният билан филофга солишингдан олдин мойлаб қўйсанг бўлмайдими?

— Гапинг тўғри, тўппончани филофдан чиқармаганман. Шунча йил ишлаб, бир марта ҳам отмаганман.

— Меҳрибонлигинг учунми ё отишни билмаганинг учунми?

— Ҳарбийда аълочи мерган бўлганман.

Қамариддин унинг гапига эътибор бермай, чўнтагини кавлашни давом эттириб, ён телефонини олди. Қўнғироқ овозини пасайтиргач, ўзининг чўнтагига солиб қўйди. Сўнг капитаннинг кўкрак чўнтагидаги

прокурор рухсатномасини олиб, очиб ўқиди-да, аламли кулимсираш билан онасига қаради:

— Буни ўқимадингизми, ойи? Мана ёзиб қўйибди: Қамариддин Исматов Даминовнинг қотили сифатида қўлга олиниши керак. Ўғлингизнинг бўйнига илинадиган битта шилта иш тайёр.

Бу янгилик Сабоҳатни гангитиб қўйди. Гапиришга сўз ҳам тополмай қолди. Қамариддин қоғозни аслидай буклаб, капитаннинг кўкрак чўнтагига солиб қўйгач, унга қараб гапира бошлади:

— «Амакижон», билиб қўй: мен онамнинг кўз ёшларини кўп кўрганман. Сен бизнинг борлигимизни билганмисан ё билмаганмисан, менга фарқи йўқ. Шу пайтгача қорангни кўрсатмадингми, бўлди, айбдорсан. Бу айбинг учун ўлдирсам ҳам ҳаққим кетади. Лекин онамнинг йиғлашларини истамайман. Онам сени «қайнога» деб танибди. Мен «амаки» деб танимайман. Лекин онамнинг ҳурмати учун сенга тегмайман. Сен шу ерда бирпас ўтира турасан, пастга тушиб шерикларингга айтаман, улар чиқишиб қўлингни ечишади. Ойижон, қайноғангизга чой дамлаб беринг, ошга қарздормиз.

— Менсиз чиққанингни кўришса, сенга ҳужум қилишлари мумкин.

— Мен ўғриман, қўрқоқ эмасман.

Сабоҳат ўғлига интилиб, унинг йўлини тўсди:

— Кетмайсан!

— Ойи, мен буларнинг кутишаётганини сезган эдим. Барибир келдим. Сиз «ўғлим яхши бола эди», деб эслаб юринг, албатта, қайтиб келаман. Мен бу одам таклиф қилган жойга бормамайман. Улар менга қотилликни илишмоқчи, лекин сиз бунга ишонманг. Ўғлингиз ҳали бу даражадаги аблаҳликка бормаган. — Қамариддин шундай дегач, Соли Муродовга қаради: — Командир, сен сувдан чиқарган одам менинг тутинган укамга биринчи бўлиб пичоқ тикди. Пичоғи ана, жавоннинг энг пастки тортмасида турибди. Ўзининг рўмолчасига ўраб қўйганман. Айбисизлигимни исботлаш учун шу далил етарли. Агар Файрат ўлса, сувдан топган ўлигинг жабрланувчи эмас, қотилга айланади, шундай эмасми?

Сабоҳат ўғлини ўтказмаслик учун остонага туриб олди. Қамариддин унга яқинлашиб, юзини унинг

елкасига қўйди. Сабоҳат ўғлини бағрига босмади, сочларини силамади. Тошга айланган хотин сингари қотиб тураверди. Қамариддин орқасига тисарилиб, чўнтагидан тўппончани олди-да, жавон тепасига — адаси билан онасининг сурати ёнига қўйди.

— Бунинг турган битгани фалокат. Ёнимда олиб юрмаганим маъқул. Ойи, сиз доим адамнинг олижанобликларини гапирардингиз. Менам бир олижаноблик қилиб акаларини ташвишдан қутқариб кетаман. Агар тўппончасини олиб кетсам, биласизми, хўжайинлари буни нима қилишади? Мана, телефони, — шундай деб ён телефонни тўппонча ёнига қўйди. — Жирингласа ҳам олиб берманг. Шериклари чиққунича фақат чой беришингиз мумкин. Булар эса омонат. Ўғлим ўлмасин, десангиз, тегмайсиз. Шериклари чиққунича мен узоқроққа кетишга ҳаракат қиламан. Эҳтимол, шаҳардан чиқиб кетишга улгурарман. Сизга бир-икки кундан кейин бошқа мамлакатнинг бошқа шаҳаридан қўнғироқ қиламан. Ташвишланманг.

Қамариддин ҳамон остонада турган онасини елкасидан ушлаб, ўзига йўл бўшатди. Йўлакка чиқди-ю пастга тушмади, аксинча юқорига кўтарилди.

Қамариддин чиқиб кетиши билан Соли Муродов Сабоҳатга қараб илтимос оҳангида:

— Телефонни олиб беринг, пастдагиларни огоҳлантириб қўяй, яна ҳужум қилиб қолишмасин, — деди.

Сабоҳат илтимосни бажариш учун жавон томон бир қадам қўйди-ю қайноғасининг самимийлигига ишонмай, ундан шумликни кутиб, изига қайтди. Ошхонага чиқди-да, эшиқдан шерикларининг кириб келишини сабрсизлик билан кута бошлади. Унга чой беришни ҳам унутди.

Қамариддин эса уй томига чиқиб пастни обдан кузатди. Қоронғи бўлишига қарамай, пистирмада турганларни ҳам аниқлагандай бўлди. Том орқали қочиш режасини у ҳозир тузмади. Қамоқдан чиққанидан кейин қачондир шундай воқеа юз беришини кутиб, қочишнинг неча хил турини ўйлаб, пишитиб қўйган эди. У охириги йўлак зинасидан тушиб, ҳовлига чиқди. Уй муюлишида турган Талъатни таниб, пайт пойлади. Сўнг ердан бир тош олиб, унинг оёғи

остига отди. Талъат чўчиб ўгирилиши билан у томон сапчиди-ю, томоғига пичоғи тигини тиради:

— Кутавериб зеркиб кетган бўлсанг, битта чектир, Барон? Ё чекмайсанми?

Талъат жавоб берадиган ҳолатда эмасди. Қамариддин сукутни тасдиқ жавоби сифатида қабул қилиб, гапини пичирлаганича давом эттирди:

— Чекмасанг ақлли бола экансан. Қўрқма. Сени ўлдирмайман. Кимлигингни ўша куниёқ билганман. Менга ўхшаган лақмаларни лақиллатишинг учун сен яна ўнта академияни битириб чиқишинг керак. Капитанингда ақл бор экан. Пистирмаларни қойиллатиб жойлабди. Агар сенлар мушук, мен сичқон бўлганимда ҳозир панжангда ўйнаётган бўлардим. Лекин мен сичқон эмас, илонман. Шунинг учун бўғиб турибман. Қўлингни қимирлатма. Тўппончангни олишга улгурмайсан. Бунақа ишга ҳали ғўрсан. Тўппончангни чиқариб отганинг билан мени барибир ўқ олмайди. Фолбин айтган менга, камида саксон йил яшайман. Зўр гап, а? Ҳали ҳеч қайси ўғри шунча умр кўрмаган. Лекин мен яшайман. Чунки мен шуни хоҳлайман. Мен нимани хоҳласам, шу албатта, бўлади. Сен доводирама, капитанинг тирик. Ойим: «Чой қайнагунча ўтириб туринг», деб таклиф қилувдилар кўнди. Меҳмоннинг шунақаси яхши-да! Бирпас туриб сенам чиқасан, биллалашиб чой ичасан. «Мерс»да юришинга қараганда қаҳва ичарсан? Уялмай айтавер, ойим қаҳва қайнатишга ҳам усталар. Сен ақлли бола бўлгин-у, менинг изимдан юрма, хўпми?

Қамариддин шундай деб чап қўлини унинг қўлига юбориб, филофдаги тўппончасини олди. Сўнг чаққонлик билан ўқдонни чиқариб, дуч келган томонга улоқтирди.

— Жиннилик қилма, тўппончани бер, барибир бу ҳалқадан қутулиб чиқиб кета олмайсан.

— Кичкиналигимда ойим бўғирсоқ ҳақидаги эртакни айтиб берардилар. «Қочиб кетдим бўридан, қочиб кетдим айикдан»... Энди қараб тур, жиннилик қиламан, — шундай деб тўппончани ҳам улоқтирди. — Маъқулми, энди кетдим.

— Тўхта! — деб буюрди Талъат жонҳолатда.

— Бир оғиз гапинг: тўхтадим. Салом, Барон! —

Қамариддин шундай деб кескин ўтириди-ю, кутилмаганда Талъатни зарб билан урди. Талъат ўзини химоя қилишга ҳам улгурмай, ҳушсиз йиқилди. — Кечирасан, оғайни, ўтган сафар битта зарбага қарз бўлиб қолувдинг. Энди ҳисоб-китобимиз тўғри бўлди.

Қамариддин хиёл эгилганича қаршидаги уй томон югурди. Пистирмадагилар уни кўришди, пала-партиш равишда қувишни бошладилар, аммо дам ўтмай изни йўқотдилар.

45. Тириклик роҳати

Талваса чодирдаги яна бир тун чекиниб, тонг отганда Асрор бедор эди. Тонг унга нажот бергандай эди. Мактабга кетиш баҳонасида уйдан тезроқ чиқишни истарди. Онаси кириб пепанасини ушлади.

— Иситманг кўтарилаётганга ўхшайди. Мактабнинг бормай қўя қол.

— Бугун боришим шарт.

— Унда мастава қилиб қўйганман, мурч солиб, аччиққина қилиб ичиб ол.

— Иштаҳам йўқ.

— Унақа дема. Ўзингни зўрлаб бўлса ҳам ичасан.

Томоғи оғриб турган одам ўзини зўрлаб мастава ичиши мумкин. Бироқ қалб оғриғидан азоб чекаётган йигитчанинг томоғидан бир томчи сув ҳам ўтмас эди. Шунга қарамай онасининг кўнгли учун дастурхон атрофига ўтириб, қўлига қошиқни олди. Қўйилиб қолган таомни қошиқда уч-тўрт айлантирди-ю, худди ичгандай бўлиб, ўрнидан турди. Чиқиб кетмоқчи бўлганида Мунира сумкаси қолаётганини эслатди. Асрор хонасига қайтди, сумкаси оғир туюлиб, китобларни олиб қўймоқчи бўлди. Шунда тугунчага кўзи тушиб, «Ойим кўрмадилармикин?» дегандай ҳадиксираб, орқасига қараб олди. Қамариддиннинг пул берганини, «Ярми Ғайратники», деб тайинлаганини эслади. «Мен пулни нима қилман? Ҳаммаси Ғайратники... Ғайратники?... Агар ўлган бўлса... унга ҳам пул керакмас... Онасига олиб бориб беришим керак...»

Шу аҳд билан кўчага чиқди. Оёқлари мактабга эмас, Ғайратникига қараб бошлади. Дилфузанинг уйи

ёнидан ўтаётганида учрашадиган ерларида тўхтамади. Дилфузанинг деразасига ҳам қараб қўймади. Қараганда қизнинг қайғули чеҳрасини кўрармиди...

«Мақтабга бормаيمان», деб аҳд қилган Дилфуза тез-тез юрганича ўтиб кетган Асрорни кўриб, шошилиб қолди. Адаасига: «Иккинчи соатдан кейин қайтиб келаман», деб уйдан чиқди. Унинг ҳаракатидан шубҳаланган Шокир аравачасини дераза ёнига ҳайдаб келиб кўчага қараганида қизи кўринмади.

Дилфуза Асрорни чақирди. Йигитча эшитмадими ё қарашни истамадими, ҳарҳолда тўхтамади ҳам, ўтирилмади ҳам. Дилфуза бошқа чақирмади, изма-из бораверди.

Асрор кўприқдан тез-тез юриб ўтиб кетмоқчи эди. Лекин сувда нимадир шалоплаб, қарашга мажбур этди. Сув юзаси сокин эди. Бундан кўнгли равшанлашди. Файратнинг уйи томон қаради. Ўша томонда ўз юмуши билан юрган уч-тўрт одам унинг кўзига жанозага тўпланаётган жамоа бўлиб кўриниб, юраги қинидан чиқиб кетаёзди. «Файрат... Файрат...» деб пичирлади унинг лаблари. Орқасига тисарилган эди, тошга қоқилиб йиқилди. Елкасидаги сумкаси нарига учиб тушди.

Кимдир хўрсинди...

«Ким хўрсинди? Файратми ё анави одамми?» — деб ўйлади Асрор ўрнидан тураётиб. Қадини бир оз кўтарди-ю, боши айланиб ўтириб қолди. Яна кимдир хўрсинди. Асрорнинг кўзлари тинди. Сувда нимадир шалолади. Асрор қаради: ўша одам сувдан бел баробар кўтарилиб унга қараб турарди. Йигитча жонҳолатда бақирмоқчи бўлди — овози чиқмади, бўғиққина хириллади, холос. У одам эса кулди. Кейин...

Кейин... сувдан жасадни олиб, баланд кўтарди.

Жасад Файратники эди...

Асрор янглишмабди — хўрсинаётган Файрат экан...

«Сен келмадинг, мана, Файратбекни чақирдим. У келди»...

«Кўйиб юборинг уни, ўзим бораман».

«Жонингга тегдими ҳаммаси?»

«Жонимга тегди».

«Кел, бўлмаса...»

«Бораман, аввал Файратни қўйиб юборинг...»

Файратни қўйиб юбормади, баланд кўтарганича тураверди. Асрор унга нимадир отмоқчи бўлиб атрофини пайпаслади. Қўлига сумкаси илинди. Ўрнидан турди-ю сувга қараб отди. Сув шалоплади, мавжланди, аммо у одам йўқолмай тураверди.

Шундан сўнг...

Асрор кўприк тўсиғига чиқиб, ўзини у томон отди...

Бу вақтда анҳорга яқинлашиб келаётган Дилфуза «Асрор!» деб бақирди. Лекин хаёли сувдаги одам билан банд йигитча унинг овозини эшитмади.

Асрорнинг сумкаси енгил кемадай чайқалиб-чайқалиб, тўғон сари оқиб бораверди.

Дилфуза: «Ёрдам беринглар!» деб қичқирди...

Бу онда...

Қамариддин онаси билан хайрлашаётган эди.

Тунда пистирмадагилар қувишганда у узоққа қочмай, рўпарадаги уй ертўласига тушиб беркинган эди. Талъат ҳушига келиб, тўппончаси билан ўқдонини топиб, устозини кишандан халос қилгач, «жиноятчини яшин тезлигида қўлга олиш» режасини амалга оширишга киришдилар. Соли Муродов Қамариддиннинг гапларини бир-бир эслаб, шаҳардан чиқиб кетишига ишонч ҳосил қилди. Катта йўллар, бекатлар назорат остига олинди.

Қамариддин узоққа кетиш ҳақидаги гапларни айтганда капитаннинг айнан шу нуқтада алданиши мумкинлигини назарда тутган эди. Уйлар атрофи тинчигач, ертўладан чиқиб, онасининг ҳузурига ошиқди. Ўғлининг кириб келишини Сабоҳат ҳам кутмаган эди...

Қамариддин бир кечани «яхши ўғил» сифатида онаси билан ўтказишни ният қилган эди — амалга оширди. Улар кўп гаплашмадилар. Она насихат қилмади. Ўғил ваъдалар бермади. Бу тун уларнинг қалблари бир-бирига жимгина боғланди. Боғланган юраклар бараварига нола қилди... Бўлажак айрилиқ кулфати икковининг боши узра бир хил соя ташлаган бўлса-да, келажак умидининг нури умрнинг қоронғи йўлагини бир хилда ёритмас эди.

Ҳар бир одам тириклигида роҳат кўрмакликни истайди. Жумладан, қайғу занжирлари ила боғланган бу икки жон ҳам роҳатни хоҳлайди. Ажабким, бу роҳат илинжи ҳам бир хил эмас.

Тирикликнинг роҳати яхшими ё лаҳадда ётмоқликнинг роҳати афзалми?

Тирикликнинг роҳати аслида азобдан иборатку? Бу азобни ҳамма ҳам ҳис қилавермайди. Роҳат умиди одам ҳисларини ихоталаб қўяди. Фақатгина роҳат умиди синган одамгина руҳ азобини ҳис этади. Одам қорнини тўйдириши учун қанчалар уринмоғи, елиб-югурмоғи, кимгадир таъзим қилиб, кимнидир янчиб ўтмоғи шарт. Бир коса шўрва-ю бир бурда ноннинг ташвиши шунчалик кўп — бир дошқозонга сиймайдиган даражада. Яна кийим-кечак, бошпана... ташвишлари... худди чеки-чегараси йўқдек. Агар одам чегара мавжудлигини фаҳм эта олса, ўз нафсини иймон чегараси билан ихота қилишга эришса, демак, ташвишлар ҳам чегараланган бўлади. Бу чегарага сабр, бардош, қаноат, шукр... каби соқчилар қўйилса ва улар ўз вазифаларини юксак мақомда уддалай олсалар, банда тириклик роҳатига етишади.

Тириклик роҳатидан маҳрум бу она ва ўғил бу чегарани бузиб қўйган эдилар.

Сабоҳатда сабр ҳам, бардош ҳам, қаноат ҳам етарли эди. Бироқ бу фазилатлар иймон чегараси бузилгандан кейин юз очган эдилар. У Масъуд билан бирга бўлиб, бузуқлик кўчасига кирмаган эди. Бироқ ота-она розилиги ва дуосини муҳаббатининг лаззатли ҳисларига нисбатан тубанроққа қўйиб янглишганди. Қамариддин туғилганда львовлик ҳамхонаси: «Болангни етимхонага топшириб юбормасанг, умринг қийинчиликда ўтади», деган эди. Суюклисидан ёдгор бўлган фарзандни ўз қўли билан бегоналарга топширишни Сабоҳат тасаввур ҳам қила олмаган эди. Дутонасининг бу таклифи энг дахшатли ҳукм каби янграб, бутун бадани музлаб кетган эди. Шундан сўнг «энг яқин дутонам» деб юрган бу бемехр қиздан узоқлашишга ҳаракат қилганди. Қамариддин унинг учун фақат фарзанд эмас, нурли хотира эди. Турмуш қийинчиликларидан қўрқиб, хотирани бўғиб ўлдирадиган ёвуз куч эса унда йўқ эди. Қийналган пайтларида, айниқса, ўғли нобоп кўчага кириб кетганида ўша дутонасининг насиҳатини кўп эслади. Бироқ руҳи парчаланган кезларда ҳам «Унинг айтганини қилсам бўларкан», деган армон дилида уйғонмади.

Бир ҳафта илгари халқаро анжуманда ўша дугонаси билан тасодифан кўришиб қолди. Унинг хорижга кетиб қолганини эшитган, бироқ машҳур олима мартабасида кўришажагини кутмаганди. Дугонаси Исроилда илмий-тадқиқот олиб боришини, Америкада гўзал боғлари борлигини фахр билан айтиб, сўнг хўрсиниб қўйди.

— Ўғлинг катта бўлиб қолгандир? Кимёгар бўлади, дердинг, бўлдимми? — деб сўради.

Сабоҳат бу саволни кутмаган эди. Шу боис жилмайишга ҳаракат қилиб:

— Ҳа, шунга яқин, — деб қўя қолди.

Дугонаси жавоб замирида ташвиш ётганини сезиб, у ҳам маъносиз жилмайди.

— Яхшими-ёмонми, меҳрлими ё бемеҳрми фарзандинг бўлиши керак экан. Ҳозир мен бойман. Ҳамма нарсам бор. Фақат фарзандим йўқ... Атрофимда юзлаб одамлар бор. Лекин қоронғи тушиб, уйимга қайтишим билан ёлғизман... Баъзан йиғлагим келади... Бу дабдабанинг менга нима кераги бор? Сен уч юлдузли отелга жойлашибсан, мен беш юлдузли... Менга шу шартми?..

Қалбга бу армон тўла ҳукм ўтказа олмас эди. Бир неча дақиқа ўтгач, яна дунёнинг лаззати ҳақидаги гаплари бошланди... Гап орасида бирга ишлашни ҳам таклиф этди. Бу таклиф Сабоҳатга ёққандай ҳам бўлди. Ўғлини ёмонлар даврасидан олиб чиқиб кетишнинг энг яхши йўли бўлиб туюлди. Ҳозир ўша таклифни эслаб, Қамариддиндан сўради:

— Бу қуршовдан чиқиб кета оласанми?

Қамариддин онасидан бундай саволни кутмаган эди.

— Қайси қуршовдан?

— Масалан, бу шаҳардан... ҳеч бўлмаса Москвага кета оласанми?

Бу савол Акуланинг гапларини ёдига туширди: Бўроннинг меҳмонларидан бири билан жўнаб кетиш имконияти бор.

— Нега сўраяпсиз?

— Балки иккаламиз чет элларга кетармиз.

— Чет элгами? Ўша ёқларда менга ўхшаган ўғриларга муҳтожлик бор эканми?

— Ундай дема. Янгича ҳаёт бошлаймиз.

— Янгича ҳаёт? — Қамариддин истехзо билан кулимсиради. — Янгича ҳаёт бошлаш учун четга кетиш шартми? Сизнинг янгича ҳаёт бошлашингиз шарт эмас. Агар истасам янгича ҳаётни мен шу ерда ҳам бошлайвераман. Қанча умримиз бўлса ҳам, иккаламиз шу ерда яшайверайлик. Адамнинг четда жон берганлари етарли бизга...

Улар ўтирган уйнинг сукунат ҳукмига ўтмоқлиги учун шу гап кифоя қилди.

Қамариддин нима учун келган эди дунёга? Онани бахтиёр этмоқ учунми? Сабоҳатнинг бахт деб чеккан ташвишларига ўғли арзийдими? Узиш мумкин бўлмаган фарзандлик қарзини бир замон келиб уза олишга қодир бўлармикин? Шу пайтгача дайди шамолдай елиб нима фойдаси тегди? Онасини бахтли қилмоқ учун дунёга қайтадан келиши керакми бошқа ўғил бўлиб?

Сабоҳат ўғлини шундайлигича ҳам севади. Бир машъум зарба билан тақдир қуёшининг сўнишини истамайди...

Йўлда қароқчилар мавжудлигини билган тадбирли сайёҳ ёлғиз юрмайди. У сипоҳилар ҳимоясида бирон карвон ўтишини кутади ва унга қўшилиб, ўзининг хавфсизлигини таъминлайди. Ҳаёт йўлида ҳам идрокли одам таваккал қилмайди, бирон ақлли одамни учратиб, унинг изидан юрмоқликни маъқул кўради. У ўзига ўзи айтадики: дунё хавотирга тўла, фалокат оёқ остида. Қайси йўлдан юрмоқ маъқул? Хавф-хатардан холи юрмоқлик учун қандай ҳамроҳни танламоқ жоиз? Бой одамнинг этагидан тутсамми ё эътиборли мансабдорнингми?

Чуқурроқ мулоҳаза қилинса, униси ҳам, буни-си ҳам вақти келганда офатдан қутқариб қололмайди. Чунки уларни ҳам тунайдилар, уларни ҳам ўлдирадилар ёки хорлайдилар. Улар ҳам йиғлайдилар, азобланадилар... Балки уларнинг ўзлари ҳаёт йўлининг маълум бир йўналишида бошқаларга хужум қилиб қолишар?

Қамариддин ҳаёт йўлининг эгри сўқмоқларида адашиб, гангиб юрганида унга бой ҳам, мансабдор ҳам учрамади. Бойдан ҳам, мансабдордан ҳам кучлироқ туюлган устози Акула учради. Онаси янгича ҳаётни бошлашни таклиф этяпти. Янгича ҳаёт

йўли бошида уни ким кутяпти? Янгича ҳаёт йўлининг интиҳоси қандай бўлади?

Бу саволларга, алҳол, жавоб йўқ эди.

Кун ёришгач, Сабоҳат дераза яқинига келиб, кўча томон назар ташлади. Хизматга шошиб кетаётган бир-икки одамдан ташқари атрофда ҳаракат сезилмайди. У нонушта ҳозирлади. Қамариддинни кучли ҳаяжон қамраб олмаган эди. Шу боис «Иштаҳам йўқ», деб баҳона қилмай, чой ичди.

— Қаёқда бормоқчисан? — деб хавотирланиб сўради Сабоҳат.

— Амакимни қутқаришим керак, — деди Қамариддин киноя билан. — Бормасам, бутуннинг ўзида думини тутиб юборишади. Ҳарқолда ўртада адамнинг хотиралари бор. Лекин сиз у одамга ялиниб борманг. Кечаги гапим гап: икки кишилик ширин оиламизга бошқалар аралашмасин.

Янги топган амакисини ҳимоя қилиш ҳақидаги гапни онасини тинчитиш учун ўйлаб топган эди. Аслида эса ҳар бир ҳаракатини ўйлаб, пишיתיб олганди. Ҳамонки Файрат касалхонада экан, яралгани уларга маълум экан, демак, тузалгач, жазога тортишлари аниқ. Илъгиз милисанинг рўйхатида туради, уни ҳам тинч қўймайдилар. Асрор билан Дилфузани айтиб қўйишмаса бўлгани. Уришни у одам бошлаганини, Қамариддин эса ажратганини айтишади. Балоғатга етмаганлари, энг муҳими — у одамнинг пичоқ санчгани учун болалар оғир жазо олмайдилар. Акулага яқинлиги ошкор бўлганда ҳам капитан она-боланинг ўлимига уни айбдор қила олмайди... Милиция идорасига бориши боши узра тўпланаётган айблов булутларининг осонроқ тарқашига ёрдам беради. Бу ҳаракатда фақат биргина мушкулот бор: бўйин эгиб боришини биродарлари кечирмасликлари мумкин. Лекин болаларни ҳимоя қилиш мақсадида борганини тушунтира олса, гуноҳидан ўтишади. Эҳтимол, бунинг бошқа чораси ҳам топилиб қолинар...

Асрор Файратникига бора туриб, кўприк устида талваса тўридан чиқолмаётган онда Қамариддин Соли Муродов томон йўл олган эди.

Кечаги ношудлиги учун ўзини ўзи айблаган

капитан эса бу пайтда бошлиқ номига билдирги ёзаётганди. Жиноятчилардан бирининг яқин қариндоши экани туфайли бу ишни юритишдан четлатилиши қонунга кўра мақсадга мувофиқ эканини баён қилаётганида телефон жириглади. Гўшакни олиб қулоққа тутиши билан навбатчи бир йигит сўраб келганини айтди. Капитаннинг ҳозир биров билан гаплашишга ҳуши йўқ эди, шу боис энсаси қотиброк:

— Ким экан? — деб сўради.

— Исматов, — деди навбатчи, кейин аниқлик киритди: — Қамариддин Исматов.

Бу хабарни эшитган капитан сакраб ўрнидан туриб, гўшакни жойига ташлади. Унинг бу ҳовлиқишидан ажабланган Талъат ҳам ўрнидан турди.

— Графнинг ўзи келибди, — деди капитан.

Икковлари бараварига ташқарига шошилдилар. Панжарага суяниб турган Қамариддин айбини бўйнига олиб келган жиноятчи эмас, балки танишини йўқлаб келган одам каби уларни кулимсираб қарши олди-да, амакисига салом берди. Кейин Талъатга қараб:

— Барон, қарзимни бугун, бунақа шароитда қайтара олмас эдим. Шунинг учун кеча ҳисоб-китобни тўғри қилиб қўювдим, хафа бўлмайсан, — деди, сўнг Соли Муродовга жиддий қиёфада қаради: — Командир, кеча «ўзим бормоқчи эдим», деган гапимга ишонмагандингиз. Мен бир сўзли ўғил боламан. Сиздан фақат биттагина илтимосим бор: биламан, энди бу «Иш»ни давом эттиришга ҳаққингиз йўқ. Лекин мени кеча қўлга олишга ҳаққингиз бор эди. Ўша ҳуқуқингиздан фойдалансангизу, мени уйда ҳибсга олганингизни расмийлаштириб қўйсангиз. Шундай қилмасангиз биродарларим олдида ўлгунимча иснодга қоламан.

46. Ечим

Синфдаги ўттиз болага муаллим бирон масала ёки тенглама топширса, ўн бола тўғри ечим топиши мумкин. Қолганларининг айримлари хатога йўл қўяди, айримлари эса бош қотиришга ҳаракат ҳам қилмайди — тайёрини кўчириб олиш пайида бўлади.

Дунё ҳаёти ҳам шунга ўхшаш. Таъбир жоиз бўлса, ҳаёт — ечими ғоят оғир масала. Уни ҳар ким ўзича ечишга уринади. Дунёда ечимни тўғри топганлардан кўра нотўғри ечганлар кўпроқ.

Бўрон ана ўшаларнинг бири.

Йигирма йил излаб, ечимни топгандай эди. Афрўзанинг бехос ўлими бу ечимни ўзгартириб юборди.

Меҳмонларининг сафари қарий бошлагач, Бўрон Акулага янги топшириқ бериб, шаҳарга қайтариб юборди. Ҳар бири ўз ерида донгдор ҳисобланган ўғрилар Бўроннинг таклифини олишганда «Зарур маслаҳати бор ёки ёрдамга муҳтож», деб ўйлашган эди. Айримларининг «Ёрдам сўраса, бу томонларга ҳукм ўтказишни даъво қиламан, қулочим шу ерларга ҳам етиб келади», деган орзуси ҳам йўқ эмасди. Бўрон уларни ажаблантириб, маслаҳат ҳам, ёрдам ҳам сўрамади. Чақирув боиси билан қизиқишганда: «Узоқ йиллар сизларнинг меҳмонингиз эдим, менинг нон-тузимни ҳам тотиб кўринглар, бўйнимда қарз бўлиб қолмасин», деб изоҳ берди.

Акула Жамилани бошлаб кирганида қизнинг ҳадик билан боқаётган кўзларига қараб Афрўзани эслади. Эслади-ю, қизни бу ерга олиб келтирганига афсусланди. Уни ертўлага, ошпазлар олдига юбориб, юқоридаги хизматга чорламади.

Алоҳида-алоҳида кутиб олинган меҳмонларни алоҳида-алоҳида кузатиш бошланганида қизни чақиртириб, ўзи билан шаҳарга олиб кетди. Нима учун келиб-кетаётганини билмаган Жамила қимтиниб ўтирарди. Бўрон унга бир-икки қарагач:

— Қишлоқда яқин қариндошларинг борми? — деб сўради.

— Ҳа, — деди қиз синиқ овозда.

Бўрон ёнидан пул чиқариб унга узатди:

— Шаҳарга етганимизда тушиб қоласан. Тўғри қишлоғингга жўна. Бу ёқларга қайтиб келма. Эрга тегсанг ҳам қишлоғингдаги йигитлардан бириги тег. Ўгай онангга яқинлашма.

Қиз унинг мақсадини англамай, ажабланиб қараб тураверди. Пулга қўл узатмади. Бўрон унинг билагини ушлаб ўзи томон тортди-да, кафтига пул-

ни қўйиб, нозик бармоқларини ёпди. Анчагача жим кетишди. Жамилага қараб туриб ўз ёшлигини, Афрўзасини ёдга олган Бўрон паст ва ҳазин овозда сўз бошлади:

*Мен ҳеч кимга бермайман сени...
Бойлар олса бойлигинг олар
Улар олишар яна нени
Фақат дунё талашар бойлар...
Бу кўппаклар ичига қўрқмай
ташлаб ўтгин битта устухон.
Сўнг боравер ортга юз бурмай
қиёматни кўрасан аён...
Мен ҳеч кимга бермайман сени
кўшқу айвон бизники эмас...
Фақат кўнгиш...
шоҳ айлар мени
Бу кўппаклар кўнгишни эмас...*

Жамила унинг пичирлашини эшитди-ю сўзларни англамади.

Ўйчан юзларидаги кулфат кўланкасини ҳам сезмади.

Ҳайрат денгизига шўнғиганича жим ўтираверди...

* * *

Акмал Бердиёров шаҳарнинг гавжум кўчасидан борарди. Қуёш тиккага келиб, тирбанд йўлдаги машиналарни аямай қиздирар, ҳаракат озгина тўхтаसा ҳам ҳайдовчилар асабийлаша бошлардилар. Чорраҳада тўхтаб турганида ён қатордаги «Тико»нинг олд ўриндиғида ўтирган қора кўзойнакли йигит унга салом берди-да, унинг алик олишини кутмай:

— Акмал ака, шу кетишингизда тез уйингизга боринг. Машинангизни қўйиб, автобусда кетинг. Машинангизни ўзимиз олиб бориб қўямиз, — деди.

Акмал гап сўрашга улгурмай, орқа ўриндиқдаги йигит машинадан чаққон тушди-да, бир нафаснинг ўзида унинг ёнидан жой олди. «Тико» эса қизил чироқ ёниб турганига қарамай жойидан жилворди. Акмал ёнидаги йигитнинг сурбетлигидан қазабланган бўлса ҳам Бўрон бошлаган ўйиннинг асосий палласи бошланганини фаҳмлаб, унга индамади. Кўк чироқ ёниб, кўчадаги ҳаракат бошлангач, йигит Акмалнинг вазифасини тушунтирди:

— Шу автобусни қувиб ўтиб, тўхтаг. Автобус тўхташи билан унга чиқиб оласиз.

— Бу автобус мен томонга бормади, — деди Акмал уни жеркиб.

— Биламан, — деди йигит пинагини бузмай. — Озгина юриб тушасиз. Яна бошқасига чиқасиз. Кейин метрога ҳам тушасиз. Метродан чиққанингиздан кейин битта машина тўхтатиб, уйингизга етиб оласиз. Бир пайтлар из чалғитишга уста бўлган экансиз-ку?

Акмал ичида сўкиниб қўйди-ю, унинг кўрсатмасини аниқ бажарди.

Уйининг эшиги қия очик эди. «Бу ахлат яна нима ҳунар кўрсатди экан?» деган хавотирда ичкари кирди. Европа усулида безатилган меҳмонхона тўрида Бўрон ўтирарди. Атрофида йигирма киши бемалол ўтирадиган узун стол устида бир чойнак ва бир пиёладан бошқа ҳеч вақо йўқ. Амакиваччасининг кириб келганини кўрган Бўрон қимирлаб ҳам қўймади. Йигирма йил эмас, йигирма кун кўришмаган қариндошлар бир-бирларини бағирларига босадилар. Меҳр-оқибати ўлган икки қариндош эса бир-бирига сўзсиз тикилиб қолдилар. Дераза ёнида ва ётоқхона остонасида турган икки бегона йигит уларнинг бу соғинчсиз учрашувларига аҳамият бермадилар.

— Шу уйингда меҳмон бўлишимни истаган экансан, таклифингни ерда қолдиргим келмади, — деди Бўрон. — Мен мезбонман, сени ўтиришга таклиф қилаверайми?

Акмал ўткир нигоҳини ундан узмай, қаршисига ўтирди. Бўрон шошилмаётганини англаиш учунми, индамай ўтираверди. Аслида эса масалани узилкесил ечиб кетиш учун унинг вақти зиқ эди. Унинг мўлжалига кўра Акмални кўчада қузатиб юрган милиция ходимлари уни йўқотиб қўйгач, бир оз саросимага тушадилар. Кейин «Машинаси ўғирланди», деб қувадилар, ушлашга ҳаракат қилдилар. Кейин эса Акмалнинг қаёққа ўйиб бўлгани хусусида бош қотирадилар. Юзта тахминдан биттаси эса, албатта, шу уйга бошлаб келади уларни...

Ҳеч бир қассоб жониворни ўтмас пичоқда сўймади. Бўрон эса айнан ўтмас пичоқни танлаган, орага тушган сукунат бундан далолат эди. Ўлжаси

шундай азобни ўзига раво кўрса, унга нима ғам? Акмал ўз сукути билан ундан кўрқмаётганини билдириб қўймоқчи эди. Бўрон буни сезди. Амакиваччасининг ичлари қалтираётгани ҳолда ўзини ботир қилиб кўрсатишга уринишидан кулди. Акмал шунда ҳам индамади. Қарийб икки дақиқа давом этган сукутни Бўроннинг босиқ овози бузди:

*Кўзимга тўқинар малолат, тумон,
Чексизлик кўйнида яланғоч сукут.
Руҳимда муаллақ жимлик безабон —
Неки ўтган бўлса, барчасин унут...*

Амакиваччасининг бундай шеър ўқиши Акмал учун янгилик эмас эди. Ёшлик чоғлари шеър ўқийвериш, унинг бошини қотириб ташларди. У дамларда ёшлик ўти қалбини оловлатгани учун ўқирди. Ҳозир-чи? Қонли қадам билан бошлаган томошасини яқунлагани келган бўлса нега шеър ўқиб лақил-лаяпти? Бу сатрларнинг изидан қандай зулм келади?

Икки жуфт кўз бир-бирига қаттиқ тикилган. Икки жуфт кўз эгалари вулқон портлашини кутадилар. Унга қадар эса хонага Бўроннинг овози ҳукмронлик қилади:

*Зарба гали сенга, майли, кўрай мен,
Овоз бер, қайдасан, ўлмас тоқатим.
Ё сукунат кафанига ўрай мен...
О, саодат, йўқ менинг саодатим...
Фақат бордир бунда соқов сукунат...
Ёрилтош, эй ёрилтош, ёрил, ахир,
Ўлимнинг қошига ёрил, айт, бақир...*

Файзли давраларда сўрашишни сиз бошлаб беринг, деб бир-бирларига лутф қиладилар. Бу давра файзли эмас — кулфатли, лутф йўқ — зулм мавжуд. Акмалнинг бардоши етмади, ғазаб ва хавотир ҳукмида эканини ошкор қилмасликка уриниб, босиқ оҳангда сўради:

— Нега келдинг?

— Уйинггами ё умуман сўраяпсанми? — деди Бўрон кайфияти яхши эканини ошкор қилувчи қувноқроқ оҳангда.

— Умуман...

— Уйингга сендан олдинроқ келганим яхши бўлибди, — деди Бўрон худди гапни чалғитмоқчидай. —

Чойни ўзим дамлаб, мириқиб тўйиб олдим. Сен чефирнинг қадрига етмайсан. Энди «умуман»га кел- сак, кейинги пайтда кунда бўлмаса ҳам, кунора бир туш кўраман: болалар ҳовузда чўмилишяпти. Бир бола четда ўтирибди, чунки у сузишни билмайди. Шунда каттароқ бола уни сувга итариб юборди. Кичкина бола чўкиб кетай деди... Шунда мен чўкиб кетаётгандай нафасим қайтиб, уйғониб кетаман.

Бўрон тушини эмас, болалик хотирасини сўзлаёт- ган эди. Кичиклигида уни Акмал сувга итариб юборган, бошқа болалар қутқариб қолишган эди. Унда Акмалнинг шум нияти йўқ эди. Лекин қутқар- гани сувга тушмаган ҳам эди. Бўроннинг болалик онгига ўрнашиб қолган бу хотирот сира-сира ўчмай, бот-бот юракка ботиб, занглаб қолган ўқ каби безовта қилиб турарди. Акмал бу воқеани унутиб юборганди. Ҳозир эслади. Эслади-ю, болалик шум- ликларининг ёдга олинишидан ажабланди.

— Эски балчиқларни титмоқчимисан? Унда буг- дой сотганимни ҳам эсла...

— Мен балчиқ титгани келганим йўқ. Ўшанда сен мени ҳовузга итариб юбориб, томоша қилган эдинг. Кейин мени ботқоққа итариб юбординг. Сувдан қут- қариб қолишувди. Ботқоқдан қутқарадиган меҳри- бонни учратмадим...

Бўрон шундай деб хўрсинди. Акмал унга эътироз билдиrolмади. Бир неча нафаслик жимликдан кейин Бўрон энди ҳазин оҳангда сўз бошлади:

*Болалик гарёга қўшилиб кетди...
Заҳарга қўшилган майи ноб мисол
Ўзим ҳам билмаган фаслар келди
Кўксимга гурсиллаб йиқилди шамол...
Чориғин суграйди энди ёдимиз,
Ўлимга тўн бичар кимдир бемаҳал...
Остона ортида хотиротимиз
ва ёлғиз дўстимиз — ҳазрати Ажал...*

Бўрон томоғи қуригандай бўлиб аччиқ чойдан қуйиб ичди. Амакиваччасининг пайдо бўлганини сезгандан бери «Ўлдирадими?» деган савол Акмални бот-бот енгил титроққа солиб турарди. Ҳозир айтил- ган сўнги сатр гумони тўғри эканига ишора бўлиб, юрагига қўрқув оралади.

— Ўлдирмоқчимисан? — деди. Овози титраётганини сезиб, ўзидан ўзи нафратланди. Дадилроқ гапиришга уринди: — Ўлдирсанг ўлди, лақиллаб бошимни оғритма.

— Қўрқма, ўлдирмайман, — деди Бўрон. — Сен йигирма йил олдин ўлган одамсан. Суякларинг ҳам ириб-чириб кетган.

— Сен мендан қасос олишни кутиб яшадинг. Мен эсам қасос олгани келишингни кутиб яшадим. Биламан, сен мени лаънатлайсан. Ўша сотилган бугдой учун ҳам, ўқишга киришинг учун отанг ташлаб кетган пулни домлаларга бермаганим учун ҳам... Мен ўшанда ҳақ эдим. Чунки орада адолат йўқ эди. Сенинг отанг — менинг амаким амал оти устида роҳатда юрарди, биз эсак баъзан гўштли таомга муҳтож бўлиб қолардик. Мен адолатни тикламоқчи эдим.

Бу гаплар Бўрон учун янгилик эди. Шу сабабли таажжуб билан сўради:

— Адолат нима эканини билмай туриб қандай адолатни тикламоқчи эдинг?

— Ҳар бир одам адолатни ўз кўзи билан кўради.

— Хўп, ўзингга керакли адолатни ўрнатдингми, кўнглинг жойига тушдими?

— Ҳа. Лекин сен менинг адолатимни кўролмайсан ҳам, тушуна олмайсан ҳам. Шунинг учун лаънатлайсан.

Бўрон бу гапларни яхши англамагандай, унга тикилганича жим қолди. Сўнг паст овозда гапира бошлади:

— Лаънатларим... миннатларим... ҳасратларим... ҳайратларим... шафқатларим... раҳматларим... заҳматларим... даҳшатларим... Қоним ичиб, қоним ичиб, қоним ичиб, қоним ичиб ҳеч тўймади жисмим аро бундай бало улфатларим. Кулфатларим... қудратларим... бадбахтларим... бадбахтларим... бадбахтларим...

— Иккаламиз ҳам бадбахтмиз...

Акмалнинг бу иқрори Бўрон учун ғалат туюлди.

— Йўқ, мен бадбахт эмасман. Мен тож кийган ўғриман. Сен эса хиёнаткор ўғрисан. Ёш хотининг бор... пулинг кўп... «Пул бўлса, пул бериб — хотин

оласан, пул бўлса, пул бериб — виждон оласан, пул бўлса, пул бериб — иймон оласан...» Хотин олдинг, ammo иймон билан виждонни ололмадинг.

— Сен олдингми?

— Хотин — аниқ нарса. Иймон ва виждон сенинг адолатинг каби мавҳумлик. Қамоқдалигимда бир татар мулла: «Сен иймон эгаси бўлишинг мумкин», деган. Иймон масаласида бир нима дейишим қийин. Лекин виждоним бор. Бу аниқ! Виждонни пулга сотиб олмаганман, виждон билан туғилганман.

— Мен-чи?

— Мен сенга доялик қилмаганман. Киңдигингни ҳам кесмаганман, қандай туғилган бўлсанг туғилгандирсан. Лекин ҳозир шу туришингда заррача виждон йўқ. Умуман... — Бўрон заҳарли тиржайди, — менга сенинг виждонинг керак эмас. Менга пулинг керак.

— Шавкат учунми? Бермайман.

— Ўғлинг учун пул сўрайдиган пасткаш эмасман. Сен вақтида умумпулига хиёнат қилгансан. Қайтарадиган вақтинг келди. Ўшанда братва қонингни ичмоқчи бўлганида мен ўртага тушганман. Сен аҳмоқ: «Братва ҳаммасини унутворгандир», деб юрувдингми? Уларнинг ярмидан кўпи ўлиб кетди, лекин тириклари бор.

Бўроннинг тилидан учган «Братва» сўзи Акмални бир титратиб олди. У ҳам бир пайтлар ўғрилар оламидаги баобрў оғайниларини шундай деб иззатларди. Бу сўзни тилга олмаганига кўп йиллар бўлди. «Братва» номигагина оғайни, қаҳри келганда эса лаклак душмандан баттар.

Ўшанда икковлари «катта ов» илинжида Русияга боргандилар. «Ов» бароридан келди. Шунинг ўзига қаноат қилиб қайтсалар ҳам бўлаверарди. Лекин Акмал яна бир «ов»ни тақлиф қилди. Бўрон «ов»нинг олд қисмида эди, қўлга тушди... Акмалнинг найрангини кейинроқ англади. Ўша воқеани эслаган Акмал Бўронга зътироз билдирмоқчи бўлди:

— Ўшанда иккаламиз эдик. «Братва»нинг бунга мутлақо алоқаси йўқ.

— Сашка кривой-чи? Унинг ёрдам берганини унутдингми?

— Ўшанда мен қочмаганимда ҳамма пулдан

айрилардик. Мен улушингни ишлатмай сақладим. Ўзинг йўқ бўлиб кетдинг.

— Улушимни сақлаб қўйган бўлсанг, берақол, — деди Бўрон пичинг билан.

— Ҳозир пулим йўқ, бир-икки ойда тўплаб бераман.

— «Виждонинг йўқ», десам ранжийсан. Сен қо-воқ каллада ақл ҳам йўқ. Кимни алдамоқчи бўлганингни ўйлаб кўр! Каравотингни нима учун икки қават қилдирганингга ақлим етмаса, мени «аҳмоқ» десанг арзирди. Шунча пулнинг устида ёш хотининг билан маишат қилармидинг, а, хом калла! Пулни ҳам хорлабсан, сен нокас!

— Билган экансан, олавермайсанми, — деди тўн-гиллаб Акмал. — Томоша кўрсатишинг шартмиди?

— Уйингга ўғирлик учун келганимда ҳамма ёқни теп-текислаб кетардим. Мен қарзни ундириш учун келганман. Киргин-да, иккита сумкага ўзинг ўз қўлларинг билан жойлаб бер.

Акмал бу амрни бажариш-бажармаслигини ҳал қилолмай бир оз ҳаракатсиз ўтирди.

— Кейин кетасанми? — деб шарт қўйди.

— Ҳарҳолда уйингда ётиб қоладиган без меҳмон-лардан эмасман. Думларинг етиб келгунича қорамни ўчираман.

Акмал аста ўрнидан туриб, меҳмонхона томон юрди. Ичкарида турган малла йигит унга салом ҳам бермади, кўмаклашмади ҳам. Осонлик билан қўлга киритилган пуллар сумкаларга жойланаётганда бар-моқларнинг титраши тинмади. Иккала сумкани ўзи олиб чиқди. Тўплаган бойлигининг бир қисми шунчалар оғирлигини энди ҳис қилди.

— Бу ишинг яхши бўлди. Ўз ихтиёринг билан топширганингни эшитса, братва сени қадрлайди. Илтимосингга кўра сенга яна икки ой муҳлат бераман. Қолганини олиб кетиш учун бир йигитни юбораман. Тайёр тур.

— Яна қанақа қолгани?

— Мени қамоққа рўпара қилган пайтингда қанақа ҳолда эдинг, эсингдами? Ўша ҳолингга қайтасан. Яна қаерга пул беркитганингни мен аниқлаб берсам, уялиб қолармикинсан, а? Бундан ташқари янги қурдирган саройинг, машинанг, бу уй... ҳаммаси

сотилади... Шунда ўзинг хоҳлаган адолат қарор топган бўлади. Адолат саройини тиклаш учун икки ой кифоя!

Бўрон шундай деб ўрnidан турди-да, дераза яқинига бориб, пастга қаради. Уй атрофидаги йигитлари сергак эди. Улардан бири атроф тинч эканини ишора орқали маълум қилгач, Бўрон ёнидаги шеригига сумкаларни имлаб кўрсатди. Йигит деразани ланг очиб, сумкаларни бирин-кетин пастга отди. Пастдагилар оғир сумкаларни худди енгил фишт каби илиб олдилар-у, бир нафасда кўздан ғойиб бўдилар.

— Ўтир, бирпас гаплашайлик, бундан кейин учрашмасак керак, — деди Бўрон жойига қайтиб.

— Яхши бўларди.

— Яхши бўларди? Ўтириб гаплашганимиз яхши бўладими ё бошқа учрашмаслигимизми? Аниқроқ гапир.

— Анигини ўзинг биласан.

— Пулга тегишли ҳисоб-китобимизнинг биринчи босқичи яқунланди. Энди тақдирга тегишли ҳисоб-китобимиз ҳам бор, а? Мен Афрўзани ҳам олиб кетишим керак.

Бўрон шундай деб унга тикилди. Акмалда ўзгариш сезилмади.

— Уни кўрмаганимга йигирма йилча бўлди. Боласи ўлик туғилганидан кейин йўқ бўлиб кетди. Сени яхши кўрарди, изингдан излаб кетгандир, деб ўйладим.

Ёлғонни Акмал каби безбетлик билан гапира олиш учун Акмал каби сурбет бўлиб туғилиш керакмикин? Умр бўйи артистликка ҳавас қилган Бўрон ҳам амакиваччасида мавжуд қобилиятга эга эмасди. Ҳозирги ёлғон унинг қалбидаги нафрат вулқонини тошириб юборди. Олдидаги чойнакни отгиси келди, бироқ тўқ мушук сичқонни ўйнатгани сингари бир оз лақиллатиб, ҳузурланиш истаги бу вазабдан устун чиқди.

— Мени яхши кўриши сенга маълуммиди? Тагингга олганингда ҳам билармидинг?

— Буни маломат қилма. У сени ҳам, мени ҳам яхши кўрарди. Қайси биримизни танлашни билмай гангиб юрганда ўша иш бўлиб қолган. Йигирма йил кек сақлаб юришингга арзимади. Ўзи аҳмоқ эди,

қаёқда хор бўлиб юрган бўлса юргандир, ўлган бўлса ўлиб кетгандир.

Йўқ! Бу гапга чидаш қийин эди. Энг бардошли одам ҳам тоқат қилолмасди. Бўрон чойнакни эмас, пиёлани отди. Акмал энгашишга ҳам улгурмади. Пиёла елкасига тегиб, сўнг дастурхон устига тушди — синмади. «Синганида келган бало-қазо шунга урарди», деган фикр Акмалнинг фикрини ёритиб ўтди.

— Ахлат... — Бўрон бақирмоқчи эди, лекин нафрат хайқириғи тишлари орасидан сизиб чиқди.

Акмал ёлғони иш бермаганини сезса ҳам сир бой бермай ўтираверди.

Бўрон хотиранинг балчиққа булғанишини истамас эди. У амакиваччасига ғазабли нигоҳини тиккан ҳолда пичирлади:

*Аёл эмас эди у —
бало...
қовурғадан яралган бир тан...
Ёёлмади уни бу дунё,
қандай қилиб ер ютар экан...
Аёл эмас эди у
билмам...
соч, сийнаси, кўзи бор эди...
Мен эслайман уни камдан-кам
Аёл эди...
Жуда хор эди...
Аёл эмас эди у тунги,
соя эди гўё баҳайбат...
Бу дунёга етган тупуги
бир эркакка етмасди фақат...»*

Охиригى сатр ўқилгач, Акмал ўрнида бир қимирлаб қўйди. Бўрон буни сезди. Узоқ сукут сақламай унга деди:

— Худо мушукка қанот, туяга шох бермай жуда тўғри қилган. Лекин сенга чирой бериб янглишган. Кўзларингни сўқир қилиб, бунинг эвазига инсоф берганида дунё анча чиройли бўлган бўларди. Шу ҳуснинг билан ахлатга айландинг барибир. Ана энди менга тўғрисини айтиб бер.

— Афрўзаними?.. — ёлғонга бийрон тил рост гапни айтишга қийналди. Бўрон шоширмади. — Биз... Афрўза билан... муносабатимиз унчалик кўп

чуқурлашмади... У сени яхши кўрарди. Лекин мени Саломатдан қизғанарди. Тушуняпсанми? Сен у ёқда қўлга тушиб қолганингдан кейин кўп йиғлади. У ёқдалигингда сенга хиёнат қилмадик. Бир акадай бўлиб қараб турдим. Сендан ҳомиладор бўлган экан, хат ёзиб маълум қилмоқчи эди, хабаринг бордир?

Бўрон индамади. «Қани, давом этавер-чи?» деб тикилиб тураверди. Акмал гапини охирига етказиши лозимлигини англаб, давом этди:

— Мен Саломатни никоҳлаб олдим. Унинг ҳам боши қоронғи эди... Боласи ўлик туғилди. Бир ҳафтадан кейин Афрўза ўғил туғди. Боласини олмади, туғруқхонага ташлаб, чиқиб кетди. Саломат билан маслаҳатлашиб, сенинг ҳурматинг ҳаққи болани олдик. Уч-тўрт йилда қайтиб келсанг, ўзингга икки қўллаб топширмоқчи эдик. Сен ҳам йўқ бўлиб кетдинг...

— Бор гапинг шуми?

— Яна нима дейишим керак?

— Шавкат менинг ўғлимми?

— Ҳа.

— Шунинг учун пул бергинг келмадими?

— Мен сенинг келганингни сезган эдим. Учрашиб, тушунтирмоқчи эдим.

— Тушунтирдингми?

— Тушунмадингми?

— Мен-ку тушундим. Лекин сен тушунмадинг. Демак, Шавкат менинг ўғлимми?

— Ҳа, дедим-ку?

Бўрон малла йигитга имлаган эди, у ҳаммом томон юриб, сал ўтмай қалтираётган Шавкатни олиб чиқди. Қора дорисини олиш муддати ўтган Шавкатнинг хумори тутиб, ўзини туюлмаб қолган эди.

— Шу менинг ўғлимми? — деб яна қайта сўради Бўрон.

— Ҳа! — деди бу сафар Акмал овозини бир оз кўтариб.

Малла йигит Бўроннинг ишорасига амал қилиб, Шавкатни Акмалнинг ёнидаги стулга ўтқизди.

— Шавкат, отангни танийсанми? — деб сўради Бўрон йигитга қараб. Шавкат бу саволдан ажабланиб, Акмалга қўрқибгина қаради. Унинг назарида сири ошкор бўлгану энди жазо муддати етиб келган эди.

Хумор азобига қўрқув даҳшати қўшилиб, у ҳушини йўқотаёзди.

— Акмал, — деди Бўрон синиқ оҳангда.

Исмини айтиб чақирishi, бу синиқ оҳанг Акмални хайратга солди. «Ўғли эканини билиб, юмшади», деб ўйлади.

— Акмал, — деди яна Бўрон, — агар рост гапирётган бўлсанг... бир жон қарздорман. Жоним сенинг қўлингда... Агар рози бўлсанг, уни олиб кетаман. Бола қорадорига ўрганиб хароб бўлибди. Тузатишга уриниб кўраман. Кетиш олдидан жавонингни оч, бир меҳмон қил.

Акмал бу илтимоснинг чин эканига ишонмай, бир оз иккиланиб ўтирди.

— Турмайсанми? Ё жавонинг куп-қуруқми? — деди Бўрон.

Акмал туриб жавондан бир шиша коньяк, иккита қадаҳ олди. Бўрон ўрнидан туриб келиб, уларнинг ёнидан жой олди. Акмал қадаҳларни тўлдириб, бирини Бўронга узатди. Бўрон бош чайқаб, «Буниси Шавкатбекка», деб қўйди.

— Бу ҳали ёшлик қилади, — деди Акмал норози оҳангда.

Бўрон унинг эътирозига аҳамият бермай, ён чўнтагидан шишача чиқарди-да, ундаги кукунни Шавкатнинг яқинидаги қадаҳга солди.

— Бу нима? — деди Акмал ҳайратланиб.

— Буми? Бу захар, — деди Бўрон хотиржам равишда. — Бу болани «ўғлинг» деганинг учун пешонангдан ўпиб, қувониб чиқиб кетишимни кутганмидинг? Йў-ўқ, оғайни. Бу бола учун мен эмас, сен отасан. Ҳозир шу икки қадаҳнинг жойини алмаштирасан, истаганингча айлантир. Кейин ота-бола ичасанлар. Майли, аввал шу бола ича қолсин. Агар захар шунга чиқса, чиндан ҳам менинг ўғлим бўлади. Сен эса хотининг билан қизингнинг ўчини олган бўласан. Ўғриларни уйингта шу бошлаб келган. Ҳали бўйнида отнинг калласидай қарз турибди. Агар тирик қолса, демак, сенинг ўғлинг экан, сен тўлайсан бу қарзни. Иккаламизнинг бу баҳсимизни тақдир ёзуғи ҳозирнинг ўзида ҳал қилиб беради. Бошқа гап йўқ. Қани, айлантир!

Акмал бу амрни бажаришга дарҳол киришмади.

Бўрон иккинчи марта буюргач, худди бозордаги кўз-бойлагич қиморбоз каби қадаҳлар ўрнини алмаштира бошлади. Бўрон унинг титроқ бармоқларидан кўз узмай тикилиб ўтирди.

— Бўлди, энди хоҳлаганингни ўзинг узат болага, — деди Бўрон.

Акмал қадаҳлардан кўзини узмаган ҳолда бирини олиб, Шавкатга узатди. Нима бўлаётганини тузук англамаётган Шавкат қадаҳни қўлига олиб, савол назари билан Бўронга қаради.

— Ич, хуморинг босилади, — деди Бўрон унга.

Шавкат умри ичкилик билан ўтган ашаддий майхўр каби бир кўтаришда ичиб юборди. Томовидан қултуллаб ўтган коньяк хуш ёқдими, кўзлари сал жонланди.

— Яна қуйиб бер, жуфт бўла қолсин, — деди Бўрон Акмалга. Унинг буйруғи бу сафар тез бажарилди. Шавкат буни ҳам ичиб олгач, Бўрон малла йигитга буюрди: — Ётоққа олиб кириб ташла, ўлса ўша ерда ўлсин.

Хонада ёлғиз қолишгач, Бўрон ўтирган стулини Акмалга яқинроқ сурди. Улар бир-бирларининг нафасларини сезадиган даражада яқинлашдилар. Қалблари жисман яқин эди. Аммо бир-бирининг тафтини сезмасди. Сезиш учун бу қалбларда меҳр бўлмоғи зарур. Меҳр эса йигирма йил муқаддам ўлдирилганди...

— Илгарилари ёлғон тополмай қолганингда рост гапиришни бошлардинг. Билишимча, ҳозир ёлғонларинг тамом бўлди, энди ростини бошла, — деди Бўрон ижирганиб.

— Сенга ростини айтдим, — деди Акмал.

— Шунақами? Унда Афрўзани жиннихонага тикиб қўйганингни унутибсан?

— Унутганим йўқ... кўнглингни офритмай дедим... Ростини: туққанидан кейин эси оғиб қолди. Турруқхонадан тўғри жиннихонага олиб кетишган. Саломатнинг боласи чинданам ўлик турилганди. Шавкатни эмизиб катта қилди. Афрўза ўзига келганидан кейин уйда қарамоқчи бўлдик. Ҳарҳолда Саломат билан қалин дугона бўлишган...

— Қалин дугона... кундош дегин?

— Унчалик эмас. Бир бўлиб ўтган хатони ҳадеб

гапираверма. Афрўза бирга турди. Лекин Шавкатни талашадиган, Саломатга ташланадиган бўлиб қолди. Эҳтимол, юраги сезгандир... Шундан кейин мажбур бўлдим.

— Ҳозир қаерда?

— Ўн беш йилча олдин... ўша ерда ўлган...

— Илгарилари ёлғонинг тез тутаб қоларди. Энди қайси гапингга ишонай?

— Сени алдашимдан менга нима фойда бор?

— Фойдами? — Бўрон шундай деб унинг жағига мушт туширди. Кутилмаган кучли зарбадан Акмал учиб тушди. — Бу биринчи фойда! — Бўрон ўрнидан туриб уни дуч келган ерига тепди: — Бу иккинчи фойда. Қани тур! — Акмал инқилаб ўрнидан тураётганида яна жағига муштлиди: — Буниси учинчи фойда! Сен ахлат эмас, сен қанжиқсан! Сен менинг ўша ёқларда ўлиб кетишимни йигирма йил орзиқиб кутдинг. Қайтганда ҳам хорланишимни истадинг. Йўқ, Худо мени ёрлақади. Шавкатни кимнинг ўғли эканини ростдан билмайсанми? Биз Афрўза билан яқинлашмаган эдик. Ўн етти ёшида отаси уни қариндошига зўрлаб узатган экан. Эрига кўнгилсиз бўлгани учун шаҳарга қочиб келиб, меҳр-муҳаббат топаман, деб ўйлаганда, йўлидан сен аблаҳ чиққансан. Буларни охирги учрашувимизда ўзи менга айтган. Сенинг қилиғингни ҳам айтган. Шавкат сенинг ўғлинг! Сен йигирма йил бу боланинг ўғлинг эканига ишонмай яшадингми? Қадаҳга заҳар солганимда қувондинг-а? Қандай аралаштираётганингни сезмади, деб ўйладингми? Сен ўз ўғлингни ўзинг ўлдирдинг! Сенинг иддизингни мен қуритмоқчи эдим. Ўғлингни ўлдириб, иддизингни ўзинг қуритдинг. Сендан бу дунёда наслгина эмас, ному нишон ҳам қолмаслиги керак!

Бўрон бу гапдан кейин Акмалнинг талвасага тушишини кутган эди. Лекин унда ўзгариш сезилмади.

— Қуй! — Бўрон шундай деб бўлиб қадаҳга ишора қилди. — Мен ўз ўғлингни ўз қўлинг билан ўлдиришингни орзиқиб кутган эдим. Энди армоним йўқ. Сенинг думинг кесилди. Энди урувларинг қирилиб битди ҳисоб. Ўлишинг билан сенлардан бу дунёда ҳеч ким қолмайди.

— Ўзингдан-чи?

— Мендан ҳам қолмайди. Сенга камида икки ой умр ҳада қилмоқчи эдим. Фикримдан қайтдим.

— Мени ўлдирмоқчимисан? Билиб қўй: менинг ўлимим — сенинг ғалабанг эмас!

— Мен ғалабага шу пайтга қадар шошилмадим. Бундан кейин ҳам сабр қиламан. Каллангни узиб ташласам, то қиёматга қадар мени номардликда айблайсан. Шунча йигит билан бостириб келиб, жонингни олиш ростданам адолатдан эмас. Қўлга пичоқ олиб олишиш — сенгаям, менгаям ярашмайди. Шунинг учун таваккал қиламан: иккаламиздан биримиз яшашимизни энди Шавкат ҳал қилиб беради. Ҳа, анграйма! У ўлгани йўқ. Коньякка қўшганим заҳар эмас, оддий сода эди. Мана буниси чинакам заҳар, ишонмасанг, татиб кўр, — Бўрон чўнтагидан шишача чиқариб, қошқоғини очди-да, Акмалнинг лабига қадади. У чўчиб, тисарилди. — Жон ширин, а? — Бўрон малла йигитга қаради: — Олиб чиқ.

Икки қадаҳ коньяқдан кейин сал дадиллашиб қолган Шавкат чиқиб, Бўронга тикилганича туриб қолди. Бўрон шишачадаги кукунни қадаҳга солди:

— Энди сен аралаштир, — деб буюрди. Сўнг Акмални билагидан ушлади-да, дераза томон бошлади. Хавотирланган Акмал орқасига бир қараб олди:

— Қараб, болага ҳалал берма, бу ёғи энди таваккал. Омадинг бўлса яшайсан. Мен ўлсам, қариндошлик ҳурматини қилиб, қишлоққа олиб бориб кўмарсан. Сен ўлсанг, шу ерда ириб ётаверасан. Тирик қолсам, Афрўзанинг ҳурматини қилиб Шавкатни олиб кетарман. Кел, охирги марта ёнмаён туриб ёруғ оламга қараб тўйиб олайлик. Шундай кенг олам иккаламизни сиғдиролмай қолди. Биттамит кетишимиз керак. Қизиқ, а? Дунёда разил одамлар кўп. Биттамит кетсак, уларнинг сони камайиб қолармикин? Шавкат, олиб кел! — Шундай деб ўтирилди. Шавкат икки қўлида икки қадаҳ билан уларга яқинлашди. — Сен каттасан, танла, — деди Бўрон лутф қилиб.

Акмал бунинг шунчаки томошами ё чинми эканини англамай талмовсиради. «Эҳтимол, майна-возчилик қилаётгандир», деган ўй мавжуд бўлса-да, қадаҳга қўл узатишга қўрқди. Бўрон унинг биқинига аста туртиб:

— Ол! — деди. — Менинг вақтим кам. Икки дақиқадан кейин бу уйда ҳеч ким қолмаслиги керак. Ҳамлет деган зот айтганидек: «Ҳаёт ёки мамот, шудир масала!» Қадахнинг биттасида ҳаёт иккинчисида мамот бор. Титрама, ол!

— Ўзинг-чи, қўрқмаяпсанми?

— Нимадан қўрқаман? Мен бўронман, бўрон тиниши мумкин, лекин ўлмайди. Ахлатни эса йўқотиш керак... «Остона ортида хотиротимиз ва ёлғиз дўстимиз — ҳазрати Ажал...» Мабодо тақдир ўлимни менга ҳады этган бўлса, қувониб юрма. Ўзим гўрга кирсам ҳам бир қўлимни лаҳаддан чиқариб ётаман. Шу қўлим то ўлгунингга қадар бўғзингни бўғиб туради.

Акмал, яқиндагина заҳар солинган деб гумон қилинган қадахни ўз ўғлига раво кўрган ота, энди «Қайси бирида заҳар бор, айт», дегандай унга илтижо билан тикилди. Кукун қайси бирига солинганини Шавкатнинг ўзи ҳам билмасди. Акмал титроқ бармоқлари билан ўнг қўлдаги қадахни олди. Бўрон чапдагисини дадил кўтарди:

— Энди ўрисчасига қилиб чўқиштириб қўяйлик, албатта, сен менинг ўлимим учун ичасан. Мен эсам... — Бўрон ҳазин жилмайди:

*Ҳасратимнинг
Суюқ тошларидан
Дахма қурмоқчиман
Ўлимга.
Ичига ўз жасадим бўлсин...*

Биринчи бўлиб Бўрон ичди.

Сўнг Акмал... Унинг титроқ лабларидан ичимлик томиб турди.

Ўлимни кута бошладилар...

В а с с а л о м!

Муаллифдан:

Вассалом. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, сизларга баён қилмоқчи бўлган воқеа шулардангина иборат эди. Буларнинг озини кўрганман, кўпини эшитганман. Эшитганларим миш-миш, ваҳима, аравани қуруқ олиб қочишдан холи эмасди. Улардан мумкин қадар фойдаланмасликка уриндим. Ёзганларимнинг маълум қисми сиз, азизларга ёқмагандир ёки ишонтира олмагандир, буни қаламимнинг заифлиги, тасаввурим қамровининг торлигидан деб билиб, узримни қабул қилгайсиз. Аллоҳдан умидим бор, янги асар баёнига журъат этсам, бу қусурлардан қутулишга ҳаракат қиламан. Бунинг учун фақат камина томонидан бўладиган ҳаракат кифоя эмас, сиз муҳтарам мухлислар дуосидан ҳам умидворман.

Асарнинг бундай тугашидан ажабланаётганингизни аввалдан сезяпман. Мен хотимани шундай мавҳум тарзда якунлаш анъанасини бу сафар ҳам бузмасликни лозим топдим. Таъбир жоиз бўлса, ошни пишириб, дамладим, сузиш энди сиз, азизларга ҳавола. Икки амакиваччанинг тақдири, Шавкатнинг қисмати нима бўлишини аниқ билмай гарангсиб ўтиргандирсиз. Сизларда ачиниш ҳиссини уйғотиш, асардаги ваҳималарни кучайтириш учун иккаласини заҳарлаб ўлдириш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Руҳан ўлик бу икки зулм эгасининг жисман ўлиши адолат ҳукми бўлур эди. Ёки Акмал заҳарланиб, Бўрон қуршовдан чиқиб кетиши адолатданмиди? Шавкат-чи? Рамзийлик нуқтаи назаридан қаралса, атрофимизда «шайтанат» деб аталмиш зулм олами мавжуд экан, бундай зулмкорлар бутунлай йўқ бўлиб кетмайди. Улар ажриқ ўтидай ўсиб чиқаверади.

Асарни ўқиб бўлганингиздан сўнг Бўрон, Акула, Граф...ларнинг кейинги тақдирлари ҳақида камроқ ўйлаб, уларни бу зулм оламига етаклаб келган сабаблар ҳақида кўпроқ мулоҳаза юритишингизни истар эдим. Кўзга кўринмас зулм жари ёқасида ҳозир қанча ёшлар туришибди. Уларни бу тубанлик олами нимаси билан жалб қиляпти? Биз-чи, нима учун жиноят оламига яқинлашаётган ёшларнинг ҳаракатларини лоқайдлик билан кузатиб турибмиз? Ҳар биримиз ўзимизга шундай савол берайлик.

Қўлни қўлга бериб жонли ҳалқа-тўсиқ ҳосил қилиб, адашган ёшларни асраб қолайлик. Шунда биз инсонийлик бурчини адо этган бўламиз. Шунда Аллоҳ бизлардан рози бўлади.

Муҳтарам китобхонлардан яна бир ўтинчим бор: кўпчиликка маълумки, камина шеър ёзмоқ қобилиятдан бебахрадирман. Аммо назм ихлосманди сифатида ўзимга манзур бўлган шеърий сатрлардан баёнларимда фойдаланганман. Бу сафар ҳам одатимни қанда қилмадим. Асарда ўқиганингиз шеърий сатрлар устоз қаторидаги шоир акамиз Рауф Парфи ҳамда қадрдонимиз шоир ҳожи Асқар Маҳкам ижодидан олинган. Асарнинг сўнгги сатрларини ўқиб бўлганингиздан сўнг бу марҳум ижодкорларнинг ҳақларига ҳам дуо қилишларингиздан умидворман.

Дуо қилайлик: Аллоҳим! Ўзинг инсон зотини азиз ва мукаррам қилиб яратгансан. Нафсимизнинг ёмонлиги туфайли бизларга даф қилаётган шайтон васвасаларидан Ўзинг ҳимоя эт! Фарзандларимизни турли офатлардан, хусусан, шайтанат оламига кириб қолиш балоларидан ва зулм олами фалокатларидан асра! Омийн, йа Раб ал-олабийн!

ОЗОД ИНСОН ҲАҚИДА ҚЎШИҚ

Қисса

*«Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.
Роббана тоқаббал минна иннака
анта-с-самууъл алийм ва туб аълайна
иннака анта-т-таввабур роҳийм.»**

Боқчаларда гуллар сўлди, сезмадим,
Ўстирганлар етим бўлди, сезмадим.
Кўнгилларга қора тўлди, сезмадим,
Сездим сенинг кетганингни,
кўнгилдан...

Абдулҳамид Чўлпон

Қўнма, булбул, қўнма, булбул,
Мозор тошига.
Налар келди, налар келди
Юртим бошига!..

Халқ қўшиғи

Юрагимда хўрлиқларнинг алами,
Сўрсам, дерлар: «Ёзмиш Қудрат қалами».
Нечун қалам бахтимни қаро ёзди?
Не қилдим, йўлимни намаро ёзди?!
Толеимдин кимга йиғлай, дод этай?
Дунё келиб, нени кўрдим, ёд этай!

*Мирзакалон Исмоилий***

*Маъноси бундай: «Эй Парвардигоримиз! Шак-шубҳасиз, Сен эшитгувчи ва билгувчи зотсан. Тавбаларимизни қабул эт. Шубҳасиз, Сен тавба қабул қилгувчи зотсан» (Қуръони Каримнинг Бақара сурасидан).

** «Фарҳона тонг отгунча» романидаги Тўтининг Дилшоғга ёзган мактубидан. Мазкур мактуб ёзувчи қамоқда эканида қорюзга туширилган.

Муаллифдан

Оламларнинг роббиси Аллоҳга ҳамдлар ва шукурлар, оламларга раҳмат этиб юборилган зотга саловат ва саломлар бўлсин.

Муҳтарам адабиёт муҳибларига кичик бир хизмат қилиш ниятида Тангри таолодан мадад сўраган ҳолда яна қўлга қалам олиб, оқ қоғоз устига дастлабки сатрларни битмоқдаман. Кишининг қадри ҳаётлик чоғидагига нисбатан вафотидан сўнг аниқроқ билинишини донолар айтиб ўтганлар.

Вақт — ҳакамдир. Йиллар бир тарозудир гўё. Қилинган амаллар ўлчанур. Агар инсон тарозу палласида арзирли амаллар қолдирган бўлса, унинг номи фоний дунёда яшайверади. Бундай инсонларнинг номи эслаб юриш ёки ўчириб ташлашга банд қодир эмасдир. Бу Тангрининг марҳаматига, хоҳиш-истагига хосдир. Бу марҳаматга эришмоқ учун эса иймон йўлидан борилади. Гувоҳ бўлайликким, бу марҳаматга, лутфу карамга ҳамма ҳам эриша олмайди.

Мирзакалон Исмоилий виждонларига хиёнат қилмаган инсонлардан бири эдилар, валлоҳи аълам! Шу боисданми, халқ бу адибга кўнгил қўйди. Вафотларига салкам ўн беш йил тўлса-да, у зотнинг мўътабар номлари ҳануз қалб ардоғида. Мирзакалон Исмоилий менга меҳрибон тоға, талабчан устоз эдилар. У зот устозлик ҳаққини адо этиб кетдилар, Аллоҳ рози бўлсин! Энди менга шогирдлик ва жиянлик бурчини адо этиш фурсати келди. Яратганнинг мадади, Сиз — азизларнинг дуоларингизга суянган ҳолда бу бурчни адо қилмоққа журъат этипман.

Сизларнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган асар тўқилган, ҳавойи гаплар эмас. Унинг асоси, пойдевори — Мирзакалон Исмоилийнинг қамоқхонада терговчи учун махсус ёзган, гўё тавба услубидаги «Виждон тавбаси» деган баённомаларидир. Бу номани «Виждон тавбаси» эмас, аслида «Виждон азоби» демак

дуруст бўлур эди. Унда ёзувчи «халқ душманининг фарзандлари» деб номланмиш лаънат тамғаси билан болаларимга зарар етказишмаса эди», деган хавотирда кўкракларини виждон азоби ўқиға тутган, ўзларини ўзлари чиндан ҳам «миллатчи» ва «халқ душмани» эканликларини исботламоққа тиришган эдилар.

Яна бир-икки изоҳ шуки, асарда Мирзакалон Исмоилийнинг турли китобларида баён этилган айрим жумлалардан ҳам фойдаландик. Адиб мураккаб ҳаётлари давомида кўп адолатсизликларни кўрдилар, дўстларнинг хиёнатларига ҳам гувоҳ бўлдилар. Хиёнаткорларнинг айримларини «Виждон тавбаси»да тилга олганлар. Хиёнаткорларнинг авлодлари мазкур асаримизни ўқигудай бўлсалар иснодга қолмасликлари учун уларнинг номларини ўзгартириб баён қилдик. Энг муҳими, дўстлар хиёнат қилган бўлсалар-да, тоғам қамоқдан чиққанларидан сўнг уларни кечириб, биродарликларини давом эттирган эдилар.

Ёзганларимизни охирги сатрига қадар тоқат билан ўқий олсангиз, бунга ўзингиз ҳам гувоҳ бўларсиз. Улуғ адибнинг ҳаётига бефарқ эмаслигингиз учун Сиз — азизу меҳрибонлардан беҳад миннатдорман.

*Тарих 1998 йилнинг Наврўз арафаси,
Зулқаъданинг Ой тўлишган кечаси хайрли
ният ила бошладим.
Аллоҳ оқибатни хайрли қилғай, омийн!*

**Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 феврал, сешанба, соат 15.15.**

Қиш ўзининг аввалги ҳовуридан бирмунча тушиб, баҳор сиқиги билан чекина бошлаган бўлса ҳам, ҳануз ўз йўлларида алам захрини сочиб боради. Унинг аччиқ изғиринлари илиқ баҳор елларига баъзан ҳамла қилади, тамом кўзғалиб, кучга кира бошлаган дилкаш ҳаётни бўғмоқчи бўлади. Лекин борлиқни уйғотган баҳор ўз ўжарлигини қўймайди.

Баҳор ўжар.

Баҳор нафасида хуруж қилаётган хасталик ўжар.
Бемор ундан-да ўжар...

Табиатан серғайрат бўлган, паст бўйли, жиккакдан келган бу одамнинг хасталик олдида бўш келишини яқинларидан ҳеч бир киши кутмаган эди. Гарчи ёши саксонни қоралаётган бўлса-да, шахдам ва тетик юриши гўё унинг камида юз йил умр кўришидан дарак берарди.

Бир ой аввал шифохонадагилар: «Узоғи билан икки кунлик умри қолди, истасангиз олиб кетинглар», дейишган эди. Унда келган-кетганини танирди, уч кундан бери эса ҳушсиз. Эти суягига ёпишиб, худди ёш болага ўхшаб қолган.

Атрофдагилар уни ҳушсиз деб ўйлашади, секин-секин гаплашишади. У эса ҳамма нарсани эшитиб, англаб ётибди. Фақат бош оғриғи хуруж қилганда гапларга қулоқ солгиси келмай қолади. Меҳрибонларининг бир-бир кириб юзларини силашлари, айниқса, пешонасини уқалашлари хуш ёқади, оғриқлари сал аригандай бўлади. Пешонасига узоқ вақт қўйилиб турувчи кафтни бошқаларидан ажрата олади. Бу кафтнинг тафти мияни кемираётган оғриқни боса олади.

– Дадажон, бугун биз билан бирга уйга кетасизми?

Қулоғига жаранглаб урилган бу сасдан сесканиб кетди.

Қаердан келди бу овоз? Уни ким чорляпти?

Унинг безовталанганини атрофдагилар сезишди, лекин оғриқнинг таъсири деб ўйлаб, юзларини силашди. У эса аланглаб, овоз эгасини қидирди. Бемор ўзича атрофга жавдираб қараётгандай бўларди. Аслида эса қорачиқлардан нур қочган, керилган бурун катакларидан эса нотекис нафас чиқарди.

– Дадажон, уйга кетмаймизми?

Яна жавдиради ва... кўрди: рўпарасида энгли оқ кўйлак кийиб олган Ойзуҳраси жилмайиб турибди. Урушдан қайтганида шу кўйлагида, шундай кулгу билан кутиб олган эди дилбанди. Бирам ширин куларди... бирам ширин куларди бу жон қизи! Лекин у ҳозир қаердан келди? Ахир, у вафот этган эди-ку? Қамоқдан қайтганида Ойзуҳрасининг ўлимини эшитиб: «Бу кўргиликни кўргунимча қамоқда ўлиб кетганим минг марта яхши эди», деган эди-ку? Сўнг

Минор қабристонига борган, фарёд уриб, кўкрагини зах ерга бериб ётиб олган эди-ку? Тўрт йиллик уруш ваҳшатларига чидаган, қамоқ адолатсизликлари буколмаган қаддини шу айрилиқ букиб қўйган эди-ку? Қамоққа олишларидан олдин, 1950 йилнинг ёз чилласида бу қабристонга отаси Исмоилхўжани қўйган эди. Ойзуҳрасини бобоси ёнига қўйибдилар...

— Дадажон, кетайлик...

Қизиқ... рўпарасидаги оқ кўйлакли Ойзуҳра гапираётгани йўқ, фақат жилмайиб турибди. Овоз ҳам уники эмас. Уч ёшли қизалоқники... Ҳа... Ойзуҳра эмас, Маликахони чақиряпти.

... Аяси билан қамоқхонага борган эди ўшанда.

Тан азоблари билан муддаосига ета олмаган терговчи руҳ азобига ўтганди. Ўзича марҳамат қилиб, яқинлари билан учрашувга рухсат берганди. У кун аниқ эсида: элик иккинчи йилнинг ўн олтинчи август кунини эди. Бир неча дақиқалик дийдор кўришуви бир нафасда ўтгандек бўлди. Айниқса, қизчаси отасининг дийдорига тўймади. Маликахон дадаси билан кўришувга келганда у билан бирга қайтишни умид қилганди. Унинг жажжи юраги шу бахтга эришишни истарди. Соқчи айрилиқ они етиб келганини билдиргач, қизча:

— Дадажон, бугун биз билан бирга уйга кетасизми? — деб сўради.

Қўланса ҳидли ва зах қамоқ хонасига қайтиш учун ўрнидан турган маҳбус бу саволни эшитди-ю, қадам босишга ҳоли қолмади. Жавоб қайтаришга қурби етмади.

Юрак-юрагини жизиллатган бу жонажон овозни — қушчаси сайрашини эшитгани ҳамон ялт этиб қизчасининг ақлли кўзларига тикилди; тикилди-ю уч ёшга тўлган кунда ўз қувончини отаси билан баҳам кўрмоққа келган маъсума кўзларида ҳасрат соясини кўрди. Юраги шув этиб кетди. Қизча онасидан отаси қўлига ўтмоқ, унинг қўлларида уйга кетмоқни истарди. Дилбандидан кўзларини узолмаётган ота унга узоқ қараб турди. Ниҳоят, ота меҳри ва ардоғини кўрмаган гўдакнинг она қўлларида талпиниб айтган сўзларига:

— Сал кейинроқ бораман, жон қизим, — деб жавоб берди.

Шу он қизгинасининг ингичка қошлари бирдан чимирилди, умид тўла чарос кўзларига ғам тўлди, хайр адоси-ла силкиб турган қўлчасини тортиб олди.

Қизгинаси кетди! Аммо хафа бўлиб кетди. Ким хафа қилди ҳали кетмон қанот бўлмаган бу қушчани? Ким уни ота меҳри ва ардоғидан маҳрум қилди? Унинг ўзи сингари кичкина дугоналари оталарининг бўйинларига осилиб, ота қучоғи ва қўлларида яйраб-яшнар экан, унинг жўжасини ким бу бахтдан жудо қилди? Ахир ким унинг ширин ҳаётини заҳар қилди?

Бу саволларга аниқ жавоблар мавжуд, аммо тил изҳор этмоққа ожиз, «Ҳайҳот, мен, унинг ўз отаси, менинг ўзим!» деб сассиз наъра тортмоқдан ўзга чораси йўқ эди.

Нажот борми эди ўшанда? Бор эди. Нажот йўлининг номи хиёнат эди. Бу йўлни эслаши ҳамон тирклик билан хайрлашиш арафасида турган заиф вужудига титроқ кирди. Атрофидагилар буни жудодликдан нишона деб билиб, кўзларига ёш олдилар.

Қамоқхона. 1952 йил, 16 август.

Уни қаттиқ ўйлатган, ҳаяжонга солган ўша куни ҳар ким ўзига ярашган йўл билан кетди: болалари уйига, у эса қамоқхонага! Аммо Маликахони истехзо ва киноя билан берилгандек туюлган ўша ништарли саволи билан кўз ўнгидан сира кетмади.

«Қоронғи зулмат ва қўланса ҳидлар ичида шунчалар қолиб кетганинг етар! Бас!»

Бу овоз қамоқхонанинг тош деворларини жанглатиб юборди. Бу иблис даъвати ҳибсга олинган кунидан бери уни таъқиб этади. Терговчи истаган йўлга тушиб юришини истайди. Терговчининг истаги — миллатчи эканини тан олиш, миллатчи тўдаларни фош этиш. Миллатчи эканини тан олиши мураккаб масала эмас. «Ҳамонки, миллатчи экансан, демак, атрофингдаги маслақдошларинг ким, айт уларни», деб талаб қиладилар. Сўнг хуфялари томонидан тақдим этилган номларни санайдилар: Фалончи, Писмадончи... уларни туҳмат чодирига ўраб бериши керак...

Лекин калтаклар зарбидан мўматалоқ бўлиб кет-

ган бу танада ҳали ўлмаган виждон садоси ҳам мавжуд эди:

«Қилмаган жиноятларингга иқрор бўлсанг, дўстларинг бошига туҳмат жандасини илсанг, ўзингга ҳам, болаларингга ҳам жабр қиласан, хонавайрон бўласан, то қиёматга қадар исноддан қутула олмайди авлодинг!»

Иродаси қанчалар мустаҳкам бўлмасин, вужуди нақадар азобларга бардошли бўлмасин, барибир ҳақиқатни айтишга журъат қила олмас эди. Бу қўрқоқликдан эмасди, ҳақиқатни айтган тақдирда ҳам муддаога ета олмаслигига аминлигидан эди.

Унинг қаршисида икки йўл мавжуд, шу икки йўлдан бирини танлашга мажбур: ё бор бўлиб, шарафларга эришиши ё йўқ бўлиб, лаънатларга кўмилиши керак! Ёрқин эрта сари интилиб, бор бўлиб қолсинми ё қора кеча сари юз буриб, йўқ бўлиб кетсинми?

Ажабо, қайси бири шарафли?

Кундуз билан кечани, оқ билан қорани фарқлаганига кўп йиллар бўлган. Урушдан аввал қамалганидаёқ кўзи очилганди. Ҳақиқатни бўғиб турган газанда рўпарасида ожиз эканига ҳам ақли етганди ўшанди. Қамалмасидан илгари, газандага тиф санчмоқ қасдида қўлига найза олган дамларда миллатни эзаётганларни шафқатсиз янчиб, эзиб ташлашни, қоронғи зулмат ва қўланса ҳидлар салтанатидан ташқарига отилиб чиқишни, мунаввар замонга етишни орзу қилган эди.

Орзу ўша йиллар бўғилган бўлса-да, виждон кемирилишлардан, емирилишлардан қутилишни, соф ҳавони ҳанузга қадар истайди. У ўзини ҳамиша булғаб ётган кирлардан, бўғиб ётган оғир юклардан нажот истайди. Яшаш қобилиятини йўқотмаган, ўлмаган виждоннинг ҳаққоний овозини тинглашни талаб қилади кўнгли. Дам-бадам уйғониб, хиёнатга даъват этувчи кучни энг майда, кўзга кўринмас томирларигача бағридан юлиб олиб, ўз қўллари билан бўғиб, янчиб ташлашни, тишлари билан ғажиб, ўтга ташлашни хоҳлайди.

Нимқоронғи даҳлиздан терговга бориб-келаверганидан ўттиз икки қадам босгач, ертўла томон бурилишини, сўнг ўн сакиз зинани босиб пастга туши-

шини билади. Терговчининг зуғумларидан хаёлини чалғитиш учун қадамни ҳам, зинани ҳам санайверарди. Бўлмаса бунинг унга нима зарурати бор экан? Ҳозир эса санамади... даҳлиз ғоятда узун туюлди. Ертўлага эмас, лаҳадга тушаётгандай вужуди музлади. Сўнг... қамоқхонанинг темир эшиги аввалига юракни эзадиган даражада ғижирлади, остона ҳатлаб ичкарига ўтгач, шиддат билан шарақлаб ёпилди. Унинг назарида темир эшик шарақламади, балки моғор ҳиди анқиб турган бу зах бино тарс иккига ёрилиб, ажралиб, кейин шу заҳотиёқ уни ютиб юборгандай бўлди. Узунасига уч қадам, эни икки қадам келадиган нимқоронғи хонада ёлғиз қолгач, совқотаётгандай баданида титроқ турди. Аслида бу совуқ таъсиридаги тан титроғи эмас, балки руҳ титроғи эди.

У ичкарига икки қадам ташлаганича қотиб тураверди. Кўз олдини қора парда қоплаган, назарида оёқларидан жон буткул чиқиб кетгандай эди. У ўзи билмаган ҳолда чўка бошлади. Аввалига чўнқайди, сўнг чўккалади. Тиззалари музлагандай бўлди. Титроқ кучайди. Кейин...

Қоронғи хона бирдан ёришиб кетди. Шундай ёришдики, ҳатто кўзларига ҳеч нима кўринмай қолди. Назарида, қамоқхона томини икки ёнга суриб кўринган қуёшга қараб кўзи қамашгандай эди. Ажаб, неча ойлардан бери қуёш нуруни кўрмай, соғинган эди, энди эса қарай олмаяпти... Йўқ, бу қуёшнинг жонбахш нурлари эмас экан. Дам ўтмай хона қизара бошлади. Бирпасда қондек тўқ қизил тусга кирди-ю чайқала кетди. Қамоқхона бино эмас, балки улкан қон денгизида қалқиб турган кема эди унинг хаёлида. Мавжлар бора-бора пўртанага айланди. Тиз чўкканича қалтираётган бу одам ўроқ солинган буғдой поясидай шилт этиб ёнга қулади. Чаккаси бетонга тегиб, кўз олдини қоплаб турган қип-қизил қон денгизи энди қоп-қора зимистон чоҳга айланди. У зимистон чоҳга гўё учиб тушди. Қалтироқлари ҳам қолгандай, бадандаги зирқироқ оғриқ ҳам кўтарилгандай эди. У ўзини гўё енгил ҳис қилар, қушдай учарди.

Белига энди камар боғлаган назоратчи унинг жи-

миб қолганидан хавотирланиб, эшик туйнукчасини очиб қаради.

— Ие, Исмоилийнинг пачағи чиқибди-ку? Қизиқ, бугун тепки емади шекилли? — деди у шеригига ўтирилиб қараб.

Рангпар шериги ҳам қаради-да:

— Ўлмайди, ётаверсин. Ёзувчи зотининг жони қаттиқ бўлади. Урушдан олдин бунақаларни кўп кўрганман. Беш-олтитасини отишга ўзим олиб борганман. Чўлпон деганлари бўларди, ўз қўлларим билан учта ўқни кўкрагига қадаб қўйсам ҳам ўлмайди-я, баччағар! Командирим: «Мўлжаллаб отолмагансан», деб сўкиб қолди. Тўртинчи ўқни пешонасига қададим. Ўлмас экан-а! Кўзларини юмишга ҳам улгурмай қолди. Кўзи очиклигича устига тупроқ тортвордик.

— Чўлпон дедингизми? Бунақалар исмни ҳам топиб қўяди-я? Буники Мирзакалонми?

— Ҳа, мирзаларнинг каттакони дегани. Ўзи кичкинагина бўлса ҳам даъвоси каттагинага ўхшайди.

— Отаси шунақа исм қўйганмикин ё ўзи ўйлаб топганмикин?

— Сен билан менга бунинг нима фарқи бор. Бошингни оғритма. Биз буйруқ бажарадиган одаммиз. «Ҳайда!» десалар ҳайдаймиз, «Ўлдир!» десалар жонини суғуриб кафтига тутқазиб қўямиз.

Шундай деганларича нари кетдилар. Қадам товушлари акс садо таратиб узоқлашди. Назоратчилар эшик тагида гаплашишган бўлса-да, уларнинг гаплари узоқ-узоқлардан келгандай туюлди. «Ўлдир!» деб буйруқ берилса бажонидил бажарувчи назоратчининг овози унга яхши таниш. Эҳтимол, юзларча овозлар ичидан ҳам ажратиб олар. Қайси бир куни шу назоратчи эшик даричасини қиялаб очиб: «Исмоилий, зап меҳрибон синглинг бор экан-да, қўй гўшти, қўй ёғидан сенга плов дамлаб келибди. Ҳиди нафсимизни қитиқлаб, ўзимиз паққос тушира қолдик. Бизни очкўз, деб орқамиздан сўкиб юрма. Сенга раҳмимиз келганидан шундай қилдик. Бу қамокда паловга тўйган одам жонидан тўйган ҳисобланади, кўп яшамайди, уйингга хат-пат чиқарсанг, синглингга раҳмат айтиб қўй», деган эди. Ўшанда маъсума

синглисини кўз олдига келтириб, «Санобар, Сановбарим...» деганича йиғлаб юборганди. Етимлик хорлигидан қочиб, Тошкентга келганидан бери кичкинагина, нозиккина жуссасига тушган не-не турмуш азоблари юкини ортган синглисини кўргиси келганди. «Палов пишириб келибди... Тунлари билан дўппи тикиб орттирганига харажат қилиб, беш боласининг ризқини қийиб, менга илиндими?» деб кўнгли ўксиганди.

Қадам товушлари узоқлашиб тинди. Энди жимжитлик даҳшати уни ўз чодирига ўраб, даҳшатга солди. Урушда эканида, айниқса, тонг чоғи чор-атрофни сукут қопларди. Ҳатто қушлар чуғури ҳам эшитилмасди. Бу сукунат ҳадемай жанг бошланажаси, ариқларда инсон қони оқажагининг даракчиси эди. У қанча ётганини билмайди. Жимжитликнинг нақадар даҳшат экани унга маълум бўлса-да, бу сафар кўрқди. Бир вақт синглисининг овозини эшитди:

— Ака, тура қолинг, шамоллаб қоласиз. Бугун Маликахоннинг туғилган куни-ку? Ҳаммамиз тўпланиб, сизни кутяпмиз. Кенжамга опалари янги шеър ёдлатишибди. «Тоғамга ўқиб бераман», деб анчадан бери интиқ кутяпти...

У сесканиб, бошини кўтарди. Қулоқ тутди — синглиси бошқа гапирмади. У телба одам сингари атрофга аланглади: тўғрида темир каравот қорайиб турибди. Тепада хира чироқ. Бир томонда темир панжарали дарча. Бу хонага дастлаб кирганида шу дарча унга умид дарвозаси каби туюлган эди. Лекин куёшга тескари бўлгани учун бу дарчадан офтоб нури тушмади, умиди эса сўнди.

У қаддини ростлади-да, музлаб қолаётган ўнг кўлини, ўнг биқинини силади. Мажолсиз оёқларини бир-бир судраб босиб каравотга бориб ўтирди. Бу қамоқхона ашёлари рўйхатида «кўрпа» деб шарафланган бир увадани олиб ўранди. Баданига сал иссиқлик югурди. Совуқ чекингач, энди очлик хуруж қилди.

Дарчадан тушиб турган заиф ёруғлик сўниб, шаҳарнинг шом қоронғилигига чўмганидан огоҳ этди. Тирикчилик ташвишларидан тинган шаҳар аҳли ором истагида, кўп эмас, озгинагина бахт илинжида

уй-уйларида ўтирибди. Бировининг дастурхони атрофидаги қаторда хато йўқ, бироқ бу тун кимнидир қамоққа олиб кетишлари мумкинлиги хавотири кезиб юради. Аллақанча хонадонлар қамоқхоналардаги яқинлари ташвишида хавотирли нафас оладилар.

Унинг хонадони ҳам шундай...

Салкам икки йилдан бери аҳвол шу...

Фарзандларини соғинади, ҳатто Дархондаги боғида мевалари фарқ пишган дарахтларни ҳам соғинади. Дарахтларнинг аксарини дадаси эккан эди. Дарахтларнинг баргларига қараса, ҳар бирида дадасининг чехраси кўрингандай бўлаверади. Урушда эканида ҳам шундай эди. Лекин ундаги соғинч туйғуси ўзгача эди. Ундан душман ўқидан омон қолиб, уйига эсон-омон қайтишига умид бор эди. Урушдан тирик қайтиб, уйда бир соатгина бўлса-да, тинч яшашни орзу қиларди. Бунда эса...

Неча йилдир зор-афғон бирла ўтмоқда туним,

Етмайин комимга асло тун қора бўлди куним.

Минг жафо бирлан эзиб қалбимни, тўқдилар хуним,

Не қора даврон экан бу, тингламас ҳеч ким уним!

Хору зорлик топдим, хўрлик ағосин топмадим...

Кечагина хаёлида туғилиб, хотирасига муҳрланган, қоғозга тушишини яна йиллаб кутадиган бу сатрлар лабларидан беихтиёр учди. Ҳибса олингунга қадар бир роман ёзишни бошлаш орзусида эди. Ўзини қамоққа олдилару, ниятини занжирбанд этолмадилар. Қўлида қоғоз-қалам бўлмагани учун роман сатрлари хотирасига ёзиларди...

Кечки таомни беришмади. Бермаганлари ҳам маъқул бўлди. Алҳол, бир тишлам таом томоғидан ўтмайди. Тахмини бўйича тун яримлаганда сўроққа чақирилди. Терговчи хонасига кириши билан девордаги осма соатга қаради: адашмабди — тун ярмидан оғибди.

— Қизингни кўрдингми, жуда ширин экан, Германияда туғилганми? — деди қошу кипригигача малла терговчи.

Қизчанинг Тошкентда туғилганини у яхши биларди. Гапни Германия томон буриши эса бежиз эмас, шу баҳонада бир қармоқ ташлаб, шу пайтга қадар

номаълум бўлган қандайдир маълумотни илтиришга умидвор эди. Неча ойлар давомида унинг бу қилиғига тушуниб қолган маҳбус найрангни англамагандай соддалик билан:

— Тошкентда туғилган, — деб қўйди.

— Ҳа-я, мен адаштирибман. Германиядаги қизинг эсэсчининг ташлаб кетган хотинидан туғилганмиди? Исми нима эди? Эрикамиди ё Моникамиди?

— Германияда хотиним йўқ эди. Ғалабадан кейин Берлинга оиламни олиб бориб яшаганман.

— Буни биламан. Лекин... ҳа, майли, кўнгил дегани ёмон-да! Ўшанда Берлинда Марийка деган офатижон қўшиқчи бўларди. Қизингнинг исмини ўшанинг шарафига қўйганмисан? Газандаларнинг санъатига шунчалик ишқибозмидинг?

— Қизимнинг исми Марийка эмас, Маликахон. Берлин қаердалигини билмайдиганлар ҳам қизларига шунақа чиройли исм қўядилар.

— Менга ақл ўргатяпсанми? Подшонинг хотинини «малика» дейишганини билмайдиган аҳмоққа ўхшайманми? Сен эса... подшолик замонини қўмсаётганингни тан олиб қўя қол.

Янги айб сиртмоғи тасодифан ясадими ё олдиндан тайёрлаб қўйилганмиди, англай олмади. Бу каби қалтис саволларга жавоб бермаслик ризолик аломати сифатида ҳужжатларда қайд этилишини билгани учун ҳам жим туролмади:

— Менда ҳеч қачон бундай фикр бўлмаган.

— Фикр бўлмаслиги мумкин, лекин истак ва хоҳиш мавжудлиги аниқ. Қўқон мухторияти учун жон беришга тайёр Абдулҳамид Чўлпон устозинг эмасмиди? Наҳот, вояларини сен билан баҳам кўрмаган бўлса?

— Биз бу ҳақда гаплашмаганмиз. Гаплашганимизда ҳам мен хонликни тиклашга қарши фикр айтган бўлардим. Етимлик жабрини тотган одам подшолик нонини қўмсай олмайди ҳеч қачон.

— Етимхонада ўсганинг сени бу ишда маълум баболардан сақлаб қолиши мумкин. Сен айёрсан, Исмоилий, буни яхши биласан, ҳар сафар менга рўпара бўлганинга буни таъкидлайсан. Тўғри, сенга «бойнинг боласи», деган айбни қўя олмаймиз. Лекин...

амакингнинг Украинага қулоқ қилинганини ҳам эътибордан соқит қилмаймиз. Сенинг етимхонада тарбия топганинг тарозунинг бир палласига, бу далил эса иккинчи палласига қўйилса, қай томони босиб кетади, билмайсанми? Етимхонада ўсган бўлсанг, етимликнинг аччиқ қисмати сенга маълум бўлса, нима учун фарзандларингни бу балога ўзинг рўпара қиялсан? Эртами-индинми хотининг ҳам қамалса, болаларинг қаерда сарғайишади?

Қисматида шундай азоб бўлиши мумкинлигини кўнгли сезаётганди. Аммо хотинининг сиёсат у ёқда турсин, адабий жараён ишларига ҳам фарқсизлиги, ҳеч бир ишларга, йиғинларга аралашмаслигининг кўнглини хотиржам қилиб турарди. Терговчининг ҳозирги гапи қалбини тилиб-тилиб ташлагандай бўлди. Айбсиз ва муштипар бир аёлни туҳмат занжирига ўраб ташлаш булар учун қоят осон иш эканини билмаганида бу таҳдидга аҳамият бермас бўларди. «Хотинингни қамашимиз мумкин», дедими, демак, қайтмайди бу разилликдан. Аҳдида туриб Зухрагонини қамаган тақдирда болалари кўчада қолмайди, етимхонада ҳам сарғаймайди. Санобари ўзининг беш боласи қаторига олти жиянини қўшиб, ўзи емаса ҳам едиради уларга, киймаса ҳам кийдиради. Бу жиҳатдан унинг кўнгли тўқ. Аммо буни тилга кўчира олмайди. Агар синглисидан умидвор эканини бу малла терговчи сезиб қолса, муштипар Санобарнинг пайига ҳам тушиши ҳеч гап эмас.

Унинг ўйланиб қолганини кўрган терговчи буни яхшиликка йўйиб, энди юмшоқроқ оҳанга кўчди:

— Исмоилий, сен бошқаларга ўхшаган жоҳил эмассан. Толстойни таржима қилган одамсан. Толстойни билган одамнинг дунёқарashi бой бўлади. Сен ўзингни қийнама. Мен сезиб турибман, ҳақиқатларни англагинг келяпти-ку, лекин юрагингда кулча бўлиб ётган миллатчилик газандаси ўз қора гавдаси билан тўсқинлик қилиб онгингни хиралаштиряпти. Душман тегирмонига сув қуяётганингни сезмаялсан. Ўзбекистонни севишингни айтаялсан. Хўп, мен бу туйғуларингга ишонай, лекин доллар Америкасининг итялоғи Вали Қаюмхонни унутолмаслигингни ҳам биламан. Агар унга муҳаббатинг бўлмаганида сура-

тини Берлиндан олиб келиб, уйингда сақламас эдинг. Кеча Гитлернинг ялогидан ювинди ичган одам бугун Труменга ялоқланиб, сенга қандай озодлик бериши мумкин? Эронга ёки Ҳиндистонга ўхшаган хароба-зорга айлантиради, бошқача бўлиши мумкин эмас!

Бунга ўхшаган гапларга унинг тоқати йўқ эди. Шу боис эгик бошини кўтариб, ҳазин овозда:

— Нима қилишим керак? — деб сўради.

— Бу саволни биринчи учрашувимизда сўрашинг керак эди. Ҳақиқатни англашинг учун жуда узун кунларни сарфладим. Агар астойдил сўраётган бўлсанг, айтаман: кундуз билан кечани, оқ билан қорани фарқ қилиш пайтинг келди. Ё миллатчилик газандасини ардоқлаб шарафсиз курашда йўқ бўлиб кетасан, ё бўлмаса у газандани ўзингда ва ўзингдан ташқарида шафқатсиз янчиб, эзиб ташлайсану озодликка чиқасан. Болаларинг баврига борасан.

Озодлик ҳавоси... Кўксиди ҳамиша қуёш чарақлаб турган ёруғ дунёга, чаман гуллар атри буркаб турган ҳаётбахш сарин сабоҳга чиқиш — янгидан туғилиш демек! Бор бўлиб қолиш демек! Ким истамайди бу саодатни?

Лекин бу саодат ниманинг эвазига насиб этаркин?..

— Қароринг қатъийми?

У ҳеч қандай қарор қабул қилмаган, ваъда ҳам бермаган эди. Терговчи нимани назарда тутяпти? «Ҳа, мен миллатчиман! Ҳа, мен халқ душманман!» деб ёзиб берса кифоями? Шу фикр оғушида бош силкиб, тасдиқ ишорасини қилди.

— Исмоилий, бир нарсани тушун: йигирма беш йиллик озодлигингни ўзинг топтамоқчи бўляпсан. Агар буни англаб етган бўлсанг, тамом, миллатчилик ғояларинг билан ҳатто бир лаҳза ҳам кўришмайдиган душман бўлишинг керак. Сенинг бугунги аҳдинг, қароринг ўзгармас аҳд, ўзгармас қарор — қатъий қарор бўлиши шарт! Олти болангнинг номини тилга олиб қасам ичишинг керак.

Қасам ичиш... Яна олти болани ўртага қўйиб-а?! Қандай қасам бу? Қайси дўстларимга хиёнат қилишим керак бўлади?

— Нима дейишим керак? — деб сўради хаста овозда.

— Демайсан, ёзиб берасан. Гапларимни диққат билан эшитиб хонангга қайтасан-да, эрталабга қадар ёзиб, менга топширасан. Келишдикми?

У яна овоз чиқармай тасдиқ ишорасини қилди. Терговчи укки кўзларини унга тикканича дона-дона қилиб гапира бошлади:

— Жонажон Ватаним олдида, шонли совет халқи олдида, гуноҳсиз болаларим олдида қилган ўз жиноятларимни, шунингдек, бошқаларнинг менга маълум бўлган жиноятларини катта-кичиклигига қармай, оқизмай-томизмай, заррача ҳам қолдирмай, бир-бир айтиб бераман. Мен чин қалбимдан истайманки, мени тоғ вазнига босиб ётган жиноятларим елкамдан қуласин, қаддим ростлансин, миллатчилик каби энг қабиҳ мараздан вужудим софлансин, токи умримнинг қолганини социалистик Ватанимга, совет халқимга охиригача садоқат ва муҳаббат билан қувона-қувона хизмат этишга баришлай! Шунинг учун мен сизни, Александр Александрович, сиз орқали Давлат хавфсизлик органларини ишонтириб айтманки, бадаңда пайдо бўлган рақни кўринган ерида кесиб ташлаш билан шифолаш мумкин бўлганидек, лаънати миллатчилик газандасидан ҳам даставвал шу ерда, Давлат хавфсизлиги органида, барча жиноятларга иқроор бўлиш, барча саволларга тўғри ва асосли жавоб бериш билан, миллатчиликка қарши разабли ва амалий кураш очиш билан қутилиш мумкин. Мен шундай қилажакман!

Терговчи бошқаларга ҳам шундай қасамёд ёздирганмиди, ҳарҳолда гапларида тугилмади. Бошини эгганича тинглаётган маҳбусдан кўзини олмай ундан садо кутди.

Мирзакалон ҳозир гўё бошқа оламга кўчган эди. Терговчи шармандали қасамёд матнини айтиш билан гўё уни иснод ботқоғига ташлаб, бўға бошлаган эди. «Ҳа» дейишга ҳам, «йўқ» дейишга ҳам қурби етмай қолганди.

— Сен истеъдодли ёзувчисан. Қолган-қутганини ўзингдан қўш. Шундай ёзгинки, менинг раҳбарларим ҳам қойил қолишсин.

Шундай деб қоғоз-қалам узатгач, назоратчини чақирди.

Қандай ёзсин буни? Кўз ёшларини тўкиб ёзсин-ми ё қон ёшлариними?

Фикр-ўйлари ўжарми, қалби ўжарми? Ёки уларга бўйсуниб ёзиши лозим бўлган қўли ўжарми?

Вақт ўтяпти. Тонгда қасамёд матнини терговчига топшириши, сўнг шу аҳдга кўра хиёнатини бошлаши керак. Бу балки унга берилган сўнгги имтиёздир? Эрталабга қадар қасамёдини ёзиб бермаса, пешинга қолмай хотинини ҳибсга оларлар?..

Темир каравотга, увада кўрпа устига эмас, зах бетонга бағрини бериб ётиб олди.

Бир маҳал миясини хайрли фикр ёритиб ўтди-ю, қаддини кўтарди. «Қасамёдни эмас, бошимдан ўтганларни ёзаман. Бу ерларда ўлиб кетсам, қачонлардир авлодларимдан бири топиб ўқийди, менинг азобларимдан хабар топади», деб ўйлади.

ОҲ, У ЕТИМЛИК...

Бу қарори барча ўжарликларини чекинтирди. Қасамёд ёзиши лозим бўлган қовозда дастлабки сатрлар пайдо бўлди:

«Ўш. Етимхона. Эс-эс билишмча, онадан уч ё тўрт ёшимда етимча қолдим. Онам қашшоқлик азобига ва раҳмсиз эр зулмига чидаш бермай, ёш ўлиб кетди. Мен, холамларнинг айтишларига кўра, Ўшда туғилган эканман. Отам Ўшга яқин бўлган Булоқбоши қишлоғида деҳқончилик қилар эдилар. Ўн бир ёшимга қадар ўғай она ва меҳрсиз ота тепкисини еб ўсдим ва йигирманчи йилда юз-қўлларим кир, уст-бошим йиртиқ, ўзим хароб ва битлик ҳолда уйдан қочиб, Ўшга келдим-га, етимхонага кириб олдим...»

«Раҳмсиз эр», «меҳрсиз ота» сўзларини ёзаётганида қўллари бир титраб олди. Тўғри, раҳматли отасида бераҳмлиқ иллоти мавжуд эди. Аммо ҳар на қилса ҳам Исмоилхўжа отаси эди. Ҳазрат Навоийнинг «Муншаот»идаги бир тўртлик ёдида қолган эди:

*Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато қилса доғи ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқарғай Хуго...*

Бу ҳикматни ҳамиша дилида сақлади. Отадан кўрган зулми учун ҳеч қачон маломат қилмади. Отасининг гўри совумасдан туриб у қора кунларни эсдаши ичини ёндирди. Аммо на илож, укаси қулоқ қилинган одамни яхшилик билан тилга олиши уларга яна бир янги айб сиртмоғи ясашга баҳона бўлди мумкин эди. Аслида уйдан қочишига фақатгина отасининг бераҳмлиги сабаб бўлмаганди. Асосий мақсад — ўқиш, илм олиш эди. Агар отасининг калтакларидан бешиб Булоқбошидан Ўшга қочиб борса, холалари уйдан паноҳ топиб яшайверган бўларди. Синглисини ҳам олиб келарди. Лекин бу ерда яшаб билим олиши мушкулроқ эди...

Нимқоронғи қамоқхонада титроқ қўллари билан қаламни маҳкам ушлаганича шуларни ўйлаб юрак-юракдан Худога ёлбориб тавба қилди. Отасининг руҳидан ҳам узр сўради-да, давом этди:

«Етимхонада мени гарҳол чўмилтирдилар, эгнимга тоза кўйлак, оёқларимга мен умримга кўрмаган чиройли ботинка бердилар. Мен энди ўтай онанинг бураш ва қарғишларидан, қашшоқ ва хасис отанинг бир туртиб бир бурда нон беришларидан қутилиб, деразалари катта, ёруғ, иссиқ ва тоза уйда, ўзим каби кичкина ва бахтиёр болалар қаторида, яйраб-яшнаб, янгича ҳаёт кечира бошладим. Мен ёш ва саводсиз эдим. Ўқиш-ёзишни шу ерда, етимхонада ўргандим. У вақт шаҳарда Совет ҳокимияти мавжуд бўлса-да, ҳали у ёш, кучсиз эди. Теварак-атрофда қайнашган босмачилар тез-тез шаҳарга бостириб киришар, совет ходимларини, янгилик тарафдорларини тутиб ўлдиришар эдилар...»

У китоблар, газет-журналларда ёзилавериб одат бўлиб қолган гапларни қоғозга беихтиёр тушира бошлаган эди. Миллат озодлиги учун жон фидо қилган ўғлонларни «босмачи» деб аташ нақадар адолатсиз эканини қамоққа тушмасидан аввал ҳам яхши биларди. Бирон-бир мақоласида ўша дамлар воқеалари тилга олиниши шарт бўлса, бу шармандали атагани ёзишдан ўзини тийишга ҳаракат қиларди. Ҳозир эса... шароит бошқа. Бу сатрлар неча йиллардан сўнг авлодлар назарига тушса, аҳволни ҳис қилиб тушу-

нишар, айбини кечирिशар. Авлодлар кечирса, Худо ҳам кечиради... Шу илинж унга далда берди.

Аслида эса... ҳозиргина ёзган ваҳшийликларга ўзи гувоҳ бўлмаган. Гувоҳ бўлган воқеа ўзгача, уни ёзмоқ лунжини шишириб чақмоққа шай бўлиб турган илонга тайёр емиш бўлиш билан баробар эди.

Етимхоналарига кириб келган одамни эл орасида «Амиралмуслимин Муҳаммад Амин Бек» деб ардоқлашарди. Бу одам қаерга борса осойишталик қарор топар, чиқиб кетгач, бесаранжомлик, талон-тарож бошланарди. Унинг ўшга кеча оқшом кириб келгани ҳақидаги хабардан шўролар етимхонасининг тарбиячиларидан тортиб, болаларгача эшитишган эди. Шу боис унинг кириб келиши, айниқса, тарбиячиларга тасодифий ҳол бўлмади. Бу кишининг аввал ҳам келганини Мирзакалон кейинроқ ўртоқларидан эшитиб билди. Ўша куни эса... Кўчада оқ отидан тушиб, етимхона ҳовлисига кириб келган, эгнига ҳарбийча кийим кийган хушрўй кишига ажабланиб қаради. Кейин унинг ёнидаги кишини таниди: Холхўжа! Дадасининг улфати. Кўрди-ю, чўчиб тушди. Холхўжа ҳам Мирзакалонни кўрди, таниди, аммо «Нима учун сен бу ерда юрибсан?» демади. Тарбиячилар болаларни бир сафга тиздилар. Мирзакалондан аввалроқ бу ерга келган болалардан бир нечтаси тарбиячилари ўргатган, шўроларни мақтовчи шеърларни ёдлаб бердилар. Амиралмуслимин қошларини чимирса ҳам индамай эшитди. Болалардан иккитаси туркча ашула айтишганда ҳам ундан садо чиқмади. Мирзакалон унинг бу ҳолатини ўша онда англамаган эди. Бунинча кейин тушуниб етди. Ўшанда амиралмуслимин болаларга қараб туриб:

— Жонимиз фидо бўлсин сизларга! — деди. Кейин насиҳат қилди: — Бу кунлар ўтиб кетади. Сизлар ҳеч нарсага қарамай ўқинглар. Фақат ўқинглар. Миллатимиз қаддини биз қилич билан кўтара олмаймиз. Сизлар илм билан кўтаришинглар керак. Тарихни ўқинг-да, ибрат олинг: кучли давлатларни илмсизлик барбод этган. Илмсизлик бизнинг миллатимиз қаддини эгиб қўйган. Бир соатлик илм ўрганиш бир кечалик нафл ибодатидан, бир кунлик дарс уч ойлик нафл рўзасидан афзаллигини Пайғамбари-

миз алайҳиссалом айтганлар. Илм олаётган талаба учун ҳамма нарса — ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам гуноҳини сўраб, истиффор айтади. Бу дунёда илмдан бошқаси — саватдаги сувнинг ўзи эканини шу ерда англаб етинг. Кимки ҳаёти шамини илм нури билан ёқа олса, ҳаёти асрлар бўйи сўнмайди. Бизнинг боларимиз шундай бўлишган...

Нимқоронғи қамоқ хонасида ўтирган Мирзакалон алҳол бу гапларни шунчаки эсламади. Назарида амиралмуслиминнинг жарангдор овози бу совуқ тошларга урилиб акс садо бергандай бўлди. Юраги эзилди. Бу гапларни ёза олмайди. Бу тарих заррасини ўзи билан олиб кетадими?

*Кишан, гавдамдаги излар бухун ҳам битгани йўқдир!
Темир бармоқларингнинг доғи буткул кетгани йўқдир.
На мудҳиш, на совуқ-манхус, на қизганмас қучоғинг бор!
Башар тарихининг ҳар саҳфасида қонли доғинг бор!*

Якка ҳолда азобли туну кунларни ўтказишга мўлжалланган бу қамоқ хонасида ёлғизликни енгишнинг бирдан-бир йўли тотлими ё нохушми, қандай бўлса бўлсин, хотиралар билан ошно тутинишдир. Ойлар давомида Мирзакалон бунга кўниккан. Қалби нимта-нимта бўлиб кетай деганда баъзан кўз олдига устози келади. Баъзан эса унинг жарангдор, шиддатли овози қулоқлари остида жаранглайди. Ҳозир ҳам шу такрорланди — шоирнинг овози етимхона таас-суротларини сал нари сургандай бўлди:

*Юмилмас кўзларингнинг ҳар бири бир элни қаҳр айлар,
Фақат бир борлигингдирким, бутун борлиқни заҳр айлар!
Қулф бирлан сенинг эркингда кўп йиллар қолиб кетдим...
Фақат ҳар тебранишдан қутулишликни умид этдим.*

Оҳ, умид... умид... Бунчалар бевафо бўлмаса! Юракни алдашни бунчалар суймаса!

*Кишан, гавдадаги доғинг ҳануз битгани йўқдир,
Фақат буткул қутулмоққа умидим энди ортиқдир!..*

Кишанланган умид устозни не кўйга солди? Унинг ўзини қайга бошлайди? Бу ёзувлари умидига қувват бера оладими ё қамоқда шарафсиз ўлим топганлар қаторида тарихнинг унут сатрларига айланадими?

Йўқ! Бундай бўлмаслиги керак! Уни миллатчиликда айблашди. Сўзнинг маъносини дуруст англа-

маганликлари учун унга ва ўнларча зиё аҳлига шундай даъво қилишяпти. Ҳолбуки, миллати учун жуда кўп хизмат қилган одам ижобий маънода «миллатчи» саналади. Ўзга миллатни лаънатлайдиган тоифа эса буткул бошқадир. Ундайлар чиндан ҳам лаънатга лойиқдир. Мирзакалон ўзини бундай тоифада кўрмайди, алҳол, миллатимга етарли хизмат қила олмадим, деб ўкинади. Бир қараганда қирқ икки йиллик умрда кўп хизмат қилиш мумкин эмасдай туюлади. Аслида эса оламжаҳон ишларни амалга ошириш ҳам мумкин. Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон шундай эмасмидилар? Ажаб, улар ҳам шу ёшда қамоқхонада ўтирган эдилар. Тахминан шу ёшда тарихнинг шарафли саҳифасига айланган эдилар. Ҳа, ҳа, айнан шарафли саҳифаси! Тўғри, бу кунларда уларнинг номларини тилга олишга қўрқяптилар. Аммо қоронғи кунларнинг ҳам охири бўлади-ку?

Шу каби фикрларга бир оз чалғигач, у хаёлини йиғиб олди-да, яна қоғоз устига эгилди, терговчининг кўнглига ёқадиган тарзда давом этди:

«...Бу ҳол одатга кириб қолган эканми, билмадим, муаллимларимиз босмачиларнинг бу хил ваҳшийликларини қораламас, сира пинакларини бузмас эдилар. Уларнинг эртаю кеч қиладиган ишлари етимларга турк ашулаларини ўргатишдан ва туркча команда бериб, бизни машқ қилдиришдан иборат бўлар эди. Бизга «Санжовимиз», «Чаноққалъа» каби турк ашулаларини ўргатганлари эсимда.

Етимхонага баъзан Тулу афанди билан Шаҳидий афанди деган икки зот келар эди. Буларнинг биринчиси ўшлик миллатчилардан бўлса, иккинчиси асир тушган турк зобити эди. Шаҳидий афанди муаллимлар, тарбиячилар ва катта ёшли болалар билан Туркия ҳақида, турк аскарларининг довиюраклиги ҳақида, бизларнинг ҳам «турк жужуқлари» эканимиз ҳақида суҳбат ўтказарди. Мен кичик ёш бўлганим учун улар даврасига кирмас, агар гапларини эшитсам ҳам барибир тушунмас эдим.

Етимхонада икки йил тарбияландим, хат-саводим чиқди, оқу қарога озми-кўпми тушунадиган бўлдим. Иззат Султонов билан шу ерда танишдим, у ҳам етимхонада тарбияланар эди.

1922 йил келди. Мени шу йили Тошкентга, Ўлка ўзбек эрлар билим юртига ўқишга юбордилар...

Жумлага нуқта қўйиб яна ўйланиб қолди: Тулу ва Шаҳидий афандилар номларини зикр этиши тўғри бўлдими ё нотўғрими? Шаҳидий афандининг Туркияга қайтиб кетганини, Тулу афандининг эса Мунаввар қорилар сафида қамоққа олинганини эшитган эди. Демак, уларга бу идора зулм ўтказа олмайди. Демак, бу ўринда сотқинлик йўқ.

Афандиларнинг суҳбатларини эшитганида чиндан ҳам кўп нарсаларни тушунмас эди. «Санжоғимиз»да нима учун Туркия байроғини шарафлаётганини ҳам англамасди. Бир куни тарбиячисидан «Чаноққалъа»нинг маъносини сўраганида «Туркиянинг Чаноққалъа деган жойида катта уруш бўлган, дунёнинг барча мамлакатларидан борган ёшлар кофирларга қарши урушишган. Икки юз мингдан ошиқ ёш йигит шаҳид бўлган. Тулу афанди билан Шаҳидий афандилар ўша жангларнинг шарафли қаҳрамонларидан саналади», деб тушунтирган эди.

* * *

Тонг отиб, уни яна терговга чорладилар. Терговчи ниятига етган хушнуд одам чехраси билан уни қаршилади. Мирзакалон узатган қоғозни олиб, дастлабки сатрларга кўз ташлади-ю, юзини буриштирди:

— Яна етимхонами? Бундан бошқа гапинг йўқми? Менга нималарни ёзиб келдинг?

— Александр Александрович, илтимос, охиригача ўқинг. Икки қатордан иборат тавбани ёзишим қийин эмас. Лекин тунда берган топшириғингиздаги «ўз жиноятларимни, шунингдек, бошқаларнинг менга маълум бўлган жиноятларини катта-кичиклигига қарамай, оқизмай-томизмай, заррача ҳам қолдирмай, бир-бир айтиб бераман», деган таъкидингиз менга жуда маъқул бўлди. Агар топшириғингизни бекор қилмасангиз, мен шу услубда батартиб давом этсам. Миллатчилик газандасига қачон ва қандай қилиб бўйин эгиб қолганимни ўзим ҳам тушуниб етишим керак.

Терговчи бу гапни эшитиб, унга тикилиб қаради-да, бош чайқади:

— Айёрсан, Исмоилий, жуда-жуда айёрсан. Вақтни чўзиб фойда топмоқчимисан? Яхши, камерада узоқроқ ёлғиз ўтиргинг келаётган бўлса, ўтиравер. Мен шошилмайман, — деб яна қоғозга кўз югуртирди. Баённи охиригача ўқиғач, қоғозни икки буклаб, столи устига ташлади.

— Ҳеч қандай янгилик йўқ! Менга ўттиз йил олдинги турк афандиларингнинг кераги йўқ! Султоновинг ҳам керакмас. Менга устозингни гапир, унинг ўзингга ўхшаган издошларини айт.

Терговчи ўрнидан туриб, асабий равишда хона бўйлаб юра бошлади. Бундай юришларнинг оқибати калтак зарби бўларди. Бу сафар ҳам Мирзакалон унинг мушт туширишини ёки тепиб қолишини кутди. Айниқса, орқа томонига ўтганида гарданидан зарба ейишга шай турди. Терговчи урмади. Дераза яқинига бориб, тонгни кутиб олаётгандай ташқарига узоқ тикилди. Сўнг назоратчини чақирди. Мирзакалон ўрнидан туриб, қўлларини орқага қилганда: «Менинг сабр-тоқатим чегарасининг нақадар мустаҳамлигини синаб кўришга уринма», деб қўйди.

Қамоқ хонасига қайтиб, уада кўрпа устига чўзилиб ётганда эшик дарчаси очилиб, унга бир даста қоғоз узатдилар. Терговчининг бу марҳаматидан ажабланди: ўз истагингча ёзсанг ёзавер, дедими ё ўзи истаган тавбани ёзиб беришини талаб қилдими? Мирзакалон қанча ўйланмасин, терговчининг хоҳишини англай олмади. Охири, хотираларини қоғозга туширишни давом эттирмоққа аҳд қилиб, қўлига қалам олди. Тунда ухламаган бўлса-да, уйқуси келмади... Хаёлидаги гапларни қоғозга туширишга дарров кириша олмади. Чунки билим юртида унга оқу қорани ажратишни ўргатган устозларнинг аксари бу идоранинг ҳукми билан ўлдирилган бўлсаларда, то ҳануз қора рўйхатда турардилар. Булар ҳақда илиқроқ гап айтишнинг сира имкони йўқ эди. Аммо уларни устоз сифатида тилга олмасликнинг иложи ҳам йўқ эди. Ўйлай-ўйлай, йигирманчи-ўттизинчи йиллар матбуоти бу шарафли зотларни қандай айблаган бўлса, ўшаларнинг тили билан зикр этишни лозим топиб, уларнинг пок руҳлари қаршисида яна бир тавба қилди-ю, ёза кетди:

«МИЛЛАТЧИЛИК БЕШИГИ»

«Тошкент, билим юрти. Мен билим юртида олти йил ўқиб, уни 1928 йилда битирдим. Бу йиллар натижа эътибори билан ҳаётимда аччиқ, қуйқим қолдириб кетди. Мен ҳали ёш, ғўр эдим. Теварагимда кўрган нарсаларимга танқид кўзи билан қарашни билмас, мен уларни тайёр ҳолича, бориचा қабул қилар эдим. Теварагимда эса Абдулла Авлоний, Қайюм Рамазон, Собир Қодирий, Носир Саудий, Олим қори Усмонов каби ашаддий миллатчилар бор эдилар...»

Бу зотларни «миллатчи» атамасининг асл ижобий маъносида, миллат равнақи учун астойдил хизмат қилганлар сифатида зикр этиб, кўнгли бир оз таскин топди. Майли, терговчи ўз истагича талқин эаверсин, аммо бу зотлар миллат учун кўп хизматлар қилган эдилар. Айниқса, Абдулла Авлоний... Тошкент жадиждарининг пешқадамларидан. Жадиждлар миллат жаҳолатидан йиғлар эдилар. Миллатнинг хорлигини фақат ва фақат илмсизлик балосида деб билардилар:

*Маризинг бир тарафдин, бир тарафдин хорсан миллат,
Багандин қон олдирувчи беморсан миллат...*

Абдулла Авлоний бу сатрларни кўз ёшлари билан ёзган дамларида Мирзакалон ҳали туғилмаган эди. Шоирнинг доврўгини етимхонада эшитган, унинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари ёрдамида савод чиқарган эди. Тошкентга келиб, билим юртида бу зотдан таҳсил олишини эшитганда нақадар қувонган эди! Мулойим табиатли, чўққисоқол, юзидан нур ёғилиб турувчи бу муаллимни ҳамма яхши кўрарди. Айниқса, нафис адабиётга меҳри баланд бўлган Мирзакалон унинг дарсларини орзиқиб кутарди. Ўша йиллари шеърятда «футуризм» номи билан туғилган янги оқимга тушунмай савол сўраганида: «Бу оқим Италияда туғилиб, Оврупо томонларда довдирай-совдирай, сўнг биз томонларга адашиб келиб қолган. Олтойнинг шеърларини ўқисангиз, бас, ўша ижод футуризм самараси», деди. Мирзакалон «Тирр... тиррр... келаётир... трактор...» деб зинапоя усулда ёзилган шеърларни ўқиган, бироқ маъносига, ай-

ниқса, шоирнинг мақсадига тушунмаган эди. Яна бир дарсда бу хусусда сўраганда устоз унинг қўлига китоб бериб, «Ўқинг», деди. Мирзакалон ўқиди, ажабланиб, кўзларини пирпиратганича устозига қараб тураверди.

— Яна тушунмадингизми? — деди устоз мийрида кулиб.

— Устоз, сиз менга шеър ўқитмадингиз, китобнинг мундарижасини ўқитдингиз-ку?

— Ҳа, балли, футурист шоирларнинг шеърлари худди шунга ўхшаш, сарлавҳаси бор-у, маъноси йўқ. Сарлавҳасига қараб маъносини ўзингиз топиб олишингиз керак. Ҳазрат Навоийдек шоирлари бор миллат учун бу шеър усули шармандали бир ҳолдир...

Шундай донишманд ва беозор одамнинг ҳам номини тилга олиш мумкинмас. Қодирий, Чўлпон, Фитрат устозлар-ку, бу золим идоранинг ҳукми билан отилган эдилар. Ўз вақтида «қизил профессор» деган ном билан шарафланган, сўнг советларнинг найрангли сиёсатини англаб, четга чиққан Абдулла Авлоний Сталиннинг ажал тиғи кўзралмасидан илгари хасталикка чалиниб, вафот этганди. Агар ўттиз еттинчи йилда тирик бўлганида биринчилардан бўлиб бу тивга рўбарў бўлиши аниқ эди. Ўлиб ҳам қутулмовди бечора, номи барибир қора рўйхатга киритилди. Оиласига берилаётган нафақа бекор қилинди...

«Бугун «қора рўйхат» деб англаётганимиз, эртага авлодлар томонидан олтиндан афзал, деб эъзозланса, не ажаб?» — хаёлига келган бу фикрдан мамнун бўлган Мирзакалон ёзишда давом этди:

«Миллатчилар илҳомчиси ва уларнинг содиқ жарчиси Чўлпон, Боту, Фитрат, Абдулла Қодирий, Шокир Сулаймон, Элбек ва бошқаларнинг китоблари ҳамиша қўлларда, тилларда эди. Уларга талқин этилган фикрларнинг асл маъноларига ва замирида кўзланган мақсадларга у вақт ўзимда бўлган заиф онг ва саёз билим билан лозимий қадар тушина олмасам-да, уларни ўқир экан, завқланмас эдим, дея олмайман, зеро, атрофимда кўриб ва эшитиб турганларим, умуман билим юртини ўраб турган муҳит китоб саҳифларидан кам фарқ қилар эди. Мен буну кейинча, Билим юртини битирганимдан анча кейин,

очиқ-ойдин тушундим. Натижада мен ҳам ашагдий миллатчилар: Собир Қодирий, Носир Саидий, Олим қори Усмонов каби директорлар, Қажум Рамазон, Абдулла Авлоний, Нуриддин Хусоёрхонов каби муаллимлар тебратган миллатчилар бешигида тарбияланганлардан бири бўлиб чиқдим. Мен энди Билим юртида бўлиб ўтган воқеаларни ва уларнинг менга қанчалик алоқаси борлигини эслатиб ўтмоқчиман:

Йигирма иккинчи ё йигирма учинчи йил бўлса керак, Билим юрти деворлари орасида бирдан шов-шув кўтарилди:

— Туркияга талабалар юборилар экан! Йилдуirim кетармиш!..

Аmmo турк зобитлари таъсири ва тарбияси остида Тошкентда турибоқ турк бўлиб олган Йилдуirim — Имомхон Хусанхўжаев ҳазиллашиб ўқталган ов милтиғидан отилган ўқ билан Туркияга эмас, тўғри қабристонга жўнатилди. Туркияга сотқинлик ва пасткашлик билан сажда қилган миллатчилар қора орзуларига етолмай, гўр устида: «Миллатнинг ёруғ ва умидли юлдузларидан бири бевақт сўнди!» деб аза тутдилар. Мен эсам ўз она Ватанини ташлаб, ўзгалар юртига кетишнинг нақадар қабихлигини, тўғрироғи, катта жиноятлигини англамаганим ҳолда, орзуси ушалмай қолган ёш йигитнинг фожиона тугалишига қаттиқ ачиндим.

Орадан йиллар ўтди. Етимлигимни, орқадан йўқлаб келгувчим бўлмаганини кўриб, Билим юрти муаллимларидан Леон Бернардович Гинтилло деган кекса бир киши мени ўзига асранди ўғил қилиб олди. Дарҳақиқат, қашшоқликдан умр бўйи чиқмай, отасидан мерос бўлиб қолган тўрт таноб ерда унумсиз меҳнат билан рўзғорини тебратолмай хуноб бўлиб ётган отам уйдан қочиб кетганимда: «Болам нима бўлди экан?» деб изламадигина эмас, ҳалига қадар ҳатто бир энлик хат билан ҳам йўқламади. Балки бу қашшоқлик натижаси эмас, дийдаси қаттиқлик оқибати бўлгандир?

Гинтилло менинг ўқишларимга, моддий эҳтиёлларимга ёрдам берса ҳам сиёсий онгимнинг ўсишига, тўғри совет йўлидан боришимга далда берадиган яхши ўғитлар, фойдали насиҳатлар қилмас эди. Мен

тамоман ўз ихтиёримга, Билим юртида ҳукм сурган зарарли муҳит ихтиёрига ташлаб қўйилган эдим. Туркистонлик бир талаба (оти эсимда йўқ) имомгарчилигида кўплашиб намоз ўқиган кезларимиз ҳам бўлганини эсласам, ҳали ақлини тамом таниб олмаган шўринг қурғур кичкина боланинг бир ёқдан ислом, иккинчи ёқдан миллатчилик омбури маҳкам қисиб олганини кўз олдимга келтираман».

Терговчининг кўнглини роҳатлантириши мумкин бўлган бу сатрларнинг эътиборсиз қолишини билса ҳам ёзаверди. Агар бу гаплар хавфсизлик идорасига ўттизинчи йилларда етказилганда қимматли маълумот сифатида қадрланган бўларди. Ҳозир терговчи бу сатрлар ёзилган қорозларни гижимлаб ташлаши ёки ёқиб юбориши ҳам мумкин эди. Ёки... «Пуч ёнғоқлар билан мени лақиллатмоқчимисан!» деб тепкилаб қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Мирзакалон буларни билса-да, ёзишдан тўхтамади:

«Билим юртида ўқиб юрган кезларимга Сиддиқ Ҳидоятлов деган боланинг уйига борганим, у билан айвонларида ўтириб шахмат ўйнаганим ва Сиддиқнинг таклифи билан орқа ҳовлиларига ўтиб мева еганим аниқ эсимда. Аммо у билан қай шароитда танишганим ва уйига қай йилда борганим сира хотиримда йўқ. Иккаламиз ҳам тамом ёш бўлганимиз ва бирон ақида кўчасига кириб улгурмаганимиз учун ўртамизда диққатга сазовор бирон жигдий гап ўтгандир деб ўйламайман. Мени унинг уйига олиб борган нарса — шахмат ўйинига ўчлигим бўлса ҳам ажаб эмас. Шунга ҳам қайд этиб ўтайки, Сиддиқ миллатчи Ботунинг укаси эканини ўша вақт билармидим-йўқми, бунга ҳозир ҳам аниқ эслай олмайман...»

Эслай олмайман... Яхши баҳона... Нега эсламасин? Ботуни, унинг суҳбатларини унутиш мумкин эканми? Дунё кўрган бу одамни миллатнинг фахри деб ҳисобларди, унга ҳаваси келарди, унингдек бўлишни орзу қиларди, ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тингларди. Унингдек бўлиш орзуси... Ажаб! Илм ва ижодда унинг мартабасига етолмаган бўлса-да, «миллатчи» деган тамғага эришиб турибди. Ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмини эслаганда ҳануз бир нарсага тушуна олмайди: қама-қамалар бошланмай

туриб миллатнинг гуллари ҳисоблаган зиё аҳли орасида кўп фитналар бўлди. Бир-бирларининг бошлари устидан маъзава ағдарганлар ҳам учради. Халқни уйғотиши, озодлик йўлига бошлаши лозим бўлганлар бу муқаддас бурчларини унутиб, жар ёқасига келиб қолганларини ўзлари ҳам сезмадилар. Мирзакалон устозларнинг барчасини бутун қалби билан ардоқларди, уларга интиларди. Айниқса, Чўлпон билан Боту йигитнинг қалбида алоҳида ардоққа эга эди. Айни чоғда бу икки улўф орасида аҳиллик йўқлиги, дунёқарашларида зиддиятлар мавжудлиги бу қалбини омбур исканжасида азобларди. Ботунинг Чўлпон ва Фитрат дунёқарашига зид фикрларида ёмонлик уруғи йўқ эди, фикрлар олишуви холислик билан олиб бориларди. Лекин бу холис олишувни зийраклик билан кузатиб, пайт пойлаётган ғанимлар тегирмонига сув қуяётганини фаҳмламасмиди? Чўлпон ҳам, Фитрат ҳам қамалди. Улар тўғрисида бошқа маълумотлар йўқ. Абдулла Қодирий учови бир кунда отилди, деган миш-мишларни эшитган, бироқ ишонини ҳам, ишонмасликни ҳам билмайди. Кечаги кунги назоратчининг гаплари рост бўлса, демак, ўша йиллариёқ отиб ўлдиришган. Боту уларни миллатчиликда айблаган бўлса, орадан кўп ўтмай унинг ўзини ҳам шу айб билан ҳибсга олдилар. Бир куни Сиддиқ: «Акамни Москвага олиб кетишибди», деди. Уруш арафасида кўришишганида эса: «Акамни Москвада ҳукм қилиб отишганмиш», девди. Бу хабарни ука ишонқирамай айтганда бошқалар ишонинишсинми? Мирзакалон шуларни ўйлади, лекин қорозга туширишдан ўзини тийди.

Мирзакалон терговчининг Билим юрти ҳаёти билан қизиқишини биларди. Билим юртига алоқадор бир қанча зиё аҳлининг айримлари Сталин қирғини авжига чиққан урушгача бўлган йилларда қатл этилган, баъзилари эса узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинган эди. Сибирнинг совуқ ўрмонларида кимлар ўлиб кетди, яна кимлар тақдиридаги озодлик ёзуғидан умид қилиб яшаб юрибди экан? Ҳамонки, терговчи Билим юртидаги ҳаёти билан қизиқар экан, ёзмасликнинг иложи йўқ. Мирзакалон қама-қама йиллари Билим юрти шаънига қандай балчиқлар

чапланганини эслади. Ўзбекчани билмайдиган терговчи у гаплардан беҳабардир, деган тўхтамга келиб, ўттизинчи йилларнинг ярмидан бошлаб то урушгача давом этган туҳматларни бир-бир эслаб, қоғозга тушира бошлади. Гапнинг аввалини сиёсат пардасига ҳафсала билан ўради. Бу ёзганлари терговчининг гашини келтирган тақдирда ҳам дағдаға қилолмайди. Салгина эътироз билдирса, эртага ўзининг аҳволи бугун ўзи қийнаётган маҳбусларникидан баттар бўлиши мумкин.

«Йиллар ўтган сари Совет ҳокимияти мустаҳкамланиб, совет кишиларининг ўз социалистик ватанига ва унинг порлоқ келажагига бўлган ишончлари кучайиб борди. Мамлакатни коммунизм сари ғолибона олиб бораётган шонли Ленин-Сталин партиясига ичдан туриб зарба беришга қасдланган сотқин троцкийчи-зиновьевчи аблаҳларга қарши мамлакатда қизғин кураш бошланиб кетди. Бу курашда Билим юрти ҳам четда қолмади. Мамлакатнинг ички ва ташқи душманларига қарши курашда, мамлакатни социализм асосига қайта қуриш, одамларни коммунизм руҳида тарбиялаш курашида чиниққан асл совет кишиларининг фош қилувчи овози Билим юрти деворлари ичига ҳам янграб кетди. Талабалар орасига ўзининг троцкийчи фикрлари билан танилган бир-икки ўқувчи умумий мажлисда муносиб равишда дўппосланди, юзларидан троцкийчи ниқоблари йитиб ташланди, аммо... мактабдан қувилмадилар...»

Шу сатрларни ёзатуриб хаёлига беихтиёр «Шарофни танқид қилавериб, ўшанга ўхшаб ёзадиган бўлиб қолибманми?» деган фикр келди-ю, маҳзунлик билан кулимсиради. Берлидан қайтиб «Қизил Ўзбекистон» газетасида иш бошлагач, бош муҳаррирнинг дабдабали сатрларга ғоят ўчлигидан кўнгли хира бўлганди. У осмондан тушгани йўқ, ҳар бир мақола дабдаба булоғидан сув ичиши шартлигини билади. Истаса-истамаса, ўзи ҳам ёзади ўшандай сатрларни. Айниқса, уруш йилларидаги мақолаларида бу масалада ўзига ўзи эрк берарди. Уруш кунлари бундай дабдабани кўтарарди. Бу усулга муҳтожлик бор эди. Энди ҳақиқатга ёндашиш вақти келди, деб ҳисобларди. Урушнинг барча даҳшатларига гувоҳ бўлган икки

собиқ зобит, бири Бош муҳаррир, бири эса масъул котиб бу масалани ижодий баҳс деб ҳисоблаб, тортишувларини бас қила қолмас эдилар. Баҳс даҳанаки жангга айланган пайтларда ҳам иккала томон ҳам бўш келишни истамасди. Сўнгги даҳанаки жанг чоғи мушт ишга тушди-ю, «ижодий баҳс» ниҳоясига етди. Баҳснинг интиҳоси масъул котибнинг бошқа ишга ўтишидан иборат бўлди. Мирзакалон қамоққа тушган дастлабки кунлари бу идорага туҳматнома ёзиб беришда гумонсираган одамларни ўзининг хаёлидаги «қора рўйхат»дан бирин-сирин ўчирди. Булар орасида Бош муҳаррир ҳам бор эди. «Ҳамма тирик жон сингари Шарофнинг ҳам ўзига яраша иллатлари бор. Лекин у сотқин эмас», деган хулосасини ҳозир ҳам эслади. Алҳол, у зиддияга доир воқеаларни эслаш вақти эмасди. Шу сабабли хаёлини жамлаб, яна Билим юрти воқеаларига қайтди:

«Мен Билим юртида ўқиб юрган кезларимда яна бир воқеа юз берди. Аммо унинг қайси йилда юз берганини аниқ айтолмасам-да, ҳарҳолда йигирма тўртинчи йилдан кейин эмас, деб биламан.

Юқори синфларда ўқувчи кўқонлик талабалардан Исмоилжон (отининг аниқлигини тасдиқлай олмайман) Қодиров билан Солижон Исмоилов аввал «қайчи қуда» бўлдилар, яъни бир-бирларининг сингилларига уйландилар. Кейин эса Туркияга ўтиб кетдилар. Уларнинг Ватанга хиёнатлари яширин, махфий суратда эмас, балки ҳаммага ошкор суратда қилинди. Мен уларнинг ёзги таътилда Қўқонга бориб, курсларда муаллимлик қилиш йўли билан кўпгина пул топмоқчи, кейин буларни тиллага айлантириб, Туркияга ўтиб кетмоқчи бўлганларини синфдош ўртоғим Жавлондан эшитдим. Жавлон ўз ҳамшаҳарларининг кирдикорларига улар Ватанга хиёнат қилаётганлари учун эмас, ўз севгилисидан ажраб қолаётгани учун ғазабланиб гапирди. Дарҳақиқат, у Қодировнинг сингисини севар, ошиқи беқарор эди.

Кўқонлик икки талаба томонидан тайёрланган бу хиёнатни Билим юрти раҳбарлари кўра-била туриб қораламадилар, тегишли чора кўрмадилар, оддий воқеадек парвосиз ўтказиб юбордилар. Яна Жавлоннинг айтишича, қочоқлар ёз таътилида муаллимчи-

лик қилиб кўп тилла йиққанлар-да, кузда қора ният-ларига етганлар...»

**Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 феврал, сешанба, соат 16.10.**

Гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд ётган ҳолида ўтмишини эсла-ётган беморнинг қулоғига таниш овоз урилиб, қутилмаган қувонч эпкинисида енгил сесканди. Ҳатто кўзларини бир неча сонияга очди. Овоз эгасини қидириб, аланглади. Орадан йиллар ўтган бўлса-да, ўн саккиз ёшида йигит кўнглини овлаган бу ширин овоз ҳали ҳам тотли эди. Лекин... жон олғувчи бу овоз эгаси чиндан ҳам йўқлаб келдими ё Билим юртидаги воқеалар ҳаёлини ёритгани учун қулоғи остида ғойибона жарангладими?

— Ҳамидахон, дўхтирлик қилмай қўйганингиз чакки бўлибди-да, Санобархон икковимизга бино-йидек тиш қўйиб берувдингиз. Ясама тишларим ҳам ўзимга ўхшаб қариб кетди. Янгилаш баҳонасида яна олдингизга бормоқчи бўлиб юрुвам.

— Яп-янги тиш сиздан айлансин, бувижон, ўзим бўлмасам, ўзимдан ҳам зиёда шогирдларим бор.

— Мирзакалон тузалиб қолса, бораман...

«Ҳа, эшитиб келибди. Ё кимдир чақиртирганми? Эҳтимол, кампир тушмагур йўқлатгандир. Ҳа... бу унинг иши. Армонда кетмасин, деган. Юрагимнинг бир учи кемтиклигини яхши биларди...»

Отаси Исмоилхўжага хотин чидамасди. Агар адашмаса, ўн мартадан ортиқроқ уйландиёв. Фақат ўн иккинчи ёки ўн учинчи ҳисобдаги Ҳикматхон унга бас кела олди. Ҳар қандай хотинни калтаклай-калтаклай талоқ қилиб юборувчи бу одам шу хотин билан яшаб қолди. Икки ўғил, бир қиз кўришди. Деҳқонларни қулоқ қилиш бошланганида Исмоилхўжа Тошкентга кўчиб келди-ю, Мирзакалон ҳам, сингиси Санобар ҳам ўтай онани ҳеч иккиланмасдан «буви» деб атай бошлашди. Укаларини ҳам ўз туғишганларидай билиб, ардоқлашди. Ҳикматхон ҳам уларни ўз фарзандларидан аълороқ кўрарди. Биринчи марта қамалганида унинг бир неча туну кун қамоқхона атрофида бўзлаб юрганини эши-

тиб, кўзларига ёш олган эди. Иккинчи қамалишида Қарағандага ҳам келди. Энди... айрилиқ аниқ эканини сезган. Дийдор қиёматга қолмасин, деб яқинларига хабар берган.

Мирзакалон шуларни ўйлаб кўзларини очиб кампирни сўнгги марта бир кўргиси келди, унинг беозор ва шодон қаҳқаҳасини эшитгиси келди. Меҳнат туфайли қотиб кетган бармоқларини кафтлари орасига олиб силашни истади... Бироқ ҳарчанд ҳаракат қилмасин, мижжаларга ҳукмини ўтказмади. Жон тарк этаётган қўллари ҳам ўзига бўйсунмади...

Аёлларнинг уйга кирганларини сезди. Ҳамида энгашди. Ёқимли нафаси Мирзакалоннинг юзига урилиб, юраги гупирлаб ура бошлагандай бўлди. Бу юрак ҳозир саксон йил кўкрак қафасини тепа-тепа чарчаганини, вазифасини адо этиб бўлиш арафасида эканини унутди. Муҳаббат майидан маст кезларидаги каби дадил-дадил урди.

«ЎЛИКЛАР» ЁХУД БИРИНЧИ МУҲАББАТ МОЖАРОСИ

... Ўша пайтларда «Ўликлар» деган ваҳимали ном билан машҳур бўлган воқеани унутиш мумкин эканими? Гап номда ҳам эмас, ишқий можарода ҳам эмас, орага қурол, имзосиз хатлар аралашганида ҳам эмас. Бу можароларни эсдан чиқариб ташлаш ҳам мумкин. Лекин қалбга муҳрланган бир хотирани ўлимдан бошқа ҳеч қандай куч ўчира олмайди. «Ўсма кетар, қош қолар», дейиланидек, биринчи муҳаббат эҳтирослари бу вужудни жондан илгари тарк этишни истамасди.

Ўша йиллари Эрлар билим юрти билан Қиз-жувонлар билим юрти ўртасида бирлашган ҳаваскорлик драмтўгараги ташкил этилган эди. Мирзакалон бир неча дўстлари билан бирга бу тўғарақда иштирок қиларди. У ўшанда жуссаси ўзига ўхшаган кичкинагина, кўзлари ўйнаб тургангина, ўзи оқишдан келгангина бир қизни севиб қолди. У — Ҳамидахон эди. Мирзакалон ундан севги тўла кўзларини асло узолмас, ёнига бориб ишқ дафтларини очишга эса ҳеч ботинолмас эди. Қиз ҳам майлдор боқишлар ва жон олғувчи жилмайишлар билан йигитнинг севгисини

ардоқлар, саҳнада ўйинга тушатуриб пинҳона ташлаган нигоҳлари билан унингсиз ҳам ёниб турган қалбини бешбаттар ёндиради эди. У ошиқликнинг кўзга кўринмас чайир иплари билан кун сайин маҳкамроқ боғланиб борарди. Қалби севгисини икки йил ўз бағрида пўпалаб ўстирди ва ниҳоят, йигирма еттинчи йилнинг ёзги тағтилида иқрога келтирди. Мирзакалон билан Ҳамидаҳоннинг севгиси, майли ҳаммага ошкор бўлди. Бу севгини, бу бахтни кўролмаган, уларни бир-бирларидан айиришга ҳаракат қилган кишилар ҳам пайдо бўлди.

Уларнинг севгисига қаратилган ҳужум замирида маҳаллийчилик чўғи мавжудлиги миллат тақдири ҳусусида жон қайғурувчи йигитни тамоман гангитиб ташлади. Миллатни хароблик ботқоғига айнан маҳаллийчилик ботиришини у Ботунинг суҳбатлари орқали англади. Англагач, Билим юрти талабалари орасида айнан шундай хасталик борлигини билиб юраги эзилди. Тошкентлик фарғоналикни, самарқандлик хоразмликни, термизлик бухороликни кўролмагани уни афсус булути билан ўраб турарди. Бугун билим олиб, эртага халқни рафлат уйқусидан уйғотиши лозим бўлган йигитларнинг бу аҳволи миллат келажигига қора парда тортаётгандай бўларди. Айнан шу хасталик билан оғриётган йигитларнинг ўзига ҳужум қилиб қолишларини эса ўйлаб кўрмагани. Ҳа, шундай бўлган эди. Севгилари ошкор бўлгач, Якуб деган йигит биринчи бўлиб бош кўтарди. Бир у эмас, яна кўпгина йигит бу қизга ошиқ эди. Лекин улар орасидан биргина шу Якуб ҳужум қилишга журъат этди. У: «Мен бу қизни севаман!» деб майдонга чиқмади, номардлиги ҳам айнан шунда эди. Атрофига ўзига ўхшаган ўсмирларни тўплади-да: «Тошкентлик қизни андижонлик келгинди олиб кетаверадими?» деган даъво билан чиқди. Бу шунчаки пўписа эмас, икки севишган қалбнинг ишқига очилган уруш эди. Улар аввалига Ҳамидаҳонни Мирзакалондан қайтариш учун қизга хилватда насиҳат қилиб кўрдилар. Қиз аҳдида қатъий тургач, Мирзакалон қора хатжилдарда мактублар ола бошлади. «Ўликлар» деб имзо чеккан мактуб эгалари Ҳамидаҳондан дарҳол воз кечишини талаб қилар, кечмагани тақдирда ўзинигина

эмас, қавм-қариндошлари ва уруғ-аймоқларини ҳам битта қўймай қириб ташлаяжакларини ваъда этар эди. Бу аянч, айнаи замонда кулинч воқеа тез орада Билим юрти деворларидан ташқарига ёпирилиб чиқиб, «Ер юзи» деб номланган журналда «Ўликлар» сарлавҳаси остида оламга машҳур бўлди. Бу ҳам етмагандек, Москвада нашр этилувчи «Комсомольская правда» газетида ҳам эълон қилинди.

«Ўликлар» ўз номи билан ўлимга маҳкум эдилар, улар севишганларни бир-бирларидан айиролмадилар. Ҳамидахоннинг ота-онаси Мирзакалонни келгинди, уй-жойсиз, асранди деб қизини бермаганига, «Ўликлар» ҳар қадамда севгиларига тўсқин бўлганларига қарамай, Ҳамидахон икковлари бирга яшаб кетдилар. Улар ўзларини ғолиб ҳисоблаб, масрур эдилар. Бироқ... масъудлик узоқ давом этмади. Улар учун ҳеч кутилмаганда комсомол ташкилоти бу масалани муҳокамага қўйди ва «шунча шов-шув кўтаргани учун» Мирзакалонни комсомолдан чиқарди. Шов-шувнинг асл сабабчиси, ишқ аҳлига суиқасд тайёрлаган «Ўликлар»нинг ташкилотчиси эса сувдан қурук чиқди.

Масаланинг бир ёқлама ҳал этилгани йигитни қаттиқ ранжитди. Оқшом чоғи юраги ёрилгандай бўлди-ю, севгани Ҳамидахон билан айтишиб қолди. Комсомолдан чиқарилиши кўнглини оғритгани билан бу ҳолни фожиа деб билмади. Бу ондаги жаҳонининг қоронғилиги мажлисдаги адолатсизликдангина эмасди. У фанимлар кўлининг бандлигидан эзиларди. Ҳамидахоннинг уларга қарши қатъий бир гап айтолмаганлигини айб деб билиб, оғир гапларни айтиб юборишдан тийила олмади. Ўша аразлашиш онларидан бери орадан ярим асрдан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, Мирзакалон тилидан учган сўзлари учун ҳали-ҳануз ўзини кечира олмайди. Ҳозир боши ёстиқда, жони ажал ҳукмида эканида Ҳамидахоннинг келганини сезиб, ундан яна бир бор узр сўрашни истади. Аммо тили айланмади...

Ўшанда: «Сени кўрарга кўзим йўқ!» деб юборган эди. Қайси шайтоннинг измида эди ўшанда бу тил?! Юзлари ширмондай чиройли севгилисига шундай дейиши адолатсизлик, инсофсизлик эканини ўшан-

даёқ фаҳмлаганди. Лекин ўша дамдаёқ айбига иқроп бўлишга йигитлик ғурури йўл қўймаган эди. Ҳамидахони эса... юм-юм йиғлаб, бир сўз ҳам демасдан уйига кетган эди. Аҳмоқлик булоғидан сув симирган ғурур яна ўз ишини қилди: йигитнинг ўрнидан туришига, севгилисини ушлаб қолишига йўл бермади. Мирзакалон Ҳамидахонини икки кун кўрмади, ўзи ҳам ҳужрасидан чиқмади: одамларга кўринишдан уялди.

*Истагинга етар экан қанотларинг синдими,
эй кўнглимнинг булбули?
Сенга қарши кулиб турган гўзал чечак тиндими,
ташладими бир йўли?
Ҳаво ёрган кўкрагингни севги ели тилдими,
қон тўлами ҳар томон?
Кўзларингга айрилиқнинг илларини илдими?..
Шу қилиғи кўп ёмон.
Ё эркинлаб ҳидлагани бермайларми гулингни,
тўсаларми йўлингни?
Гул ўзими кўзларингдан кўзларини қочирди,
йўқликларга ёширди?
Шу юлинган парларинг-ла
учолмассан, йўқсил қуш,
У умидлар ҳавосидан
энди бир оз тубан туш!..*

Икки кун давомида у устознинг шеърлари билан бирга бўлди. Гарчи туркий миллатларнинг маънавий оталаридан бири ҳисобланган Абдулҳамид Чўлпон ҳазратлари у дамларда фақат шеърлари орқали таниш бўлса-да, шоирни ўзига устоз деб билар, унинг номини қалби тўрида ардоқларди. Атрофдаги воқеалардан кўнгли озор чеккан пайтларда устоз шеърларидан далда оларди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Уни икки кун ёлғиз қолди, демоқлик ҳам унча тўғри эмасди. Маънавий отасининг шеърлари бор экан, шогирдни воҳид демоқлик ножоиз.

Ҳужрасига шом қиронғилиги бостириб кира бошлаганда сурмаранг самога дераза орқали қараб Ҳамидахонига ғойибона бўзлади:

Бу аҳддан, бу ҳаракатдан Мирзакалон довриаб қолди. Бироқ тезда ўзига келиб, қизнинг тўппонча ўқталишини ҳам кутиб ўтирмай, кескин човут билан қўлидан тортиб олди. Сўнг энг ширин сўзлар билан юпатиб, ноҳақ хафа қилгани учун узр сўради. Гап орасида «Тўппончани қаердан олдингиз?» деб сўраганида қиз титроқ лаблари билан: «Поччамники», деб қўйди. Мирзакалон Қудратилло қорини яхши танирди. Лекин уйида тўппонча сақлаши, айниқса, қурол сақлашдан мақсади унинг учун сир эди. Ўша куни бу сирни аниқлашга уриниб ҳам кўрмади. Кейинчалик бу тўппонча бошига бало бўлишини эса билмади. Узрхоҳликдан сўнг соғинч қалблар таскин топди. Айрилиқ ўз совуқ гавдаси билан яна ораларига суқилиб киргудек бўлса, жафо кўрган томон қўлга олади, деган ўзаро ваъда ва қатъий қарор билан тўппонча Мирзакалонда қолди...

Тўппончадан ўқ отилмади...

**Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 феврал, сешанба, соат 15.15.**

...Ҳозир, лабига сув томизилаётган пайтда, ўқ қарсиллаб отилгандай бўлиб, бемор сесканиб кетди. Юзига урилаётган таниш ва ёқимли нафас тинди. Аёлларнинг овозлари ҳам узоқлашди. «Кетди, — деб ўйлади, армон билан. Юрагидаги сўнгги томирлардан бири узилганини ўзи ҳам сезди. — Эндиги дийдор қиёматга қолди. Чақиришгани яхши бўлди, мени кўрди, армон қилмайди. Мен кўролмадим... Бултур учратганимда юзидаги ажинлари билан ҳам кўзимга чиройли кўринган эди. Йўқ... ажинларини сезмаган эдим... Юзи элик йил аввалги чиройда эди... Ажаб...»

Шу пайт очиқ деразадан ёпирилиб кирган елвизак унинг юзини силаб ўтди-да, хона эшигини тарақлатиб ёпди. Бу овоздан уйдагилар ҳам чўчиб тушибди. Набираларидан бири шошилганича кириб, деразани ёпди.

Елвизакнинг бебошлиги туфайли барчани чўчитган бу товуш ўлим тўшагида ётган беморга қамоқхона темир эшигининг қарсиллаб ёпилиши бўлиб эши-

тилди гўё. Бу товуш тотли хотираларини қувиб, уни яна ўша нимқоронғи, зах хонага қайтарди. Хонанинг захлигидан эти жунжиқди. Оёқлари совқотди. Бу совқотиш қамоқхона захлигидан эмас, оёқни жон тарк эта бошлаганидан эканини у билмади.

«ЎЗИМДАН ТАШҚАРИ БИР ДУНЁ КЎРДИМ...»

Бир соатлардан сўнг яна терговчи ҳузурида ҳисоб бериши лозимлигини эслаб, қўлига қаламни олди. Терговчи ундан Чўлпон ҳақида маълумот истаб эди. Бу талабни бажармай киришининг оқибати ёмон бўлишини фаҳмлаб, ёза бошлади:

«Йигирма саккизинчи йил Билим юртини битириб, мустақил ҳаёт оғушига отилдим. Мен Билим юртига соф юрак ва яхши тилак билан кирган эдим, аммо у менинг қалбимга миллатчиликнинг қора уруғини сепаиб чиқарди. Баъзан Билим юртида ўтган умримга ва у ерда олган таассуротларимга ҳолис кўз билан қарасам, Билим юрти — темирчиликка, талабалар эса миллатчи-темирчи қисқичига олинган ва у хоҳлаган шаклга тушиш учун сандонга қўйиб болғаланаётган юмшоқ металлга ўхшаб кетади.

Республикада ўзбек ёзувини араб алифбесидан лотин алифбесига кўчириш тайёргарлиги бормоқда эди. Шу муносабат билан Маориф халқ комиссарлиги Самарқандда лотинлаштириш инструкторлари тайёрлайдиган уч ойлик курс очди. Комиссарлик мени ана шу курсга юборди. Самарқанднинг Қўшқовузида жойлашган ушбу курсда уч ой ўқиб, уни йигирма саккизинчи йилнинг куз ойларидан бирида битириб чиқдим. Ҳозир Олим Юнусов, Фитрат, Қажом Рамазон ва номлари хотиримдан чиққан яна бошқа миллатчилар бу ерда ҳам ўз кирдикорларини баҳузур давом эттирардилар. Ҳозир Олим Юнусов Шайбонийхон кабиларни идеаллаштиради, Фитрат Бегдил каби мистик, Ҳусайн Бойқаро каби мустабид шоирларни адабиёт дунёсининг кўкларига кўтарарди эди. «Лотинлаштириш инструкторлари тайёрлаш курси» деб аталган ва исми жисмига тўғри келмаган бу муассасага аслан миллатчилар тайёрланарди эди.

Мен Самарқандда Ўзбек давлат нашриётидан

болалар учун ёзилган кичик-кичик русча китобларни олиб, таржима қила бошладим. Бир кун Наум Саудий мени кўриб: «Чўлпон кўчирувчи ахтариб юрибди, хоҳласангиз учранг», деди. Уша вақт ўзбек адабиётининг ерида юрмай, кўкида учаётган Чўлпонни кўриш, унинг хизматини қилиш — менга катта мартаба кўринди. Мен дарҳол рози бўлдим ва адресини олиб, ўша куниеқ Чўлпоннинг уйига бордим. У ҳам Қўшҳовузда, курсимиз биқингинасида турар экан. Чўлпон мени қабул қилди, тариф бўйича ҳақ тўла-яжагини айтиб, бир тутам қўлёзмасини кўчиршига берди. Бу қўлёзма араблар ҳаётидан олиб ёзилган «Расулий» номли романнинг ўзбекча таржимаси эди.

Шундай қилиб мен Чўлпоннинг котиби бўлиб қолдим. Энди биз тез-тез учрашар, ишга оид, ишдан ташқари хориж масалалар ҳақида ҳам гаплашар эдик. Чўлпон янги ёзган шеърларини баъзан ўқиб туриб йиғлаб юборарди. Мен авваллари бу йиғиларнинг сабабига тушунмай юрсам ҳам, кейинча бу кўзёшларининг асл маънисини фаҳм қиладиган бўлдим. Кўчирувчилик вазифам кун сайин қариб борди. Чўлпон ҳам мен билан анча эркин гаплашадиган бўлди. Кунлардан бир кун Чўлпон одатдагича йиғлаб туриб менга шу сўзларни айтди:

«Миллат хароб бўлди. Унинг энг муқаддас нарсалари: ҳурлиги, шаъни-шарафи қўлдан кетди! Ҳар қадамда юрагимиз қуш ҳадиги билан уради. Энди бизнинг вазифамиз, келажак авлоднинг вазифаси — миллатни шармандаларча қулликдан, ҳақорат ва хўрликдан қутқазиб бўлиши керак!

Чўлпоннинг йигирма беш йил бурун айтган ва мен жумлама-жумла ҳозир эслай олмаган сўзлари асосан юқорида зикр этилган мақсадларни олдинга сурар эди. Аммо Чўлпон бу вазифани ўзи қандай бажарётганини, бошқалар қандай бажариши кераклигини айтмади. Мен ҳам сўраш даражасига кўтарилган етук «авлодлар»дан эмас эдим.

Курс тамом бўлди. Мен Тошкентга қайтдим. Аммо Билим юрти юрагимга сепган миллатчиликнинг уруғини Чўлпон Самарқандда суғориб, ундириб қайтарди...»

Мирзакалон бармоқларида оғриқ сезиб, қаламни

қўйди. Юрагида ҳам санчиқ турди. Қамоқхонанинг ҳавоси суғуриб олиб ташлангандай нафаси сиқилди. Ўрнидан туриб, у ёндан бу ёнга юра бошлади. Боши айлангач, каравотига ўтирди. Кафтини пешонасига қўйди. Анчагача ҳаракатсиз ўтирди. Қамоққа олинганича дом-дараксиз кетган устозини эслаганда юраги ҳамиша безовта тепа бошлайди. Хаёлига эса устознинг сатрлари қўйилиб келаверади. Биринчи марта қамалганида ғалати ҳолат юз берган эди. Бундан ҳам торроқ, бундан-да захроқ ва сассиқроқ камерада ёлғиз ўтирганида шеър ўқиш билан ўзига ўзи далда берарди.

*Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар
Нега сени бир қул каби қизганмасдан янчалар?
Нега сенинг қалин товшинг «кет» демайди уларга?
Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қуларга?
Нега тағин танларингда ҳамчиларнинг кулиши?
Нега сенинг турмушингда умидларнинг ўлиши?
Нега ёлғиз қон бўлмишдир улушинг?
Нега бунча умидсиздир туришинг?
Нима учун кўзларингда туташгувчи олов йўқ?
Нима учун тунларингда бўриларнинг қорни тўқ?
Нима учун ғазабингни уйғотмайди оғу-ўқ?
Нима учун борлигингда бу даража бузғунлик?
Нима учун ўч булутни селларини ёғдирмас?
Нима учун куч тангриси бор кучи-ла солдирмас?..
Эй ҳар турли қулликларни сиздирмаган ҳур ўлка,
Нега сенинг бўғизингни бўғиб турар кўланка?*

Бу ҳам дардли, ҳам оловли сатрларни Ўшдаги етимхонада эканида, Тошкентга отланаётган кезлари ўқиб, дарров ёдлаб олган эди. Билим юртида ўқишни бошлаган кезлари бу асарга раддия сифатида шоир Файратийнинг «Тузалган ўлкага» деган шеъри газетада босилганини билди. Яна катта ёшли талабаларнинг ўзаро суҳбатларидан билдики, Чўлпон бир мажлисдан кейин Файратийга дуч келганида дебдики: «Ҳозир сенга ўхшаган комсомолларнинг замони куляпти. Кейинроқ бориб шарманда бўлишдан қўрққин...»

Биринчи қамалган кезлари устози ҳаёт эди. Боши

узра тухмат булутлари қуюқлаша бошлаган бўлса-да, ўзини дадил тутарди. Унинг шу матонати Мирзакалонга биринчи жазодан эсон-омон қутулиб чиқиши-да далда берган эди.

Қамоқнинг бир кишига мўлжалланган хонасида хотирасига муҳрланган ўнлаб шеърларни такрорлай-такрорлай, ажиб бир қўйма сатрлар тизмаси ҳосил бўлганидан ўзи ҳам ажабланди. Ҳар бир шеърдаги юрак сингари безовта уриб турган икки-уч сатр ажралиб чиқиб, бир-бири билан қовушгач, гўё устоз билан мулоқот яратилгандай туюлди. Ўшандан бери йиллар ўтди. Бу мулоқот хаёлидан ўчмади. Урушнинг ҳалокатли кунларида ҳам бу сатрлар ҳамроҳ эди. Ҳозир, терговчи сўроққа чақируви арафасида яна ўша суҳбати бошланди:

«Азиз отам, қўлимдаги гулларнинг мотам бўлғонини билмайсан. Шодлик гули кўпдан бери сўлғонин ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан. Белгисиз қабрингни қора тунларда амалимнинг шаъмин ёқиб изладим. Савол бердим: «Йўқотганим қайда?» деб ўзимни ҳам ютмоқ бўлган ерларга... Хаёл, хаёл... Ёлғиз хаёл гўзалдир, ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман. Сездим сенинг кетганингни кўнгилдан. Кетган йўлинг йироқ йўлдир, кети йўқ. Қуриб ётган ариқларнинг кўзи сенда. Бош учига айланур бир тўп фаришта жимгина. Кимсасиз ерларда сирлар айтилди. Оғиз очсанг, йўқсил эли эзмакка, қон қилмакка ҳасратларинг кўп эрур. Ҳар сўзингни бир фаришта қанотига ёзадур. Айтмадинг, оғзингни юмдинг-да кетдинг...

Ўқсиз кўнгил қуши тушди қафасга, сира етолмайдур эркин нафасга — қора кунлар тушди меним бошимга. Қип-қизил қон бўлиб кунлар ботадур, ёмон ҳидга тўлиб тонглар отадур — оғир кунлар тушди меним бошимга. Жаннат каби боғлар булбулсиз қолган. Осмон бўйи тоғлар қулунсиз қолган — қийин кунлар тушди маним бошимга. Ҳасратим кўп, элга айта олмайман. Армоним кўп, дилга жойлай олмайман — ўтли кунлар тушди меним бошимга.

Ҳеч жойдан мен кутган зарварақ чиқмади. Кўзимда оғир бир таслим нури бор — тупқун оталарнинг эркин авлоди. Нечун юзинг яна сўлғин, нечун узун йўлар? Тун ёмон, тун қоронғи. Тун кўрқинч, тун азоб.

Ох, йўллар қанча узоқдир. Ёзилмаганми бу тунлар сўнгига тонг отмак?

Бизнинг йўлимизда оғирлик сонсиз. Меним йўларимда чўзилган тоғлар, қорга қўйин очган қатор довлар. Кўзларим йўлларга тикилган чоғлар кўнгилда йўл юриш истаги қайнар. Ўзимга завқ ила суграган ҳамият! Ўлимдан ўзгани кўрмаган ҳамият! Чарчаган, толган, умидсиз кўзларим тўймай қарар. Нечун очилди кўзим, қайга кетди уйқуларим?

Бир кеча худди бир йилдир. Сабрнинг косаси тўлгандир, бу оғир айрилиқ тўлдирган. Кўзларимда ҳар қайғудан бир йиғи, юзларимда алданишнинг белгиси. Турмушда, хаёлда... Турмушда, хаёлда... Ҳар бир нарсада ёлғиз алданишни кўрган бир бандга. Ўйланган ўйларга кўнгил юпанмас, кўнгилнинг истаги ўй билан қонмас. Билмадим, кўнглимни юпатгай кимлар? Эҳ кўнгил, янги дардлар тағин сени ёқажак. Қилич синган, қалқон тешилган. Темир кишанларнинг даҳшати еди. Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку?! Ҳар етим кўзда томчи-томчи заҳар, ҳар фақир уйида инграйиш ва йиғи. Ҳар сориг юзда сўнгги шуъла сўнар, ҳар томон, ҳар тарафда бир қайғу. Меним уйимми қора ёки юрт кўкида булут? Қиличнинг тилларида қизил қон.

Ўзимдан ташқари бир дунё кўрдим. Кўм-кўк экан, сарғайдилар япроқлар — оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзидек. Бўронларнинг кўзлариким, ўйноқлар ғолиб Фарбнинг қонга тўлган кўзидек. Бу боқчада гул кўп эди — сўлди амалимдек. Энди турмушимда ойдин кечлар йўқ. Бу қафаслар ичига қачон тонг отар? Кулган бошқалардир, йиғлаган менман. Эрк эртақларини эшитган бошқа, қуллик қўшиғини тинглаган менман. Шу ожиз ҳолимда шоирманми мен?

Дилларимда ҳам тўла бечораларга ёрман, вақти хуш, ҳам кўрмаганлардан тамом безорман. Йўқ ишим ҳоким, амалдор, шоҳу хоқонлар билан! Ҳақиқий бирликка шунда йўл бурдим. Чарчаган қанотим куч сизди. Кўнглимга алам олдим, кўлимга қалам олдим — яна жонланмакчиман! Ёзаркан, қаламим на ҳазин англар. Етар, бас, чекдан ошгандир бу қарғиш, бу ҳақоратлар. Тўлуғдир, балки тошгандир тубанлик ва сафолатлар.

Кўлимда сўнги тош қолди, кўнгулда сўнги интилмак. Кўзимда сўнги ёш қолди, кучимда сўнги талпинмак.

Кўзғолиб кетганингни бир кўрсам. Янги нашидалар дилга битилди. Ёлғон хаёларга кўчиш йўқ энди. Кўнгул шу чоққача тирикми эди, жоним кўклардами, тандами эди? Ўзимда бир турлик эркинлик сезаман. Кўклар билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди. Кўнгулдамдаги сўнг умидим йўқ этма.

Улуғ, қаттиғ ағдаргувчи бир кураш, ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш, йўқ яраш! Ҳайвонларга, инсонларга золим эга бўлмай қолмас. Фақат эркин виждонларга эга бўлмоқ мумкин эмас!

Узоқ, оғир йўлга чиққан йўлчиман, тўхтасам — сўнги тинимда тўхтаюман. Мен юртимнинг пок ис-такли кучиман. Йўқ, ўлим йўқдир! Бир ўчиб, сўниб, яна ёниш бор. Чунки мен кўрдим, кўриб қолдим керакли белгини. Энди ҳар нафасда яна куяман, фақат Мажнун бўлиб эли суяман. Унга ҳурмат билан бўйин эгаман, бошимни ул учун дорга кўяман!..»

Қамоқхона. 1952 йил, 21 август.

Устоз билан мулоқотини темир эшик дарчасининг шарақлаб очилиши, сўнг соқчининг «Исмаили, на выход, к следователю!» деган амри бузди. Эшик очилгач, ёзганларини олиб даҳлизга чиқди. Соқчи эшикни ёпгунига қадар девор томонга мутелик билан қараб турди.

Терговчи унинг баёнини ўқиб, қошларини сал чимирди. Сўнг арзимаган қоғоз сингари столи устига ташлаб қўйди-да:

— Исмоилий, сен менга велосипедни қайтадан ихтиро қилиб бермоқчимисан? — деди.

— Мен билганларимни ёзяман, — деди Мирзакалон паст товушда. Терговчининг қош чимириши яхшилик аломати эмаслиги маълум бўлгани учун гапни кўпайтирмади. У терговчининг уриб юборишидан ёки тепиб қолишидан қўрқмасди. Калтак зарби оғриқ бергани билан ўткинчи бир ҳол. У ўзини ҳимоя қила олишга журъат этолмаганидан, хўрлик азобидан қийналарди.

Терговчининг қош чимириши алдамчи эдими, ҳар

нечук мушглари ишга тушмади. Маҳбусга тикилиб турди-да:

— Наҳот Чўлпон ҳақида билганларинг шуларнинг ўзи бўлса? — деди.

— Орадан кўп вақт ўтди... — деди Мирзакалон овозини баландлатмай.

— Ҳа, жуда кўп вақт ўтди, — деб тасдиқлади терговчи. — Лекин вақт ҳамма нарсани ўчириб ташлашга қодир эмас. Масалан, нима учун романнинг муҳокамасини эсламадинг?

— «Кеча ва кундуз»ними?

— Унинг фақат битта романи бор, шекилли?

— Ҳа, биттагина, — деди афсус билан Мирзакалон. — Лекин романнинг муҳокамасида мен йўқ эдим.

— Ёзувчилар союзидаги муҳокамада бўлмагандирсан. Лекин сени уйига олиб кириб ўқиб бермаганми? Эслашингга ёрдам берайми? Сен уни доҳий Сталин ҳайкали яқинида учратгансан.

— Ҳа, — деди Мирзакалон иложсиз одамнинг эзгин товуши билан, — ўтиб кетаётган эдим, тасодифан кўришдим. «Романнинг муҳокамаси ҳақида фикринг қандай?» деб сўрадилар. Мажлисда иштирок этолмаганимни айтиб, узр сўрадим. «Ие, ундай бўлса юр, сенга ўқиб бераман», дедилар. Йўқ дея олмадим.

— Қизиқ, у катта ёзувчи бўлса, сен «кичкина ёзувчи» деган номдан ҳам узоқ бўлсанг? Нега айнан сенга ўқиб бергиси келди? Эҳтимол, сени ёш ёзувчи эмас, маслақдош сифатида қабул қилгандир?

Терговчи нозик жойидан илган эди, Мирзакалон баёнида шунга яқин айбни бўйнига олгани сабабли терговчининг фикрини рад этолмади:

— Шунақа бўлса керак.

— Роман миллий маҳдудлик руҳида эди, Совет Иттифоқига қаршилик руҳи жўшиб турарди. Бундай асарлар ёшларга мойдек ёқади, шундай эмасми?

— Шундай-ку... лекин роман тарихий мавзуда эди, мен унда сиёсатни эмас, барбод бўлган муҳаббатни кўрган эдим.

— Хўп, балки сен рост айтаётгандирсан. Унда бизларни у кимга ўхшатган?

— Сизни? — Мирзакалон бу саволдан ажабланиб, терговчининг мақсадини фаҳмлай олмади.

— Китобда ёзилган қанжиқ юзидан чачвонини олмаганда унга нима дейишади? «Ахир, юзингни итлардан яширмайсан-ку, булар ҳам шу-да!» демайди-ми?

— Айнан бундай дейилмаган.

— Буни биламан, мен гапнинг маъносини айт-япман.

— Бу бир персонажнинг гапи, ёзувчининг ақида-си эмас. Бадиий адабиётда бу кўп учрайди. Айниқса, Лев Толстойда.

— Менга адабиёт дарсини ўтмай қўя қол. Сенга хайрон бўляпман, Исмоилий, кеча айбингга иқро-р эдинг, бугун миллатчининг ёнини оляпсан.

— Мен сиёсий айбимга иқро-р бўлганман. Чўлпон-нинг миллатчилигини тан оламан. Лекин адабиёт бошқа нарса.

— Бекор айтибсан! — Терговчи овозини баланд-латиб, унга ғазаб билан тикилди: — Бекор айтиб-сан! — деб яна такрорлади. — Адабиёт бошқа нарса эмас! Сен буни яхши биласан. Бўпти, бу масалани ҳозирча очиқ қолдираман. Сен менга биринчи қама-лишинг сабабларини ёзиб кел. Нима эди: «АҚД»ми? Ўша пайтдаги терговда минг марта такрорлаган гап-ларингни ёзиб овора бўлма. Менга янги гап керак. Балки «АҚД» билан «Ундирком» ўртасида узилмас занжир бордир? Ўша занжирнинг ҳалқалари ким-лар? Шу саволга аниқ жавоб керак. Энди жўна, жо-нимга тегдинг!

Назортчи кўрингач, Мирзакалон қандай муте-лик билан кирган бўлса, ўшандай аҳволда бош эгиб чиқди.

Тун яримлади. Кечалари терговга чақирилаве-рилганидан қуш уйқусига қаноатланиб қолганди. Шу сабабли ётгани билан уйқуси келмади. Тергов-чи яна эски гапни кавлаяпти. «АҚД» ҳақида тўлиқ маълумотни берган. Ўша йиллари ҳам яширадиган сир қолмаган эди. Аслида, яширишга арзийдиган махфийлик ҳам йўқ эди.

Ўқишни давом эттириш учун Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетига кирган, айна замонда Юсуф Тоҳирийнинг таклифи билан у илмий мудирлик қилиб турган Ўзбек ишчилар факультетида она тили дарси ўқитиб юрган кезлар эди. Ўттизинчи йилнинг илк баҳор кунларидан бирида кечқурун факультетда ўқиб турганида Фозил деган ўртоғи келиб, уни хилватга чақирди-да, колхозлаштириш муносабати билан қулоқлар кўтарган тўпалонни пеш қилиб, жим туриш мумкин эмаслигини, бу зўрликка қарши курашиш кераклигини айтди. Мирзакалон ундан қандай курашишни сўраган эди, Фозил уюшиш, ташкилот тузиш лозимлигини билдирди. Мирзакалон дўстидан гумонсирамаган бўлса-да, бу каби фитналар тез-тез учраб тургани сабабли дарҳол розилик бера қолмади. «Ўйлаб кўраман», деган баҳона билан бу таклифни рад этди.

Фозил кетди. Лекин бутунлай кетмади. Орадан бир неча кун ўтгач, факультетга келиб, «Уюшайлик!» деб Мирзакалонни яна қистади. Мирзакалоннинг «Қандай бўларкин?» деб ижирганганини кўриб «Биз ёлғиз эмасмиз!» деди. Мирзакалон яна кимлар борлигини сўраганида Абзал билан тил бириктириб қўйганини, керак бўлса бошлаб келажагини айтди. Мирзакалон бу сафар ҳам рўйхуш бермаганидан кейин Фозил учинчи марта энди Абзал билан келди ва икковлашиб унинг розилигини олдилар.

Биринчи марта қамалганида ҳам, ҳозиргисида ҳам бу воқеани баён қила туриб «Мен ана шу кундан тортиб Совет давлатига, совет халқига қарши жинояткорона кураш бошладим», деган иқрорномани ёзиб берган эди. Терговчи яна шу масалага қайтпти. Мақсади аён: унга янги номлар керак. Мирзакалон янги номларни қаердан олади? Айб уларнинг ўзларида: фитнани охирига етказишда шошилишди — ўзларининг ифвогар одамларидан ташқари ҳеч ким бу ташкилотга қўшилишга улгурмади. Ҳозир аниқ эс-лолмайди, ўша ўттизинчи йилнинг май ёки июн ойларида эди, шекилли, Фозил, Абзал, Қурбон — тўртовлон бўлиб шаҳар боғида тўпланишиб, уюшиш ҳақида

шу ерда қатъий қарорга келдилар. Ташкилий мажлисни хотин-халаж бўлмагани учун Мирзакалоннинг уйида ўтказадиган бўлдилар. Орадан бир ҳафта ўтмай яна уч ўртоқ Мирзакалонникига келиб, ташкилий мажлисни бошлаб юбордилар. Мажлисни Абзал, котибликни Фозил зиммаларига олдилар. Мажлисининг кун тартиби катта эмасди: ташкилотнинг номи; ташкилотнинг мақсад ва мароми; ташкилотнинг олдида турган энг яқин вазифалари; ташкилий масалалар.

Ташкилотнинг номи устида узоқ тортишув бўлмаган эди. Совет Конституциясида «СССР ўз ихтиёрлари билан уюшган миллий республикалар иттифоқи» дейилган модда бўлгани учун «ўз ихтиёри билан чиқиши ҳам мумкин», деган қарор билан ташкилот номини «Асосий Қонун Дўстлари», қисқаси — «АҚД» деб қўйишга қарор қилинди. Ташкилотнинг мақсад ва мароми эса Ўзбекистонни СССРдан ажратиб, унинг тупроғида Туркия сингари буржуа-демократик давлат қуришни ўз ичига олди. Ташкилотнинг асосий вазифалари сирасига миллатпарвар ёшу қарини бу кураш йўлига тортиш, маориф ва маданият идораларига ўз одамларини кўпроқ жойлаштириш орқали мактаблар ва маданий муассасаларда ўз ғояларини кенгроқ ёйиш, варақалар нашр этиш, бирон чет эл капиталист давлати билан алоқа боғлаб, ундан моддий ва маънавий ёрдам олиш киритилган эди.

Янги аъзолар масаласига ўтилганда Фозил дабдурустдан: «Биринчи галда Чўлпон ва Юсуф Тоҳирийларни жалб этиш керак», деб қолди. Кейин бу таклифни изохлади:

— Чўлпон барчаларимизнинг маънавий отамиз. Ташкилотни у бошқарса, халқ унга эргашади. Юсуф Тоҳирий ҳанузгача хотинини паранжи остида тутди. Сингилларини ҳам руҳоний отасининг таъсиридан қутқариш чорасини кўрмайди. Демак, эътиқоди мустаҳкам, миллатпарвар одам. Бизга шундай одамлар жуда керак. Бу икки кишини тортишни Мирзакалонга топширайлик. Чунки у Чўлпонга котиблик қилган, мақсадимизни тўғри тушунтира олади. Юсуф Тоҳирий билан эса бирга ишлайди.

Бу таклифни эшитиб, Мирзакалон ўйланиб қолди.

— Гапим ёқмадими? — деди Фозил.

— Ёқишга ёқди. Агар ташкилотимизни устоз бошқарсалар нур устига аъло нур бўларди-я! Лекин Юсуф Тоҳирийни тортиш... Кўнмасалар керак. Чунки хотинларини паранжида сақласалар ҳам сиёсатга аралашадиган тоифадан эмаслар. Тоҳирий — маърифатпарвар одам, сиёсатчи эмас.

Чўлпонни ташкилотга тортиш гоят муҳим ва шарафли вазифа экани яна таъкидлангач, Мирзакалон бу таклифни рад этолмади. Кейинги мажлисга қадар вазифани бажаришга ҳаракат қилажагини билдирди. Лекин улар билан бу ҳақда суҳбатлашишга улгурмади, кейинги мажлис ҳам бўлмади. Бу фитнани ўйлаб топиб, амалга ошираётганларни каттароқ раҳбарлар шоширишди, шекилли.

Бир куни Фозил шошилиб келиб Чўлпоннинг Тошкентда эканини, Ғози Олимнинг уйида меҳмон бўлиб турганини айтиб, бирга боришни қистади. Чўлпон Фозилни танимас, нотаниш йигит иштирокида сиёсий масалада суҳбатлашиши ҳам гумон эди. Мирзакалон бунга айтса ҳам Фозил: «Мен четроқда тура тураман», деб ёпишиб олди. Бордилар. Аммо Чўлпон йўқ экан.

Эртасига, аниқ эсида — йигирма учинчи сентябр куни Мирзакалон уйида дарс тайёрлаб ўтирган эди. Фозил яна йўқлаб келди. Қават-қават газетага ўралган оқ «наган»ни кўрсатиб:

— Беркитиб қўяйлик, ишимизга ярайди, — деди.

— Нега бу ерга олиб келдингиз, ўзингизникига беркитсангиз бўлмасмиди? — деди Мирзакалон норози қиёфада.

— Сизники хилват, шу ерга яширсак яхши бўлади. Сиз қўрқманг, бу тўппонча бузуқ, биров сизга даъво қилолмайди. Вақти келганда тузаттириб ишга соламиз, — деди Фозил.

Мирзакалон унга ишонди. «Дўстим менга хиёнат қилиши мумкин», деган гумон уйғонмади. «Наган»ни ўтинхонага яширдилар. Фозил зарур ишлари борлигини баҳона қилиб, шошилганича чиқиб кетди. Орадан икки соат ўтмай, «орган ходимлари» кириб келишди. Биринчи берган саволлари қурол ҳақида бўлди. «Қуролларни ўзинг топиб берасанми ё бизларни қидиришга мажбур қиласанми?» дейишгач,

Фозилнинг шошилиб чиқиб кетиши сабабини англади. Ўзини оқлашга уриниш нодонлик эканини ҳам фаҳмлади. «Ҳамонки, мен дўст деб юрган одам хиёнаткор экан, уни ҳимоя қилишимдан манфаат йўқ», деган қарорга келиб, аввал ўтинхонадаги «наган»ни, кейин Ҳамидахонидан олиб қўйган оқ «брауннинг»ни олиб берди. Ажабки, Фозил «наган»ни бузуқ деб ишонтиргани билан тўлпонча ишга яроқли, мойлаб тозаланган, жанговар ҳолатда эди. Аксинча, Ҳамидахони ўзини ўлдириш учун олиб келган «брауннинг» яроқсиз, ҳатто занглаб кетганди.

Сўроқ жараёни бир йилга яқин давом этди. Изтиробли кунларнинг чеки йўқдай туюлганди. Ҳозирги қамоқ азоблари олдингисига нисбатан бешбаттар ёмон бўлса-да, у кунлар исканжасида кўпроқ қийналганди. 1931 йилда «АҚД» юзасидан бўлган тергов тамом бўлиб «Иш»и «тройка» деб номланувчи уч кишилик ёпиқ суд ҳайъатига юборилганда, Мирзакалонни «Тошкент ДПЗси» деб аталувчи қамоқхонага иккинчи марта чиқариб қўйдилар. У умумий камерага жойланган эди. Борган кунининг эртасига камера эшигида Сиддиқ Ходиевга дуч келиб қолди. Саломлашиш ўрнига у Мирзакалонга:

— Мен қачон сизларнинг ташкилотингизга аъзо эдим? — деди нафрат билан. Мирзакалон ҳақиқатан ҳам унинг «АҚД»га аъзолигини билмас эди. Елкаларини учириб:

— Қайдам? — деди ва бу тухмат билан бошқалар ҳам қамалганини англади.

Ўшанда терговчи талаб қилган уйдирма гапларни ёзиб бермаган эди. «Тройка» судида ҳам «АҚД»нинг бир неча кунлик тарихи бўйича билганларинигина сўзлаганди. Энди, орадан йигирма йил ўтгач, нималарни ёзсин? Нима деб ёзса, терговчининг кўнгли ўрнига тушади? Қамоқдан чиққанидан кейин Фозил билан учрашганини ёзсинми?

Бу кунни унутиб бўлмайди. Мирзакалон ҳали қамоқда ўтирганидаёқ озодликка чиққанида Фозил билан қандай кўришишини, унга нималар дейишини кўп ўйларди. Ҳарҳолда Фозил осмонга учиб чиқиб кетмагандир. «Тоғ тоғ билан учрашмайди, аммо одам одам билан учрашади», дейишганидек, қамоқда ўлиб

кетмаса хиёнаткор дўсти билан учрашиши тайин. Хўш, учрашган онидан уни урсинми, тепсинми ё хумордан чиққунича сўксинми? Ўйлай-ўйлай бу режаларнинг барчаси пуч эканига ишонч ҳосил қилади. Энг тўғри йўл — индамаслик. Агар одабийлик либосидан тўлиқ чиқиб кетмаган бўлса, виждони қийналади. Хиёнаткор учун энг одил жазо шу! Ўч олиш режасидан кечган Мирзакалоннинг хаёлини «Фозил менинг қамоқдан чиқиб келишимни, менга рўпара бўлишини ҳеч ўйлармикин?» деган муаммо ҳам банд қилиб турарди. Ҳаётда бевафолик кўп, хиёнат кўп, адолатсизлик ҳам кўп. Бевафо, хиёнаткор, зулмкорлар ёмонликларини онгли равишда қиладилар. Айримлари фош бўлган тақдирларида ўзларини оқловчи баҳоналарни ҳам тайёр қилиб кўядилар. Баъзилари эса бу ҳақда ўйламайдилар ҳам, ўзларини оқлаш чораларини изламайдилар ҳам. Мирзакалонни қизиқтирган нарса: Фозил қай тоифага кираркин? Шунча йил дўст бўлиб юриб, унинг феъли атворини кузатмагани, юрагидаги қорани сезмагани учун у фақат ўзини айбларди.

Қамоқдан кейинги учрашув кутилмаганда юз берди. Шаҳарнинг марказий кўчаси гавжум эди. Мирзакалон Давлат нашриётига бораётган эди. Ҳашаматли дўкон ёнидан ўтаётганда Фозилга кўққисдан учраб қолди. Фозил хотини Сорахонни Европа маданияти таомилига кўра қўлтиқлаб олган эди. Мирзакалон у билан кўришмаслик учун ўзини бошқа ёққа бурмоқчи бўлди, лекин вақт кўчган эди. Юзма-юз келиб, кўришишга мажбур бўлди. Фозил оп-оқариб кетди. Юрагининг қаттиқ ўйнашидан Мирзакалоннинг ранги ҳам ўзгарди. Бир неча дамгача нафаси бўғзига тиқилиб, айтарга сўз тополмай қолди. Ажабо, нега бундай бўлди? Бунинг сабабини ўзи ҳам билмайди. Фозил хотинини жўнатиб юбориб, Мирзакалон билан бир муддат қолди. Унинг топган гапи шу бўлди:

— Ҳар бир коммунист шундай қилиши керак, иложим йўқ эди.

Бу гапдан Мирзакалоннинг гаши келиб, уни сўз билан чимчиб, юлиб олмоқчи бўлди:

— Ўлдириб қўйиб, «Кечирасиз, мен сизни ўлдириб қўйдим», қабилидами?

— Нега? Мен сизни тўғри йўлга солдим, — деди Фозил Мирзакалонни қалтироқ босганини кўриб. Унинг бу сўзларини Мирзакалон риёкор кишининг тилёғламалиги сифатида қабул қилди-да, истеҳзо аралаш ништарлаб деди:

— Тўғри йўлга — қамоқ орқали!..

Ортиқча гап-сўзга ҳожат йўқ эди. Фозил ярашиш учун қўл узатди. Мирзакалон жавобсиз қолдирмади. Хайрлашиш пайтида Фозил қаттиқроқ у эса секин-роқ қўл сиқишдилар.

Эртасига эрталаб Фозил Мирзакалоннинг уйига кириб келди. «Ҳозир камхаржсиз, шуни ишла-тиб туринг», деб пул узатди. Мирзакалон қатъий рад этгач, пулни каравот устига ташлаб, чиқиб кетди. Ҳовлига чиқа туриб ўтинхона тарафга қараб олди. Бу Мирзакалонга ғалати туюлди. «Қилган ишини эслаб, пушаймон бўлди, шекилли», деб ўйлади. У ўзини гуноҳкор деб сезиб, гуноҳини шу пул билан ювмоқчимиди ёки «Адашганинда сени тўғри йўлга солиб юборган эдим, қийналганинда ҳам мушкулнингни осон қилиш дўстлик бурчим», демоқчи эдим — Мирзакалон бу ҳақиқатнинг тагига ета олмади.

Кейинги қамалганида терговчи «АҚД»ни эста олганида дўсти билан қай ҳолда учрашгани билан ҳам қизиққан эди. Шунда Мирзакалон «Мен уни ҳозир кулаб ётганим ҳалокат жаридан ўша йиллариёқ астойдил қутқазишга интилган соф кўнгили дўстим деб эмас, аксинча, қабиҳ миллатчилик жиноятларимизни фош қилиб, бизни душман қўлига тутиб берган хоин деб билар, ўзидан, сўзидан, юзидан нафратланардим. Ўша дамда адашиб, хато қилганимни кейинроқ англадим...» деган эди. Бу иқрорига терговчи ишонмадими? Унга яна қанақа гап керак? Мирзакалон уни кечирган эди. Урушдан кейин уйига келиб-кетиб юрарди. «Ундирком»дан ҳам хабари бор эди. Наҳот эски хиёнаткорлигига қайтди? Ахир, «ундирком»дан сиёсий маъно қидириш кулгили-ку?

Берлиндан қайтгач, «Қизил Ўзбекистон»да бир йил ишлади. Кундузи уйга бориб дам олиш, овқатланишга кўп вақт фурсат бўлмасди. Бошқалар учун иш вақти тугаганда масъул котибнинг босмахонага доир вазифалари бошланиб, газета саҳифаларидан қуйма

қолип олингунга қадар озгина бўш вақти бўларди. Шу вақтдан фойдаланиб редакция ходимлари самоворхонада ташкил этган ошхўрликка бориб турарди. Мирзакалон асли паловхўрлар тоифасидан бўлгани учун Мелиевнинг гапи билан бу тўпга қўшила қолган эди. Уларнинг давраси Риқси Соҳибов, Холбек Ёдгоров, Баҳром Раҳмонов, Абдулла Олимжоновдан иборат эди. Раҳмат Файзий, Акмал Пўлат, Аҳмад Исмоилов оралаб қатнашишарди. Адҳам Раҳматов билан Ҳотам Икромовлар редакцияда бўлганларида товоқ атрофидаги ўринларини сира бўш қўймас эдилар. Салоҳ Ҳасанов бошчилигидаги ходимларнинг ўз давраси бор эди. Бу ошхўрликларда ким қандай мақола ёзгани, газетада қандай яхши ё саёз мақола босилгани, бугун ким қандай мақола топшириши лозимлиги, босилган шеър, фелъетон ёки ҳикоянинг сифат ва фазилати ҳақида сўзлашиш билан бирга аскиялар, ҳазил латифалар ҳам айтилиб туриларди. Сиёсат билан боғлиқ жиддий гапни биронталари тилга олмас эдилар. Бу ошхўрликлар масъул редактор Шароф Рашидовнинг қулоғига етиб бориб, «Чойхонадаги ўтиришларни битириб, керак бўлса уй-уйларингизда маданий равишда гурунг қилинглр», деб тайинлади.

Шундай қилиб, чойхонадаги санқишларга барҳам берилди-да, ҳар ўн беш кунда бир марта тўпланиш шarti билан навбатма-навбат бир-бирлариникига борадиган бўдилар. Бу ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан «гап»нинг ўзи эди. Урушдан соғ-саломат қайтиб келгани ва масъул котиб бўлгани учун биринчи зиёфатни Мирзакалоннинг зиммасига қўйдилар. У қабул қилди. Кимларни чақириш масаласини эса рўйхат тузиш билан ҳал этдилар. Гап ташувчи, чақимчиларни даврага қўшмадилар. Ҳар соҳада ҳамиша бўлганидек, Худо бу идорани ҳам чақимчилардан қисмаган эди. Шулардан бири ҳақида ўзларича латифа тўқиган ҳам эдилар. Редакцияни «гуллатиб» юрган чақимчи шу қадар уйдирмачи, ёлғончи ҳам эканки, агар у бир кун биров устидан редакторга кириб ифво қилолмаса, яъни баҳона тополмаса, ўзининг устидан ифво қилиб бўлса-да, шу кунги ифвогарлик нормасини бажариб олар экан. Шу одамга «Ленин учқуни» газетаси редакторлигини

таклиф этибдилар. У «Қачонгача «Қизил Ўзбекистон»да масъул котибликка орзуманд бўлиб юраман, кичкинароқ бўлса ҳам ҳарҳолда «редактор» деган номи бор», деб аввал розилик берибди. Кейин ўйлаб қараса, чақимчилик қилиш учун газетада ўзидан катта одам бўлмас экан. Ана шундай қилиб, азбаройи чақимчиликдан ажраб қолмаслик учун редакторликдан воз кечибди!

Хуллас, саралаб-саралаб, улфат давраси туздилар. Навбатма навбат зиёфат давом этаверди. Бу ўтиришларга уй эгаси редакция ходимларидан ташқари ўзи хоҳлаган кишиларни ҳам чақирарди. Шу туфайли бу улфат маданият аҳлининг ширин даврасига айлана борди. Шоҳида Мағзумова ва Олим Хўжаев каби артистлар, академик-шоир Фафур Фулом, шоир Ҳамид Фулом, ёзувчи Саид Аҳмад иштирок этган давралар ғоят қизиган эди. Саид Аҳмаднинг ичакузди ҳикоялари, рақсга тушиб кетиши давра чиройини янада очарди. Бу ўтиришларда советга қарши гап айтиш учун фурсат ҳам йўқ эди. «Ундирком» деган гап эса учинчи ё тўртинчи зиёфатдан кейин чиқди. Мирзакалон, ундан кейин Баҳром Раҳмонов, Акмал Пўлат ҳеч кимга ялинтирмай, қистаттирмай, белгили кунда зиёфатларни қилиб бердилар. Навбат Абдулла Олимжоновга келганда у: «Пулим йўқ», деб туриб олди. Ана шундан кейин бу номард улфатдан зиёфатни ундиришга тўғри келди. Бунинг учун ортиқча заҳмат чекишга тўғри келмади. Мирзакалон қанча пул кераклигини сўраган эди, у: «Минг сўм», деди. Мирзакалон Гальдонининг «Икки бойга бир малай» пьесасини Ҳамза театрига таржима қилиб бергани учун олган қалам ҳақининг бир қисмини сақлаб қўйган эди. Шарт туриб, пўлат сандикдан минг сўм чиқариб берди. Ана шунда Абдулла Олимжонов кулиб юбориб, ҳазиллашди:

— Оббо Мирза ака-ей! Қўймадингиз, ахийри ундирдингиз-а! Ундирком, ундирком! — деди.

Ўша ондан бошлаб Мирзакалоннинг даврадаги лақаби «ундирком» бўлиб қолган эди.

Мана энди бу ҳазил «бир юмалаб» сиёсий маъно касб этибди-ю, «Совет Иттифоқига қарши иш олиб борувчи сиёсий ташкилот»га, Мирзакалон эса бу ко-

митет раҳбарига айланибди. Тинтув пайтида уйдан чиққан Вали Қаюмхоннинг сурати бу даъвои исботлайдиган ягона далил эди. «Ундирком» ҳақидаги гапни терговчи тилидан дастлаб эшитганда Мирзаклон кулимсираб қўйиб, русчалаб тушунтирганди. Орадан ойлар ўтяпти, терговчи буни тушунишни истамайди. «АҚД» билан «Ундирком»ни сиёсий занжир билан боғлашга зўр бериб уринади. Мирзакалон унга бу занжирни ясаб бериши керак...

Терговчи занжирнинг айрим ҳалқаларини ўзича топган.

Шуларнинг бири Вадуд Маҳмудий эди. Мирзакалон у билан қамалган куни ички қамоқ камерасида танишган эди. Қўрқув исканжасида кириб келган йигитни кутиб олиб, далда берган бу зиёли одам ўз тақдиридан сўз очиб «Мен қандай миллатчи бўлай? Мен ўзбек эмас, тожик бўлсам! Мени ўзбек миллатчиси деб айблаётирлар», деганди. Сиёсий гапларни деярли тилга олмай, тарихдан, диний мазҳаблардан сўзлаб ўтирарди. У билан суҳбатларда Мирзакалон қамоқхонада эмас, шарқшунослик институтининг ўқув хонасида ўтиргандай ҳис қиларди ўзини. Вадуд Маҳмудийнинг гаплари билан ўша пайтдаги терговчи ҳам кўп қизиқди. «Давлат тўнтаришига қандай тайёргарлик кўраётганини сўраб бил», деган топшириқни ҳам берди. Бу топшириқни бажармагани учун Мирзакалон тепки ҳам еди. Йигирма йилдан сўнг бўйнига яна тухмат сиртмоғини ташлаб бўғаетган бу терговчининг дарди ҳам шу. Йигирма йил муқаддам Вадуд Маҳмудий давлат тўнтариши ясагани ўйлаган бўлса ўйлагандир. Бунинг учун қамоқда ўтириб чиқди. Буларга яна нима керак?

Мирзакалон буларнинг ўтмиш билан қизиқишлари сабабини қанча ўйламасин, топа олмаётган эди. Ўтмишда бир қармоққа илинганларни яна қайта қамаётганлари асоссиз эканини билганлар ҳам мум тишлаб туришарди. Бунинг асл сабабини эса кўпчилик билмасди. Гап шундаки, урушдан кейин ғарбий ўлкаларда, Болтиқ денгизи бўйидаги республикаларда «Советларга қарши унсурларни», уруш йиллари фашистларга хизмат қилган ёки хайрихоҳ бўлганларни ушлаб қамаш авжига чиқди. Табиийки, Москвадаги

юқори идоралар қайси жойда, қанча одам қамоққа олинганининг ҳисобини қилиб турганлар. Янада табиийки, жойлардаги ходимларнинг қандай жонкуярлик ва фидойилик билан ишлашлари қамалганлар сони билан баҳоланарди. Украинада ҳар ой бир неча минг душман қўлга олиниб, қамалганда Ўзбекистонда бу рақам бир неча юзни ташкил қилгани, бу ердаги ходимларнинг сустигидан далолат сифатида баҳоланарди. Бу паст баҳодан қутулишнинг бирдан бир йўли эса — қамаш бўйича рақамларни талаб даражасига етказиш эди. Бунинг энг осон йўли аввал қамалганларни яна бир элақдан ўтказиш, сўнг эса «Совет ҳокимиятининг олижаноблигига шукр қилиш ўрнига яна жиноий ҳаракатларини давом эттираётганликлари учун» қамоққа тиқиш эди.

Қамоқ камерасида ўтирган Мирзакалонга, нафақат унга, балки юз мингларча жафокашларга бу оддий ҳақиқат қоронғи эди. Ажабки, орадан йиллар ўтгач ҳам қоронғилигича қолаверади.

Мирзакалон ўзини зўрлаб бўлса-да, «АҚД» тарихини қайтадан ёзди. Аввалги маълумотларга ҳеч қандай янгилик қўшмади. Ошхўр улфатларнинг ҳазили туйфайли юзага келган «ундирком»га сиёсий либос кийдиришни хаёлига ҳам келтирмади. Шу «ундирком» баҳонасида бегуноҳ ошхўрларнинг жазога тортилиши мумкинлигини билгани учун ҳам ҳар бир сўзни ёзишда эҳтиёт чорасини унутмади. Гарчи терговчи Александр Александрович ўзбек тилини билмаса-да, унинг ҳар бир ҳарф нима экан, ҳар бир белгини кавлаштириб, сиёсий хато топиб берадиган ёрдамчилари борлигини билмаслик нодонлик бўлур эди.

Беш тун тинч ўтди. Мирзакалонни сўроққа чақирмадилар. Терговчи касалмиди ё сафарда эдими, ё муҳимроқ иш билан бандмиди, ҳарҳолда бу кунлар ва тунлар мобайнида унинг ёзаётган иқрорномаси билан қизиқмади. Мирзакалон унинг йўқловини кутмай, баёнини давом эттирди. Терговчи дастлабки сўроқ кунлари унинг урушдаги иштирокини «ватанпарварлик бурчини бажариш» деб эмас, фашистларга асир тушиб, хорижга қочиб қолишга баҳона эди, деб баҳолаганди. Сталинграддан то Берлинга қадар босиб

ўтилган мингларча чақирим йўл давомида фашистлар томонга ўтиб кетишга мингларча шароит туғилган пайтларда нима учун ўтиб кетмагани билан қизиқмади. Терговчи учун айбноманинг мантиққа асосланган бўлиши шарт эмасди. Унинг учун муҳими — маҳбус айбномага иқдор бўлиши ва ўзининг малъун эканини асосли равишда исбот қилиб бериши шарт эди.

ЖАНГГОҲ... «ҚОЧИШ» НИЯТИ

Уруш гўё ҳаёт элаги эди: одамларни эларди. Кимдир элакнинг тирқишларидан тушиб, қўлига қурол олганича жангга жўнарди. Кимдир элакнинг симларига ёпишиб олиб иссиқ ўрнида қолишни хоҳларди. Мирзакалон мухбирлар кўп ёзгани каби «қалб амри билан, қўнгилли равишда» фронтга отланмади. Кўп қатори унга ҳам ҳарбий комиссариатдан чақирув қорози келди. Номдор ёзувчиларнинг бу сафарбарликдан олиб қолиниши аниқ эди. Партия учун уларнинг милтиқ отишидан кўра бомбадан ҳам кучлироқ ҳисобланган сўз қуроли билан жанг қилишлари, таъбир жоиз бўлса, «партиянинг содиқ жарчилари» сифатида бунда қолишлари муҳимроқ эди. Мирзакалон номдор ёзувчи даражасига етмаган, таржима китоблари, мақолалари инobatта олиниб, унга «брон» — фронтга боришдан озод этилувчи имтиёз қорози берилиши гумон эди. Чақирув қорозини олиши билан сафарга ҳозирланди. У урушга боришдан, у ерда ўлиб кетишдан қўрқмасди. Уни беш фарзандининг мўлтиллаб қараб турган кўзлари изтиробга соларди, холос. Фаррух, Флора, Фаридаси анча улғайиб, онасига ёрдамчи бўлиб қолишди. Лекин Ҳасани билан Ойзуҳраси энди-энди тетапоя қилиб юрибди... Беш болани боқиш Зуҳрахонига осон бўлмас... Мухбирлар халқни «душманни тез кунларда янчиб ташлаймиз», деб ишонтиришмоқчи бўлишяпти. Деҳқон ёки чўпон бу гапларга ишонаётгандир балки. Лекин дунё воқеаларини сергак кузатувчи зиёли аҳли, жумладан, Мирзакалон ҳам бу урушнинг узоқ давом этишини сезиб туришади. Бугун фарзандлари, яқинлари билан видолашаётган йигитлар тирик қолган тақдирларида ҳам айрилиқлари ойлар, йиллар

давом этажагини билишмайди. Қўлида бирон марта ҳам милтиқ ушламаган бўз йигитнинг урушдан тирик чиқиши ҳам маҳол... Уруш — айрилиқ, уруш — азоб... уруш — ўлим, ҳамма айрилиқ дарди билан азоб чекади, лекин ҳамма ўлмайди. Урушни ўлим деб урушдан қолиш чорасини топганларнинг қанчалари Фалаба кунига етиб бормай ўлиб кетдилар. Мирзакалон ҳарбий комиссариатдан «брон» олиб қувонганларнинг кутилмаган ҳалокат туфайли ўлганларини эшитиб, «Ажалдан қочишнинг ҳечам иложи йўқ, ажалнинг «брон»и бўлмайди», деб қўйган эди.

Урушда эканида «Урушдан кейин уйимга қайтиб фақат бир кунгина яшасам ҳам армоним қолмас эди», деб орзу қиларди. Сталинградда қиёмат олови ичида қолганида: «Уйимда бир соатгина яшасам эди», деб Худога илтижо қилганди. Бир соат, бир кун эмас, салкам беш йил яшаш насиб қилган экан. Бунинг мукофотигами, қамоқ азоблари ҳам қисматида бор экан. Ё пешонасига шу қамоқ азоблари ёзилгани учун урушдан тирик қайтдимикан? Худо урушда миллионларча отилган ўқлар ёмғиридан уни омон сақлади. Бу ерда биттагина ўқ кифоя... Ўша ўқ отиладимми? Уйига қайтиш насиб этадимми? Бир кунгина... бир соатгина... бир дақиқага бўлса ҳам майли. Сўнгги нафасини уйда, озод ҳолида олса бас...

Терговчи немислар томонга ўтишга интилангансан, деб даъво қилипти. Уч йил мобайнида фарзандларини соғиниб яшаган одамга бундай даъво қилишнинг ўзи аҳмоқлик эди. Агар йигитлик чоғи шу имкониётлар бўлганида, эҳтимол, ўтиб кетарди. Шунда ҳам Ватанга хиёнат қилиш учун эмас, Ватан озодлиги учун четда туриб курашмоқ мақсадида ўтарди. Энди беш болани қақшатиб кетиш... Фарзандлари кўзларидан томган ҳар бир томчи ёшнинг уволи тутмайдими? Дунёни қонга белаётган фашист берган бир тишлам нон томоғидан ўтар эканми?

Буларни терговчи тушуниши қийин. Тушунтиришга ҳаракат ҳам қилмаслик керак. Унга иқрор керак бўлса, ёзиб беради ўша иқрорни. Ёзмаса... биринчи галда хотини Зухраҳонга даф қиладилар. «Халқ душманининг хотини» деб қамалганлар қисматини Мирзакалон билади. Ҳатто ўсмирларга ҳам

«душман боласи» деб айб тақаб қамашлари ҳеч гап-мас. Айниқса, Зухраҳонга кўшимча айб сиртмоғини осонлик билан ясайдилар. То йигирма тўртинчи йилгача Ўшда қозилик қилган Охунжон қозининг қизини душманликда айблаш улар учун қийин иш эмас...

Шуларни ўйлаб ётган Мирзакалоннинг юраги ўйнаб, туриб кетди. Худди ҳозирнинг ўзида яқинлари қамоққа олинаётгандай шошилди. Қўлига қалам олиб ёза кетди:

«Гитлер Германияси СССРга хиёнаткорона хужум қилди. СССР халқлари олдида абадий озод бўлиб қолиш ё фашизм қулигига тушиш, бор бўлиб қолиш ё йўқ бўлиб кетиш масаласи турар эди. Ана шу хаттарли пайтга совет халқининг кўп фарзандлари қатори мен ҳам Социалистик ватанимиз мудофаасига чақирилдим. Мен билан бирга Мумтоз Муҳамедов, Маъруф Ҳакимов ва бошқа ёзувчилар Тошкентдаги Пиёда аскар офицерлари тайёрлаш мактабига юборилдик. Биз у ерга 1942 йилнинг май ойида кириб бордик. Мен билан Мумтоз пулемёт ротасига, Маъруф Ҳакимов бошқа батальоннинг ўқчи ротасига жойландик. Бизнинг ротамизда Мумтоздан бўлак ўзбеклар ҳам бор эди. Уларнинг бир қанчаси билан апоқ-чапоқ бўлиб кетдим. Аммо уларнинг исм-фамилияларини унутганман ёки тўлиқ билмайман. Бир йигитни «Мамат бола» деганимиз, яна Расул деган йигит ёдимда қолган. Дам олиш дақиқаларида мен уларга ўн олти мамлакатнинг техника ва жонли кучи билан устимизга бало-қазодек ёпирилиб келаётган Гитлер ўрдуларини қайтариш у ёқда турсин, тўхтатиш мумкин эмаслиги ҳақида гапирдим. Ўшанда орамизда тахминан мана шу мазмунда гаплар бўларди:

— Немис бало экан, бизнинг уруғимизни ўйнатиб юборди-ку!

— Ҳозир фронтга бориш — лаққа гўшт бўлиш-да!

— Боришга-ку борамиз-а, лекин жонни жабборга бериб урушадиган гўсхўр топилармикин?

— Ие, борганингдан кейин урушмай чоранг қанча?!

— Чораси йўқ нарса йўқ.

— Нима демоқчисан? Ё секин...

— Шу-да, секин ўтамиз-кетамиз.

— Рост айтасан, ўтиш-кетиш — бошқа гап йўқ!

Бундай суҳбатларда Мумтоз кам бўларди, бўлган пайтларида эса бизга танбеҳ берарди. Душманчилик, сотқинчилик мақсадига айтилган бу фикрларнинг конкрет эгаларини орадан кўп йиллар ўтиб кетганлиги учун ҳозир эслай олмайман. Ҳозир айтишим мумкин бўлган аниқ гап: ҳарбий мактабда бир группа ташкил қилиб, фронтда душман томонга хиёнаткорона ўтиб кетиш ҳақидаги режамиз шу сабаблар билан амалга ошмай қолди:

1. 1942 йилнинг июл ўрталарида ҳарбий мактабнинг курсантларидан «курсантлар полки» ташкил этилиб, фронтга жўнатишди. Менга ҳамфикр бўлган Мамат бола ва Расуллар шу полк сафида фронтга кетишди. Мен уларнинг тақдирлари нима бўлганини ҳозиргача билмайман. Мактабда Мумтоз билан мен қолдим. Ҳамфикрлар кетишгач, Мумтоз билан бу ҳақда гаплашмадик.

2. Мен ҳам узоқ турмай, 1942 йилнинг 15 августида фронтга жўнаб кетдим. Мактабда Мумтознинг ўзи қолди.

Урушдан сўнг уйга қайтганимда Мумтозни ЎзТАГ да кўрдим. У раис муовини бўлиб ишлар экан. Ҳарбий мактабда эканимизда дилимда туғилган режа ҳақида гаплашмадик. Мумтоз Октябр райкомига секретар бўлгандан кейин ҳам мени эсдан чиқармади. 1949 йилда, Ёзувчилар союзининг учинчи пленуми бўлиб турганда, союзга машинасини юбориб, мени уйига олдириб кетди. Борсам, у ерда Агҳам Юнусов, унинг хотини Ҳасана, менинг хотиним Зухра ўтиришибди. Мумтоз мени қувониб қарши олди. Пленумда бўлган гаплардан сўради. Усмон Юсупов ўзини яхши кўрганлигини, яқинда Министрлар Совети ҳузуридаги Санъат ишлари бошқармасига бошлиқ бўлиб кўтарилажagini айтиб, қўлбола мусаллас билан хўб меҳмон қилди. Мумтоз Муҳамедовнинг Агҳам Юнусов билан қандай алоқаси борлигини мен фаҳмламадим. Бу ерда органни қизиқтирадиган гаплар бўлганини эслай олмайман.

Ёзувчилар союзининг шу пленумида, пленумдан кейин жамоатчилик мени ишдаги камчиликларим туфайли қаттиқ танқид қилиб юрган кезлари, 1950

йилнинг сентябрида Санъат ишлари бошқармасининг бошлиғи Мумтоз Муҳамедов мени ўз бошқармаси ҳузурдаги Репертуар комитетига бошлиқ қилиб олди. Бир кун ишнинг хонасида орамизда шундай гап бўлиб ўтди: у вақт Корея халқ демократик республикасининг территориясини Америка аэропланлари йиртқишларча бомбаламоқда эдилар. Мен шу туфайли халқаро ҳавонинг бузилаётганини, яна уруш бошланиши эҳтимоли борлигини айтдим. Шунда Мумтоз истеҳзо билан кулиб туриб:

— Намознинг қазосини ўқир экансиз-да? — деди.

Мен унинг киноясини тушунган бўлсам ҳам аниқлаб олмоқчи бўлдим:

— Яъни?

— У сафар ўтолмовдингиз, бу сафар ўтар экансиз-да...

Мумтоз менинг ҳарбий мактабдаги ногонларча тузган режамни ёдимга солиб, танбеҳ берган эди. Мен ёшликда каллага ҳар турли аҳмоқона фикрлар келишини рўқач қилиб, ўшандан бери астойдил пуншаймонда эканимни айтдим...»

Бу сатрларни ёза туриб, қўли толгандай, қаламни қоғоз устига ташлади. Аслида қўли эмас, қалби толган эди. Хаёлни чалғитиш, руҳ ҳордиғини чиқариш мақсадида бадантарбия қила кетди. Одатда, бадантарбия эрталаб қилинар эди. Бу ерда эрта ва кечнинг фарқи йўқ, ҳафта кунларидан қай бири ўтаётганини ҳам билмайди. Шундай экан, қачон хоҳиш бўлса, бадантарбияни бошлайверади. Нафас олиши тезлашиб, пешонасидан муздек тер чиққач, ҳаракатларини бас қилиб, каравотига ўтирди. Темир эшик дарчаси очилиб, пешинлик таомни узатишди. Бир бурда қоранон билан бўтқани ейиш ҳам унинг учун оғир вазифа. Қўл — итоаткор, қошиқни олади, бўтқани оғизга олиб боради. Оғиз ҳам итоаткор — очилади, таомни қабул қилиб олади. Аммо томоқ ўжар, бу бемаза таомни ўтказмайман, деб қайсарлик қилади. Тил бўтқани оғиз бўшлиғида айлантираверади, гўё томоқни адамоқчи бўлади. Пастроқда ошқозон ҳам нолиб, «Бемаза бўлса ҳам ўтказиб юборавер, менга барибир», дейди. Томоқ бу талабларга бўйсун-

ди... Уруш давридаги таомлар бемазаликда бунисидан қолишмасди. Лекин уни ейишда бунчалик қийналмасди. Бемаза бўлса ҳам таомни озодликда ейишнинг гашти бўлакча эканини бу ерда ҳис қилди.

Ҳарбий мактабдан уни тўғри жангоҳга юбормадилар. Улар шаҳардан ташқарига чиқиб, Ғазалкент яқинидаги Озодбаҳшда амалий машғулотлар ўтказишаётган эди. «САВО» деб аталмиш Сиёсий бўлим вакили келиб, Мирзакалонни чақирди-да, Тошкентга олиб қайтиб Жалолов ихтиёрига топширди. Жалолов «политрук» — сиёсий раҳбар унвонида эди. Сталинград frontiда ташкил этиладиган ўзбекча фронт газетаси «Қизил Армия»га редактор ўринбосари қилиб тайинланган Жалолов бопта ходимлар танлаш билан банд эди. У Мирзакалондан фронтга бориш истаги борми-йўқлигини сўради. Аслида уруш чоғи ҳарбий кийимдаги одамдан бундай савол сўралиши қизиқ эди. Мирзакалон бу саволни расмиятчилик учунгина берилганини англаб: «Эл бошига тушган тўй, истакка ўрин йўқ», деб қўйди. Жалолов вазифаларини тушунтирган бўлиб, сўнг таҳририят ходимлари билан орқаваротдан таништирди:

— Мен ва сиздан бошқа машҳур тил олими, ҳамшаҳрим, лейтенант Улуғ Турсунов, Эрберг деган яҳудий олими, корректор Солиҳ Абдукаримов, машинистка-котиба Зефо Шамсуддинова, метранпаж Абдурахим Ўрозов, линотипчи Зикрилло Умрзоқов, ҳаммаси бўлиб етти кишимиз. Очиғини айтсам, сизнинг ўрнингизга Абдулла Қаҳҳорни мўлжаллаган эдим. Лекин САВО кўнмади, унинг фронт ортида қиладиган ишлари кўп экан.

Икки кундан кейин йўлга тушишди. Улар фельдмаршал Паульс қўмондонлигидаги қўшин Сталинградга таҳдид солаётганини ахборот оқими орқали билишарди. Лекин дўзахнинг ер устига кўчганини ўша ерга бориб кўришди. Одамнинг чумолидан ҳам ҳақирроқ эканига ҳам шу ерда гувоҳ бўлишди. Уларнинг таҳририятлари жойлашган вагон жангоҳдан нарироқда бўлса-да, портлаётган бомбаларнинг гумбур-гумбур товуши яққол эшитилиб турарди. Баъзан эса адашган бомбалар шу яқин атрофда портлаб, барчанинг жонини ҳалак қиларди. Оқшом чоғи

спиртга сув қўшмай ичиб, қизишиб ўтиришганда портлаган бомба вагонни ҳам қалқитиб юборди. Жалолов жонҳолатда сакраб туриб кетган ҳамкасбларига қараб кулди:

— Буниси ҳолва, ҳали немис бир бомбаласин, бир бомбаласинки, сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетсин. Кейин қарабмизки, Улуғ Турсуновнинг икки кўли йўқ, Мирзакалоннинг икки оёғи йўқ! — шундай деб кўзларини айёрона қисди: — Тошкентга қайтишади-ю, кўчада тиланиб ўтиришади! — У кулгидан тўхтаб, юпатиш оҳангига кўчди: — Хафа бўлманглар, ўтган-кетганда бир сўм-ярим сўм садақа бериб тураман.

Бу совуқ гап ҳазил тариқасида айтилган бўлса-да, бадандан муз югургандай туюлди.

— Нафасингизни иссиқроқ қилинг, яхши гапга ҳам, ёмонига ҳам фаришталар «омийн» деб туришаркан.

— Мен-ку, яхши нафас қиларман-а, лекин Гитлернинг бомбалари фаришталарингизнинг «омийн»и билан ҳисоблашиб ўтирмаса керак.

Улуғ Турсунов бу гапдан аччиқланиб, ташқарига чиқиб кетди. Жалолов эса уруш фалсафаси ҳақидаги фикрларини Мирзакалонга баён қилиб, унинг бошини қотирди. Аввалига Қамишинда кўрганларини айтиб, кўзларига ёш олди:

— Қамишинда нукул ўзбек ярадорларини кўрдим. Бечора ўзбек аллакимларнинг дашт-сахросини сақлайман, деб қўйдек қирилиб кетяпти! Урушга бўйнидан боғланган итдай келтириб солинаётган, таълим кўрмаган аскар билан ғалаба қозониб бўлмайди. Ҳадемай Сталинград ҳам пайҳон бўлади, совет ҳам инига кириб кетади. Совет жангчиларининг фидоийлигини мақтаган сиз билан мен эсам аҳмоқ бўлиб қолаверамиз. Дунёда аҳмоқ бўлиб ўлишдан азоблироқ нарса йўқ.

Мирзакалон уни кайфи ошиб қолган, деб гумон қилгани учун ортиқча баҳслашмади.

Эртасига Жалоловни таҳририят партия ташкилотига шошилиш равишида чақириб қолишди. Орадан уч соатча вақт ўтгач, у руҳи синиқ ҳолда қайтди. Мақола ёзиш билан банд бўлган Мирзакалон унга

қараб қўйди-ю, аҳволини сезса ҳам сабабини сўрамай, ишини давом эттирди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, Жалолов чуқур «уф» тортгач, эзгин оҳангда гап бошлади:

— Мирзакалон, бу вагон нимадан ясалган, биласизми?

Мирзакалон саволнинг нўноқлигидан ажабланиб, бошини кўтариб унга қаради-ю, лекин жавоб бермади.

— Филдираклари темирдан, тепаси тахтадан, дейсиз-да, шундайми? Мен ҳам шу фикрда эдим. Филдираклари темирданлиги рост. Лекин тепаси қулоқдан ясалган, билмасангиз билиб олинг.

— Бир гап бўлдимми?

— Бир эмас, анча гап бўлди. Яхшиям бу қулоқ эшитганларини Конотопга етказибди, ундан нарига ўтганида мен ҳозир бошқа жойда дабдалам чиқмаган тақдирда ҳам сўроқ қилинаётган бўлардим.

— Бирон ийво чиқибдимми?

— Ийво эмас, бор гап. Кечаги ҳазилим редакция ходимларининг душманга нафратини сусайтириб, галабага бўлган ҳароратини совутиш мақсадида айтилган экан. Қисқаси, «қўпоровчи» деган жандага ўраб қўйишларига оз қолди.

— Ўша «қулоқ» мен эмасманми, ишқилиб? — деди Мирзакалон.

— Сиздан гумоним йўқ. Агар сиз бўлганингизда уруш сиёсатида катта хатоликларга йўл қўйилаётгани ҳақидаги гапим билан асфаласофилинга жўнаб қолардим. Умуман... ҳеч кимдан гумоним йўқ. Тошкентдалигимда чиройли, силиқ қаламингиз учун эмас, миллат учун ёна олишингизни, юрагингизнинг тозалигини ҳисобга олиб, сизни танлаган эдим. Сизни тавсия қилганларнинг ҳам юраги покиза. Бизни бир дард бирлаштиради. Аммо дардқаш бўлишдан кўрқамиз. Ҳозирча сиз ҳам «қулоқ»дан эҳтиёт бўлинг. Бу дўзахдан омон чиқиб олсак, бас.

КУТИЛМАГАН УЧРАШУВААР

Мирзакалон ўшанда: «Фаришталар «омийн» деб юборади», деб бекорга огоҳлантирмаган эди. Орадан бир йил ўтмай поезд-редакциялари Днепр соҳилида турганда немис аэроплани ташлаган бомбадан портлаб кетди. Зефо ҳалок бўлди. Жалолов эса яраланиб, мажруҳ ҳолатида уйига қайтди. Айни пайтда юзлаб бомбалар портлаётган жанг майдонида бўлган Мирзакалон эса омон қолди. «Юз йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади», деб шунга айтадилар.

Бу фалокат Мирзакалонни овир аҳволга солиб қўйди. Аввал Улуф Турсунов, кейин Эрберг бошқа хизматга юборилган эдилар. Газетанинг барча ташвиши икки кишининг зиммасида эди. Бу ҳам ҳолва экан, Жалолов кетгач, бош муҳаррир ўринбосари ҳам, таҳририят котиби ҳам, таржимони, ҳарбий муҳбири ҳам, ҳатто техник ходими ҳам ёлғиз ўзи эди. Шундай кезларда барча газеталарнинг муҳаррирлари Москвага чорланди. Гарчи Мирзакалон бу лавозимда бўлмаса-да, бошқа одам йўқлиги учун у ҳам сафарга жўнатилди. Бош Сиёсий Идора томонидан Москвада чақирилган фронтлардаги миллий газеталар редакторларининг кенгаشمасида ўзбекистонлик газетачилардан Рустам Абдурахмонов, Адҳам Раҳматов, Шариф Бўлатов, Расулжон Муҳамедовларни кўриб боши кўкка етди. Улар билан аввалдан таниш бўлгани билан сирдош, дардқаш эмас эди. Шу боис ўзаро ўтган суҳбатларда сиёсатга алоқадор гап-сўз бўлмаган эди. Фақат бир марта, чой ичиб ўтиришганда Адҳам Раҳмат адабиётдан сўз очиб қолди:

— Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояларини ўқияпсизларми? Ёзилиши ёмон эмас-ку, лекин жанг тафсилотлари тасвирлари анча саёз-да.

— Уруш кўрмаган одамдан яна нимани талаб қиласиз? — деди Рустам.

— Жанг тафсилоти, жангчи кечинмаларини беришга чиройли сўзлар тизими етарли эмас, дўзах азобини ҳис қилиш керак, — деди Мирзакалон Адҳамнинг фикрини қўллаб.

— Урушни ўз кўзи билан кўрмай туриб ҳам ҳис

қилиш мумкинми? — Рустам шундай деб ўз фикри-ни қатъийлик билан ҳимоя қилди.

— Мумкин, — деди Мирзакалон ҳам бўш келмай, — Лев Толстой Наполеон босқинини кўрмаган эди-ку? «Уруш ва тинчлик»да ҳис-туйғу йўқ, деб ким айта олади?

— Бунинг учун урушни кўрмай туриб ёзадиган одамда Лев Толстой қалами бўлиши керак.

— Толстой қаламини ўзи билан гўрига олиб кетган деб ўйлайсизми? Навойини берган халқдан Толстойдан ўтиб кетадиган ёзувчи чиқмас эканми?

Мирзакалоннинг бу гапи ўтирганлар учун баландпарвоз бўлиб туюлишидан ташқари, ўтмишни соғинишдан ҳам ташқари сиёсий хато мавжуддай туюлиб, кулимсираб қўя қолишди, мавзунини давом эттиришмади. Ўзбеклар орасидан улуғ рус халқининг буюк ёзувчисидан аълороқ адиб етишмоғи орзуси замиридан ўзгача маънолар оқиб чиқишини барчалари сезиб, суҳбатни бас қилганлари бир томондан яхши ҳам бўлган эди. Мирзакалон буни сезиб, чекиш баҳонасида ташқарига йўл олди. Адҳам Раҳмат ҳам шу баҳонада унга эргашди.

— Жангда ўлаётганлар бизнинг зиммамизга катта вазифа юклаб кетишяпти, — деди у папиросини тутатиб. — Агар уруш ҳақиқати ҳақида романлар ёзилмаса, халқ ёзувчилардан рози бўлмайди. Шуларнинг бир нечасини сиз ёзишингиз керак бўлади.

— Нима учун мен? Нима учун Адҳам Раҳмат эмас? — деди Мирзакалон ҳазил оҳангида.

— Сиз бадий адабиёт майдонига кириб келгансиз. Мен эса публицистман. «Уруш ва тинчлик» даражасида асар ёзиш учун Қодирий қалами керак, Чўлпоннинг эҳтироси билан қалби керак. Сизда иккови ҳам бор. Чўлпоннинг шогирдидан талаб катта бўлади.

— Қайси Чўлпон? Миллатчи, халқ душмани Чўлпонни айтяпсизми?

Бу гапни эшитиб Адҳам Мирзакалонга норози қиёфада қаради. Сўнг бош чайқаб, деди:

— Биз ҳозир икки киши гаплашяпмиз. Орада учинчи одам бўлса, шундай десангиз айб ҳисобланмасди. Биламан, оғзингиз куйган, қатикни ҳам пуф-

лаб ичасиз. Лекин ҳақиқат битта — кўз юмишга ҳаққимиз йўқ. Демак, уруш ҳақидаги романи биринчи бўлиб сиз ёзасиз.

— Нима, роман ёзишга сизнинг кучингиз етмай-дими? Ўзингизга ўзингиз ишонмаяпсизми?

— Гап кучда, ишонишда эмас. Мен бир қарорга келиб қўйганман. Тирик қолсам, урушдан кейинги вазифам тайин: ўзингиз ҳам кузатаётгандирсиз, юзлаб аскар йигитларимиз номсиз қабрларга кўмиб ташланишяпти. Уйларига «бедарак йўқолди» деган икки сатр хабар юборишяпти. Урушдан кейин ўша «бедарак» қаҳрамонларнинг номини тиклашга ҳаётимни бағишлайман.

— Адҳамжон, агар малол олмасангиз вазифангизга жиндек таҳрир киритсам, — деди Мирзакалон қувлик билан. — Урушдан кейинги биринчи вазифангиз уйга қайтишингиз билан тўхтовсиз равишда тўй қилсангиз-у, ҳаётингизни биринчи галда умр йўлдошингизга бағишласангиз. Қайлиғингиз сизни соғингандан соғингандир, хат ёзавериб чарчаб ҳам кетгандир.

— Кунда бўлмаса ҳам ҳафтада икки-уч хат ёзиши рост, — деди Адҳам маъюс кулимсираб. — Ўзим ҳам қанот чиқарсаму учсам деб яшаяпман.

Шундан сўнг мавзу оила соғинчларига кўчди. Уларнинг суҳбати қоронғилик бағрига сингиб кетди, ҳеч кимга ошкор бўлмади.

Қалам аҳли орасида сиёсий мавзуда гап очилмагани терговчига маълум экан, шекилли, сўроқ пайтида: «Улар ким эди, миллий масалада нималар дейишди?» деб қийин-қистовга олмади. Уни кўпроқ Мелиев, айниқса, Фозил билан бўлган учрашувлар тафсилоти қизиқтирарди.

Мелиевни кўргандаги қувончи рост. Қучоқлашиб кўришгани ҳам рост. Москвага йўл олганида фронтчи газетачилар орасида ватандошларини кўришга умиди бор эди. Лекин Тошкентдан келган қалам аҳли билан учрашуви етти ухлаб, бир тушига кирмаганди. Биринчи қамоқ муддатини ўтаб чиққанидан кейин Ўзбекистон Давлат нашриётида ишлаб юрганида орттирган қадрони шу Мелиев эди. Мелиев билан хизматдагина эмас, ишдан сўнг ё иш орала-

рида палов сузилган товоқ атрофида ҳам ҳарвақт бирга бўлишарди. Терговчи: «Мелиев билан қачон танишгансиз, у ҳақда фикрингиз қандай?» деб сўраганида: «Мелиев «Ўздавнашр» партия ташкилотида секретар бўлиб турган кезларида ҳам, кейин «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясининг партия ҳаёти бўлимида ишлаб юрган пайтларида ҳам миллатчи деган шаъним борлигига қарамай, менга ўзини ҳамиша яқин тутар эди. Ҳақиқат, адолат хоотири учун эътироф этишим керакки, Мелиевдан, у билан танишганимиздан то Совет Армияси сафида чет элга ўтганимизгача, бирон «антисовет» гап эшитган эмас эдим. Москвада бахтли тасодиф туфайли кўришганимизда ҳам фақат Тошкентдаги шўхликларимизни, бирга қилган паловхўрликларимизни эслашдик», деб жавоб берган эди.

Мелиев «ўлдирса ҳам ош ўлдирсин», дегувчи тоифадан эди. Урушдан кейинги улфатда ҳам ҳозир нозир бўлган бу дўст «ундирком» деган ҳазил атамани эшитиши билан хахолаб кулиб, шу-шу тилдан қўймайдиган бўлган эди. Элигинчи йил адоғида қамоққа олингунига қадар «ундирком» Мирзакалон учун ҳазил атама эди. Бу ҳазилнинг сиёсий атамага айланиши ҳам ўша айни ижодкорнинг «хизмати» эканини дастлабки сўроқлар даврида у тасаввур ҳам қила олмас эди.

Қирқ учинчи йил охиридаги ўша қувончли учрашувда бирон-бир фолбин келиб, ҳали бу дўстингдан ҳам хиёнат кўрасан, деса Мирзакалон уни ифвогар ва фитначи деб билиб, уриб ташлаши ҳам мумкин эди. Мирзакалоннинг омади кулиб, Ўзбек совет адабиёти ўн кунлиги байрамининг охирги тадбирларида иштирок этиш бахтига эришди. Биринчи учрашув кунидек Мелиев уни қалам аҳли жойлашган «Москва» меҳмонхонасига бошлади. Деразаларидан Кремл, Ленин мавзолейи кўриниб турадиган меҳмонхонада Ғафур Ғулом, ўшлик дўсти Иззат Султон, хонанда Карим Зокировларнинг ширин улфатига қўшилишди. Мирзакалон сувдонидаги спиртни ўртага қўйгач, улфат янада жонланди. Мелиев чўнтагидан карта чиқаргач, «йигирма бир» қимор ўйини бошланиб, ҳамманинг диққат-эътибори ўртадаги пулга қаратил-

ди. Гарчи ўйин ҳазил-ҳузул, дўстона тарзда бўлса-да, ютган одам ютқизганга қайтариб бериши шартлиги таъкидланиб турилса-да, эҳтирослари ҳақиқий эди. Мирзакалоннинг қўли баланд кела бошлагач, Фафур Фулом: «Бу капитан икки қултум спирт қуйиб бериб шўримизни қуритяпти-ку? Иззат, Тошкентга пиёда жўнаймиз, шекилли?» деб кулди. Мирзакалон ютиб олган пулларини ўртага қўяётганда Мелиев Фафур Фуломга қараб жилмайди-да, эркалаш оҳангида хиргойи бошлади:

*Зумуррад чамбар ичра қатра олмосдир қулоғида,
Суман барғида шамбнам аксидир, ё кўз булоғида
Демам шабнам, қамар атроғида зийнатли кавкаблар,
Иқомат тузмиш ул юлдуз икки абру қирғоғида.*

Карим Зокиров қўшиқ сўзларини билмагани учун хиргойига қўшила олмади. Бироқ тек ўтиролмай, ликопчани олганича чертиб, жўр бўлди. Бундай ўзбекона улфатни соғинган Мирзакалон Мелиевга қўшилди. Санъат ишқи унга отасидан ўтган. Исмоилхўжа дутор чертишда Андижону Ўшга донг таратган эди. Тўнтаришлар бошлангунга қадар Холхўжа жўрабоши бўлган улфатнинг булбули саналарди. Холхўжа қўлига қурол олгандан кейин ҳам кўнгли тусаган кезлари Исмоилхўжани қароргоҳига топтириб келарди. Четга ўтиб кетишда уни ҳам даъват қилди, лекин «Деҳқон одамга четда нима бор?» деб Исмоилхўжа унамаган эди. Турли улфатларга чорланавериб жонига теккач, охири дуторини бир уриб синдирган, шундан сўнг унинг таронасини, хиргойисини биров эшитмаганди. Гарчи дуторни уриб синдирган бўлса-да, санъати ўғли Мирзакалонга, қизи Санобарга ўтганди. Исмоилхўжа фарзандларининг Тошкентда ўқиб юрган кезлари ҳаваскорлик саҳнасида олқиш олаётганларидан беҳабар эди. Мирзакалон Кремл ёнидаги меҳмонхонада сархуш ўтирган онда ўша ҳаваскорлик саҳнасини, унда оққуш каби сузувчи биринчи муҳаббати Ҳамидахонни эслаб, Мелиевга беихтиёр жўр бўла бошлаган эди. У қўшилгач, Мелиев жим бўлди. Мирзакалоннинг ширали овози Карим Зокировни сеҳрлаб, ундан кўзини олмади. Мирзакалон

давра аҳлини мафтун қилаётганини сезмай, кўзларини ярим юмиб куйларди:

*Шарафли бахт эрурим, ҳар нафасда ёр юзин ўпгай,
Агар тун бўлса нозик ҳалқалар икки яноғида.
Ҳамиша мен Фуломий сирғага соҳиб у дилбарнинг
Неча кундирки, Чустий икки балдоқнинг сўроғида...*

Қўшиқ ниҳоясига етгач, Карим Зокиров лycopчани доира каби чертиб, завқ билан «Дўст! Яш-шанг, капитан!» деб қўйди.

Фафур Фулом ҳам ҳузурланиб тебранди-да, кўзларини айёрлик билан қисиб ҳазиллашди:

— Бу эротик шеърни қаердан кавлаб топдиларинг? Ўзимнинг ҳам эсимдан чиқиб кетувди.

— Андижонда ёзилган шеърни андижонликлар унутишмайди, — деди Мирзакалон қувлик билан.

Ўзаро ҳазил оҳангини Иззат Султоннинг кескин ва жиддий гапи бўлди:

— Фафур ака, сиз бағрикенг одамсиз. Лекин дуч келган одам билан мушоира қилишингиз ярашмайди. Тенг тенги билан бўлиши керак. Мушоира қилган шоирингиз сиздай покиза бир одамнинг шаънига балчиқ чаплаб қўйиши мумкин.

Бу гапни эшитиб, Фафур Фулом қошларини чимирди:

— Тенг тенги билан бўлгани яхши. Лекин «Кенга кенг дунё», деган гаплар ҳам бор. Кенгроқ бўлаверинг, Иззатвой.

Бу сўз олишуви Мирзакалонга ўткинчи гапдай туюлган эди. Бу ердан чиқишгач, Мелиев уни яна бир хонага бошлади. Хона соҳибини «Республика соғлиқни сақлаш халқ комиссари» деб таништирди-да, «Ака, Қизил Байроқ ордени билан мукофотланганингизни эшитиб, дўстимиз Мирзакалон сизни фронтчи ўзбек жангчилари номидан табриклаш учун атай келибдилар», деди. Мирзакалон бу кишини биринчи марта кўриши, янгиликни ҳам энди эшитиши эди. Шу боис бир оз гангиб турди-да, кейин совуққина қилиб: «Ҳа, табриклаймиз, қутлуғ бўлсин», деди. Хона соҳибини танимаса-да, унинг меҳмонини яхши биларди. «АҚД» баҳонаси билан уни қамоққа

тиққан Фозилнинг Халқ комиссари билан конъяк ичиб ўтириши уни лол қолдирди. Фозил қизишиб ўтиргани учунми ё Мирзакалонни кўриб, эски хотиралар юкидан юзи қизариб кетдими, билиш мушкул эди. Мирзакалон кўришгач, ундан сал наридаги бўш ўринга ўтирди. Фозил бир неча дақиқа бошини қуйи солиб ўтиргач, ўрнидан қўзғалиб, унинг ёнига келиб, меҳрибонлик билан ҳол-аҳвол сўради. Мирзакалон эски адоват, эски кек ўтини ўчиришга ҳаракат қилиб, яхши муомала қилди. Фозил унинг очиқ-чо-чиқ гаплаша бошлаганидан қувониб, Ёзувчилар союзи бераётган зиёфатдан кейин «Метропол» меҳмонхонасига келиб, у билан кечалашини илтимос қилди.

Халқ комиссарининг орденини «ювиш» зиёфатида конъяк билан кайфни чоғлаб, даҳлизга чиқишганда Мирзакалон ҳамшаҳри Комилни кўрмоқчи бўлди. Комил Яшин билан Ҳалима Носирова қўнган хона эшиги очиқ эди. Мирзакалон аста тақиллатишига жавобан ичкаридан «Кираверинг», деган таклифни эшитиб, хижолатсиз кириб келди. Эр-хотин қутилардаги меваларни саралаш билан банд эдилар. Йўлда уриниб қолган олма-ю нок, анорларни алоҳида ажратиб қўйишган эди.

— Зиёфат қуюқ бўлади, шекилли? — деб ҳазил қилди Мирзакалон улар билан сўрашиб олгач.

— Зиёфатмас, — деди Яшин қаергадир шошилаётганини яширмай. — Ҳалимахоннинг устозларини бир йўқлаб қўяйлик.

— Мирза ака, мевалардан олинг, олмаларни софингандирсиз? — деди Ҳалима уринган олмаларга ишора қилиб. Хотинининг лутфини амалга ошириш учун Яшин эзилган иккита олмани олиб дўстига узатди. «Катта ҳурмат билан қилинган бу меҳмондорчилик» Мирзакалонга малол келди:

— Мен ҳамшаҳарларимни софинувдим. Олма Украинада ҳам кўп. Шираси бизникидан қолишмайди. Айтмоқчи, бу йил Ўзбекистондаги меваларга қурт тушиб кетганмиш, деб эшитувдим. Тағинам, омадингиз чошиб, битта-иккита яхшисини топибсизлар. Устозингиз хурсанд бўлади.

Шундай дегач, бу ерга кирганига афсусланиб, совуқлик билан хайрлашди-ю, чикди. Ёзувчилар со-

юзига аъзо бўлгани учун уюштирилаётган зиёфатга тортинмай борди. Юртдошлари билан чақчақлашиб, соғинч ўти ҳароратини бир оз бўлса-да, пасайтириш илинжи билан даврага кўшилди. Зиёфатга олий мақомда тайёргарлик кўрилган эди. Тўкин дастурхонни кўрган одам бир неча юз чақирим нарида қирғин бўлаётганига, атрофда одамлар очликдан қақшаётганига ишонмаслиги мумкин эди.

Бўш жойга ўтирган Мирзакалон ёнидаги одамни кўрди-ю, яқиндагина Фафур Фулом даврасида тилга олинган шоирга кўшни бўлишдан негадир юраги ғашланди. Ёзувчилар, айниқса, фронтдаги адиблар оиласининг моддий таъминотига ғамхўрлик қилиши лозим бўлган Адабиёт фондиди бошқарувчи бу шоирнинг хотинларга шилқимлиги кўп қатори унга ҳам маълум эди. Лекин урушгача бўлган давр мобайнида улфатчилик қилмаган, ораларида гап-сўз қочмаган эди.

Кўнгил ҳеч қачон алдамайди, бу сафар ҳам шундай бўлди. Ёнма-ён ўтиргандан кейин гаплашиш керакми — керак! У ёқдан-бу ёқдан гаплашдилар. Гап орасида Мирзакалон оиласини соғинганини, болаларини кўргиси келаётганини айтди. Шунда у шоир маънодор қилиб кулимсиради-да, ё мастликдан, ё безбетликданми деди:

— Хотинлар у ёқда жудаям сарғайишиб қолгани йўқ, хурсанд қилиб турибмиз...

Бу гапни эшитган Мирзакалоннинг қони миясига урилди, кўзлари ғазабли нафрат билан ёнди:

— Кимларнинг хотинини хурсанд қилиб турибсиз? — деди қалтираганини сездирмасликка тиришиб. Шоир унинг човутга хезланган қоплондек ҳолатини сезмади, шекилли, ошкор тубанлик билан:

— Умридан барака топсин, — деб Мирзакалонга таниш бўлган бир кишининг исми шарифини айтиб, — чаросдек ширингина қайлиқчаси бор экан, — деди.

Бу ҳақоратли сўзлар Мирзакалоннинг эс-ҳушини олди. «Биз азиз болаларимизни, севгили хотинларимизни ташлаб, фронтда не-не азоблар чекиб юрсагу, бунга ўхшаган бир тўда бузуқи энг разил пасткашлик билан овора бўлса?! Бузуқлиги етмагандай, ўз оғзи билан фронтчига мақтаниб ўтирса?!» Шу ғазаб

ўтида ўзини йўқотиб, тўппончасини қинидан қандай суғурганини, чап қўли билан шоирнинг ёқасидан олганини ўзи ҳам сезмай қолди. Тўппонча тепкисини босишга улгурмади. Уни тез ажратиб олдилар. Меҳмондорчиликда ҳурматли кишилар кўп эди. Айтилса, тўрда ўтирган генерал Собир Раҳимовнинг ажабланиб қараши Мирзакалонга таъсир қилди. У ўтирганларга вазиятни тушунтира олмасди. Қилган тезлигидан ва эътиборли жойда кўтарган хунук жанжалдан уялиб, зиёфатдан чиқиб кетди. Совуқ кўчада бир оз дайдиб юрди. Кейин кундузи ичилган спирт кайфи тарқаб, Фозилнинг таклифини эсладида, «Метропол» меҳмонхонаси томон юрди. Фозил уни кутаётган эди. Шу учрашув баҳонасида ўтмиш доғларини бутунлай ювиб юбориш мақсади бормиди, ҳарҳолда, шоҳона бўлмаса-да, икки кишилик дастурхонни шай қилиб қўйганди. Унинг ёзувчилар зиёфати ҳақидаги саволига Мирзакалон тайинли жавоб қилмади. Нохуш воқеани ҳам тилга олмади. Бунинг ўрнига яқинда ВКП(б) аъзолигига номзод бўлиб қабул қилинганини айтди. Фозил уни қучиб, астойдил табриклади. Сўнг ичиш бошланди. У учрашувдан Мирзакалон фақат шуни эслайди, холос. Алам билан ичилавергач, қайси эс-ҳуш эгасига итоат эта оларкан? Ўшанда Фозил келажакда юқори мартабалар кутаётганини башорат қилган эди, агар қамоқдаги бу хонада якка-моховдек кун кўриш юқори мартабага кирса, демак, тўғри айтган экан.

«ДАСТАСИ ЎЗИМИЗДАН...»

Дастлабки сўроқ кунлари терговчини ўша учрашув кўп қизиқтирди. Мирзакалон ичиб, маст бўлиб қолишига шоирнинг гапи сабаб эканини айта бошлаганида терговчи унинг юзига бир тарсаки тушириб, гапини бўлган эди:

— Бу шоирингни менга пеш қилаверма. Унинг кимлигини яхши биламиз. Бесоқолбозлиги учун у бошқа ерда жавоб берапти. Дўрмондаги боғдан Тошкентга қайтишда Ҳамдамов ҳам ўша шоирни отиб ташламоқчи бўлгани бизга маълум. Лекин биз бу-

нақа иркит ишлар билан шуғуланмаймиз. Бизга «АҚД»даги дўстинг билан нималарни гаплашганингни айтиб бер!

Бу шунчаки таҳдидми ё биронтасидан чақув бўлганми? Ё Фозилнинг ўзи эски ҳунаридан тонмай, тўқиб-чатиб етказганми? Унда нималарни тўқиган экан? Уйдирманинг маъносини билганида айтмаган гапларини «айтдим» деб иқрорнома ёзиб берарди. Энди нимани ёзсин? Ҳарбий сирни ошкор қилдим, десинми ё «Туркистон легиони»га қочиб қолишга даъват қилдим, десинми?

Москвадаги ҳам қувончли, ҳам ғашли кунлар ортда қолиб, фронтга қайтди. Унинг кўнгли фақат бир нарсадан хотиржам эди. Мелиев билан хайрлашаётганида таҳририятда бир ўзи қолиб қийналаётганини айтиб: «Агар сизга ҳам чақирув қоғози келаётган бўлса, газетамиз ихтиёрига чақириб олайликми?» деганда Мелиев бу таклифни қувонч билан қабул қилганди. Мирзакалон поезд-редакциясига етиб келиши билан «Красная Армия» газетасининг Бош редакторига таклифини етказди. Мирзакалон билан синашта бўлган Поталов ўша куниёқ Фронт Сиёсий бўлими орқали Меливни таҳририят ихтиёрига чақиртирди.

Мелиевнинг келишини кутиб юрган кунларининг бирида газетанинг янги сонини тайёрлаб ўтирганида тиббий хизмат капитани кийимидаги бир одам кириб келиб, ўзбекчалаб саломлашди.

— О-о, Мирзакалон, эсон-омон бормисиз? Кўришган жойимизни қаранг-а! Қор тиззадан, совуқ елкадан, — деб чақчақлашиб кўришди.

Мирзакалон танимагани бу кишига одоб билан муомала қилди, уни «Қизил Армия»га редактор ўринбосари бўлиб келган кишидир, деб ўйлади. Капитан ўтирди, исмини айтди: Қодир Тоҳиров.

— Юсуф Тоҳирийнинг авлодларидан эмасмисиз? — деб сўради Мирзакалон ундан кўз узмай.

— Ҳа, мен у кишининг амакиваччалари бўламан. Мени танимадингизми? Мен эса сизни яхши танийман.

Мирзакалон уни аввал кўрмаган эди. Шунга қарамай Юсуф Тоҳирийнинг қариндошини ўзига яқин олиб суҳбатлашди. Фронтнинг орқа томонида сани-

тар назоратида хизмат қилаётган Тоҳиров эртасига ҳам келди. Икки-уч кундан кейин яна келишга ваъда бериб хайрлашди-ю, бироқ ваъдасини бажармади. Уруш шароитида ихтиёри ўзида бўлмаган офицердан бунинг учун гина қилинмайди. Мирзакалон кутилмаганда учрашиб, тез ажрашган юртдошини кўриш умидида юрди. Орадан ойлар ўтиб, фронт чизиги Польша ерларига кўчган пайтда Мирзакалоннинг ўнг қўли ўз-ўзидан ишламай қолди. Тиббий бўлимга муружат қилган эди, хасталик сабабини асабдан деб билиб, Белая Подляскага жойлашган госпиталга шошилинич равишда жўнатишди. Даволаниб ётганини бировдан билдими ё ўз иши билан госпиталга келиб, иттифоқо кўриб қолдими, ҳайтовур Тоҳиров Мирзакалоннинг рўпарасида кутилмаганда пайдо бўлди. Мирзакалон туғишганини учратгандай қувонч билан кўришди. Госпитал йўлкасида кезишиб, узоқ гаплашди.

Тоҳиров Чўлпоннинг кўп шеърларини ёд билар экан, кўзларини ярим юмиб, ҳаяжон билан ўқиди.

*Менинг ўйимми қора? Ёки юрт кўкига булут,
Қуюқ булут тўдаси қонли ёш тўкиб йиллар?
Менинг бу хаста дилимни яна нечун тиллар?
Меним-да кўксима боқмоқчи истар ул бир ўт?
Бўғиқ, қисиқ бу кўнгил кучли ўт билан ёнадир.
У ўт орасида юртнинг хаёли жонланадир...*

Сатрларни ўқигач, бир зум тин олди, хўрсинди, сўнг деди:

— Чўлпон ўз номига муносиб — ёруғ юлдуз, шеърят оламида ҳамиша чарақлаб турган қуёш!

Мирзакалон сўз айтишга улгурмай, у яна шеър ўқий бошлади. У Чўлпон шеърларини ўқиганда, ўзи ҳам шоирдай сўз торининг юқори пардаларига кўтарилар, сўнг эса фикрини баён қиларди:

— Чўлпон Навоий, Фузулий, Фирдавсий, Низомий каби ўлмас, абадий ҳаёт шоирлари ичида бизга яна ҳам яқин, биз учун яна ҳам ширин, қадрдон, жонажон шоирдир! Чунки у бизнинг қуллик кунларимизни буюк ҳасрат, зўр фарёд билан ҳардам ёдимизга солиб турган, озодлик йўлида азиз жонини аямай курашга чорловчи созини қўймаган улуғ инсондир!

Мирзакалон Тоҳировнинг қизишиб, куйикиб айтган сўзларини батамом тасдиқлаб:

— Шундай улуғ инсон кетди-я! — деди афсус билан.

Бу тасдиқ Тоҳировнинг бошқа дардларини очиб юборди. Энди у бошқа миллат фидойиларини ҳам эслай кетди:

— Э-э, Чўлпонгинам! Миллат отахони Мунаввар қори, Абдулла Қодирий, Фитрат, Боту, Элбек... Булар қани? Қайси ялмоғизга ем бўлди булар?

Орага тушган ҳаяжонли қисқа сукунатдан кейин Қодир Тоҳиров аччиққина кулди-да, тишларини вижирлатиб деди:

— Русчасига «По шучьему велению» деганидек, «оғамиз»нинг буйруғи билан ўлдирилди.

Тоҳировнинг бу гапларни қўрқмасдан очиқ айтиши Мирзакалонда: «Бу одам махсус бўлимнинг хуфяси эмасми?» деган шубҳа уйғотди. Тоҳиров ундаги бу ўзгаришни сездими, аянч билан жилмайди:

— Мендан хавфсираманг, қўрқманг, — деди. — Сизнинг кимлигингизни билганим учун дардимни тўқяпман. Агар дардимни тўқмасам ёрилиб кетишим керак. Одам одамга ишонмаса... қандай замон бўлди! Ўлганимизда ичимизни ёриб қарашса, дарддан ириб-чириб кетганини кўришармикин? Осмоннинг устунни йўқлиги маълум. Лекин миллатнинг устунлари бўлади. Бу устунлар кесилди... Мирзакалон, сиз уларга яқинроқ эдингиз. Нега кесилди бу устунлар? Бир-бирларининг иддиларига болта урдиларми? Эшитганмисиз: бир ўрмонда болта пайдо бўлиб, дарахтларни бир бошдан кеса бошлабди. Шунда дарахтлар нажот илинжида қари эманга бориб, маслаҳат сўрашибди. «Болта деганларинг нимадан ясалган?» — деб сўрабди қари эман. «Темирдан», дейишибди. «Дастаси-чи?», деб сўрабди қари эман. «Дастаси оғочдан», дейишибди. Шунда қари эман афсус билан: «Дастаси ўзимиздан экан, нажотдан умид йўқ», деган экан.

— Дастаси ўзимиздан бўлганлар ҳам бор эди. Бироқ улуғларимиз орасида нифоқ бўлмаган. Устоз «Кеча ва кундуз»ни менга ўқиб бериб фикримни сўраганларида ҳаяжонланиб: «Қодирiena ёзилибди», дедим. Шунда устоз бош чайқаб, эътироз билдирди-

лар. «Қодирий қўл узатиб етиб бўлмайдиган юлдуз, Худо бунақа улуғ зотни улуғ халққа неча юз йилда бир беради», деганлари ҳозиргача қулоғим остида жаранглаб турибди. Бир-бирларини бу қадар улуғлайдиган улуғ зотлар қўлларига болта оладилар, деб ўйлаш хато. Уларнинг қўллари болта учун эмас, қалам учун яратилган эди. Вазифаларига хиёнат қилмадилар.

Урушдан кейин Тоҳиров билан Юсуф Тоҳирийнинг уйида кўришишди. Бироқ атрофда одамлар кўп бўлгани учун дардлаша олмадилар. Фақат кўз қарашлари билан госпиталдаги учрашувни эслаган бўлдилар.

Уруш йиллари кўнгилни эзадиган воқеалардан ташқари хуш ёқадиганлари ҳам бўлган. Лекин қамоқнинг бир кишилик камерасида ўтирган Мирзакалон алҳол буларни ёдга олишга уринмайди ҳам. Унинг хаёлини фақат терговчини қизиқтираётган воқеаларгина банд этган. Терговчи Тоҳировга доир гаплар билан кўпам қизиқмади. Демак, госпиталдаги учрашув баёнини четлаб ўтса ҳам бўлади. Балки, «Янги Туркистон» журнаliga кўпроқ тўхталгани маъқулмикин? Лекин бу журналга тегишли махфий гап йўқ. Уша кунларнинг ўзидаёқ маълумот тегишли идорага берилган эди-ку?

Сиёсий бўлим аралашган иш битмасдан қолмайди — қирқ тўртинчи йилнинг эрта баҳорида Мелиев фронт газетасининг таҳририяти ихтиёрига келди. Ярим йил мобайнида катта фронт газетасини бир ўзи чиқариб қийналиб кетган Мирзакалоннинг юки енгиллашди. Мелиев ошхўрликда тенгсиз улфат эди, бироқ миллат тақдирига доир масалада ҳамфикр, ҳамдард эмасди. Шу боис бу мавзуда сира гаплашмас эдилар. Мелиев тажрибали газетачи, садоқатли коммунист сифатида вазифасини аъло даражада бажарарди. Польша ўрмонзори ёқасидаги кичик бекатга жойлашган вагон-редакцияларида мақола ёзиб ўтирганида рус редакциясининг рассоми Мирзакалонга бир журнал ва бир китоб узатди:

— Фашистлар ташлаб қочган ертўлада ётган экан, назаримда сиз тушунадиган тилда ёзилганга ўхшайди, кўринг-чи, — деди у.

Рассом келтирган журнал ва китоб, ҳақиқатан, у тушунадиган тилда, яъни «туркистонча» ёзилган, немис алифбосига мослаштириб лотинча ҳарфларда босилган эди. Бундай топилдиқнинг ўзича ўрганиши, қизиқиши ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини билгани учун Мирзакалон варақлаб ўтирмай, тўғри редактори полковник Потапов ҳузурига кирди-да, расмий равишда, ҳарбийчасига воқеани баён қилди. Потапов аввал журнални, сўнг китобни варақлаб кўргач, ҳеч нарса тушунмагани учун Мирзакалонга қайтариб, синчиклаб ўқиб чиқишни ва қисқа мазмунини рус тилида баён қилиб ёзиб беришни топширди.

«Янги Туркистон» журнали қирқ тўртинчи йилнинг июлида Берлинда чоп этилган эди. Унда асосан миллий-сиёсий масалалар ўрин олганди. Уларда Мирзакалоннинг кўнглидаги гаплар ёзилган, ҳақиқат акс этган бўлса-да, «Ватан хоинлари, бир тўда қочқинди, Гитлер ювиндихўрлари, сотқин миллатчилар шайкаси томонидан тўқилган тухмат сатрлари», деб баҳолашга мажбур бўлди. Рассом бу журнал ва китобни ертўладан топиб олдим, дегани билан Мирзакалон унинг самимийлигига ишона олмас эди. Фронтнинг махсус бўлими унинг «АҚД» бўйича қамалганини билади. Турли масалаларда бир неча марта «ширин суҳбат»га чорлаган. Яна бир фитна, бир ифво билан синаб кўрмайди, деб ким айта олади? Шубҳасизки, Мирзакалон ёзиб берган баён уларнинг қўлига бориб етади. Ўртада фитна бўлмаган тақдирда ҳам, улар журнал билан китобни бошқаларга ҳам кўрсатадилар ва икки (ёки уч) фикрни таққослаб ўрганадилар.

Китоб «Равшан» имзоси билан ёзилган воқеий ҳикоялар тўпламидан иборат эди. Мирзакалонга ёзувчининг услуби танишдай туюлди. Бу тахаллус ҳам унга янгилик эмасди. Бу борада бир фикрга келишга иккиланиб турганида Мелиев сафардан қайтди. Жалолов жанггоҳга қилган сафаридан қайтган кезлари жангчиларнинг аҳволидан эзилиб гапирарди. Мелиев эса унинг акси, сафар таассуротлари кўтаринки руҳда бўларди. Ёзган мақолалари ҳам шу мартабада эди. Мелиев бу гал ҳам одатига хиёнат қилма-

ди. Ўзбек жангчиларининг қаҳрамонлик намуналари кўрсатаётганини жўшиб гапирди. Мирзакалон ўзбек жангчиларининг мардлигини ҳеч қачон инкор қилган ёки гумон остига олган эмас. Юзларча ўғлонларнинг қаҳрамонлик мартабасига лозим кўрилгани ҳазилакам гап эмас. Унинг ўзи ҳам ёзган мақолаларида бу ботир ўғлонларни самимий тарзда олқишлаган. Жангтоҳларда содир бўлиб турадиган адолатсизлик эса қалбига тикандек санчилганича қолаверган. Жалолов билан бу ҳақда гоҳ-гоҳ дардлашиб турарди. Бироқ «Бедарднинг олдида бошимни оғритма», деган ҳикматга амал қилиб, улфати Мелиев билан бу масалада сўз юритишга кўнгли бормасди.

Мелиев таассуротларини мухтасар қилгач, стол устида турган журнал билан китобга диққатини қаратди. Журнални олиб варақлади, қаердан ва қандай келиб қолганини сўраб билгач, китобни ўқишга киришди.

Бу онда Мирзакалон каравотига чалқанча чўзилиб, қўлини бошига болиш қилганича ўйга толди: худди шу ерда бир неча кун аввал унинг ватандошлари бўлишган. Мирзакалон уларни, эҳтимол, танир. Эҳтимол, урушдан олдин қаердадир қайси бири биландир чой ичишгандир. Энди уруш тарозусининг бир палласида ўзи, бошқа палласида эса «Равшан» деб имзо чекувчи адиб турибди. Мирзакалон ҳамisha миллат озодлигини орзу қилган. Лекин бу орзуга етишмоқ йўлини билмаган. «АҚД» туфайли қамалиб чиққач, сингандай бўлди, аммо қалб тўридан ўрин олган орзусидан воз кечолмади. Гарчи томирларида сиёсатчи қони оқмаса-да, ҳар бир масалага ижодкор сифатида эҳтирос билан баҳо бериб, қизиққонлик билан хулоса чиқарса-да, урушга келгач, адолат қай томонда эканини фарқлай олди. Юз минглаб ўзбек ўғлонлари юрак қонини тўкаётган кунларда, ота юртда миллионлаб юртдошлари қон қусиб ишлаётган кезларда бу уруш сабабчиси фашизмни ёқлаши мумкин эмасди. Фашизмда ўз миллати озодлигини кўриш нодонлик эканига аллақачон иймон келтирганди. У бир тобеликни иккинчи тобелик билан алмаштиришни эмас, чинакам юрт озодлигини орзу қиларди.

Мелиев китобни бош кўтармай ўқиб чиқди-да:

— «Равшан»нинг кимлигини билдингизми? — деб сўради.

Мирзакалон: «Мен билолмадим, билсангиз айтинг», дегандай қараб қўйди.

— «Равшан» деганлари уруш бошларидаёқ бедарак бўлиб кетган хоразмлик шоир Матёқуб Абдуллаев бўлади, — деди Мелиев катта бир кашфиёт қилиб шодланган одам каби фахр билан.

— Гапингизнинг оҳангидан бунга ишончингиз катъийга ўхшайди. «Особист»га буни исбот қилиб бериш керак, — деди Мирзакалон қаддини кўтариб.

— Исботи қийин эмас. Матёқуб урушдан аввал шу тахалулда «Муштум»га мақолалар ёзиб турарди. «Равшан»нинг айнан Матёқуб эканини мана бу тўпламдаги Мажидий ҳақида ёзилган ҳикоя ҳам тасдиқлайди. Матёқуб Мажидийнинг яқин ўртоғи эди. Мажидийнинг қамоққа олинишида иштирок этган бўлса ажаб эмас.

Мелиев ҳеч қандай кашфиёт қилмади, фақат Мирзакалоннинг тахминини тасдиқлади, холос. Мирзакалон туни билан ўтириб Потаповнинг вазифасини бажарди: нонуштадан сўнг таҳлил баёнига қўшиб китоб билан журнални ҳам топширди. Ўз вагонига қайтганида Мелиев сафарда тўплаган маълумотлари асосида мақола ёзишни бошлаган эди. Мирзакалон киргач, унга ўтирилиб қараб сўради:

— Редактор нима деди?

— Нима дерди? Дарров махсус бўлимга жўнатди. Унга бош оғригининг нима кераги бор? Бош оғриғи, оғайнижон, бизга аталган. Эрта ё кечи билан индинга «особист» билан учрашувга тайёрланаверинг. Ё биронтаси келади, ё чақиртиришади. Чақиртиришса билингки, масала жиддий. Бу едагилар, шундай ҳол юз берса, йўлга отланишганда эҳтиётдан хайрлашиб, сўнг кетадилар. «Особист»нинг бошида нима гап, қандай режа борлигини ҳеч ким билмайди. Агар сизни чақириб қолишса, Матёқубни танимаслигингизни айтганингиз дуруст.

— Мен коммунистман, тўғриси айтман. Менга бало ҳам урмайди. У билан ошхўрлик қилмаганман, хиёнатига ҳам шерик эмасман. Ундан нафратланман.

Мирзакалон буни эшитиб, урушдан аввалги ул-фатчиликларда Мелиев тез-тез такрорлашни яхши кўрадиган гапни эслади. Ош сузиб келингач, Мелиев лаганга қўл узатишдан олдин: «Коммунистчасига ишлаймиз ва коммунистчасига ошалаймиз», деб кўярди. Буни ҳазил деб қабул қилишса-да, кулишмас эди. Мелиевнинг ҳозирги гапи ундаги оҳангдан анча фарқ қиларди.

— Бу гапингизга мен юз фоиз ишонаман. «Особист» ҳам ишонар, деб умид қилишдан ўзга чорам йўқ, — деди Мирзакалон.

Мелиев унинг бу ҳақда гаплашиш истаги йўқлигини сезиб, ишини давом эттирди. Беш-ўн сатр ёзгач, тўхтаб, яна Мирзакалонга ўтирилди-да, воқеий ҳикояларнинг бадий савияси ҳақида гапира кетди. Мирзакалон уни диққат билан эшитгач, фикрини лўнда ва қисқа баён қилиб қўя қолди:

— Асарнинг тили тил эмас, тили кесилган кишининг гўлдираши. Чулчут тили бундан аъло! — деди.

— Сиз ёзувчи кўзи билан ўқиб, танқид қиляпсиз. Лекин оддий ўқувчи сиз кўрган камчиликларни сезмайди ҳам. Унинг учун тасвирланган воқеа муҳим, айтилаётган гап муҳим.

— Агар тасвир гўзал бўлса, гап ифодаси ёқимли бўлса, ўқувчи ҳам унга кўнгли қўяди. Чулчит тилидаги баённи эса бир марта ўқиса ўқир, кейин кўнгли айниб қарамай қўяди. Ўқувчини дидсизликда айбланманг. Сиз ош дамлашга ўқувсиз бўлсангиз ҳам паловхонтўранинг сифатини яхши ажрата оласиз. Тузи паст ёки шўр бўлса, пиёз қизимаган ёғда қовурилган бўлса, иштаҳа билан ермикансиз?

Мирзакалоннинг бу ўхшатиши маъқул келиб, Мелиев хахолаб кулиб юборди. Кейин яна ўз фикрига қайтди:

— Аммо барибир «Қизил шапкаликлар» билан «Мўйловли киши»ни болапти, қизиталоқ! — деди фахр билан.

Дарҳақиқат, «Қизил шапкаликлар» ҳикоясида Раҳмат Мажидийни қамашга келган ГПУ ходимларига нисбатан қизалоқнинг нафрати таъсирли баён этилган эди. Мирзакалонга китобдаги бошқа ҳикоялар ҳам ёққан эди, лекин Жалолов огоҳдантиргани-

дай, деворлари «қулоқ»дан иборат бўлган бу вагонда ҳатто ишонган дўсти билан ҳам очиқ гаплашишни истамаётганди. Равшаннинг ижоди ҳақидаги гап бир суҳбат билан якун топмади. Мелиев бу ҳақда тез-тез гап қўзғаб, оқибатда Мирзакалонда шубҳа уйғотди. Икковлон журнал ва китобдаги «Завқий», «Боқизода», «Обер-лейтенант Бек Олмон» имзоларининг эгалари ким эканини аниқлай олмадилар.

Бир куни Мелиев вагонга хурсанд ҳолда кириб келиб, хушхабар айтди:

— Мендзижецка артистлар келишибди. Бир доирачи билан бир ҳурилиқо раққоса ўзимиздан экан. Мен уларни таклиф қилиб келдим. Зиёфат сизнинг елкангизда.

— Шу ерда кутамизми? — деди Мирзакалон ажабланиб.

— Бе, бу ерда босмахона бўёғини ҳидлаб кетишадими? Ошнангиз Казимир билан гаплашиб кўрмайсизми? Кечаги кунги ўтиришимиз жуда-а жонон бўлувди-да!

Мелиев чиндан ҳам Казимирнинг уйидаги зиёфатда яйраб-яшнаган эди. Мирзакалон шу шаҳарлик баққол Казимир билан оқ батон нон сотиб олиш баҳонасида танишган эди. Асли Брест шаҳридан бўлган бу одам нечундир батонхўр мижози Мирзакалон билан чиқишиб қолганди. Ҳамшаҳарларини дурустроқ меҳмон қилиш мақсадида Мирзакалон Мелиевнинг таклифига кўнди. Икки литр спирт олиб Казимирниқига борди. Зарур иши бўлмагани учун Мелиев унга эргашди. Казимир Мирзакалоннинг илтимосини ортиқча гап-сўзсиз қабул қилиб, зиёфат тайёргарлигини бошлаб юборди. Мирзакалон келтирган спиртга сарёя, сут, қант аралаштириб хушхўр ичимлик тайёрлади. Ичимлик тотли туюлиб, Мелиев меҳмонлар етиб келгунича сархуш бўлиб олди.

Дастурхон атрофида ўтирганларида Казимир Мирзакалондан:

— Сталин Львовни бизга қолдирмай олиб қўярмикин? — деб сўради.

Мирзакалон жавобга тараддуланди. Аслида жавобни ўйлаб топишга ҳожат йўқ, бу ҳақда матбуот тинмай ёзаётганди: «Совет ҳукуматининг беғараз

сиёсати, поляк халқини пильсудчи-миколайчикчи буржуа реакционерлар зулмидан, фашизм қуллигидан озод қилиш учун жанг майдонларида азиз қонларини тўкиб, Европа халқларига, шу жумладан, славян поляк халқига ҳам озодлик, мустақиллик, ҳур ва эркин ҳаёт келтираётган Совет Армиясининг холис, олижаноб нияти»ни айтиб, кутилмаган суҳбат мавзуга яқун ясаши мумкин эди. Лекин Казимир бу гапларни ҳар куни эшитавергани учун бошқачароқ тушунтириш йўлини ўйлаб турганда Мелиев суҳбатга қўшилди:

— Ҳали Львов экан-у, керак бўлса бутун Польшани ҳам олади-қўяди! — деди томдан тараша тушгандек қилиб.

Бу гапдан сесканиб кетган Казимир олдидаги ликопни нари суриб тўнғиллади:

— Нима, Совет Иттифоқида шаҳар камми? Битта Львовни қолдирса нима қилибди?

Яна Мелиев гапни илиб кетди. Йўқ, Львов шаҳри аслида украин шаҳри эканини, уни поляк шляхлари босиб олганларини, ҳозир шаҳарни асл эгалари — украинларга қайтиб бериш тўғри бўлажagini уқтирмади, аксинча, Мирзакалон кутмаган гапни айтди:

— Ҳали шошманг, сизнинг Польшангизга ҳам бизнинг Ўзбекистоннинг куни тушади!

Мелиевнинг гапи тугар-тугамас, Казимирни хотини чақириб, чиқиб кетди. Мирзакалон Мелиевга маънодор қаради ва дудмал қилиб шундай деди:

— Хўб гап қилдингиз-да!

Бу зоҳиран: «Бемаъни гап қилдинг!» деган маънони билдирса ҳам, замирида «Яхши гапирдинг», деган маънони кавлаб топиш ҳам мумкин эди. Орадан бир неча йил ўтиб, ҳибсга олинганда бу гап айнан миллатчилик либосида етказилишини Мирзакалон у дамда ўйлаб ҳам кўрмаган эди. У бир муаммога жавоб топа олмади: у суҳбатда уч киши иштирок этган эди. Казимирнинг ГПУга ахборот бермоғига ақл бовар қилмайди. Миллатчилик руҳидаги ўша гап Мелиевнинг оғзидан чиққан эди. Агар ўша суҳбат баёини Мелиев етказган бўлса, ўзини ўзи миллатчилик сиртмоғига рўпара қилишида қандай маъно бор? Бунга ҳам кишининг ақли бовар қилмайди.

Ўшанда Казимирнинг кўнгли озор чеккан бўлса ҳам, сир бой бермай, меҳмонларни чиройли кутди. Фақат хайрлашар маҳалида бошқаларга сездирмай Мирзакалонга шипшиб кўйди:

– Мирдза, сиз истасангиз ҳар куни келинг, бироқ бу дўстингизни бундан кейин ёнингизга олманг. Мен гап кўтаролмайдиган одамман, бирон нима деб кўйиб, тилимнинг балосига қолиб юрмайин. Агар хоҳишингиз бўлса, майли, пан Гариф билан келинг, қаршилигим йўқ.

Мирзакалон Казимирнинг хавотирини тушунгани учун гапни чўзмади. Эртасига Фариф Галиев билан бирга сафарга чиқиб кетди. Йўлда кетатуриб Казимирнинг таклифини айтиб: «Сиз унга ёқиб қолибсиз, сафардан қайтганимиздан кейин зиёфатига борамиз», деб кўйди. Татар тилида чиқадиган газетанинг ҳарбий мухбири билан биргаликда то Варшава бўсағасига қадар бирга борди. Сафарлари қарийб икки ойга чўзилди. Жангтоҳда ўқ дўллари тинган маҳалда уларнинг иш фаолиятлари бошланарди. Жангда ҳориб-толган аскарлар билан суҳбатлашиб, газетада эълон қилинадиган мақолалари учун маълумотлар тўплар эдилар. Польша қишлоқлари ва шаҳарларида юрганларида, Фарифнинг ётишдан аввал бир нарсани олиб, уни похол орасига ёки эски латта-лутталар орасига яшириши, эрталаб эса яна олиб, чўнтагига авайлаб солиши Мирзакалонни ажаблантирди. Шу пайтга қадар у Фариф билан бирга кўп юрган, бироқ бунақа сирли ҳаракатига сира гувоҳ бўлмаган эди. Мирзакалон унинг бу ғайритабиий ҳаракатини бир неча марта кузатгач, охири Висла дарёси соҳилидаги бир поляк деҳқонининг ҳовлисида ётганларида: «Фариф, похол орасига нима яширдингиз?» деб сўради.

Фариф бу саволдан гангиб, нима дейишини билмай, шошиб қолди. Кейин ҳеч нима беркитмаганини айтди. Мирзакалон унинг яширган жойини кўз остига олиб кўйган эди. У ҳамроҳи яширган нарсани бирон севганининг суратидир, деб гумон қилган, унинг гўзали чехрасига бир назар ташлагиси келган эди. Фарифнинг кўзини шамғалат қилиб, яширилган нарсани похол орасидан олди. Барибир тополмайди, деган ишонч билан хотиржам ётган Фариф сапчиб ўрнидан турди-да:

— Нега бировнинг нарсасига тегасан! Қўй, бу сен ўйлаган нарса эмас, кандидатский книжкам! — деди ранжиб.

Мирзакалон унинг гапига ишонмай, қоғозни ой ёруғига тутиб қаради: тўғри айтибди, яширган нарсаси унинг ВКП(б) азьолигига номзодлик дафтарчаси эди.

— Партиянинг дафтарчасини бунчалик авайлаш кераклигини билмас эканман. Меники чўнтагимда турибди, — деди Мирзакалон унинг бу қилиғига тушунмай.

— Эй Мирза, ақлли одамсан-у, лекин баъзи нарсаларни тушунишда онгинг хиралик қилиб қолади, — деди Фариф дафтарчасини унинг қўлидан олиб. — Бу ерларнинг одамларига ишониб бўладими? Славян деганлари билан булар русларни немислардан ҳам баттар ёмон кўрадилар. Руслар қанча йиллар босиб ётди буларни, ахир? Аввал оқ подшо эзган эди, энди қизил подшо эзади деб қўрқадилар. Кечаси бизларни қўққис босиб қолишса, чўнтагингдан партия билети чиқиб қолдими, тамом, ўлдирмасдан қўймайдилар. Ёнимдан бу палакат чиқмаса, «Мен рус эмасман, аксинча, мен-да сизлар каби руслар оёғи остида эзилиб келган татар молайи», деб қутулиб қолишим мумкин. Дафтарчани нега беркитишимни энди билдингми? Эсингни ишлатиб, сенам мен қилган ишни қилавер.

Мирзакалон унинг қўрқоқлигидан кулди. Ҳар қадамда ажалнинг соясида юрган одамнинг ўлимдан қўрқиши чиндан ҳам кулгили ҳол эди.

Сафар чоғи қоғозга тушган «Озодлик гулини ҳидлаган киши» деган очеркини Фарифга ўқиб берганда у чуқур ўйга толди. Ўзбек йигитининг қаҳрамонлиги мадҳ этилган сатрлар унга таъсир этган эди. Бироз мулоҳаза қилиб кўргач, у тилга кирди:

— Яхши ёзибсан, чиндан ҳам озодлик ҳолида жон бериш кишига ярашади. Мен ҳам берар эдим, лекин бизда озодликнинг ўзи борми? — у бир оз тин олиб ўз саволига ўзи кескин жавоб қайтарди: — Йўқ! Мутлақо йўқ. Энди ким учун жон беришим керак? Менинг жонимсиз ҳам татарларнинг жонини олиб битирдилар. «Татаристон» десалар кулгим келади. Қайда ўша Татаристон?!

— Тўғри айтасан. Татаристоннинг оти қолди-ю, ўзи қолмади, — деди Мирзакалон унинг сўзларини қувватлаган бўлиб. Кейин савол берди: — Татаристон нега бу ҳолга тушди?

— Ўзбекистон ҳам, — деб Фариф аниқлик киритиб, саволни Мирзакалоннинг ўзига қайтарди.

Мирзакалон жавоб бериши мумкин эди. Бу ҳақда узоқ йиллардан бери ўйлайвериб, истибдод сабабини излаган, ўзича тўғри жавоблар топиб қўйганди. Шулардан бири — «Бизларда Артурлар йўқ», дегиси келарди. Войничнинг «Сўна» романини рус тилида дастлаб ўқигандаёқ хаёлига шу фикр келган эди. У ўзини Артур мартабасида кўришни истарди. Биринчи муҳаббати Ҳамидани эса Жемми тимсолида кўрарди. Агар иродаси, журъати, ботирлиги Артур қадар бўлганда эди, Ҳамида ҳам Жемми каби бўла оларди, шубҳасиз. Артурдаги озодликка интилиш туйғусини ўзбек йигитлари қалбига кўчириш мақсадида асарни таржима қила бошлади. Ёниб-ёниб, ўртаниб-ўртаниб, жўшиб-жўшиб, йиғлаб-йиғлаб таржима қилди. Сиёҳдан қовозга кўчаётган ҳар бир ҳарф, ҳар бир белги орзу-умид ёмғирининг ҳаётбахш томчилари каби туюларди назарида.

Ҳозир Фарифга «Артурлар йўқ», дегани билан бу ҳамкасби унинг ниятини англай олмаслиги мумкин эди. Ўз жони ширин кўриниб, қўрққанидан партия дафтарчасини беркитиб юрган одам Артурнинг шижоатини ҳис қила олмаслиги аниқ. Ватани ҳақидаги баландпарвоз гаплари эса бир неча дақиқада сўнадиган ожиз туйғудан бошқа нарса эмаслигини Мирзакалон тушуниб турарди. Шу боис гапни кўпайтирмасдан «Мен билмайман», деб қўйди.

Шу билан уларнинг озодлик ҳақидаги гаплари ниҳоясига етди. Гарчи Мирзакалон Фарифни қувватлаган бўлса-да, фикрига эътироз билдиргиси ҳам келганди. Бу урушнинг русларни ҳимоя қилувчи уруш эмаслигини, дунё тараққийпарвар кучлари қонли фашизмга қарши бирлашганларини айтиши билан Фарифнинг гашини келтиришини билди. Иван Грозний давридан бери истибдод исканжасида яшаган халқ вакилининг дардини худди шундай исканжада яшаган қариндош халқ вакили тушунмаслиги

мумкинми? Бу ҳақда узун кечалар мижжа қоқмасдан дардлашса арзийди. Озодлик йўлидаги ўғлонлар ҳақида фикрлашиш, баҳслашиш ҳам мумкин. Чорак аср муқаддам озодлик эшиги очилай деб турганда халқни бирлаштириб, оёққа турғизиши лозим бўлган зиёли аҳлининг ўзлари бирлаша олмай, иттифоқ қила олмай эркин қўлдан берганларини қалб азоби ила эслаш ҳам мумкин. Лекин ҳозир бунинг ўрни эмас. Гарчи Ғариф билан кўп вақтлар бирга сафарларда бўлса-да, унинг ичида халқ дарди борми ё дўст кўксига заҳар солувчи илонми — аниқ билмайди. Ҳозирги ғамли сўзлари дардли юрак нолашими эди ёки ўша илоннинг овозими? Буниси ҳам унга қоронғи...

Поезд-редакция Овруч шаҳри ёнидаги ўрмонда турганида ўзбек таҳририятига «Қизил Армия» газетасининг муҳаррир ўринбосари бўлиб капитан Йўлчиев келди. Бу Узоқ Шарқда ёпилган «Тревога» номли ўзбекча фронт газетасининг муҳаррир ўринбосари эди. Мирзакалон у газетанинг фронтларда чиқадиган ўзбекча газеталар орасида энг саводсиз, энг қолоқ газета эканини Москвадаги кенгашмада эшитганди. Маърузачи газетанинг камчиликларини айта туриб «ҳар қандай танқиддан тубан», деб таъкидлаганди. Ўша газетани чиқарган муҳаррир ўринбосарининг ўзига бошлиқ бўлиб келишини Мирзакалон малол олди. Сталинград бўсағаларидан то Германия чегарасигача бўлган йўлда газета ташвишларини ўз елкасида кўтариб келишига қарамай, фақат ВКП(б)га аъзо бўлмагани учун суриб ташлаб, ўрнига қарийб чаласавод одамни қўйишларини адолатсизлик деб билса-да, дардини ичига ютди. У партия аъзолигига намзод эди. Партиянинг бу адолатсиз сиёсатига қарши бўлгани билан, адолат талаб қилган тақдирда ҳам ҳеч нимага эриша олмаслигини яхши билгани учун тили тиш ҳатламади. Уруш Германия чегарасидан ўтган кунларда таҳририятга Илёсов ҳам қўшилди. Чаласаводлик масаласида у Йўлчиевдан баттарроқ бўлгани сабабли газетанинг асосий ижодий ишлари барибир Мирзакалон билан Мелиевнинг зиммасида қолаверди.

БЕРЛИН

Неча ҳафталардан бери терговчини қизиқтираётган воқеалар Берлин атрофида юз берган эди. Терговчи қўлидаги ғайримаълумотларнинг асосийлари ҳам айнан урушдан кейинги дамларга хос эди.

Уруш совет қуролининг ғалабаси билан тамом бўлгач, улар Берлин яқинида, Эберсвальде деган шаҳарда бир ойча турдилар. Энди ўқ ёмғирлари ёғилиб турган жанггоҳларга сафарга чиқишмас, таҳририят жам бўлиб ўтириб газета чиқаришарди. Бўш вақтларида аҳолиси сийраклашиб қолган, вайрон шаҳарни кезиб, «сайр» қилишарди. Шундай кунларнинг бирида Йўлчиев билан Мирзакалон соатсоз дўконига киришди. Икковининг ҳам соати бузилган эди. Бу соатларни хўжайиннинг лаб-лунжини бўёқ билан қуюққина чаплаган, қулоқларига ҳайбатли, офир шақулда, қўлларига қатор узук таққан, кўзлари сузилиб, ниманидир ваъда этаётган офатта хотини қабул қилди. Мирзакалоннинг соатида баъзи қисмлар йўқ бўлгани учун «Уста билан гаплашиб кўраман, эртага келиб, хабар олинг», деди. Шу он эшакдек келадиган баҳайбат итни етаклаб, ичкаридан баланд бўйли, онаси каби безадоқли немис қиз чиқиб келди. Йўлчиевга тикилди-ю, кўзлари билан кулиб кўйди. Узоқ Шарқни «гуллатиб» келган Йўлчиев учун шунинг ўзи кифоя эди. Ўзи билмаган тилда чуғурлашиб қолгач, Мирзакалоннинг гаши келиб, дўкондан чиқиб кетди. Йўлчиев анчадан кейин қайтди. Унинг кайфи чоғ, руҳи баланд эди. Қувончини ичига сиғдира олмай, таассуротини ўртага тўқди: соатсознинг уйига кирганмиш, уйи бой, сербисот эканини, чинакам ҳаётни энди кўрганини ҳаяжонланиб гапирди. Шундан сўнг у ўша сербисот уйга ичкүёвдек бўлиб қолди. Таҳририят Берлинга кўчиб ўтганидан кейин ҳам бу оилани зиёрат этишни қанда қилмади.

Мирзакалон биринчи ташрифдан сўнг хотиннинг таклифига биноан эртаси куни соатининг тақдирини билиш мақсадида дўконга яна келди. Хўжайиннинг хотини устани чақирди. Кўзлари самимий кулиб туврувчи, йигирма беш ёшлардаги бир йигит чиқди-да:

— Здрас товариш офицер! — деди. Кейин русча-немисча-французча аралаштириб бир нималар гапирди. Сўз топилмаганда, қўл ҳаракатлари билан уқтирди. Мирзакалоннинг зўрға уқишича, у француз экан, гитлерчилар лагеридан совет солдатларини озод қилишда иштирок этганмиш. Уста сўз орасида севиниб, қувониб: «Вива, совет зоддат», деяр эди нуқул. Хуллас, соатни, албатта, тузатиб беражагини айтиб, «оне гельд работа», яъни «текинга тузатиб бераман», деди. Икки кундан кейин соат тайёр бўлгач, у соатга қўшиб бир фотосуратни ҳам узатди. Мирзакалоннинг минг азоб билан ўқишига қараганда, у: «Мана шу суратдаги одам осиелик эди. Биз уни Гитлер лагеридан озод қилганмиз, кўрганингизда қувониб юрарсиз, балки у сизнинг ҳамшаҳрингиздир, балки уйга қайтганингизда учрашиб қоларсиз», деган эди. Мирзакалон унинг лутфини рад этмади.

Қирқ бешинчи йилнинг июлида таҳририят Берлинга, Шоссештрассе кўчасига кўчиб келди. Бу ер турар жойлари бўлиб, ишлайдиган хоналари ва босмахона бир ярим чақирим жануброқда — Инвалиденштрасседа эди. Шаҳар транспорти ишдан чиққани учун эртаю кеч пиёда қатнар эдилар. Берлинга келишгач, Мирзакалон кўпроқ Йўлчиев билан бирга бўлиб, Мелиев билан Илёсов эса меҳрибон божалар каби яқинлашиб кетдилар. Икковлашиб ишга барвақт чиқиб кетсалар-да, Мирзакалон бир-икки соат кейин борганда ҳам улар ҳали идорага етиб келмаган бўлардилар. Баъзан тушлиқда кўринмай қолардилар. Айрим кунлари ишдан барвақт чиқиб, ётоққа ярим кечада қайтардилар. Бу ҳол замирида махфийлик бўлмаса-да, Йўлчиевнинг: «Қаерларда санқиб юрибсанлар?» деган саволига ҳар сафар: «Бичиқчиникида эдик», деб жавоб қайтаришарди. Лекин нимани бичтираётганларини айтмасдилар, бичтираётганлари ҳам тикилиб адо бўлмасди. Ишга доим кечиқиб келишлари, вақтли кетиб қолишлари жонига теккач, Йўлчиев улардан тўғри гапни талаб қилди. Шунда Мелиев қаҳ-қаҳ уриб кулди-да:

— «Бичиқчи» деганимиз шунчаки гап. Биз бир жононникига борамиз. Ўзи немис майорининг хотини. Уйини, кийинишини, ўзини кўрсаларинг —

эсларинг оғади. Берлинда бунақа танноз оймни ҳали кўрганам йўқ, кўрмасман ҳам! Ана шу ҳурилиқо шоир Илёсовга ошиқу беқарор, ҳар куни кўриб турмасалар Илёсов бояқишни тириклайин ебгина ташлайди. Ана шуниқида бир-икки соат ўтириб келамиз, — деди. Илёсов бу гапга бирон нарса кўшмаганидек, ё ҳазил, ё ёлғон деб рад ҳам қилмади. Кейин бир-икки овиз сўз бермай, у хотиннинг чинакам дилбарлигини, эркалиги-ўқтамлигини, уйида овқат, кийим-кечак кўплигини мақтай кетди. У гапини охирига етказмай, Мелиев кўшимча қилди:

— Илёсов уни кунда бир кўрмаса хумор қиладиган бўлиб қолибди...

— Сизнинг вазифангиз-чи? Илёсовни герр-майор хонимга кўшиб кўйиб, кўчада қоровуллик қилиш бўлиб қолдимиз? — деб истеҳзо қилди Йўлчиев.

— Йўқ, бизга насиб қилгани ҳам бор, биз ҳам қуруқ эмасмиз, — деди талтайиб Мелиев.

Бу таъриф-у тавсифлардан таъсирланган Йўлчиевнинг «Биз ҳам бир кўрайлик», деб кўнгли суст кетди. Икки ошна бу илтимосни қабул қилсалар-да, «эрта-индин», деб галга солишаверди.

Потсдамга кўчишларидан олдин босмахонага қараб бораётган Мирзакалон кўчада кутилмаган қувончли воқеага дуч келди. Икки совет аскарари билан тўрт немис йигитнинг муштлашаётганини кўриб, уларни ажратишга шошилди. Аскар йигитларнинг қуролни ишга солмаётганларидан билдики, жанжалга арзимаган нарса сабаб бўлган. Дарҳақиқат, шундай бўлиб чиқди. Муштлашаётганлар ажратилгач, аскарлардан бирининг немис йигитидан велосипедни тортиб олмоқчи бўлганлиги аниқланди. Мирзакалон учун бу муҳим эмас эди. Уни аввалига лол қолдирган, сўнг қалбини қувонч сели билан тўлдиргани — велосипедни тортиб олмоқчи бўлган сержант унинг укаси Умиджон эди!

Ҳунар билим юртида чилангарлика ўқиётган Умиджон амалиётни ўташ учун Таганрогга борган кезлари уруш бошланди. Таганрогга дастлабки бомбалар ёғдирилганда ҳам у шу шаҳарда эди. Ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўлган кунларда ҳали у, ҳали бу поездга чиқиб, пулсиз, ош-овқатсиз бир амаллаб

Тошкентга қайтиб келди. Келди-ю, яқинлари билан дийдорлашишга улгурмади — кўчадаёқ қўлга олиниб, урушга жўнатилди. Шундан бери ака-ука хат орқалигина хабарлашишарди. Ғалаба кунидан бери икковлари бир шаҳарнинг ёнма-ён икки кўчасида яшашларига қарамай, ёзган хатларини бир ярим, икки ой деганда олишарди. Манзилга «Полевая почта» деб рақамланувчи мактубда қаерда эканликларини маълум қилиш мумкин эмас, ҳарбий сир эди.

Умиджон билан дийдор кунлари узоқ давом этмади. Армия разведкасидаги хизматлари юқори тақдирланган, «Шуҳрат» орденлари билан мукофотланган, баланд бўйли, келишган сержант Исмоилов Берлиндаги Фахрий қоровул сафида хизматга олиб қолинган эди. Таҳририят Потсдамга кўчгач, уларнинг дийдорлашувлари қийинроқ бўлиб қолди.

БИР СУРАТ ТАРИХИ

Потсдамда эканликларида Мирзакалон газетанинг янги сонини босиш жараёнини кузатиб турганида аввал Мелиев, унинг ортидан Илёсов ҳовлиқиб кириб келдилар. Мелиевнинг қўлида сурат бор эди.

— Мирза! — деди у эшикни очиб кириши билан, сўнг қўлидаги суратни узатди. — Танийсанми?

Мирзакалон суратни қўлига олмади, Мелиев бундан ғашланмасдан қўлини чўзганича тураверди. Мирзакалон темир хоч таққан, «СС» кийимидаги одамни аниқ таниди: уруш йиллари унинг номи тилга олинса, албатта «ватан хоини, фашист» деган сифат қўшиб айтиларди. Шу боис суратдаги Абдулла Тўлаганни таниган Мирзакалон беихтиёр: «Оббо ит эмган!» деб юборди. Абдулла Тўлаган урушдан илгари «Қизил Ўзбекистон» газетасида Мелиев билан хизмат қилиб, ўзини ҳамиша ҳақиқий коммунист қилиб кўрсатиб келган ўртамиёна савиядаги журналист эди. Фашист кийимидаги суратнинг пайдо бўлиб қолиши Мирзакалонни ажаблантирди. Оғзидан чиққан иккинчи қатор сўз: «Қаердан олдинг?» сўzlари бўлди.

Мелиев тўртинчи қаватга югуриб чиққаниданми ёки суратни топгани туфайли ҳаяжонланганиданми, хансирашини босолмас эди.

— Ресторанда хотинини кўрдик! — деди-да, гапининг ёлгон эмас, ростлигини тасдиқлатгиси келгандек, орқасидан келган Илёсовга ўтирилиб гапирди: — А, Илёсов?

Табиатидаги қўрқоқликни камгаплик ниқоби билан тўсувчи Илёсов бу сафар ҳам одатига хилоф қилмай: «Ҳа», деди-қўйди. Илёсовнинг «ҳа»си Мелиевга далда берди чоғи, у чалама-чатти қилиб, гапира кетди:

— Биз унинг хотинини ресторанда кўрдик, — Мелиев шундай деб такрорлаб, яна Илёсовга бир қараб олди. — Ресторанга кирсак, офицерлар столи ёнида иккита немка ўтирган экан. Биз ўз жойимизга ўтириб, пиво чақирдик. Иккаламиз ўзбекча гаплашиб ўтирган эдик, — шу ерга келганда Мелиев яна шериғига «А, Илёсов?» деб тасдиқлатиб олди. Илёсов яна бояғи бир бўғинли «ҳа»сини юмалатгач, Мелиев давом этди: — Ҳалиги немкалардан бири: «Сизлар қаерликсизлар?» деб сўраб қолса бўладими?! Мен: «Тошкентликмиз», деган эдим, немка: «Туркистонданми?» деб қизиқди. Кейин ўзининг эри ҳам туркистонлик эканини айтди, а, Илёсов? — сўроққа жавобан Илёсов ўзидаги «ҳа» захирасининг яна биридан ажради. — Кейин сумкасини очиб, шу суратни кўрсатиб қолса бўладими?! Муни қара! — деди Мелиев суратни Мирзакалоннинг тумшугига суқиб. — Абдулланинг ўзи-я?!

— Хўш, ундан кейин нима бўлди? У ёғини гапир, — деди Мирзакалон.

Мелиев энди ўзини анча тутиб олган эди, шошилмасдан, ҳовлиқмасдан гапира бошлади.

— Хотинга: «Ие, бу менинг ўртоғим Абдуллаку?» дедим, «Ҳа, Абул Завқий», деди, — Мелиев гапи шу ерга кеганида Мирзакалоннинг елкасига туртди: — Эсингдами, ҳов журналда «Завқий» деган тахаллуснинг кимлигини билолмаган эдик. Ана ўша шу қизталоқ экан. Кейин Абдулланинг қаердалигини сўраган эдим, «Кетган», деди. Ўзи ҳам бир-иккита ўзбекча сўзларни билар экан, айтди, тузук. Эртага уйига борадиган бўлдик, а, Илёсов? — Илёсов яна битта «ҳа»сидан маҳрум бўлди. — Сурати билан адресини олиб қолдим. Е ўзи келиб бизни олиб кетади, ё ўзимиз қидириб борамиз.

Кечки пайт, Мирзакалон ётишга тайёргарлик кўраётганда Мелиев кириб келди:

— Даюсни ўлиб кетди, десак, бу ерда мазза қилиб юрган экан... Биз бўлсак ўрмонларда не-не азобларни кўрмадик, — деди афсус билан.

Уйқуси келиб турган Мирзакалон у билан бу ҳақда гаплашгиси келмай:

— Э-э... маззаси бошини есин! — деб қўйди, кейин эътирозига изоҳ берди: — Унинг ҳозирги ҳолати менга қўл-оёғи синган, ўласи ҳолда калтакланган ва фақат ўлиш учунгина инига судралиб кириб кетган юмронқозикни эслатяпти. Агар шу «мазза» дейиладиган бўлса, кечдим мен бундай маззадан.

Мелиев яна бир оз ўтирмақчи эди, лекин Мирзакалон босмаҳонада чарчаганини айтгач, чиқиб кетди.

Эртасига эрталаб Абдулла Тўлаганнинг хотинини ваъда қилган соат ўнга қадар кутдилар, аммо у келмади. Тўртовлари маслаҳатлашиб, Илёсовни қолдириб кетишга келишдилар. Агар хотин кечикиб келадиган бўлса, Илёсов у билан бирга орқаларидан бориши керак эди. Мирзакалон Йўлчиев, Мелиев билан бирга йўлга тушди. Мелиев ҳамроҳларини Шварцкопфентрассе кўчаси билан бошлаб, бир тоннелдан олиб ўтди-да, бирор ўн дақиқа юрганларидан кейин Абдулла Тўлаганнинг хотининикига бошлаб келди. Мелиевнинг қўлида адрес ёзилган қоғоз бўлса-да, ундан қарийб фойдаланмай, адашмай, тез ва чаққон топиб келиши Мирзакалонга ажабтовур туюлса-да, индамади.

Мелиев биринчи қаватдаги хонадон эшигини тақиллатди. Ичкаридан йигирма икки-йигирма тўрт ёшлардаги кўримсиз, арвоҳ, бадқовоқ, қотма бир хотин эшикни очди ва Мелиевни кўрибоқ, «А-а, келдингларми?» деди. Даҳлизга киришгач, Мелиев шу бадбашара жувонни Абдулла Тўлаганнинг хотини, деб дўстларига таништирди. Уйда иккинчи, бундан кексароқ, ўттиз икки-ўттиз беш ёшларда яна бир немис хотин ҳам бор эди. Ўзини «Рут» деб айтган хотин иккинчи аёлни «онам» деб таништирди. Бу хотин бўйининг пастлиги, ўзининг тўлалиги ва башарасининг тамоман бошқалиги билан Рутга она бўлолмас эди. Уларнинг икки хонадан иборат бўлган уйлари

бисотларининг камлиги, фақирона мебеллари билан етим боладек қимтиниб турар эди.

Ўртага қўйилган стол атрофига ўтирдилар. Немисчани нисбатан яхшироқ билгани учун, шунда ҳам юз, қўл, бармоқ ҳаракатлари ёрдами билан кўпроқ Мирзакалон гаплашди. Ҳаммаси бўлиб ярим соатдан ошмаган суҳбат натижасида маълум бўлдики, Абдулла Тўлаган «Туркистон комитети»нинг марказий нашри «Янги Туркистон»да масъул муҳаррир бўлиб ишлабди. Рутдан Абдулла Тўлаган чиқарган газета-журналлардан борми-йўқлигини сўрашган эди, у: «Бор эди, эрим кетишда «ҳаммасини ёқиб юборгин», деб тайинлагани учун ёқиб ташладим Ундан хотира фақат шу икки нарсагина бор, холос», деб бир фотосурат билан журнал қирқмасини кўрсатди. Фото аллақандай меҳмондорчилик пайтида стол атрофида олинган бир тўда нотаниш кишиларнинг сурати эди. Унда Абдулла Тўлаган ҳам, шунингдек, улар танийдиган бошқа кишилар ҳам йўқ эди. Журнал қирқмасидаги суратда эса Вали Қаюмхон билан Абдулла Тўлаганнинг ўз журналларини кўриб турган пайтлари акс эттирилган эди. Сурат остига: «Севгили президентимиз ва шэфимиз Вали Қаййумхон ва «Янги Туркистон» журналининг муҳаррири Абул Завқий навбатдаги сонни кўрмоқдалар. Фото Ражаб», деб ёзилганди. Қирқмани Илёсовга кўрсатиш учун сўраб олдилар-да, фотосуратни эса танийдиган одамлари йўқлиги учун эгасига қайтардилар.

Мирзакалон турар жойларига қайтгач, журнал қирқмасидаги суратни Илёсовга кўрсатди. Илёсов суратга қараб калласини қимирлатиб қўйди-ю, ҳеч нима демади. Калласининг қимирлатишида «Оббо, итваччалар!» деган нафратдан кўра «Ҳа, мен бунни кўрганман», деган маъно кучлироқ эди. Журнал қирқмасидаги суратни Илёсовга кўрсатиш баҳонасида олган бўлса-да, Мирзакалон ундаги тасвирдаги Вали Қаюмхон чеҳрасининг чанг босиб ётишини ёки ахлатхонада чиришини истамаган эди. Уруш йиллари немислар томонида бўлгани учун Вали Қаюмхонни ватан хоини деб билиб, ундан нафратланиши лозим эди. Лекин бу одам урушдан анча илгари ўз фаолияти билан Мирзакалон каби юзларча ёшлар юра-

гида миллатга муҳаббат туйғусини уйғотган, миллат озодлиги учун кураш иштиёқи чўғини ёш қалбларда ёққан эди. Уруш йиллари бу одамларнинг миллат озодлиги учун кураш услубини қанчалик тўғри ёки нотўғри танлашганини Сталинграддан то Берлинга қадар қарийб пиёда, қон кечиб келган, неча мингларча ўзбекларнинг номли ва номсиз қабрларда кўмилиб ётганига гувоҳ бўлган Мирзакалон узилкесил тўғри баҳолай олмас эди. Бу ҳақда кўп ўйлар эди, аниқ хулосага келолмай, ҳукми тарих ихтиёрига топшириб қўя қоларди. Суратни кўрганда бу одамга нисбатан урушгача бўлган меҳри уйғонганини шериклари сезишган бўлса, эҳтимол...

Суратни Илёсовга кўрсатгач, ташлаб юбориши керак эди, бироқ кўнгли бўлмади. Ўз суратлари орасига қўйди. Шу тарзда журнал қирқмаси қирқ еттинчи йилда Тошкентга келди. Уни йўқлаб келган дўстлари Адҳам Раҳматов билан Маъруф Ҳакимовлар Берлиндан келтирилган суратни томоша қила туриб бу қирқмага кўзлари тушди-ю, Мирзакалонни калтабинликда айблаб, танбеҳ бера кетдилар. Сўнг: «Ҳозироқ ёқиб ташланг», деб маслаҳат бердилар. Мирзакалон «Хўп», деди-ю, маслаҳатга амал қилмади. Оқибат нима бўлди? Тинтув натижасида ГПУ ходимлари қўлига тушиб, асосий ашёвий далиллардан бири сифатида «Иш»га тикилди. Мана энди Вали Қаюмхон билан Абдулла Тўлаганга қандай яқинлиги борлигини исботлаб бериши керак. Ўзини Чўлпоннинг шогирди деб ҳисоблагани ҳақиқат, бу улуғ зот билан кўп марта ҳамсуҳбат бўлгани ҳам тўғри, аммо Вали Қаюмхон билан бирон марта бўлсин учрашмай туриб, унинг ўзига сарвар эканини қандай исбот қилиб беради?

Дарвоқе... Вали Қаюмхон масаласида олдинги терговчи янада чуқурлашмоқчи бўлган эди.

— Фарзандларингизни яхши тарбиялаган экансиз, — деганди папирос тутатганича унга кўз қадаб, — Фаррух ҳадемай мактабни битиради. Флора ҳам олтин медалга асосий даъвогар экан.

Мирзакалон болалардан сўз очишдан терговчининг мақсади нима эканини аниқ билмай, юраги бир оз титраган ҳолда жавоб берди:

— Ҳа, болаларим илмга чанқоқ.

— Рус мактабига берган экансиз? Сабаби уйингизга яқинлигимиз ё бошқами?

— Ўзбек мактабларига нисбатан рус мактабларида яхшироқ билим беришади. Мактабнинг уйга яқин ёки узоқлиги иккинчи даражали масала, муҳими — пухта билим олиш.

— Шунақами? — терговчи истехзо билан кулимиради. — Юсуф Тоҳирийга бошқачароқ гап айтгансиз, шекилли? Эслайсизми?

— Эслайман, элигинчи йил августида отам вафот этган эдилар. Ойнинг охири кунларидан бирида Тоҳирий бизникига фотиҳа ўқигани кирди. Отамнинг вафоти ҳақида бир-икки юпанч сўзлари айтиб, кўнглимни кўтаргандан кейин ўз дардини гапира кетди: «Ўғлимни қайси мактабга берсам экан: рус мактабигами ё ўзбек мактабигами?» — деб иккиланди. Саволини яхши тушунсам ҳам, жавоб беришга қийналиб, елкамни қоқдим. У эса мендан жавоб кутмай ўзи ўртага қўйган саволни таҳлил қила бошлади: «Русча мактабда билимни яхши беришади-ю, тарбияга яхши эътибор берилмайди, Адҳам Юнуснинг ўғли Рустамга ўхшаб ахлоқи бузилиб, ҳар хил ёмон сўзларни оғзига оладиган хулиган бўлиб чиқармикин, деб қўрқаман. Ўзбек мактабига берай, десам — у ерда таълим курғур кучсизроқ. Жуда бошим қотиб қолди. Бир маслаҳат бериб юбормасангиз бўлмайди».

— Қайдам, — дедим мен, нима маслаҳат беришни билмай. Кейин ўз билганимни айтдим: — Менинг болаларим ҳам рус мактабида ўқишади. Аммо оғизларидан бирон чакки гап чиққанини билмайман. Менингча, гап рус мактабида эмас, гап бола ўсаётган муҳитда, ота-онасининг тарбиясида, боланинг доирасида. Сиз қандай ушласангиз — болангиз шундай бўлади-да. Демак, бир жиҳатдан гап отада, отанинг қандай кўз-қулоқ бўлишида, отанинг тарбиясида экан.

— Тўғри айтгансиз... Сиз «гап отада» деганингизда миллатчилик руҳидаги тарбияни назарда тутгансиз, шундайми? Мен уйингизга бориб Фаррух билан гаплашдим. Вали Қаюмхон ҳақида чиройли ҳикоялар айтиб берган экансиз.

Ғоят хотиржам айтилган бу гап Мирзакалонни сескантириб юборди — терговчининг мақсадини англади: у Фаррухни бекорга гапирмади! Уйга бориб, Фаррух билан гаплашганига ишониш қийин. Фаррухнинг Вали Қаюмхон ҳақида сўзлаши эса мутлақо ёлғон! Чунки у болаларига Вали Қаюмхон ҳақида мутлақо гапирмаган. Асосан рус тилидаги китобларни ўқувчи болалари бу ҳақда бирон ўзбекча китоб орқали билишлари ҳам мумкинмас. Терговчининг Фаррухни тилга олишидан қўрққулик, ғоят қўрққулик эди. Мирзакалон ўзининг бошига ёғилаётган барча тухмат тошларига чидайди, терговчи бўйнига қўяётган барча уйдирма айбларга иқрор бўлади. Лекин Фаррухига миллат фидойилари ҳақида ҳикоя айтганини бўйнига олса, фақат ўзи эмас, ўғли ҳам абгор бўлади. Худди Абдулла Қодирийнинг, Ғози Юнуснинг яна ўнлаб фидойиларнинг фарзандларини қамоққа тиққанлари каби унинг ўғлини ҳам аямайдилар. Тепадагилар «Фарзандлар оталари учун жавоб бермайдилар», деб тургани билан пастдагилар аёвсиз равишда қамоққа тиқяптилар. Шуларни ўйлаб туриб, Мирзакалон терговчига дадил жавоб берди:

— Мен фарзандларимни ҳеч қачон миллат хоинларини ҳурматлаш руҳида тарбия қилмаганман. Улар асосий тарбияни фақат мендан ёки аясидан эмас, Пушкиндан, Толстойдан, Достоевскийдан олишган. Мен таржима қилган Горкийнинг «Бўрон қуши»ни ёд олишган. Уларнинг қалбига хоин Қаюмхон руҳи кириши мутлақо мумкинмас.

Мирзакалон гапини тугатмай, терговчининг оёғи ишга тушиб кетди. Тепа-тепа толгач, ҳансираганича:

— Афсуски, тилингни кесиб олишга ҳаққим йўқ, бўлганида эди, итларга ташлардим, — деди.

Кейингисига нисбатан аёвсизроқ бўлган бу терговчи Мирзакалоннинг бахтига кўринмай қолди. Ўзини «Александр Александрович», деб таништирган янги терговчи салафининг юқори идораларга «кўтарилиб» кетганини айтди. У юқорига кўтарилдими ё қора ер остига кириб йўқ бўлдим, Мирзакалон учун фарқсиз эди. Янги терговчи зоҳиран маданиятли, зиёли табиат бўлгани билан, ўзига керакли гапни эшитмаган пайтида Мирзакалоннинг жонини омбур

билан бурагандан баттар жазо усулларини қўллашдан қайтмасди. Буниси ҳам Вали Қаюмхон масаласида салафининг талабларни такрорлади.

Қамоқнинг бир кишилик камерасида ўтириб, терговчи томондан тунги йўқловни кутаётган Мирзакалон учун бу вазифани бажариш ниҳоятда оғир эди.

**Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 февраль, сешанба, соат 18.40.**

Орқа миясида турган қаттиқ оғриқ Мирзакалонни ҳаёл уммонидан ҳаёт соҳилига чиқарди. Қулоқлари остидаги замбаракларнинг гумбури ҳам тинди, қамоқдаги залворли эшикларнинг шарақлаши ҳам эшитилмай қолди. Ётган хонасидаги, нариги меҳмонхонадаги овозлар ҳам аниқ-тиниқ эшитилди. Кўзларини очиб, овоз эгаларини кўргиси келди, бироқ миждалари ўзига бўйсунмади. Киприклари салгина қимирлаб қўйганини ёнида ўтирган онаси сезди:

— Мирзакалон, ичингиз қуяётган бўлса, бошингизни кўтарайми, чой ичиб оласизми?

Ичи қуяётганини кампир қайдан билди?

«Кампир тушмагур сезгир», — деб ўйлади Мирзакалон, лекин жавоб бера олмади. Жавобга уринган лаблари салгина қимирлади. Кампир пиёладаги сувга оппоқ пахтани ботириб, унинг лабларини ҳўллади. Мирзакалон Ўшдаги ҳовлилари олдидан оқиб ўтувчи сой соҳилига ётиб олиб, зилол ва муздек сувдан симиргандек бўлди. Танасига роҳат югургилади. Сувдан ичаверди... ичаверди...

— Мирзакалон, ошналарингиз келишган, кираве-ришсинми?

Бу савол уни Ўшдаги зилол сой бўйидан кўтариб, яна Дархондаги уйига, неча кундан бери ётган тўшагига қайтариб михлади.

Кампир айтмаса ҳам билди келишганларини. Йўлчиевнинг жарангдор, балаңд овозини, ҳуда-беҳудага қаҳ-қаҳ отиб кулаверишини бу тўшақдагина эмас, лаҳадда ётганида ҳам бемалол эшитса керак.

Киришди. Саломлашишди. Алик олмоқчи эди, тили ҳам, лаблари ҳам ўзига бўйсунмади. Бундай ҳолларда зиёратчилар ранжимайдилар, балки бир-бирларига маънодор қараб қўядилар.

— Мирзакалон билан Берлинни тоз-за гуллатган-миз-а!

Йўлчиевнинг гапи кулги садоси остида қолгани туфайли қолган сўзларини англай олмади.

Илёсовнинг овозини эшитмади. У одатдагича «ҳи-ҳи»лаб, бош ирғаб қўйган бўлса керак. Талвасали замонлар ўтиб кетган бўлса-да, ҳали ҳам кўрқиб яшайди бечора. Кўрқа-кўрқа яшаб, Сталин замонида неча пок чехраларга балчиқ чаплаганини ўйлармикин? Ўйла-ўйлай, Худодан уялармикин?..

Мирзакалон унинг кўрқувдан пирпираб турувчи кўзларига сўнгги марта қараб олишни истади. Оғир миждалари истагининг амалга ошишига йўл бермади. Фақат киприклари амрга бўйсунушига бир ҳаракат қилиб қўйди. Киприкнинг ҳаракатини сезган дўстлари гапларини эшитиб, тушуниб ётганини англашди-да, кўнглини кўтарадиган гаплардан бир чимдим-бир чимдимдан сўзлай кетишди. Мирзакалонга Йўлчиевнинг Берлинни гуллатиб юрганлиги ҳақидаги гапи малол келди. Мирзакалон-ку Фалабадан кейин оиласини Берлинга кўчириб келиб бирга яшаган эди. Мелиевда урушдан кейин яйраб олиш истаги кучли бўлса-да, Мирзакалоннинг маслаҳатига кўниб, у ҳам оиласини олиб келганди. Оиласини олиб келишни истамаган Йўлчиев чиндан ҳам «гуллатган» эди Берлин ресторанларини... Мирзакалон қамоққа олинганда эса... кимдир унинг гестапочи ташлаб кетган хотин билан умргузаронлик қилгани ҳақидаги туҳматни ГПУга етказган эди. Ўша «кимдир» ўлим тўшагида ётган дўстлари билан хайрлашишга келган учовлоннинг бири. Мирзакалон уларни қамоқдан чиққан кезлариёқ кечириб юборган. Сўнгги видолашув онларида хижолат бўлишлари ортиқча.

Уч-тўрт йил аввал Шароф Рашидов вафот этганини эшитиб, кўнгли вашланиб ўтирганда дўстларидан бири кўнғироқ қилиб табриклади. Бу пасткашлиқдан Мирзакалоннинг этлари жимирлашиб кетди. Дўстига жавоб бермай, гўшакни жойига қўйган онда жияни кириб келди. Салом бериб, қўлидаги қовозларни стол устига қўя туриб:

— Корректурани олиб келдим. Кўриб берсангиз бугун босмага тушириб юборамиз. Босмахона инсоф-

га келиб турибди, журнални бир ҳафтада чиқариб бермоқчи, — деди.

«Ўзингдан кўр» деб номланган ахлоқий қиссанинг нашр этилишини ўзи интиқ кутаётган эди. Шунга қарамай, жиянининг гапи хуфтон кўнглини шодлантира олмади. Жияни унинг руҳсизлигини ҳам, бунинг сабабини ҳам сезди. Эзилган кўнгилга бир оз ёруғлик бериш мақсадида шахмат доналарини терди:

— Бир қўл ташлашга чоғингиз келадими?

Жияни шахматни ёмон ўйнамайди, лекин кейинги пайтда бекорга вақт кетказишни истамай, бу ўйиндан ўзини тортиб юрадиган бўлиб қолган. Ўзининг айтишича, фақат шу уйда ўйнайди, демак, унинг кўнглини кўтариш учун ўйнайди. Ўйиннинг ўрталарига қадар унинг қаршилигини синдириш қийин бўлади, кейин кутилмаганда «шоҳ»и мот ҳолатига тушиб қолади. Демак, бу ҳам кўнгил учун... Ҳозир ҳам кўнгил учун дона теряпти... Бундан Мирзакалоннинг жаҳли чиқиб, доналарни суриб қўйди:

— Сенинг бу айёрлигинг менинг чўнтагимдан аллақачон тушиб қолган. Сен ҳам бошқаларга ўхшаб суюнчи олгани келдингми? — деди овозини бир парда кўтариб.

Жияни ажабланиб, елкасини қисди:

— Нимага суюнчи оламан? Кечаги гапингизга кўра корректурани олиб келдим...

Мирзакалон жиянига бежиз таъна қилганини англаб, бош чайқади:

— Сен келмасингдан илгари биттаси телефон қилиб, Рашидовнинг ўлгани билан мени табриклади. Одамнинг разиллигини қарагин: бировнинг ўлими билан табриклашяпти-я?! Бу қанақа тубанлик?! Рашидов мени ёқтирмаган бўлса ёқтирмагандир. Ҳар бир тирик одам кимнидир яхши кўради, кимнидир хушламайди. Бировнинг жони узилса суюнадиганларни «Одам» деб атаймизми? — жияни ҳаммасига ўзи айбдордай бошини эгиб жим ўтираверди. У эса уф тортиб, сўнг давом этди: — Мен фақат бир нарсага хурсанд бўлишим мумкин — ҳеч кимга бўйин эгмадим. Виждонимга хилоф иш қилмадим! Юрагим мени алдамайди. Дунёда ҳамма нарса ўткинчи. Шундай экан, итга айланиб, хўжасининг оёғини яламаслик

керак. Қийналган бўлсам, хорланган бўлсам, биргина Рашидов айбдор эмас. Атрофидаги ялоқхўрлари кўпроқ айбли...

Шундай деб стол устидаги корректура қоғозларини кўлига олди-да, назар ташлаган бўлиб, жиянига қайтарди:

– Буни бугун кўриб бера олмайман. Эртага ҳам балки кўролмасман. Топшириш зарур бўлса, ўзингнинг қараб чиққанинг етарли. Қўлёзмадаги қисқартиришларинг яхши бўлувди, бошқа ўзгартиришларинг бўлмаса, менинг кўришим шарт эмас. Сен эртага Рашидов билан қаерда, соат нечада видолашув маросими бошланишини билиб кел. Ҳасан аканг яна Майлисойга кетган, мени сен олиб борасан.

– Шу аҳволингизда бормоқчимисиз? – деб жияни уни бу фикрдан қайтармоқчи бўлди.

– Аҳволимга нима қилибди? Тўрт-беш қадам ҳам юролмайдиган нотавонга айланиб қолганманми? Қўрқма, опичиб олмайсан...

Жиянига шу кесатиқ кифоя эди. Эртасига келди. Видолашув ерига бордилар. Тумонат одам орасида уларни Йўлчиев кўриб қолиб, яқинлашди:

– Мирза, нима қилиб юрибсан бу ерда? – деди норози оҳангда.

– Мен одамийлик бурчимни бажаргани келдим. Ҳарҳолда бирга ишлаганман, бирга туз тотганман. Орамизда яхши гап ҳам, ёмони ҳам ўтган. Ёмон гаплар қиёматга етиб бормасин, шу ерда видолашиб олай.

Йўлчиев одамлар орасидан олиб ўтиб, маййит қўйилган тобут яқинигача бирга борди. Кейин уйгача бирга қайтди. Ичкари кирмай, остонада хайрлашаётганда:

– Юрагинг бунчалик кенглигини энди билибман. Унинг айбини кечириб юборган экансан-да, а? – деди.

Мирзакалон унинг кўзларига тикилиб қараб туриб:

– Мен ундан баттар айбларни ҳам кечириб юборганман. Мендан кейин бу дунёда қоладиганларда ҳеч қандай ҳаққим йўқ, – деди.

Ҳозир ҳазил-ҳузил қилб ўтирган дўстлари шу ри-

золикни эслашдимикин? Қаттол замон уларни бир-бирига ёв қилмоқчи бўлган эди. Юрак тор бўлганида дўстлар душман либосида қолаверарди. Жонлари қил устида турган кезлари тўрттагина ўзбек бирга яшаб, ҳамнафас бўлиб, кейин бир-бирининг юзига балчиқ чапласа-я! Дўстга хиёнат қилиш шунақа осонми?

Қамоқхона. 1952 йил, 26 август.

Терговчи ҳеч бир кутилмаганда дўстларининг номи тилга олди:

— Йўлчиев, Мелиев, Илёсов... дўстларингми?

— Ҳа.

— Уларга ишонасанми?

— Ҳа...

— Улар сенга туҳмат қилишлари мумкинми?

Нима десин? Улар бу онда озодликдаларми ё шу қамоқнинг бирон хонасида азоб чекиб ётибдиларми? Азобларга чидалмай унга қарши бирон нима дедиларми ё ҳимояси учун бирон воқеани тилга олдиларми? Уларга ишонади... туҳмат қилишларига эса... ким билади, орада шайтон бор...

— Мумкин эмас, — деди Мирзакалон ишонч билан.

— Сен бўлмаганингда, эҳтимол, Мелиев ҳам, Илёсов ҳам фронтга жўнатилиб, битта ўққа ем бўлиб кетарди. Сен уларни редакцияга чақиртириб олдинг. Илёсовнинг ўзи менга айтди, младший лейтенантлар мактабида ўқиётганида сенга хат ёзиб, ялинган экан. Сен нима учун уларни қанотингга олдинг? Улар ҳам ўзинг каби миллатчиларданми?

— Йўқ, уларда миллатчилик зарраси ҳам йўқ. Газетани яхшилаш учун уларнинг қалами керак эди. Совет жангчиларини руҳлантириш учун кучли қалам керак эди. Улар эътиқодли коммунист эдилар.

— Эътиқодли коммунист эканликлари менга ҳам маълум. Улар шу эътиқодларига содиқ бўлиб, сенинг ғайрикоммунист фаолиятинг ҳақида гапирдилар, инкор этмассан?

— Гапларини билмай туриб бирон нима дейишим қийин.

— Масалан, энг оддийси: Илёсовнинг айтишича, Ғалабадан кейин сен эсэсчи, гестапочиларнинг хо-

тинларини қанотингга олиб, маишат қилгансан? Оти эсингдан чиқмагандир? Моллимиди?

— Бекор гап!

— Сенга тушунолмайдими қолдим, Исмоилий? Ҳозиргина: «Дўстларимга ишонаман, улар менга туҳмат қилмайди», дединг. Энди эса Илёсовнинг маълумоти ни тан олгинг келмайди. Илёсов туҳматчими?

— Туҳматчи эмас... лекин... янглишган бўлиши мумкин. Молли деган аёл билан танишлигим рост. Лекин у гестапочининг хотини бўлмаган, оддий немис ишчисининг қизи эди. Бир куни уни тасодифан хароб бир бостирмада яшаётганини кўриб қолдим. Ит боғлаб қўйсангиз, чидаб туролмайдиган жойда оч-наҳор яшаётган экан. Ўртада яширадиган сиримиз йўқ, уни оилам ҳам танир эди. Вақти-вақти билан келганда бир дастурхондан овқатланарди.

— Илёсовнинг айтишича, Берлиндан қайтар маҳалингизда Молли ҳомиладор экан.

— Илёсов шунақа дедими? — Мирзакалон алам билан жилмайди. — У ўзиники билан алмаштириб қўйгандир...

Терговчи ундан кўзлариини узмаган ҳолда дўстларининг маълумотларини бирма-бир баён қилди-да:

— Биламан, сен бу гапларни инкор этасан. Лекин инкоринг ишонарли бўлиши керак. Инкорингни ўз қўлинг билан ёзиб бер, агар туҳмат қилишган бўлишса, жазоланишлари керак, — деди.

Мирзакалон қамоқдаги хонасига етгунича алам чўғларини ялангоёқ босиб борди. Ажал билан олишувда елкама-елка турган дўстларнинг бу қилмишларига нима деб жавоб қайтаришни билмай гарант эди «АҚД» масаласида хиёнат қилган Фозиловнинг қилмиши буларники олдида ҳолва бўлиб қолди. Унда Мирзакалон ёшлигига бориб, нодонлик қилиб Фозиловнинг қўлидаги сиртмоққа бошини ўзи тиқиб берган эди. Бу сафарчи? Бугунги дўстларининг туҳматлари катта жазога лойиқ гаплар эмас. Узоқ муддатга қамаладиган бўлса ёки отишга ҳукм этилса, бошқаларнинг туҳматлари ҳам етиб ортади. Мирзакалон дўстларининг қилмишларидан қанчалик ғазабланмасин, уларнинг бу катта фирромликка аралашиб қолишларини истамади. Эртами-индинми чиқадаган

хукмга уларнинг ҳам ҳиссалари қўшилиб қолишини хоҳламай, раддия ёзишни маъқул кўрди.

У хонасига киргач, кўкрагида нимадир ёниб, юрагини куйдира бошлади. Назарида ҳозир қовурғалари ортида гимирлаётган вулқон оташи кўкракни ёриб, портлаб кетадигандай эди. Бу ғазаб олови пасайишини кутиб, сўнг қўлга қалам олиш нияти вулқон олдида ожиз эди. Ўтирди. Қўлига қалам олди. Қоғозни яқинига сурди... Титроқ бармоқлар амрига бўйсунмади — бирон ҳарфни ҳам ёзолмади. Қаламни отиб юбориб, ўрнидан турди. Хона бўйлаб юрди. Ўтирди... Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, ҳовури сал пасайгандай бўлиб, ёзишни бошлади:

«Мен юрагимдаги миллатчилик, гушманчилик кирларидан виждонимни батамом ва абадий тозалаш учун Ватан олдидаги барча жиноятларимни мутлақо соф кўнгиллик билан иқрор қилган ва қилаётган эканман, Мелиев билан Илёсовнинг гувоҳликлари тугал тўғри бўлганда, буларга ҳам тан бериб қўя қоладим. Мен ҳозир уларнинг сўзларида ҳақиқатга тўғри келмаган жойларни кўрсатиб ўтаман.

1946 йилнинг охиридаги ёки 1947 йилнинг бошларида ҳарбий хун ҳисобига босмаҳона машиналари олиш учун Ўзбекистондан Маҳмуд Зуфаров билан «Қизил Ўзбекистон» ва «Правда Востока» газетасининг бирлашган босмаҳоналари директори (фамилияси эсимда йўқ) вакил бўлиб келдилар. Булар келиб, Потсдамда меникига тушдилар ва қайтгунларича менинг меҳмоним бўлдилар. Биз (мен, Йўлчиев ва Мелиев) уларни етаклаб Совет администратциясига олиб бордик. Улар «Баъзи нарсалар оладиган бўлдик», деб биздан айрилиб қолишди. Кечқурун уйга келиб, бир-иккита япалоқ босма машинаси билан бир нечта «американка» беришмоқчи бўлишганларини, кўзлаган умидларига етиша олмаганларини айтишди. Уларнинг бу гапи менинг нашриётчилик нафсимга тегди. Мелиев ҳам шу ерда эди. Мен вакилларга ҳақиқат гапни айтдим:

— Урушнинг тугаганига бир ярим йил бўлса-ю, машина оламиз, деб энди келасизларми? Шу вақтгача қаерда ётган эдингиз?! Мана энди Америка олтинларни олиб кетаётганда сиз «барахло»ларни олиб ке-

тинг! Босмахоналаримизда бунингсиз ҳам «американка»лар чанг босиб ётибди-ку!

Мен бу гапим билан Ўзбекистон босмахоналари раҳбарларининг парвосизлиги, «мева пиш — оғзимга туш», қабилда оғиз очиб ўтирганларини ҳақли равишда танқидладим. Американинг Германия олтинларини олиб кетганлигини эса матбуотимиз саҳифаларида ҳамма ўқиган эди. Мелиев бу фактни бузиб: «Исмоилий: «Америка олтин олиб кетаётганда Совет Иттифоқи «барахло»ларни ташияпти», деб айтди», дебди. Мелиевнинг бу гапи ҳам, унинг кўп гаплари каби ёлғонлигини яна бир карра таъкидлаб ўтаман. Бу менинг бошқа жиноятларим олдида фил ҳузуридаги пашша бўлса-да, ёлғонни — ёлғон, ростни — рост деб айтишни бурчим деб биламан.

1946 йилдамикин, ҳозир аниқ эсимда йўқ, СССР Олий Советига сайловлар тайёргарлиги қизиб кетган кунларнинг бирида, Потсдамдаги совет офицерлари уйида сайлов комиссиясининг сайлаш мажлиси бўлди. Биз Мелиев билан ёнма-ён ўтирдик. Редакциямизнинг ҳарбий мухбирларидан майор Поляков комиссия аъзоларидан бирининг номзодига қарши гапирди. Мелиев дарҳол:

— Их, расво бўлди! — деди. Мен сабабини сўрдим. У тушунтирди: — Бизнинг сайлов системамизда кўрсатилган кандидатга қарши чиқиб бўлмайди, чунки рўйхат юқоридан тушади, пастдагилар эса фақат овоз беради, қарши гапиришга ҳақи бўлмайди.

Менга бу қизиқ туюлди:

— Бу аҳволда демократия қаерда қолди? — дедим Мелиевнинг гапига ишонқирамай. Мелиев кулди-да:

— Эсингиз жойидами, — деди, — мана шунинг ўзи демократия! Ҳали кўрасиз, Поляковнинг адабини беришади.

Мен тийилмадим:

— Бу кимнинг демократияси, айтиб беролмайсизми? — дедим уни масхара қилиб. У кулди, ҳазилми-чин қилиб туриб:

— Бизнинг демократиямиз! — деди.

— Сизнинг, яъни Мелиевнинг?

— Ҳа, бизнинг.

— Демак, сиз демократ?

— Демократ.

Ана шу суҳбатдан кейин Мелиевга «демократ» деб лақаб бердим. Бу суҳбатда мен совет сайлов системасидан кулган эдим, лекин Мелиевнинг кулгиси сабаби менга қоронғи. Эҳтимол, у менинг ногонлигимдан кулгандир?

Булардан ташқари Мелиев менинг тўғримда берган гувоҳликларида «Исмоилий партия мажлисида одам кўнглидагини гапира олмайди», «Исмоилий Маршалл плани бўйича Туркияга берилаётган Америка ёрдамини маъқуллади», дебди.

Партия мажлиси ҳақида, Туркияга ёрдам ҳақида Мелиев билан менинг орамда ҳеч вақт гап бўлмаганини аниқ биламан. Бу масалаларда Мелиев бошқалардан эшитган ёки миясига келган фикрини менга тўнкаётгани мен учун ойдан-да, кундан-да равшан. Аммо мен бу билан ўзимни ундай фикрда эмас эдим, дейишдан жуда-жуда узоқдаман, чунки ҳар бир ўзбек миллатчиси каби мен ҳам Туркияга сажда қилгувчилардан, Туркиянинг муваффақиятларини эшитганда ичига сиғмай қувонгувчилардан эдимки, Маршалл планини, албатта, кўнглида ёқлар эдим. Мелиевда шундай туйғу мавжудлигига ишонмайман, демак, у билан бу ҳақда гаплашмоғимиз манتيқдан эмас.

Энди «партия мажлисида одам кўнглидаги гапни айтолмайди», деган масалага келсак, бу ҳам Мажидий ҳақида ёзилган ҳикоя ҳам Мелиевнинг уйдирмаси. Орамизда бундай гап бўлган эмас. Партия мажлисида партияга қарши эмас, партия олдинга сурган тадбирларни амалга ошириш масаласи ва чоралари кўрилади. Партия мажлиси мен сингари миллатчиларнинг душманчилик, емирувчилик ҳаракатлари амалга ошириладиган жой эмаслигини яхши биламан. Мен Мелиевнинг уйдирмаларини рад қилиш билан ўзимни гуноҳлардан, ҳеч бўлмаганда тилга олинган гуноҳлардан пок эдим, деб даъво қилмоқчи эмасман. Зинҳор, мен бу фикрлардан жуда-жуда узоқдаман. Мен, туюдек гуноҳларимни бўйинга олатуриб, пашшадек ингичкасидан воз кечиш ҳаракатида эмаслигимга ишонилишни илтимос қиламан. Мен бу нарсаларни ўзимни оқлаш учун эмас, ҳақ-адолат хотири учун рад этаётиман, холос.

Энди Илёсовнинг мени «антисовет киши эканлигини кўп вақтлардан бери билар эдим», деган сўзига пича тўхтаб ўтмоқчиман. Бу гапи ёлгон, аниқроғи, мантиқсиз. Мен антисоветчи сифатида ўзимни ҳар жойда кўз-кўз қилмаганман. Давлатга қарши фикрларимни ҳаммага ҳам айтавермаганман. Илёсов табиатида кўрқоқлик бўлгани учун сиёсат ҳақида мутлақо гаплашмаганман. Назаримда, Илёсов энг яқин танишлари билан ҳам бу ҳақда гаплашмаган бўлса керак. Билганим шуки, бирон даврада сиёсатдан гап очилгудай бўлса, ўша заҳоти Илёсовнинг ё қорни оғриб қоларди, ё бошқа сабаб билан бу даврадан узоқлашарди. Агар у махсус идоралар билан ҳамкорлик қилса ҳам, ишончим комилки, етарли маълумотлар етказиб беролмаган бўларди. Хўп, дейлик, Илёсов менинг антисовет киши эканимни билган бўлса билгандир. Энди шу билишини мантиқан таҳлил қилиб кўрайлик-чи, қандай маъно келиб чиқаркин?

Биринчиси шуки, биз Оврупч шаҳри ёнида турганимизда Новосибирск младший лейтенантлар мактабидан: «Сиёсий бўлим орқали мени чақириб олинг, мен сиз билан ишламоқчиман», деб нега хат ёзди экан? Соф совет кишилари ёнига эмас, антисовет киши ёнига нечун таллинг экан? Имоним комилки, аслида ким эканимни билганида менга интилгандан кўра қиёмат жангтоҳини афзал кўрган бўларди. Мен газетада босилган шеърларининг баъзан ярмини, баъзан ярмидан ҳам кўпини, бадиий ва мафкураравий жиҳатдан паст топиб, ўзим бошқатдан ёзиб чиққанимда нега эътироз этмади? Нега буларни кейинча Тошкентда ўз имзоси билан «Шонли саҳифалар» тўпламида бостириб чиқарди экан? Ниҳоят, менинг советларга қарши киши эканимни билатуриб, 1946 йилда ВКП(б) кандидатурасидан ҳақиқийга ўтаётганимда нега тавсиянома берди экан, партиёга мендек ярамас ахлатни кўра-билатуриб нега олиб кирди экан? Бу саволларнинг жавоби битта: «Исмоилийнинг антисовет киши эканлигини кўп вақтлардан бери билар эдим», деган гапи кўрқув натижасида тўқилган уйдирмадир.

Илёсов яна бир гувоҳлигида: «Исмоилийнинг пули кўп эди», деб ўртага шубҳа соясини ташлайди, аммо

айтган гапига ўзи ҳисоб бермайди. Демак, ҳисобни мен беришим керак. Мен, аввало, газетанинг масъул секретари бўлганим учун Илёсов ва Мелиевлардан бир неча юз марка ортиқ ойлик олардим. Бу — бир. Қолаверса, Илёсов ва Мелиев каби ҳар қаерларда санқиб юрмай, кўпроқ уйда бўлар эдим. Бу — икки. Ниҳоят, мен Илёсов ва Мелиев сингари ҳар кун бир-икки бутилкадан арақ бўшатмас эдим. Бу — уч! Йўлчиев, Мелиев, ҳатто Илёсовнинг ўзи ҳам тасдиқ этса керак, Потсдамда турганимизда бирон кун ўтмас эдики, Илёсов столига эрталаб икки-уч бутилка шнабс териб қўйиб, кечгача ичиб битирмасин!

Гапимнинг охирида шунини ҳам айтиб кетайин, хотиним Тошкентдан ўн минг сўм пул билан келди. Хотинимнинг опаси Муҳтарам янги уй солган экан, шунга турли нарда, ҳар хил нарса олиб кел, деб сингисига, яъни менинг хотинимга ўн минг сўм пул бериб юборибди. Хотиним Потсдамга келганидан кейин ўша пулга харид қилди. У пулдан Мелиев хабардор бўлганидек (чунки хотин-бола-чақамизни Тошкентдан Мелиев олиб келган), Илёсовнинг хотини, хусусан, Илёсовнинг ўзи ҳам хабардор бўлиши керак. Менга пулнинг нисбатан кўплиги, Илёсовда эса нисбатан озлиги сабаби шундай. Илёсов ўзининг гувоҳлик кўрсатмасида «Мелиевни 1943 йилдан бери танийман», деб ёлгон гапирганидек, «Берлинда Абдулла Тўлаганнинг хотининикига менга билдирмай боришган, мен беҳабарман», дейиши билан ҳам ҳақиқий ҳолни тамом бузиб кўрсатган. Абдулла Тўлаганнинг хотини Рут билан алоқани баён қилишда Мелиев ҳам нотўғри гапларни ёзган. «Мен, — деб ёзибди Мелиев, — махсус бўлимнинг топшириғи билан Рутга икки-уч бор учрашдим. Мақсадим: Вали Қаюмхон билан Абул Завқий сурати босилган журнал қирқмасини олиш эди. Биз бу қирқмани мен, Исмоилий, Йўлчиев Рутникига борганимизда кўрган, лекин олмай, ташлаб келган эдик. Махсус бўлим: «Тезроқ олиб кел», деб қистагани учун Рутни кўришга, уникига боришга мажбур бўлдим».

Эҳтимол, Рутникига боришга бошқа нарса мажбур қилгандир, буниси менга қоронғи. Менинг аниқ билганим шуки, биринчи борган кунимизоқ, Абдулла Тўла-

ганнинг немис хотини бизга журнал қирқмасини ҳеч бир қаршиликсиз, гумонсиз берган ва биз уни олиб келиб уйда Рутни кутиб ўтирган Илёсовга кўрсатган эдик. Сўнг бу сурат менинг ёзув столим устида очиқ ҳолда бир неча кун ётган эди. Махсус бўлим ходимларининг бу сурат билан қизиқишганларини мен эслолмайман. Ҳақиқатда бўлган воқеани ёлғонга бўктириб баён қилишдан Мелиев билан Илёсовга қандай манфаат бор экан, ҳайронман!..

Болаларимиз ҳар кун: «Қачон уйга кетамиз? Қачон Тошкентга кетамиз?» деб қистар, уларни ҳар тарафдан бизга ёт бўлган чет эл ҳаёти, қандайдир юракни сиқучи кул ранг табиати, умуман, ҳамма нарса, ҳамма нарсаси зериктирган эди. Болаларимиз ҳамма бахтли болалар каби ўз ватанларига пок дил, оқ кўнгли билан интилар, бахт қуёшининг ҳаётбахш нурларини биринчи марта эмган ўз инларига қуш бўлиб учишни истар эдилар. Болаларимизни интизор қилган ўша ёруғ кун келди. 1947 йил апрелининг охирида Потсдамдан машиналарга ўтириб, Одер Франкфуртига келдик ва у ердан поездга тушиб, совет Иттифоқига, Брестга жўнадик.

Франкфурт вокзалидан чиқиб Одер кўпригига яқинлашганимиз сари бизнинг нигоҳларимиз Германия тупроқларига миҳдек санчилиб борди. Мен Йўлчиев билан, Мелиев Илёсов билан вагон деразаларига ёпишиб олиб, кечаги душман еридан кўз узолмай тикилиб борар эдик. Бир-биримизга ҳеч нима демас, тўғриси, сир бой бермас эдик. Илёсовнинг гувоҳлигига қараганда, болалар чақчақлашиб турганда мен хомуш бўлиб қолган эканман. Одер кўпригидан ўтаётганда эса юрагимда чўкиб ётган дард, энгил пўкакдек, юзага қалқиб чиқиб:

— Ҳайр, бахтимизни кулдирган иккинчи ватаним!— деб юборганмишман. Кейин бўшашиб: «Бу ерларда яйрашганларимиз бир туш бўлиб қолди энди. Энди тушда ҳам кўриш йўқ бу роҳатли ҳаётни. Дунёга бир келдиг-у, кетдик-да!» деганмишман.

Эсимда бор, Илёсов тилга олган вақтда поезд уруш вақтида бузилган омонат кўприкдан ўтаётганди. Поезд дарёга қулаши эҳтимоли борлиги учун қўрқиб кетганидан унинг ранги бўзарган, қайси бири-

миз гапирган бўлсак-да, эшитиб, эсида сақлаб қолиши мумкин эмасди. Агар бу воқеа Туркияда содир бўлганида эди, уни «иккинчи ватаним», десам арзирди. Неча миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритган урушни бошлаган мамлакатни «иккинчи ватаним» дейдиган тилимни ўзим кесиб ташлаган бўлардим...

Дўстларимнинг уйдирмаларига қарши мен бундан ўзгачароқ изоҳ бера олмайман...»

Қамоқнинг бир кишилиқ сиқик хонасида хотиралар исканжасида ўтирган Мирзакалоннинг қўли толиб, қаламни қўйди. Нафис адабиёт намуналарини ёзиши керак бўлган бу қўл, бу қалам, ҳаёт ҳақиқатларини ўйлаб, мулоҳаза қилиши лозим бўлган бу онг қандайдир пасткаш юмушлар билан банд эди. Мирзакалоннинг юраги бу қамоқ сиқиклигидан эмас, шу тубан ишлар билан банд эканидан азоб чекарди. Баённи ёзиш олдидаги ғазаби бир оз босилгандай бўлиб, дўстларининг гувоҳликларини яна бир бор ақл кўзгусидан ўтказди. Айниқса, Илёсовнинг гаплари уни сергаклантирди. «У нодон, — деб ўйлади, — менга қарши гувоҳлик бериб, ўзининг жонини сақлаб қолмоқчи бўлган. Агар терговчи сергаклик қилса, унинг гапларидан тескари маъно ҳам топиб, ўзини қамайди. Исмоилийнинг миллат душмани эканини узоқ вақт давомида билгани ҳолда индамай юриш жиноят эканини наҳот у нодон билмаса?» Бу саволга жавоб ўрнига унда нохуш гумон уйғонди: «Индамай юрганмикин ё узоқ вақт давомида керакли жойга гап ташиб, тирикчилик қилганмикин?» У гумонга асосланиб дўстини айблай олмас эди. Шу сабабли хаёлини чалғитишга уринди.

Дўстлар ҳақида фикр юрита туриб, терговчи икки-уч марта Жалоловнинг номини тилга олди. Тўғри, Жалолов яраланиб, уйига қайтгандан кейин хат орқали муомала қилиб турдилар. Лекин бу мактубларда сиёсатга тегишли бирон-бир калима йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Тўғри, у Жалоловни урушдан олдин яхши билмаса-да, фронтда сирдош, даррдош дўст мақомига эришган, шу боис уйга қайтган кунлариёқ у билан топишган эди. Терговчи эслатган зиёратга ҳам у билан бирга борганди.

...Мирзакалон божасининг хасталигини эшитиб,

байрам кунни уни йўқлади. Божаси ҳузурида Жалоловдан ташқари яна бир киши бор эди. Божаси уни: «Дўстим Қорахўжаев», деб таништирди. Мирзакалон яқинда Германиядан қайтгани учун у одам хорижнинг аҳволи билан қизиқди. Мирзакалон Германия ҳақида гапира туриб, савдо-сотикда устаси фаранг ҳисобланган бојасига қараб ҳазил қилди:

— Хўб, сиз боп жой экан-да... Сиз ўшандай жойда бўлсангиз, оз вақтда миллионер бўлиб кетардингиз. Сизга ўхшаб савдо ишларида суюти йўқларга макон бўладиган экан. Ҳар ким хоҳлаганини қилади: биров дўкон очиб сотса, биров корхона олиб, мол чиқаради.

— Ўшандай жойларда маъза қилиб юрдим денг?.. — Жалоловнинг бу гапи замирида ҳасад бормиди ё огоҳлантириши, Мирзакалон у дамда англай олмади. Фақат ҳазил тариқасида бошлаган гапи «капиталистик системани, хусусий савдони мақташ» либоси билан керакли ерга етиб боришини фаҳмлаб, мавзунини ўзгартирди. Кўнгли ўшанда алдамаган экан, орадан уч йил ўтса-да, у гап унутилмабди. Кимнинг хизмати эвазига шундай бўлган — унга қоронғи. «Бу вагон қулоқдан ишланган», деган ўзбек жангчиларининг аянчли аҳволдан куйган одамнинг бундай тубанлик қилишига ишонгиси келмайди.

1947 йил, ўша кунларнинг нари-берисида Жалолов ишлайдиган идорага борган эди. Идора раҳбарлигини яқинда қабул қилиб олган Жалолов ўша кунни нимадандир вазланиб ўтирарди. Мирзакалонни кўриб дардини ёрди:

— Мендан олдинги одам ҳамма ишнинг расвосини чиқариб кетибди. Унинг пўстагини қоқай десам, юқоридагилар қўйишмайди. ЦҚда унинг ҳимоячилари бор! Ҳаммаси бизни эшак қилиб минишади. Бир нарса десанг, «Миллатчи!» деб мияннга бир мушт уришади — ерга кириб кетасан. Ҳақиқат йўқ, Исмоилий, ҳақиқат йўқ! — Жалоловнинг алами ортиб, тутақди. Чекиб турган папирোসини зарда билан куддонга эза туриб, сўзини тамомлади: — Менинг номим раҳбар эмиш! Битта фаррошни ҳам ЦҚнинг санкциясиз ишга ололмаганимдан кейин менинг қимматим нима бўлди?! Э-э, менга деса ўт тушиб кетмайдими!

Ўшанда бу аламини Исмоилийдан гап олиш учун айтмаган эди. Юрагини сиқиб турган дард туфайлигина гапирганди.

Мирзакалон «Қизил Ўзбекистон» раҳбари билан чиқиша олмай ишдан кетишни мақсад қилиб Жалолов билан маслаҳатлашди. Гарчи бу вазифа матбуот оламида юқори мартаба ҳисобланса-да, ижоддан узоқроқ бўлгани сабабли Мирзакалоннинг бу ишга кўнгли бўлмаган, аввал-бошдаёқ Марказкомнинг таклифини қабул қилишдан бўйин товлаб, «бу ишнинг оғирлигини, хўжалик ва маданиятнинг ҳамма тармоқларида маълум даражада билимга эга эмаслигини» баҳона қилган эди. Бу баҳонаси ўтмагач, партия лозим кўрган вазифадан бўйин товлашнинг ёмон оқибатга олиб келишини ўйлаб, кўнганди. Газета раҳбари билан чиқиша олмаслигига кўзи етгач, ишдан кетишга янги баҳона излади. Жўяли баҳона хаёлига келавермагач, эскисини сал бошқача услубда баён этди: «қишлоқ хўжалик ва саноатда қарийб ҳеч нарса билмаганлиги натижасида масъул котибликни кўнгилдагидек эплаб кетолмаслигига кўзи етганини» Жалоловга айтганида, у Мирзакалоннинг аҳдини маъқуллади:

— Тўғри қиласиз, бўйнидан борланган ит овга ярамайди, деганларидек, сиз билан биз бунақа дастёрчиликка ярамаймиз. Ахир, мана бу... — деди Жалолов кўрсаткич бармоғи билан кўкрагига икки-уч уриб. Мирзакалон унинг нима демоқчи бўлганини дарҳол англади ва ҳам тасдиқ, ҳам савол оҳангида:

— Дил бошқаю тил бошқа?! — деди. Жалолов чарақлаб кетди ва кўнглидаги гапни ярим сўзидаёқ тушунгани учун чўзиб таҳсин айтди:

— Ҳа-а баракалла! — Кейин маслаҳат бера бошлади: — Жанжал қилманг, яхшилик билан бўшаб олинг. Ишқилиб, буларнинг кўзига ёмон кўринишдан сақланинг. Ҳа! Бўлмаса, биласизми, еб ташлашадди, ҳа, Исмоилий, кўзингизни очинг! «Мен фронтда у қилдим, бу қилдим!» дейсиз-да? Ҳе-е, икки чақа! Эшак лойдан ўтиб бўлган!

Шу мазмунда анча гаплашишгач, Жалолов марказком котиби билан гаплашиб, унинг ишдан бежанжал, осонгина бўшашига ёрдам беражагини айтди.

Улар кунда бўлмаса ҳам кунора, бунинг иложи топилмаса, ҳафтада икки марта учрашишарди. Жалолов уни кўрган заҳоти: «Нима гап? Радиода нималарни эшитдингиз?» деб сўрарди. Мирзакалон қисқа тўлқиндаги Анқара радиосидан эшитганларини, Жалолов эса «Би-би-си»дан эшитганларини ўртоқлашарди. Мирзакалон Нуриддин Осим исмли бошловчи томонидан ўқиладиган «Ўтмишда бутун» деб номланган эшиттиришни доимий равишда тингларди. Бу радиозэшиттиришда ўтмишда бўлган тарихий воқеалардан баҳс этиларди. Бир куни Нуриддин Осим Амир Темурни «Самарқандда ўтган машҳур турк саркардаси», деб гапирганда Мирзакалоннинг гаши келди. Эртасига буни Жалоловга айта туриб: «Ўзбек» деган сўзни тилга ҳам олмади, даоснинг боласи! Ҳатто «Ўзбекистон шахарларидан бири Самарқандда ўтган», деса ҳам майлийди», деб куйинди.

— Булар шунақа... Битта катта оғадан безиб, у томон қарасак, яна бошқа катта оға даъво қилиб турибди, — деди Жалолов афсус билан.

Уларнинг ҳар суҳбатлари шу каби янгиликлар баёни билан ўтарди. Айниқса, Жалоловнинг қизиқиши кучли эди. «Нима гап? Қандай янги хабарлар эшитдингиз?» деган саволлардан чарчамасди. У Мирзакалондан янгиликларни шундай сўрардики, баъзида гўё жонини омбур билан суғуриб олаётгандек бўларди. Мирзакалон унинг бунчалик қизиқишларидан охири шубҳага туша бошлади ва бу шубҳасини яширмади:

— Жалолов, сиз нима бало, Давлат хавфсизлиги министрлигининг одамимисиз? Мендан ҳадеб шунақа нарсаларни сўрайверасиз-а? — деди. Жалолов аввалига кулди, кейин хафа бўлган бир қиёфада гапирди:

— Топган гапингизни қаранг! — шундай деб олдидаги қоғозларни ковлаштира бошлаб, илова қилди: — Қўрқманг, сизнинг нархингиз менинг қўлимда эмас!

Мирзакалоннинг шубҳаси нафсониятига тегди, шекилли, Жалолов энди ундан янгиликларни кам сўрайдиган бўлиб қолди. Мирзакалоннинг Германиядан олиб келган радиоприемниги бузилиб қол-

гач, янгиликларни ўзи айтадиган бўлди. Ана шундай кунларнинг бирида у Нью-Йоркда бир рус муаллимаси Совет элчихонасининг иккинчи қаватидан ўзини ташлаб қочганини, Совет Иттифоқига қайтмаганини, Германияда хизмат қилаётган совет офицери Лондонга қочиб келиб, «Би-би-си» радиоси орқали гапирганини айтиб берди. Бундай суҳбат фақат икковлари орасида бўларди. Жалоловнинг қадрдонлари иштирокидаги паловхўрликда сиёсатдан умуман гап очилмасди. Давра асосан аския билан қизирди. Расулжон Муҳаммадиев уста аскиябоз, Иброҳимжон Эргашев ундан қолишмас, Жалолов бу соҳада нўноқроқ бўлса-да, таталашиб турарди. Нўмонжон Фуломов билан Мирзакалон аскияни кулгилари билан қувватлаб ўтиришарди.

Самоворда ё уйда паловга бирон қозон осилмас эдики, у ерда Жалолов билан Мирзакалон бирга бўлишмас. Айниқса, Жалолов уйда ўзи ош дамлайдиган бўлса, дарҳол телефон билан: «Келинг, ўзим ёлғиз егим йўқ, бирон улфат бўлмаса ўтмайди», деб чақирар, хотинининг эса паловни ёмон кўрганлигини айта туриб, ярим ҳазил, ярим эркалаш оҳангида: «Ўзбек эмасда, шунинг учун ҳам паловнинг қадрига етмайди», деб қўярди.

Жалоловнинг уйдаги ана шундай паловхўрликдан сўнг икковлашиб Тельман номидаги боғни айлангани чиқдилар. Пиво сотилаётган жойни четлаб ўтолмай, томоқларини «ҳўллаб» олиш баҳонасида тўхтадилар. Ўша кунлари Берлин тақдири юзасидан келишмовчиликлар чиқиб тургани учун суҳбатлари шу мавзуга кўчди. Жалолов Америка-Англия тутган йўл ҳақида гапира туриб, уруш чиқиб кетиш эҳтимоли борлигини айтди. У табиатан сиёсий таҳлилчи ёқтирарди. Бу сафар ҳам ташаббус унинг қўлида бўлди:

— Уруш чиқиб кетса ҳам ажабмас. Аммо биз гафлатда қолмаслигимиз керак. Ҳозир уюшиш вақти-ю, лекин уюшиб бўлмайди...

Жалоловнинг бу гапи Мирзакалонга «АҚД»нинг биринчи мажлисини эслатиб, эти бир жимирлашди-ю, суҳбатдошини беихтиёр бу савол билан бўлди:

— Ростингизни айтинг, Жалолов, сиз МГБ нинг одами эмасмисиз-а? Шу қадар қўрқмасдан очиқ га-

пирасизки, гўё бу гапларингиз учун сизни биров жавобгарликка тортмайдигандек.

Жалолов бу сафар кулмади. Бўзарди. Қуюқ, туташиқ қошларини осилтириб, нафрат тўла ғазаб билан гапирди:

— Сиздан қўрқаманми? Бориб гапиринг, сўрасалар: «Бу туҳматчи!» деб бетингизга туфураман. Сиз ҳам худди шундай қилишингиз мумкин. Аммо гаплашишнинг йўлини билиш керак. Ҳозир ёнимизда яна бир киши бўлса, мен бу гапларни айтмас эдим. Нега? Бир кишининг гувоҳлиги ўрин ўтмайди. Икки киши гувоҳлик бериб турса-чи? Қочиб бўлсиз! Алоҳида гаплашиш мумкин. Лекин уюшдингизми, қамаласиз! Мана шунинг учун уюшиб бўлмайди, дейман. Лекин ҳар биримиз ўз ҳолимизча тайёр бўлиб туришимиз керак. Ҳаракат пайти келганда ивирсиб қолмайлик. Дарҳол ҳокимиятни қўлга олиб, ички ишлар министрига кучли одамларни қўйиш керак.

Жалоловнинг ишонч билан айтаётган гаплари таъсирида Мирзакалон бу вазифани унинг ўзига юклаб қўйди:

— Сиз ўзингиз борсиз-ку? Сиздан маъқули йўқ, — деди ҳозиргина ундан шубҳаланганини унутиб. Жалолов унинг бу гапига «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам демади. «Ўз кўнглича ҳукумат раҳбарлигини мўлжаллаб юради, шекилли, мен уни пастга уриб юборибман-ку?» — деб ўйлади Мирзакалон.

Пивахонадан чиқиб Пушкин ва Асака кўчалари бурчагида, майдонча олдида туриб бошқа мавзуга ўтдилар. Жалолов энди ўзи хаёл қилган «келажак ўзбек миллий буржуа давлати»нинг хўжалик министрига айланган эди, гўё. У «Ўзбекистондан саксон йилдан бери ташиб кетилаётган» қоракўл терилари ҳақида гапира бошлади:

— Москва Ўзбекистондан ҳар йили икки юз мингга яқин қоракўл ташиб кетади. Ҳар бир терига Америкада битта автомобил берар экан. Агар териларни Ўзбекистоннинг ўзи сотса, унингда аҳолисининг ҳар бири биттадан автомобиллик бўлиб қолар эди.

Мирзакалон хўжалик ишларига омил бўлмагани учун бу хил ҳисоб-китоблар билан қизиқмас эди.

Шунинг учун ўз манфаати кўзгуси билан қараб, бундай деди:

— Қирқ ёшга кириб ҳали битта қорақўл ёқа кўрмабман-ку, сиз автомобилдан гапирасиз. Ҳаммаси Америкага кетади, денг?

— Бўлмаса магазинларда босилиб ётмасмиди? — деди Жалолов афсус билан уф тортиб.

Бу сўздан кейин хайрлашиб, уй-уйларига кетдилар. Мирзакалон Жалоловнинг гапларини йўл бўйи ўйлаб борди ва кўрпага кирганидан кейин ҳам бу ёпишқоқ ўй чангалидан узоқ вақтгача уйқусини ажратиб ололмади. Уни икки ваҳима босар эди: бир ёқдан Жалоловни провокатор-ифвогар деб кўрқса, иккинчи ёқдан унинг ҳалиги гапларини «Совет давлатига қарши уюштирилган миллатчилар ташкилоти» номини олган «АКД»нинг программа нутқига ўхшатиб, юраги орқага тортиб кетар эди. Ахир, бир қур ташкилот тузиб таъзирини еган эди-да! Жалоловнинг даҳшат бўлиб туюлган у гапларини бир кеча эмас, бир неча кечалар ва кундузлар ўйлади. Натижада бирини танлаб олиш шарти билан олдига икки масала қўйди. Бири — Жалолов билан алоқани узиш-у тинч яшаб қолиш, иккинчиси — Жалолов билан алоқани давом эттириб, советга қарши миллатчилик гапларини ва ҳаракатларини жонлантириш баробарида ўзларига ўхшаганларни бирлаштириб, ташкилот тузиш. Бир марта оғзи куйгани учун қатикни ҳам пуфлаб ичадиган одам нима қиларди? Албатта, биринчи йўлни танлайди-да.

Мирзакалон Жалоловдан узоқлашди-ю, аммо тинч яшаб юриш унга насиб этмади. Барибир қамок панжараси уни оиласи бағридан, ширин орзулардан ажратди. Терговчи Жалоловнинг номини тилга олиб тургани билан улар орасидаги суҳбатларнинг иккиркирига тўхталмади. Уюшмоқлик муаммоларини ҳам тилга олмаганидан билдики, ўша пайтда Жалоловдан бекорга шубҳаланган экан. Советларга қарши янги ташкилот тузиш ҳақидаги гап, демак, бошқа оқава орқали етиб келган бу ерга. Бу оқаванинг бошида ким турган бўлиши мумкин? Бу саволга Мирзакалоннинг жавоб топиши қийин бўлмади. Қамалган кунларининг учинчи ҳафтасида аввал ташқарида,

дахлиз томонда, тахмини бўйича, рўпарадаги темир эшикнинг шарақдаб очилганини, сўнг ёпилганини эшитди. Кейин соқчининг: «Деворга қараб тур», деган қисқа буйруғини, сал ўтмай эса оғир-оғир қадам товупларини эшитди. Беш-ўн қадам юрилгач, таниш овозни эшитиб, сесканиб кетди:

— Охуновни ҳам ташкилотга киришга мажбур қилган экан, де!

— Гапирилмасин! — деб буюрди соқчи. Лекин у қулоқ солмади:

— Ўлдираман, деб қўрқитган! — деб бақирди таниш овоз.

— Гапирилмасин!

Соқчи шундай деб бақириб тепди, шекилли, маҳбус ихранди.

Мирзакалон дўстларидан бири Абдуманнон Раҳимовни овозидан таниб, унга ачинди. Аммо кимга гапирганини, бу гапнинг маъноси нима эканини англамади. Буни орадан икки ой ўтиб, терговчининг сўзидан, сўнг юзлаштиришдан билди. Унгача Абдуманноннинг укаси Абдужавлоннинг ҳам қамалганини билмаган эди. Терговчи дастлабки сўроқда Охуновни нима учун қўрқитганини сўраганда Мирзакалон бундай гапдан хабари йўқлигини айтган эди. Бу савол бир неча марта такрорланганда ҳам тухматни бўйнига олмагач, Абдужавлон билан юзлаштирилди.

Одатда киши бошқа одамга юзма-юз турган ҳолда тухмат қилаётганида, агар виждони озгина сақланиб қолган бўлса ҳам, кўзларини олиб қочарди. Абдужавлон Мирзакалонни ҳайрон қолдириб, киприкларини ҳатто пирпиратмади ҳам.

— Исмоилий аввал акамни, кейин мени зўрлагани етмай, Охуновни ҳам: «Ташкилотга кириш», деб мажбур қилган, — деди. Кейин тусини ўзгартирмаган ҳолда бу «воқеа»ни ҳикоя қилиб кетди: — Мен ҳовлимда у ер-бу ерни чопиб юриб эдим. Бир вақт Охунов келиб қолди. У аслида акамни излаб келган экан, тополмай менинг олдимга кирибди. У ёқ-бу ёқдан гапиришиб туриб, Охунов менга: «Биласизми, Исмоилий жуда ёмон одам экан-ку!» деди. «Нега?» десам, «Мени бир антисовет ташкилотга таклиф қилди. Сизни ҳам таклиф қилган экан-ку?» деди. Мен

қуруққина қилиб: «Ҳа», дедим-да, гаплашмай ишим-ни қилавердим.

Акасининг қутқиси билан ўртага ташланган бу уйдирма ўз разиллиги билан Мирзакалонни қанчалик ҳайратга солган бўлса, терговчи учун ҳам ёлғонлиги ошкор бўлди, шекилли:

— Нега бу хабарни ўша пайтда бизга маълум қилмадингиз? Қамалганингиздан кейинги дастлабки сўроқ пайтида ҳам индамадингиз? — деб сўради.

— Исмоилий бўйнига олар, иқрор бўлар, деб ўйлаган эдим, — деди Абдужавлон уят кўчасининг нарёғида туриб.

Охуновнинг айтганларига Абдужавлоннинг парвосиз қарагани, «ҳа» деб қўя қолгани унинг феълени яхши билгани учун Мирзакалонга янада ғалати туюлиб, савол беришдан ўзини тўхтата олмади.

— Охуновнинг кўзига «ҳа» деб қўя қолганингиз сира характерингизга мос келмайди-ку? Бундай пайтларда иңдамай кетавермасангиз керак эди, а?

— Жим бўлинг! Савол беришга ҳаққингиз йўқ! — деб бақирди терговчи Мирзакалонга ўқрайиб қараб.

Жалоловнинг икки йил олдин айтган гапи ҳақиқат сифатида шу қамоқхонада ўз исботини топди: «Бир кишининг гувоҳлиги ўрин ўтмайди. Икки киши гувоҳлик бериб турса-чи? Қочиб бўлсиз!» Икки кишининг гувоҳлиги етарли, деб ўйладими, ҳарҳолда, терговчи Раҳимовлар ҳақида камроқ сўради. Мирзакалон бундан хавотирлана бошлади. Очиги, янги туҳматлар, уйдирмалар оқавасининг очилиб кетилишидан қўрқди. Бугун терговчи Берлиндаги дўстлар уйдирмалари ҳақидаги янгиликни ошкор қилгач, уларга тегишли гапларини баён қилиб бўлганидан кейин, гарчи терговчи талаб қилмаган бўлса-да, Раҳимов ҳақида билганларини ёзишга киришди:

«Мен армиядан бўшаб келгач, Абдуманнон Раҳимовнинг адабий танқидчи бўлиб етишганини эшитган ва адабиётимиз тараққиёти учун энг зарур бўлган танқидчилик соҳамизнинг бир иқтидорли кишига ортгани сабабли чинакам қувонган эдим. Мен «Шарқ юлдузи»да масъул секретар бўлиб ишлаб юрган кезларим Ойбек Ёзувчилар союзи раислигидан бўшаб, унинг ўрнига Шароф Рашидов сайланган кун

Абдуманнон икковимиз Ўзнашр томонга қараб юрдик. Мен Шароф Рашидов билан алоқамиз яхши эмаслигини, у билан бирга ишламай, газетадан кетиб қолганимни айтдим. Шунда Абдуманнон ўйланиб туриб:

— Ундай бўлса журналдан тезда бўшаб олинг, бу одамнинг феъли ёмон, сизни тинч қўймайди — еб ташлайди, — деди. Мен ҳам шу фикрда эканимни билдирдим.

1949 йилнинг эрта баҳорига бўлса керак, Ўзбекистон совет ёзувчилари клубининг айвонида, иккинчи қаватда Асқад Мухторов «1948 йилда ўзбек поэзияси» деган мавзуда доклад қилди. Бу мажлисда ахсар ёзувчилар қаторида мен, Абдуманнон Раҳимов ҳам бор эдик. Мажлисда докладчи Раҳимовни формализмда лича айблаб ўтди. «Мирмуҳсиннинг «Уста Фиёс» поэмасидаги энг яхши жойларни ёмонлаб, танқид қилган», деди. Раҳимовнинг газаби қайнаши учун шу бир-икки танқиднинг ўзи кифоя эди. Мажлисдан сўнг дастга, кўчага тушганимизда у мен билан Маъруф Ҳақимовни Пушкин мусофирхонасининг буфетига кириб пиво ичишга таклиф қилди. Рози бўлдик. Кирдик. Бироқ пиво йўқ экан. Оч қоринга ароқ ичдик. Союздаги ишлар ҳақида, ўша кунги доклад ва танқид ҳақида гаплашиб ўтириб, 200–300 граммдан ароқ ичиб қўйдик. Раҳимов ҳисоб-китобни қилди, туриб кетдик. Яшиннинг уйигача бирга бордик. Яшин ва Ҳалимаҳоним қаёққадир кетганлари учун Маъруф Ҳақимов вақтинчалик Яшиннинг уйида турган экан. Дарвозаси рўпарасига келганимизда ўзбекчилик қилиб, уйга таклиф этди, биз ҳам «Йўқ», демасдан кирдик. Мен кайф устида кирганимни ва у ерда Маъруф Ҳақимовга (пулини мен бердим, шекш-ли) ярим литр ароқ олдириб ичганимизни, мастликда аланималар ҳақида гаплашганимизни эс-эс биламан. Абдуманнон ўзининг бир аёл мижози билан телефонда гаплашди чоғи. Кейин хайр-маъзурлашиб чиқиб кетдик. Уйларимиз бир томонда бўлгани учун Раҳимов билан бирга кетдик. Аммо пиёда кетдикми ё трамвайдами — аниқ эслолмайман. Шунисини эс-эс, аранг хотирлайманки, Абдуманнон икковимиз Пушкин ва Ниёзбек кўчаларининг бурчагида, Лагерлар бошқармасининг қаршисига, ҳозирги троллейбуслар

айланасида туриб узоқ гаплашдик. Бу «узоқ вақт» деганим ҳақиқатда узоқ вақтмиди, узоқ вақт бўлса — минутлар ё соатлар давом этгани ёнки қаттиқ маст бўлиб эс-ҳушимни йўқотиб қўйганим учун менга шундай узоқ вақт бўлиб туюлгани? Мен бу саволларнинг ҳеч бирига жавоб бера олмайман. Шунингдек, Раҳимов билан менинг ўртамда қандай гап ўтганини ҳам аниқ билмайман. Ҳарҳолда биз миллатчилик руҳида, советларга қарши руҳда гаплашган бўлишимиз ҳам мумкин, деб тахмин қиламан. Аммо бу гапларнинг нималардан иборат бўлганлигини асло билмайман. Шунини яхши ва аниқ биламанки, ўртамизда Раҳимов уйдирган гап бўлган бўлиши мумкин эмас! Раҳимов берган гувоҳликда айтилишича, мен гўё унга Тошкентда советларга қарши яширин ташкилот борлигини, унда жуда катта одамлар аъзо эканлигини сўзлаб, уни шу ташкилотга аъзо бўлиб киришга чақирган ва кирса моддий жиҳатдан ёрдам беришга ваъда қилган эмишман. Раҳимов бу уйдирмасига одамларни ишонтириш ва унга детектив характер бериш учун: «Агар ташкилотга кирмасангиз, ўртамизда ўтган гапни бировга айтсангиз — бола-чақангиз билан қириб ташлаймиз!» деб кўрқитди», дейди. Кейин у ўз тулкилигига ҳеч шубҳа тундирмаслик учун ака-укаларнинг «уйдирма ошхонаси»да пиширилган «бўтқа»га мана бу «гарнир»ни қўшиб тутуди:

— Икки марта чақириб: «Оғзингиздан чиқарманг, бировга айтманг», деб тайинлади, — дейди. Раҳимовнинг кимлигини билмаган киши унинг бу уйдирмасига учмай тура оладими? Албатта йўқ! Раҳимов бир адабий мақоласида ёзувчининг ростгўйлиги масаласига тўхтаб, Горькийдан қўйидаги мисолни келтириб:

— Горький ёзувчининг ҳамма ёзганлари ҳақиқат бўлавермайди, ичига ёлғонлари ҳам бўлади, аммо бу ёлғонни шундай қотириб бериш керакки, ростдан ажратиб бўлмасин, деган мазмунда таълим берган, — дейди. Бу шунини кўрсатадики, Раҳимов нонга сув сеппиб сотишнигина, қалбаки ҳужжатлар тайёрлашнигина билиб қолмай, ёлғонни ростдек қилиб кўрсатишни, уни зарур бўёқлар билан рост ўрнида ўтказишни ҳам билар, бу қабиҳ касбни яна амалда қўллар экан! Раҳимов дастлабки гувоҳлигида: «Юсуф Тоҳирий шу

ташкилотнинг аъзоларидан бири», деб айтган бўлса, кейингисига Юсуф Тоҳирийни шу ташкилотнинг раҳбари, депти. Балки аввалги ёлғони эсидан чиқиб қолгандир?

Таъкид этишим шартки, Юсуф Тоҳирий билан неча йилдан бери таниш бўлсам, ундан сиёсатга доир бирон гап, бирон норозилик эшитмаганман. Агар Раҳимов тўқиган сиёсий ташкилот ҳақиқатда ҳам бўлганда, Тоҳирийнинг унга раҳбарлик у ёқда турсин, аъзо бўлиб кириши ҳам даргумон эди. Хўш, унда Раҳимов нима учун уйдирмасини тўқишда Тоҳирийни эслаб қолди?

Менда меҳмондўстлик одати кучли. Балки ўша лаънати кеча Раҳимовни мастликда уйимга суграган бўлсам, у уйимнинг қаерда эканини сўраган бўлса, мен айтиб, «Юсуф Тоҳирий билан ҳаммаҳалламан», дегандирман ва одатим бўйича уни мақтаб кетгандирман. Мен Юсуф Тоҳирийни рус тилини бир рус боласидан ҳам яхшироқ билгани, донг қоларли ихчам, чиройли қилиб, фасоҳат билан ифода этиш маҳоратига эга бўлгани, шми етуклиги учун ҳар ерда, ҳар кимга мақтар ва шундай имконият туғилса, фойдаланмай қўямас эдим. Жуда яқин эҳтимолки, ўша кечаси ҳам одатимга содиқ қолиб, Раҳимовга мақтаган бўлсам. Аммо бирон ташкилот борлигини билмай, Юсуф Тоҳирийнинг бирон ташкилотга аъзоми-ўўқлигини билмай туриб, унинг ҳақида Раҳимовга айтган гапларни айтишим ҳеч ақлга сиғмайдиган гап. Агар Раҳимов билан миллатчилик ҳақида очиқ гапиришган бўлсам, миллатчилик руҳида, антисовет руҳида мен билан бирон марта суҳбат қилишмаган кишининг, яъни Юсуф Тоҳирийнинг номини эмас, ашаддий миллатчилар Вали Қажомхонними ё Абдулла Тўлаганними, ё Булоқбошиними тилга олиб ўтган бўлардим. Агар Раҳимов билан у қилган туҳмат мазмунида гаплашган бўлсам, унинг гудмал жавобидан кейин қамалиш хавфидан қўрқиб, лоақал уйимни тақиқ этилган китоблардан ва фотосуратлардан тозалаб қўяр эдим. Агар орамизда чиндан шу гап бўлган бўлса, кейин хушёр пайтларимизда ё мен, ё Раҳимов томонидан у масаланинг яна бир карра қўзғалиши аниқ эди. Ҳолбуки, ўша шум учрашувдан кейин Раҳимов билан хушёр

ҳолда уй томонга бирга қайтдик. У ўша келишимизда ўзининг космополитизмга айбланаётгани ҳақида гапирди-ку?

— Халқимизнинг қанча ажойиб фарзандлари йўқ қилиб юборилди-ку! Бу космополитизмга қарши кураш ҳам ўшандай мақсадга қилинадиган найранглардан биштаси. Қўяверинг, дарё бўлинг: «Карвон ўтар, ит ҳурар», дейдилар! — деган Раҳимов: «Ўша кунги гапингиз чин гапмиди ё мастлик алжирашими?» деб бир оғиз сўрамади-ку?

Раҳимовнинг ўзига хос пасткашлик билан айтган сўзига қараганда икковимиз орамизда Пушкин ва Ниёзбек кўчалари бурчагида ўтган шум гапдан кейин гўё унинг қўйнига қўл солиб кўриш учун Юсуф Тоҳирийни уйига юборган эмишман. Бу бориб турган олчоқликдан иборат бир ёлғон! Умид қиламанки, бу ёлғон ҳам Раҳимовнинг бошқа уйдирмалари каби яқинда аён бўлиб қолажак! Ҳақиқатда эса воқеа бундай:

1949 йилнинг ёз ойида бўлса керак, Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг ҳовлисида Абдуманнон Раҳимов Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» романи ҳақида доклад қилди. Докладнинг охиригача ўтиролмади, бош оғриб уйга кетаётган эдим, Пушкин ва Гоголь кўчалари бурчагига етганимда кўчанинг у бетига, рассомлар союзининг биноси олдида Юсуф Тоҳирийнинг пилдираб келаётганини кўриб қолдим. У ҳам мени кўриб, узоқдан «Ҳа, местком!» деб қичқирди. Ўттизинчи йилларда ўзбек «рабфак»и — ишчилар факультетида касаба союз раиси бўлганим учун у мени ҳамиша «местком» деб атаб эди. Кўчадан ўтди. Гоголь ҳайкалининг ёнида туриб гаплашдим.

— Мунча шошиб қаёққа кетяпсиз? — деб сўрадим. У нафасини зўрға-зўрға олиб, жавоб берди:

— Абдуманнон Раҳимовнинг олдида.

— Унда ишингиз бормиди?

— Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор»идаги образлар психологияси ҳақида диссертация ёзмоқчиман.

Ўшанда «диссертация» дегими ё «мақола»ми, аниқ эсимда йўқ, нима бўлганида ҳам унинг бу нияти менга ёқмади. Чунки романнинг катта камчиликлари бор эди.

— Буни бекор танлабсиз, Юсуф ака, — дедим. Юсуф Тоҳирий ҳайрон бўлиб қолди:

— Нега?

— Асар ҳозир қаттиқ танқид қилиняпти. «Партия раҳбарлиги бузиб кўрсатилган, сиёсий жиҳатдан тутуруқсиз китоб», деб дўмбира қилишяпти. Шунинг учун буни қўйиб, ёшларнинг асаридан олсангиз меҳнатингиз зое кетмасиди, дейман.

Юсуф Тоҳирий бу гапимга «хўп» ҳам демади, «йўқ» ҳам демади. «Қайдам?» дегандай елкаларини учирди, кўл берди, хайрлашиб кетдик: у сквер томонга, мен уйимга. Шу учрашувимизда мен Юсуф Тоҳирийга Раҳимовнинг уйига «борманг» ҳам деганим йўқ, «боринг» ҳам деганим йўқ. Мен унга: «Танлаган китобингиз бопта эмас, бу масала билан борманг, янги материал олинг», деган мазмунда гапирганман. Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор»ининг ўша пайтдаги варианты партия раҳбарлигини, совет воқелигини, колхоз ҳаётини бузиб кўрсатгани учун болшевик матбуоти ва совет жамоатчилиги томонидан зарарли деб топилган эди. Юсуф Тоҳирий зарарли деб топилган китобни афзал билиб, зарарли образлар психологияси ҳақида асар ёзмоқ учун барибир Раҳимовнинг уйига борибдики, мен буни юзма-юз учраштирилганимизда Раҳимовнинг оқзидан эшитдим.

Энди Саид Аҳмад (Саидаҳмад Хусанхўжаев) ва Шухрат (Алимов)ларнинг сиёсий ташкилотга аъзолиги, менинг миллатчилик маслагимга муносабатларига келсак, қўйидагиларни маълум қиламан:

Уларнинг советларга қарши сиёсий ташкилотга аъзо бўлишлари мутлақо мумкин эмас эди, чунки бундай ташкилотнинг ўзи йўқ эди. Ўзи йўқ ташкилотга аъзо бўлишни орзу қилишнинг ўзиёқ ногонлик бўлур эди. Улар менга маслакдош ҳам эмасдилар. Уларга нисбатан ёшим каттароқ бўлгани сабабли айтишга арзигулик улфатчилик ҳам қилмаганман. Тўғри, Саид Аҳмад билан «Шарқ юлдузи» журналида бирга ишлаганман, лекин у проза бўлимининг бошлиғи, мен эсам масъул секретар эдим, ўзаро хизмат муомаласи ҳам шунга қараб эди. Саид Аҳмад ўзининг иш даврида районлардан келган ҳикоя ёки очеркни ишлаб бермаган. Мен иш талаб қилсам, турли баҳоналар билан

оқланар, «Шароф ака бир зарур иш топшириб қолдилар», «Шароф аканинг повестини таҳрир қиялпман», «Шароф ака мени командировкага юборяпти...» дегар эди. Шунга кўра аниқ айтишим мумкинки, журналда босилган, сиёсий хатога йўл қўйилган очеркларда Саид Аҳмаднинг иштироки, демак, айби ҳам йўқ. Журналда босилган рус ёзувчиси Снеговнинг Аҳрова таржимасидаги «Мана шунинг ўзи социализм» очеркида автор бу ерда мазорлар, жаҳолатлар билан тўлиқ, қоронғи хасис ўтмиш билан қуёш нурларига чўмган, ёруғ, бинолари оқ, гўзал, ҳаётбахш социализмни таққос этмоқчи бўлади. У «Социализм» колхозини қидириб бориб, узоқ ўтмишга, ҳозирги авлод батамом қутулган жаҳолатга қайрилиб қарайди-да, унинг аянчлигини, қабихлигини қоронғи гумбазлар ичиде ачиб, сасиб ётганини кўриб, нафаси бўғилади. Тезроқ ёруғликка, ҳавога интилади ва ташқарига чиқиб, ёруғ дунёни, социализмнинг оқариб турган биноларини кўради. Ҳамроҳи: «Мана шунинг ўзи «Социализм», дейди ҳалиги оқ биноларни кўрсатиб. Жамоатчилик буни қаттиқ танқид қилди. «Социализм»га мазорлар орқали борилганини кўрсатади бу очерк», дейилди. Авторнинг асл мақсади бундай бўлмаса-да, исталганда шундай тушуниш ҳам мумкин эди. Мен бу томонни ўйламай, автор талқин қилганча тушунганман-да, таржимани Саид Аҳмаднинг ўрнига ўзим таҳрир қилиб, нашрга топширганман.

Ориф Юнуснинг номи эсимдан чиққан бир очеркида «Москвалик инженер қилолмаган бир детални ўзбек мастер бир ҳафта уннаб эплаб юборди», деган фикрни англаувчи абзац ҳам, Мажид Файзийнинг очеркида ҳам: «Кетмон билан олти кунда чопиладиган участкани трактор бир кунда ўмориб ташлади», деган жумла ҳам менинг айбим билан ўтиб кетган. Ҳарҳолда буни мен ишдаги хатом деб биламан. Мен ҳақиқат, адолат рўйи-хотири учун баланг овоз билан айта оламаники, ҳар қанча миллатчи бўлсам-да, қаламимдан ўтган бирон сатр у ёқда турсин, ҳатто бир сўзни ҳам бу вақтгача тушуниб туриб, жўрттага бузган эмасман. Менга ишониб топширилган қаламга муқаддас деб қараб келганман ва уни жинояткорона сўзлар билан ҳеч қачон булғаманман. Бу менинг чин гапим.

Ана шу даврга Шухрат «Шарқ юлдузи»га бир колхоз раиси ҳақида очерк олиб келди. Мен ўқиб чиқиб, бу аҳволда беролмаслигимизни айтдим. Конфликт қилиб гўнг масаласи олинбди. Колхоз раисининг укасиникида бир том бор экан, у эски гўнгхонага қурилган экан. Колхоз раиси шу томни бузиб, гўнгни экинга олишни хоҳлайди, укаси эса бермайди. Мен гўнг жанжали олиб ташланса, босишимиз мумкинлигини айтдим. Чунки матбуот саҳифасига гўнг можароси билан чиқиш кулгили бўлар эди. Шундан сўнг Шухрат мендан қаттиқ хафа бўлди ва кўришга кўзи бўлмай қолди. Мен Шухратнинг «гапга тўн кийгизиш» оғати борлигини эшитган бўлсам ҳам унинг советга қарши ҳаракатлари, миллатчилиги ҳақида ҳеч нима билмаганман...»

Қамоқнинг биқик хонасида қоғозга тушган бу сатрлар Мирзакалоннинг ўз бўйнига ташланадиган айб сиртмоғи эди. У буни биларди. «Ўлсам ўзим ўлай, қамалсам ўзим қамалай», деб бу сиртмоқнинг пишиқроқ бўлишига ҳаракат қиларди. «Бу сафар ёзганларимдан терговчининг кўнгли тўлар», деб ўйлаб яна янглишганди. Терговчи «Иш»га доир янгилик, айтиқса, янги номни учратмагач, қоғозларни рижимлаб ташлагиси келди. Қоғозда айб йўқлигига ақли етиб, айбдорнинг юзига тарсаки туширди.

— Ойбек ёзувчилар союзига раислик қилганда сен қаерда эдинг?

— Мен... консультант бўлиб ишлардим.

— Ҳа, ишлагансан. Демак, Ойбекнинг кимлигини, асл башарасини биласан. Хўш, буларни нима учун ёзмадинг? Мильчаков, Назаров, Фатхуллин, Уйғун, Собировалар Ойбекнинг союздаги миллатчилик тендецияларига ва унинг союзни тушқунликка олиб бораётган нотўғри раҳбарлигига қарши кескин кураш бошлаганда сен қай томонда эдинг?

— Мен... Ойбек томонда эдим...

— Ҳа-а... тан олганинг яхши. Буни биз ҳам яхши биламиз. Сен партия ташкилотининг соғлом қисми томонда бўлмагансан. Ойбек бирон ерга узоқ муддатга кетадиган бўлса ўз ўрнига кимни қўйиб кетарди? Билмайсанми? Ўз ўрнига президиум составидаги

коммунист аъзолардан Шевердин, Уйғун ёки Яшинни эмас, ўзи сингари партия йўлини менсимайдиган партиясиз Шайхзодани қўйиб кетмасмиди?

— Бир марта шундай бўлган эди, шекилли, лекин мен бунинг сабабини билмайман.

— Бир марта дейсанми? Майли, сен айтганча бўлақолсин. Ўша бир мартада Шайхзода раислик вазифасида қўққайиб олиб, партия ташкилотининг қарорига тескари ҳаракатлар қилганини ҳам билмайсанми?

— Ростданам билмайман, мен энг кичкина вазифада ишлардим.

— Сен балони биласан! Партия ташкилоти Сафаровни литфонд директорлигига тавсия қилиб, уни Москвага расмийлаштиришга жўнатса, Шайхзода Москвага телеграмма юбориб, бу номзодга союз президиуми номидан «вето» қўйгани ҳам сенга маълум эмасми?

Ойбекнинг бошидан маъзава қуйишлари унга маълум эди. Союздаги ишларга райком ва Марказком аралашгач, бу идорани соғломлаштириш тадбирлари бошланди. Дастанвал Ёзувчилар союзи партия ташкилотига қайтадан сайлов ўтказиб, унинг бюросини янги, соғлом кишилар билан кўпайтиришга қарор қилинди. Сайлов кунлари яқинлашиб келмоқда экан, Союз коммунистлари энг ичида иккига бўлина бордилар. Бир томонда ҳозир терговчи тилга олган Мильчаковлардан иборат «соғлом кучлар» бўлса, иккинчи томонда Ойбек тарафдорлари тўпланишган эди. Мирзакалон шулар қаторида эди. Бир куни Жуманиёз Шарипов шошилиб келиб, унга паст овозда деди:

— Ойбек домлани ерга киргизиб юбормоқчилар, асло йўл қўймаслик керак бунга. Шунинг учун Фатхуллин, Мильчаков, Уйғун, Сафаровларга зинҳор овоз бериб бўлмайди. Бюрога ўз кишиларимизни кўрсатиб, ўшаларга овоз беришимиз шарт!

Сайловга бир кун қолганда у яна келиб ташвишли овозда деди:

— Булар Сафаровга телеграмма юбориб, сайлов кунига етиб кел, деб чақирдилар. Ҳозир ҳар бир овоз учун кураш кетяпти. Мен ҳам колхозга — Аб-

дулла Қаҳҳорга телеграмма юбордим. Келиб қолса, биз ҳам бир овоз ютамыз.

— У овоз беролмайди-ку? Партияга ҳақиқий аъзо эмас, кандидат-ку? — деб ажабланди Мирзакалон.

— Ўзи-ку овоз беролмайди, лекин хотини овоз беради, келса, ўзим гаплашман.

Ойбек ва унинг раҳбарлиги учун кураш кетаётган бўлса-да, Ойбекнинг ўзи бу курашга аралашмаётган эди. Бу курашни унинг тарафдорлари олиб борардилар.

Ўша куни хуноби ошган Жуманиёз Шарипов:

— Адабиёт пайровида ивирсиб юрган, адабиётга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган саводсиз Мильчаковларнинг думлари адабиётнинг ҳозирги устун бўлган гигант Ойбекни кўтариб ташлаб, ўзбек адабиёти тақдирини ўзлари ҳал қилмоқчи бўладилар. Ойбек қаерда-ю, бу разиллар қаерда?! Ойбекни Москвагина эмас, чет эл ҳам танийди! Булар эса шундай буюк инсонни мажлисларда ахлатга булаб, оёқости қилиб ташлаяпти! — деди бўғилиб. Мирзакалон унинг бу гапларига тамоман қўшилган эди. Партия мажлиси бошланиб, бюро аъзолигига номзодлар кўрсатиш масаласига энди ўтилмоқчи бўлиб турилганда Сафаров Москвадан етиб келди ва ўз овози билан Ойбек тарафдорларининг ҳисобларини бузиб қўйди. Абдулла Қаҳҳор эса унча узоқ бўлмаган колхоздан мажлисга етиб келмади, оқибатда Мильчаковлар тўдасининг қўли баланд келди.

Ойбек атрофида юз бераётган машмашалар ҳеч кимга сир бўлмагани ҳолда, терговчи нима учун яна бу масалани эслаяпти экан? Ё уларга Ойбекнинг миллатчи, антисоветчи эканини тасдиқ этувчи янги далиллар керакми? Ўттиз еттинчи йилда Ёзувчилар союзи шундай уйдирмалар билан Қодирий, Чўлпонларнинг бўйнига сиртмоқ солиб берган эди. Одатда, одамлар бир-бирларини ҳимоя қилиш, ўзаро кўмаклашиш учун уюшадилар. Ёзувчилар союзини ташкил этишдаги мақсад ҳам шу бўлган. Лекин Сталин чизган чизиқдан чиқмай келаётган бу союзнинг вазифаси бошқача кечди. Энди гал Ойбекками? Қодирийдан кейинги энг мустаҳкам устун кесиб ташлангач, аҳвол нима бўлади?

Ойбекнинг боши узра қора булутлар тўплана бошлаган кунларнинг бирида Маъруф Ҳакимов бир гап айтиб, Мирзакалонни ҳайратга солди:

— Кеча Бобоев иккимиз Регина ресторанида тоз-за маишат қилибмиз, бош тарс ёрилай деб турибди.

— Кечами? — ажабланди Мирзакалон. — Чўн-такнинг қуруқлигидан фигонингиз фалакка кўтарил-ятувди-ку?

— Чўнтагим қуруқ эди, Мамарасул ийиб кетиб, меҳмон қилди.

— Унинг бировни меҳмон қилиш одати йўқ эди-ку? — деб яна ҳайрон бўлди Мирзакалон.

— Бир дарди бор экан, юрагига сиғдиrolмай, мени ўзига дардаш қилди, — деди Ҳакимов. Мирзакалон «Хўш?» дегандек диққат билан унинг кўзларига тикилди. Мирзакалон уни Ўлка ўзбек эрлар билим юртида ўқиб юрган пайтидан бери танирди. Уни ўз укасидек, ҳатто ўз жигаридан ортиқ яхши кўрарди. Маъруф нашриёт ишлари-га янги киришган пайтларида Мирзакалон таҳрир ва таржима соҳаларидаги тажрибаси билан ёрдам берган, уруш даврида ҳам хат ёзиб, ҳол-аҳвол сўрашиб турарди. Маъруф у билан шу қадар сир-дош эдики, эшитган-кўрганларини албатта айтмай қўймас эди. Бу сафар ҳам одатини қанда қилмади — ҳикоясини давом эттирди:

— Кеча уни МГБ га чақириб: «Бизга ишлайсан», дейишибди. Шуни айтиб, йиғлади. «Йўқ», десам ҳам қўйишмади. «Ойбекка, бошқа ёзувчиларга кўз-қулоқ бўласан, билганларингни оқизмай-томизмай бизга маълум қилиб турасан!» дейишди, энди ўз ўртоқла-римни сотаманми? Айтинг, нима қилай? Ё ўзимни осайми?» деб йиғлайвериб, шишиб кетди.

— Сиз нима дедингиз?

— Мен нима дердим? Менинг қўлимдан нима ке-ларди?

Бу нохуш суҳбатдан сўнг орадан икки-уч ой ўтгач, Маъруф Ҳакимов ранги оқарган ҳолда кириб келди:

— Мамарасулнинг бошига тушган бало менга ҳам рўпара бўлди, — деб атрофга бир ҳадиксираб қараб олди. — Менга ҳам хуфя бўлиб ишлашни таклиф

қилишди. Бир эмас, икки марта чақирди. «Оғзим бўш, мен сир сақлай олмайман», деб йиғламсираб берувдим, ишонишди, шекилли. Лекин кўнглим ба-рибир гаш. Ҳарҳолда МГБ Ойбек ака билан жиддий шуғулланаётганга ўхшайди. Йўлини топиб, акани шипшитиб қўйиш керакмикин?

Ойбек бир куни чақириб, вазифа топширгач, Мирзакалон ифвогарлар ҳақида гап очди. Ойбекнинг зарур юмуши бормиди, ё атрофида бўлаётган гап-лардан хабардормиди «Кейин... Кейин...» деб суҳбат-ни давом эттирмади.

Қамоқнинг сўроқ хонасида турган Мирзакалон терговчининг саволига эмас, ўзининг хаёлини тўзи-тиб турган шу саволларга жавоб тополмай ҳайрон эди. Терговчи бир оз сабр қилгач, юмшоқроқ овозда деди:

— Сен Ойбекнинг фақат сиёсий жиноятини эмас, иқтисодий жиноятини ҳам яширгансан. Ҳа, Ойбек «Ўзбек совет антологияси»ни таҳрир қилган, деб ҳақ тўлангани жиноят эди. Чунки у антологияга қалам ҳам урмаганди. Лекин Туйғун, Ҳомил Ёқубов ва сен-дан иборат учлик комиссияси «Таҳрир қилинган, тўғри ҳақ тўланган», деб акт тузиб бердинглар. Ҳол-буки, Сафаров бунинг аксини исбот қилиб берган эди.

— Сафаров бунақа нарсаларни яхши тушунмай-ди, ундан ташқари ўртада шахсий манфаат бўлган. Учлик комиссияси масалани холис ўрганган.

— Демак, сен бу воқеани яхши эслайсан?

— Ҳа.

— Демак, сен бу масаладаги фикрингга содиқсан?

— Ҳа.

Мирзакалон бу иқрордан кейин ё мушт, ё тепки тушиб қолар, деб ўзини зарбага тайёрлади. Лекин терговчи марҳамат қилди — тегмади. Аксинча, худ-ди ёш болани алдаётган оҳангда гапирди:

— Камерага бориб яхшилаб ўйлаб кўр: фирром акт тузиб Ойбекни оқлаш ғояси кимдан чиққан, ас-лида нима бўлган?

Терговчи шундай деб назоратчини чақирди. Мирзакалон қўлини орқасига қилиб, чиқишга ҳозир-ланганда терговчи тўхтатди:

— Берлиндаги Молли хониминг ишчининг қизи экан, а? Бунга ишондим. Назира Холидова-чи? У ҳам ишчининг қизимиди? Унинг отаси Туркия жосуси, халқ душмани сифатида отиб ташлаганини билмас-мидинг? Германиядан олиб келган ёзув машинкангни бекорга совға қилмагандирсан, а?

«Ҳатто машинкани ҳам билишади булар», деб вижинди Мирзакалон. Аммо ичидагини сиртига чиқармай, бошини эгганича эшик томон юрди.

— Исмоилий, вақтинг борида ўйлаб ол, кейин вақт қолмаслиги ҳам мумкин. Буниси энди ўзингга боғлиқ... — деди терговчи унинг ортидан.

Терговчи айтмаса ҳам билади — ўзининг тақдирини ҳам, оиласининг қисмати ҳам айтадиган сўзларига боғлиқ. Назира билан дастлаб кўришганда унинг отаси ким эканини чиндан ҳам билмаган эди. Ойбек ҳам билмаганлиги аниқ. 1948 йилда, Ўзбекистон совет ёзувчилари союзида ишлаб юрган кезларида раис Ойбек уни чақириб, қўлига иккита кичкина таржима берди-да:

— Шуни кўриб чиқинг, тузук бўлса чақириб гап-лашинг, ёрдам беринг, таржималарини журналда бостирамиз, — деди.

Мирзакалон хонасига қайтиб, қўлэзмага кўз югуртирди. Назира Холидова имзоли бир аёл томонидан ўзбекчага таржима қилинган рус ёзувчиларидан бирининг иккита ҳикояси эди. Маъруф Ҳакимов билан икковлашиб, русчага солиштириб қараб, таржиманинг айрим, аҳамиятсиз камчиликларидан қатъи назар, жуда яхши қилинганига қойил бўлдилар. Бир неча кундан сўнг таржимачи келди. Йигирма икки-йигирма уч ёшларда, жуссаси кичиккина, ўзи пучуққина бир қиз эди. Мирзакалон у билан Маъруф Ҳакимов ҳузурида гаплашди. Гаплари пишиқ, жиддий бир қиз. Таржимасининг яхши эканлигини айтиб, айрим камчиликларини ўзига кўрсатишди. Қиз тажрибасиз эканлигини, ўрганиш орзуси борлигини айтгандан кейин, Мирзакалон унга бир савол бердики, олган жавоби уни ўша топда буюк бир таҳсин билан ларзага солган бўлса, унинг таъсири ҳали ҳам эсида. Мирзакалон ундан:

— Сизда бу ҳавас қайдан туғилди? — деб сўради.

Холидова хижолат бўлгандек кулди. Кейин дадил туриб тушунтирди:

— Мен китоб ўқишни жуда яхши кўраман. Ўзбек тилида босилган китобларни тамом туширганман, десам куларсизлар, лекин ҳақиқат. Рус тилида ҳам жуда кўп китоблар ўқидим. Русча шундай ажойиб, шундай яхши китоблар борки, ҳамма дугоналарим ҳам русчани баҳузур ўқий олмайдилар, демак, бой рус адабиётидан мен олган руҳий озиқни ололмайдилар. Дугоналаримга ачинаман. Шунинг учун ҳам дугоналарим менга ўхшаш лаззатлансинлар, деб таржима билан машғул бўлишга қарор қилдим.

Қизнинг бу жавоби икковларини қувонтирди. Рус китоблари ҳақидаги сўздан кейин беихтиёр болалиги ёдига тушди...

Андижоннинг Булоқбошисидан, отасининг зулмидан бешиб, Ўшга қочиб келган кунлари эди. Кўчага чиқса, бир малла рус боласи қўлида китоб, ўқиб ўтирибди. Ёши ўзи билан тенг кўринди. «Мен тенги бола ҳам китоб ўқийдими?» — ўзига берган биринчи саволи шу бўлди. Унинг ёнига бориб, қўлидаги китобга қаради. У бола Мирзакалонга ўрусча гапирди, назарида: «Сен ўқишни биласанми?» дегандай бўлди. Мирзакалон эса ўқишни билмайди, билимсиз. Китобни қўлига олди. Ёниб кетди. Шу бола ўқийди-ю, нега мен ўқий олмайман, деб ўзидан ўзи нафратланиб кетди. Юрагига ўша онда ўқиш ишқи тушган эди...

Таржимачилик ижодига юқори баҳо олган Назира журнал таҳририяти топшириғи билан ҳикоя ва очеркларни русчадан ўзбекчага таржима қилиб бера бошлади. Войничнинг «Сўна» романи, Лев Толстойнинг «Тирилиш»и, Радишевнинг «Саёҳат»и каби ўнлаб асарларни беназир мақомда таржима қилган ижодкорнинг ҳар бир маслаҳатини у жон қулоғи билан тингларди. Назира феъли ва одати жиҳатидан ўзбек қизидан кўра кўпроқ рус қизига ўхшарди. Ғайрати туганмас кўринарди. Бир ёқдан ўзи таржима қилса, бир ёқдан устознинг маҳорати сирларини ўрганиш учун унинг қўлёмаларини ёзув машинкасида тозага кўчириб берарди. Шу сабабли Мирзакалоннинг ихчам ёзув машинкаси униқда турарди.

Бундан ким хабар топгану бу идорага қўшиб-чатиб етказган — Худо билади!

Ўзбек қизларидан таржимон чиқиши адабиёт ва нашриёт соҳаларидаги катта ютуқ дейиш мумкин эди. Мирзакалон Назиранинг ижодига фақат шу нуқтаи назардан қаради ва ёрдамини аямади. Унинг отаси ким эканини эса кейинроқ билди. Билди-ю, унга бўлган эҳтироми янада ортди. Назира отаси ҳақида гапирмасликка тиришарди. Мунаввар қорининг маслақдоши бўлган бу турк зиёлисининг Москвага олиб кетилганини, ўша ерда отиб тапчангани ҳақидаги миш-мишларни Мирзакалон ёшлик чоғларида эшитган, гарчи Мунаввар қорини ҳам, уни ҳам кўрмаган бўлса-да, устози Чўлпондан улар ҳақида кўп ҳикоялар эшитиб, номларини қалби тўрига қўйган эди. Ана шундай миллат фидойисининг қизига нисбатан унда қандай ёмон ният бўлиши мумкин? Отаси ҳақидаги ҳақиқатни билгач, Назира унинг кўзига гўё «Сўна» романидаги матонатли, садоқатли Жемми бўлиб кўринди ва... ўзида Артурнинг жасорати, ҳайбати йўқлигидан ўкинди. Назиранинг келажagini ўйлаганда эса унга Артур каби ўтюррак йигит насиб этишини орзу қилди...

Буларни терговчига айтсинми? Бўлмаган гап!! Назиранинг пок номига дов тушишини сира истамайди. Терговчи бекорга гапни айлантормади. Халқ душманининг қизини қамоққа олиш учун унга далил етишмай турибдими? Ўша етишмаган нарсани Мирзакалон тўлдириши керакми? Ҳеч қачон! Шу қатъий қарорга келиши учун терговчи хонасидан ўзининг камерасига қадар бўлган йўлдаги вақт кифоя қилди ва бу аҳдига хиёнат қилмади.

**Тошкент, Дархондаги уч хонали уй.
1986 йил, 4 феврал, сепанба, соат 22.50.**

Қулоғига ўша ширали овоз урилиб, вужуди бир сесканди. Яна киприклари титради. Бутун вужудини қулоққа айлантириб тинглади: йўқ, афсус, Назиранинг товуши эмас бу. «Ҳа-а... ҳамшира келибди». Димоғига спирт ҳиди уриди. «Ништарини санчади...» Танаси игнанинг захрини сезмайди. Атроф су-

кут оғушида қолди. «Нима бўлди? Ҳамма кетиб қолдими?»

Бу онда юрак уришини тасмага кўчириб, синчиклаб кузатишарди. Эгри чизиқлар врачда бадбин туйғу уйғотиб, бош чайқаб қўйди. Аммо остонада турган ўғлига ҳақиқатни айтишни лозим кўрмай, ҳамширага деярли пичирлаб, томирга қандай дори юборишни тайинлади. Улар вазифаларини бажариб, чиқиб кетишгач, яна овозлар эшитилди.

Йўлчиев одатдагича баланд овоз билан гап бошлади:

— Ҳуши ўзидалигида менга айтувди, «Фарғона тонг отгунча»нинг учинчи китобини ёзишга даъват қилган экансан. Тўғри ўйлабсан. Ёзиш керак.

«Жияним билан гаплашяпти», деб ўйлади у.

Қўшни хонадаги Йўлчиев эса гапини баралла давом эттирди:

— Эрта-индин тузалиб, оддек бўлиб кетади, бирга ўтириб ёзишгин. Бу қанақа роман, биласанми? Бу оддий китоб эмас. Бу Мирзакалоннинг йиғлаб-йиғлаб топган боласи. Қамоқдан қайтганда «Роман ёзиб келдим», деса эсим тескари бўлиб кетди. Қанақа қоғоз топса, шунақасига ёзаверган. Ҳатто газетанинг ҳошияларига, сатрлари орасига ҳам битҳарфлар билан ёзган. Романнинг нечта бобини назоратчилар олиб қўйиб, ёқиб юборишган. Лекин у ёзаверган. Бир куни Ҳаётхоннинг аҳволини ёза туриб пиқ-пиқ йиғласа, эшик ортидаги назоратчи эшитиб қолиб «Ранжийверма, йигирма беш йил ўтади-кетади, яхши юрсанг, бошқа қўшишмаса, олтмиш беш ёшларингда уйингга кириб борасан», дермиш, қизталоқ! Сталин ўлганидан кейин, амнистия офтоби кўринай деб қолгач, сал бемалолроқ ёзган. Буни сенга айтганми? Ҳа-а... буларни гапиришни истамасди. Фақат бир марта менга ёрилувди. Қарағандадан Тошкентга қайтарилиб, оқлаш олдидан тергов қилинганда «Уч-тўрт ой ўтириб турсам бўларди», дебди. Бу гапни эшитиб терговчи лол қолибди. Ҳамма озодлик кунини интиқ кутса-ю, бу яна уч-тўрт ой ўтиргиси келса?! Терговчининг ажабланишини билиб: «Роман ёзаётган эдим, шу ерда тугата қолай, девдим. Чиқиб борсам, келди-кетди билан бўлиб, иш узилиб қолади», деб-

ди. Шунақа дарवेशлиги ҳам бор эди. «Чолиқуши»ни таржима қилгандан кейин уни Туркияга таклиф қилишди. Чет элга, айниқса, капиталистик мамлакатга бориш учун юз чиғириқдан ўтилиши керак эди. Шу чиғириқларнинг биттаси — райкомдан суҳбатдан ўтиш. Бориб қараса, райком секретари қайта тергов қилган ўша хотин эмиш. «Қалай, романингизни битириб олдингизми?» дермиш кулиб. Туркия таклиф қилди-ю, аммо бизникилар чиқаришмади. Оқлашгани билан барибир ишонч йўқ эди. Олтмишга киргандаги юбилейида ўзинг кўрдинг-ку, биронта орден бериш хаёлларига ҳам келмади. Олий Советнинг фахрий ёрлиғи билан мукофотлаш ҳақида фармон чиқди-ю, лекин шу бир парча қоғозни олиб келиб топширадиган битта инсоф эгаси топилмади. «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ», дегани шу бўлади. Баъзан тоғанг қилган ишларни чамалаб ўтириб, юрагим ўйнаб кетади: шунча куч-қувват, шунча ғайрат-шижоат, шунча ирода-ишонч бу кичкина гавдасига қандай жойлашди экан? Ақлим бовар қилмайди. Тоғангга «Халқ ёзувчиси» деган унвон ҳам беришмади. Лекин халқ уни жуда-жуда севади. Шунинг ўзи «халқ ёзувчиси» дегани. Унвонинг бўлса-ю, халқ танимаса ё ёзганларингни сариқ чақага олмаса нима фойда? Бир куни қандайдир анжуманга таклиф қилишган экан, мениям эргаштириб борди. Анжуманнинг кун тартибига қарасам «Биринчи сўз «Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирзақалон Исмоилийга берилади», деб ёзиб қўйилибди. Тоғанг бунинг ўқиб ўзини ноқулай ҳис қилди, «Бундай деб эълон қилманглар», деди. Мен: «Дастурда тўппа-тўғри ёзилибди», деб туриб олдим. Кўрдингми, халққа холис хизмат қилсанг, халқнинг ўзи бошига кўтаради.

Йўлчиеннинг овози пастлашгандай бўлди. Кейин узоқдан, жуда узоқдан бўлиниб-бўлиниб эшитилди.

— Мирза, мен кетяпман жиянинг олиб бориб қўймоқчи, ўзингга ўхшаган яхши бола бўлган...

«Ҳа... менинг кўнглимдагидай вояга етди, у менинг қаламимнинг меросхўри, билмаганлар билиб қўйишса яхши бўларди. Аммо... ўзи ҳам илтимос қилмади, менам рағбат қилмадим... Биронта китобига «оқ йўл» ёзиб берсам бўларди...»

— Мирза, эртага эрталаб келаман, қаймоқхўрлик қиламиз. Зухраҳон, эрингизни эркалатаверманг. Отаси юзга кирган азамат одам эди, бу ҳали саксонга етмади. Отасининг умрига солиштирсак ҳали бир гўдак. Илиги тўқ, зуваласи пишиқ бу йигитчанинг. Икки кунда туриб кетмаса, отимни бошқа қўяман!

Овоз тинди. Дўсти кетдими ё унинг қулоғи эшитмай қолдими? Бошида оғриқ кучайди. Жияни иссиқ кафтини қўйганда оғриқ чекингандай бўлятувди.

«Жияним кетмай турса бўларди», — деб ўйлади у. Негадир хўрсингиси келди. Бўйининг узунлиги демаса, жияни ўзига ўхшайди, ҳазил-мутойибани яхши кўради. Узун бўйини пайров қилиб кўп гапирарди. Бир куни «Эшитдингми, янги дори чиқибди, бўйнинг ўсишини тўхтатаркан. Ўша дорини топган дўхтирга бор», деди. «Бирга борамиз, тоға, бўйни ўстиришни тўхтата олган дўхтир бўй ўстиришнинг ҳам чорасини топгандир?» Бу ҳазилни эслаб, рангар юзини жилмайиш ели силаб ўтди...

Беморнинг лабини ҳўлланган пахта билан авайлаб артаётган кампир буни сезиб, сергакланди. Унинг оёғини ушлади — муздек. Меҳмонхона томонга бошини буриб, уйқудаги беморни уйғотиб юборишдан чўчигандай паст овозда «Ҳасанхон», деб чақирди. Аввал ўғил, кейин бошқалар киришди.

— Ўзингларни тутиб, рози-ризолик тилашинглар, — деди кампир яна ўша паст овозда. — Ҳасанхон, ўғил бошлаши керак.

Кўзларидан милт-милт ёш қуйила бошлаган ўғил:

— Бўлдими? — деди йиғламсираб.

— Йўқ...

— Бувижон, нима дей?

— «Адажон, мендан, келинингиздан, болаларимдан рози бўлинг, биз сиздан мингдан минг розимиз», денг.

— Адажон, мендан... — кейинги сўзлар йиғи билан айтилди.

У ўғлининг нидосини эпитди. Қалби билан:

— Розиман... — деди.

Лаблари қимирлагандай бўлди.

Кейин бошқалар...

— Розиман... розиман...

«Таомил шундай. Лекин ҳеч ким «ҳаётдан рози бўлинг», демайди. Шундай деб сўралганда нима деб жавоб қилардим? Ҳаётдан розиманми? Албатта! Чунки ҳар қанча таъқиб қилишмасин, ҳар қанча хорлашга уринишмасин, мен қаддимни букмадим. Мен ҳатто қамокда ҳам озод эдим... Ҳаёт менга номус инъом этган эди — номусимга содиқ бўлдим; ҳаёт менга идрок инъом этган эди — идрокимни беҳуда нарсаларга исроф этмадим; ҳаёт менга беназир гўзал Ватанда туғилмоқ ва яшамок бахтини берган эди — Ватанга хиёнат этмадим... Мен ҳаётдан розиман... Ҳаёт мендан рози бўлса, бас...»

Оёқнинг музлаши белга чиқди, ундан кўкракка... Эгасига хиёнат қилмаган юрак сўнгги зарбасини берди... Ожизгина, енгилгина сўнгги нафас — бир «пуфф» билан жон чиқди. Озодлик гулини ҳидлаган инсоннинг мижжаларидан бир томчи покиза ёш думалаб чиқиб, ёноққа тушди...

ХОТИМА ЎРНИДА

Ҳануз армондаман...

Орадан йиллар ўтяпти. Одамзод ҳар қандай айрилиқ, ҳар қандай ҳижронга чидайди. Кунлар ўтгани билан хотиралар хира тортмай, аксинча, тиниқлашиб, юракни қон қақшатиб бир ўксик уйғотади. Суянган тоғингиз, ишонган одамингиз, доно маслаҳатгўйингизнинг бу дунёни ташлаб кетганига ишонгингиз келмайди. Сўнгги суҳбатлар қулоқ остида қайта-қайта жаранглаб, сўнгги дийдор кўришувлар ва ниҳоят, энг охирги учрашув кўз олдингиздан кетмас экан...

Ҳануз армондаман...

Мирзакалон Исмоилий... Бу одамнинг истарали сиймоси, кулиб турувчи кўзлари уни кўрган, билганлар хотирасидан ҳали ўчмади. Бу одамнинг номи адабиётга қўнғил қўйганлар тилидан тушганича йўқ. Мирзакалон Исмоилий менга ҳам тоға, ҳам устоз эдилар. Шу сабабли мен учун улус бир зотга айланган одамнинг бу дунёдан кетганига ишонгим келмайди.

Маъзур тутинг, қўлга қалам олмоқдан мақсадим бўлак эди. Муддао ҳасрат эшигини очиш эмас, бал-

ки умрини фақат эзгуликка бағишлаган одам ҳақида бир-икки оғиз сўз айтиш. Халқимиз Мирзакалон Исмоилийнинг ёзган асарларинигина билади. У муҳтарам зотнинг шахсий ҳаёти, асарларининг дунёга келиши тарихи кўпчилик учун сир. Шунинг учун ёзувчининг асарларига қайта тартиб бериш чоғида ана шу сирни ошкор қилишга журъат этдим.

Ҳануз армондаман...

Эрталаб келиш нияти билан кетган эдим... Уйимга кеч соат ўн бирдан кейин қайтдим. Остона ҳатлашим биланоқ бўғзимга йиғи келди. Аҳли аёлим бунни сезиб: «Ўтдиларми?» деб сўради хавотир билан. «Йўқ», деган маънода бош чайқадим. Аммо бу савол йиғи йўлидаги тўсиқни олиб ташлади. Аҳли аёлим мени юпатишни ҳам, бирон нима деб кўнглимга далда беришни ҳам билмай иккиланиб тураверди. Дадам билан аям ухлаб қолишганди.

— Оғирлашиб қолдилар, қайтиб бормасам бўлмайди, — дедим.

— Аямни уйғотайми?

— Йўқ. Бу аҳволда ётишларини кўрсалар юраклари кўтара олмаслиги мумкин...

Бу ҳам оғриқли армон бўлиб қолди. Акаларининг оғир хаста эканликларини яширмаслигим керак эди. Тирикликларида олиб боришим керак эди... «Тоғанни кўряпсанми, яхшимилар?» деб сўраганларида «Яхши юрибдилар», дердим. Алдамаслигим керак экан...

Аямни уйғотиб юбормаслик учун автомашинанинг моторини ўт олдирмай, кўчага итариб чиқардик. Дархонга йўл олдим. Беш қаватли уй олдида тоғамнинг набиралари Равшанни кўрдим. Юрагим «жиз» этиб кетди: кечикибман! Бу уйдан чиқиб, қайтиб келгунимча узоғи билан қирқ дақиқа ўтгандир. Кейин ўйласам, уйимга кириб бораётганимда бўғзимга бежиз йиғи келмаган экан. Ўша онда жон таслим қилган эканлар.

Уйга кирдим... Гўё ширин уйқута кетганлар. Танани жон тарк этган бўлса-да, юзларидан нур ёғилиб турарди. Қамоқ асорати беиз кетмаган, юз-қўлларига оқ доғлар тошган эди. Тиб аҳли қанча уринмасин, бу хасталик чорасини топмади. Тоғамнинг тўй-ҳашам,

турли анжуманлардан ўзларини тортишларига ҳам шу доғлар сабабчи эди. Бу доғлар гўё қамоқхонанинг тамғаси бўлиб қолган эди. Жон чиқиши билан бу доғлар ҳам йўқолибди...

Мен шу онга қадар ўзимни қариндошлар орасида ёш йигит фаҳмлаб, маслаҳат бериш ҳуқуқига ҳали етишмаганман, деб ҳисоблардим. Чунки ёшлари менадан анча улуғ яқин қариндошларимиз кўп эди.

Йиғи-сиғидан сўнг дафн маросимини ўтказиш маслаҳати бошланди.

— Қайси театрга қўйилади? — деган саволга «Марҳумнинг жасади «Ҳамза» театрига ё Муқимий номидаги театр биносига қўйилиши керак, Навоий театри биносига қўйилса яна ҳам яхши», деган таклиф айтилди. Муҳокамага қўшилмай, индамай ўтирган эдим, савол назари билан менга қарашди, кейин:

— Ҳукумат катталарига хабар қилиш керак, — дейишди.

— Эрталабга қадар раҳбарларга хабар беролмаймиз. Уларни топиб айтгунимизча шундай ётадиларми? Умуман, хафа бўлманглар-у, бирон жойга қўйишга мен қаршиман. Мусулмонларда бунақа одат йўқ. Агар тоғам коммунист бўлганларида бошқа гап эди. Маййитни томошага қўйиш яхши эмас, ювиб, кафанлангандан кейин бировнинг назари тушмаслиги керак, — дедим.

Қариндошлар, айниқса, тоғамнинг оилалари мусулмонларга хос одатларни яхши билишмасди. Шу боис гапимни тасдиқлашни ҳам, инкор этишни ҳам билмай бир-бирларига қараб қолишди.

— Унда Чигатойдаги коммунистлар мазорига қўйилмайдиларми? — деб сўрашди.

— Тоғам ўзларини қаматган, хорлаганлар билан ёнма-ён ётишлари керакми? — дедим ғашланиб. Мен бундай демаслигим керак эди. Хиёнаткорларни тоғам кечирган эканлар, мен таъна қилишга ҳақли эмасдим. Бу гап мотам туфайли эзилган юракда бехос турилиб, ихтиёрсиз равишда отилиб чиққан эди.

Чигатой қабристонига қўймаслик ҳақидаги гапимни ўйлаб туришганда хаёлим бирдан ёришиб кетди. Тоғам томонидан бир мартагина айтилган, кейин узоқ йиллар давомида унутиб юборганим васиятни

эсладим! Беш йил муқаддам тоғамнинг катта ўғиллари Фаррух ака бедаво касалликка чалиниб, аввал икки оёқлари кесилган, сўнг вафот этган эдилар. Тоғам бошқа шифохонда даволанаётган эдилар. Врачлар жанозага келишга ижозат беришмади. Даволаниб чиққанларидан кейин тоғамни «Минор» қабристонга олиб бордим. Йиғладилар. Дуо қилдилар... Сўнг қабр атрофига кўз югуртириб, ниманидир чамаладилар:

— Яхши жойга қўйибсизлар. Қарагин, ёнида яна икки кишилик жой бор экан... — дедилар.

Бу гапнинг ўзига хос васият эканини айрилиқ кечаси эсладим-да, қариндошларга айтиб, яна илова қилдим:

— Опоқ дадам ҳам, Ойзуҳра опам, Фаррух акалар ҳам ўша қабристондалар... бирга ётишни истаканлар... Бу истакни ўзгартириш мумкинмас...

Масала ўз-ўзидан ҳал бўлди. Айримлар марҳум билан хайрлашиш учун жасадни бирон театр биносига қўйиш фикридан воз кечмай, Ёзувчилар уюшмаси раҳбарларига қўнғироқ қила бошладилар. Лекин ҳеч ким бу қўнғироқларга жавоб қилмади. Шу кечанинг ўзида жамланган қариндошлар дафн маросимига тегишли нимаики масала бўлса негадир менга мурожаат қила бошладилар. Шу кеча ўзимни анча улгайиб қолган ҳис қилдим.

Ўша йили комфирқа раҳбарияти диний урф-одатларга қарши курашни авж олдирган эди. Коммунистнинг ўзи ёки бирон яқини вафот этса жаноза ўқитилмас, айрим довжураклари яширинча ўқитиб қўйишарди. Мозорларда қуръон тиловат қилинмасин, деб ҳатто ўриндиқларни суғуртириб ташлашганди. Ана шундай шароитда атоқли адибнинг қандай равишда дафн этилиши масаласини ҳал этиш осон эмасди. Эрталаб, раҳбарлар уйғонишгач, каттами ё кичикми гавфо уйғониши мумкинлигини ўйлаб, майитни кечасиёқ ювиб, кафанлаб қўйиш керак, деган тўхтамага келиб ҳаракатни бошладик.

Ёзувчилар уюшмаси партия ташкилотининг раҳбари хабар олгани келганда тўпланган жамоа «коммунистчасига дафн этиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкинмас», деган кайфиятда эди. Хайрият, ортиқча гап-сўз чиқмади. «Бодомзор» масжидининг имоми

жанозани «Минор» қабристонда ўқийдиган бўлди. Тобут қабристон ҳовлисига қўйилгач, ёши катта ёзувчилар, тоғамнинг тенгдошлари «Мотам митинги қиламиз», дейишди. Имом буни эшитиб гарангсиб қолди. Бу таклифга монелик қилса балога қолишини билиб, жамоадан нажот кутгандек жавдирай бошлади.

— Митинг шарт эмас, ҳозир жаноза ўқилади. Бошланг, тақсир, — дедим. Камина коммунист бўлмаганим сабабли шундай дейишга журъат қилдим, шекилли.

Тоғам менга кўп насиҳатлар қилардилар, кўп гапларини қулоққа олардим. Лекин икки насиҳатларини бажаришни истамадим. Биринчиси — «Диссертация ёқлаб ол, қариганингда асқотади», дердилар. Олимларнинг маошлари кўпроқлигини назарда тутиб, илмга даъват қилардилар. Мен илмдан кўра ижодни маъқул кўрардим, диссертация ёзишдан кўра унинг атрофидаги кераксиз ҳаракатлар, ташвишлар, югур-югурларга тоқатим йўқ эди. Шу ишга куч сарфламай тўғри қилганман, деб ҳисоблайман. Иккинчиси — «Партияга ўт», деб қистайверардилар. «Партиясиз бўлсанг юқори мансабларга эриша олмайсан», дердилар. Навбатдаги даъватдан кейин: «Сиз уруш пайтида ўтган экансиз, қамалиб чиққанларнинг кўпчилиги партия аъзоллигига қайта тикландилар. Сиз нима учун тикланмадингиз?» деб сўрадим. Саволим тоғамга ёқмади. Қошларини чимириб: «Мени қамоққа тикқан партияга яна аъзо бўлишни истамадим», десам кўнглинг жойига тушадими?» дедилар. Мен кулимсирадим. «Нега тиржайяпсан?» дедилар кескин оҳангда. «Жавобни ўзингиз айтдингиз: тоғамни қаматган партияга аъзо бўлишни истамайман», — дедим. «Бу баҳонанг ўтмайди, — дедилар энди юмшоқроқ оҳангда. — Менинг тақдирим бошқа, сеники бошқа». «Унда бошқа баҳонам бор, — дедим ҳазил оҳангида. — Партияга аъзолик бадали тўлашни ёқтирмайман». «Бу баҳонанг ўринли», дедилар жилмайиб. Шундан сўнг бу мавзуда гап бўлмади. Тоғамнинг гапларига кирмаганим учун ҳозирга қадар ўзимдан ўзим хурсанд бўлиб қўяман.

Ким билади, агар мен ҳам ўша пайтларда урф-

одатларни бўяётган партияга аъзо бўлганимда тоғамни ёғоч қутига солдириб кўмдирармидим... Астафидуллаҳ!

Имом жанозага сафланишни буюрганда жамоа бирдан иккига бўлинди. Бир гуруҳ худди адашган сел оқими сингари тобутдан узоқлашди. Бир гуруҳ жанозага сафланди...

Бу тасодифий ҳол эмасди. Бу ҳаёт ҳақиқатининг амалдаги кўриниши эди. Кундалик тирикчилик ташвиши билан банд бўлган одамлар худди бир оқимда юраётгандай бўладилар. Аслида эса ундай эмас...

Вафотларидан икки йил кейин, инсоф ва адолат юзасидан қаралса, саксон йиллик тўйлари тантана билан нишонланиши керак эди. Лекин Ёзувчилар союзи бу қутлуғ санани унутгандай юраверди. Марказқўм раҳбариятига мурожаат қилингандан кейин уларнинг кўрсатмаси билан юбилей маросими, енгил-елпи бўлса-да, ўтказилгандай бўлди. Ўша пайтда марказқўмда ғоявий масалалар билан шуғулланган раҳбар узоқ йиллар Москвада яшаган эди. «Ёзувчиларни билармикин ё йўқми?» деган шубҳа билан Мирзакалон Исмоилий туғилган кунига саксон йил тўлгани айтилганда унинг кўзлари чарақлаб кетди.

— Мен бу устозни жуда яхши биламан. Москвада юриб ўзбек тилини унутиб юбормаслик учун «Фарғона тонг отгунча» романини қайта-қайта ўқирдим.

У кишининг айтганлари биз учун катта баҳо бўлди.

Булоқбошиликларнинг ташаббуси билан тўқсон йиллик тўйлари она қишлоқларида ўтказилди.

Бу йил туғилганларига юз йил тўлади. Эътиборингизга ҳавола этилаётган бу баёнимизни шу қутлуғ санага атадик. Аслида бу асарни анча илгари ёзишим керак эди. Асар аввалидаги санага эътибор берган бўлсангиз, ёзишни ўн йил аввал бошлаганман. Унга қадар неча йил турли фикр-мулоҳаза билан қўлга қалам олишга журъатим етмади. Таъбир жоиз бўлса, бу энг узоқ ёзилган асар бўлди. Асарга ёзувчи ҳаётидаги энг оғир дамлар асос қилиб олинди. Қамоқдан кейинги ҳаётлари кам тилга олинди. Эҳтимол, бу мавзу алоҳида бир асарга кўчар, валлоҳи аълам! Ар-

доқли ёшларимиз баёнимиздаги дўстлар ва уларнинг хиёнатига эътибор беришса фойдали бўларди. Зеро, асарни ёзишдан мақсад фақатгина ёзувчи ҳаётдан бир-икки лавҳа ҳикоя қилишгина эмас. Баён қилинувчи лавҳалар бизларга ибрат бўлиши керак. Шу ўринда Аллоҳ ёшларимизни садоқатли дўстлар билан сийласин, деб дуо қиламиз. Садоқатли дўстандан фақат бир ёки икки киши манфаат кўрмайди. Садоқатли дўст — жамиятнинг қудрати ҳисобланади.

Ҳужжатли қисса доирасига кирмай қолган айрим воқеа, фикр ва мулоҳазаларни хотима бобида бўлса ҳам айтиб ўтиш зарурга ўхшаб қолди.

Мирзакалон Исмоилийнинг номини элга машҳур қилган асар — «Фарғона тонг отгунча» романи. Адибнинг мўлжалича, асар уч китобдан иборат — трилогия бўлиши керак эди. Романнинг икки китоби ёзилди. Учинчиси қорозга кўчмади. Ёзувчига «Роман қандай ёзилди, учинчи китоб қачон битади?» деган саволлар жавобсиз қоларди. Радиода ишлаб юрган давримда бир куни «Одамлар романнинг ёзилиш тарихи билан қизиқишяпти», деганимда, тоғам маъюсгина жилмайиб: «Қандай жавоб бераман, китобни қамоқдалигимда ёзганимни айтганим билан эълон қила олишмайди-ку?» — дедилар.

«Фарғона тонг отгунча» романи навбатдаги қайта нашрга тайёрланаётган кунларда тоғам мендан: «Асқар Қосимов деган йигитни танийсанми?» деб сўраб қолдилар. Асқар билан яқин дўст эканимни айтганимдан кейин қувониб: «Ажойиб йигит экан, Чўлпонни ёддан билар экан!» деб хитоб қилдилар. Ўша кунлари романнинг муҳаррирлиги топширилгани учун Асқар асарни синчиклаб ўқиб чиқибдида, тоғамга Чўлпон услубида ёзилганини айтибди. У пайтларда мен «Кеча ва кундуз»ни ўқимаган эдим. Асқар лотин ҳарфларидаги нашрини қаердандир топиб ўқиган экан. Шеърларини ҳам ёд олган экан. Асқарнинг руҳиятида ҳам, шеърларида ҳам Чўлпон нафаси сезилиб турарди. Шу туфайли ҳам тоғам уни ёқтириб қолган эдилар.

Романнинг қамоқхонада ёзилгани рост. Кўлөзмаларини мен кўз қорачиғидай сақлаяпман. Юз йилликларига бағишланган тадбирлардан кейин бу

қўлёзмаларни, турли мактубларни Адабиёт музейига топшириш ниятим бор. Шулардан бири қўқонлик китобхон Носиржон Поччабоевга ёзилган. Мактубда асар тарихига доир сатрлар мавжудлиги учун танишиб чиқсак зарар қилмас:

«Ассалому алайкум, ҳурматли Носиржон ака!

Кейинги вақтларда Сизни тез-тез эслар, катта ғамхўрлик билан ёзиб турган мактубларингиз узилиб қолганидан хавотирланар эдим. Худога шукр, саломат экансиз, биз ғарибларни эслаб, хат орқали йўқлаш илтифотида бўлибсиз. Бунинг учун минг-минг раҳмат!

Носиржон ака, «Фарғона тонг отгунча» романининг иккинчи китоби Сизга кўп манзур бўлганини ҳаяжон билан ёзиб, ундаги мактублар, шеърлар, айрим сўзлар, умуман, китобда мавжуд яхши-ёмон гаплар ўзим йўлаб топган гапларми ё архивлардан, эски манбалардан йиғиштириб олинган термаларми, деб сўрабсиз. Нима дейин? Инсон қалби бамисоли денгиз — таги-туғи йўқ бир нарса бўлар экан. Кўрган-билганларимиз, эшитган-ўқиганларимиз қанчалик катта, қанчалик ҳаяжонли ё аянчли бўлмасин, қалб денгизи ўзига сиғдирар, асрар, бетиним мавжи билан бизни тўлқинлантириб турар экан! Биз эса керағида бу бемисл денгиз тубидан фикрат дурларини терар, шу дурлар туфайли ўзимизни ҳам, ўзгаларни ҳам қувонтириш, ҳаяжонлантириш, ўйлантириш бахтига муяссар бўлар эканмиз. Шундоғ, Носиржон ака. Агар ҳазрати Навоийдан ва бошқа доноу замонлардан қиртишлаган баъзи шеърлар, ҳикматли такбирлар ҳисобга олинмаса, китобнинг бошидан охиригача ҳамма шеър, мактуб, ҳикматли гап — ҳаммаси камина қулингизнинг ғариб қаламига мансуб ожиз фикрлардир.

О, Носиржон ака-я, китобнинг ёзилиш тарихини сўрабсиз! Буни мендан эмас, китобдаги кўзёшларидан сўранг эди! Сиз «Китобни ўқиб туриб хўнграб йиғлаб юбордим», дейсиз. Не ажаб, ерга қандай уруғ ташланганга, ҳосили шундай бўлади. Носиржон ака, мен бу китобни ёза туриб қанчалар йиғлаганман, қанчалар қон ютганман!.. Билсангиз, пешанамда темир пан-

жара, тепамда ўлимтик чироғнинг ўлиб бўлган қора нури, остимда зах, совуқ бетон, эшигида отнинг калласидек қулф!.. Қўйинг, бошқа тафсилларнинг қораси ўчсин! Бу шунчаки бир китоб эмас, йўқ, шахсга сажда даврининг қора кунларида минг азоб, минг тўлғоқ билан туғилган бир ғариб хилқат. Ҳа, хилқат!.. Бу менинг йиғлай-йиғлай топган болам!

Носиржон ака, мактубимнинг охири кўзёшига айланмай туриб гапни тамом қилай, кечиринг мени. Энди мактубингизнинг иккинчи қисмига ўтайлик. У масала (учинчи китоб назарда тутиляпти. Т. М.) очиқлигича турибди. Ёш бўлса олтмиш саккизга етиб қолди. Хуво саломат қилса, ҳадемай етмиш-га! У ёғи бир гап бўлар...

Мазкур мактубдаги ифода гўзаллигига эътибор қилайлик. Адиб матбуот учун ёзаётгани йўқ, оддий ишчига қалбини очяпти. Носир ака 24 июнда йўллаган хатида «Сизнинг менга йўллаган жавоб мактубингизни олмадим. Чунки мен иккинчи қаватда истиқомат қиламан. Почта қугиси эса пастда, биринчи қават деворига михланган. Ҳар куни 15—16 бола худди шу ерда тўпланиб ўтиради. Шундай шўх ва ёмон болалар кўпки, келган хат ва газеталарни ўз вақтида ололмаймиз. Яқинда почтачи хотин мени кўриб: «Сизга Тошкентдан хат келган эди, бир ёзувчидан. Конвертдаги адрес машинкада ёзилган эди, шу хатни олдингизми?» деб сўради. Мен сизнинг у хатингизни олмаган эдим». Ёзувчи бу ҳолдан ғашланмасдан «Хатим қўлингизга тегмагани ҳақидаги мактубингизни олиб, ўзимда қолган нусхасидан бошқатдан кўчириб юбордим. Буниси тегар, а?» деб 30 июн куни жўнатганлар.

Роман, гарчи қамоқда ёзилган бўлса-да, унинг муҳокамаси ёзувчи озодликка чиққанларидан кейин Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган, салбий баҳо берилиб, нашрга тавсия этилмаган эди. 1956 йили 15 октябр, ёзувчи қирқ саккиз ёшга тўлган куни Ўзбекистон ёзувчилари союзи правлениеси президиумига хат билан мурожаат қилади. Рус тилида битилган аризада бу сатрларни ўқишимиз мумкин:

«Ўзларингизга маълумки, мен узоқ йиллар рус ва хориж буюк адибларининг, жумладан, совет ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш иши билан шуғулланиб келдим. Бу иш то шахста сажданинг малъун туҳматчилари қурбони бўлганимга қадар давом этди. Бериянинг мустабидлари мени озодликдан маҳрум қилишди, аммо Ватанга муҳаббат ҳақида гап кетганда ҳар қандай қуролдан аълороқ, ўткирроқ ишловчи адибнинг қаламини тортиб олишолмади. Ҳибсда эканимда мен хаёлан йирик асар устида иш бошладим. Мўлжалим бўйича, бу асар ўзбек халқининг 1905 йилдан то бугунги кунга қадар босиб ўтган тарихий йўлини кўрсатиши керак эди. Ёлғизликда, маҳрумликда ўтган кунларим, йилларимни беҳуда совурмадим. Мен лагерда ўйлаб қўйганим уч китоб-трилогиянинг асосий йўналишларини миридан сиривгача хаёлимда пиширтдим. Ижод билан шуғулланиш ман этилганига қарамай, мен яширинча қоғоз парчаларига трилогиянинг бир қисмини ёздим. Дунёга келаётган асаримни уч йил бадалида туну кун қалбим тўрида асрадим, энг ардоқли, энг севимли фарзанддек суюб, эркалаб, вояга етказдим. Шу зайлда мен озодликка «Фарғона тонг отгунча» трилогиясининг биринчи қисми билан биргаликда чиқдим.

1955 йил июнининг бошларида мен китоб қўлёзмасини (22 босма табоқ ҳажмида) Ўзбекистон совет ёзувчилари президиумининг собиқ раиси ўртоқ Абдулла Қаҳҳоровга муҳокама учун топширдим. Қаҳҳоров ва Яшин ўртоқлар китоб билан танишиб, унинг камчиликларини кўрсатдилар ва фойдали маслаҳатлар бердилар. Китобда камчиликлар бўлиши табиий. Чунки у ташқи оламдан узилган ҳолда, ўтмиш воқеалари, далиллари яхши ўрганлмаган тарзда, аҳли қаламнинг доно гурунглирдан бебаҳра бир ҳолда ёзилди. Мен Фарғона водийсини кезиб чиқмай, асарда акс этган воқеаларнинг гувоҳи бўлган ёки билган одамлар билан мулоқотда бўлмай туриб, иш хонамда ўтириб олиб китобни меъёрига еткази олмайман. Аммо озодликка чиққанымдан кейинги моддий муҳтожлигим мени, таъбир жоиз бўлса, оёқ-қўлларимни кишанлаб қўйди.

Жонажон адабиётимизга хизмат қилиш иштиёқи мени Ўзбекистон ёзувчилари союзи правлениеси пре-

зидиумига мурожаат этиб, юқорига зикр этилган китобни яқунлаш учун ёрдам сўрашга мажбур қилди. Мен Фарғона водийсига бориш учун икки ой муддатли ижодий отпуск беришингизни ҳамда китобни маромига етказиш, издан чиққан сиҳатимни даволаш учун Москва атрофигаги ижод уйига уч ой муддатга йўланма ажратишингизни сўрайман».

Романнинг муҳокамасида бўлган гаплар, бу гапларга ёзувчининг муносабати бизга қоронғи. (Тоғам бу ҳақда менга ҳеч оғиз очмаганлар. Яна бир армоним ҳам айнан шунда: тоғамнинг яраларини янгиламай, деб ўтмишдан сўз очишга, нималарнидир сўраб, аниқлаб олишга истиҳола қилардим). Лекин бир нарса аниқки, муҳокама холис бўлмаган. Чунки яқиндагина қамокдан чиққан ёзувчи ҳали шубҳалар чодиридан буткул қутулмаган эди. Ўша йиллари роман ёзган адиб энг юқори мартабага етган ҳисобланарди. Чунки ёзилган романлар саналадиган бўлса, бармоқлар ортиб қоларди. Ундан ташқари ўзбек адабиётида ҳали ҳеч ким трилогия ёзмаган эди. Жаҳон адабиёти тарихида ҳам бундай ёзувчилар кўп эмасди. Қамокдан чиқиб келган адибнинг бу маррани эгаллаши бошқа «устун»ларга эриш туюлган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ҳарҳолда ўртада шайтон бор, унинг «ҳасад» деган кучли қуроли бор. Ажабки, чумчуқ, мусичанинг... бойқушнинг ҳам қаноти бор, лекин қушларнинг ҳеч бири бургут ёки лочин каби учолмайди ёки бўрон қуши каби ўзини тўлқинларга уролмайди... Нима бўлганда ҳам Мирзакалон Исмоилий Ёзувчилар союзига раҳбарият ўзгаргандан кейин илтимос билан мурожаат этипти. Муҳокама билан бу ариза орасида бир йилдан ортиқ вақт ўтган. Муҳокамадаги ҳар қандай танқид ижодкорга оғир таъсир қилади. Айримларни бир неча ойлаб, хатто йиллаб ижоддан совитади. Тоғамда ҳам бу ҳол юз берган бўлиши мумкин. Лекин танқидларни бутунлай инкор этиб, асарни шу ҳолда нашр этишни талаб қилмаганлар. Сайқал бериш истагида бўлганлар. Романнинг биринчи китоби дастлабки кўринишда, аризада айтилганидай, 22 босма табоқ бўлса, босилиб чиққанда 26 босма табоқни ташкил қилган эди. Демак, ёзувчи

енгил-елпи таҳрир билан чекланмай, кўп қўшимчалар киритган. Асарни яхшилашга қаратилган фикрларни тоғам тартиб билан қоғозга туширган эканлар: юздан ортиқ таклиф!

«1-саҳифа. Бағишлов керак эмас ёки бошқача (жиддийроқ) бўлсин. Бошдаги табиат тасвири узун. 15-саҳифа. Иккинчи боб биринчи боб «кайфияти»ни такрорлайди, қисқартиш керак. 34-саҳифа. «Бир кўзда ҳам ўйин, ҳам ташвиш...» Жумла, тасвир содда, аниқ эмас. Мураккаблик тасвирга ёрдам бермайди. 47-саҳифа. Кулгулик учун ҳақиқатни бузиш: домла қози ҳоким олдига салласиз боролмайди. Тўхтаб, ўзи олиши керак. 108-саҳифа. Қудратни кейинроқ таниймизми? Ҳозирги гапларда ишонтириш кучи йўқ. 109-саҳифа. Яна замонавий ифода: «ўйнаб турган қаргаларини...» Айниқса, қори айтиши мумкин эмас. Қорининг узун исботи, далили энди ўқувчи учун ортиқча. Умуман қорининг тили ортиқча замонавий. 429-саҳифа. Кераксиз патетика: «Ғаффор нима учун йиғлади?» саволига автордан жавоб... Ғулом охирида кўринсин, ёнаётган бой уйига тикилиб қолсин. Жўрахон билан Тўрахон бирлаштирилсин...»

Ёзувчи муҳокамада билдирилган мулоҳазалар билан кифояланиб қолмади. Душанбеда яшовчи Водуд Маҳмуддан фикр билдиришларини сўраганлар. 1958 йилнинг 9 август куни ёзган хатларида бу сатрлар бор:

«Ассалому алайкум, муҳтарам Водуд ака!

Сизнинг 3 август тарихли мактубингизни олиб ниҳоятда қувондим. Шунчалик илтифот қилганингиз учун миннатдорман.

Сиз мактубингизда санаб ўтган камчиликларни Тошкентдаги бир араб тили ва ислом дини олими ҳам айтган эди. Сизнинг мактубингиз у кишининг мулоҳазаларини тасдиқлаб тушди. Китоб шаклида чиқадиган роман қўлёзмаси нашриётга, яъни босма-хонага тушиб кетган, шунинг учун зарур тузатишларни биринчи корректурада киргизишга тўғри келади. Биринчи корректура сентябрсиз чиқмас деб ўйлайман. Унғача яна бошқа мулоҳазаларингиз билан ҳам оғалик қиласиз, деб ишонаман.

Водуғ ака, сизга эриш туюлган форсча, арабча сўзларни албатта тузатаман, бу жиҳатдан кўнглингиз тўқ бўлсин. Оятларнинг тўғри ёзилишига, «анбиё»ни «саҳоба» билан алиштириш зарурлигига, иккита гувоҳни тўрттага чиқариш, Фуломжонни олим ва фозилликдан тушириш кераклигига алоҳида эътибор бераман. Аммо 49-бетдаги шеър сатрларидан биридаги 12 ҳижони қандай қилиб 11 га туширишимга ҳайронман. Сиз-ку танилган шоирсиз, балки ўша фикрни 11 ҳижо билан ифода этишга ёрдам қиларсиз? Менинг бу муомалам салом бериб ўтаётган бир бечоранинг аравасига сўрамасдан чиқиб олган сурбет кишининг одобига ўхшаса ҳам, ҳарҳолда яна шунга журъат қилдим.

Бир ерда «ҳамшўр» деган сўзга тушунмаганингизни айтибсиз. Наҳотки? «Ҳамдард» қабилидаги сўзлардан бири-ку? Балки ноўрин ишлатилгандиру, Сизга англашилмай қолгандир.

Водуғ ака, журналда босилаётган қисмларини номерма-номер ўқиб борсангиз-да, иложингиз ва фурсатингиз бўлса, фикр ва мулоҳазаларингиз билан мени хабардор қилиб турсангиз. Улгурганимизни тузатиб юборардик, бу эса романинг ҳам маданий, ҳам адабий палласига тош босар эди. Бу бир илтимос. Иккинчи илтимос шуки, агар роман Сизнинг дундунгизга ёққан бўлса, уни тожикчага таржима қилиш заҳматини устингизга олсангиз, негаки таржима маҳалида ундаги камчиликларни тузатиб юборишда катта ёрдамингиз тегар эди. Зеро, романда баҳс этилган шахсий ва ижтимоий бахтсизликлар тожик меҳнатқашининг ҳам бошида бор эди.

Салом ва эҳтиром билан Мирзонгиз».

Устоз қаторида меҳрибонлик қилган Водуғ Маҳмуд танбеҳ берган газал 11 ҳижога туширилган. Фуломжоннинг «дилидан ўпирилган фарёд»нинг қовозга кўчган сатрлари қамоқхонада туғилгани учунми, мен унда ошиқ йигитнинг эмас, маҳкумнинг зорини эшитгандай бўламан:

Кўнгли, йиғла, фикронинг кўкка чиқсин!

Ўтинг олсин фалакни, осмонни йиқсин!

*Ёвуз тақдир тиф урду қалбима, доғ!
Нетай энди тугалди сабрим, ҳайҳот!
Дилим гардли, тилимда оху зорим,
Қарорди толеимдин рўзгорим.
Сафолат бошимни ерга қаратди,
Ширин орзу-умидларни таратди.
Қаён урсам фиғон бирлан бошимни?
Қаён борсам тўкиб кўздан ёшимни?
Севарга севдириб, Тангрим қилиб хор,
Очиқ кетгизмагил кўзимни зинҳор!*

Агар аруз санъати талабларига кўра назар солсак, разал анча саёз кўринади. Лекин буни комил ва нуқтадон шоир эмас, назмга ҳавасигина бор Фуломжон ёзганини эътиборга олсак, бу даъводан воз кечишимизга тўғри келади.

Асарнинг ёзилиш тарихини ўйлаганимда ёзувчининг иродасига қойил қоламан. Кичкина жуссали бу одамнинг қудратидан ҳайратга тушаман. Тоғамнинг жанггоҳда ёзилган «Озод инсон ҳақида қўшиқ» деган воқеий ҳикоялари бор. Фронт газетасида эълон қилинган бошқа лавҳа ва ҳикояларида ҳам асосан озодлик ҳақида фикр юритилади. Фашизм — қулик демак. Қул бўлиб яшагунча озод инсон сифатида ўлмоқ афзал, деган ғояни ўзларига байроқ қилиб олганлар. Шундай одам, озодликни ҳамма нарсадан афзал билган одамнинг ўзи бу неъматдан бебаҳра бўлса?! Озодликдан маҳрум бўлган чоғида ҳам тушқунликка тушмай, қўлига қалам олиб она халқи учун меҳнат қилса. Халқнинг озодликка чанқоқлиги, озодлик истаги ва йўли ҳақида асар битса?! Энди ўзингиз ўйланг-а, шундай одам халқнинг дустмани бўлиши мумкинми? «Мен ноҳақ қамалдим, мен бесабаб жабр кўряпман», деб жамиятдан нафратланмай, аксинча, қўлига қалам олиши жасорат эмасми? Баъзан одам машаққатга дуч келса, айниқса, ноҳақлик, адолатсизликдан азоб чекса, ўзини йўқотиб қўяди. Тўғри йўл топа олмайди. Онги хира тортади. Аммо Мирзакалон Исмоилий бундай тушқунликка банди бўлиб қолмаган.

Ёзувчи озодликка чиққач, романга сайқал бериш, нашрга тайёрлаш баробарида урушдан илгари бош-

ланган хайрли ишни давом эттирдилар — Лев Толстой асарларининг таржимаси билан шуғулландилар. Урушдан аввал «Тирилиш»ни таржима қилган адиб энди «Анна Каренина» романини ўзбек тилига ўтирдилар. Чехов ва Горкий ҳикояларини, сўнг «Чолиқуши»ни таржима қилдилар. «Фарғона тонг отгунча» романининг иккинчи китоби, сўнг ахлоқий қиссалар, мақолалар... Ёзувчи иродасининг мустаҳкамлиги, меҳнаткашлигининг исботи учун яна қандай мисол керак? Энди: «Хўп, шундай меҳнаткаш одам нима учун романнинг учинчи китобини ёзмади?» деган савол тувилиши табиий. Тоғам бу саволга тайинли жавоб бермаганлар. Лекин суҳбатларидан, қариндошлар орасидаги гап-сўзлардан бир-икки нарсани англаганманким, булар билан китобхонларни ҳам таништириш мумкин, деб ўйлайман.

Аввало, биринчи китобни қамоқда ёзган бўлсалар-да, қолганларини ҳам хаёлда пишитиб чиққанлар. Иккинчи китобнинг охирида келадиган Тўтининг Дилшодга мактуби айнан қамоқхона дафтарига, яна сиёсий машғулот дафтарига ёзилган. 1969 йил, Ёзувчининг олтимиш йиллик тўйларига тайёргарлик арафасида «Гулистон» журнали учинчи китобдан парча эълон қилган. (Юбилей номаълум сабабга кўра бир йил кечикиб ўтказилган.) Мухлислар учинчи китоб билан қизиқаверишгандан кейин 1972 йил 19 мартда Республика радиосига ҳам бир парча бериб, мана бу кириш сўзини ҳам илова этганлар:

«Иккита китобни беришга бериб қўйиб, учинчигига келганда сусткашлик қилиш — ёзувчига ярашадиган гапми?» — деб ёзибди китобхонларимдан бири менга юборган мактубида.

Дарҳақиқат, аввалги икки китобда бир ёқлик бўлмаган, бири у аҳволда, бири бу аҳволда қолган қаҳрамонларнинг тақдирлари китобхонни қизиқтирмай қўймайди, албатта. Ёзувчи ҳам қарийб чорак асрдан бери игна билан қазиб келаётган қудуғининг тагига етолмаётганидан доғда. Начора, мева вақтисоати келганда пишар экан. Бадиий асар ҳам шунақадир-да... Иқрор бўлишим керак, учинчи китобнинг тезроқ тугалишига ўзим ҳам интизорман.

Лекин фақат вақти-соати келгандагина пишадиган бизнинг мевамиз ранг олиб, пишиб қолаёзган бўлса ҳам, минг афсус, ҳали дастурхонга тузалгани йўқ. Шунинг учун ҳурматли китобхонларимга яна бир оз қаноат тилаб, уларга янги китобимдан бир бобини ўқиб эшиттиришларини илтимос қиламан».

1965 йил 6 октябрь куни шогирдлари, таниқли ёзувчи Рустам Раҳмонга Москвадан йўллаган мактубларида бу сатрлар бор:

«...лекин қарибманми, илгариги вақтлардагидек кўп ишлаёлмай қолдим. Тез чарчайман, бошим оқриydi. Лекин бунга қарамай кўп иш қилиб қўйдим. Иккинчи китобни тамом қўлдан чиқариб, журналга юбордим. Китобнинг учинчи қисмини бошқатдан ишладим. Энди яхши бўлди. Тўтиқизнинг Тешабой ҳарамидан ёзган шеърини мактуби ҳам қўшилди. Шу сафаримда учинчи китобнинг ярмини қоралаб кетаман, деган ҳаракатгаман. Декабрда қайтиб борсам, уйда оққа кўчираман. Унгача босиб ишлаш биздан, куч тилаш — дўстлардан...»

Бошқа бир мактубларида бу сатрларни ўқиймиз:

«Ассалому алайкум, Рустамжон, азизим!

Сиздан иккита хат олиб, катта қарзга ботиб қолдим. Вақтида жавоб қила олмаганим учун маъзур кўрасиз. Ростини айтсам, Сиздан хат эмас-у, ҳаминша кулимсираб турган ёқимли чеҳрангиз келди. Худди ўзингизни кўргандай қувондим. Қувонч катта бўлса, уни ҳазм қилиш учун вақт ҳам керак экан.

Телефонда хабар қилганимдек, ишимни шу ой охирларида тугатиш умидида эдим. Лекин ўртада афсус ейдиган бир иш чиқиб қолди. Ой бошларида Ўзбекистон ёзувчилар союзининг илтимоси билан Вильнюсга, Литва адабиёти классиги Доналайтиснинг 250 йиллик тантанасига бориб, бир неча фанимат кунлардан ажралдим. Бунинг устига Вильнюсдан қайтганимдан кейин иш суст кета бошлади. Бу ҳам сабабсиз эмас, албатта. Аввало, қаттиқ чарчаганман, қолаверса, қайтар куним яқинлашгани сиқилган юрагимни ўйнатиб қўйди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, темир йўл билети чўнтагингизда бўлса, 28 январда жона-

жон шаҳрингда севгили болаларинг, азиз дўстларинг газрасида ўтириш бахти турса, қанақа иш юришадиги? Келинг, чаласи Тошкентга битар...»

Биринчи китоб қўлёмасининг муҳокамасидан то китоб дунё юзини кўргунига қадар уч йилдан ошиқроқ вақт ўтди. Асар энг кам нусхада — 15 мингта босилди. Ҳолбуки, бошқа асарлар муҳокама қилинган йилиёқ 60 минг нусхада босиларди. Гарчи кам нусхада босилган бўлса-да, шуҳрати ҳавас қиладиган даражага етди. Китоб муҳибларининг айтишларича, «Ўткан кунлар» романидан кейин ҳеч бир асар бу каби суюб ўқилмаган экан. Демак, учинчи китобнинг ёзилмаслигига бошқалардан хафалик сабаб бўлган, деган тахминни рад этсак ҳам бўлади. Тўғри, хафаликлар ҳам бўлган. Масалан, Мирзакалон Исмоилий ҳаёт эканларида асарлари мажмуасини нашр эттириш орзуси билан яшаганлар. Кимларнинг кўп тўмликлари чиқмади, дейсиз? Аммо Мирзакалон Исмоилий учун бу йўл тақа-тақ берк эди. Ёзувчи мукофотлар олиш ёки унвонга эга бўлишни орзу қилмасди.

1983 йилда адиб Ёзувчилар союзига мурожаат этишни лозим кўриб, аризани ёза бошлаганлар:

«Мана, ниҳоят, шу йил октябрнинг ўн бешига 75 ёшга тўламан. Шу муносабат билан юбилейим қилинса, бадиий асарларим «Танланма» ё «Тўпланма» шаклида махсус нашр этилса, шундай ёруғ кунни қаноат билан кутиб келаётган мен каби мушфиқ оқсоқолга катта илтифот бўлармикин, деб ўйлайман. Агар эликка, олтмишга, борингки, етмишга тўлганимда ҳам менинг на «Танланма» ва на «Тўпланма» асарим нашр этилмаганини ҳисобга олинса, бошим осмонга етар эди.

Мен истардим, асарларим беш томда чоп этилса...»

Ариза шу ерда тўхтатилган, сана ҳам қўйилмаган, имзо ҳам чекилмаган. Ёзишни бошлашга бошлаб қўйиб, аввалги муомалалар эсларига тушган бўлса, умид юдузлари сўниб қўя қолгандир. Вафотларидан бир неча ой олдин қўлтиқларига кириб, нашриётга бошлаб бордим. «Кўп томлик масаласида неча

йиллардан бери мени алдаб келасизлар. Олдин Рашидовдан қўрқардинглар, унинг ўтганига ҳам анча бўлди. Энди кимдан қўрқасизлар? Саволимга жавоб излаб овора бўлманглар. Сизларни қийнамаёқ қўя қолай. Сизлардан битта ўтинчим бор: мен таржима қилган «Тирилиш» романи қамоқдалигимда бошқа кишининг номида нашр этилган. Шу хатони тузатиб, ўзимнинг номимни тиклаб чиқариб берсанглар, ўлсам ҳам кўзим очиқ кетмасди...»

Шу гапдан кейин ҳам адолат тикланмади. Ёзувчининг илтимоси ерда қолди. Ўша куни наприёт даҳлизида Шароф Рашидовнинг укаси Асил Рашидовни учратдик. Тоғам у киши билан кўришиб, «Орадан анча вақт ўтган бўлса ҳам, таъзиямни қабул қилинг, акангиз жуда яхши одам эдилар», дедилар. Назаримда Рашидов тоғамга қаршилиқ қилмаган бўлса керак. Етмишинчи йилларнинг охирида эди, шекилли, уйларига борсам, Рашидовга хат ёзиб ўтирибдилар. «Кеча бир мажлисда Рашидов тепада, мен пастда эдим. Менга кўзи тушиб: «Мирза ака қариб қолибдилар, аҳволларидан хабар олиб туринглар», дебди. Яшин шу хатни ёзинг, деб маслаҳат берди. Ўз қўлига етказиб бераркан», дедилар. Бу хат ёзилгандан кейин бир неча йил вақт ўтди. Акс садо бўлмади. Кейин маълум бўлишича, Яшин хатни столи галадонига ташлаб қўя қолган экан. У киши ишдан кетгач, янги раис тоғамни йўқлаб чақирдилар. Оқибатда «Санъат арбоби» деган унвон берилди...

Бир куни уйимизда учинчи китоб ҳақида сўз очилганда аямнинг «Тоғанг учинчи китобни ёзмайман, шунча меҳнат қилиб рўшнолик кўрмадим», дедилар. Тоғангнинг иродасини уруш буколмаган эди, қамоқ буколмаган эди, хорлик, қадрсизлик букди», деганларини эшитиб, бунга ишонган эдим. Қадрсизликни инкор этмаганимиз ҳолда, буни учинчи китобни ёзмаганларига сабаб, деган тахминдан юз ўгирамиз. Чунки бу ёзувчи аразлайдиган тоифадан, бошқача айтсак, «бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирадиган»лардан эмасдилар.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида Республика радиосининг «Ёшлик» таҳририятида Рустам Раҳмон, Саъдулла Сиёев ишлашарди. Улар Мирзакалон Ис-

моилийни таҳририят ишларига тортишди. Шу тариқа ёзувчининг ахлоқ-одоб мавзуидаги суҳбатлари бошланиб, бу эшиттиришлар катта шуҳрат қозонди. Мактуб кўп келарди. Тоғам хат ёзишга улгуролмас эдилар. Ёзув столлари доно маслаҳатга муҳтожларнинг мактублари билан тўла бўларди. Бу мактубларнинг айримларини кулиб, баъзиларини ғазабга тўлиб ўқиб берардилар. Халққа одоб мавзуида гап айтиш учун киши аввало маънавий ҳуқуққа эга бўлиши лозим экан. Покизалик ҳақида гапирувчи одамнинг ўзи покиза бўлибгина қолмай, ифлосликка қарши кураша олувчи қудрат соҳиби бўлиши керак экан. Бирор кимсага «Сен виждонли бўл!» демокдан аввал ўз виждонига қараб олмоғи лозим экан. Бирон-бир ёшга «Тўғри йўлдан юр», дейишдан олдин ўзи босиб ўтган йўлга қараб олиши зарур экан. Кишига ана шундай маънавий ҳуқуқ зарурлигини ўзим ҳам кейинроқ англаб етдим.

Радио орқали олиб борилган ахлоқ мавзуидаги туркум суҳбатлар ноширларда китоб чиқариш фикрини туғдирди. «Ўзбекистон» нашриётининг таклифи билан «Инсон ҳусни» деган китобча юзага келди. Китобча жуда тез тарқалди, ўқувчилар эътиборини қозонди. Орадан кўп ўтмай, бу мавзу тўлдирилиб, «Одамийлик қиссаси» юзага келди. Мухлислар орасида тоғамни «маънавий отам» деб ардоқловчилар кўпайди. Тоғамнинг вафотларидан икки ой ўтгач, бир аёл менга учрашиб, қаерга дафн этилганларини сўради. «Мирзакалон Исмоилийнинг ўзларини кўрмаганман, лекин китоблари орқали мен у кишини ўзимнинг «маънавий отам», деганман. Вафотларидан энди хабар топиб, келяпман. Вақтида билганимда қизлари қаторида туриб видолашган бўлардим», дегач, уни қабристонга ўзим бошлаб бордим. Аёл қабристон дарвозасидан ўтибоқ йиғлаб юборди. Худди ўз отасининг зиёратига бораётгандай бўзларди. Қабр тепасида ҳам шундай бўлди...

Тоғам ахлоқ-одоб мавзуига бутунлай берилиб кетдилар. Радиодаги суҳбатлар, матбуотдаги чиқишлардан ташқари мактуб йўллаган мухлисларига иложи борица жавоб қайтаришга уринардилар. Мухлисларнинг айримлари ёрдам сўрарди ёки маслаҳат-

га муҳтожлигини айтарди. Ёрдамга муҳтожларнинг ё отаси-онасига, ё ўзи ўқийдиган факультет деканига... хат ёзардилар, ёшларнинг мушкулини осон қилишларини сўрардилар. 1976 йили Ўш вилоятининг Жалолобод шаҳридан бу хат йўлланган:

«Ассалому алайкум, ҳурматли домла. Бу хатни қўлингизга олганда ҳар бир нотанишнинг хати сингари таажжубланаётгандирсиз? Ҳа, таажжубланишга ҳақлисиз, албатта. Чунки мен бирон мартаба ё хат орқали, ё тик сиз билан учрашмаганман. Мен фақат сиз билан китобларингиз орқалигина танишман. Ҳурматли домла, китоблар ичуда сизнинг «Огамийлик қиссаси» китобингиз барча китоб шинавангалари сингари менга ёқди. Мен сизнинг шу китобингизни ўқиганимдан кейин баъзи бир дугоналарим билан биргаликда бир қанча ҳаётий саволларга тўхталдик ва шуларни ҳам билмоқчи бўлдик. Бу хатда буни сизга маълум қилмадик, чунки шу хатимизга жавоб ёзиб, оз бўлса-да, бизга вақт ажрата олишингизни маълум қилсангиз, биз кейинги хатимизда батафсил, тўтимайроқ ёзишга келишдик. Барча тенгдошларим номидан завод ишчиси Алишерова Майрамхон».

«Қизим Майрамхон, ассалому алайкум!

Қаранг, шу йил 14 майда юборган хатингиз ёзувчилар союзида ётиб қолибди. Бугун олдиму жавоб ёзишга ўтирдим. Майрамхон, китобим Сизга, дугоналарингизга ёққан бўлса, бу менинг учун катта мукофот. Демак, узоқ вақтлар тинмай қилган меҳнатим зое кетмабди. Қаранг-а, Майрамхон, июннинг 21—22 кунлари Сизнинг гўзал Жалолободингизда, бир қариндошимизникида эдим. Билсак ўша ерда кўришар, саволларни ҳам бирга-бирга ҳал қилишар эканмиз. Аттанг! Шундоғ бўлсин, Майрамхон қизим, қанча, қанақа саволлар туғилган бўлса, ёзинг. Ҳаммасига қадри ҳол жавоб бераман. М. Исмоилий. 30.06.76».

Яна бир хат алоҳида эътиборга молик экани учун узунроқ бўлса ҳам тўла баён этишни лозим кўрдик:

«Ассалому алайкум, сиз ҳурматли шоиримиз Мирзакалон Исмоилий!

Мен сизнинг ёзган китобларингизни зўр қизиқиш

билан ўқиб келмоқдаман. Яқинда «Огамийлик қиссаси» деган китобингизни олиб ўқиб, хурсанд бўлдим. Сиз тўғри ёзибсиз шу китобни. Шу китобда бизларнинг номимиз ҳам бор экан, раҳмат сизга. Мен бу китоб асосида хат йўллайман. Сиз Тошмурад бобо тўғрисида кўп фикр ёзибсиз. Мен шу бобо тўғрисида озгина бўлса ҳам ёзиб юбормоқни лозим топдим. Тошмурад бобо 1950 йиллари Оқдарё қишлоғига иш ахтариб келган эди. Шу пайтда ёши 85 га кирган бўлса ҳам у киши бардам-бақувват эди. Тошмурад бобо томорқамизда ишлаб икки халта дон олди. Сўнг отам билан маслаҳатлашиб, қишлоғимизга кўчиб келиб Мусаллам хола, қизи Муқаддас ва 7—8 ёшли Қаршивой ўғли билан бирга бир кулбада яшай бошлади. Қиш чиқиб, кўклам келгач, Абдулла акамлар ертўла қазиб, кулбахона қилиб беришди. Улар кўп йиллар кулбахонада яшашди. Сўнг ўзлари қиш куйдириб, янги уй қуриб олишди. Бобо оиласини боқиш учун ўтинфурушлик, чўпонлик қилар эди. Болалари улғайиб, вояга етишди. Қизлари турмушга чиқиб кетишди. Қаршивойга хотин олиб беришди. Тошмурад бобо йилдан йилга қариб, кўзи ўтмай, ўзи нимжон бўлиб қолди. Муқаддам ва Қаршивой бошқа отадан экан. Қаршивой отани менсимас эди. Бир кун бобо чой ичиш маҳали унга ҳазил гап айтдилар. Қаршивой ҳазилга жавобан отасига бир олайиб қараб: «Сенинг кўзингга кўрсатаман!» деди. Қаршивой қиморвозлик қиларди, отасига қарамас эди. Бир кун она-бола менга: «Бобонг сизларникига меҳмонга бормоқчилар, яхшилаб меҳмон қил», дейишди. Мен у пайт ҳали уйланмаган эдим. Бобо бизникида уч ой турдилар. Кўкламга чиқиб: «Бобо келсинларми?» десам, «Йўқ!» дейишди. 1964 йили мен ҳарбий хизматга кетдим. Уч йил деганда қайтдим. Рўза пайти эди. Бобо юз ёшга етган бўлса ҳам рўза тутаркан. Бир кун бобо таҳорат оламан, деб ҳовлига чиқиб, уйга қайтолмай адашиб, оқ иштон, оқ кўйлақда кўчага чиқиб кетибди. Қаҳратон қиш эди. Овозларини эшитиб, у кишини уйга қайтардик. Қаршивой чиқиб хабар ҳам олмади. Бобо юз уч ёшга кирган пайти эди. Рўзани очаман, деб бир қултум сувни юта олмай, юраги уришдан тўхтабди. Муллаҳўжа қишлоғи халқи 4—5 сўмдан

пул йиғиб, Тошмурад бобони дафн қилди. Қаршивой хаялламай уйни сотиб, кўчиб кетди. Онаси билан кичик синглисини ташлаб кетди. Сиз ёзган Тошмурад бобо тақдири шундай тугади.

Хурматли редактор ходимлар, менинг бу арзимас хатимни Мирзакалон Исмоилийга йўллангизлар, деб илтимос қиламан. Шоназар Саломов, Самарқанд область, Окдарё район, Ленин номидаги колхоз, 11-бригада».

«Хурматли иним Шоназар, ассалому алайкум!

Шу йил август ойида менга бир мактуб йўллаган экансиз. Кўп раҳмат. Лекин мактубингиз шу бутун кўлимга тегса-я!

«Одамийлик қиссаси» номли китобимни ўқиб, Тошмурад бобо, Абдулла ака, Эркин Ҳожиқурбоновлар ҳақида, ўзингиз ҳақингизда ҳам батафсил хат йўллаганингиз бошимни осмонга етказди. Ёзувчи бирон одамни қаламга олса, уни ҳеч қачон эсдан чиқармайди, тақдирига ҳам бефарқ қолмайди. Мен Қаршивойнинг бетамизлиги, Тошмурад бобонинг шўри-андуҳи ҳақида бирон хабар эшитсам, деб орзу қилар эдим. Мактуб қанчалик оғир бўлса ҳам Сиз мени бирмунча тинчитдингиз, раҳмат.

Иним Шоназар, қани энди Қаршивой сингари бетамиз ўғиллар, қари отасига қарашдан қочган номардлар, текинхўр аблаҳлар уруғи қуриб, юздан ошса ҳам ўз номини меҳнатдан топган марҳум Тошмурад бобо сингари ҳалол инсонларгина қолса дунёда! Яхшилар орзу қилган ана шундай пайт ҳам келар бир кун. Лекин ўзи келмайди у пайт. Уни келтириш керак. Келтириш учун эса юзи қора, хугбин, батарин Қаршивойларга қарши тинмай курашмоқ лозим!

Шоназаржон, Тошмурад бобо ҳаётлигида унга ёрдам қўлини чўзган, вафот этгандан кейин эса дафнига қадрҳол кўмакда бўлган ҳамқишлоқларингизга, у олижаноб инсонларга мендан беҳад миннатдорлик билдириб, Абдуллажон, Эркинбой ва бошқа яхшиларга саломимни етказсангиз. Менга юйибона таниш ҳамқишлоқларингиз, қариганда жафо чекиб ўтган Тошмурад бобо тақдири ҳақида батафсил мактуб ёзишдан эринмаганингиз учун ўзингизга раҳматлар айтаман. Фарзандларингизга, умр йўлдошингизга,

Ўзингизга сиҳат-саломатлик, фақат бахт, қувноқлик тилаб қоламан.

*Салом ва эҳтиром билан, М. Исмоилий.
Тошкент, 1975 йил, 12 октябр».*

Мухлислар ёзувчининг турар жойини билмаганлари учун мактубларини ё таҳририятга, ёки ёзувчилар уюшмасига йўллардилар. Табиийки, турли сабаб билан мактублар ёзувчининг қўлига вақида етиб келмас эди. Шу боис жавоб хатларининг охирида адиб турар жойларини, ҳатто телефонлари рақамларини аниқ кўрсатишдан эринмас эдилар. Бу мухлисларга бўлган ишонч ва муҳаббатларининг рамзи эди, десак, янглишмаймиз.

Ахлоқ-одоб мавзуга бутунлай берилганлариданми, йирик асар ёзиш фикридан узоқлашдилар. Мен дам-бадам романнинг учинчи китобини эслатардим. Аммо тайинли жавоб ололмас эдим. Ёрдам берай, бирга ёзайлик, дейишга журъат этмасдим...

Учинчи китоб ҳақида яна сўз очганимда «Тўхта, бошқа нарса хаёлимга келди. «Бизнинг роман»ни давом эттирсам-чи?» деб қолдилар. Тоғамнинг ўсмирлар тарбияси муаммолари жиддий равишда ташвишга солаётган эди. Бунга кичик тоғамнинг азамат ўғлини ўртоқлари уриб ўлдириб қўйиши сабаб бўлса керак. Жиян бўлмишнинг дафн маросимида ёзувчининг фарёдлари, суд жараёнидаги изтироблари ҳали-ҳали ёдимда. Сиҳатларининг нобоплигига қарамай, ишга киришдилар. Болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колониясига бордилар. Биз ҳар куни ё кўришардик, ё телефонда гаплашардик. Тоғам эринмай ҳисоб берардилар: «Шунча бет ёздим, шунчасини машинкада кўчирдим. Шундай яхши фикр келди хаёлимга, эртага қоғозга тушираман...» Иш билан банд эканликларида хасталик узоқлашгандай бўлди. Орадан ойлар ўтиб «Ўзингдан кўр» деган ахлоқий қисса юзага келди. Бу ёзувчининг сўнгги асари эди. Тоғам бу китобларини кўролмай кетдилар.

Асар якунига етиб, нашрга топширилгач, касаллик яна тез-тез хуруж қила бошлади. Шунда «Фарғона тонг отгунча»нинг учинчи китоби ҳақида сўз очиб,

таклифимни айтдим. «Ҳа, шунақа қарзим бор. Сен ёрдам берсанг ёзаман... Фақат биринчи, иккинчи китобларни топиб кел. Қўл нарсалар хаёлимдан кўтарилди», дедилар. Иккита китобни топиб, олиб бордим. Ҳеч унутолмайман: тоғам китобларни худди синиб кетадиган нозик чиннидай эҳтиётлаб олиб, стол устига қўйдилар. Кейин мадорсиз қўллари билан худди гўдак бошини авайлаб силагандай, китоб юзини силадилар. Менга қараб-қараб қўйдилар-да, кейин: «Шуни мен ёзганманми, а?» дедилар. Бу савол замирида ҳам фахр, ҳам ўкинч бор эди. Ўшанда тоғамнинг кўзлари намланганини сездим. Кейин-кейин ўйлаб қарасам, «йиғлаб-йиғлаб топган болалари» билан видолашаётган эканлар. Мен нодоннинг бу ҳақиқатга ўша пайтда ақлим етмабди.

Мен сафарга, тоғам тўрт йил жанг билан борган шаҳарга — Берлинга жўнашим керак эди. «Қайтгунимча ўқиб қўйсангиз, ишни бошлаб юборардик», дедим. Мўлжалим: тоғам асосий воқеалар баёнини берсалар, қолганини қўлимдан келганича қозоғга туширмоқчи эдим. Воқеа содир бўладиган жой аниқ — Фарғона водийси, асосан, Андижон атрофлари. Вақт аниқ — ўн еттинчи йилнинг феврал ва октябр тўнтаришлари оралиғидаги саккиз ой. Қаҳрамонлар ҳам аниқ. Ўша даврни, олатасир замонни ҳам яхши ўрганганман. Мана шулар менга далда берди.

Аммо ўйлаганларим рўёбга чиқмади. Қайтгач, тоғамни шифохонада ҳушсиз кўрдим.

Учинчи китобнинг ёзилмаганига яна бир асосий сабаб бор, деб гумон қилардим. Мустақиллик офтоби қалбларни ёритгач, гумоним ҳақиқатга айлангандай бўлди. Асар, Асқар Қосимов тўғри таъкидлаганидай, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи таъсирида ёзилган. Буни ёзувчининг ўзлари ҳам инкор этган эмаслар. Унга «Фарғона тонг отгунча», яъни «Кеча...» мазмунида ном қўйилиши ҳам шундандир. Романнинг дастлабки саҳифаларини эслайлик: ёзувчи Қорабулоқ манзараларини қандай меҳр билан тасвир этади. Сўнг қаҳрамони Фуломжон номидан: «Жаннат, жаннат дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулоғимиздан яхшимикин?» дейди. Энди тасаввур этайлик: камоқ азобида турган ҳолда болалик дамлари ўтган

Андижоннинг Булоқбошисини қандай қўмсаш билан ёздилар экан бу тасвирларни...

Ёзувчи ўн еттинчи йил арафасидаги Фарғона вилояти ҳаётини тўғри акс эттирганлар. Ҳозирги кунда тарихни қайта кўриш жараёнида баъзан бир ёқла-маликка йўл қўйилапти. Яъни «ўн еттинчи йилгача ҳаёт яхши эди, кейин ёмон бўлди», деган фикрлар ҳам учраяпти. Тарихни қоралаш касалидан қутулиш қийин кечяпти. Ахир яхшими, ёмонми ўтмиш — бизники, ўтмиш — ота-боболаримиз ҳаёти демак. Шундай экан, ҳуда-беҳудага қоралайвермасдан холис баҳо беришни ўзимиз учун қоида қилиб олсак чакки бўлмас эди.

Йигирманчи аср бошларида меҳнаткашнинг аҳволи оғир эдимиз? Ҳа, оғир эди. Ўша даврда яшаб, ижод этган зиёлиларнинг, маърифатпарварларнинг асарларини эслайлик. Йиғлаб ёзилган сатрларни яна бир қайта ўқийлик. «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида тасвир этилган фитна-фасодлар бу даврга келиб авж олмадимиз? Халқ жоҳиллик ва камбағаллик ботқоғида азоб чекмадимиз? Зиёлилар халқни ғафлат уйқусидан уйғотиш учун ҳаракат қилмадиларми? «Фарғона тонг отгунча» шулар ҳақида эди. Аммо ёзувчи аввало қамоқ шароитида, сўнгра давом этган таъқиблар даврида барча ҳақиқатни очиқ ёза олмас эдилар.

Бир куни тоғам: «Сен жадиждар ҳақида каттароқ асар ёзсанг бўларди», дедилар. Мен: «Бу ҳақда ёзганим билан чиқаришармикин?» деганимда, ўйга толиб: «Сен уларнинг ҳаётларини ўрганавер. Ёзадиган, нашр этадиган вақт келади», деган эдилар.

Ўзлари вақтида айтолмаган гапларини менга вазифа қилиб қўйганларини кейинроқ тушундим. Асар чиққан пайтда ёлғонлиги унча сезилмаган саҳифалар, хусусан, рус ишчилар синфи вакиллариининг ўзбек меҳнаткашлари синфий онгининг шаклланишидаги хизматлари баён этилган саҳифалар энди ўқувчи ғашига тегиши мумкин эди. «Виждон қули, ирода беги бўл!» деган ўз ақидасига содиқ яшаган ёзувчи асарнинг шу ўринларида чекинганмилар? Иродалари заифлашганми? Балки... тирик жон... бегуноҳ — Парвардигор... Лекин тушуниш керак: бу баёнлар бўлма-

са асар нашр этилмас эди. Ойбек домланинг «Қутлуғ қон» романлари бошига ҳам шундай кун тушган экан. Асар қўлёзмаси муҳокамасида ёзувчи рус ишчилари образини тасвир этмаганликда айбланган экан. Шундан сўнг Йўлчини тарбия этувчи рус ишчиси образи пайдо бўлган экан. Мирзакалон Исмоилийнинг вафотларидан сўнг «Фарғона тонг отгунча» «XX аср ўзбек романи» туркумида қайта нашр этиладиган бўлганда мажбуран қўшилган саҳифаларни қисқартириш нияти туғилди. Кейин ўйлаб қолдим: бу иш аввало ёзувчи меҳнатига беҳурматлик бўлади. Қолаверса, доно, фаросатли ўқувчи қаер чин, қаер ёлгон — ўзи ажратиб олади, деган тўхтамга келдим. Бундан ташқари зийрак китобхон асар ёзишдаги ёзувчининг заҳматини ҳис қила олади.

Хуллас, феврал ва октябр тўнтаришлари орасидаги воқеалар тасвирида энг кўп ёлгон ишлатиши лозим бўларди. Чунки совет тарихчилари айна шу даврни уйдирмалар билан безаб-бежашган эди. Тоғам эса бу даврни ўз кўзлари билан кўрган эдилар. Биринчи ва иккинчи китобда мажбуран ёзилган саҳифалар сонини оширишни лозим кўрмай, ишни давом эттирмаганлар. Агар ёзувчи бугунги кунларимизда яшаганларида, шубҳам йўқки, учинчи китоб ёзиларди. Ёзилганида ҳам ҳақиқат йўлида, ажойиб тарзда ёзиларди.

Тоғамнинг вафотларидан кейин зиммамда бир қарз сезиб «Учинчи китобни ўзим ёзишга ҳаракат қилсаммикин?» деб устоз Пиримқул Қодировдан маслаҳат сўрадим. «Ёзманг, лозим топсалар Мирза акамнинг ўзлари ёзган бўлардилар», дедилар. Тўғри маслаҳат берган эканлар. Ёзишга уннаб кўрган тақдиримда ҳам, воқеалар баёнини улай олганимда ҳам улуғ адибнинг услубини сақлай олмасдим, аиниқса, тил гўзаллигини беришда қаламим ожизлик қилиши тайин эди.

Дарвоқе, тил... Бу борадаги маҳоратларини кўпчилик Абдулла Қодирий, Чўлпондан кейинги сафга қўярди. Чиндан ҳам ифодадаги гўзаллик бетакрор эди. Лекин иккинчи китоб чиққанда бир-икки ёш адабиётшунослар айнан шу гўзал ифодаларни «бекорчи жимжима»га йўйиб танқид қилдилар. Улар

жаҳон ва рус мумтоз адабиёти намуналарини эмас, совет ишчи-ёзувчиларининг хом-хатала асарларини ўқиб илм олган бўлсалар керак. Цвейгни, Диккенсни, Толстойни, Тҳакурни ўқиган одам қаҳрамон руҳиятини очишдаги бадиий тасвирни инкор этмаган бўларди. Ўрни келганда шу тасвирлардан баҳраманда бўлайлик:

«Фуломжон онасининг нимага йиғлаётганини, нимага бетоб бўлганини билади. О, бола шўри нақадар даҳшатли зарбаки онага! Жигаргўшасининг бахти қоралигини кўрганда — она дили ҳамиша қон, юзи заъфарон! Мана, иззат тўшагида пийрона чехрасидан бахт нурларини тўкиб ўтириш ўрнига мусибат кўрпасида диллора бўлиб ётибди!..

...Фуломжон тилга олинмаган, лекин ҳаммалари тушуниб турган даҳшатли зарбанинг оғир юкини ҳужрасига кўтариб кирди...»

«Жамолиддин мулоийм кулди. Бу кулгида ҳам Фосих афандининг юзига тортилган шапати қарси бор эди».

«Илон тилида заҳар бўлмаса, уни ҳамма севиб қўлга олган бўларди. Афсуски, пўстининг ялтироқлиги ҳеч кимни илтимайди...»

Бундай мисолларни юзлаб келтириш мумкин. Эҳтимол, ёзувчи айрим сатрларда бўёқни қуюқлаштириб юборгандир. Тоғамнинг асарлари камчиликлардан мутлақо холи, деган даъводан узоқман. Бадиий асарга нисбатан кишиларнинг диди бир хил эмас. Кимгадир жимжима ифодалар ёқади, кимгадир куруқ тафсилот. Бу жиҳатдан баҳслашиш ноўрин. Лекин менинчга, сувоқ қилинмаган хонада ўтиргандан кўра нақшлар билан безтилган уйда яшаган ёқимлироқ бўлса керак.

Бу кунларда ёшлар ижодига кўзимиз тушганда ифодаларида сеҳр-тароватни кўрмай бир оз афсусланамиз. Қаҳрамоннинг ички дунёси, табиат тасвирлари уларнинг диққатидан четда қолиб, фақат воқеалар баёнига бериладиган бўлиб боряптилар. Илгарилари «адабиёт» атамасига «нафис» сифати қўшиб айтиларди. Афсуски, ҳозир шу нафисликдан

узоқлашяптилар. Бунинг асосий сабаби шошма-шошарлик, тезроқ китобни чиқариш қаракати бўлса, иккинчиси ўша адабиётшуносларнинг ҳамфикрлари кўпайиб қолгани натижасидир. Бизнинг халқимиз лутфни, нафисликни, гўзал ифодаларни севади. Булардан бебахра, таъбир жоиз бўлса, «қуруқ» асарларнинг умри қисқа бўлади. Агар ёшларга насихат қилишга ҳаққим бўлса, Қодирий, Чўлпон, Исмоилийга хос гўзал ифодаларни кунт билан ўрганиб, ўрганганларингизни асарларингизга олиб кириш, деган бўлардим.

Шу ўринда яна бир изоҳ лозим: ўтган йили бир киши менга мактуб йўллаб, ёзувчилар «дин устидан куладилар», деб эътироз билдирибди ва бир қатор ёзувчиларнинг асарлари қаторида «Фарғона тонг отгунча»ни ҳам тилга олибди. Мен бу масала бўйича бир неча марта фикримни баён этганман. Такрор бўлса-да, яна таъкид этишга мажбурман: азизлар, бошқа ёзувчилар сингари Мирзакалон Исмоилий ҳам динни ҳақорат қилишдан узоқлар. Динга тош отишдан ҳар бандани Аллоҳнинг Ўзи сақласин! Ёзувчилар диндор либосидаги, қилмишлари динга зид бўлган айрим жоҳил, мутаассибларни ҳажв қиладилар. Ахир, диндорлар орасида ҳам турли-туман одамлар бор. Тақво эгаларини, нафсига зулм қила олувчиларни, уламоларни ҳар бир ёзувчи эъзозлайди. Билиб-билмай фатво берувчи, дарди тутун ва тутун учига тугилган пулда бўлган, Исломидан узоқ одамларнинг эса камчиликларини ёзадилар. «Фарғона тонг отгунча»да ҳам шундай қилинган.

Кунларнинг бирида, ҳали жуда ёш эканимда машқ тарзида ёзилган навбатдаги ҳикоямни ёзиб, тоғамга ўқиб бердим. Ҳикоя қаҳрамони — боксчи йигит бувисининг гапига кириб рўза тутуди ва оқибатда мусобақада ютқизиб қўяди. Одатда, тоғам ёзганларим билан танишгач, асарни яхшилаш йўллари ҳақида гапириб, тилни таҳлил қилиб, камчилигини кўрсатар эдилар. Бу сафар ундай бўлмади. «Сен динни билмайсан, диний одатларни ёмонлаб ёзма», деб гапни калта қилиб қўя қолдилар. Ёзув столларида биргина чала иш қолди. Аниқроғи, бу иш ҳали бошланмаган эди. «Қизлар дафтарига» китоби чиққач, яна хатлар

олдилар. Шундан сўнг бир куни «Йигитларга ҳам айтадиган гапларим кўп экан», деб «Буниси сизларга, йигитлар!» деган китоб ёзиш ниятлари бор эканини айтдилар.

Ахлоқий қиссаларга, мақолаларга, суҳбатларга кўп ҳолларда мактублар асос бўларди. Ахлоқий китоблардаги воқеалар тўқиб чиқарилган эмас. Ундаги айрим воқеаларга мен ҳам гувоҳ бўлганман. Қариндошлар, таниш-билишлар оилавий можароларни тоғамсиз ҳал этишмас эди. Бу можароларга аралashiш, мурасага келтириш ёзувчига руҳий азоб берарди. Қариндошлардан бирининг қизи аразлаб, қайтиб келган экан. Узоқ йўл юриб бориб, жияннинг қайнотасига учрадик. Қайнота ичишни яхши кўраркан. Биз борганимизда ҳам ширакайф эди. Келиндан, яъни тоғамнинг жиянларидан нолиб, уни ёмонлаб, «Кийимларимни ювиб бермайди», деб, даъвосининг исботи учун иркит кўрпача остидан иштонини олиб, тоғамнинг олдига ташлади. Тоғамнинг баъзан ўзларини тутолмай, кескин гапириб юбориш одатлари ҳам бор эди. Мен бу нодон қайнотанинг кўнглини оғритиб, масалани янада чигаллаштириб қўймасалар эди, деб хавотирландим. Лекин ўзларини тутдилар. Кўзларини мўлтиллашиб, худди «Бу аҳмоқдан қутқар», дегандай менга қарадилар. Бунақа одамни фақат дўппослаб уриб, тинчитиш мумкин эди. У тинмай жаврайверди. Тоғам сабр билан ўтиравердилар, аммо менинг тоқатим етмади. Чиқиб кетдим. Ярим соатлардан кейин қайнота тоғамни кузатиб чиқди. Сал кайфи тарқаган, шекилли, гапи оҳанги ҳам ўзгарибди. «Келиним ёмон бўлса ҳам сизнинг ҳурматингиз бор, ўғлимга айтаман, бугун бориб олиб келади», деб ваъда берди. Ўзи майхўр, қилиқлари хунук бўлса ҳам, тоғамга берган ваъдасини бажарди.

Жияннинг бу бахти ниманинг эвазига қўлга киритилганини менгина биламан. Бундай ва бундан да баттар ҳоллар тез-тез бўлмаса ҳам учраб турарди. Хотини кетиб қолган бир ёш ёзувчи қайнонасига тоғам билан Шуҳрат домлани рўпара қилибди. У хотин буларнинг ёзувчилиги у ёқда турсин, оппоқ сочларини ҳам ҳурмат қилмай, ҳайдаб солибди...

Бундай можаролардан кейин тоғамнинг ач-

чиқланганларини сезиб турардим. Аммо бу оддий аччиқланиш эмас, юракни темир тирноқларида тирновчи азоб экан. Бундай пайтларда тоғамни чалғитишга ҳаракат қилардим. Тоғамнинг нимага қизиқишларини яхши билардим. У киши боғбонликни хуш кўрардилар. Қибрайдаги қаровсиз, тошлоқ жойнинг бир бўлаги тоғамга ҳам дала ҳовли учун берилганди. Тошлоқда бир туп гул ўстириш ҳам мумкин эмасди. Тоғам тупроқ тўқдириб, шу ерларни обод қилдилар. У ерга одам олиб чиқиб ишлатганларини кўрганим ҳам, эшитганим ҳам йўқ. Қариликларига қарамай у ёққа йўловчи автобусларда борардилар, ўзлари ишлардилар. Бир термосда чой билан нон ҳамроҳлари бўларди...

Бирон можаро таъсиридан ранжиб ўтирганларида мен ўша боғдан гап очардим. Шунда тоғам бутунлай ўзгарардилар. Эккан дарахтларини таърифлаб кетардилар. Вафотларидан икки-уч йил олдин ярим асрдан ошиқ умрлари ўтган Дархондаги уйлари бузиладиган бўлди. У ерга ҳар куни борардилар. Йиғлаб-йиғлаб қайтардилар. Айниқса, пайҳон бўлаётган дарахтларга ачинардилар. Бу жойларга кўп қаватли турар жой қурилгач, шаҳарнинг қоқ марказидаги тўрт хонали шинам уйларини топшириб, шу ердаги уч хонали уйга кўчиб келдилар. Уй янги бўлгани билан харажатлари кўп эди. Шу кунларда Ёзувчилар союзига раис бўлиб сайланган Ўлмас Умарбеков тоғамнинг аҳволларини суриштириб, «Бу йил ёзувчиларга ажратилган «Волга» автомашинасини Мирза акамга бермоқчимиз», дедилар. Мен тоғамнинг машина сўраб ариза ёзганларини, навбатда турганларини эшитмаган эдим. «Навбатда турганлар сизни замбаракдан ўққа тутворишмайдими?» деб ҳазиллашдим. Ўша йиллари айниқса «Волга»ни талашиб, айрим ёзувчилар бир-бирининг устидан мағзава ағдаришга ҳам тайёр турардилар. Ўлмас ака гапларида туриб, қарор чиқардилар. Мен ёрдамчиларини тоғамникига бошлаб бордим. Улар хушxabарни айтишди. Тоғам раҳмат айтиб, кулимсираб қўя қолдилар. Улар кетишгач, қувонмаганлари сабабини сўрадим.

— Сенинг ёшингда бўлсам қувонсам ярашарди, мен бу машинани нима қиламан? Ҳарҳолда маши-

нани текинга беришмаса керак. «Тоғамнинг «Волга» сотиб олишга етадиган пули бор», деб ўйлайсанми?

«Волга» олиш масаласи оила даврасида ҳам муҳокама қилинганда тоғам ўжарлик билан рад этакверганлар, шекилли, улар менга мурожаат қилиб, кўндириб беришимни сўрашди. Оилавий маслаҳатга кўра машина қарзга олиниб, сўнг сотилиб, фойдасига уй таъмирланиши керак эди. Мен бу режани айтиб, балога қолдим.

— Сенам шу аҳмоқона фикрдамисан? Қариганимда «машина чайқовчиси» деган лаънат олиб юрийинми? — деб Ўлмас акага телефон қилиб, эътиборлари учун раҳмат айтгач, «Шу машинага муҳтожлиги бор истеъдодли ёзувчилардан бирини қувонтиринг, катта ўғлимнинг «Москвич»и бор, кунимизга шу асқотиб турибди», дедилар.

Тоғам футболга бениҳоя қизиқар эдилар. Мен кайфиятлари йўқлигини сезсам, ташвишли фикрлардан чалғитиб, гапга солиш учун сўзни футбол янгиликларига бурардим. Агар «Пахтакор»нинг аҳволи дуруст бўлса хўп-хўп, йўқса худди мен тренер ёки етакчи ўйинчиман-у, ютқизиқ менинг айбим билан бўлгандай сўкиш эшитардим. Футболни спорт эмас, ижод деб билардилар. Талабни ҳам шу асосга қурардилар.

Шахматни ҳам яхши кўрардилар. Таъкид жоизки, унча-мунча одам тоғам билан беллаша олмасди. Баъзан мен ҳам шахмат ўйнашни таклиф этардим. Аҳволим ўзимга маълум, дурангни ҳам орзу қилмасам-да, тоғамни чалғитиш учун дона сурардим. Тоғам буни сезсалар ҳам билмаганга олар эканлар.

Тоғам табиатан содда, камтарин, меҳнаткаш одам эдилар. Иродалари мустаҳкам, ўжарликлари ҳам бор эди. Кимдир менга «Ёзувчи камтар бўларди, танлаган тахаллусини қаранг, «Мирза Калон» — «Катта мирза» эмиш», деб таъна қилган эди. Бу бўлмаган даъво. «Мирзакалон» тахаллус эмас, бобомнинг қўйган исмлари. Тоғамнинг «Мен ёзувчиман!» деб керилганларини ёки бировга дўқ қилганларини эслолмайман.

Менга фақат бир нарса таскин беради: Мирзакалон Исмоилий бировларга қуллуқ қилиб яшамадилар. Ўз халқининг содиқ ва виждонли фарзанди сифатида

барча уқубатлардан юқори турдилар, виждонларига хилоф иш қилмадилар. Ижодкорнинг энг буюк бахти шу. Бу бахтга эришган ёзувчи барҳаёт бўлиб қолади.

Мирзакалон Исмоилий шундай ёзувчи эди.

Йиллар бу ҳақиқатни ҳали кўп марталаб исбот этади.

* * *

Мазкур асарда хато ва камчиликларга йўл қўйган бўлсак, баёнимиз зерикарли ёки қизиқарсиз чиққан бўлса, сиз азизларнинг вақтингизни исроф қилганимиз учун аввало Аллоҳ ҳузурида тавба қиламиз ва сизлардан узр сўраймиз. Яна бир узрим борки, тоғамнинг ҳаётларидан ҳикоя қилувчи аввалги мақолаларда «АҚД» нинг йили, «Ундирком» тафсилотида, ўша пайтларда архивни тўла ўргана олмаганим сабабли, озгина ноаниқликка йўл қўйган эканман. Бу баёнда ўша камчиликларга барҳам берилди.

Ғойибона учрашувимиз сўнгида дуога қўл очиб улўф адиб Мирзакалон Исмоилий ҳақларига, истиқлол илинжида ўтган барча миллатпарвар устозлар ҳақларига дуо қилишларингизни сўраймиз. Валлоҳи аълам, биссаваб!

Фоний дунё азобларини кўп тотган устозни Аллоҳ боқий дунёда дўзах азобларидан асраб, жаннатда Ўзининг васлига етказсин. Омийн!

МУНДАРИЖА

Талваса..... 4

Озод инсон ҳақида қўшиқ..... 425

ТОҲИР МАЛИК

Танланган асарлар

(Ўн биринчи жилд)

ТАЛВАСА

Роман

ОЗОД ИНСОН ҲАҚИДА ҚЎШИҚ

Қисса

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2012

Муҳаррирлар: Қодиржон Қаюмов, Нигора Ҳролова
Бадий муҳаррир Толиб Қаноатов
Техник муҳаррир Раъно Бобохонова
Саҳифаловчи Лидия Цой
Мусаҳҳих Маъмура Зиямуҳамедова

Нашр лицензияси А1 № 201, 28.08.2011

Тайёр диапозитивдан босишга рухсат этилди 02.04.2012.
Бичими 84x108 ¹/₃₂ Балтика гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табоғи 31,08. Нашриёт-ҳисоб табоғи 29,86.
Адади 5000 нусха. Буюртма № 2244. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**